

УДК 80/81
ББК 81.2
Ф52
Береке Жұмақаева
SDU University
ISBN 978-601-08-5459-8

"ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КІТАП ПАЛАТАСЫ"
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТЫҚ КІТАП НОМЕРІ
ISBN
ӘМБЕБЕЛ ОҢДЫҒ ЖІКТЕУ,
КІТАПХАНАЛЫҚ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ЖІКТЕУ,
ШТРИХ - КОД
БЕРІЛДІ (ТІРКЕЛДІ)
"НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ КНИЖНАЯ ПАЛАТА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН"
ПРИСВОЕНЫ (ЗАРЕГИСТРИРОВАНЫ)
МЕЖДУНАРОДНЫЙ СТАНДАРТНЫЙ КНИЖНЫЙ НОМЕР
ISBN
УНИФИЦИРОВАННЫЙ ДЕСЯТИЧНЫЙ КЛАССИФИКАТОР,
БИБЛИОТЕЧНО-БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ КЛАССИФИКАТОР,
ШТРИХ-КОД.

«Филологиялық білім беру: ғылыми ізденіс пен оқыту диалогы»

БЕРЕКЕ ДӘУЛЕТХАНҚЫЗЫ ЖҰМАҚАЕВАНЫҢ
60 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ

30 сәуір, 2025 жыл

Қаскелең 2025

«Филологиялық білім беру: ғылыми ізденіс пен оқыту диалогы»

**БЕРЕКЕ ДӘУЛЕТХАНҚЫЗЫ ЖҰМАҚАЕВАНЫҢ
60 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ**

30 сәуір, 2025 жыл

Қаскелең, 2025

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

Айгүл Серікқызы Ісмақова
Филология ғылымдарының докторы, НУ профессоры

ISBN 978-601-08-5459-8

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ДИСКУРСЫ

Аңдатпа: Қазіргі білім беру жүйесінде әдебиетті оқыту ұлттық сана мен рухани тұтастықты қалыптастырудың маңызды дискурсына айналды. Әдебиет тек гуманитарлық пән емес, ұлттың тарихы, мәдениеті мен тілі сақталатын рухани кеңістік. Мақалада алаш зиялыларының еңбектерін оқыту – ұлттық болмысты жаңғырту мен тарихи сананы тәрбиелеудің тиімді жолы ретінде қарастырылады. Жаһандану дәуірінде әдебиетті оқытудың мазмұнын ұлттық негізде қайта қарау – білім беру жүйесінің басты міндеті ретінде ұсынылады. Сондай-ақ мақалада әдебиетті ұлттық негізде оқыту мәселесіне қатысты Б.Жұмақаеваның әдістемелік ізденістері талданған.

Кілт сөздер: Алаштану, Алаш зиялылары, деколониялық дискурс, әдістеме, оқыту тәсілдері.

Қазіргі әдебиетті оқыту – тек гуманитарлық білім беру ғана емес, мемлекеттің тұтастығын сақтайтын, ұлттық идеологияны танытатын бірегей қуатты құрал. Әдебиет оқыту мемлекет ісін қуаттандырып, ұлттық ұстанымдарды сақтауға ықпал етеді. Әдебиет – ұлттың жаны деп айтқан Алаш ғалымдары. М.О.Әуезов пен Х.Досмұхамедұлы анықтағандай халықтың арман-мұраты, міндеті мен болашаққа деген үміті әдебиетте айқындалған. Ұлттық әдебиетте бейнеленген тарихи оқиғалар мен тұлғалар ұлттың өзіндік концептуалды болмысын анықтайды. М.О. Әуезовтің «Қилы заманы» романы – қазақ халқының деколониялық дискурсының көрсеткіші. Қай мемлекет болсын, өз саясатын мемлекет мұраты мен ұлттық рухани құндылықтармен байланыстыра жүргізуге мүдделі. Әр елдің оқу жүйесін көшіре бергендер өзінің болмыс, бітімінен ажырай бастайтынын да бүгін анық көретін болдық. Әдебиет ұлттың жаны болғандықтан, әдебиетте ұлттың тарихы мен қасыреті де орын алған. Жүсіпбек Аймауытұлының «Қартқожа» романы – XX ғасыр басындағы саяси өзгерістердің қарапайым ауыл баласына әсері тұрғысында жеткізе білген бірегей деколониялық мәтін. Қилы заман мен Қартқожа романдары арқылы қазақ жастарының ұлттық саяси сана-сезімінің оянуын аңғарамыз. Бұл романдарды оқу арқылы қазіргі жастар өз мемлекеттік тарихынан елдің өткені мен болашағы үшін жауапкершілік сезінетін болады.

Мемлекеттік тіл – ұлттық болмыстың бірегей тірегі. Әдебиет арқылы ұлттық тіл дамиды, сөздік қоры молаяды, ұлттың сана мен ойлау жүйесі оның әдебиетінен анықталады. Өзінің төл лексикалық корпусын, дискурсын игермеген оқушыны тілдік тұлға ретінде қабылдау қиын. «Тіл ұлттық жанының көрінісі» деген сөзді де Ж.Аймауытұлы «Психология» зерттеуінде анықтап берген: «Қай тілде сөйлесең, сол тілге қызмет етесің!» Себебі Ана тілі арқылы этнотанымдық жүйе қалыптасады. Сондықтан қазақ ауыз әдебиетінен бастап, ежелгі дәуір әдебиеті, жыраулардың толғауы мен би шешендер сөзі, айтыс тб. жанрларда мемлекеттің тарихымен бірге, ұлттың әлемді көруіміздің тілдік сипаты мен ұлттың арманы мен мұраты айқындалған.

Абай өлеңдері мен ғақлиясынан деколониялық дискурсты көреміз: отарлық саясаттың қазақ халқының өзгеруіне әсері. Мағжан Жұмабай шығармалары арқылы қазақтың «Ерікке ұмтылған ұшқыр жанын» түсінеміз. «Қазақ психологиясын қалыптастырушы тұлға ретінде Ж.Аймауытұлының еңбегі ерен. Ол – заманауи білім беру жүйесін әлемдік деңгейде: америкалық кешенді оқыту, еуропалық рационалды ғылымды мектепте меңгертуді оқу жүйесіне пайдалануды сол кездегі оқулықтарында еңгізген методист бірегей ғалым. Психология, педагогика, оқу әдістемесі деген мамандықтың басында тұрған Алаш ғалымдары Ж.Аймауытұлы мен М.Жұмабай. Ж.Аймауытұлы «Ақбілек» романы арқылы патша билігін жойып, қазақ даласына таласып жатқан кеңес билігінің арпалысын көрсеткен: «Қазақ даласын көмірдей өртеп ақтар өтті» деген сөйлемде ресей билігінің жерімізге көрсеткен қасыреті меңзелген.

Жаһандану дәуірінде ұлттық бірегейлікті сақтау үшін де әдебиетті мемлекеттік мүдде тұрғысынан терең оқыту керек. Халықтың бастан кешкен тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін насихаттау арқылы ғана ұлттық тұтастық сақталады. Ұлттың концептуалды ұстанымын сақтау үшін де әдебиетті оқытуды жан-жақты зерделеу арқылы оқытудың ұлттық моделін қуру маңызды. Әдебиет пен ана тілін тура осылай оқытуды ел болашағына салынған мәңгілік рухани инвестиция деп түсінген абзал.

«Әрбір ел келешегіне негізді балаларын тәрбиелейтін, даярлайтын мектебінде салмақ. Бір елдің тағдыры мектебінің құрылысына байланысқан нәрсе. Бұл – ескірмейтін игі сөз, өзгермейтін бір шындық. Тарихты аз ғана болса да ақтарған кісі мұны біледі. Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізде құрылуына барып тіреледі» деп Мағжан Жұмабай бізге аманат еткен. Алаш зиялылары қазақ мектептерін ұлттық негізде құруға жан салды, оқытудың ұлттық негізін қалыптастыруды әрқайсысы өз кітаптарымен қалыптастырып берді. Мағжан «Педагогика», Жүсіпбек «Психология», Ақымет «Әдебиет танытқышты», Хәлел Досмұхаммедұлы «Аламанын» жазды. Бұл еңбектердің білім беру жүйесіндегі қажеттілігі арта түскен заман қазір.

Мағжанның келесі сөздері білім беру ісі басындағы азаматтарға аманат! «Мектебімізге негіз саламыз дегенде ескеретін іс – соңғы кезде соқыр еліктеу ауруы біздің жанымызға сіңіп барады. Қазақ жанын қайшылап отырып, жат қалыпқа салмақшымыз. Жат қалыпты қазақ жанына қабыстыру яки жаңа қалып жасау тәжірибесіне кірісуіміз қарадай қорқытады» деген сөзі әлі өзекті. Дәстүрі мен тарихы бөлек өзге ұлттың білім беру жүйесін көшіру емес, озық тұсы мен оларды ұстанымдарын түсіне отырып, өзіміздің ұлттық негізді алға тартқан кезде ғана даму болуын анықтап айтқан Алаштың Мағжаны.

Б.Жұмақаеваның әдебиетті оқыту саласындағы еңбектерін талайдан бері оқып көріп жүріп жүрмін. Менің назарымды аударған да Берекенің білім беру жүйесін ұлттық негізде құруға қатысты жазып жүрген Алашшыл батыл ойлары. Әдебиетті оқытудың жаңартылған мазмұны деп 2013 жылы оқу бағдарламаларын өзгерткен тұста алғашқылар қатарында бағдарламалардың олқылықтарын талдауға батыл араласқан Б.Жұмақаева болды. Ол оқу мазмұнының қысқарғанына және әдебиетті оқытудың методологиялық негіздерінің дұрыс жүйеленбеуін дәлел, дәйекпен айқын көрсетіп берген бірегей маман болды.

Содан бері Береке Дәулетханқызы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесін терең зерттеп, оны жетілдіру жолында бірнеше маңызды ғылыми еңбектер ұсынды: «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі», «Қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі», «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет», «Жыраулар поэзиясын талдап тану», «Абай шығармаларын оқыту әдістемесі». Оқулық пен оқу құралдарының атауында тұрғандай бұл – әдебиетті оқытудың әдістемелік мәселелері нақты талданып, жаңа заманауи жол ұсынған ғылыми негізді бағалы еңбектер.

Б.Жұмақаеваның зерттеулері тек теориялық талдаулармен шектелмей, нақты педагогикалық мәселелерді көтеріп, оларды шешуге бағытталған практикалық ұсыныстарымен ерекшеленеді. Мәселен, «Орта мектептерде білім беру мен құзіреттілік қалыптастыру талабына әдебиет пәні бағдарламаларының сәйкестік мәселесі» деп орта білім беру жүйесінде құзіреттілік тәсілді енгізудің маңыздылығын талдайды. Ғалым қазіргі

әдебиет бағдарламаларының осы талаптарға сәйкестігін бағалай отырып, оларды жетілдіру қажеттілігін алға тартады. Оның зерттеуі әдебиет пәнінің тек теориялық білім берумен шектелмей, оқушылардың функционалды сауаттылығын арттыруға бағытталуы бұл ізденістердің маңыздылығын көрсетеді. Оқытудың заманауи ұстанымдарын негіздеу, әлемдік білім беру жүйесіне сұранысына кірігу үшін функционалды оқыту талаптарын түсіндіру аса маңызды. Осы мақсат өтеуінде «Әдебиетті функционалды оқыту» монографиясын ұсынып отыр.

«Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасының мазмұны мен құрылымындағы олқылықтар» еңбегінде автор жаңартылған оқу бағдарламасының артықшылықтары мен кемшіліктерін саралайды. Сол арқылы оқу жоспарлары мен әдістемелік нұсқаулықтарды жетілдіруге нақты ұсыныстар береді. Береке Дәулетханқызы оқулықтардағы жетілдіру керек тұстарды анықтап, оларды түзету жолдарын да нұсқайды. Қазақ әдебиетін оқытудың сапасын арттыруға қатысты ой-тұжырымдары құптарлық. Бұл еңбектер әдебиетті оқытудың мақсаты мен әдебиетті оқытудағы негізгі мәселелерді шешуге бағытталған. Автор қазіргі білім стандартын даярлауда да өз пікірімен бөлісіп, әдебиетті оқытудың бағдарламаларын даярлау ісіне де жетекшілік жасап жүр.

Әдебиетті оқыту әдістемесі күрделі сала. Бұл саланың басында ұлт зиялылары Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, М.Жұмабай, Ж.Аймауытұлы, Х.Досмұхаммедұлы, М.О.Әуезов, Б.Кенжебаев, Е.Ысмаилов, Қ.Жұмалиев, Ә.Шарипов, С.Қирабаев, Ә.Қоңырбаевтар салған.

Менің назарымды аударған Б.Жұмақасованың Алаш ардақтысы Мағжан Жұмабайдың шығармаларын түсініп талдауға қатысты пікірі. Автор әдебиетті проблемалық оқыту мәселесін талдай келе «Батыр Баян» поэмасын оқытудағы олқылықтарды көрсетеді. Расында біз ең бағалы деген шығармаларымызды оқытуда олқылықтарға жол береді екенбіз. Мүмкін мұның өзі Алаш идеясын жете түсінбеуден туындап жүрген болар. Автор шығарма мазмұнында көпшілік аңғара бермейтін мәтін астарындағы ойды нақты нұсқап, сол арқылы оқырманды автордың ашық айта алмай отырған ой соқпағына жетелейді және өз ұстанымын дәйекті түрде қабыстыра көрсетеді.

Қазақ әдебиетін оқытуда Алаш арыстарының еңбектері мен олардың ұстанымдарын пайдалану – оқушылардың тарихи санасын, ұлттық рухын көтерудің бірегей жолы деп санаймын. Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы сынды қайраткерлердің еңбектерін талдау арқылы оқушыларға ұлттық мұратты жеткізуге болады. Сонымен қатар, олардың «Оқу құралы», Әдебиет танытқыш, «Қазақ» газеті, Шоқан Уәлиханов, Қазақ тарихы секілді еңбектерін оқыту арқылы қазақ әдебиеті мен қоғамның саяси әлеуметтік дамуындағы нақты орнын көрсету аса маңызды. Бұл бағытта Б.Жұмақасованың жолы анық, ұстанымы берік.

Ғалымның еңбектері тек Қазақстанда ғана емес, шетелдік ғылыми журналдарда да жарияланған. SCOPUS және Web of Science базаларында тіркелген Medwell Journals, Mediterranean Journal of Social Sciences, Man in India, Bakhtiniana сияқты журналдарда жарық көрген мақалалары қазақ әдебиетін әлемдік ғылымда танытуға ықпал етуде.

Тұжырымдай атқанда, қазіргі білім беру жүйесінде әдебиетті оқыту дискурсы келесі бағыттарда дамыту маңызды:

– Мағжан айтқан оқушы мен мұғалім арасындағы диалогтік қарым-қатынасты күшейту;

– жеке тұлғаға бағытталған оқыту – әр оқушының қабілеті мен қызығушылығын ескере отырып, жеке оқыту стратегияларын қолдану;

– әлеуметтік және мәдени контексті ескеру – әдеби шығармаларды оқуда олардың тарихи, мәдени, әлеуметтік ерекшеліктерін заманауи талдау;

– ұлттық құндылықтарды сіңіру – қазақ әдебиеті арқылы Отаншыл, ұлттық рухты көтеретін шығармалар мен тұлғалар еңбектерін кеңінен талдау, талқылау.

– қазақ әдебиетін оқытуда Алаш арыстарының ұстанымын кеңінен пайдалану арқылы ұлттық құндылықтарды сақтап, оқушылардың рухани-адамгершілік дамуын қамтамасыз

ету маңызды. Сондықтан, мұғалімдер заман талабына сай білім беру әдістерін жетілдіріп, оқушыларды әдебиет арқылы жан-жақты дамытуға ұмтылуы тиіс.

Тұжырымдай айтқанда, жаһандану дәуірінде ұлттың мәдени тұтастығын сақтау үшін әдебиетті оқытудың мазмұнын жаңарту, оны оқытудың ұлттық Отаншыл моделін тұрақтандыру қажет. Осы бағытта әдебиетті оқыту әдістемесін ғылыми тұрғыдан зерделеу, оқу бағдарламалары мен оқулықтарды жетілдіру қажеттілігі айқын. Осы ретте, ғалым Береке Дәулетханқызының зерттеулері қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне қосылған маңызды үлес деп түсінеміз. Оның еңбектері әдебиетті оқыту әдістерін жаңғыртуға, функционалды білім беруге бағытталғанымен заманауи мазмұнды. Білім беру жүйесінің ұлттық негізін сақтауға бағытталған ізденістер қашан да жоғары бағалануы керек.

Қазақ әдебиетін оқыту барысында оқушыларға ұлттық құндылықтарды сіңіру, тарихи сананы қалыптастыру, тілдік қорын байыту, көркем шығармаларды терең талдау маңызды. Бұл үшін диалогтік қарым-қатынасты күшейту, жеке тұлғаға бағытталған оқыту тәсілдерін пайдалану, әдеби шығармаларды тарихи-мәдени контексте талдау әдістері аса тиімді болмақ. Алаш зиялыларының еңбектерін кеңінен пайдалану оқушылардың әдебиет арқылы мемлекеттік тарихымен танысып, Отаншылдық рухта тәрбиеленуіне, сонымен бірге жалпыадамзаттық рухани құндылықтарды меңгеруге бейімделген заманауи тұлға болып қалыптасуына еркін жол ашылар еді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жұмабаев М. Шығармалары, А., Жазушы 1989. -313 бет.
2. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Раритет, 2008.
3. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. Жұмақасева Б. Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Алматы: «Қыздар Университеті», 2015.

Гүлжаһан ОРДА

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ISBN 978-601-08-5459-8

УДК 80/81
ББК 81.2
Ф52

ISBN 978-601-08-5459-8

Б.ЖҰМАҚАЕВАНЫҢ «ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ: ТЕОРИЯ, ТӘЖІРИБЕ, ИННОВАЦИЯ» КІТАБЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК МӘНІ

Аңдатпа: Қазіргі таңда жалпы білім беретін мектептерде жаңартылған бағдарлама бойынша білім берілуде. Жаңартылған бағдарламаның жетістігімен бірге кемшіліктері де жеткілікті болғандықтан, қоғам арасында қызу талқыға түсті. Осындай сәтте, әр саланың мамандары ортаға шығып өз пікірлерімен бөлісе бастады. Саналы ғұмырын қазақ әдебиетінің оқыту-әдістемесін зерттеуге арнап жүрген әдіскер-ғалым бұл мәселеде алдыңғы кезекке шығып, өз пікірлерімен бөлісуде белсенділік танытты. Оқу бағдарламасы туралы мерзімді басылым беттерінде бірнеше мақалалары жарық көріп, оқу жүйесіндегі кемшіліктер көпшілік оқырманға ой салды. Қазіргі таңда қоғамда қызу талқыланған бағдарламаға көз тігушілер де, сын айтушылар да көп болғандықтан, оны жетілдіру, толықтыру жұмыстары жасалуда. Сол істің басы-қасында әдіскер-ғалым Береке Жұмақаеваның жүруі де орынды. Сондықтан да оның мақалаларының көпшілігі қазіргі білім беру жүйесіне тікелей қатысты.

Кілт сөздер: әдістеме, модульдік оқыту технологиялары, білім берудің ұлттық моделі.

Қолымыздағы кітаптың «Әдебиетті мектепте оқытудың теориясы мен тәжірибесі» деп аталатын бірінші бөлімінде қазіргі білім жүйесіндегі, дәлірек айтсақ жалпы білім беретін мектеп бағдарламалары мен оқулықтарындағы көптеген мәселелер көтерілген. «Білім берудегі дәстүр мен жаңашылдық» мақаласында ХХ ғасыр басындағы Ы.Алтынсарин, С.Көбеев, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Т.Шонанұлы (М.Жолдыбаевпен бірге), Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабаев, Б.Майлин, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, М.Әуезов, І.Жансүгіров, С.Сейфоллаұлы, Ө.Тұрманжанұлының оқу құралдары қазақ әдебиеті әдістемесіндегі алғашқы еңбектер болғанына, ол еңбектерде білім алушылардың жас ерекшелігі сақталғанына, белгілі дәрежеде жүйелі болғандығына көңіл аударады. Алаш арыстары негізін қалаған осы үрдіс 60-70 жылдардың тұсында да бір ізге түсіп жүйеленген болатын. Осы тұста автор Ш.Кәрібаев, Т.Абдрахманов, Ә.Дайырова, С.Тілешова сияқты әдіскер-ғалымдардың еңбектерін тілге тиек етеді.

«Әдебиет пәні – ұлттық болмысты, психологияны, дәстүрді балаға сезіндіретін, сендіретін басқа да ұлттық құндылықтарды танытатын пән. Қазіргідей жаһандану үдерісінің жүріп жатқан тұсында білім берудің ұлттық негізін сақтау ең күрделі мәселе», - екенін айта келіп, жапония, қытай, корей тәрізді елдерде ұлттық құндылықтарға ерекше көңіл бөлінетіндігіне назар аударып, жаһандану заманында білім берудің ұлттық болмысы мен құндылығын сақтаудың қажеттілігін ескертеді. Осы мәселе жөнінде А.Құсайынов, Ұ.Асыллов тәрізді отандық ғалымдармен бірге И.Фогельсон, И.Я.Лернер, Д.Д.Зуев тәрізді орыс ғалымдарының зерттеулерін негізге ала отырып, өз пайымдауларын ұсынған.

«Қазақ әдебиетін оқытудың 1960-70 жылдардағы ізденіс өрісі» мақаласында 60-70 жылдардағы оқу үдерісі туралы сөз етуде Т.Ақшолақов, С.Қирабаев, М.Мырзахметов, Ә.Дайырова, С.Тілешева, Қ.Тасболатов еңбектерін басшылыққа алса, «Жалпы білім беретін мектептерде қазақ әдебиетін оқыту не үшін керек?» мақаласында отызыншы жылдары жеке пән ретінде оқытылған әдебиеттің негізгі ерекшеліктерін төмендегіше санамалап көрсетеді:

«Біріншіден, қазақ қоғамында әдебиет рухани құндылық көзі, әдебиет халықтың жаны, әдебиет асыл сөз ретінде халықпен етене жасасып келе жатқан ең негізгі оқу мен тәрбие көзі ретінде өткен тәжірибемізден алынды;

Екіншіден, халықты саяси сауаттандырудың тетігі болды;

Үшіншіден, жаңа құрылған қоғам үшін идеялогиялық құрал «коммунистік тәрбие беру жөнінде маңызы зор» болды. Анығында әдебиет қай қоғамның болсын рухани қуаты, идеялық күші. Ол бүгінгі қоғамның да рухсыздануы мен ұлтсыздануынан қорғайтын негізгі қуат көзі».

Отызыншы жылдардан бері бірнеше рет өзгеріске енген пәнді оқытуда 60-90 жылдары Ш.Кәрібаев, Ә.Қоңыратбаев, Ш.Аманов, Ә.Дайырова, С.Тілешова тәрізді ғалымдар көп еңбектенсе, тәуелсіздік тұсында қазақ мектептеріне жаңа бағдарламалар ұсынылды. «Негізгі орта білім беру деңгейіне арналған «Қазақ әдебиеті» оқу пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасының негізгі кемшіліктерін санамалай келіп: «Ең алдымен әдебиетті пән ретінде оқытудың осыған дейінгі жалғасты тәжірибесі ескерілмей, өткеннен қол үзіп, жаңа «жоба» нобайын селкемдегені көрінеді», – деген тұжырым жасайды. Қазіргі білім жүйесіндегі қалыптасқан дәстүрден қол үзіп қалғандықтан көптеген кедергілерге кездесіп отырмыз. Оқу материалдарын беруде білім алушының жас ерекшелігі ескерілмеуі, сағат санының дұрыс көрсетілмеуі, мақсаттарға қол жеткізуде нәтиженің көрсетілмеуі, мақсаттардың орны ауысып жүруі тәрізді кемшіліктер күн санап мұғалімдердің алдынан шығып отыр.

Ол «Орта мектептерде білім беру мен құзіреттілік қалыптастыру талабына әдебиет пәні бағдарламаларының сәйкестік мәселесі», «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасының мазмұны мен құрылымындағы олқылықтар» мақалаларында 1932-1933, 1938, 1939-1940, 1958-1989, 1997, 1999, 2010-2013 жылдардағы барламаларды салыстыра келіп, нені оқытамыз, қалай оқытамыз, қандай мақсатта оқытамыз деген сауалдарға жауап іздейді. Әр жылдардағы бағдарламаларды салыстыруда соңғы бағдарламада пәнді оқытудың мақсат-міндеттерімен күтілетін нәтижелердің арасында бірізді байланыс орнатылмағанын, әдебиетті оқытудың әдістемелік жүйесі ескерілмегенін айтады.

«Қазақ әдебиеті» пәні бағдарламасындағы оқу мақсаттарын жетілдіру: ұсыныстар мен стратегиялар», «Оқулықтағы кейбір олқылықтар, оларды түзету жолдары» мақалаларында жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған Әдебиет оқулығына (А.С.Ақтанова, А.Қ.Жүндібаева. А., Атамұра, 2017) талдау жасалып, бағдарлама мен оқулық жазудағы кемшіліктер сынға алынған.

«Мектепте көркем шығарма аясында әдеби-теориялық білім қалыптастыру», «Әдебиеттің тарихи курсы оқытын сыныптарда лекция әдісін қолдану жолдары» мақалаларында әдебиетті оқыту, білім қалыптастыру, әдіс түрлері сияқты ойларымен бөліссе, «Мағжан Жұмабаев лирикасындағы түркілік сарын, оны оқыту үшін талдаудың маңызы» мақаласында ақын шығармасына талдау жасайды. Осы мақаланың жазылу себебінің өзі де мектепте М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы өз деңгейінде оқытылмай жатқандығынан туындағаны белгілі. Себебі, автордың айтпақ ойы алдындағы мақалаларда көтерілген проблемаларға жауап ретінде жазылған. Осы қатарды «Жалпы білім беретін қазақ мектептерінде жыр жанрын оқыту» мақаласы толықтырады. Мұнда да автор мектепте жырды қалай оқыту қажеттілігіне тоқталады. 7-8 сынып оқушыларына жырды оқытуда 10-14 жас аралығындағы оқушылардың жас ерекшелігі қаншалықты дәрежеде сақталғанын айта келіп, мектепте батырлар жырын оқытуда ең әуелі жырды тыңдатуға көңіл бөлуді ескертеді. Қабылдаудың өзі тыңдау, көру, ұстау арқылы жүзеге асатын болса, алдымен балалар жырды тыңдағаны абзал.

«Жалпы білім беретін мектептерде «Манас» жырын оқыту мәселелерінен», «Шәкәрім Құдайбердіұлының «Еңлік-Кебек» поэмасын оқыту», «Лирикалық шығармалардағы пейзажды оқыту арқылы оқушылардың эстетикалық талғам, танымдарын дамыту», «Жамбыл Жабаев өлеңдерін орта буын сыныптарда оқыту», «Қазақ әдебиеті пәнінде білімгерлердің жазба жұмыстарын бағалау», «Әдебиет пәнінен ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстар: шығармашылық пен ықпалдастық», «Әдебиет сабағында оқушының құзыреттілігін дамыту жолдары», «Білім беру жүйесіндегі жаңа технологияларды әдебиет пәнінде тиімді қолдану», «Сын тұрғысынан ойлауды әдебиет пәнінде қолдану тиімділігі» мақалаларының барлығы да жалпы білім беретін мектеп бағдарламасында ұсынылған оқу материалдары мен оқытудың мақсат-міндеттерінде кеткен кемшіліктерді түзеуден туындап отыр. Әдіскер-ғалымның әр мақаласында әр шығарманы тиімді оқыту жолдары қарастырылып, нәтижеге қалай қол жеткізуге болатындығы

санамалап көрсетілген. Атап айтатын болсақ, соңғы мақалада «Сын тұрғысынан ойлау» дегеннің өзі оқушының ой-өрісін дамытатын әрекеттер құрылымы екендігін түсіндіре келіп, оған қол жеткізуді төмендегіше бағамдайды:

- «1. Оқушылармен жұмыс істеуде ұстазды жаңа деңгейге биіктетеді;
2. Оқушының ой белсенділігін артыру ұғымын кеңейтеді. Барлық оқу іс-әрекеттерін тиімді арнаға бағыттайды;
3. Бүгінгі білім беру жүйесінде оқушының оқу мен жазу арқылы дамуына жол ашады;
4. Оқушыларды шығармашылыққа бағыттау барлық сабақтарда, үздіксіз жүргізілетін міндеттер екендігін айқындайды.
5. Оқушыларды үздіксіз білім алуға бағыттау жолдарын танытады т.б. оқу үдерісінің тиімді жолдарын нұсқайды».

«Бірыңғай тестілеуге дайындалудың ұтымды тәсілдері» мақаласында оқу жүйесіндегі тестілеуге қатысты тұжырымдар ұсынылса, ағылшын тілінде жазылған «Organization the ways of artistic perception of literal composition» мақаласы қазақ әдебиетінің жауһарларын өзге елдерге танытуда үлкен рөл атқарады.

Ғалым зерттеулерінің бір саласы – Абай шығармаларын оқытудың ғылыми-әдістемесі төңірегіндегі мәселелер. Сондықтан, қолымыздағы кітаптың екінші бөліміне орта мектептерде Абай шығармаларын оқытудың кемшіліктері мен оны жетілдіру жолдары туралы мақалалар топтастырылған. Осы тұрғыда оның қазақ тілі мен әдебиетін тереңдетіп оқытатын Абай желілік мектептеріне арналған бағдарламаны жасаушылардың құрамында көп жұмыс атқарғанын баса айтқанымыз абзал. Бұл жоба қазіргі таңда облыс орталықтарындағы бірнеше мектеп пен Алматы, Астана, Шымкент қалаларындағы арнаулы мектептерде эксперименттен өтуде. Мектеп бағдарламаларында Абайдың «толық адам» ілімі дұрыс оқытылмай жүргендіктен, аталған мектепте «Абайтану» пәнінен оқушыларға білім беруде. Жалпы білім беретін мектеп бағдарламаларында ақынның шығармаларынан берілетін білімнің білімгерлердің физиологиялық, психологиялық ерекшелігіне сәйкеспейтіндігі «Абай шығармашылығын танытудың тарихилық ұстанымы», «Абай шығармашылығын оқытудың өзекті мәселесі», «Абай шығармаларын оқыту әдістемесінің жаңа арналары» мақалаларында жан-жақты қарастырылған». Осы олқылықтарға «Абай мектептер желісіндегі «Абайтану» пәнін оқытудың методологиялық аспектісі» жауап ретінде ұсынылса, «Абай тағылымы: мәні мен маңызы» ақын шығармаларындағы классикалық педагогикадағы тәрбиенің ақыл-ой, еңбек, адамгершілік, дене, эстетикалық бағыттары қамтылғанына баса көңіл бөлген. Сондықтан да автор ақын шығармаларын «Абай мұрасын кемел тұлға қалыптастырушы құндылық ретінде оқыту» қажеттілігін алға тарта отырып, «Абай іліміндегі білім мен ғылым құндылығын тануға» шақырады.

«Жоғары мектепте әдеби білім беру және педагогикалық инновация» деп аталатын үшінші бөлімнің мазмұнын жоғары мектептерде әдебиетті оқытудағы заманауи инновациялық әдіс-тәсілдер туралы мақалалары қамтиды. «Жоғары мектепте қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің қалыптасуы», «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі тарихында тұлғаның әдіскерлік әлеуеті», «Жоғары мектепте «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» пәнін оқыту» мақалалары жоғары мектепте әдебиетті оқытудың жаңа методологиялық негізін қалыптастыруға жетелейді. Ол жөнінде автор: «Әдебиеттің әдістемесінен берілетін білімнің өн бойында педагогика, дидактика, психология, әдебиеттану ғылымының, бүгінгі білім берудегі ғылымдардың интеграциясының, инновациясының синтезі дұрыс үйлестірілуі қажет» дейді.

Әдебиеттің өзге салаларымен бірге оқыту методикасын жете зерттеген Ә.Қоңыратбаевтың еңбектері туралы «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі тарихында тұлғаның әдіскерлік әлеуеті» мақаласында «Әдебиетті оқыту методикасы» атты оқу құралы мен өзге де мақалаларына талдау жасауда ғалым еңбектеріне жоғары баға бере отырып, «Қазақ әдебиетін оқу әдістемесіне жаңа әдіскер-ғалымдар қосылып, жаңа әдістемелік ізденістер мен еңбектер жазылып жатыр дегенмен де, бүгінгі қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі Ә.Қоңыратбаев сияқты ғалымның салып кеткен сара жолынан ұзап кете алған

жоқ» деген тұжырым жасайды. Нақты деректерге сүйене отырып ғалым еңбектері туралы айтылған ой ешқандай күмән туғызбайды.

«Дәріс сабақтарды жүргізу технологиясы» мақаласында қазіргі таңда қалыптасқанкіріспе, ақпараттық, шолу, проблемалық, визуалдық, бинарлы (дуэт), конференция, прес-конференция, сұхбат, тірек-конспектiлi, рефлексивтi, кеңес беру тәрізді дәріс түрлеріне тоқталса, «Білім беру жүйесіндегі «диалогтi оқыту»: дәстүр мен жаңашылдық»мақаласында оқушының өзіндік пікірі, дәйектемелері, ой-тұжырымдары, талқылауы өзге сыныптасымен диалогқа түскенде белсенді жүретініне көңіл аударған. «Әдебиет пәндерінде кейс-стади технологиясын қолдану жолдары» мақаласында кейс-стади әдісін педагогика саласында қолданудың әдіс-тәсілдері туралыМ.В.Коротков, А.И.Наумова, М.В.Кларин, Е.А.Михайлова, М.С.Керимбаева, Г.А.Полонский, А.Долгоруковтардың пікірлерін басшылыққа ала отырып, кейстiң түрлерін формасына, типтеріне қарай жүйелеген. Сонымен бірге кейс-стади әдісінің қажеттілігі мен мүмкіндіктерінің негізгі үш қыры мен жазбаша жақсы жазылған кейстердің он екі белгісін санамалап көрсетуі орынды.

«Көркем шығарма тілін игеру мен талдау» атты мақалада көркем мәтінді талдау барысында оны образдар жүйесі, сюжеті мен композициялық құрылымы, негізгі және қосалқы проблемалары, тақырыптары мен идеялары тұрғысынан қарастыруға болатыны атап көрсетіледі. Сондай-ақ қаламгердің негізгі ойды жеткізудегі тәсілдерін, көркем деталь, символика, танымдық элементтер, герменевтикалық және көркемдік ерекшеліктерін саралау арқылы талдау мүмкіндігі бар екені айтылған. Бұл бағыттағы талдау үлгілерін автордың «Доспамбет жыраудың тарихи-шығармашылық тұлғасы», «Көркем шығармадағы көнерген сөздердің қызметі», «Таңжарық Жолдыұлы шығармашылығының тілдік әлеуеті, оны оқыту мәселесі» атты еңбектерінен көруге болады.

Ал, «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» пәнінен студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру», «Болашақ ұстаздар тәрбиесінің өзекті мәселелері» мақалаларында жоғары мектептердегі болашақ ұрпақты тәрбиелейтін ұстаздар қауымына үлкен міндет арта отырып, оны шешудің жолдарын «келешек қоғам адамын тәрбиелеуші ұстазды мемлекеттік деңгейде қамқорлыққа алу, мүддесін қорғау кең ауқымды, мемлекеттік іс-шара болу шарт»деп көрсетуі құптарлық.

Қорыта айтқанда, автор қазіргі таңдағы орта және жоғары мектептерде қазақ әдебиетінің қандай дәрежеде оқытылып жүргенін әдебиеттанушы ғалымдар мен әдіскер-педагогтардың зерттеу еңбектеріне сүйене отырып тұжырымдаған. Жоғарыда аталған мақалаларда отандық Ә.Қоңыратбаев, Ш.Кәрібаев, Т.Ақшолақов, С.Қирабаев, Қ.Мырзағалиев, А.Көшімбаев, С.Қалиев, А.Әбілқасымов, Қ.Бітібаева, Қ.Тасболатов, С.Мақырұлы, Қ.Алпысбаев, Т.Жұмажанова, Б.Сманов, А.Қараев, М.Жанпейісова, С.Мирсейтова, А.Әлімов, Ә.Жүнісбек, А.Сатбекова, Н.Оразақынова, К.Елікбаев тәрізді әдебиеттанушылар мен әдіскер-педагогтардың зерттеулеріне басымдық бере отырып ой қорытқанын баса айтқан жөн. АҚШ ғалымдары Джинни Стилл, Куртис Мередит, Чарльз Темпл RWCT жобасын зерттеуші ғалымдар Ж.Пиже, Джон Дьюи, Л.С.Выготскийдің даму теорияларын басшылыққа алса, авторға орыс халқының ең үлкен ағартушысы К.Д.Ушинскийден бастапЛ.С.Выготский, В.В.Давыдов, В.И.Эльконин, Л.В.Занковтың дамыта оқыту, Махмудовтың проблемалы оқыту, В.В. Фирсов, Н.П.Гузиктіңсаралап оқыту, С.Н.Лысенкованың оза отырып оқыту,В.Ф.Шаталовтың оқу материалдарының белгі және сызба үлгілері негізінде қарқынды оқыту, И.Д.Первин, В.К.Дьяченконың топтық және ұжымдық оқыту, П.М.Эрдниевтің дидактикалық бірліктерді ірілендіріп оқыту, Е.Н.Ильиннің «Әдебиетті – адам қалыптастырушы пән ретінде» оқыту, М.Чошанов, П.И.Третьяков, К.Вазинаның модульдік оқыту технологиялары, М.В.Коротков, А.И.Наумова, М.В.Кларин, Е.А.Михайлова, М.С.Керимбаева, Г.А.Полонский, А.Долгоруковтардың кейс-стади әдісін педагогика саласында қолданудың әдіс-тәсілдерітуралы зерттеулері бағыт-бағдар берген. Көріп отырғанымыздай зерттеуші ғылым мәдениетін сақтап, өзіне дейін жазылған еңбектерді басшылыққа алған. Тұтастай алғанда,

кітапқа енген мақалалардан орта және жоғары мектептерде әдебиетті оқытудың өткені мен бүгінінен толыққанды мағлұмат берілген. Кітаптың ғылыми-әдістемелік мәні—оқыту әдістемесінің теориясын, тәжірибесін, инновациялық ізденістерін нақты мысалдармен дәйектеуі.

Алтынай Оразбекқызы Тымбол

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, филол.ғыл.д., профессор, Алматы қ., Қазақстан

ҒАЛЫМ Б.ЖҰМАҚАЕВАНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Мақалада елімізге белгілі әдіскер-ғалым, педагогика ғылымдарының кандидаты, СДУ профессоры Береке Дәулетханқызы Жұмақаеваның қазақ әдебиетін оқыту әдіснамасын, оның ішінде драмалық шығармаларды оқыту әдістемесін қарастырған зерттеулеріне арнайы талдау жасалды.

Әдебиет пәнінде драмалық шығармаларды оқыту ерекше орын алады. Себебі драма — әлеуметтік, моральдық мәселелерді көтеретін, адам психологиясын танытатын күрделі жанр болып табылады. Осы орайда, ғалымның «педагогикалық технологиялар» арқылы драмалық шығармаларды оқыту барысында білім алушыларды шығармашылық ойлауға, шығарманы терең талдауға үйреткен өзіндік әдіс-тәсілдерін көрсету көзделді.

Кілт сөздер: мектеп бағдарламасы, көркем шығарманы талдау, драма жанры, драмалық шығармаларды оқыту әдістемесі, авторлық әдіс-тәсілдер.

Abstract. This article provides a detailed analysis of the research conducted by Bereke Dәuletqhanqyzy Jumakaeva, a renowned methodologist, Candidate of Pedagogical Sciences, and Professor at SDU, on the methodology of teaching Kazakh literature, with a particular focus on the teaching methodology of dramatic works.

In the subject of literature, teaching dramatic works holds a special place due to the nature of drama as a complex genre that addresses social and moral issues and reveals human psychology. In this context, the article highlights the unique methods developed by the scholar, which employ "pedagogical technologies" to teach dramatic works, encouraging students to engage in creative thinking and in-depth analysis of the text.

Keywords: school curriculum, literary analysis, drama genre, methodology of teaching dramatic works, authorial methods and techniques.

Драматургия жанрын жан-жақты талдаған академик З.Қабдолов драма туралы Г.Белинскийдің мына бір сөзін басшылыққа алады: «Драма — эпос пен лириканың қосындысынан туған «үшінші, тірі, өз алдына бөлек», аралық әлем — «поэзияның жоғарғы тегі, өнердің биік өрі». Яғни, әдебиетте үш жанр — эпос, лирика, драма бар десек, соның ішіндегі аса күрделісі — драма жанры. Мақаламызда әдебиеттің осы үлкен бір жанрының бүгінде орта білім беретін мектептердегі оқытылу жайы қандай? Белгіленген уақыт көлемінде берілген материалды қамту мүмкіндігі қаншалықты? деген мәселе туралы сөз қозғап, соған орай жазылған еңбектерді саралау мақсатын көздедік.

ҚР білім беру саласындағы бағдарлама құжатында «Сөз өнерін адамзаттың көркем тарихы ретіндегі мәдени мұра, ұлттық құндылық деп бағалап, құрметтей алатын елжанды азамат тәрбиелеу; оқушыларға әдеби туындылар арқылы көркемдік, интеллектуалдық, адамгершілік тәрбие беру; оқырмандық талғам мәдениетін қалыптастыру; әдеби шығармада бейнеленген құбылыстыкөркемдік тұрғыда қабылдауға қажетті білім, білік, дағдыларды меңгерген, алған білім негіздерін өмірлік жағдайларда қолдана білетін жеке тұлға қалыптастырып дамыту» міндеттері қойылады делінген. Бағдарламада қойылған осы міндеттер толығымен орындалып жүр ме? Өйткені бүгінгі жаңартылған мазмұндағы оқу

бағдарламасында «Қазақ әдебиеті» пәнінен оқу материалының шектен тыс қысқарып кетуі туралы көп айтылып та, жазылып та жүр. Әдебиетке бөлінген осы аз сағаттың ішінде бірен-саран берілген драмалық шығармаларды оқытып, меңгертудің өзі де қиыннан қиыстырып жол табуды қажет етеді.

Осы орайда, орта мектептерде әдебиетті оқыту әдістемесіне, жаңартылған білім беру бағдарламасына қатысты өткір ой-пікірлерін білдіріп жүрген, жоғары мектепте әдебиетті оқыту саласы бойынша ширек ғасырдан астам еңбек етіп келе жатқан әдіскер-ғалым, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Б.Д.Жұмақиеваның оқытудағы жаңа бағыттар мен заманауи мақсат-мүдделерге негізделген еңбектерін бағамдау көзделді.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымында драмалық шығармаларды оқыту жолдарын қарастырған еңбектер жоқтың қасы. Бар болса да өте аз. Сондықтан драмалық шығармаларды оқыту әдістемесі әлі де жете қарастыруды, арнайы зерттеуді қажет ететін тың тақырып болып есептеледі.

Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында ғалым Б.Жұмақиева 2015 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» атты оқулығында бұл мәселеге «Драмалық шығармаларды оқыту жолдары» деген арнайы тұтас тарауша арнап, жеке тоқталады. Драмалық шығармаларды оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері көрсетілген, сабақтың практикалық жолдары ұсынылған бұл еңбектің маңызы зор деп есептейміз.

Ғалым еңбегінде ең алдымен мектеп бағдарламаларындағы драмалық шығармалардың оқытылу жайына тоқталады: «Қазақ әдебиетін оқытуда драманы оқыту әдістемесі дамымай келеді. Бұған тағы бір себеп мектеп қабырғасында оқытылатын драмалық шығармалардың аздығы және оны оқытудағы теориялық тіректің жоқтығына да байланысты. Орта буын сыныптарда драмалық шығармалардан Д.Исабековтің «Әпке» драмасы оқытылады. Жалпы білім беретін мектептердің орта буынында тек бір ғана шығарма оқытылып келеді. Оның өзі 8-сыныпта» [1, 203] деп атап көрсетеді.

Ғалымның драмалық шығармалардың сахнаға арналып жазылатын ерекшелігі оны мектепте оқып-талдауда белгілі бір қиындықтар туғызуы мүмкін. Бірақ қалай дегенде де бұл туындылар мектепте оқыту мақсаты үшін оны талдау, игерту жолдары мен әдістері де тиімділік жағынан әдістемелік тұрғыдан қарастырылуы керек деген пікіріне толығымен қосыламыз.

Шынында да қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымында драмалық шығармаларды оқыту жолдарын қарастырған еңбектер санаулы екендігі рас. Оны жоғарыда айттық. Ал барын ғалым түгендеп көрсетеді. Атап айтқанда, автор оқулығында С.Х.Дүкенбаевтың «Мектепте драмалық шығармаларды оқыту» (1985) атты оқу-әдістемелік көмекші құралын; Р.Бораштың «Драмалық шығармаларды оқыту» (2006) тақырыбында жазылған кандидаттық диссертациясын; сондай-ақ К.С.Станиславскийдің «Особенность драматических произведений» (Москва, 1986), Т.С.Зепалованың «Уроки литературы и театр» (Москва, «Просвещение. 1982) еңбектерін басшылыққа алып, арнайы тоқталады.

Автор еңбегінде алдымен драмалық шығармалардың да басқа жанрдағы шығармалар сияқты әдебиет заңдылықтарына бағынатындығын, алайда оны оқытудың өзіндік ерекшеліктері болатындығын, мазмұнына қарай үш түрге бөлінетіндігін (комедия, драма, трагедия), мұнда шығарма авторы өмір болмысын көркем типтік жағдайларда тартыс үстінде көрсететіндігін, мәтіні тек кейіпкерлердің сөзінен (диалог, монолог) тұратындығын саралап көрсетіп алады.

Көркем өнердің асыл мұраты – дүниетанымға ықпал ету. Драманы да «поэзияның жоғарғы тегі, өнердің биік өрі» деп бағаладық. Олай болса, көркем шығарманы оқыту арқылы адамның ішкі әлемін байыту, оның дүниетанымын кеңейту және шығармашылық қабілеттерін дамыту – өнердің басты мақсаты болып табылады. Яғни тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамыту, ондағы ең негізгі мәселе алдымен көркем шығарманы оқытудан басталады. Осы орайда алдымен мәтінді оқу, түсіну, талдау, талқылау, бағалау сынды сатылай меңгерту мәселесіне ден қойған жөн. Бұл жөнінде белгілі ғалым Б.Қапалбек «Өзі білім берудің екі қыры болады: біріншісі – нені оқыту, екіншісі – қалай оқыту. Нені

оқытуға білім мазмұны (базалық білім) жатады. Ал қалай оқыту дегеніміз – әдістеме. Онда әлгі орта мектепке арналып өлшеніп берілген базалық білімді бүгінгі инновациялық технологиялар мен жаңаша әдіс-тәсілдерді қолданып, оқушыға қалай тиімді жеткізу мәселесі қаралады» [2, 110] дейді. Осы орайда ғалым Б.Жұмақасованың драмалық шығармаларды оқытудағы өзіндік әдіс-тәсілдерді қолданғандығын саралап көрсетейік.

Сахналық қойылым жасау тәсілі. Драма бір жағынан әдебиет туындысы болса, екінші жағынан ол театр өнеріне негіз болады. Мектепте драмалық шығарманы оқытқанда оның осы екі қыры ескерілуі керек. Адамның ой-санасына әсер ету жағынан ең ықпалды құрал – театр, театр тілі деуге болады. Сондықтан оқушыларды театрларға жиі апарып, қойылымдарды тікелей көрсетіп отырған жөн. Бұл туралы автор «Драмалық шығарманы оқып қабылдау мен оны нақты сахналық қойылымда көріп қабылдаудың айырмашылығы көп. Оқушы үшін тиімдісі – сахналық қойылымды көріп тамашалау. Себебі мектепте оқылатын драмалық шығармалардың барлығы дерлік сахналанған» [1, 205] дейді.

Иә, театр адамдарға эстетикалық әсер сыйлауымен құнды. Эстетика дегеніміздің өзі, біріншіден, адамның шындыққа деген эмоционалды көзқарасын білдірсе, екіншіден, адамның қоршаған ортаға деген құнды қатынастарын көрсететін философияның ерекше бөлімі. Театрдағы көріністі салғырт қабылдау мүмкін емес. Өйткені ондағы ширыққан тартыс, адам тағдыры, белгілі бір кезең оқиғаларының ащы шындығы, сан қилы образдардың бейнесі көрерменін бей-жай қалдыра алмайды.

Адамдар театрға не үшін барады? Ойлану, еңсесін көтеру, илану, пікіріне қозғау салу, ширығу, сейілу, басқа әлемді сезіну, иллюзиялармен бөлісу, ойын азат ету үшін барады. Қысқасы, өнердің құдіретін, әсемдікті сезінуге, рухани ләззат алу үшін барады. Осы тұста Роберт Десностың өнер – әлемді меңгерудің тәсілі емес, ол адамдарға мән-мағынасы бар нақты шындықты көрсетеді деген сөзі еске түседі. Ал Н.В.Гоголь «Театр – ұлы мектеп. Көпшілік қауымға, мыңдаған адамға бір сәтте жанды, пайдалы сабақ береді» («Гоголь и театр», 1952),-дейді. Сондықтан әдіскер-ғалым оқушылардың театрдан, сахнадан көрген түрлі қойылымдар олардың драма табиғатын, кейіпкерлер бейнесін тани түсуіне көмегі орасан зор екендігін бағамдатады.

Драмалық шығарманы талдау мәтінмен жұмыс істеу арқылы іске асады. Мұнда қашан да басты назар драманың тіліне аударылады. Яғни, сахнада тіл арқылы адам сезіміне эстетикалық жағынан әсер ету басты нысана болып табылады. Театрдағы басты құрал – сөз болғандықтан, сөздің астарын, айтар ойын, көтеретін жүгін, артар салмағын сезінгенде ғана оқушы шығармадан эстетикалық ләззат алады. Демек, театр халықты тәрбиелейтін мәдениет ошағы. Бұл туралы зерттеуші Р.Б.Бораш «Драмалық шығармалардың оқушының білім деңгейін ғана емес, адамгершілік-эстетикалық тәрбиесін, дүниетанымын, шығармашылық, логикалық ойлауын, сөйлеу дағдыларын жетілдіру, жалпы мәдениетін қалыптастырып, дамытуда өзіндік үлесі ерекше екенін көреміз», – дейді [3, 46]. Яғни, оқушылардың өздеріне драманы сахналату әдісі бұл олардың шығарманы көрнекі түрде түсінуіне мүмкіндік береді.

Оқушыны сөйлету (диалог, монолог) әдісі. Шығарманың көркемдігі тілінде. Сахна тіліне поэтикалық қасиет тән. Сахна тілі табиғатында диалогтық тіл. Яғни, драманың жаны – диалог. Драмалық шығармалардағы диалогтар бүтін шығарманың көркем болмысын жасайды. Мұны автор «драмалық шығарманың басты ерекшеліктерінің бірі – оның диалогты әрекетке құрылуы, театр сахнасында көрсетуге лайықталып жазылатындығы [1, 206] деп көрсетеді.

Ауызекі және көркем әдебиеттегі диалогтардан драмалық диалогтың айырмашылығы қысқа да нұсқа ықшамдылығымен, әсерлілігімен, нақты жағдаятқа құрылуымен, стилистикалық тұрақтылығымен, просодикалық табиғатымен ерекшеленеді. Мағыналы көркем диалогтар – әдеби тілді орнымен қолдануға үйрететін ұтымды тәсілдердің бірі. Демек, автор диалогтарды оқу, талдау арқылы кейіпкерлердің сөздерінен қандай идеологиялық немесе эмоциялық мәндерді ұғынуға болатындығын түсіндіреді.

Сондай-ақ автор драмадағы көркем тіл монолог арқылы да көрініс табатындығын көрсетеді. Монологтық сөйлеу – пәрменді тілдік әрекеттердің нәтижесінде туып, тура және жанама қабылдауға негізделген сөйлеу формасы. Монологтық сөйлеу біршама аяқталған мағыналы ойға ие. Монологтық сөйлеу «диалогтандырылған» адресатқа қаратып айтылады, риторикалық сұрақтардан тұрады. Монолог драмалық шығармалардағы кейіпкерлердің ішкі көңіл-күйін білдіретін толғау сөзі. Монолог адамның өзімен өзі сырласқандай, ойланып-толғанғандай болып айтатын сөзі. Мұнда жауап қайтару деген болмайды, монолог бірыңғай бір тілдік тұлғаның сөзімен ғана беріледі.

Монологтың мағыналылығы сонда, адамның ішкі сырын, көңіл-күйін, психологиясын терең ашып көрсетуге өте ыңғайлы. Монологта түйінді ой-тұжырымдар айтылып, кейіпкердің жай-күйі айқын көрінеді. Монолог та диалог сияқты, драманың түпкі ойын, оның көркемдік деңгейін, оқиғаның құрылымын айқындайды. Сондай-ақ, монолог өзара түрлі әрекеттегі кейіпкерлер тобын байланыстырушы рөл атқарады. Монолог арқылы оқушының мінез-құлқы, сезімі, болып жатқан оқиғаға көзқарасы анықталады. Автор драмада диалогтар мен монологтардың маңызды орын алатындығына кеңінен тоқталады.

Шешендік өнерге баулу әдісі. Сондай-ақ, театр мен драматургиялық элементтерді шешендік өнерден бөліп қарастыра алмаймыз. Әдебиетті оқытуда шешендік өнердің алатын орны ерекше. Шешендік сөз өнері қазақ халқының ұлттық табиғаты мен әлеуметтік өмірінің де шынайы кейіпін көрсетеді. Шешендік өнерде ұлттық сезімнің әсерлі бояуы, нақышты ой айшықтары көркем сөз арқылы сараланып, тыңдаушыға айрықша әсер етеді. Сондықтан шешендік сөз өнерін ұлт мәдениетімен сабақтастыра оқытып отыру қажет. Осылайша шешендік өнерді меңгерту жас буынның рухани әлемін байытуға мүмкіндік береді.

Психологиялық әдіс. Психологиялық тәсіл. Драма жанрына көпқырлы тартыс, полифониялық қақтығыс (М. Бахтиннің тұжырымы бойынша), сондай-ақ ішкі психологиялық шиеленістер тән. Ғалым бұл ерекшеліктерді тиімді пайдалана отырып, драмалық шығармаларды әртүрлі қырынан талдауға мүмкіндік береді. Мәселен, бір шығарманы бірнеше топқа бөліп орындату арқылы тартыстың мазмұнына сай оны комедия, трагедия немесе драма жанрында сахналап көру – жанрлық табиғатты терең түсінуге жол ашады. Мұндай салыстырмалы тәсіл оқушылардың қызығушылығын арттырып, жоғары нәтижеге жеткізеді.

Символикалық әдіс. Сахналық шығармалардағы идея кейде оның тақырыбынан-ақ көрініп тұрады. Олардың тақырыбы тек ақпарат беріп қана қоймай, кейіпкерлердің өзара қарым-қатынастарындағы философиялық көзқараспен де ұштасып жатады. Яғни, кей жағдайда тақырыптың өзі-ақ бүкіл шығарманың мазмұнынан хабардар етіп өтеді. Мұндай жағдайда шығарманың атауы немесе оның мазмұнына сәйкес жиі қолданылатын, тақырыпты, сюжет пен фабуланы нақтылай түсетін сөз тіркестері кілт сөздер ретінде қарастырылады. Яғни драмалық шығарма тақырыбы тек ақпарат беруші қызметімен шектелмей, терең ойды жинақтайтын құрылымға айналып, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастар арқылы кең философиялық мәнге ие болады. Бұл тәсіл оқушылардың шығарманы терең түсінуіне, оған сыни көзқараспен қарауына ықпал етеді. Осы бағытта ғалым 8-сыныпта оқытылатын Д. Исабековтің «Әпке» драмасын талдау және оқыту жолдарын үлгі етіп ұсынады.

Драмалық ойын әдісі. Драмалық шығармаларды оқытуда әдеби ойындардың да алатын орны ерекше. Сабақты драматизм әдісі тұрғысынан меңгертуді қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыратын ойын арқылы оқыту амалдарының аясында жүзеге асыруға болады. Жасөспірімдердің санасында сабақты ойын арқылы үйретудің әдістемесін қалыптастырудың ірі теоретигі Д.Б. Эльконин «ойын сабақтарының ортада уәждемелік-қажеттілікті дамыту құралы; таным құралы; ақыл-ойды арттыру құралы; өзін-өзі тану, қалыптастыру құралы» қызметтерін атқара алатындығын атап көрсетеді (Психология игры, 1978) Ғалым Б.Жұмақаева да осы орайда бірнеше әдіс- тәсілдерді атап көрсетеді. Мысалы, оқушының дауыстап оқуы; мұғалімнің оқуы; рөлмен оқу; жеке көріністі оқу. Осындағы

драмалық шығарманы сыныпта дауыстап оқу да талдаудың алғашқы және басты кезеңі болып саналады. Мұнда дауыс ырғағы, сөйлеу мәнері де шешуші рөл атқарады.

Ғалым мектеп тәжірибесінде жеке көріністі оқыту тәсілі сирек қолданылатынын, алайда оның да тиімді тұстары мол екенін айтады. Мұндай жұмыс барысында оқушылар көрініске дайындалып, ондағы кейіпкер мінезін, оқиға барысын және тартысты тереңірек түсінуге тырысады. Бұл әдіс оқушылардың білім деңгейін анықтауға да көмектеседі. Сонымен қатар, көріністегі эпизодтың жалпы сюжетпен байланысын, композициялық құрылымдағы орнын бағамдауға септігін тигізеді. Ал рөлге бөліп оқу – шығарманың мазмұны мен кейіпкерлердің әрекеті, ішкі жан дүниесі толық талданғаннан кейін жүргізілсе, тиімді нәтиже береді. Мұндай тәсілдердің нәтижелі болуы көбіне мұғалімнің алдын ала жүргізген дайындығына байланысты екенін ғалым нақтылап көрсетеді.

Оқушыларды драмалық шығарманы оқуға белсенді түрде қатыстыру үшін рөлдік ойындар немесе кейіпкерлерді сахналау әдістерін қолдануда әр оқушыға белгілі бір кейіпкерді орындауға тапсырма беру шығарманы тереңірек түсінуге көмектеседі. Яғни ойындар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, тақырыпты тереңірек түсінуге және драмалық шығармалардың мазмұны мен идеясын айқындауға көмектеседі.

Коллаборативті (кооперативті) оқыту әдісі. Пьесаны сыныпта оқу ұжымдық еңбек болып саналады. Мұндай драматизм тәсілі әлеуметтік-коммуникациялық ептілікке, топтың ішінде жұмыс істеуге дағдылануға үйретеді. Бұл әдісте қатып қалған ереже жоқ, оқушылар бір-бірімен еркін сөйлесу арқылы пікірлерін білдіруге мүмкіндік алады, қоршаған ортаны тіл арқылы тани бастағанын сезеді. Сөйтіп адамның өзіне деген сенімі артады. Бұл оқушының топтағы абыройын арттыруға да себепші болады. Демек, драматургиялық шығарманы ұжымдық түрде оқу кезінде әр оқушы өз рөлін ойнап, шығарманың ішкі мазмұнын тереңірек түсініп, топпен бірге ортақ мақсатқа жетуге ұмтылады. Бұл әдіс оқушыларды ұжымдық еңбекке, пікір алмасуға және бірлесіп шешім қабылдауға үйретеді. Ғалым коллаборативті оқыту әдісінің осындай тиімді тұстарын көрсетеді.

Әдіснамалық-жаттығу тәсілі немесе жаттығу арқылы оқыту әдісі – әдебиет сабағында жиі қолданылатын тиімді бағыттардың бірі. Әдебиетті оқыту эстетика мен мәдениеттану негіздеріне сүйенетіндіктен, драмалық шығармаларды меңгертуде мақсатқа жетудің маңызды жолы – түрлі жаттығулар жүйесін ұйымдастыру болып табылады. Сабақ барысында орындалатын жазбаша тапсырмалар – шағын ойтолғау, эссе жазу сынды жұмыстар оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытып, өз ойын жүйелі жеткізіп, нақты дәлелдеуге үйретеді. Бұл әдісте оқушыларға шығарма тақырыбы, кейіпкерлер әлемі және көтерілген әлеуметтік мәселелер бойынша шығармашылық жұмыстар (эссе, рецензия, реферат) орындату көзделеді.

Дебат (пікірталас) әдісі. Автор мұнда оқушыларды кейіпкердің көзқарасын қорғау немесе қайшылығын көрсетуге назар аудартады. Бұл тәсіл оқушыны шығармадағы кейіпкердің орнында болып, оның көзқарасын қорғауға немесе оған қарсы пікір білдіруге жетелейді. Мысалы, Д.Исабековтің «Әпке» драмасындағы Тимур, Нәзила, Света, Кама сияқты жастардың адам, қоғам, заман жайлы ойларын проза тіліне айналдыра отырып, шығармада көтерілген проблемалық сұрақтар төңірегінде пікір алмасып, интервью, сауалнама алу тағы басқа жұмыстар оқушыларды шығармашылыққа жетелейді. Мұндай жұмыстардың оқушылардың сөздік қорын байыту, еркін сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға, яғни шығармашылық қабілеттерін дамытуға, көркем мәтінді терең түсінуге ықпал ететіндігіне мән берілген.

Құрылымдық-сюжеттік немесе кешенді талдау әдісі – драмалық шығарманы тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін тәсілдердің бірі. Оқу барысында оқушылардың кейіпкер бейнесін көз алдына елестетуі – бұл психологиялық үдеріс. Сондықтан мұғалім бұл үдеріске қиял мен шығармашылық элементтерін қоса отырып, оны тиімді бағытта қолдана білуі қажет. Драмалық мәтінде прозалық шығармалардағыдай толық сипатталған кейіпкер портреті кездеспейді. Дегенмен, афиша немесе авторлық ремарка арқылы кейіпкердің жасы, мінезі, кәсібі, киімі секілді ерекшеліктері беріледі. Бұл оқушыдан шығармашылық

көзқарасты, типтік образдарды тану дағдыларын талап етеді. Кейіпкерді ойша сомдай алған оқушы оның сөйлеу мәнерін де дұрыс түсіне алады.

Мұндай талдауға кіріспес бұрын, мұғалім шығарманың мазмұны мен мәніне байланысты қысқаша кіріспе әңгіме жүргізіп, пьеса туралы негізгі ақпараттармен таныстыруы керек. Онда туындының тақырыбы, жазылған кезеңі, тарихи және мәдени контексті, әдебиеттегі маңызы мен театр сахнасындағы орны туралы мәлімет беріледі. Сонымен қатар пьесаны сахналаған режиссерлер мен кейіпкерлерді сомдаған актерлер туралы деректер келтіру – оқушылардың шығарманы терең қабылдауына ықпал етеді. Драмалық шығарманың табиғатын танытатын кіріспе әңгіме жүргізу, драмалық шығармаларға да мәтін талдау жұмыстарының барлығы дерлік жүргізіледі. Шығарманың идеялық көркемдік ерекшеліктері, көтерген басты тақырыбы, көркемдік әлемі, кейіпкерлер жүйесі, шығармадағы тартыстың өрбуі, сюжеттік, композициялық құрылымы, кейіпкерлер тілі т.т. ғалым толығымен тоқталады.

Шығарманы бүгінгі күнмен (әлеуметтік контекст) байланыстыру тәсілі. Драмалық шығармалар көбінесе өз уақытындағы әлеуметтік мәселелерді көтеретіндіктен, оларды қазіргі кезеңдегі ұқсас жағдайлармен байланыстыру қажет. Бұл тәсіл шығарманың тарихи немесе әлеуметтік жағдайын қазіргі кезеңмен байланыстыра отырып, оқушыларға оның бүгінгі қоғамдағы маңыздылығын, ұқсас мәселелерді анықтап, олардың қазіргі өмірге қалай әсер ететінін түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен, драмалық шығармаларда ең алдымен кейіпкерлердің психологиясы маңызды рөл атқарады. Бұл антропоэзектік парадигмада адамның санасын, кәдімгі эмоционалдық жай-күйін, айналасына, жалпы дүниеге, әлемге деген бағасын ойы мен сөзі арқылы жеткізуді қарастыруды білдіреді. Ол оқушыларды басты және қосалқы кейіпкерлерді танып, олардың әрекеттері мен мінез-құлықтарын талдауға үйретеді. Бұл адамның жан күйі сияқты аса күрделі мәселені қарастыратын психодидактика деген жаңа пәнге назар аудару керек екендігін көрсетеді.

Қорыта келгенде, бүгінгі таңда мұғалімнің білім берудегі жетістігі оның ойлау қабілетіне, жаңа идеяларды ұсынуына, сыни талдау жүргізу дағдыларына байланысты екендігі даусыз десек, әдіскер-ұстаз Б.Жұмақаеваның осындай талаптар үдесінен шыға білгендігін көреміз.

Ғалымның қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі саласында маңызды зерттеулер жүргізіп, драмалық шығармаларды оқытудың ерекшеліктері мен тиімді әдістерін кеңінен қарастырған аталмыш еңбегінің ұстаздар қауымына дайын әдістемелік нұсқаулық ретінде берері мол деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1 Жұмақаева Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқулық. -Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.

2 Қапалбек Б. Ойлар. Ұсыныстар. Тұжырымдар. -Алматы, 2022. -212 б.

3 Боращ Р. Драмалық шығармаларды оқыту. Пед.ғыл.канд. ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. -Алматы, 2006. -126 б.

Бидана Тұрсынханқызы Қабатай

п.ғ.к., доцент

Абай атындағы ҚазҰПУ

АРҚАНЫҢ САМАЛЫ АШҚАН ЖАН САРАЙЫН

(Әдіскер-ғалым Береке Жұмақаева туралы ой-толғам)

Әдебиет, әдебиетті оқыту әдістемесі туралы сөз қозғағанда ең алдымен «асыл сөз», «сөз өнері» (А. Байтұрсынұлы) деп аталатын осы саланы әрі ғылым, әрі пән, әрі өнер ретінде түсініп, түйсініп жүрген кімдер? деген сұрақ көкейге оралады. Сөз өнерін «ақылға, қиялға, көңілге»[1] салып түйсініп, түсіндіріп, танытып жүрген әдіскерлердің қатарынан ойып орын алатын жан біздің мақаламыздың бас кейіпкері, бүгінгі мерейтой иесі Жұмақаева Береке Дәулетқанқызы десем қателеспеген болар едім.

Табиғат пен адам – егіз. Кез келген ғылыми жаңалық түп тамыры тарихымен негізделетіні сияқты адамның кісілік келбетінің қалыптасуы туған жер топырағының киесімен өлшеніп жататыны заңды құбылыс. Осы тұрғыдан алып қарағанда Сарыарқаның тамаша табиғатын, атап айтқанда Иманақ, Толағай, Арап тауларын, Сарысу өзенінің мөлдір суын тамашалап өскен Берекенің бойында өрлік пен сұлулықтың қатар өрілгені заңдылық.

«Жанмен ұғып, ауасын кең тыныста

Арқа желі ашсын бір сарайынды»[2] деп ақындық таланты да бар Берекенің өзі жырлағандай, оның сөз өнеріне деген ерекше қабілеттілігі мен аса сезімталдығы туған жерінің киелі топырағынан дарығандай. «Тау баласы тауға қарап өседі» дегендей Арқаның аптап жазы ақ көңіл мен адал жүрек, нәзіктік пен сұлулық, қаһарлы қысы тәкаппарлық пен еркіндік сыйлағанын да әдемі жыр жолдарымен көмкеріп тастаған:

«Құрсама менің жанымды.

Кеудемде ән-жыр ағынды.

Лүп еткен жел де тербейді

Жандағы нәзік сағымды.

Құрсама менің рухымды,

Пәктікке жаным ұмтылды.

Арқада өскен бөкенмін

Билеймін деме еркімді»[2].

Мұндай нәзік иірімді, жүрекке жылы, құлаққа жағымды жыр жолдары Береке Жұмақаеваның «Көңіл назы» кітабындағы өлеңдерде тұнып тұр. Ақынжанды қыздың сөз өнеріне деген махаббатын ашқан алып арнасы отбасы, өнерге жақын әкесі Дәулетхан мен анасы Рымбаланың тәрбиесі, бауырларының үлгі-өнегесі екені осы кітаптағы естеліктерінен анық байқалады. Жақындарына деген ыстық сезімін қандай келісті сөздермен төгілтіп жазған десеңізші?! Бір демде оқып шықтым осы кітапты. Бауыры бүтін кім бар дейсің, тіпті

«Алатауды айналсам, Әтайымды табам ба?»

Сарыарқаны сандалсам, Тәттайды табам ба?

Қай сөз демеу болады, жаны жара адамға...» [2] деп бүгінде көзден таса болған бауырларын жоқтаған Берекемен қоса өз қайғымды да күйттеп кеткендей күй кештім.

Ұстазы мықтының ұстамы мықты. Болашақ филолог маманның тұлғалық қасиеттерінің қалыптасып дамуына ұлағатты ұстаздары Серік Қирабаев, Нығымет Ғабдуллин, Намет Келімбетов, Әжкен Тыныбаева, Серік Мақырұлы, Теңізбай Рақымжанов, Асхат Әбілқаев, Мереке Жаманов, Ғабдолла Қалиев тікелей себепші болғанын олар туралы жазған Берекенің ризашылық пен мақтанышқа толы жазбаларынан анық байқалады.

Міне, осындай асулы арналардан нәр алған Береке Жұмақаева бүгін де қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің білікті маманы, әдіскер-ғалым, қоғамдағы, білім саласындағы қордаланған мәселелерге өз көзқарасын анық та батыл, дәлелді айғақтармен айта алатын сыншы. Әдіскердің әсіресе қазақ әдебиетін оқытудың қазіргі жай-күйіне терең талдаулар жасап, тұжырымды ой, өткір де әділ сын айтқан пікірлері өте құнды, өзекті, бастыларын атап өтейік:

•«Әдеби шығарманы оқыту үшін тақырып байлау керек пе?»

•«Қазақ әдебиеті пәні әдебиеттану ғылымына негізделетін болғандықтан, әдебиеттің тарихи кезеңдерін ескеру, мектеп оқулығына әдебиетіміздегі ең таңдаулы шығармаларды сұрыптай енгізу талабы орындалуы шарт».

• «Оқу мақсаттары» деген жүрдек пойызға мініп алып негізгі діт (интенсия) әдебиетті оқыту екенін ұмытып әдебиетті пойыздың сыртына тастап кеткен жоқсыздар ма?»

• «Көркем шығарманы оқып, тұшынбаған, оның өзіндік әлемін танымаған оқушы тесті жалаң жаттағанымен ойда бекітіп ұстап қала алмайды».

• «Қазақ тілі мен әдебиеті пәнін кіріктіру аталмыш пәндердің табиғатын жете түсінбеуден туындаған деген ойдамыз. Әдебиет – өнер пәні».

• «Оқу материалдарын іріктеуде тәжірибеміздегі сан жылдардан бері қалыптасқан ұстанымдарды есепке алынбаған».

• «Әдебиет пәнінің арқа сүйейтін негізі – әдебиеттану ғылымының заңдылықтарынан ауытқу байқалады».

• «Пәнді оқытудың мақсат-міндеттерін қою мен күтілетін нәтижелердің арасында бірізді байланыс орнатылмаған»[3].

«Қазақ әдебиеті 45 минут» атты әдістемелік еңбегінде де елінің бүгінгі мен ертеңіне алаңдап, әдебиетке жаны ашыған әдіскер-ғалымның даусын естір құлақ болса ғой, шіркін: «Біз қазір әдебиет пәнін жалажансар күйге түсіріп алып, қоғамдағы келеңсіздіктерге босқа ренжіп жүрген жоқпыз ба?! Әдебиет пәні – ол өзге пәндерден мазмұны да мәні де ерекше пән!! Ол біздің қоғамымыздың АДАМДАРЫН қалыптастыратын, ұлтымыздың болашағын ойлар саналы жастарын, қарапайым түрде айтқанда адамдық болмысын, рухын қалыптастыратын аса маңызды пән екенін қалай ДАУЫСТАП жеткізсем екен!»[4].

Абайдың «Толық адамын» оқытуға көп көңіл бөлетін әдіскер Береке Жұмақаева «Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуел құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды»[5] деп Абай айтқандай, тынымсыз еңбек иесі, қолға алған ісін аяқсыз тастамайтын қасиеті өмірлік кредосы екенін Қ.Мырзалиевтің төмендегі өлеңімен білдіреді:

«Нүкте деген пайымды
Батыл тыныс белгісі.
Аяқтамай ойыңды
Келмейді оның көңгісі.
Ол сөйлемнің соңында,
Тұрғаны жоқ, бос, текке
Өр ісіңнің соңында
Болу керек бір нүкте!»[2]

Абайға көп жүгінетін әдіскер Б.Жұмақаева - бүгінде «ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан руза, қылған қажы ешбір ғибадат орнына апармайды»[5] деген ақын сөзін көңіліне тоқыған, әдебиет пен әдебиетті оқыту әдістемесі ғылымының қырлары мен сырларын меңгерген, салиқалы, салмақты ой-тұжырымдары бар ғалым, ұлағатты ұстаз, білікті маман. Білгенімен бөлісіп, туған халқының тағдырына немқұрайлы қарамай, жастарының биікке көтерілуіне, ұлттық сана-сезімінің қалыптасып, дамуына септігім тисе деп қанатымен су тасыған қарлығаштай шырылдап, еңбек етіп жүрген абзал жан. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің филология факультетінде жұмыс жасайтын белгілі ғалым, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Молдасанов Ерсайынның сүйікті жары, азаматтар тәрбиелеп отырған мейірімді ана, ардақты әже.

Қашан да қазақ ұлтының абыройын асқақтатып, намысын қорғауға даяр тұратын әдіскер-ғалым Береке Жұмақаеваның әдебиетті, мәдениетті қорғауға, қолдауға шақырған құнды пікірлері, әдістемелік еңбектері, сезім иірімдеріне толы өлең-жырлары, тұп-тұнық әңгіме-эсселері, сыни мақалалары -қазақ әдебиеті мен оқыту әдістемесін дамытуға, сөз өнері ретінде меңгертуге бағытталған теориялық-тәжірибелік маңызы жоғары тағылымды дүние.

Пайдаланған әдебиет:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы, «Жалын», 1991-464 бет.

2. Жұмақаева Б. Көңіл назы.- Алматы, 2025-384 бет.
3. Жұмақаева Б. Бағдарламалар туралы мақалалар жинағы.-Алматы, 2025
4. Жұмақаева Б. *Қазақ әдебиеті 45 минут. Оқу құралы. Алматы, 2017*
5. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 3-том.Авторлар ұжымы: К.Матыжанов, С.Қасқабасов, Т.Жұртбай, Қ.Мәдібаева, Т.Шапай.- Алматы: Жазушы, 2020. – 488 бет.

Тұрсынбай Дәуітұлы

магистр аға оқытушысы

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

АРҚАНЫҢ АРУ, АҚЫН, ҚАЙРАТКЕР, ҒАЛЫМ ҚЫЗЫ...

Аңдатпа: Бұл мақалада, ақын, ұстаз, қайраткер Береке Жұмақаева Дәулетқанқызының ұстаздықпен қатар, ақындық жолдағы жасампаздық жетістіктері сөз болып, шығармашылық қырлары, азаматтық ұстанымы жан-жақты сараланады.

Кілт сөздер: әдіскер, көркемдік құралдар, мақала, эссе.

1995 жылдың қыркүйек айы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институты, қазақ әдебиеті кафедрасының солкездегі меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор Серік Негимов мені қазақ әдебиеті кафедрасына жұмысқа қабылдап, кафедра мүшелерімен таныстырды. Кафедрада – профессор Болатжан Абылқасымов, Жания Мусина, Бисара Омарғазина, Қансейт Түлкіев, Руда Зайкенова, Ләзат Әділбекова, Береке Жұмақаева қатарлы ұстаздар қауымы қызмет атқарады екен. Болатжан Абылқасымов факультет деканы, Береке деканның орынбасары.

Береке Жұмақаеваның отыздың табалдырығын енді аттаған, сұлу да сымбатты, қазақы сөтерлікпен әдеп-ибасы астасқан, жастықтың жалыны алаулап, қызметке, өмірге деген құштарлығы басым, ұстаздық парасат-пайымы тал бойынан тамылжып тұрған шағы екен. Біз Береке Жұмақаевамен осылай танысқан едік, көзді ашып-жұмғанша зулап 30 жыл өте шығыпты.

Осы 30 жылда сан буын ұрпаққа кафедрада бірге білім бердік. Кафедра, факультет, Институт көлеміндегі мәдени-әдеби шараларға бірге атсалыстық. Мұны неге айтып отыр дерсіз. Себебі мұндай шараларға мұрындық болу үшін де қарым-қабілет қажет. Осындай сан өнердің саңлағы Береке болатын. Ысылған педагог, іскер басшы, домбыра мен гитарада ән шырқауда әрқандай кәсіптік әншілерден еш кем емес, тамылжыта ән салып, мың бұралып биге де басады. Кейіндеп оған ақындық өнері қосылды. Кафедрада тұңғыш рет құрылған, студенттерге сабақтан тыс уақытта әдеби шығармашылыққа баулитын, «Инжумаржан» үйірмесіне бірге жетекшілік етіп, талай таланттың жұлдызын жарқыраттық. Берекенің тал бойына біткен нәзіктігіне сай, сазды да назды әдемі дауысы да бар. Өлеңді мәнерлеп оқығанда сай сүйегінді сырқыратып, буыныңды босатып, діңкеңді құртады.

Бүгінгі мерейтой иесі ақын, ұстаз, ғалым, Қазақстан Республикасына танымал әдіскер, білім беру саласының үздігі, білікті маман, педагогика ғылымдарының кандидаты, Сүлеймен Демерел атындағы халықаралық университеттің құрметті профессоры Береке Жұмақаева, мен білетін 30 жылда талай биікті бағындырып, қомақты жетістікке жеткеніне куәміз. Оның педагогтік, ғалымдық, әдіскерлік, оқулық құрастырудағы тың ойларын тілге тиек етуді, Берекенің басқада әріптес, қаламдас, тағдырлас жанкүйерлеріне қалдырып, ару Береке, ана Береке, дана Берекенің ақындық әлеміне сараптайын.

2003 жылдың қазан, қараша айлары болса керек, алғашқы қар жауған күні «қарлық» тастау салты мен қазақ әдебиеті кафедрасындағы әдебиеттің жілігін шағып, майын ішкен қыз-келіншектерге осылай деп жыр жолын жолдап едім:

Тұрсынбай:

«Ал, қыздар, құтты болсын алғашқы қар,
Сезімді үмітке әкеп жалғастырар.
“Қарлық” үшін жасаңдар бір құрметті
Жайланып дастарқанға малдас құрар»

Басқалардан үн жоқ, білекті сыбанып Береке былай деп жауап жазыпты:

Береке:

«Ол рас, Алматыға жауыпты қар.
Сен ғана ма қар жауғанда сауық құрар?
Тұрсекеңдей жандарға таң қаламыз
Қар жауса аш қалам деп қауіп қылар».

Тебіреніп жыр жазып теңіз бопсың,
“Қарлықта” қарғаға ұқсап жем іздепсің.
Қар ерітер сияпат-сиың болса,
Замандас дәстүр білмес дегізбеспін».

Тұрсынбай:

«Жыр жазып отырыпсың аршындатып,
Көңілді құлазытпа баршындатып.
Тағы да көксеп тұрсаң қар жаууын,
Қояйын боз боранмен қалшылдатып.

Береке, қойсаң деймін құбылуды.
Сырыңды біліп тұрмын бұғынулы.
Егер де сары аяз кеп сақылдатса,
Сұрарсың менен келіп жылынуды».

Осылай, ойламаған жерден басталған “қарлық” жайлы жазба айтыс, алты айға созылды. Арасында өткір ойлар, әдемі езу тартқызар замандастық әзіл-қалжыңдар кетіп жатты. Өз басым бұрындары айтыстың бірталай сахнасынан бой көрсетіп, айтыстың қыр-сырын біршама меңгерген жанмын. Ал Береке болса, ондай практикадан өтпеген, солайда қанша дегенмен әдебиетші ұстаз, сөздің сырын, киесін түсінеді. Әріптес қыз-келіншектердің намысын қорғаймын деп, мұндай қыспаққа алынарын шыны керек сезбейде қалды. Бұл сынақ, Берекені шыңдады, шынықтырды, ойын ұштады, поэзияға деген құштарлығын атттырды. Ұрымтал жерден ұстап, қыспаққа алып жіберсем, кейде аздап ашуында байкатады. Ондай кезде жаймашуақтап, әзілге сүйеп, мақтап, шабыттандырсаң, жігерленіп-құлшына түседі. Жалпы бұл айтыс, ұстаз, ғалым Берекенің поэзияға деген тың тынысының ашылуына, тамшыдай болсада әріптестік әсерімнің тигенін мақтаныш сезінемін.

Әдебиетші, ақын, педагог Береке Жұмақасеваның бұл шығармашылық қадамы 2015 жылы жарық көрген “Көңіл назы” (Арнау, толғаулар, айтыс, эсселер) атты жинақтың өмірге келуіне үлкен әсер етті. Енді ақын Берекенің сол жинағындағы өлеңдердің тақырыбы мен мазмұнына және өзіне тән әдемі де айшықты жыр жолдарына қысқаша тоқталып кетейік.

ҚазМемҚызПУ баспасынан шыққан тұңғыш жинағы үлкен төрт бөлімнен тұрады. “Арнау-толғау” атты бірінші бөліміндегі өлеңдерінің дені ақын көкірегін кернеген туған жерге аңсар, ата-анаға, бірге туған аға-бауырға сағыныш. Ақындық жаратылыс, жалғыздық, аңсау, торығу, үкілі үміт, сырлысезім сияқты тақырыптарды қамтиды.

Мысалы: Сарарқа сағынышым атты өлеңінде.

Е, замандас, білгің келсе, тыңдағын.
Шертейін мен Сарыарқамның сырларын.
Сартап болған сағынышын халқымның
Арман күйін, ақ үмітін, жырларын.

Парақтарын ашар болсақ тарихтың,
Асан болып Жерұйыққа зарықтың,
«Елім-айлап» мекен іздеп, еңіреп,
Арқаладың қасіретін халықтың.

Сан тарихты бастан өткеріп, Құрманғазының күйіне, Ақселеу мен Жәнібектің әніне арқау болған, қарт Сарыарқаға деген өз сағынышын осылай жеткізеді.

«Айтыс, әзіл, қағытпа» атты екінші бөлімін де – Тұрсынбай, Рүстем, Қажымұқан, Гүлжайна қатарлы әріптес, замандас, іні-сіңілермен көңілді шақтарда өмірге келген жанды тебіренгіп, жадыратар, зілсіз, сезімді селдететін әдемі әзілдер топтастырылған. Сөзіміз дәлелді болу үшін Береке мен Қажымұқанның әзіл айтыстарынан мысал келтірсек:

Қажымұқан:

Мұбарак болсын жұмамыз.
Аллаһқа бетті бұрамыз.
Ақырет күнгі сұрақта,
Алаңдамай тұрамыз.

Сөзді жұмадан бастағанына қарағанда Қажымұқанның діндар ақын екені айқын аңғарылады. Қазіргі кейбір дүмше молдалар сияқты елді үрейлендіріп шариғат айтатындардың қатарынан емес, сарымайдан қыл суырғандай, Берекені айрандай ұйытып, жайлап дінге шақырады.

Береке:

Алладан жәрдем сұраңыз,
«Көңіл-күй неге бұла күз?»
Еңбектің болар зейнеті
Болмаса ниет құр аңыз.
Алланың түссе назары,

Көркейер тіпті құла түз. – деп, ниет тура болса мейірімі мол, кешірімді Аллатағала әрқандай тілегінді береді деп, жайлап жауап беріп, сабырлық танытып, салмақты ой тастайды.

Қажымұқан:

Ұлтшыл қызсың білемін.
Қабыл болсын тілегің!
Тірліктің жаққан шырағын,
Жөні бөлек жұманың
Иманды әйел көбейсін
Қолына алған құманын.

Дінни уағызға еріп кете қоймаған Берекеге, айлалы молда ақын Қажымұқан, ұлытшыл, ұлтжандысың деп көпшік қоя мақтай келіп, қолыңа құман ұстап көрдің бе деп сыр суыртпақтап, діни сауатын білмек болады.

Береке:

«Отанды сүймек иманнан»
Деген де сөзге иланам.
Лебізіңе мың алғыс,
Қадірлі сөзді сыйлаған.
Тән тазарса құманнан,
Жан тазарар құраннан.
Мұсылманның иманы
Бес парыздан құралған.
Жан сенімін көбейтер,
Шапағат жаусын жұмадан!

Осы тұсқа келгенде әрине, иманды жан ғана Отанын сүйе алады деп, құманмен тән тазарса, құранмен жан тазаратынын алға тарта, мұсылманның бес парызы мен шапағатты

жұманың сауабынан да толық хабарлы екенін жеткізіп, Қажымұханға өзінің дін жөніндегі парасат-пайымының қандай деңгейде екенін дәлелдей сөйлеп, бұрынғы айтыстарға қарағанда ширай түскендігін көрсетіп, айтыстың нүктесін осылай ерте қояды.

Ал, «келін түсіп, қыз ұста» атты үшінші бөлімде – жарлау, беташар, таныстыру, айт келін сияқты «отбасы ғұрпында» ежелден сақталған дәстүрлі салт-сананы насихаттау тақырыбына арнапты. Бұлда бүгінгі күннің өзекті тақырыптарының бірі саналады. Осы ізгі ниетті әулеттен, отбасынан бастап, көпке насихаттау шынында көңіл көншітеді. Ақын Береке жырларының құрылысы мен көркемдігі де алабөтен. Кейде қазақтың қара өлең ұйқасымен махамдаса, кейде жыраулар үлгісінде төкпелей жөнеледі. Теңеу, метафора, эпитет т.б. көркемдеуіш құралдарды да тігісін жатқызып, орынды қолданады.

Береке Жұмақаеваның «Көңіл назы» атты жинағының төртінші бөлімінде «Әссе, толғамдарға» орын беріпті. Бұл бөлімде бүгінгі күн тәртібінен түспей жүрген – тілге, дінге, ұлттық мүддеге, тәлім-тәрбиеге, елге, жерге, әдебиетімізбен мәдениетіміздегі, көңіл көншітпейтін келеңсіздіктерді тілге тиек етіп, азаматтық көзқарасын айқын білдірген ой толғамдары мен ағынан ақтарыла бөліседі. Сондай-ақ бұл бөлімде: «Вальс», «Сынақ», «Алтынның қолда барда қадірі жоқ», «Факультетив курстар жайлы», «Білім саласындағы білімсіздік», «Сөз төркіні жайлы ой», «Бас ауруға айналған ҰБТ» т.б. таразы басар тақырыптарды талдап көтеріп, азаматтық көзқарасын ортаға салады.

Атап айтар болсақ: «Айғайтастағы тарих жаңғырығы» деген толғамында: «Сол Шәлкөде түкпіріндегі Айғайтастың түбінде кейінгі жылдары екі ескерткіш тақта пайда болыпты. Біреуі – қазақ хандығын құрған дейтін әйгілі әз-Жәнібек хан да, екіншісі – қазақ медицинасының өкілі есептелетін «Шипагерлік баян» кітабын жазған Өтейбойдаққа қойылған ескерткіш тақта екен. Әйтсе де әз-Жәнібек ханның XV ғасырда қазақ хандығын құрғандығы туралы, Талас, Шу өзендеріне қатысты айтылатын тарихи деректер өз алдына, Асан Қайғы толғауларын оқыған адам да Әз Жәнібектің есімін Еділ, Жайық, Ойыл, Жем өзендері, одан бері Сарыарқа өңіріне қатысты естісе керек-ті. Сол бабаның есімін шығыс қиырдан көріп таңырқаудамын» - дейді.

Ал, «Ойды ой қозғайды» деген тақырыпта: «телеарнадан берілген «Әзіл әлеміндегі» Т.Қабатовтың отбасындағы әкенің рөлі туралы айтқаны ойға оралды» – дей келіп, «Тек шешенің тәрбиесі мен ықпалын көріп өскен ұлдың сөз бен өсек-аяңға жақын болатыны, ержеткенде ана етегінен оза беріп, әйелінің етегіне оралып, әйелінің ықпалынан аса алмайтын еркек болатыны жасырын емес қой?! Мектептегі мұғалімінің 95 пайызы әйел адам екендігі, сыныбындағы пысықай староста қыздардың тілі мен саусағын безеп ер баланы жасытып, жігерін құм қылатыны және бар. Сонда біздің қоғамдағы ер бала тәрбиесімен кім айналысады?» – деп, қазақ қоғамын арашаға шақырады.

«Мұңғұлкүреде» деген шетелге сапар күнделігінде: «Таяуда Қытайдың Іле өлкесіне қарасты Текес, Мұңғұлкүре аудандарында болып, ондағы қазақтардың әлеуметтік жағдайын көзбен көріп қайттым. Сіздерге өтірік, маған шын, қаншама халқы бар қытай елі шеткергі аймақтардағы халыққа да жағдай жасаған екен. Тегін баспана салып беру саясатын қолға алыпты. Астарлы саясат екені мәлім, әрине. Себебі көше қалған жағдайда тұрғынұй меншігі мемлекеттікі болып қала береді екен. Ал мектептерінде қостілді оқыту деген бүркеме саясатпен бастауышта аздаған ұлттық тіл оқытылып, орта буындарда бірінғай қытай тіліне көшеді екен», деп аз уақытта көп жайды аңғарғыш қалпын көрсетеді.

«Бізді жүз есе орап алатын халқы бар Қытай мемлекеті өзге халықтарға да жағдай туғызғанда, атымызды мақтан етіп, күніге сүйіншілеп отырған БІЗ аз ғана қазақты неге тентіретіп отыр екенбіз деген мазасыз оймен оралдым. Саясаткер де емеспін. Бірақ бұл ой кез-келген көкірегіңде адамдық жүрегі бар жұмыр басқа келеріне сенімдімін»!!! – дей отырып, саясаткер болмаса да ұлт тағдыры, ел мүддесі үшін сындарлы саясатқа еріксіз араласады. Ойлан қазақ, ойлан деп! Ұран тастайды.

Қорыта айтқанда, Арқаның ару қызы, ақын қызы, ғалым қызы, қайраткер қызы Береке Жұмақаева білім, ғылым, ағарту саласында қырық жылға жуық қажырлы еңбек етіп, ұрпақ тәрбиелей жүріп құнды тәжірибелер жинады. Ұлтыншын сүйді, дәстүрін, өнерін, тағлымын

үйренді, игерді, насихаттады. Біз оны тәуелсіз елдің ертеңгі ұрпақтарының келешегі үшін деп жасаған жанкешті еселі еңбегі деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жұмақаева Б.Д. Жыраулар поэзиясын талдап-тану. Жоғары оқу орнына арналған. Оқу құралы, Алматы: Қаз Мем ҚызПУ, 2010. – 196 бет.

2. Жұмақаева Б.Д. Көңіл назы. Арнау, толғаулар, айтыс, эсселер –Алматы: «Қаз Мем Қыз ПУ» баспасы, 2015. – 160 бет.

Пархат Қорабайұлы Юсуп

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, PhD
Алматы қаласы, Қазақстан

ЗАМАНДАС КЕЛБЕТІ: ҒАЛЫМ. ҰСТАЗ. ӘДІСКЕР

Әлемде бір шығармасымен танылған жазушы, бір рөлімен әйгілі болған актерлар бар. Алайда бұл ішінара кездесетін құбылыс болса керек. Нобель сыйлығын алған М.Шолоховтың «Тынық Доны» басқа туындыларын көлеңкеде қалдырғандай көрінсе, М.Әуезовтің «Абай жолы» оның «Көксерегі» мен «Қараш-қараш оқиғасының» көркемдік мәнін төмендеткен емес. Ал М.Мағауиннің «Әйел махаббатынан» бастау алған шығармашылығы «Аласапыран», «Көкбалақ» сияқты іргелі туындыларға жол ашты, тәжірибе болды. Мұндай үрдіс ғылымда да бар. Ғылымға үлес қосқан қанша жаңалығы болса да біз А.Эйнштейннің «Салыстырмалылық теориясын» бәрінен артық танимыз. Осы сияқты мысалдар жетіп артылады. Ғылыми-педагогикалық еңбек жолына үңілсек Береке Жұмақаева да бір қарағанда осы қатарда тұрғандай болады. Қазақ тілі мен әдебиетінің маманы, мұғалімі ретінде ол тек оқыту әдістемесін терең қарастырған маман боп көрінеді. Жоғары оқу орнындағы оқытушылық қызметі мен ғылым жолына үңілсек Береке Дәулетханқызы әдебиетті оқыту мәселелеріне ғана емес, әдебиеттанудың дәуірлік, тарихи проблемаларына да зер салған. Ақын ретіндегі шығармашылығы өз алдына бөлек тақырып.

Б.Жұмақаеваның қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі бағытында жазылған еңбектері Абай шығармаларын орта мектепте оқыту мәселелерін ғылыми диссертация деңгейінде зерттеуден жүйелі бастау алып, ұлт әдебиеті тарихында сүбелі орны бар сөз зергерлерінің біразының шығармаларын талдаумен жалғасқан. Жекелеген авторлардың шығармашылығы, әдеби дәуір кезеңі, әдеби мектеп мәселелерін теориялық әрі практикалық жағынан талдап, тани келе жоғары оқу орнына арналған «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» атты іргелі оқулық жазған. Іргелі оқулық деуімізге негіз бар. Өзі үлгі тұтатын ұстаздарының әдебиетті оқыту әдістемесіне арнаған еңбектері өз кезеңінде аса маңызды рөл атқарғанымен, бүгінгі күн талабына, уақыт сұранысына сай келе бермейтіні анық. Он жыл бұрынғы орта мектепте білім беру бағдарламасының түбегейлі өзгеріп, өте күрделі реформалануы да мұны дәлелдеп берді.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы енуімен бірге орта мектепте қазақ тілі мен әдебиетін оқыту мәселелері тіпті ушығып кеткені жасырын емес. Қоғамдық талқыға салынғаннан кейін пікір білдірушілер тіпті көбейді. Олардың ішінде назарға алып, білім беру үдерісін жетілдіруге пайдалануға болатыны көп болды. Дүрмекке ілесіп, кемітіп қалу мақсатын көздегені де аз болмады. Дегенмен қоғамдық пікірдің ықпалы зор болды. Осы кезеңде білім беруді ұйымдастырудың әр кезеңінде еңбек ететін шынайы мамандардың келбеті танылды. Әдебиетті оқыту әдістемесін уақыт талабына сай, ұлттық құндылықтарға сәйкес келетін деңгейде ғылыми тұжырымдау қажет болды.

Білім беруді ұйымдастыру жұмысына белсене араласқан Береке Дәулетханқызының ғылыми-әдістемелік бағыты бүгінгі ғылымдағы өзекті мәселелермен, жаңалықтармен тығыз байланысты. Әр ісіне аса жауапкершілікпен қарайтын ізденімпаз әдіскер ғылыми мақала, оқулық, оқу-әдістемелік құралдар мен монография жазуға да немқұрайлы қарай

алмайды. Ғылым жолында өзіне осындай талап пен мақсат қоя білген ғалым дәстүрлі ізді жалғастырып, бірнеше бағытта өзінің зерттеу жұмыстарын жүргізді. Шартты түрде бұл бағыттарды былай топтастыруға болады:

1. Тұлғатануға қатысты жазылған ғылыми еңбектер мен мақалалар;
2. Әдебиеттің тарихына қатысты зерттеулер;
3. Көркем мәтінді талдау мен интерпретациялауға қатысты жазылған ғылыми мақалалар;
4. ЖОО қазақ әдебиетін оқыту мәселелері;
5. Қазіргі мектепте әдебиетті оңтайлы оқытуға қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстары.

2003 жылы ҚР ҰҒА академигі С.С.Қирабаевтың жетекшілігімен «Абай Құнанбаев шығармаларын қазақ мектептерінің 5-8 сыныптарында оқыту әдістемесі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғаған Береке Дәулетханқызы Абайдың әдебиетмұрасын насихаттау мен оқытуда бірқатар жұмыстар жасады. Абай шығармаларын оқытудың жаңа арналары мен қырларын зерделей отырып, жоғары оқу орны және мектепте тиімді оқытуға қатысты ұсыныстары мен көзқарастарын білдіріп қана қоймай, осы үдерісті жүйелеп, ақын шығармашылығын оқытуға қатысты монографиясы мен оқу құралын шығарды. Бұл басылымдар ізденушілерге Абайдың өмірі мен шығармашылығы, толық адам теориясы жайлы кеңейтілген ақпарат берумен қоса, Абайдың әдеби-шығармашылық қабілеті мен қасиетін тануға, тілдік тұлғасын бағамдауға, сонымен бірге ақын шығармашылығын талдау мен оқытуға қатысты бағыт-бағдар берді. «Абай шығармаларын оқыту әдістемесі» атты монографиясы ұлы ақынның шығармашылығын оқытуға қатысты іргелі зерттеулер мен еңбектердің қатарын толықтырды, Абайтану ғылымының дамуына орасан зор үлес қосты.

Абайды таныту мақсатында жүргізілген іргелі жұмыстарының бірі – Абай мектептері желісіндегі «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы қазақ тілі мен әдебиетін тереңдете оқытатын гуманитарлық бағыттағы мамандандырылған мектептердің 5-9-сыныптары мен 10-11-сыныптарына арналған үлгілік бағдарлама. Абай мектептері желісі қазақ тілі мен әдебиетін тереңдете оқытатын ұлттық мектеп болғандықтан, Береке Дәулетханқызы бұл бағдарламаны құрастырушы автор ретінде білім алушылардың дүниетанымын кеңейту әрі әдебиет пен өнерге деген құштарлығын ояту мақсатында қазақ әдебиетін әлем әдебиетінің бір сегменті ретінде оқыту мәселесіне көңіл бөліп, ұлттық құндылықтарға негізделген қазақтың бай әдебиет мұрасын айғақтайтын қаламгерлердің шығармасын енгізуге ден қойған. Сонымен бірге аталған мектептердің 5-9-сыныптары мен 10-11-сыныптарына арнап «Абайтану» оқу пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасын да құрастырған. Абайдың шығармашылығын терең оқып-білген және оны оқыту мәселелерін кешенді зерттеген ғалымның іс-тәжірибесі пәнге арналған бағдарламаны құрастыруда да айқын көрінді. Бағдарламаны құрастыруда ол өзінің көп жылғы тәжірибесі мен ізденісін негізге ала отырып, Абайтану бойынша ұлттық кодқа негізделген тақырыптарды саралап, ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған ақын-жазушылардың шығармашылығын енгізген.

Береке Дәулетханқызының ғылыми-әдістемелік еңбектері мен мақалаларының тақырыбы әдебиет тарихы мен оны оқыту мәселелеріне арналған. 2017 жылы РОӘК «Білім» тобы мамандықтары бойынша ОӘБ грифімен жарық көрген жоғары оқу орындарына арналған «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет» пен «Жыраулар поэзиясын талдап тану» атты оқу құралдары білім алушыларға жыраулар поэзиясын таныту мен оқытуда үлкен көмек болды десек қателеспейміз. Автор: «Жоғары оқу орындарында да, мектепте де әдебиеттен көркем шығарманы талдау – аса маңызды процесс болып саналады. Көркем шығарманың көркем әлемін тану оны оқудан басталады. Көркем дүниенің көркем бейнесін көзбен көріп, ой түйсігінен өткізу, адам миының терең «айнасында» оның бейнесін жасау маңызды процесс екендігіне дау жоқ. Көркем шығарманы оқуға қатысты туындап отырған кейбір қиындықтар көптеген шешімін іздейтін мәселелерді туындатуда. Көркем мәтінді

оқуға деген ынтаның жыл санап бәсеңдеуі қоғамдық-экономикалық өзгерістердің, ғылыми-техникалық жаңалықтардың адамзатқа тигізіп отырған әсерінің бір қыры деуге болады. Уақыт, заман өзгерісінің ғаламдық бейнесін аңғартады. Құндылықтардың бірі саналатын кітаптың техникалық дамудың басқа «перзенттерімен» бәселестіктегі салмағын танытады. Осы уақыт сынында көркем шығарманың басымдық қырын танытатын көп жетістігі барына талас жоқ. Ол танымдық, тағылымдық, эстетикалық, тәрбиелік құндылығымен айқындалады. Сондықтан да көркем мәтінді оқу, қай заман болмасын, ең маңызды мәселе болып қалары даусыз» [1, 3 б.]- деп, ХХІ ғасырдағы ең маңызды қоғамдық мәселелерді, оның ішінде әрине, көркем шығарма оқу мәселесіне, көркем шығарманы талдаудың түрлері мен ерекшеліктеріне кеңірек тоқталады.

Бұл еңбектерінде жыраулар поэзиясы жайлы ақпарат ұсынылып қана қоймайды, сонымен бірге жыраулар шығармашылығын түсіну, қабылдауға әсер ететіндей тың пікірлер мен көзқарастар беріледі. Әдебиеттегі басқа тұлғаларға ұқсамайтын ерекше феномен ретінде жыраулардың дүниетанымы мен өмірлік ұстанымдары жайлы айта отырып, тұтас күрделі дүниені танытуға деген талпынысын көрсетеді. Өзінің бұл еңбектерді жазудағы мақсатын «өзі тудырушы, орындаушы, көркем жеткізуші, дәстүр қалыптастырушы, белгілі бір шығармашылық мәдениет қалыптастырушы» әмбебап тұлға ретіндегі жырау тұлғасын тануға, жан-жақты танытуда және олардың шығармашылығын талдау мен интерпретация жасауда поэтикалық, философиялық, герменевтикалық, филологиялық, теологиялық талдауларды жасауды негіз етіп алғанын тиек етеді. Мәселен, «Жыраулар поэзиясын талдап тану» атты оқу құралының мазмұнын құрылымдауда оқу құралында тек теориялық құрғақ тақырыптар мен өткен дүниені пысықтауға арналған сұрақ-жауап түріндегі тапсырмаларды беріп қана қоймай, ЖОО білім алушысын ізденуге жетелейтін, шығармашылық қабілетін шыңдауға, креативті және сыни ойлауын дамытуға арналған түрлі форматтағы тапсырмалар жүйесін ұсынады. Алдымен жыраулар поэзиясының қазақ әдебиеті тарихында зерттелу мәселесіне тоқталып, жыраулар шығармашылығын зерттеген ғалымдардың еңбектерін ретімен баяндайды. Кейін әр жыраудың әлеуметтік тұлғасы, өзіндік жанрлық, стильдік қыры мен ерекшелігі жайлы ақпарат беріп, одан кейін студенттің өзіндік, өздік жұмыстарын орындауға қатысты нұсқаулық беріледі. Сонымен қатар түрлі тірек сызбалар түрінде тақырыпты пысықтауға қатысты тапсырмалар жүйесін ұсынады. Жыраулар шығармашылығын оқыту мен талдауда әдеби білімге ғана сүйенбей, жыраулардың күрделі тілін түсіну үшін тілдік талдауды да қолдануды мақсұт тұтады. Ол кері байланыс жасауды да ұмытпайды. Кітаптың соңында білім сынауға арналған тапсырмалар жүйесі құрастырылып, түрлі тізбекті және тест тапсырмаларын береді. Мұның өзі автордың ізденімпаз, теория мен әдістемені байланыстыра алатын өз ісінің шебері, сұңғыла әдіскер екенін білдіреді.

Білім саласында әлемдік тенденцияларды жетік білетін әдіскер отандық қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде де өзінің бірегей жүйесін ұсынып, көзқарастарын білдіреді. ЖОО арналған «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» оқулығы мен «Қазақ тілінде оқытпайтын мектептерде қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» оқу құралы – осы бағытта жасалған жұмыстарының нәтижесі. Бұл оқулықтар дәл осы бағытта жазылған басылымдардан өзгешерек. «Бүгінгі сұраныс, заман талабы білім беру үрдісіне де көптеген өзгерістер әкелді. Жастарды тұлға ретінде тәрбиелеуде әдебиет пәніне қатысты арнайы ғылыми негіздегі ізденістер туындауда» [2, 79] - деп Б.Сманов айтқандай, бұл оқулық оқыту әдістемесіне қатысты туындаған мәселелерді талдаудан, зерделеуден және баға беруден тұрады. Аталған оқулықтар жоғары оқу орнында әдебиетті оқытуға қатысты бірнеше мәселелерді шешуге және заманауи мақсат-мүдделерге бағытталған. Оқу басылымдарында әдебиетті оңтайлы оқытудың әдіс-тәсілдері мен жолдары ұсынылады. Бұл оқулықтарда отандық әдебиетті оқыту әдістемесінің мақсат-міндеттерінен бастап, ғылымның даму, қалыптасу, зерттелу тарихы, оны оқытудың әдістемелік жүйесі, әр кезеңдегі әдебиетті оқыту бағдарламаларының өзіндік ерекшелігі жайлы жан-жақты ақпарат беріледі. Сол секілді бүгінгі күнге дейінгі қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің

жетістіктері жайлы айта келе, болашақта оны қалай оқытуға болатындығы жайлы көзқарастары мен тұжырымдарын да дәйек ретінде келтіреді. Жалпы әдістемелік жүйені құрайтын мақсат, мазмұн, оқыту формалары, оқыту әдістері, оқыту құралдары сияқты басты компоненттердің қызметін түсінуге жетелейді. Оқулықта зерттеу еңбектер мен ғылыми-әдістемелік мақалаларда там-тұмдап айтылып жүрген сабақ жоспары, сабақ түрлері, оны құрылымдаудың принциптері деген мәселелер барынша кең қамтылған. Автор «Жоспарлау ұғымы», «Сабақ жоспарларының түрлері», «Күнтізбелік жоспарды түзудің басты ұстанымдары», «Сабақ жіктелуі», «Оқытудың жаңа технологияларына негізделген сабақ жобалары» тараушаларда сабақ жоспары бойынша педагогтерді толғандырып жүрген теориялық-практикалық мәселелерді талдайды. Ол: «Әдебиет сабағы жоспарлау мәселесін қарастырғанда бірнеше сұрақ туындайды. Олар: Жоспарлау дегеніміз не? Жоспарлау сабақ үдерісінің белгілі бір уақыт кезеңіне қатысты оқу әрекеті ме? Әдебиет сабағын жоспарлаудың өзге пәндерге қарағанда қандай да бір өзіндік ерекшелігі бар ма?» - деген сауал қояды да: «Әдетте жоспарлау деген ұғым мақсат-мүдде ұғымдарымен туыстас деген ой туындататыны анық. Мақсат алдағы іс-әрекеттерге меңзейді. Себебі екеуі де алдағы уақыт кеңістігіне тәуелді. Олай болса, сабақты жоспарлаудың өзіндік ерекшелігі неде? Жоспарлау үшін қандай оқу әрекеттерін үйлестіру қажет деген сұрақ туындайды. Мақсат пен мүдде қол жеткізетін түпкілікті нәтиже ұғымына қатысты көрінсе, жоспарлау сол мақсат жолындағы іс-әрекеттерге саяды. Ал сабақты жоспарлауда оқу әрекеттерін ойластыру және қажетке сай үйлестіру, әдістемелік шеберлік қажеттігі байқалады» [3, 46 б.] деген тұжырым жасайды.

Төрт бөлімнен тұратын оқулық әдебиет сабақтарында көркем шығарма әлемін түсіну, тану, қабылдау бағытында жүргізілетін жұмыстарды жетілдіру мен жеңілдетуге арналған десек болады. Болашақтағы қазақ әдебиетін оқытудың басты мәселесі – білім алушының көркем шығарма әлеміне деген қызығушылығын арттыру және эстетикалық танымын қалыптастырып, шығармашылық қабілетін шыңдау екенін түсіндіреді.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Білім – бір құрал. Білімі көп адам құралы сай ұста сықылды, не істесе де келістіріп істейді» деген мұғалімге қатысты айтылған сөзі ғалым, ұстаз, әдіскер Береке Дәулетханқызына арналғандай. Қашанда кез келген нәрсені істегенде тиянақты жұмыс жасайтын, жауапкершілікпен қарайтын, не нәрсені қарастырса да үлкен мән беріп, егжей-тегжейлі мұқият орындайтын ғалым үнемі ізденіс үстінде. Тек ғылымға ғана адал емес, өмірлік ұстанымы берік, өнерді сүйетін өз ісінің шебері. Студенттерге тек білім беріп қана қоймай, «тәрбие мен білім егіз» деген қағидананы ұстанған ол білім алушылардың шығармашылық қабілетін шыңдауда да бірқатар жұмыстар жүргізіп жатыр. Қазақ қыздарының парасат мектебі атанған қыздар университетінде қызмет еткен кезде ашқан «Инжу-маржан» көркемсөз үйірмесі әлі күнге дейін өз жұмысын жалғастыруда. Тәлімгердің бастамасымен құрылған «Еңлік» студенттер театрының университетте сахналаған сюрреалистік қойылымдарының өткірлігі мен авторлық, режиссерлік шешімдердегі жаңашылдықтар білім алушылар арасында әлі де мысал етіп айтылады. Көркемдік жетекші ретінде тынбай ізденудің нәтижесінде драматургия мәселелеріне де көп көңіл бөлді. Осы үйірмеден түлеп ұшқан, Береке Дәулетханқызының ақыл-кеңесі, бағыт-бағдарымен шығармашылық өмірге бет бұрған жастар бүгінде қазақ елінің әр түкпірінде қызмет істеуде. Ұстаздан алған тәлім-тәрбиелерінің арқасында әдебиет пен өнерді сүйетін жаңа буынды тәрбиелеуде.

Б.Жұмақаева – уақыт талабын жіті танитын, дәуірлік мәселелердің ұлт қажеттілігімен үндесетін тұстарын білім беру мәселелерімен шебер ұштастыратын, сонымен қатар «ӘДЕБИЕТ» деген ұлы өнердің табиғатын нәзік талғаммен сезінетін эстет тұлға. Бабалар мұрасын дәріптеп, насихаттаумен қоса дәстүр жалғастырушы қаламгер. Соңғы уақытта жазылған «Шолпанның сіңлілері» деген туындысы оның табиғатынан сезімі сергек, ойы ұшқыр лирик қаламгер екенін де дәлелдеп берді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Сманов Б. Көркем шығарманы талдау негіздері: Монография. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Ұлағат» баспасы, 2016. – 366 бет.
2. Жұмақаева Б.Д. Жыраулар поэзиясын талдап тану. Жоғары оқу орындарына арналған. Оқу құралы. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2010, – 196 бет.
3. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқулық. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.

Әсел Оңғарова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының докторанты
Алматы, Қазақстан

ЖАҚСЫ ҰСТАЗ ХАЛЫҚҚА ОРТАҚ

Аңдатпа. Мақалада филология ғылымдарының докторы, профессор Береке Жұмақаеваның әдістемелік еңбектері сараланады. Ғалымның әдеби мұрасы бұрын-соңды толық зерттеу нысанына алынбағандықтан, зерттеушінің соңғы уақытта жарық көрген «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: теория, тәжірибе, инновация» деп аталатын оқу құралы ғана негізге алынады. Яғни әдіскер ғалымның қазіргі жаңартылған білім жүйесіне қатысты кейбір сыни ой-пікірлері ғана зерделенеді. Тәжірибелі ұстаз-ғалымның өзінің зерттеу еңбектеріндегі ұтымды ойлары мен ғылыми пікірлері байыпталады. Жалпы қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі тарихындағы Береке Жұмақаеваның орны мен үлесі айқындалады. Ғалымның әдебиетті мектепте оқытуға байланысты жазылған ғылыми ойлары тақырыптық-идеялық, мазмұндық ерекшеліктері тұрғысынан талданады.

Кілт сөздер: әдістеме, инновация, теория, тәжірибе, кәсіби бағдар, ұстаз.

Есімі Тәурат пен Құранға енген жиһангер Ескендір Зұлқарнайын «Мен ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмірді алсам, ұстазымнан сол өмірді жақсы сүру туралы білім алдым» деген екен. Сол айтқандай, ұстаз туралы, оның өнегесі туралы айту оңай емес, ал жазу одан да қиын. Өйткені ұстаз қайсымыздың болмасын өміріміздегі үлкен өзгерістердің бастаушысы, қолдаушысы, қозғаушы күші. Сондықтан мейлі кім болайық, қандай биікті бағындырмайық бірінші ата-анаға, сосын ұстазға қарыздармыз.

Ал өмірде көрмеген, білмеген адамды да кейде ұстаз тұтып жатамыз. Себебі оның жазған дүниелері, ғылымы мен ілімі, ақылдары мен нақылдары ойыңа қонып, санаңа сәулесін түсіріп жатса ол да барлығымызға ортақ ұстаз бола алады. Оның жазған еңбегін шамаң жетіп оқи алсаң, сараптап ой елегінен өткізе алсаң, түсініп, түйсінер болсаң, сол оқығаныңнан мол білім алып сүйсінер болсаң ол неге ұстаз болмасқа!?

Мен Береке Жұмақаева апайды бүгін екінші рет көріп отырмын. Бірақ бұл кісінің әдебиетті оқыту жайындағы еңбектерімен ертеден таныспын. Ақиқатын айтқанда, өміріме, мектеп пен жоғары оқу орнындағы тәжірибеден өтуіме керек болғандықтан таныстым. Яғни әдебиетті қалай оқытамын, оны қайдан үйренемін, кімге жүгінемін деген сұраулармен тығырыққа тірелген кезімде профессор Б.Жұмақаеваның оқулығы мені сол шырғалаңнан алып шықты. Мен сонан бастап әдіскер-ғалым Б.Жұмақаеваның еңбектерін іздеп жүріп оқитын болдым десем артық айтқаным емес.

Білім жүйесі әр кезеңде, әр формацияда өзгеріп, сол қоғамдық құрылымға қарай ыңғайланып отыратын құбылыс көрінеді. Осыдан бірнеше жыл бұрын жарық көрген «Мұғалімнің кәсіби бағдары» деген оқу құралында (Жұмақаева Б, Ерғажина Ш, Тымболова А) да бүгінгі білім жүйесінің өзгеруі, дамуы туралы нақты айтылған болатын.[1.7 б] «Әлемдік білім кеңістігіне енуді мақсат тұтқан, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну – қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отыр», - деген ұстанымы кейін жазылған зерттеулерінде де өзінің идеялық қазығын өзгертпеген. Мен бүгін сол көп еңбектердің бірі туралы ғана айтып өткенді жөн

деп санаймын. Ол әдіскер ғалымның «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: теория, тәжірибе, инновация» деп аталатын оқу құралы. Аталған еңбектің көлемі жиырма баспа табақтан аса жазылған көлемді дүние. Кітап үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім «Әдебиетті мектепте оқытудың теориясы мен практикасы», екінші бөлім «Абай мұрасын оқытудың теориясы мен практикасы», үшінші бөлім «Әдеби білім беру және педагогикалық инновация» деп аталады. Әр бөлім тақырыбынан көріп отырғанымыздай әдебиетті мектепте оқытуға енді кіріскен жас мамандар үшін өзекті мәселерді қамтып қана қоймай, аса қажетті оқулық екенін де дәлелдеп жату артық шығар деп ойлаймын.

Ғалым алғашқы тарауда әдебиетті оқытудың тарихи негіздеріне (яғни бұрынғы калыптасқан дәстүрге) шолу жасай келіп, оның бүгінгі болмысына да талдаулар жасайды. Ұлы ұстаз А.Байтұрсыновтың «ондағы оқу мазмұны халық білімін, бағзыдан бірге жасасып келе жатқан салт-дәстүр, тәрбие жол-жосынымен, бостандыққа ұмтылған мақсат-мұратымен етене қабысып жатуы, заманауи білім беруі қажет» деген сөзін басшылыққа ала отырып, тәуелсіз қазақ елінде әдебиет сабағын қалай оқыту керек, қандай оқу құралдарын шығару керек, ол үшін әдебиет пәнінің өзіне тән ерекшеліктерін анықтап, сол салада нақты ізденістер жасау керектігін теориялық тұрғыда талдап түсіндіреді.[2.13 б] Бұл тарапта «әдебиет пәні – ұлттық болмысты, психологияны, дәстүрді балаға сезіндіретін, сендіретін басқа да ұлттық құндылықтарды танытатын пән» екенін мысалдармен дәлелдеп көрсетеді. Аталған мәселені құр ұсынып қана қоймай, оның Жапон сияқты елдерде қалай жүзеге асып, қандай нәтижелерге қол жеткізіп жатқанын да өте сенімді баяндайды. «Жалпы білім беретін мектептердегі қазақ әдебиеті пәнінің мән-маңызы» деген тараушада әдебиет сабағын мектепте оқытудың мәні мен маңызы, оның тарихи негіздері нақты өмірлік мысалдар арқылы жан-жақты талданған. Онда сөз өнерінің қоғамдағы орны, оның тәрбие мен біліктілікке тигізер пайдасы әр қырынан сараланған. Әсіресе тәуелсіздік алған тұстағы жаңартылған білім мазмұны туралы ғалымның пікірлері қазіргі оқу жүйесіндегі ең өзекті мәселелерді батыл қозғай білген деп айтар едік. Мысалы, қазіргі мектепте әдебиетті оқыту бағдарламасы туралы ойын жинақтай келіп, ғалым оның кемшін тұстарын да тайға таңба басқандай дәл көрсетіп береді. «...жаңа бағдарлама бойынша мектепте оқытылатын тарихи курс екіге жіктеліп, барлық тұтас курс 8,9,10,11-сыныптар, жалпы алғанда төрт сынып бойы оқытылатын болды. Тұтас алып қарағанда белгілі бір мамандық алуға берілетін университеттік білім мөлшерін құрайды десе болады. Егер оқушылар аталмыш бағдарлама арқылы филологиялық терең білім алып шығар болса, төрт жылдық тарихи курсқа еш сын болмас еді. Өкініштісі, оқу материалының сағаттық есепке сыймауы, шектен тыс көп материалдың берілуі барлық тақырыпты шолу түрінде ғана оқытуға итермеледі. Мәтін оқымайтын оқушы мен мәтін талдауды міндет көрмейтін мұғалімдерді көбейтті».[2.20 б] Мұны мектептің жайын жақсы білетін, әдебиет сабағының мәні мен маңызын терең түсінетін, болашақ ұрпақтың білім алуына жаны ауыратын адамның жанайқайы деуімізге болады.

Әдіскер ғалым осы оқу құралындағы «Қазақ әдебиеті» пәні бағдарламасындағы оқу мақсаттарын жетілдіру: ұсыныстар мен стратегиялар» тараушасында да қазіргі қазақ мектептері үшін дайындалған бағдарламаға өз ұсыныстары мен сыни пікірлерін айтады. «Бағдарламада барлық оқу әрекеттерін үшке: «Түсіну мен жауап беру», «анализ бен интерпретация», «бағалау және салыстыру» деп жіктеген. Оқу-таным әрекетін бұлай жектеу білім беруде өткен тәжіриде қалыптасқан жүйеден бөлек, бірақ жаңа оқу-таным сатысын айқындайтын Блум таксонимиясының деңгейлеріне де толық сәйкес келмейді. Оқу-таным үдерісі неліктен «түсінуден» басталған деген сұрақ туындайды. Б.Блумның алғашқы «білім» білу, сатысы, яғни мәтінді оқу арқылы қалыптасатын алғашқы таным үдерісі неліктен назардан тыс қалған?»,- деген өте сауатты сауал қояды. [2.47 б] Бұлайша әр ойды, пікірді ғылыми негізде талдап, сұрақтың өзін сол бағдарламадағы олқылықты көрсете отырып қоюы проф Б.Жұмақиеваның теориялық тұрғыдан өте білікті маман екенін танытқандай. Ғалым қазақ әдебиетін оқыту әдістемесін терең меңгерген, оқытудың теориясын жақсы білетін, әдебиетті оқытуға қатысты әр бір мәселені өзіндік тәжірибесімен,

өмір бойы жинақтаған білімінің негізінде талдап қана қоймай, оны ұлттық деңгейде жетілдіріп жүрген еліміздегі санаулы мамандардың бірі. Сондықтан да ол кісінің ғылыми ойларынан әрдайым нақтылықты, білімдарлықты және сол білімін орнымен пайдалана алатын шеберлікті байқаймыз. Өйткені жөні түзу дәлелді сөз, логикалық құрылымы мықты пікір әрдайым өз оқырманын табады. Мысал үшін әдіскер ғалымның мына бір ойына назар аударып көрелік: «алғашқы оқу-таным әрекеті бағдарламадағыдай шығарманың құрылымдық жүйесі, мазмұны мен пішінін талдаудан басталмай, сөз мағынасын танудан басталғаны жөн. Сөз – бірлік, сөз – таңба, сөз – таным, сөз – пайым. Ендеше әр сөздің мәнін пайымдап алмай, мазмұнды түсіну де мүмкін емес», - дейді. [2.49 б] Иә, жеке сөздің мағынасын түсінбей тұрып, мазмұн мен пішінді қайлай түсінуге болады? Бұл ойлауға, талдауға төселген ақылман адамның пайымдауы. Дәлелмен ойлантады, еріксіз мойындатады.

Мен Береке апайдың тек бір қырын, онда да тек қана бір кітап төңірегіндегі ойларымды жинақтап қағазға түсіргенімді айтқым келеді. Ал ол кісінің бойында мен білмейтін талай қасиеттердің бар екенін жақында ғана байқай бастадым. Ол әдебиетті оқыту әдістемесімен ғана айналысқан ғалым емес, әдебиеттанушы ғалым екен, тек әдебиеттанушы ғалым ғана емес, поэзия мен прозада да қалам қарымын танытып жүрген талант иесі екен.

Әрине, әдіскер-ғалым Береке Жұмақаеваның мен сөз етіп отырған бір кітабы туралы да жан-жақты талдай беруге болады. Өйткені осы кітаптың әр тараушасынан-ақ кез-келген оқушы өзіне керегін таба алады. Қазір қай салада болсын әдістеме мәселесі ең өзекті нысанның біріне айналып отыр. Ал бүгінгі жаһандану кезеңіне таяп келе жатқан уақыттағы мектепте әдебиетті оқыту аса күрделі жағдайда тұрғанын бәріміз де білеміз. Ол үшін жай әдіскер болу жеткіліксіз, сонымен қатар қоғамның даму үдерісін түсінетін философ, бізден өзгеше сипатта өсіп-жетіліп келе жатқан жаңа ұрпақтың жан-дүниесін ұға алатын психолог, өз ойын жинақы да әсерлі жеткізе алатын ділмар шешен, жаратылыстану ғылымдарының өзінен мол хабары бар энциклопедист ғалым болу талабын алдыға тартады. Береке апайдың еңбектерін оқыған сайын мен ғалымның бойында жоғарыда атап өткен қасиеттердің барлығының да бар екеніне сенемін және оған шүбә келтіре алмаймын.

Береке апай ұлағатты ұстаз. Бүгінгі жиын да сол ұлағатты еңбектің жемісі. «Жас ұрпаққа білім беруден қадірлі мамандық болмайды. Мағыналы өмір жолдың басы ұстаздан басталады. Себебі, мұғалім – шәкірт бойына жақсылық пен ізгілікті сіңіретін тұлға», - депті профессор З.Сейтжанұлы.[3.7 б] Сондықтан өз бойларына Береке апай ізгілік нұрын еккен шәкірттері қазір тәуелсіз Қазақ елінің түкпір, түкпірінде халық игілігі үшін адал еңбек етіп жүргеніне кәміл сенеміз.

Құрметті Береке Дәулетханқызы! Сіздің мерейлі жасыңыз – ғылыми ізденістер мен педагогикалық еңбектің жарқын нәтижелерін көрсеткен асқаралы белес. Әдебиеттану мен филология саласында еңбектеріңіз елеулі ғылыми жаңалықтарымен ерекшеленіп, жас ғалымдар үшін бағыт-бағдар болуда. Сізді осы жетістіктеріңізбен құттықтай отырып, денсаулық, отбасыңызға амандық, алдағы ғылыми және педагогикалық қызметіңізге сарқылмас шабыт, қажымас қайрат тілеймін.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жұмақаева Б. Ерғажина Ш, Тымболова А. Мұғалімнің кәсіби бағдары. – Алматы: ИП «Балауса», - 2018. 176 бет.
2. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: теория, тәжірибе, инновация. Оқу құралы. — Алматы: «Дарын», 2025. – 342 бет.
3. Сейтжанұлы З. Көз көрген, көңілге түйген. – Алматы: «Balausa Print», 2024. - 184 б

Ғазиза Отарбаева
SDU University,
Тілдік білім беру кафедрасы- PhD

ӨМІРІ ӨНЕРМЕН ӨРІЛГЕН...

Аннотация. Береке Жұмақаева – қазақ әдебиетін оқыту әдістемесін жетілдіруде қайраткерлікке жеткен тұлға. Ол әдебиетті мектеп бағдарламасына қалай енгізу керектігі, қандай шығармалар назардан тыс қалмауы тиіс екені, оқу мақсаттары оқушының әдебиетке деген қызығушылығын оятып, көркемдік талғамын дамытуы керектігі жөнінде өзекті ойлар қозғап келеді. Әдебиеттің шын жанашыры ретінде бұл мәселелерге ғылыми-практикалық тұрғыдан қарап, ұлт руханиятына қатысты келелі ұсыныстарын ортаға салып жүр. Сонымен қатар, Береке апай – қаламгер. Ол көркем шығарманың табиғатын өзі де жазу арқылы терең ұғынған. «Көңіл назы» атты поэзиялық жинағы – оның лирик ақын ретіндегі нәзік болмысын танытады. Бұл жинақтан философиялық түйсік, азаматтық үн, нәзік сыр аңғарылады. Ол поэзияда да түр мен мазмұн тұрғысынан жаңашылдық танытып, ұлттық сөз өнеріне өзіндік өрнек қосты. Оның шығармашылығы мен әдіскерлігі тұтас тұлғалық тұғыр түзеді.

Кілт сөздер: оқу мақсаты, әдебиет әдістемесі, поэзия, көркемдік талғам, қаламгер, жаңашылдық, философиялық лирика, ұлттық әдебиет.

«Ұстазсыз жанда сөнбек күн,

Шәкіртсіз өмір – сусыз жер.

Көрінбес ғажап еңбектің

Бейнетін кешіп жүрсіздер», - деп Фариза ақын жырлағандай бүгінде біздің ұстазымыз, ұстаздықта көрген бағдарымыз болған Береке Жұмақаева апайымыз алпыстың асқарына шығыпты. Бұл өткен өмірдің, сүрген ғұмырдың соқпағымен көтерілген биік десек, сол соқпақ қандай болды, апайымыздың артында қандай жол самсап жатыр? Ол, әрине, әдебиеттің әр сөзін шәкірт жадына кестелей, дестелей өрген, ұстаздық деген сәйгүліктің тізгінін нық ұстаған, әр шәкірттің жүрегіне ізгілік дәнеген егемін деп тынымсыз алға ұмтылған сүрлеуі айқын, даңғыл да дара соқпақ екені сөзсіз.

Береке апайды студенттерінің әуелете салған әніне қарап «Ән апай» деп, кейде «Хандық дәуір әдебиеті» пәнінен жырлар жаттатындықтан «Жыр апай» деп жататындарын естимін. Ән мен жырға балағаннан асқан қандай теңеу бар десеңізші! «Ән апай» десе де, «Жыр апай» десе де апайдың кербез де сұлу болмысына, әуезі әннен кем түспейтін үніне, әр сөзді тереңнен зерделей сөйлейтін табиғатына жараса кетеді. Рас, Береке апай жақсы ұстаз ғана емес, тегеурінді ғалым, тебіреністі жырлар иесі ақын, қарымды қаламгер-драматург, күміс көмей әнші де екенін біреу білсе, біреу білмес. Бүгінде бір бойына сонша өнерді жиып алған ұстаз жайлы бірер сөз алсақ дейміз.

Береке апай – ғалым. Педагогика ғылымдарының кандидаты, СДУ профессоры Береке Дәулетханқызының ғылымдағы жолы 1990 жылы Абай атындағы педагогикалық университеттің аспирантурасына түсіп, сол Абайды оқыту жайынан ғылыми тақырыбын бекіткен күннен басталған болар. Мағжан ақынды тілге тиек етіп, «Асыл сөзді іздесең, Абайды оқы ерінбе» деп жатамыз, алайда сол Абайды оқытудың салмағы қандай? Мектеп оқушылары Абайды қай қырынан тануы тиіс деген сауалдың өзі жеке концепция. Себебі, Абайды оқыту ол - оқушының жас ерекшеліктерін, дүниетанымын, әлеуметтік ортасын, заман мен жаһанның тенденцияларының өзгеруін т.б. ескере отырып Абайдың ақиқатына үніле білетін, Абай арқылы ұлттың ұлағаты мен ұлылығын ұлықтай білетін ұрпақ тәрбиелеу деген сөз. Береке апай сол миссиясын кандидаттық диссертация қорғау арқылы ғана атқарып тастадым деп қарап отырмай, Жоғары оқу орынында Абайтанудан дәріс оқиды, бірнеше жыл қатарынан мектеп оқушылары арасында республикалық Абай олимпиадасын өткізіп келеді, Абай мектептер желісіне арналған «Абайтану» курсының бағдарламасын дайындады. Бұл да апайдың ғылымға, тақырыбына, Абайға деген адалдығы деп білеміз.

Сонымен қатар, әдебиеттің түрлі саласынан дәріс беріп, қаншама магистрант, докторанттардың ғылыми жұмысына жетекшілік жасап келеді. Апайдың жетекшілігімен докторлық жұмысымды қорғаған төл шәкірті ретінде апайдың ғылыми қырағылығын, мынау әдебиеттің, мынау тілдің мәселесі демей филологияның бар саласынан да

мүдірмейтін іргелі білім иесі екенін үлгі етеміз. Сондай-ақ, апай жоғары оқу орнында берген дәрістері мен курстары аясында «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі», «Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет», «Абай шығармаларын оқыту әдістемесі», «Жыраулар поэзиясын талдап тану» т.б. көптеген оқулықтар мен оқу құралдарын жазып, студенттердің қолданысына ұсынды.

Береке апай – әдіскер. Береке апайдың әдіскерлігін өз басым қайраткерлікпен парапар еңбек дер едім. Осы Жаңартылған білім мазмұнын құру мәселесі қолға алынғалы бері мектеп оқулықтарының мазмұны мен жүйесі талай талқыланды, сан рет сынға алынды. Десе де, сол бағдарламаның артығы мен кемін ғылыми тұрғыдан және практикалық қырынан қатар зерделеп, әлеуметтік мәні мен өнер ретіндегі құнына баса назар аударып қазақ әдебиетін қатсек дұрыс оқытамыз деп күйіп-пісіп жүрген ғалымдар легінің алғы шебінде апайымыз жүр. «Қазақ әдебеті» газетіне шыққан «Әдебиет пәнін қалай оқытып жүрміз?» атты мақаласы осы саладағы түйткілді мәселелерді түгел дерлік ортаға салады, шешім ұсынады.

Мектеп бағдарламасы қалай жасалуы керек, қандай әдебиет қаперден тыс қалмау керек, әдебиет сабағының оқу мақсаттары қандай болу керек деген мәселені қаузап жүріп-ақ апай өзінің әдебиеттің әдіскері емес, қайраткеріне айналып кеткенін біле ме екен?

Береке апай - қаламгер. Көркем мәтінді зерттеу, оны талдау, көркем шығарманың қабылдануы мәселелерін зерттеуде көп ғалымға кейде жетпей жататыны өзінің сол көркем мәтінді жасап көрмеуі, жазудың, көркем дүние жазудың шеберханасын толық түсінбеуі сияқтанады. Жазушының көркем әлемін, жазудың азабы мен ғажабын өз басынан өткемеген ғалымдар зерттеудің ауанын кейде басқа арнаға бұрып кететіні байқалады. Сонымен қатар, көп жағдайда ғылыми шығармашылыққа бет бұрған ғалымдар, әдеби шығармашылық әлеуетін әлсіретіп алып жатады. Бұл тұста Береке апайдың қаламы шабан тартпаған, шығармашылық шабыты сарқылмаған.

Береке апай әдебиеттің бір емес бірнеше жанрына қатар қалам тербеп жүр. 2015 жылы жарық көрген «Көңіл назы» атты поэзия жинағының оқып отырып нағыз философиялық лириканы танысыз, автордың азаматтық ұстанымдарын анық аңғарасыз, нәзік те сыршыл жанына үңілесіз. Бұл жайында ақын өзінің «Наз» атты өлеңінде

Құрсама менің жанымды.

Кеудемде жырым ағынды.

Лүп еткен жел де тербейді

Жандағы нәзік сағымды, - деп тебіренеді. «Көңіл назын» оқып отырып Береке апай қазақ өлеңін тақырыптық-мазмұндық тұрғыдан байытып қана қоймай, оған түр жағынан да тың ізденістер әкелгенін байқайсың. Мысалы «Жан әуені» әуені деп аталатын мына өлеңін оқып отырғанда Абайдың «Сегіз аяғы» сынды Береке апайдың «Алты аяғы» деп неге атамасқа деген ой орала берді.

Жан әуені

Бекер ме бәрі

Өмірдің әні?

Шарықтап, шалқып салатын.

Босатып бойды ап,

Жалауын байлап,

Жаныңа егіз болатын.

Әуезі ерек,

Әдемі демек.

Қызғалдақ қырдан асырар.

Күйкылжып әні,

Тыңдауға тағы

Жан тербер күйге асығар.

Іздесең және

Сол әуен кәне!

Тыныштық жанға бұйырмас.
Меңдеген дертің
Дәрменсіз еркін.
Сағыныш сазы тыйылмас.
Іздетер тілек,
Зар етіп жүрек.
Жалғанға мына не етерсің!?
Тапқанда әнді,
Ғайыпқа мәңгі,
Ашылған сіңіп кетерсің...

Өлеңді оқып болғанда өзінде өлеңмен бірге ғайыпқа сіңіп кетердей күй кешесің.
(Апай салған сұлу сазды елестетіп оқысаңыз, тіпті елітіп әкетеді).

Осы тұста Береке апайдың тек поэзия ғана емес, драмалық туындыларың да авторы екенін атап өткен жөн. Себебі прозаның ауылынан апайдың алыс емес екенін біраз оқырман біледі. Апайдың «Вальс», «Шолпанның сіңілілері» т.б. әңгімелері Әдебиет порталы сынды басты әдеби порталдарда жарық көріп, көзі қарақты көрермен таныс болды. Алайда, драмалық туындыларын оқырман қауымның бірі білсе, бірі білмейді. «Береке апайдың Наурызбек», «Біз жанбасақ» сияқты драматургиясын Қыздар университетінің, СДУ университетінің жанынан құрылған бірнеше студенттік театр труппалары сахналады, тартысты қойылымға айналдырды.

Береке апай - сыншы. Береке апай әдебиетке қатысты барлық істе бей-жай қала алмайтын жан. Әрдайым бүгінгі әдеби үдерістің бел ортасында жүреді, әдебиеттің қазанында бірге қайнап жатады. Соның бірі - сын. Апай жазған сын-талдаудардың жарыққа шықпай жатып қалатыны жоқ. Орынды сөз бен жүйелі ой қашанда оқырманын тауып алып жатады. Ермұрат Зейіпхан өлеңдерін талдаған «Жеті музасы ояу марғасқа», Өлішер Рахат шығармашылығына арналған «Үздіксіз әуез» қандай әңгіме?» Токтарәлі Таңжарық шығармашылығы туралы ««Бұлыңғыр түн хикаясына» пікір» сияқты көптеген мақалалары «Қазақ әдебеті», «Ана тілі», «Әдебиет порталы» сынды басты басылым беттерін құрғатпай шығып жатады. Бұл да нағыз әдебиеттанушыға тән сипат болса керек.

Береке апай - әнші. Сөз соңында Береке апайдың әуелете салған әні қандай, сол әнге сұлулық үстей түсетін сәні қандай?! Оны тек тыңдау керек, көру керек! Апайдың тұр-тұлғасы, бар болмысы алдында отырған әр шәкіртке үлгі. Апай өзінің бір өлеңінде:

«Бір ғұмыр жетпейді адамға
Өмірді ұғуың үшін.
Бір дүние жетпейді адамға
Шын ғұмыр сүруің үшін.
Бір ғұмыр жетпейді адамға
Жақсыны бағалауға.
Бір дүние жетпейді адамға

Түседі санаң дауға», - деп жырлайды. Десе де, бір басына осынша өнерді жиып алған апайдың бір ғана ғұмырында бәріне үлгеріп, бәрін қамтып қалып жатқанына қарап басыңды имей қоймайсың! Біздің ғұмыр сіздей жақсының бағысына жетуге жетсе деп тілейміз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жұмабаев М. Шығармалары, А., Жазушы 1989. -313 бет.
2. Жұмабаева Б.Д. Жыраулар поэзиясын талдап-тану. Жоғары оқу орынына арналған. Оқу құралы, Алматы: Қаз Мем Қыз Пу, 2010. – 196 бет.
3. Жұмабаева Б.Д. Көңіл назы. Арнау, толғаулар, айтыс, эсселер – Алматы: «Қаз Мем Қыз Пу» баспасы, 2015. – 160 бет.

1- СЕКЦИЯ

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ

Г. Т. Курмангалиева

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, PhD докторанты
Қазақстан, Өскемен

АБАЙТАНУ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада Абай Құнанбайұлының педагогикалық және психологиялық көзқарастарының қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызы жан-жақты қарастырылған. Абайдың шығармашылығындағы тәрбиелік әлеуеті зор философиялық, этикалық және психологиялық идеяларының бүгінгі оқыту мен тәрбиелеу процесінде алатын орны ерекше талданды. Ақынның «Толық адам» тұжырымдамасы, ақыл, жүрек және қайрат арасындағы үйлесім туралы көзқарастары білім алушылардың жан-жақты дамуына бағытталған тиімді тұжырымдама ретінде көрсетілді. Мақалада Абайдың моральдық құндылықтарды дәріптеудегі рөлі, оның жастарды ғылымға, білімге, еңбекке шақыру арқылы олардың адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға қосқан үлесі қарастырылды.

Абай шығармаларын оқытудың заманауи әдістері мен тәсілдері, соның ішінде интерактивті оқыту технологиялары, мультимедиялық құралдарды пайдалану, проблемалық оқыту және шығармашылық тапсырмалар арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығы мен сыни ойлау қабілетін дамыту жолдары талқыланды. Сонымен қатар, ақынның эстетикалық және рухани мұрасы оқушылардың дүниетанымын кеңейтуге, оларды рухани және интеллектуалдық тұрғыда байытуға бағытталған құрал ретінде ұсынылды.

Мақалада Абай мұрасының ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды үйлестірудегі орны ерекше атап өтіліп, оның тәрбиелік идеяларының жаһандық өркениет талаптарына сәйкес келетіндігі көрсетілді. Абайдың «Қара сөздері» мен поэзиясының тәрбиелік мазмұны жастардың тұлғалық дамуы мен олардың әлемдік мәдениетке бейімделуіне ықпал ететін негізгі құрал ретінде қарастырылды. Ақынның мұрасын қолдану арқылы білім алушылардың рухани құндылықтарды бағалау қабілеттерін арттыру, шығармашылық ойлауын жетілдіру, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру мүмкіндіктері сараланды.

Кілтті сөздер: Абай Құнанбайұлы, тәрбиелік әлеует, педагогика, психология, моральдық құндылықтар, интерактивті тәсіл, ұлттық құндылықтар, жаһандық өркениет.

Кіріспе

Абайдың психология мәселелері жөніндегі пайымдаулары оның психологиядан жетік болғанын көрсетеді. «Оның психологиялық көзқарастары Милль мен Спенсердің эмпирикалық және позитивистік психологиясымен және И.М. Сеченовтың материалистік психологиясымен сондай-ақ К.Д. Ушинскийдің психологиялық көзқарастары әсер етті, оларды да Абай зерттеген» [1, 27-б].

Абай философиясында негізгі ұғым – «адам», және оның көзқарастары осы ұғымның философиялық түсінігіне негізделеді. Абайдың пайымдауынша, адам – қоршаған әлемді танып, шындықты іздейтін, сондай-ақ мейірімділік, адалдық сияқты қасиеттерімен ерекшеленетін ерекше тұлға [2, 73-б].

Тікелей ғылыми мағынада Абай Құнанбайұлы-психолог деп айтуға болады. Оның өлмес поэтикалық және прозалық шығармалары оның адам жанының нәзік білгірі болғанын дәлелдейді.

Абай өз өлеңдері мен қара сөздерінде ерекше шеберлікпен белгілі бір дәуірге, тапқа, жасқа және т.б. тиесілі адамдардың психологиялық ерекшеліктерін ашады. Абай адамдар психологиясын әлеуметтік еңбек пен тұрмыстық өмірден ажыратпай, тұтастай қарастырады. Бұл оның шығармаларының терең реализмін анықтайды, осы арқылы оның еңбектерінен бүгінгі күнге дейін үлкен тәрбиелік күш сезіледі.

Абай «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» (1889), «Қиялым құс қанатын жайып ұшады» (1896), «Мұңды сазға салған қызыл ән» (1897), «Қатты айқай» (1897) және басқа да өлеңдерінде әдемі әннің «нақты әуені адамның барлық сезімін қамтып, ойын оятатынын» атап өтеді. Ән адамдардың өмірінде үлкен мәнге ие: ол батылдық емес адамға қуаныш береді және қайғымен бірге оны қабірге дейін шығарып салады. Адамның жеке және қоғамдық өмірінде ән әрдайым жанында болады: құдалықта, тойда, еңбекте, өлімде — ән әр жерде және әр уақытта бірге. Ән арқылы еңбектегі тәртіп сақталады, ол адамды қиыншылықтардан қорғап, өмірдің ауыртпалығынан сақтайды. «Әнді тыңдаған адам, бір ұмытылған күйге түсіп, асқақ ойлар пайда болып, жүректің жылуы денесін қыздырып, сезімдерінің билігінде болады. Бұл сәтте адам барлық сыртқы тітіркендіргіштерге «саңырау» болады; олар ән тыңдаған адам үшін жоқ сияқты»-дейді Абай.

Ән қайғыны немесе қуанышты қайта тірілтеді, өткеннің әрбір ұсақ бөлшектерін еске түсіруге мәжбүр етеді. Кейде сен күлкі мен сыбырды естисің, саған бағытталғандай, кейде кеткендердің мәңгілік өмірі мен мейірімін сезіне бастайсың. Өткен өмірдің отары, дейді ақын, ескі мұңдар мен жауларының айлаларын еске түсіреді.

Абайдың айтуынша, адам әсерлі әнді немесе биді тыңдаған кезде өз өмірін және туған жерін көреді. Егер ол өлеңге қабілетті болмаса да, шабыттанған сәттерді басынан өткереді және өзін көлеңке емес, сол сезімдердің ырғағы көлеңке болып көрінеді [3].

Абайдың көзқарасы бойынша, халықтар арасындағы қарым-қатынас белгілі бір психологиялық көзқарасты қажет етеді, әсіресе «өзіміздің құндылықтарымызды жоятын бөтенге» деген сезім. Ол адамдардың басқа халықтарға деген теріс көзқарасты қалыптастыруы қауіпті екенін ескертіп, жаулық психологиясы ортақ мүдделерге зиянын тигізуі мүмкін екенін айтқан [4, 107-6].

Абай адамдардың практикалық өмірдегі психологиясын мұқият зерттеумен қатар, орыс достарының көмегімен орыс және шетелдік психологтардың еңбектерін де оқып, оларды сыни көзқараспен қайта қарап, өз дүниетанымына сәйкес келетін нәрселерді ғана қабылдады.

Абай қазақтар арасында психология жөніндегі көзқарастарын алғашқылардың бірі болып қалыптастырған [5].

Абай психологияны зерттеуде үш мақсатты көздеді, бізге бұл оның тәрбие пәнін қалай түсінгенін де көрсетеді.

Біріншіден, Абайдың түсінігінде өлең мен ән адам жанының тереңіне еніп, оның санасын оятып, халық алдында тұрған ұлы мақсаттарды еске салуы тиіс.

Екіншіден, Абайдың шығармаларындағы өлең мен ән адамды саналы әрекетке, қиындықтарды жеңуге, өз бақыты мен туған елінің бақыты үшін саналы және мақсатты күреске шақыруы керек.

Үшіншіден, өнер адамның жанын тәрбиелеуге, байытуға және қалыптастыруға қызмет етуі тиіс. «Өнер – алтын мазмұнды, күміс жиекпен әрленуі керек» - деп жазған Абай.

Абай Құнанбайұлы пікірінше, адам мінез-құлқын реттейтін маңызды факторлардың бірі – ар-ождан, бұл адам бойындағы ең құнды адамгершілік қасиет болып табылады. Ол баланы еңбексүйгіш, жан-жақты дамыған, өз халқының мүддесімен өмір сүретін, оның арман-тілегін қолдайтын жоғары адамгершілікті тұлға ретінде тәрбиелеуді көздейтін гуманистік тәрбие тұжырымдамасын ұсынады.

Абайдың философиялық ойларында адалдық, шыншылдық, әділеттілік, парасаттылық, ар-ождан, достық секілді адамгершілік қағидаларына ерекше көңіл бөледі. Ар-ождан ұғымы ұят сияқты басқа моральдық түсініктермен тығыз байланысты.

Абайдың адамгершілік тәрбиесі саласындағы негізгі бағдарлары патриотизм, гуманизм және интернационализм болып табылады. Бұл туралы абайтанушы ғалымдар да атап көрсетеді.

Абайдың педагогикалық мұрасына қарай отырып, оның адамгершілік тәрбиенің үйлесімді жүйесін құрғанын көруге болады. Абай Құнанбаев қоғамдық еңбектің жағымды әсерін жоғары бағалаған. Ақынның ойынша, еңбек адамның ақыл-ой қабілеттерін дамытады, материалдық жағдайын нығайтады және оң моральдық қасиеттерді қалыптастырады [6, 9-б.].

Ұлы Абайдың еңбек және еңбек тәрбиесі туралы ойлары орыс педагогикасының негізін салушы К.Д. Ушинскийдің: «Адамның денесі, жүрегі мен ақыл-ойы еңбекті қажет етеді... Жеке, еркін еңбек – бұл өмір» деген сөзімен үндеседі. Осыған орай, Геродоттың «Ежелгі заманнан бері адамдарда дана әрі әдемі сөздер бар; біз олардан үйренуіміз керек» деген сөзін де еске түсірген жөн. Абай еңбекті қазақ халқының басқа халықтармен мәдени және экономикалық байланыстарын кеңейтудің құралы ретінде көрген алғашқы озық ойлы тұлғалардың бірі болды.

Абайдың шығармашылығын насихаттаған Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы және Мұхтар Әуезов сияқты тұлғалар данышпанның еңбегін жастарға жеткізуді басты мақсат етіп қойды. Олар өз көзқарастарымен көркем әдебиетті оқу арқылы ғана ана тілінің сұлулығын танып, оны түсінуге болатынын дәлелдеді [7, 36-б.].

Басқа халықтардың мәдениетіне деген қызығушылығы оны тілдерді үйренуге жетеледі. Семей қаласындағы медреседе оқып жүріп, араб, парсы және шағатай тілдерін үйренді. Өз еркімен орыс приход мектебіне барып, орыс тілін меңгерді, бұл оған кейін орыс жазушылары мен ақындарының еңбектерін оқып, аударуға мүмкіндік берді.

«Земные избранники Гете. Абай» атты әдеби сыни очерк-эссе Герольд Бельгер еңбегін ала отырып «халық ауыз әдебиеті, шығыс поэзиясы және орыс әдебиеті, ал орыс әдебиеті арқылы – еуропалық әдебиет» – деп белгілі абайтанушы Мұхтар Әуезов Абай шығармашылығының генезисін көрсетеді [8, 17-б.].

Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті материалын ана сүтімен бойына сіңіріп, оны қайта ой елегінен өткізген Абай өз халқының бастан кешірген ауыртпалықтары мен мәселелерін терең сезінді. Қара сөздерінде жазушы қазақтардың көрші халықтармен қарым-қатынасын қарастырып, өзге халықтардан тек пайдалы нәрселерді алып, өз ұлттық болмысын жоғалтпауға кеңес берді. «Басқа халықтың мәдениеті мен тілін меңгерген адам сол халықпен тең дәрежеде болады және өз мәдениетін жоғалтпайды» - дейді.

Абай «Қара сөздерінде» ол дана ұстаз ретінде адамды ішкі жан дүниесіне үңіліп, өзін-өзі тануға шақырады. Ол адамның өзімен жұмыс істеу арқылы адамгершілікке жетіп, рухани кемелденуге ұмтылуы қажет екенін айтады [9, 165-б.].

Абай адамдарды олардың мінезі мен ақыл-ой деңгейіне қарай «кемел адам», «гуманды адам», «шала адам» және «адамдық қасиеттен жұрдай» деп жіктеп, өз өлшемдерін қояды: адам – азды-көпті надан, шала адам – «мүлде надан», ал «адамдық қасиеттен жұрдай» – ең надан адам. Идеал адам – өзіне надан, сенімсіз, уәдесінде тұрмайтын, тәрбиесіз, өркөкірек, арсыз өтірікші, жаман мінезді сыншы және алаяқ деп қарамас үшін қолдан келгеннің бәрін жасайтын адам. Осы кемшіліктердің төмендігін түсіне отырып, ол солардан жоғары болуға ұмтылады. Бұл қасиет ар-ожданды, ақылды және биік тұлғалы адамға тән. Ол адамдардың оған мадақ айтып, жағымпазданғанын ұнатпайды, бірақ, екінші жағынан, ешкімге өзінің атын былғауға жол бермейді [10, 106-б.].

Абайдың тағы бір идеалы – Құдайға және дінге ғашық болған, «дүниені және оның игіліктерін ұмытқан» қасиетті адамдар. Абай адамдарды дүниелік игіліктерден бас тартуға мәжбүрлемейді; ол тек адамдарға артық кетпеуді ескертеді. Абай ұсынған тағы бір идеал – хакімдер. Олар «әлемге пайдасын тигізу туралы айтады»... бар нәрсенің себебін іздейтіндерді хакімдер деп атайды... хакімдер шындықты іздемесе, әлем құрып кетер еді», сондықтан олар барлық нәрселерден артықшылықтарды алып тастамайды, бірақ барлық

нәрсенің себебін, дүниені, құбылыстарды зерттейді. Олар – шындықты іздеушілер [11, 53-б].

Абай қолданған «Насихат» тәсілі

Абай шығармаларының әлі толық ашылмаған қырларының бірі – олардың әсер ету күші. Ауруларды емдеуде адамның жан дүниесіне әсер ету, айтыстарда жігерлендіру, соғыстарда күш-қуатты шоғырландыру, қайтыс болғанда көңіл айту, адамдарды жігерлендіру және т.б. қазақ халқына жат нәрсе емес. Қазақ халқы белгілі бір сөзге немесе сөйлемге, әсіресе өлеңге ерекше мән беріп, оның логикасын, ырғақтарын, дауыс ырғағын және оның мазмұнын қолданған. Абай осы сөз өнерінің қасиетін терең түсініп, оны өз өмірінде қолданып, шығармаларында жазды. Абай «Сөздің күші оттай тұтанады...» деп, «оттан жаратылған», «барлық тамырға тарайды» және «тілге жеңіл, жүрекке жылы» деген тіркестерді қолданған.

Сөз өнерінің адам психикасын реттеудегі теориясы мен практикасын насихаттай отырып, ғалымдар сөздерді қайталау арқылы «формулаларды» бірнеше рет қолдану керек деп, осылайша оны әдетке айналдыруға болатынын айтқан. Абай шығармашылығына осы тұрғыдан қарасақ, оның сезімдерін, көңіл күйін, ал кейін санасы мен әрекетін реттеу үшін дәл осы әдісті қолданғанын көреміз. Ол өзіне: «Жүрегім, сабыр ет, сабыр ет», «Азапсыз пайда жоқ» деп өзіне дем береді. Мұнда «Жүрегім, сабыр ет, сабыр ет» – ғалымдар қолданатын формулаға ұқсас тіркес. Халқы үшін алаңдаған ақын өзін «Дұрыс жолдасың» - деп жұбатады. Ақынның өлеңдерінде мұндай мысалдар көп кездеседі.

Жоғарыда келтірілген мысалдар Абайдың өз күш-қуатын жинақтау, сенімін нығайту, өз мінез-құлқын, санасын реттеу және өзіне немесе өзгелерге қатысты ой-пікірлерін қалыптастыру үшін сөз өнерін пайдаланғанын дәлелдейді. Бұл ақынның өлеңдерінің жігерлендіру күшін тәрбие жұмысында пайдалануға мүмкіндік береді. Ақынның өлеңдерінің жігерлендіру күші жастар мен балалардың өзін-өзі тәрбиелеуінде, әсіресе олардың әрекеттерін, мінез-құлқын және санасын реттеуде таптырмас құрал болып табылады [12, 103- б].

Материалдар мен әдістер

Абай Құнанбаев шығармаларын оқытудағы психологиялық және педагогикалық аспектілерді зерделеу үшін түрлі әдістер қолданылды. Ғылыми әдебиеттерді талдау арқылы Абай мұрасын зерттеген ғалымдардың еңбектері қарастырылып, шығармаларының ұлттық мәдениеттегі орны мен тәрбиелік әлеуеті айқындалады. Контент-талдау әдісі мектеп бағдарламаларындағы Абай шығармаларының мазмұнын зерттеуге, олардың ұлттық құндылықтарды жеткізудегі рөлін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеуде педагогикалық тәжірибе әдісі кеңінен қолданылады. Интерактивті оқыту, топтық жұмыс, шығармашылық тапсырмалар мен жобалық әдістер оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырып, сыни ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етті. Сауалнама мен сұхбат әдістері арқылы оқушылар мен мұғалімдердің пікірлері жиналып, Абай шығармаларының ұлттық сана-сезімді нығайтуға әсері бағаланды.

Мультимедиялық құралдар мен интерактивті әдістер сабақтардың тиімділігін арттырады. Эссе жазу, өлең құрастыру сияқты шығармашылық тапсырмалар оқушылардың әдеби талғамын жетілдіруге мүмкіндік берді. Когнитивтік талдау арқылы Абай шығармаларының тәрбиелік мазмұны зерделеніп, олардың қазіргі білім беру жүйесіндегі орны анықталды.

Сандық және сапалық талдау әдістері Абай шығармаларын оқытудың ұлттық құндылықтарды жеткізудегі маңыздылығын көрсетті. Интегративті тәсілдерді қолдану арқылы Абай мұрасын әдебиет, тарих және философия пәндерімен байланыстыру оқушылардың дүниетанымын кеңейтуге ықпал етті.

Зерттеу нәтижелері Абай шығармаларын оқыту арқылы оқушылардың рухани және интеллектуалдық дамуына әсер етуге болатынын дәлелдеді. Бұл әдістер «Абайтану» пәнінің тәрбиелік және ағартушылық әлеуетін тиімді қолдануға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

Абайдың педагогикалық көзқарастары оның психологиялық тұжырымдарымен тығыз байланысты. Ол баланың танымдық қабілеттерін дамыту үшін оқу процесін оның психологиялық ерекшеліктеріне негіздеп ұйымдастыруды ұсынған. Баланың ой-санасын дамытуда ерекше орын алатын Абайдың ұсыныстарының бірі – білім беруді ойынмен және шығармашылықпен үйлестіре отырып, танымдық қызығушылығын арттыру. Мұның бәрі оның шығармашылығында жан-жақты қамтылған.

Абай жас ұрпақты ғылым-білімге, еңбекқорлыққа шақырып, олардың болашағына үлкен үмітпен қарады. Ол қазақ халқының, әсіресе, жастардың озық білім алуын басты мақсат етіп қойды. Оның «Ғылым таппай мақтанба» атты өлеңі тек жастарға емес, жалпы қоғамға арналған өсиет ретінде танылды. Абайдың пікірінше, адам білімді болып, оны өмірде қолданса ғана шынайы жетістікке жете алады.

Сонымен қатар, Абайдың шығармаларында тәрбиелік әлеуеттің негізі ретінде моральдық құндылықтар, мейірімділік, әділдік, сабырлық, ұқыптылық секілді қасиеттерді дамыту қажеттігі кеңінен айтылды. Ол жастарды еңбексүйгіштікке, адалдыққа және шынайы рухани дамуға жетелеуге тырысты. Оның педагогикалық көзқарастары бүгінгі педагогика ғылымы үшін маңызды бағдар бола алады.

Жастардың адамгершілікке тәрбиеленуі үшін Абай олардың ақыл-ой, сезім және ерік-жігер қасиеттерін дамыту қажеттігін баса көрсеткен. Ол бұл қасиеттерді «Толық адам» тұжырымдамасында нақты түсіндіріп, олардың бір-бірімен тығыз байланысын көрсетті. Абайдың пікірінше, ақыл-ой мен сезімнің үйлесімі арқылы адамның ерік-жігері дұрыс қалыптасып, оны ізгілікке жетелейді.

Абайдың «Жетінші сөзінде» балалардың қызығушылығын оятып, оларды ғылыми және танымдық белсенділікке ынталандыру қажеттігі туралы айтылған. Ол балалардың табиғи қызығушылығын қолдау арқылы олардың танымдық қабілеттерін арттыруға ерекше назар аударды. Абайдың бұл идеялары заманауи оқыту технологиялары мен әдістемелерінде өзекті болып табылады.

Абай Құнанбайұлының педагогикалық көзқарастарын талдауда оның білім беру мен тәрбиелеу саласындағы жаңашыл идеялары ерекше назар аудартады. Абайдың пайымдауынша, оқу мен тәрбиелеудің негізгі мақсаты – тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал ету, оның ақыл-ойын, сезімін және ерік-жігерін үйлесімді түрде қалыптастыру. Бұл көзқарастар бүгінгі білім беру саласының басты бағыттарымен үндеседі.

Абай адам мінез-құлқын, оның психологиялық ерекшеліктерін терең зерттеді. Оның ойынша, адамдардың мінездері олардың өмірлік тәжірибесіне, еңбек әрекетіне және қоғамдық ортасына байланысты қалыптасады. Абай шығармаларында адам мінезінің қалыптасуына әсер ететін факторларға талдау жасалып, олардың қоғам үшін маңыздылығы көрсетілген. Мысалы, «Он жетінші сөзінде» ол адамды толыққанды жетілген тұлға ретінде тәрбиелеу үшін ақыл-ой, сезім және ерік-жігердің бірлігін сақтау қажеттігін атап өтеді. Мұндай идеялар қазіргі заманғы тұлғалық-бағдарланған білім беру тұжырымдамасының негізі болып табылады.

Абай жастарды еңбекқорлыққа, адалдыққа және білімге шақырып, ғылым мен ағартушылықтың қоғам үшін маңыздылығын айрықша атап өткен. Оның пікірінше, білім тек жеке адамның емес, бүкіл қоғамның дамуына ықпал етеді. Ол жастарға бағытталған өлеңдері мен қара сөздерінде ғылымды игерудің артықшылықтарын ғана емес, сонымен бірге білімді дұрыс пайдалану қажеттігін де айтады. Абай «ғылым мен еңбексүйгіштік – адамды шыңдайтын ең маңызды құралдар» деп есептейді.

Абайдың оқу процесін ұйымдастыруға қатысты идеялары да маңызды. Ол оқытудың мазмұны мен әдістерінің балалардың психологиялық және физиологиялық ерекшеліктеріне сәйкес болуын талап етті. Абайдың «отыз сегізінші сөзінде» ғылымды игеруге қызығушылықты ояту, оны өмірмен байланыстыру туралы терең ойлар айтылады.

Абай баланың танымдық қызметінің дамуына ерекше көңіл бөлген. Оның пікірінше, кез келген білім беру үдерісі оқушының логикалық ойлау қабілетін дамытуы керек. Бұл

үшін білім алушыларды біліммен ғана қаруландырып қоймай, оларға тәуелсіз ойлау қабілетін қалыптастыру қажет. Осы идеялар қазіргі білім беру жүйесінде креативті ойлауды дамыту мақсатында қолданылады. Абай жастарды өз білімін жетілдіруге, танымдық қабілеттерін дамытуға және шығармашылық жол іздеуге ынталандырған.

Ол сонымен бірге балаларды тәрбиелеу ісінде отбасылық тәрбиеге ерекше көңіл бөлді. Абайдың пікірінше, баланың алғашқы тәрбиесі отбасы мүшелерінің мінез-құлқынан және олардың балаға деген қарым-қатынасынан бастау алады. Сондықтан ата-аналар алдымен өздерін тәрбиелеу арқылы балаларына үлгі болуы қажет. Ол ата-аналарға баланың бойында білімге деген қызығушылықты ояту, оны еңбекке және шынайылыққа үйрету маңызды екенін насихаттады.

Сонымен қатар, Абай қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, жаһандық мәдениетпен үндесу керектігін түсінді. Ол жастарды өз халқының мәдениетін, дәстүрін және тілін құрметтей отырып, әлемдік ғылым мен білім жетістіктерін игеруге шақырды. Абайдың бұл ойлары бүгінгі жаһандану дәуірінде ерекше өзектілікке ие.

Абайдың еңбек пен білімге деген көзқарасының да тәрбиелік маңызға жоғары. Ол жастарды адал еңбек етуге, өз күш-жігерімен жетістікке жетуге шақырды. Оның «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген қанатты сөзі бүгінгі күнге дейін өз мәнін жойған жоқ. Бұл идеялар қазіргі заманғы еңбекке баулу және кәсіптік бағдар беру концепциясымен үйлеседі.

Абай Құнанбайұлының тәрбиелік және ағартушылық мұрасы бүгінгі білім беру мен тәрбиелеу саласына құнды бағыт-бағдар береді. Оның жастарды ғылым мен білімге, әділдік пен адалдыққа шақырған идеялары қазіргі заманғы білім беру жүйесінде қолданыста бұл да. Абайдың көзқарастары ұлттық мәдениет пен жаһандық өркениетке негізделген тәрбие жүйесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Абай Құнанбайұлы тәрбиелік және ағартушылық мұрасы қазіргі білім беру жүйесінің негізін қалауға мүмкіндік береді. Оның шығармаларындағы терең философиялық және психологиялық ойлар оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, рухани дамуына ықпал етеді. Білім беру үдерісінде Абайдың идеяларын қолдану жастардың бойында әділдік, адалдық және еңбекқорлық қасиеттерін тәрбиелеуге жағдай жасайды. Оның поэзиясы мен прозасындағы тәрбиелік мазмұн оқушылардың эмоционалдық және интеллектуалдық дамуына септігін тигізеді.

Абайдың көзқарастары ұлттық мәдениетке сүйене отырып, жаһандық құндылықтарға ашық болуға шақырады. Оның «ақыл, жүрек және қайрат» туралы идеясы оқушылардың өзін-өзі дамытуға бағытталған маңызды тұжырымдама ретінде қабылданады. Білім алушылардың танымдық қызығушылығын ояту, сыни ойлау дағдыларын қалыптастыру және шығармашылық қабілеттерін дамытуда Абайдың шығармашылығы зор мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Абайдың жастарды ғылым мен білімге шақырған ұстанымдары тәрбиелік үдерістің сапасын арттырып, болашақ ұрпақты рухани және интеллектуалдық жағынан байытуды мақсат етеді. Оның идеяларын сабақтастықпен енгізу арқылы жастардың ұлттық рух пен әлемдік өркениетке бейімделген тұлға ретінде қалыптасуы қамтамасыз етіледі.

Төменде 1-кестеде Абай Құнанбаев атап көрсеткен негізгі психологиялық ерекшеліктер, олардың тұлғаның дамуына әсері және оларды білім беру үдерісіне ықпалдастыру әдістері көрсетілген.

Абайдың шығармаларындағы қарапайым әрі бейнелі тіл оқушылардың мәтіндерді жеңіл қабылдауына және олардың эстетикалық талғамының артуына мүмкіндік береді. Бұл тілдің айқындылығы мен мазмұн тереңдігі оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ерекше ықпал етеді. Сонымен қатар, Абай шығармаларындағы ой тереңдігі мен философиялық бағыт оқушылардың сыни ойлау дағдыларын жетілдіреді және олардың қоғамдағы орны мен азаматтық ұстанымдарын нығайтады. Абайдың өмір мен адамгершілік жайындағы көзқарастары білім алушыларға өмірдің мағынасын түсініп, тұлғалық

қасиеттерін дамытуға бағыт береді. Оның шығармаларындағы әлеуметтік мәселелерді талқылау жастардың әлеуметтік жауапкершілік сезімін қалыптастырып, оларды болашақтағы белсенді азамат ретінде тәрбиелеуге көмектеседі.

1-кесте – «Абайтану» пәнінің мазмұнын қабылдаудың психологиялық аспектілері

Психологиялық аспектілері	Сипаттамасы	Педагогикалық маңызы
Эмоционалды қатысу	Оқушылар Абайдың жеке тәжірибесімен, эмоцияларымен байланысты материалды жақсы қабылдайды	Поэзия және «қарасөздерден» үзінділер сияқты эмоционалды қанықтылықты білдіретін мәтіндерді қолдану
Оқуға ынталандыру	Абай идеяларының практикалық және мәдени құндылығын түсінген кезде зерттеуге деген қызығушылық артады	Қазіргі заманғы проблемалар (білім, этика) контекстінде Абайдың философиялық идеяларының өзектілігін атап көрсету
Сыни ойлауды дамыту	Абай идеялары оқушыларды күрделі философиялық категорияларды (ақыл, ерік, сезім) талдауға итермелейді	Талқылауға арналған сұрақтар: «Адам үшін не маңызды: ақыл, сезім, немесе ерік?»
Когнитивті белсенділік	Абайдың мәдени қаһарман ретіндегі тұлғасы танымдық қызығушылықты оятады	Қызығушылықты ояту үшін өмірбаяндық мәліметтер мен тарихи контексттерді пайдалану
Жеке көзқарас	Әртүрлі оқушылар Абайдың идеяларын олардың өмірлік тәжірибесі мен білім деңгейіне байланысты әртүрлі қабылдайды	Жеке тапсырмалар: эссе, шығармашылық жобалар, мәтіндерді талдау

Абайдың шығармашылығында кездесетін ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар оқушылардың дүниетанымын кеңейтеді. Олар шығармалардағы интертекстуалдылықты түсіне отырып, мәдениеттер арасындағы байланыстарды таныды және ұлттық ерекшеліктерді бағалауға үйренеді. Абайдың поэзиясындағы табиғат суреттері мен өмірге деген шынайы көзқарас оқушылардың рухани байлығын арттырып, олардың табиғатты аялау мәдениетін қалыптастыруға септігін тигізеді. Сонымен бірге, оның шығармалары оқушылардың әдебиетке деген қызығушылығын арттырып, олардың әдеби білімдерін тереңдетуге ықпал етеді.

Оқушылардың білім алу процесінде Абай шығармаларын оқыту оларға моральдық құндылықтарды ұғынуға, өмірге шынайы көзқарас қалыптастыруға және заманауи әлемдегі құндылықтар жүйесіне дұрыс баға беруге көмектеседі. Бұл шығармалардың интертекстуалды табиғаты оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін оятып, әдеби талдау жасау машықтарын жетілдіреді. Осылайша, Абай мұрасы қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың тұлғалық және зияткерлік дамуының негізгі құралына айналады.

Абай шығармаларын оқытуда қолданылатын әдістер білім алушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Интерактивті тәсілдер, мысалы, топтық талқылау мен пікірталастар, оқушылардың коммуникативтік дағдыларын жетілдіріп, олардың өз ойларын ашық және дәлелді жеткізуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, шығармалардағы көркемдік құралдарды талдау эстетикалық сезім мен әдеби талғамды қалыптастырады.

Төменде 2-кестеде Абай Құнанбаевтың мұрасынан негізделген негізгі педагогикалық тәсілдер, олардың оқу үдерісіндегі маңыздылығы және қазіргі білім беру практикасында қолдану тәсілдері келтірілген.

2-кесте – Білім беру міндеттері және олардың психологиялық негіздемесі

Білім беру міндеті	Психологиялық мақсат	Іске асыру әдістері
Құндылық бағдарларын қалыптастыру	Ұлттық мұраны, адамгершілік қасиеттерді құрметтеуге тәрбиелеу	Абайдың негізгі шығармаларын талдау, моральдық дилеммалар туралы пікірталастар жүргізу
Аналитикалық ойлауды дамыту	Абай идеяларын заманауи шындықпен салыстыра білу	«Қара сөздерді» талдау, топтық талқылаулар
Эмоционалды саланы дамыту	Халықтық дәстүрлерге эмпатия және мәдени құндылықтарды құрметтеу	Поэтикалық шығармаларды оқу және түсіндіру, сабақтарды музыкалық сүйемелдеу
Дүниетанымды байыту	Абайдың философиялық көзқарастарын өмірдің негізін қалаушы ретінде түсіну	Интерактивті дәрістер, ақыл-ой карталарын құру
Шығармашылықты ынталандыру	Өнер және шығармашылық арқылы өз ойларыңызды білдіру	Абай стилінде өлең құрастыру, оның шығармаларын иллюстрациялау, эссе жазу

Абайдың әлеуметтік-философиялық идеяларын зерттеу оқушыларды сыни ойлауға және қоғамдық мәселелерге назар аударуға ынталандырады. Мұндай жұмыстар жастардың өзіндік пікір қалыптастырып, шешім қабылдау қабілетін арттырады. Шығармаларды талдау барысында қолданылатын креативті әдістер оқушылардың шығармашылық қабілеттерін ашып, әдебиетке деген қызығушылығын арттырады.

Оқыту барысында шығармалардың адамгершілік және рухани мазмұны оқушыларға ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды түсінуге мүмкіндік береді. Абайдың білімге, еңбекке және әділдікке шақырған идеялары жас ұрпақты жауапкершілікке, еңбексүйгіштікке тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады.

Төменде 3-кестеде оқушылардың «Абайтану» пәнін оқу кезінде қалыптастырылуы мүмкін негізгі құзыреттіліктері мен қасиеттері, сондай-ақ олардың білім беру мақсаттары мен практикалық маңыздылығымен байланысы көрсетілген.

3-кесте – «Абайтануды» оқытудың психологиялық тәсілдері

Психологиялық тәсіл	Іске асыру принциптері	Қолдану мысалы
1	2	3
Мәдени-тарихи көзқарас	Абай шығармаларын оның дәуірі тұрғысынан зерттеу	Абай жасаған әлеуметтік, саяси және мәдени жағдайларды талдау
Тұлғаға бағытталған тәсіл	Оқушылардың жеке қызығушылықтары мен қажеттіліктерін есепке алу	Абай шығармалары бойынша рефераттар немесе презентациялар үшін тақырыптарды таңдау еркіндігін беру
Интегративті тәсіл	Психология, әдебиет, философия және педагогика бірлестігі	Психология мен философия контекстінде «Ақыл», «ерік», «сезім» ұғымдарын қарастыру
Проблемға бағытталған тәсіл	Терең ойлауды ынталандыратын сұрақтар қою	Сұрақ: «Абайдың адам өміріндегі жүректің рөлі туралы идеяларын қазіргі жағдайда қалай қолдануға болады?»

1	2	3
Шығармашылық тәсіл	Оқушыларды түпнұсқа мазмұнды жасауға ынталандыру	Шығармашылық эссе жазу, Абай идеяларын бейнелейтін бейнероликтер немесе тұсау кесерлер жасау
Диалогтық тәсіл	Оқушыларды талқылауға қосу, еркін пікір алмасу	Пікірсайысты ұйымдастыру: «Адамда кім басты болуы керек: ақыл немесе сезім?»

Абайдың шығармашылығын оқыту барысында білім беру үдерісін ұйымдастырудың тиімді тәсілдері білім алушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Біріншіден, интеграцияланған оқыту әдістері оқушылардың әдебиет пен басқа пәндер арасындағы байланысты түсінуіне мүмкіндік береді, олардың жалпы білім көкжиегін кеңейтеді. Мысалы, Абай шығармаларын тарих немесе философия пәндерімен үйлестіре оқыту оқушылардың мәдениетаралық және тарихи танымын дамытады.

Екіншіден, оқытудағы интерактивті тәсілдер, әсіресе мультимедиялық құралдарды пайдалану, оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Мультимедиялық әдістер арқылы Абайдың өлеңдері мен қара сөздерін визуалды және аудио форматтарда таныстыру оқу материалының қолжетімділігі мен есте сақталуын жақсартады.

Үшіншіден, білім алушыларды шығармашылық жұмысқа тарту, мысалы, эссе жазу немесе поэтикалық талдау жасау, олардың әдеби талғамын дамытып, өзіндік ойларын жеткізу қабілеттерін жетілдіреді. Бұл әдістер Абайдың тәрбиелік идеяларын жастардың рухани және интеллектуалды дамуы үшін тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, Абай Құнанбайұлының мұрасы – бүгінгі білім беру мен тәрбиелеу үдерісінің ажырамас бөлігі. Оның шығармалары арқылы оқушылардың дүниетанымын кеңейту, адамгершілік қасиеттерін жетілдіру және танымдық белсенділігін арттыру жүзеге асады. Абайдың педагогикалық көзқарастары жастарды әділдікке, адалдыққа, білімге және еңбекқорлыққа шақыра отырып, қазіргі білім беру жүйесінде ұлттық және жаһандық құндылықтарды біріктірудің тиімді тәсілдерін ұсынады.

Абайдың шығармаларын оқыту жастардың эмоционалдық, интеллектуалдық және рухани дамуына ықпал етеді. Оның тәрбиелік және ағартушылық идеялары оқушылардың бойында сыни ойлау, шығармашылық қабілеттер және әлеуметтік жауапкершілік сезімін қалыптастырады. Сонымен қатар, Абай шығармаларындағы терең философиялық және психологиялық ойлар білім алушылардың жеке тұлға ретінде жетілуіне жағдай жасайды.

Білім беру жүйесінде Абайдың мұрасын тиімді пайдалану – жастардың ұлттық мәдениетке деген құрметін арттырып, оларды әлемдік өркениетке бейімделген, жан-жақты дамыған тұлға ретінде қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады.

Қорытынды. Абай Құнанбайұлы шығармашылығы қазақ халқының рухани мұрасы мен ұлттық мәдениетінің айнасы бола отырып, қазіргі білім беру мен тәрбиелеу жүйесінде маңызды орын алады. Оның өлеңдері мен қара сөздеріндегі философиялық, этикалық және психологиялық идеялар ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық гуманизмді үйлестіре отырып, жас ұрпақты тәрбиелеудің ерекше әдіснамалық негізін ұсынады. Бұл зерттеу барысында алынған нәтижелер Абай мұрасының қазіргі педагогикалық тәжірибеде қолданылуының тиімділігін көрсетеді.

Абайдың шығармаларындағы тәрбиелік және ағартушылық идеялар оқушылардың зияткерлік, эмоциялық және рухани дамуына үлкен ықпал етеді. Оның адамгершілік құндылықтар мен рухани жетілуді насихаттайтын идеялары жастардың өмірлік бағдарларын айқындап, олардың қоғам алдындағы жауапкершілік сезімін нығайтуға септігін тигізеді. Абайдың педагогикалық көзқарастары жеке тұлғаны дамытудағы маңызды аспектілерді қамтиды: білім алушының логикалық және сыни ойлау қабілеттерін қалыптастыру, шығармашылық қабілеттерін дамыту, ұлттық сана-сезімді тәрбиелеу және жаһандық құндылықтарға бейімдеу.

Зерттеу барысында анықталған әдістер, әсіресе интерактивті оқыту, мультимедиялық құралдарды пайдалану, шығармашылық тапсырмалар мен топтық жұмыстар, Абайдың

идеяларын оқушылардың күнделікті оқу тәжірибесіне тиімді енгізуге мүмкіндік береді. Бұл тәсілдер білім алушылардың танымдық қызығушылығын оятып, олардың білімге деген ынтасын арттыруға ықпал етті. Сонымен қатар, шығармашылық жұмыстың әртүрлі формаларын қолдану арқылы оқушылардың әдебиетке қызығушылығы артып, өзіндік көзқарас қалыптастыру дағдылары дамыды.

Абайдың «Толық адам» тұжырымдамасы және оның ақыл, жүрек пен қайраттың үйлесімділігі туралы идеялары қазіргі заманғы білім беру жүйесінде тұлғаны жан-жақты дамыту мақсатында қолданылуда. Бұл идеялар білім беру бағдарламаларында ұлттық және жаһандық құндылықтардың тоғысуына негізделген тәрбиелік жұмыстарды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Абай шығармаларындағы әлеуметтік-этикалық мәселелерді талдау, тарихи және мәдени контекстте қарастыру арқылы оқушылардың дүниетанымы кеңейіп, олардың рухани кемелденуі жүзеге асырылуда.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Абай мұрасын оқу мен оны оқыту әдістемелерін жетілдіру қазіргі білім беру жүйесінің басты талаптарына сәйкес келеді. Оның шығармаларын әдебиет, тарих, философия және психология пәндерімен интеграциялау оқушылардың жан-жақты дамуына оң ықпал етеді. Бұл әдіс олардың жалпы білімін кеңейтіп, ұлттың рухани байлығына құрмет сезімін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, Абай Құнанбайұлының шығармалары мен педагогикалық идеялары қазіргі білім беру мен тәрбиелеу саласында баға жетпес құрал болып табылады. Оның мұрасын тиімді пайдалану ұлттық мәдениет пен жаһандық өркениет арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ететін білім беру жүйесін дамытуға септігін тигізеді. Абай шығармаларын оқыту арқылы жастардың рухани және зияткерлік дамуын қамтамасыз етуге, олардың бойында ұлттық рух пен адамгершілік қасиеттерін нығайтуға, сондай-ақ әлемдік өркениетке бейімделген тұлға ретінде қалыптастыруға қол жеткізуге болады. Абайдың мұрасы – бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін сарқылмас тәрбие мен білім қайнары.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Тажибаев, Т.Филосовские, психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева, КазГосИздат. – 1957. – Алма-Ата. – 27.с.
- 2 Ергалиев, И. Абай мұрасы және қазақстан халқының рухани және ұлттық санасы концепциясының әдебиетте көрсетілуі абайтану оқулары екінші шығуы – Алматы: Жазушы, – 1997. – 73 б.
- 3 Наследие Абая и отражение в литературе. Абаевские чтения. Вып. I, II / Нац. Комиссия РК по делам ЮНЕСКО, Алматы, – 1997.
- 4 Исмагамбетов,Т.Т. Абай философиясындағы адам мәселесі туралы. Волевой аспект политических взглядов Абая. Наследие Абая и отражение в литературе концепции духовного и национального сознания народа Казахстана. Выпуск 2. – Алматы: Жазушы, – 1997. – 107 б.
- 5 Абайтанушы ғалым М. Мырзахметовпен сұхбат Д.Сейітжанұлы, «Үшқиян» <http://ushkiyan.kz/?p=1232#more-1232>.
- 6 Мырзахметов М. Абайтану. / Қазығұрт. – 2020. – Алматы – 8 б.
- 7 Журнал «Аңыз адам». – 2016, – 36с.
- 8 Бельгер, Г.К. Земные избранники. Гете. Абай. Алматы: Жазушы, – 1995. – 17 с.
- 9 Берденова, Д.А. Духовное единство с русскими и зарубежными классиками. Волевой аспект политических взглядов Абая. Наследие Абая и отражение в литературе концепции духовного и национального сознания народа Казахстана. Выпуск 2. – Алматы: Жазушы, – 1997. – 107 б.
- 10 Мырзахметов, М.Абайтанутарихы. – Алматы: Ана тілі, – 1994. – 106 б.
- 11 Есім, Ғ. Абай туралы философиялық трактат. Алматы: Қазақ университеті, – 2004. - 53 б.
- 12 Khalitova, I. Abai Kunanbaiuly's legacy in pedagogical practice/ The Wisdom of the Great Steppe - Abai Kunanbaiuly. CHAPTER-VI. – 2021. – 103 p.

Ғайнижамал Қамбарова¹, Береке Жұмақаева²

SDU университеті, PhD докторант¹

SDU профессоры²

Алматы қаласы, Қазақстан

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ АВТОР ТАНЫМЫ АЯСЫНДА МӘТІНДІ ТҮСІНІП ОҚУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа: Мақалада көркем шығармадағы авторды тану мәселесі сөз болады. Көркем мәтінді талдау мен түсіндіруде шығармадағы автордың болмысын тереңінен ашудың маңыздылығы айқындалады. Әдеби шығарма жазушы тұрғысынан берілген өмірдің нақты немесе шартты бейнесі екендігі баяндалады.

Кілт сөздер: Көркем шығарма, мәтінді түсініп оқу, автор, көркем шығармадағы автор, автор бейнесі, автор тұлғасы.

Аннотация: В статье рассматривается проблема функциональные задачи преподавания литературы, вопросы учитываемые при составлении содержания в программах. Анализируется соответствие обновленной образовательной программы функциональным образовательным требованиям и пробелы. Анализируется, как ориентированы основные задачи в обучении литературному произведению.

Ключевые слова: художественная литература, понимание текста, автор, автор в художественном произведении, образ автора, личность автора.

Annotation: The article will discuss the problem of the author in a work of art. When analyzing and interpreting a literary text, the importance of revealing the essence of the author in the work is determined. From the writer's point of view, a literary work is a real or conditional way of life.

Keywords: fiction, reading text, author, Author in a work of art, image of the author, personality of the author.

Көркем әдебиеттің теңдесі жоқ рухани байлық және қоғамды дамытудың, адамды тәрбиелеудің аса пәрменді құралы екендігіне ешкім дау айта қоймас. Данте мен Шекспирсіз, Пушкин мен Абайсыз, М. Әуезов пен Ш. Айтматовсыз адамзат мәдениетінің қасиетті сырын ұғу қандай қиын болса, сол кезеңді тану да оңай емес. Осы орайда көзі қарақты, ойы сергек, сезімі сарабал оқырманды көркем туындының мәтінін шын түсініп, түйсігіне сіңіріп, автормен «тілдесу», диалогқа түсу мәселесі қызықтыратыны түсінікті. Шығарма авторының тұлғасы, ол өмір сүрген орта мен кезең, қаламгер туындысының жанрлық ерекшеліктері, құрылымы мен мазмұны сынды мәселелерді тәжірибелі оқырман өз бетінше-ақ пайымдай алады. Бірақ көркем әдебиеттің мән-мағынасын толығырақ түсіну үшін бұлар жеткіліксіз, өйткені кішігірім шығарманың өзін әркім әрқалай бағалауы әбден мүмкін. Сонымен қатар мәтіндегі негізгі идеяны оқырманның толық түсініп оқуы үшін автордың өзі қолданған амал-құралдары да назардан тыс қалмауы керек.

Ал мәтінді түсініп оқу дегеніміз не? «Түсіну» мәселесі өзінің философиялық аспектісінде қарастырылып жүр. Соның ішінде оның «классикалық» анықтамасында Ф. Шлейермахер, В. Дильтей, П. Риккер, Э. Шпрангер, Г.Г. Шпет, М.М. Бахтин, Г. Гадамер, М. Хайдеггер, К. Хемпел, т.с.с ғалымдар өз тұжырымдамаларын жасады. Жоғарыда аталған авторлар көркем мәтінді түсіну мәселесі турасында әр түрлі аспектіден, нақтырақ айтқанда, психологиялық, әлеуметтік, лингвистикалық, педагогикалық, тарихи-мәдени және тағы да басқа аспектілерінен қарастырады. Ал мәтіндегі авторды тану, түсіну және оны филологиялық тұрғыдан талдау мен талқылау мәселелері ХХ ғасыр бойы әртүрлі теориялар аясында қарастырылып, әсіресе, әдебиет теориясының негізгі нысандарының біріне айналды. Осы мәселе турасында М. Бахтин, У. Бут, П. Лаббок, С. Бёрк сынды бірқатар ғалымдар автордың көркемдік дискурстағы басты рөлін айқындап берді. Сондай-ақ, көркем мәтінді түсінуде тұрақты бір пікірдің болмауы, яғни оны талдап, таразылау тек субъективті

дәрежеде жүзеге асады деген түсінік басым болғанымен, әдебиет теориясы мен оны оқытудың әдістемесі ғылымдарында қалыптасқан тұтас теория әлі де жоқ.

Мәтінді түсініп оқу мәселесінің тенденциясы әдістемелік ғылымның қазіргі кезеңінен зерттеу аймағынан да көрініс тауып жүр. Мәтінді түсініп оқу үдерісі және оның құрамдас бөліктеріне қатысты әдіснамалық іргелі зерттеулердің бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Дегенмен де, қазіргі оқушыларға ұсынылатын әдебиеттердің коммуникативтік функциясы бірінші орынға шығып, оның артында қалған эстетикалық, құндылықты жақтары назардан тыс қалуда.

Мәтін – тұтасқан және мағыналық тұрғыдан бір-бірімен байланысты сан түрлі бөліктердің (сөз, тіркес, сөйлем, фрайм, концепт, т.с.с.) бірлігі. Ғылымда мәтінге деген статикалық құбылыс ретіндегі көзқарас іс жүзінде өз күшін жойды. Жаңа парадигма мәтінді өнім ретінде емес, динамикалық сипатқа ие үдеріс ретінде қарауды талап етуде. Осы тұрғыда көркем мәтінді түсіну мәселесіне қатысты ғылыми-теориялық көзқарастар да, олардың әдіснамалық негіздері де қайта қаралуы керек. Мәтін тұрақталған мағынаны қамтымайды, мәтін автор мен оқырман арасындағы диалог үдерісінде жүзеге асырылатын оның даму әлеуетін қамтиды. М.М. Бахтин: «Көркем мәтін – диалогтық қарым-қатынастың көрінісі», - деген концепция ұсынып, мәтінтануға жаңа серпін берді [1].

Қазіргі әдебиеттану ғылымында «автор» ұғымына қатысты түрлі көзқарастар қалыптасқан. Ғалымдардың пайымдауларын жүйелей келе, авторға мынадай түсіндірмелер беріледі:

1. «Биографиялық автор»;
2. «Автор-баяндаушы»;
3. «Болмысқа көзқарас тұрғысындағы автор»
4. «Көркем образ ретіндегі автор»
5. «Бейтарап бақылаушы»
6. «Нарратор (әңгімелеуші тұлға)»
7. «Анонимді, белгісіз автор»
8. «Көркем әлемнің иесі»
9. «Мәтін жасаушы тұлға»
10. «Көркем шындық тудырушы»

Әдеби мәтін – бұл автор санасының, дүниетанымы мен қиялының, өмірлік тәжірибесі мен сыртқы/internal факторлардың ықпалының, санадан тыс ақпараттар мен бейсаналық бейнелердің, адам психологиясы мен көңіл күйінің көркем тоғысы. Бұл сипаттар шығарманың өн бойында автордың болмысын танытатын негізгі көрсеткіштер ретінде көрініс табады. Өйткені көркем шығарма – шынайы немесе шартты түрде бейнеленген өмірдің жазушы көзімен берілген көркем моделі. Ол – ең алдымен автордың ішкі дүниесімен, ойлау жүйесімен, сезімдік қабылдауымен тығыз байланысты. Демек, көркем мәтін мен дүниетаным арасында белгілі бір деңгейде өзара байланыс бар екені анық.

Француз жазушысы Андре Моруа автор мен баяндаушының арақатынасына қатысты қызықты пікір білдіреді. Оның айтуынша, көркем шығармадағы баяндаушы – көбіне автордың өзінің болмысын көлеңкелеу үшін қолданатын «маскасы». Яғни, автор өзінің өмірде қанағаттандырылмаған рухани сұраныстарын кейіпкер немесе баяндаушы бейнесіне енгізіп, мәтінде өзгеше өмір сүруге ұмтылады. Андре Моруа өз зерттеулерінде Шеллиден бастап Пруст пен Бальзакқа дейінгі жазушылардың өмірбаянын талдай отырып, олардың тұлғалық қалыптасуы мен шығармашылық жолын қоғамдық-әлеуметтік жағдайлармен тығыз байланыста қарастырады.

Моруа шығармашылығына ортақ нәрсе – шығармашылыққа өмірбаяндық көзқарас ұстанымын қолдаушы француз сыншысы Сент- Бев: «Көркем шығарма оның жасаушысынан бөлінбейді» деген мәлімде жасайды [3].

Шынында да, жазушының өміріндегі жағдайлар, оның ақыл-ойының ерекшеліктері оның шығармаларының белгілі бір жақтарын түсінуге көмектеседі. Ресейлік әдебиеттанушылар өз шығармасында өзінің «маскасын» киетін авторлар ретінде

Э.Хемингуэй, М.Горький, А.Пушкин мен С.Есенинді атай отырып, автор тағдырының жанрға, жанрдың биографияға айналғанын тәтпіштеп дәлелдеген. Ұлттық әдебиетіміздің көрнекті өкілдері – Абай, Мағжан, Қасым мен Мұқағали поэтикасы да тұнып тұрған автордың шынайы болмысы, тарихи шындық пен қоғамдық бейне көрінісі.

Мағжан суреткерлігінің қазақ халқының өмір үшін күресі мен қайғысынан тұратынын және оны өз шығармаларында негізгі авторлық ұстанымының өзегіне айналдырғанын академик С.Қирабай өз мақаласында жеткізе талдайды[4].

Ал енді көркем мәтінді оқытуда «мәтіндегі авторды қалай танимыз, түсінеміз?» деген мәселе сөз болғанда, оқушыға немесе студентке ең алдымен автордың көркемдік және рухани әлеміне жүгінуді ұсынамыз. Себебі, автордың ой-сезімі, идеясы қара сөз арқылы шығарма оқиғасы мен кейіпкерлеріне енеді.

Ең алдымен, Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр» поэмасындағы авторлық ұстанымның көрініс табуына мән берсек. Елдің моральдық және адамгершілік ұстанымдарына қарсы келген немерелес туыстар жастардың «дұрыс емес» әрекетке жол бергенін сезіне суреттеу арқылы өзінің адамгершілік позициясын айқын береді. Туыстас адамдардың қосылуына тыйым салатын, табу болып табылатын әрекеттерге қарсы екендігін көрсетеді. Сол арқылы оқырманына «жеті атаға дейін қыз алыспайтын» қазақ салтын дәріптейді. Болашақ ұрпақтары өткеннен сабақ алсын, мұндай қателектің соңы немен аяқталатынын білсін деп, ендігі осындай сұмдықтың алдын алуды өзінің авторлық және адамгершілік борышы деп есептейтін сияқты Шәкәрім атамыз.

Шәкәрімнің автор ретіндегі ұлтқа ескерту, ұрпағын имандылыққа тәрбиелеу ұстанымын көрсететін тағы бір туындысы – «Қодар мен Қамқаның» оқиғасы. Қазаққа жат есептелген, ұятты, арлы әрекетті автор «Ар сүймейтін... Ел бұзатын ерсі іске» балап, оның нәтижесін, яғни, өлім жазасын әділ шешім деп санайды [5].

Көркем шығармадағы авторға тән бір ерекшелік – оның мәтіннің бойында айқын, ашық көрінбеуі. Автордың ойы, сезімдері, авторлық ұстанымдары көп жағдайда интуициялық тұрғыдан сезіледі, таным деңгейінде байқалады. Ал бұл таным автордың танымымен астасып жататыны айқын дүние.

Екі беттік әңгімеге терең ой мен астырлы мағынаны сыйдыра алған Қ.Түменбайдың «Сағат жөндеуші және мен» туындысын алып қарайық. Автор шығармада өзі туралы әртүрлі жолдармен оқырманына танытып отырады. Ең алдымен, «...топ-томпақ «командирский» сағатымның бұрандасы былқ-сылқ етіп бұралмай қалды. Бір секундті сарп етпейтін уақыттың құлымыз ғой, енді қайттым?» [6], деп басталған әңгіменің бірінші жақтан баяндалуынан-ақ шығармадағы автордың тікелей кірігуіне мән береміз. Екіншіден, автордың өз өмірінен хабар беретін лексикалық элементтерге мән береміз. «Көшенің бергі беті «Қазақфильм» ықшам ауданы да, арғы беті – «Алатау» совхозы. Асқақ Алатаудың етегінде алшаң басқан түрік пен ұйғыр көп еді, енді армянды ұшыраттым»[6]. Аталған сөйлемнен автордың қай заманда өмір сүргендігінен және сол заманға тән әлеуметтік, қоғамдық ерекшеліктер сөзсіз ақпарат алуға болады. Тағы бір мән беретін жайт, әңгіменің көбіне диалог мәнеріне құрылуы. Оқиғадағы бар жоғы екі кейіпкердің, бірі автордың өзі, бірі армян ұлтынан болған сағат жөндеушісінің сөйлеген сөздері арқылы жазушы өз ойынан хабар беріп отырады. «Серіппе сымы шығып кеткен. Бұны бір алға, бір артқа бұрау керек. Сендер, қазақтар, қызықсыңдар. Мән-мағынасыз алға бұрай бересіңдер»[6], - деген армян халқының өкілінің бір ауыз сөзі қазақ халқының ұлттық болмысын көзіңе елестетеді. Автордың аяқ киім немесе жиһаз емес, нақты сағат жөндеушіге келуінде үлкен мән жатыр. Себебі, автор танымында сағат ұғымы - қазақтардың қазіргі таңдағы алға қадам басуындағы сана-сезімі. Ал, мән-мағынасыз алға қарай бұрай бересіңдер дегені – біздің қалай да болса дамимыз, жаңарамыз, батыспен теңесеміз деп алды-артымызға қарамай, өз өзімізді жоғалтып алу қаупінде тұрған жайымызды меңзеуі емес пе? Әлде, автор қазіргі билік пен халық үшін соңғы шешімнің қазақтың емес, өзге ұлт өкілдерінің қолында екендігін хабар бергісі келді ма?

Түйіндей келе, мәтіндегі авторды тану оқырманға көркем шығарманы бүтін білім көзі ретінде тануға, оның көркемдік – эстетикалық қызметін тереңірек білуге жол ашады. Көркем мәтінді тереңірек түсіну мен жүйелі талдау жұмысы авторды тану аясында жүзеге асса, бұл ұғымның беретін көмегі мол. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде «мәтіндегі авторды таныту» мәселесі көп сөз бола қоймаған. Бірақ көркем мәтінді оқытуда аталмыш ұғымның ғылыми айналымда және күнделікті тәжірибеде қолданыста болғаны оқырманның көкірек көзін ашып, көркем шығармаға мүлде басқа қырдан, басқа ракурстен қарауға мүмкіндік берер еді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы / - Алматы: Қазақ университеті, 2015. - 186 б.
2. Ноябрь Кенжеғараев. Абайдың «айтушы» дегені кім? <https://abai.kz/post/9587>
3. Андре Маруа. От Монтеня до Арагона. / - Москва: Радуга, 1983 – 662 б.
4. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. - / Алматы: Ғылым, 2001. – 448 б.
5. Шәкәрім. Жолсыз жаза. / - Алматы: Жалын, 1988.- 256 б.
6. Түменбаев Қ. Шығармалары. Көптомдық. 3-том. Роман, әңгімелер мен хикаяттар / - Алматы: «Айғаным» баспа үйі, 2014. – 286 б.

FTAMP 17.01.09

ORCID: 0009-0001-6502-3487

Жулдыз Абайалиевна Исабекова¹

Элеонора Сарсеналиевна Сейсенбиева²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант¹

PhD, аға оқытушы²

Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ НАРРАТОЛОГИЯНЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ (Р.МҰҚАНОВАНЫҢ «МӘНГІЛІК БАЛА БЕЙНЕ», «САРҚАНШЫҚ» ӘНГІМЕЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа: Бұл мақалада нарратология ілімінің негізгі теориялық негіздері шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып қарастырылады. Әдеби шығармадағы оқиға баяндалуындағы түрлі көзқарастар мен олардың нарратор (баяншы) қызметіне ықпалы сараланады. Нарратология теорияларына салыстырмалы талдау жасалып, баяндаушының мәтіндегі орны мен қызметі зерттеледі. Атап айтқанда, Роза Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» және «Сарқаншық» әңгімелеріндегі нарратор бейнесі мен оның көркемдік қызметі салыстырыла талданады. Мәтіннің мағыналық құрылымын қалыптастырудағы баяндаушының рөлі, әуезелеуші тұлғаға тән басты категориялар мен баяндау ерекшеліктері зерттеушілердің тұжырымдары негізінде жүйеленеді. Нарраторды өзге баяндау формаларынан даралайтын типтік сипаттар анықталып, нарратив мәтіндерінің құрылымына тереңірек тоқталады.

Сонымен қатар мақалада адамның оқиғаны баяндауы арқылы оның жеке тәжірибесі мен ішкі ой-толғаныстарының көркем мәтіндегі орны, сондай-ақ тарихи сана мен адам болмысына әсері қарастырылады. Осы арқылы нарратордың философиялық және мәдени-идеялық мәні ашылады. Сонымен қатар, нарратордың негізгі категориялары туралы көптеген отандық және шетелдік зерттеушілердің пікірлерінен мысал келтіріледі. Мақаланы жазу барысында Р.Барт, Ж.Женетт, М.Риффатер, А.Прието және орыс әдебиеттануында М.Ю.Лотманның мен Р.Якобсонның, Б.Шмидтің еңбектерімен қоса, А.Байтұрсынұлы, Б.Майтанов, Т.Есембеков, Ж.Дәдебаев, А.Темірболат және т.б.

ғалымдардың ғылыми зерттеулері негізге алынды. Ғылыми мақаланың ізденісі барысында герменевтикалық, салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи, сипаттау, жинақтау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: автор, әңгіме, автор бейнесі, дискурс, нарратор.

Кіріспе. Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында автор, автор бейнесі, нарратор, нарратив, баяншы, баяндау, кейіпкер ұғымдары басқа қырынан танылып, жаңаша сипатқа ие болуда. Нарратор шығарманың ішкі құрылымын, яғни жасырын түрдегі психологиялық мәселелерді анықтау үшін кейіпкерлердің қажеттіліктері мен мотивтерін, негізгі қақтығыстар мен қорғаныстарды, негізгі қорқыныштарды анықтау, сондай-ақ сюжетке кіретін немесе субъект байқамайтын кейіпкерлерді, заттар мен жағдайларды талдау бүгінгі әдебиеттің қажеттілігінен туындап отыр. Осыған дейін әдебиеттану ғылымында «нарратив», «әңгіме», «тарих» ұғымдарын жиі синоним ретінде қолданылып келді. Шындығында, бұл ұғымдарды әдебиетте араластыра қолданады, себебі, өте ұқсас құбылыстарды суреттейді.

Қоғамдық сана мен әлеуметтік тартысты көріністер, адам тағдыры көркем шығармашылықтың негізгі өзегін құрайды. Автор шығарма кейіпкерлері мен олардың іс-әрекеттері арқылы өзі суреттеп отырған қоғамның бар болмысын ашып көрсетеді. Әр қилы тағдырлар негізінде адам әлемінің тылсым қырлары мен өмір шындығын суреттеп, оны көркем түрде қабылдауға бейімдейді. Осы тұрғыда көркем туынды автор мен кейіпкерлерді көркем кеңістік шеңберіне енгізе отырып, оларды бір-бірімен тығыз қарым-қатынасқа түсіреді.

Ұлттық әдебиеттану ғылымының теориялық негізін қалаушы А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танышқыш» еңбегінде нарратор термині туралы: «Әдебиет сөзін тәртіппен топқа бөлу керек. Жұртынан шыққан олар ауыз сөзді де айтылу түріне қарай негіздік үш тапқа бөлген:

1. Әуезе;
2. Толғау;
3. Айтыс.

Не үшін олай бөлген мәнісі әр табын бас-басына баяндағаннан көрінбекші... Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады»[1, 103] – деп анықтама бере отырып, баяншының рөлін шығармадағы нақтылап анықтаған.

Жалпы прозалық шығармаларда автор әрі баяншы, әрі әңгімеші, әрі әуезелеуші, әрі нарратор, әрі кейіпкер болуы әбден мүмкін. Осы тұрғыда «автор бейнесін» айқындайтын ерекшеліктерді саралау қажеттігі туындайды.

«Автор бейнесі» мәселесі ең алғаш әдебиет зерттеушілері В.В.Виноградов, М.Бахтин, А.Н.Соколов, В.Шмидтің еңбектерінде нақты қарастырылған. Жоғарыда аталған ғалымдар нарратор образы мен автордың образын жеке дара қарастырып, көркем туындының өн бойында автор бейнесінің көріну тәсілдерін айшықтайды.

А.Н.Соколов «Теория стиля» еңбегінде: «Автордың образы, кеңірек, дәлірек айтсақ, суреткер тұлғасының оның шығармашылығындағы көрінісі... бұл стиль емес, өнердегі басты стильдік бірлік тұлға емес. Автордың немесе автордың жеке басының бейнесі әдеби-көркем шығарманың маңызды және айқындаушы компоненттерінің бірі болып табылады» [2, 156-157] – деп, автордың көркем туындыдағы қызметі мен ерекшелігін атап көрсеткен.

Орыс филолог-ғалымы Г.К.Косиков нарратология туралы былай тұжырым жасайды: «Нарратив(ағылшынша: narrative) – әңгімелеу, баяндау. Нарратология теориясы сюжеттік баяндаудың құрылымын (ағылш. plot, story; франц. histoire, récit; intrigue; неміс. geschichte) және сюжет түзілісінің барлық заңдылықтарын зерделейді. Нарратологияның негіздері Аристотельдің «фактілердің реті» түрінде қорытындыланатын «әрекетке, оқиғаға еліктеуден» («mimēsis praxeōs») туындаған «баяндау» («mythos») ілімінде жатыр» [3, 51].

Нарративтілік туралы батыс ғалымдарының пікірінше екінші бір ұғым, ол структуралистік нарратологияда қалыптасты. Бұл концепцияға сәйкес, баяндауда шешуші

фактор – коммуникация құрылымы емес, баяндалатын құрылымның өзі болып табылады. «Нарративті» термині «дескриптивті» немесе «сипаттамалық» терминіне қарсы қойылып, делдалдық баяндау инстанциясының бар-жоғын емес, баяндалатын материалдың нақты құрылымын көрсетеді. Структуралистік мағынада нарративті деп аталатын мәтіндер, бейнеленген әлем деңгейінде уақыттық құрылымға ие болып, қандай да бір күйдің өзгерісін баяндайды.

Талқылау. Нарратология немесе нарратив, баяндау теориясы шығармадағы автордың баяндау тәсілін зерттейтін ғылыми пән. Нарратология көркем шығармадағы әртүрлі нарративтің жалпы белгілерінің көрінуін, олардың арасындағы айырмашылықтармен нарративтің пайда болу және даму заңдылықтарын бір жүйеге келтіруді мақсат етеді.

Нарратология екіге бөлінеді:

- Бірінші, классикалық (бұл жағдай да нарративтіліктің белгісі ретінде нарратордың қатысуы жатады);

- Екінші, құрылымдық (бұл жағдайда нарративтілік баяндалатын мәтінге қарама-қарсы уақыт тыңдамуы бойынша анық талады).

Нарратологиядағы әдеби мәтін 2 жоспар арқылы қарастырылады:

1. Баяндалатын оқиға (мазмұн жоспары) арқылы;
2. Хабарлау ретінде (көрініс жоспары).

Осы диахрония негізінде нарратологияның басқа да түсініктері пайда болады ол фикционалдылығы яғни, жасандылығы, ойданшығару және фактуалдылығы- бар болуы, іс жүзіне асыру, нарратор (баяндаушы) типтері, баяндау инстанциясының иерархиясы, сатысы (шынайы және абстрактілі автор, нарратор, идеальный және нақты оқырман, оқырман бейнесі), автор бейнесі (баяндаушыны бөліп ажырату немесе оқырман мен тілдесу және ойнау мақсатында баяндаушы-кейіпкердің жеке мінез-құлқы мен биографиялық белгілерін айшықтау) және т.б. [4].

Аталған терминдердің теориялық мәніне тереңірек үңілу мақсатында Қазақстан Жастар одағы сыйлығының, Т. Айбергенов атындағы және Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлықтарының лауреаты, көрнекті қаламгер Роза Мұқанованың 2004 жылы жарық көрген «Муза» жинағына енген «Сарқаншық» және «Мәңгілік бала бейне» әңгімелеріне талдау жасалады. Қазіргі қазақ прозасында психологиялық тереңдікке құрылған туындыларымен ерекше танылған жазушы туралы әдебиеттанушы Жүсіпбек Қорғасбек: «Роза Мұқанова шығармаларын адамның жанына үңілуден туындатады. Адамның жаны үлкен қасіретте барынша ашылады. Роза адам қолымен жасалған хайуани қасіреттен адами мағына іздейді. Сезімге тиетін детальдар табады» [5, 4], – деп бағалаған.

«Мәңгілік бала бейне» әңгімесінің басты кейіпкері – Семей полигонының зардабын тартқан қыз бала Ләйлә. Бұл образдың прототипі – Семей қаласында өмір сүрген Еңлік есімді шынайы тұлға. Шығармада адам қолымен жасалған зұлматтың адам жанына салған терең жарасы көркем бейнеге айналған. Жазушы Ләйләні – мәңгілік балалықтың, жаралы сананың символы ретінде береді. Кейіпкердің ішкі монологы мен психологиялық жай-күйі аймен сырласу арқылы беріліп, мәтіннің астарлы мағынасын аша түседі.

Шығармада нарратордың қызметі көркемдік құрылымда оқиғаның өту шекарасын белгілеуде маңызды рөл атқарады. Мысалы, әңгіменің кіріспе бөлімінде Ләйләнің аймен сырласуы бейнеленсе, бұл көріністі жеткізуші – үшінші жақ баяншы, яғни мәтіндегі оқиғалық ауқымды қалыптастырушы баяндаушы тұлға. Бұл жағдайда баяншы автордың атынан сөйлеп, оқырман мен кейіпкер арасындағы медиаторлық қызмет атқарады. Нарратор оқиғаның басында Ләйләнің бар қасіретін оқырманға былай таныстырады:

«Меңіреу қалпы, дел-сал болып мүлгіген жым-жырт түнді бетке алып, терең сайға шыққан Ләйлә-қыздың жолында қара жамылған әлде бір бейне қараңдап, сусып барады. «Жапан түзде жүрген неғылған жан?» - дейді қыз-көңіл алабұртып. «Мен адамдар әулетінің рухымын», дейді бейтаныс үрейлі үн сонау алыс бір жақтан дауыс салып... Ләйлә-қыз сөйлеп отыр. Мылқау Ай дөңгелеп алыстап барады. Ләйләны да, жерді де аймалап барады.

«Өз жасыма лайық қыз болғым келеді. Иә... иә... Менің де әп- әдемі, нәп-нәзік қыз болғым ке...л...е...ді...»[6, 102].

Нарратор аталған үзіндіде Ләйләнің не себепті аймен сырласатынын баяндаумен қатар, оның сырт келбетін, Қарауыл ауылындағы табиғат көріністері мен халықтың қайғылы күйін де сипаттайды. Осы тұста М.Б. Храпченко: «Ішкі монолог – адамдардың рухани жан дүниесін жаңғыртудың құралы» [7, 112], – деп атап өтсе, Б. Майтанов: «Қаһарман санасындағы стихияны таныту – өмірді кең ауқымда бейнелеудің негізі» [8, 56], – деп ішкі монологтың кейіпкер бейнесін сомдаудағы рөлін нақтылайды. Расында да, ішкі монолог – көркем прозада ең негізгі көркемдік тәсілдердің бірі. Роза Мұқанова «Мәңгілік бала бейне» әңгімесінде Ләйләнің ішкі монологы арқылы кейіпкер жан әлемін терең ашып көрсетеді. Әңгіме барысында Ләйләнің ішкі жан сыры мынадай монолог арқылы көрініс табады:

«О, жарық Ай, мүсіркеме сен мені. Мен күнәсіз қыз баламын... Қарауылдың адамдары мені көрген сайын: «Мұны Алла тағала адамдар тәубасына келсін деп жаратқан», – дейді» [6, 102].

Бұл монолог – кейіпкердің ішкі драмасын, тағдыр салған жарасын тереңнен танытады. Шығармада нарраторлық құрылым да ерекше қызмет атқарады: бастапқыда оқиға Ләйләнің өз атынан айтылса, әрі қарай баяндау нарратор арқылы жалғасады. Бұл тәсіл оқырманды бір мезгілде әрі оқиғаның куәгері, әрі сезімдік қатысушысы ретінде тартуға мүмкіндік береді.

М.Бахтин бұл құрылым туралы: «Бір уақиға – туынды жайлы баяндалуы, екіншісі – сол баяндаудың өзі. Осы екі уақиға уақыт пен кеңістікте әртүрлі болса да, бірігіп тұтас эстетикалық бірлік жасайды», – деп көрсеткен. Осыған сүйенсек, «Мәңгілік бала бейне» әңгімесінде баяндаушы мен әңгімеші функциялары қатар жүреді. Бір жағынан, Ләйлә – өз оқиғасын баяндаушы кейіпкер (әңгімеші), екінші жағынан – сол оқиғаның белсенді қатысушысы.

«Ләйлә, жаңағы өзі жасырынып отырған қап-қараңғы терең сайдан жүгіріп шықты... Сол сегіз жасар мәңгілік бала бейнеде, өспей қатып қалған Ләйлә, тамыры адырайған егде қолдарын сермеп көкке көтерді» [6, 103].

Бұл сипаттама шығарманың трагедиялық-символдық болмысын тереңдете түседі. Сонымен, әңгімеде нарраторлық құрылым кейіпкер мен оқиға арасындағы байланысты кеңейтеді әрі мәтіннің көркемдік құрылымын тұтастандырады.

«Ай да, қыз да бір-бірімен ажыраса алмай, бірін-бірі қимай ұзақ айналасы. Жарық Ай Ләйлә-қызды қара жерге қимады. Ләйлә да алғаш рет Айды түн қойнына қимаған. Ұзақ кідірістен кейін, екеуінің бір-біріне деген тартылыс сезімі әлсірей берді... Ләйлә-қыз мұнайып жанарын бір жұмып, дем алып тағы ашамын деген, бірақ... Жан тапсырған төсектегі қыз суретін ұзақ айналаған Ай биіктеп, жылжып кетті. Мәңгілік қоштасып кетті. Екі тіршілік: Бірі - жер баласы, бірі - түн баласы» [6, 111].

Баяншы кейіпкер Ләйлә бейнесі арқылы туған жері Қарауылдың ащы шындығы мен әлеуметтік жағдайын суреттейді. Шығарма финалында Ләйләнің қазасына тек ядролық сынақ емес, ең алдымен адамзаттың қатыгездігі мен рухани азғындауы себеп болады. Оның жан тазалығына лайықсыз қоғам – тек Ләйләнің өмірін ғана емес, сонымен бірге Қарауылдың рухын, тұтас бір ұлттың ар-ожданы мен үмітін де бірге құртады.

Қазіргі қазақ прозасында баяндау мен бейнелеу тәсілдері жаңаша сипатқа ие болуда. Көлемі тым ұзақ, күрделі мәтіндер бүгінгі оқырман талабына сай келе бермейді. Қазіргі заман ықшам, нақты әрі шынайы көркемдік құрылымды қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, Роза Мұқанованың туындылары – уақыттың көркемдік сұранысына лайық, мазмұны терең, тілі сұрыпталған, формасы жаңарған шығармалар қатарынан орын алады. Мақаламызға арқау болған жазушының «Сарқаншық» әңгімесі де – пішіндік құрылымында автор мен нарратордың болмысы бір-бірінен ажырамастай шебер қиюластырылып жазылғын шоқтығы биік шығармаларының бірі.

Автор шығарма өзегінің негізгі арқауы болса да, ол әрдайым тура сол қалпында көріне бермейді. Автор өз туындысында автор-нарратор, автор-әңгімеші, автор-нарратор, автор-

кейіпкер ретінде де танылып, өзінің көркем кеңістігін құрайды. Р.Мұқанов «Сарқаншық» әңгімесінде автор әрі баяншы, әрі әңгімеші, әрі нарратор, әрі кейіпкер болып, бір ғана әңгіме аясында көркем туындының табиғатын тамаша аша білген.

«Бұралқы Сарқаншық... Ителгідей ілмий, ықылық атасың. Емхананың айналып ұзақ жүрдің, елегізіп әлдекімнің соңынан еріп, бірге кетпек болып шешімге келесің, бірақ сенімнен жаңылып қалармын деп айнып та үлгересің. Айнығаның дұрыс. Айну – ойлану. Жаңылудан сақтайды. Көздерің-ай... Иттің де көзі мойылдай болатынын, тұңғық болатынын бірінші рет көрдім. Сені аяуға қорықтым. Аяушылық жасау АЛЛАНЫҢ игілігінде ғой, дертіңе шипаны АЛЛАДАН тіледім»[6, 14] –деп, Роза Мұқанова өз туындысында өзі әрі автор-нарратор, әрі автор-әңгімеші болып бірігіп кеткен. Нарратор қызметіндегі автор оқиға кейіпкерлерінің бірі ретінде қатысып отыр.

Бір автор өзінің әрбір туындысында оқиғаға өзін қаншалықты қатыстыруына байланысты түрліше көрініп отырады. Жоғарыда аталған шығармада әуезелеуші (нарратор) тұлға бір қалыппен көрінеді. Туынды оқиғасы мен идеясы авторды өзіне бағындыра білгендіктен, «Сарқаншық» әңгімесінде нарратор шығармаға көбіне тәуелді болып отыр. Сондықтан «Сарқаншықта» автор оқиғаға әрі автор, әрі нарратор ретінде қатысқан. Осылайша автор өз әңгімесінің баяндалу мүмкіндіктерін барынша әсерлі етіп, шығармасының мәнін оқымарғанға қызықтыра түсіп жазу шеберлігі мен стилінің ерекшелігін байқатады.

«Сарқаншық» әңгімесіне талдау жасау барысында нарратор терминіне қатысты теориялық зерттеулерге тоқталсақ, В.Шмид «Нарратология» еңбегінде бейнелеу тәсілі мен диететикалық өлшемдері бойынша нарратордың түрлерін былайша жіктеп көрсеткен. Диететикалық өлшем бойынша диететикалық (диететический) және бейдиететикалық (недиететический) нарратор деп қарастырған. «Өзі туралы диететикалық тұлға ретінде баяндайтын нарраторды диететик деп атаймыз. Диететикалық нарратор баяндауда да (субъекті ретінде), баяндалатын әңгімеде де (объект ретінде) көрінеді» [9, 82] – деп, көркемдік-тұспалдық бағытта бірігетін баяндаушы-нарратор қызметін айтқан.

«...Қаланың көп қаншығы сені жек көретін. Қызық, сен ешбір қаншықпен дос та, қас та болмапсың, бірақ олар сені көрсе, шабаланып, шәуілдеп, быржың-тыржыңы басылмай, әуре болатын. Бәлкім, төбеттерін қызғана ма?... Бірақ олардың тұрақты төбеті жоқ қой. Әйтеуір, сені жек көретін, жақтырмай, шәуілдеп, шаңқылдап, сені бас сауғалап алысқа ұзағанша жақтары талмай, қағына, көше бойын шаң-шұң қылып шуласып қалатын. Сондықтан болар, сен ит атаулыдан бөлек, өзіңмен өзің жеке дара жүретін едің. Мүмкін, сен иттіктен гөрі Адам болғанды армандаған шығарсың. Әйтпесе, мынау адамдар емделетін аурухана саған неге ұнады? Бірақ сен байғұс бұл жердің аурухана екенін білмедің-ау. Сен сезімтал итсің, қалайша сезбей қалдың, Сарқаншық. Бұл дерті бар жандардың қажып, шаршап келетін, жанына шипа іздеп келетін мекен. Тіпті, кейбірінің мәйіті шығатын соңғы тұрағы. Солай, сондай ғой бұл жер, Сарқаншық»[6, 17], - деген жолдарда автор тұлғасымен де, туындыдағы басқа детальдармен де көркем кеңістікте нарратор-әңгімелеуші болып, жазушы диететикалық нарратор тәсілін қолданған.

Сонымен қатар, автор диететикалық нарраторды ұтымды пайдалана отырып, нарратологиядағы типологиялық топтастыру бойынша аталған әңгімеде оқиға бірінші жақтан баяндалады. Шығарма желісіндегі емделуші кейіпкер итті аурухана төңірегін тұрақтауын, басқа да емделушілердің ит туралы пікірлері мен иттің жұмбақ тағдырын баяндап, бірінші нарратор сипатында көрінген. Сонымен қатар сентименталды кейіпкер тұлғасындағы бірінші нарратор әңгімедегі оқиғаның негізгі қозғаушысы мен дамытушысы қызметін де атқарып тұр.

Жалпы нарративтіліктің минималды шарты – бір күйдің кем дегенде бір рет өзгеруі. Ал өзгеріс қанша астарлы түрде бейнеленнің өзінде де мәтінденарративтілік қасиет әркез байқалып отырады. «Сарқаншық» туындысында да иттің тағдырында орын алған өзгерістер бірінен кейін бірі ретімен баяндалу арқылы әңгіменің нарративтілік мәні арта түскендей.

Мақаламызға арқау болған әңгімедегі нарративтілікті талдау барысында: «Жағдайдың өзгеруі нарративтіліктің шарты ретінде келесі құрылымдық белгілерді білдіреді: 1. Екі, ең болмағанда, бастапқы және соңғы күйден тұратын уақыттық құрылымның болуы; 2. Бастапқы және соңғы күйлердің эквиваленттілігі, яғни олардың бір мезгілде ұқсастығы мен қарама-қайшылығы; 3. Күйдің өзгеруі бір әрекет етуші немесе әсерге ұшыраған субъектіге («агентке» немесе «пациентке») немесе сыртқы жағдайдың бір элементіне қатысты болуы керек» [9, 16] – деген тұжырымға сүйенеміз. Әңгімеде емделуші мен иттің аурухана ауласында суреттеліп, бір уақыт кеңістігіне бағына баяндалған. Ауру адам мен иттің бір мезгілде ауруға ұшырап, олардың жалпы адамзаттың жақсы-жаман әрекеттеріне қайшылықты көзқарастары шебер көрініс тапқан.

«Неге қалада жүрмін? Қаланың иті болғанша, даланың иті болмадым ба? Неге адамдар арасына құмар болдым? Иттіктен бір саты болса да биігірек болуды несіне мақсат тұттым?» – деп өкініп ұзай бердім бе. Ит ғұмырдың өз сұлулығын көңілге місе тұтпай, иттікті менсінбедің. Менсінбей жүріп кез болдың ба екен бір дертке, Сарқаншық» [6, 21] – деген жолдарда агент иттің ішкі әлемікүйдің өзгеруіне, нарративтіліктің дамуына ықпал етіп отыр.

Қорытынды. Нарратология жайлыой қозғаған ғалымдар (Платон, Четман, Шмид) мәтіндерді нарративті және сипаттамалық деп екіге бөледі. Ал нарративті мәтіндерді ішінара баяндаушы нарративті мәтіндер мен миметикалық нарративті мәтіндерге жіктейді [9, 21]. Осы тұрғыда әңгімедегі оқиға нарратор арқылы баяндалғандықтан, «Мәңгілік бала бейне», «Сарқаншық» туындыларын баяндаушы нарративті мәтіндер санатына жатқызамыз.

Р. Мұқанованың аталған әңгімесінде оқиғалылық айтарлықтай қысқартылып берілген. Туындыдағы әңгімелеу өмірдің құпияларын түсінуге, әлеуметтік заңдылықтарды тануға, эмоциялық қайта бағдарлауға, моральдық және өмірлік шешімдерді қайта қарауға негіз болып, менталды оқиғаны жүзеге асыруға бағытталған. Алайда жазушы менталды өзгерістерді толық бейнелемейді. Өйткені автор үшін барлық оқиғалардың саны емес, сол оқиғалардың іске асуы маңызды болуында. Жазушы өзгерістер мен оқиғалардың орындалуына түрткі болып, нарратор қызметінің маңызын тереңдетіп отыр.

Қорыта келе, жазушы Р. Мұқанова талдауымызға арқау болған шығармаларында әзі автор, нарратор, баяншы болып қоғамның ащы шындығын Ләйлә мен бұралқы иттің бейнелері арқылы шебер суреттеген.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 бет.
2. Соколов А.Н. Теория стиля. Москва.: Издательство «Искусство», 1968.
3. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв.: Трактаты, статьи, эссе / Сост., общ. ред. и вступит. ст. Г.К. Косикова. - М.: Изд-во Моск. унив., 1987.
4. https://adebiportal.kz/kz/news/view/qazirgi-korkem-prozadagy-avtor-narrator-keipker_19393
5. Қорғасбек Ж. «Мәңгілік бала бейненіздеу» // «Түркістан» газеті, №19. 2014.
6. Мұқанова Р. Муза. Әңгімелер мен драмалық хикаттар. – Алматы: Жазушы, 2004. – 328 бет.
7. Храпченко М.В. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Москва, 1972. – С. 242.
8. Майтанов Б. Сөз сыны. Зерттеулер, мақалалар. Алматы: Ғылым, 2002. – 344 б.
9. Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2008. – с. 312.
10. Майтанов Б. Сөз сыны. Зерттеулер, мақалалар. Алматы: Ғылым, 2002. – 344 б.
11. Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы / Т.О. Есембеков. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 186 б.

ОЙЫН ПОЭТИКАСЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ АВТОРЛЫҚ ТАНЫМ

Аңдатпа: Мақалада көркем мәтіндегі ойын поэтикасы мен авторлық танымның арақатынасы талданады. Автор ойын элементтерінің шығармашылық үдерістегі рөлін, олардың авторлық позицияны танытудағы қызметін зерттейді. Интертекст, ирония, пародия, әдеби цитаталар секілді көркемдік тәсілдердің авторлық идеямен қалай ұштасатыны көрсетіледі. Мәтіннің құрылымындағы ойын табиғаты мен оның оқырман санасындағы қабылдану ерекшеліктеріне де назар аударылады. Мақалада қазіргі прозалардан мысалдар келтіріліп, көркем мәтіндегі ойын мен авторлық таным байланысы әдеби-теориялық тұрғыда қарастырылады.

Түйін сөздер: автор, ойын, философия, көркем мәтін, психология, поэтика, қазіргі проза.

Аннотация: В статье рассматривается соотношение поэтики игры и авторского сознания в художественном тексте. Автор исследует роль игровых элементов в процессе творчества и их функцию в выражении авторской позиции. Анализируется, как такие приёмы, как интертекст, ирония, пародия и литературные цитаты, соотносятся с авторской идеей. Особое внимание уделяется восприятию природы игры в структуре текста и её влиянию на читательское сознание. На примере современной прозы рассматриваются теоретико-литературные аспекты связи игры и авторского видения.

Ключевые слова: автор, игра, философия, художественный текст, психология, поэтика, современная проза.

Барлық адам шаңырағында ор қояндай ойнақ салып жүрген балаларының «ойнайықшы» деген сөзін естіген болар... Баланың еркелей шыққан үніне келісе кетіп, талай мәрте қуаласпақ, тығылыспақ, ат болып та ойнадық. Ойнап отырғанда сол бір жылы сәтке төрт құбыласы тең адамдай көз тоя қарайтынымыз да жасырын емес. Ал олар ойын барысында құлап, аяқ-қолын жарақаттап, тіпті ернін де жырып алатын. Бірақ ең қызығы бала ойыннан еш жеріп кетпейді. «Осы ойынның кесірінен аяқ-қолым ауырсынып қалды-ау» деген ой кіріп те шыққан емес. Өмірдің мәнін ойын деп тауып, ойнағанның үстіне ойнай түседі. Ал ересектер болса, опық жеген, құлаған, жанына батқан дүниелерге өлсе де жоламас еді... Расымен, неге адамның жаратылысы көзін аша салып, ойнауға құштар? Мифтік санамен қарасақ, бұл – Құдайдың адам баласына ермегі болсын деген тартуы ма, әлде «бұл - өмірдің өзі ойын» деген формальдық белгі ме? Ендеше әдебиеттану тұрғысынан тарқатып көрелік.

«Біз дүниеге келгеннен өлгенге дейін ойын ойнаймыз» дейді француз жазушысы Ги Де Мопассан. Расымен, жалпы әлемді ойын деп қарастырсақ, біз айналысып жатқан дүние ойыншыққа айналады да қалады. Мәселен, 2-3 жерде жұмыс істейтін адамның 2-3 ойыншығы бар деген сөз. Сіз түске дейін мектепте мұғалім болсаңыз, «ұстаздық» деген ойынды ойнап келіп, түстен кейінгі «бала-шағаның қамы» деген ойынға кірісесіз. Әр ойынның өзіндік ойнау ережесі болады. «Ұстаздық» ойында жүріп ережеге бағынбасаңыз, ойыннан шығып қаласыз. Одан кейін жаңа ойын тапқанша, оған бой үйреткенше тағы біраз уақыт өтеді. Сондықтан бізге етіміз үйреніп қалған ойында ойнау тиімдірек. Бірақ Жапония адамзатқа тәжірибе жасап үйренген ел емес пе? Қазір олар өз жұмыскерлеріне 6 айдан артық ойнатқызбайды. Себебі бастапқы 6 айда адамның ойнауға (жұмысқа) деген құлшынысы жоғары болатынын зерттеулер арқылы дәлелдеген. Ал біздің елде бәрі басқаша... Кейде айналамызда да біз ойнағымыз келмейтін ойындарға шақыратындар болады. Оларға әдетте «өз ойыным бар» деп меселін қайтармасақ, өмір сүруіміз қиындай түсуі мүмкін. Осы орайда ойға неміс философы Фридрих Ницшеннің: «Қажеттіліктен туған

ойын конфликтке әкеледі» деген тұжырымы оралады [1]. Мопассанның да «Сирота» деген әңгімесін мысалға алсақ, қажеттіліктен туған ойынның жарға жығатынына көз жеткіземіз.

Бұл шығармада ешқашан тұрмыс құрмаған, бойын «мен ұсқынсызбын» деген ой билеген әйел 14 жастағы ұл баланы асырап алады. Яғни ойынға шақырады. Біз әдетте бала асырап алған адамдар туралы пәкізат пікірде боламыз. Оларды әлемдегі парасат падишасындай көріп, тәу етуге дайын тұрамыз. Бірақ әр адамның бала асырап алар кезде «бас пайдасы, бақай есебі» болатынын естен шығаратынымыз рас. Кәрі әйелдің де бала асыраудағы мақсаты: жанашырлық әм аналық махаббат емес, жалғызсырағанда, қартайғанда ермек болар адам қажеттілігінен туған еді. Мұндағы кілт сөз: жалғызсырау. Тіпті бұл ойы уақыт өткен сайын үдей түсіп, байқұс баланы айтқанын екі етпейтін, өзіндік пікірі жоқ құлы іспеттес көреді. Кейде ер жетіп келе жатқан ұлдан анайы махаббат та күтеді. Алайда бала өскен сайын балалығынан айырылады емес пе? Ол асырап алған анасының жанында өзін мойнына бұрау түскен жылқыдай сезінеді. Ақыры шығарманың соңы әйелдің белгісіз жағдайда өлімімен аяқталады. Бірақ кімнің, қалай өлтіргені белгісіз еді... Кәрі әйелдің тұрмыс құрмауы, түрінің ұсқынсыздығы, ақшаға деген асқан махаббаты суицидке әкелген шығар, мүмкін? Бәлкім, болмысы билікқұмар бала тағдырына деген өкпе-наласын «басқа махаббатпен» қарайтын шешейден алғысы келген болар?! Мүмкін, мезгілсіз өлімнің себебін үйін асыранды балаға қимаған, кәрі әйелдің әпкелерінен көреміз бе? Қайткен күнде де, қажеттіліктен туған ойын әйелдің өмірден қоштасына, дұрысын айтсақ, ойыннан шығып қалуына әкеліп тұр.

Ал Кант: Ойлар ойыны – күнұзаққа өзгеріп тұратынын айтады. Ойынды өнердің негізі ретінде қабылдап, ойнасақ, эстетикалық ләззат алатынымызды да тілге тиек етеді. Тіпті ойынды үш түрге бөледі. Алғашқысы, «Сөз өнері» ойыны - сөз арқылы ойнау, көркем әдебиет, риторикаға баулиды. Бейнелеу, кескіндеме ойыны – жан тыныштығын сыйлайды. Және соңғысы сезімдер ойыны [2]. Демек біздің өзіміз ғана емес, ойларымыз да екінші бір оймен ойынға түсетін тәрізді. Тіпті кейде өзін танымаған адамды ойлардың ойыны мен сезімдер ойыны адастыруы мүмкін.

Бұған Мұхтар Мағауиннің «Қуыршақ» атты новелласын межеге алуға болатын сияқты. Шығарма 3-курс оқитын жігіт 18-ге толмаған үлбіреген қуыршақтай қызбен би алаңына шыққанымен басталады. Бірақ биге шақырған қыздың өзі еді. Түр-сипаты, ақылы, өзгеден ерекшеленбейтін, өзін «көптің бірімін» деп санайтын жігітке қыздың қарауы әу бастан санасында «белгісіздік» күйін туғызады. Ал белгісіздік – күдік-күмәнге, қорқынышқа бастайды. Ми мен эго өз кемшілігін мойындамай, әр түрлі себеп іздей бастайды. Себебі жігіттің дәстүрлі көзқарасы қыздың биге шақыруын, мойынға асылуын, төсекте қарсыласпауын қабылдай алмайды. Керісінше мифтік санасын іске қосып, әр кездескеннен кейінгі қуатының таусылып қалуын «жан сорғыш қыз болар» деп бағалайды. Жігіт тіптен қызбен қарым-қатынасына нүкте қоймай, оқуға аттанады. Қатынасқа нүкте қоймау – қызды да, жігітті де сең соққан күйде бір шеңберде айналдырып қояды. Тіпті диалог құрудың орнына өз қиялына өзі сеніп, көрінген әрекеттен мистика іздеп тұрады. Бәлкім, қыз жай ғана либидосы жоғары әйел шығар?! Әдетте көп ер-азамат «мұндай қыздарды басқара алмай қаламыз, жын ұрған бақсыдай соңынан жүреміз» деген қорқынышпен жоламайды. Қазақы ортада «еркегін дуалапты» деген сенім осындай көзқарастың нәтижесінде туған. Жігіт өмір-бақи осы қорқынышымен ғұмыр кешеді. Өлімі де осы қорқыныштан болады. Байқасаңыз, мұндай мистикаларға адам әлденені түсінбегенде, білімсіздіктен беріле салады. Ғылыми негіз іздемейді. «Мен неге бұл қыздан қорқамын?!» деген сұрақты өз-өзіне қойып, жан дүниесін қопарып көрмейді. Әдетте ішкі тірегі мықты, өз-өзін таныған адамда мұндай әрекеттің болмайтыны белгілі емес пе?! Өкінішке қарай, қыздың да тағдыры оңбайды... Сүйек кемірген иттей мүжіген ойлар мен сезімдердің ойыны – жігітті өмірінің соңына дейін бақытсыз етеді... Шіркін, бас кейіпкер ой мен сезім ойынын дұрыс білгенде, бәрі басқаша болар ма еді?!

Ал неміс философы Фридрих Шлегель: «Осы әлем бізбен өмір бақи ойнайды» деген идеяны айтады. Оған романтизм дәуірінің ақын-жазушыларының бәрі дерлік қосылған еді

[3]. Бұған әрине, Американдық жазушы Ричард Мэтисонның «Түймені басыңыз» деген әңгімесін межеге алып көрейік. Шығарма барысында бейтаныс адам үйге келіп, кейіпкер әйелге «түймені басса, 50 мың доллар» сыйға тартылатынын, бірақ танымайтын бір адам өмірден өтетінін» тілге тиек етеді. Ерлі-зайыптылар түймені басып-баспау жөнінде біраз уақыт дауласуға дейін барады. Үйге тосыннан «тағдырдың тартуы» іспеттес болып келген шағын ғана қораптың ішіндегі түймеде – кейіпкер әйелдің дүниеге деген өзеуреген құштарлығы жасырулы жатыр. Бәлкім, ерлі-зайыптылардың бір-бірін танымай бас қосқандығын да байқауға болатын шығар... Әйелдің ақшаға деген желігі ішін кеулеп алған. Шыдатсын ба? «Өлетін адамды бәрібір танымаймын ғой» деген оймен түймені баса салады. Артынан көп ұзамай полиция қоңырау шалып, күйеуінің метро жолына түсіп кетіп, өмірден өткенін хабарлайды. Тіпті азаматының 50 мың долларға сақтандырылғанын да тілге тиек етеді. Әйел түйме ұсынған кісіге дереу хабарласып: «сіз өлетін адамды танымайсың» дегенсіз,-дейді жылапсырап. Сонда түймені ұсынған жігіт: енді сіз күйеуіңізді расымен таныдым деп ойлайсыз ба» деген ауыр сауал қояды... Күйеуі баланы қалайды, әйелі жоқ, күйеуінің материалдық әлемге қызығушылығы жоқ, әйел байлықты бірінші орынға қояды. Байқасаңыз, бір-бірінің кім, қандай адам екенін білмеу, танымай бас қосу, құндылықтар сай келмеу қасірет екенін осы шығармадан аңғарар едік. Яғни Шлегель айтпақшы, әлем «қара» ойынды ұсынды. Әйел ойнауға келісіп, қабыл алды. Нәтижесі өкініш... Тіпті бұған параллель әлемнің ойыны деп те баға беруге болатын шығар, бәлкім... Себебі параллель әлемнің ойынын біз өмірде де кездестіріп жүрміз. Мәселен, кейде күнұзаққа іздеп жүрген затымызды таппай әлекке түсетініміз бар. Бірақ кеше ғана үстелдің үстіне қойған едік. Жер жұтып кетті ме, әлде жел ұшырып кетті ме, белгісіз. Бірақ күніне 10 рет айналып келсек те таба алмаймыз. Ертеңінде сол үстелдің үстінде қойған затымыз тұрады. Үйге ешкім келіп, кеткен жоқ. Бірақ кеше болмаған затымыз бүгін тұр. Бұл қалай? Бұл – параллельді әлемнің ойыны. Себебі белгісіздікті тыныш өмір сүріп жатқан ерлі-зайыптының ортасына әкелді. Нәтижесінде өзгенің өміріне көз жұмып, бас пайдасын көздей отырып, қабылданған шешім – жақынынынан айырды.

Ал М.Бахтин: «Құдай жерге бізді ойнау үшін жіберді» деген көзқараста болған. Яғни адамның болмысы ойнау үшін жаралғандықтан Бахтиннің идеясына сүйенсек, тағдыршешті мәселелерге келгенде бас ауыртып, балтыр сыздатып қажет емес. Аса бір маңыздылық беру де қате шешім болады. Себебі бізге берілген мәселе де ойын. Бахтиннің ойын табиғатына деген көзқарасы оның «Күлкі мәдениеті мен Карнавал эстетикасы» туралы еңбектерінде кең көрініс табады [4]. Ол адам өмірінің өзегі ойын деп санайды. «Құдай бізді ойнау үшін Жерге жіберді» идеясы адам өмірінің терең философиялық мағынасын ашуға бағытталған. Бұл мәлімдеме трагедия арқылы емес, ойын, карнавал, әзіл, пародия сияқты формалар арқылы болмысты түсінуге итермелейді. Бахтиннің дүниетанымында ойын адам мен әлем арасындағы қарым-қатынас құралы, сондай-ақ автор мен кейіпкер, мәтін мен оқырман арасындағы диалогтық кеңістікті жандандыратын эстетикалық категория болып саналады.

Бұл тұрғыда күрделі, тағдырлы мәселелердің өзі жазушының немесе кейіпкердің «ойын алаңына» айналуы мүмкін. Бұл мәселеге мән берудің немесе қайғылы пафосты қабылдаудың қажеті жоқ дегенді білдіреді. Көркем мәтіндегі мұндай «ойнақы» табиғат белгілі бір мағынада мағынасыздықты емес, керісінше, мағынаға жетудің ирониялық, карнавалдық жолын ұсынады[5]. Демек, М.Бахтиннің тұжырымынан туындайтын негізгі қағида-кез-келген проблема, оның ішінде көркем шығармада көтерілген маңызды тақырыптар авторлық танымның еркін, полифониялық сипатын көрсете отырып, ойын элементтері арқылы беріледі.

Айтпақшы, жанымызда жүрген ойынға шақырушыларға да аса байыппен қарау керек [6]. Біреулердің ойыны жүрегінді қуанышқа бөлесе, енді біреулердің ойынынан кейін көңілде азынап жел тұрады. Кей ойыншылармен өмірде бір рет қана ойнайсың. Сосын санаңда ойыныңның елесін қармап қалғың келіп, бірнеше мәрте қайталайсың. Ережесіне сай ойнап шықсаң, жеңіс туын желбірететінінің анық. Ал ережеден аттасаң... Айтуға ауыз

да бармайды. Айтпақшы, сіздің осы мақаланы түсінуге тырысып, оқып отырғаныңыздың өзі – ойын, оқырман. Себебі әрбір ойынның негізінде өнер бар. Шешендік өнер, жазу, би, ән өнері – біздің жанымыз бен интеллектімізді, яғни ойынға деген құмарлығымызды қанағаттандырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки. – М.: Искусство, 1994. – 256 с.
2. Кант И. Талғам қабілетінің сыны. – Алматы: Лабиринт, 1997. – 412 б.
3. Шлегель Ф. Өмір философиясы. – Мәскеу: Академиялықжоба, 2002. – 312 б.
4. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 360 б.
5. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Советская Россия, 1972. – 423 с.
6. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1965. – 654 с.

Айжан Нурашкызы Юсуп

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы, п.ғ.м.
Алматы қаласы, Қазақстан

СЕРІК САҒЫНТАЙДЫҢ «ҚАРҒА» ӘНГІМЕСІНІҢ ТЕМАТИКАСЫ МЕН ПРОБЛЕМАТИКАСЫ

Тәуелсіздік жылдары қазақ әдебиетінде шығарманың тақырыбы мен проблематикасын ұсынуда қаламгерлердің тарапынан өзіндік сүрлеу қалыптасты. Әлеуметтік қоғамда болып жатқан өзгерістер жазушылардың шығармашылығына да тікелей әсер етті. Бұл өзгерістер қаламгерлерден бұрын айтуға тыйым салынған тақырыптарға қатысты сөз қозғауға, өзіндік пікір білдіруге итермеледі. Тіпті мұндай үрдіс шығарманың атауынан да айқын көрінді. Қоршаған ортада болып жатқан мұндай өзгерістер шығармада өзекті мәселелерге қатысты астарлап айту арқылы көркем әдебиеттің проблематикасының да маңызын арттырды. З.Қабдолов айтқандай, «Тақырып – жазушының шындық болмыстан таңдап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобы» [1, 160]. Сол себепті онда әлеуметтік қоғамды толғандырған мәселелердің көтерілуі де заңды дүние. Мұның өзі оқырмандарға түрлі ой салу арқылы көркем әдебиет әлемін түсінуге, өзіндік интерпретация жасауға әкеледі.

Қазақ әдебиетіндегі ең күрделі эпикалық түрдің бірі – әңгіме жанры. Көлемі жағынан роман мен повесттеншағын болса да, әңгімеде де әлеуметтік қоғамда болып жатқан өзгерістер мен жаңаруларға қатысты мәселелер көтеріледі. Осы ретте әңгіменің көтерер жүгі де ауыр десек болады. Еліміз егемендік алған жылдардан бастап, ақын-жазушылар тарапынан да, оқырмандардан тарапынан да әңгімеге деген қызығушылық артты. Авторлар мүмкіндігінше әңгімелерінде оқиға мен тартысты шағын көлемге сыйғыза отырып, жаппай көпшілікке ой салу арқылы оқырман санасын оятуды көздейді. Яғни, әңгіме С.Қирабаев атап көрсеткендей, «Әңгіме – әдебиеттің ең қиын жанрының бірі. Ол шағын көлемде үлкен міндеттерді шешеді. Тіпті кейде әңгіме романның, драманың не поэманың қызметін атқарып кетеді. Адамды суреттеуде, оның психологиясын зерттеуде, олардың ойын, сезімін, күрес жолын көрсетуде үлкен жанр мен әңгіменің арасында айырма жоқ. Өйткені әңгіме үлкен жанрлар сияқты адамдар арасындағы қатынасты, өмір шындығын суреттейді. Өмірде шағын тақырып, ұсақ сезімдер деген атымен жоқ» [2, 447]. Біздіңше, академиктің айтқан дәл осы сөздері біз талдағалы отырған С.Сағынтайдың «Қарға» әңгімесіне де қатысты айтылғандай боп көрінеді.

Серік Сағынтай – қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасы, ерекше стилімен танылған бөлек қаламгер. Оның қаламына қазақ әдебиетінде Ж.Аймауытов салған лирикалық прозаның элементтері тән. Дегенмен, жеке тілдік тұлға ретінде жазушының прозасы өзіндік ерекшелігімен танылатын соны дүниедей көрінеді. Қаламгердің қазіргі кезде бәрімізге белгілі «Жазу», «Фәни-құс» атты өлеңдер жинағы, «Қарға» атты әңгімелер жинағы бар. Ол өзінің әр шығармасында жеке адамға, адамзат баласына, әлеуметтік қоғамға қатысты әртүрлі проблемаларды сөз етеді. Оның өмір мен өлім, махаббат пен жауыздық, жақсы мен жаман, т.б. ұғым-түсініктер жайлы ойлары әр шығармасының бойында кестеленіп өріліп отырады. Соған сәйкес қаламгер адам өміріндегі бүкіл дағдарыс формаларын әңгімелерінің проблематикасы етіп атап көрсетеді. Мұндай үн қатулар арқылы өмірді, әлемді өзгерткісі келеді, оқырманның жадын жаңғыртып, санасына ой салады. Оның шығармаларының кейіпкерлері шындықтан, рухани дінгектен, өмірлік ұстанымнан қол үзгендей болып көрінеді.

«Қарға» әңгімесі – адам жанына әсер ететін кесек туындылардың бірі. Шығарманың өң бойында соңғы әдеби үдерістерге қатысты туындаған түрлі формалар кездеседі. Адамның табиғатқа, қоршаған әлемге деген қатынасы арқылы оқырманның жан-дүниесін алай-дүлей етеді. Сол арқылы әлемді өзгерткісі келетінін анық байқатады. Жазушы аталған шығармасы арқылы өз шығармасында әлеуметтік тематиканы басты тақырып етіп алғаны айқын байқалады. Қоғам трагедиясын, адам трагедиясын сипаттау арқылы адамзат баласын әлемдік қауіп-қатерден, немқұрайдылық пен қатыгездіктен сақтандырғысы келеді. Адам баласының бойындағы ашкөздік, зұлымдық, қатыгездік, пайдакүнемдік секілді жаман қасиеттерді сынға алады. Осыған қарап біз оның шағын көлемді прозалық шығармаларында сыни көзқараспен қатар сентиментальдық пафос та көрінетін байқаймыз.

Әңгімені алғаш оқыған адам қарға жайлы баяндалған этнографиялық әңгіме деп ойлап қалуы мүмкін. Әңгіменің басы былай басталады: «...Қарғалар өзара сөйлеседі екен. Қарқ-қарқ етіп, қиялай ұшып бара жатқанда маңындағы тамырына әлденені ескертіп айтады-мыс. Не айтатынын кім білген?! Өз кебімізге түсіріп, «Қу құлқын шығар?» дейміз кейіп. «Қарқ-қарқ. Кеттік. Егістік жаққа барып қайтайық, туыстарымыз келе бастаған сыңайлы. Бұл қораның маңында аса мардымды тағам жоқ тәрізді, қарқ-қарқ...». Осылай қарғаны сипаттаған автор «Бұл қарғаны сипаттамаған жан жоқ шығар бұл әлемде? Қарғаның тілін кім ұққан?» [3] деп қарға жайлы топшылаулар жасайды. Қарға автор үшін жұмбақ, тылсым құбылыс. Оның өзінің тілі, болмысы бар. Қанша ғалымдар зерттеп-зерделегенмен, қарғаның тілін ұққан жан жоқ. Сол себепті автор қарғаның тілін ұққысы келеді. Ол: «Бірақ, бірде қарғаның аузынан, жаңылам, тұмсығынан шыққан үннің бәрін ұға кеттім. Бір топ қарға еді. Жабыла жалбарынғандары, шырқырай шыққан үндері керемет ұғынықты еді. Қарғалар адамнан да түсінікті тілде сөйлейді екен...» [3] дей келе, Қояншоқыда болған негізгі оқиғаның сюжетін бастап кетеді.

Әңгіменің композициясын да шартта түрде бірнеше бөлікке бөлуге болады. Автор мұндай композициялық құрылымды әдейі таңдап алғандай көрінеді. Шығармада түрлі үзік ойлар, тіпті соңына қарай адам баласының жауыздығын айқындайтындай Құран Кәрімдегі «Мәида» сүресінде берілген ескі аңыз да беріледі. Бұл аңыз арқылы автор шығармада айтайын деп тұрған ойын түйіндеп, қорытындылағандай көрінеді. Адамның қатыгездігі бір жағынан ақылды дана саналатын, екіншіден өлім мен қауіпті шақыратын, түріне қарап ешкім ұнатпайтын қарғадан да асып кетеді. Адам пайда табу үшін ашкөздіктен қатыгездікке барады.

Одақ ыдырағаннан кейін адамдарда да дағдарыс басталады. Баяғы колхоз, совхоз жоқ. Әркім өз күйін күйттеп кетеді. Шығарманың кейіпкері Жәкем де күнкөріс қамымен ауылда шемішке зауытын салуды ойлайды. Бала-шағасымен осының қамына кіріседі. Күзде керемет өнім алып баюды ойлайды. Алайда кейіпкердің ойына кедергі болған қарға сахнаға шығады. Қарғадан қалай құтылудың амалын ойластырған кейіпкер ойы сан-саққа кетіп, дал болады. «Іздегенге сұраған дегендей» бір күні «шарасыздық шалдықтырған Жәкемді ауылдағы Қабыл досы іздеп келсін бір күні. Қан майданның өтінде жүргенде келді.

Қараборбайланып, қажыған бізге мысқылмен қарап тұрды-ау. Осы қарғадан құтылудың амалын айтсам не бересің, Жәке? – деді сәл тыныстан соң. Е, сұрағаныңды ал... Онда, маған үш қаз үйітіп бересің. Қаз сөз боп па, үш жүз қарға қосып үйітіп берейін, – дейді Жәкем күйініп. Қап, арзандау айтып қойдым. Дегенмен, барға қанағат. Ал енді бәрің бері келіңдер, – деп, бізді ашық алаңға бастады білгішбек. Қарғалар назар аудармасымызды аңдап, хан талапайды қыздыра бастаған». Қабыл «Қарға аулау білесіңдер ме?» деген сұрағының өзі оқырманға алда бір сұмдық болатынан хабар бергендей болады. Автор адам жанын түсінгісі келеді. Оның табиғат Анаға деген осы зұлымдығы түбінде бір трагедияның болатынын аңғартады. Қарғаға соғыс ашқан бүтіндей бір әулет ұстап алған он қарғаның жанын қинайды. «Қазір бастаймыз. Мен мына магнитофонға, таспаға жазуды бастаған сәтте қолдарыңдағы шегемен қарғаларды басқа-көзге қарамай піскілейсіңдер. Дауысынан қорықпаңдар. Бәлемдердің үндерін жазып алып, басқа қарғаларға тыңдатамыз. Сосын келіп көрсін бұл маңға! Ал, кеттік...», – деген Қабылдың сөздері бәрін қанаттандырғандай болады. Өздері не істеп жатқандарын толық түсінбеген адамдар «Күйсандықтың тетігі шырт ете қалғанда Жәкемнің қолындағы көр шеге алдындағы қарғаның төсіне кірші етіп қадалды. «Қғғғғ-ғғаррррр!» деген аса аянышты үн құлақты тесіп, миыма шағылды. Орнымнан қалай ұшып тұрғанымды білмеймін. Бәріміз сілейіп қалыппыз. Төсіне темір кірген бейбақ күйқа шымырлатар үнмен бебеулеп жатыр. «Не қарап тұрсыңдар!» Қабыл айғай сала, ұрандап, менің қолымдағы бізді жұлып алып, жерде сілейіп жатқан қарғаға пісіп-пісіп жіберді. «Қррррр-ғғғақққ! Қиқққ-ғғаррррр! Қаққ-қаққ!» Қарға жылап жатқан секілді. Қарға жанына батқан жарадан аһ ұрып, айғайлап көмек сұрағандай болды. Сол сәтте қанды топалаң басталды да кетті», – дейді автор. Мұндай трагедияны қазақ даласы көрген, естіген емес. Заманға қарай адам пиғылының өзгеруі түптің түбінде қайғылы жағдайға әкеледі. Жәкем шемішке зауытын салады, мынандай сұмдық соғыстан кейін Сарыесік маңында қарға түгіл құс атаулы да безіп кетеді. Осындай қойылымның режиссері болған Қабыл масаттанып, ерлік істегендей кейіпке түседі. Әділ бала суға кетеді. Жазушының кейіпкерлер тағдырына қатысты шығарған үкімі осы. Гуманистік ой иесі шығарманы осылай қорытындылайды. Қарға екеш қарға да Алланың пендесі, табиғат Ананың тумасы. Ол да өмір сүргісі келеді. Оған қиянат жасау арқылы түптің түбінде баяндаушының көкесі де ұлынан айрылады. Трагедия ядеген міне осы. Жай трагедия емес, өте аянышты жағдай.

Әңгіменің композициясы өте күрделі. Қаламгер сөзінің дәледемесі ретінде әңгіменің басында эпиграфты да тектен текке алмаған секілді. Мына берілген эпиграфтар, яғни Жан Поль Сартрдің «Бывают дни, когда человек вселяет в меня ужас...» пен Мұхаммет Салықтың «Ей, ұшып жүрген қара кітап...» деген сөздері адамзат баласының хайуаннан арман жауыз екенін аңғартатындай.

«Қарға» әңгімесі ұлылардың айтқан осы сөздермен үндес. Адам әлеуметтік қоғамда, қоршаған ортада өзінің пәрмендігімен, беделімен барлық тіршілік иелерінен үстем болып, биік тұрғанымен, жазалаушы, үкім шығарушы бола алмайды. Ол да алланың пәрменінің алдында дәрменсіз. Өзінің жасаған қиянаты мен күнәсі үшін жазасын артады. Ондай шешім ұзақ күттірмейді. Түптің түбінде жазыадан құтылмайды. Өзі жазасын тартпағанмен, ұрпағы көреді дегенді меңзегендей болады. Сол себепті әңгіменің соңына қарай туысының өлігін жасыруға жіберілген қарға бейнесі арқылы, Қабылға ақиқатты нұсқаған Құранның сүресі келтірілген. Бұл әңгіменің эпилогі іспеттес. Демек шығарма, тек бір адамның қатыгездігін ғана сипаттап тұрған жоқ, бүкіл адамзат баласының әр кезеңде, әр сәтте жасаған қатыгездігі жайлы сыр шертеді десек те болады. Бұдан біз болашақ үшін алаңдаған, күйзелген автордың жан күйзелісін байқаймыз. Әңгіменің басында айтылған дүниелер жеке адам тағдырындағы тағдырындағы проблематика болса, «Қарға» жалпыадамзаттық пәлсапалық проблема ретінде көтеріледі.

Сөзімізді түйіндер болсақ, Серік Сағынтайдың «Қарға» атты әңгімелер жинағы адамзат баласының санасын оятатын, жанын жаңғыртатын пәлсапалық ойлардан тұрады. Себебі, осы жинағы арқылы автор бүкіладамзаттық проблемаларды көтеріп, оны шешудің жолын

іздегендей болады. Адам жанының табиғатын тану арқылы өмірде болып жатқан күрделі конфликтерді қалай шешуге болатындығы жайлы ой қозғайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, «TST - Company». 2006. - 360 бет.
2. Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. Т.1. – 456 бет.
3. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/3026>.

Ж.А.Байбатшаева¹, Қ.Т.Жанұзақова¹
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОРАЗБЕК СӘРСЕНБАЕВ ПРОЗАСЫН ЖОО ЖҮЙЕСІНДЕ ОҚИТУ

Аңдатпа: Мақалада әдебиетті оқытудың басты мақсаттары мен міндеттері қарастырылады. Әдебиет сабағында көркем мәтінді, сөз өнерінің үздік туындыларын терең талдап, зерделеудің жолдары сипатталады. Заман талабына сай жаңа педагогикалық технологияларды тиімді пайдалану мәселелері кеңінен талдана отырып, мысал ретінде көрнекті жазушы Оразбек Сәрсенбаев шығармашылығын оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдері мен әдістемелік ерекшеліктеріне назар аударылады.

Жалпы педагогикалық технология ұғымына анықтама беріліп, оның негізгі түрлері жүйеленген. Жазушының прозалық туындыларын оқытуда тиімді саналатын оқыту технологияларына сипаттама беріліп, олардың ерекшеліктері мен қолдану аясын айқындайтын тұжырымдар ұсынылған. Оразбек Сәрсенбаевтың прозалық шығармаларының көркемдік ерекшеліктері мен танымдық құндылығы ашылып, оларды меңгертуде нәтижелі деп танылған бірнеше әдістер көрсетілген.

Атап айтқанда, проблемалық оқыту, шығармашылық оқу, мәтінді үзілістермен талдау, пікірталас ұйымдастыру, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді қолдану жолдары сараланған. Сонымен қатар, сыни ойлау дағдыларын дамытуға негізделген «әрекетке шақыру – түсіну – ой толғау (рефлексия)» кезеңдеріне назар аударылып, бұл тәсілдердің практикалық іске асырылуы жазушы шығармалары арқылы нақты мысалдармен дәлелденген.

Түйін сөздер: заманауи оқыту технологиялары, инновациялық әдіс, көркемдік тәсілдер жүйесі, жазушы стилі, проблемалық оқыту.

Кіріспе

Қазіргі уақытта бүкіл әлемде білім берудің барлық деңгейінде оқу процесінің өзегі оқытудың жаңа технологиялары болып отырғаны анық. Әрбір оқыту технологиясы өзіндік жаңа көзқарасымен ерекшеленеді. Оқытушы әдістер мен тәсілдерді білімгердің қабілетіне, қабылдау деңгейіне байланысты тандап, іріктеп қолдану мүмкіндігі бар.

Қазіргі қоғамдағы түбегейлі өзгерістерге сәйкес егемен елдің болашағы талантты, білімді, ізденімпаз жастарға байланысты. Сондықтан білім беру жүйесіне жаңа адамды қалыптастыру, дамыту мақсаттары қойылады. Осыған байланысты білім беру және тәрбиелеу жүйесінің міндеті – білімгерлердің жан-жақты танымдық белсенділігіне мүмкіндік жасай отырып, әрбір білім алушыны жеке тұлға ретінде дамыту, яғни жоғары сапалы, өз пікірі бар белсенді азаматты тәрбиелеу. Мұндағы әр оқытушының мақсаты – білім беруді жоғары деңгейге көтеру, білім беру процесін тұлғаның ерекше даралығын дамытуға, шығармашылық бастама алуға бағыттай отырып, оқуға қолайлы орта құру.

Соның ішінде жоғары оқу орнында әдебиетті, оның ішінде прозалық туындыларды оқытудың өзіндік айрықшалығы болуы тиіс. Әдебиетті оқытудың мақсаты – қалыптасқан құндылық бағдарлары мен тұтас дүниетанымы бар, оқу іс-әрекетінің көркем шығармаларды оқу, қабылдау, түсіндіру, өз мәтінін құру және жалпы білім беру тәсілдерін меңгерген оқырманды дамыту.

Қазіргі әдеби білім берудің маңызды мәселелерінің бірі – классиканы оқыту мәселесі. Өткен күннің әдебиеті бойына қоғамның тарихи даму тәжірибесін сіңіргені белгілі және осы арқылы оның жастарға тәрбиелік әсерін күшейтуге мүмкіндік беретін әлі соңына дейін пайдаланылмаған резервтер бары анық. Бұл жерде қазақ классикасынан заман ағымына үндес және оқушыларды толғандыратын дүниені табу маңызды.

Әдебиет сабақтарында сөз өнері туындыларын зерттеу – әдебиеттанушылық талдаумен салыстырғанда аясы тар мектеп процесіндегі талдаудың барлық шектеулерін ескере отырып – әдеби құбылыстардың қалыптасқан, дәлелденген бағалауларына және қазіргі әдебиеттану ғылымының ең жақсы жетістіктеріне сүйене отырып, қатаң ғылыми түрде жүргізілуі керек.

Материалдар мен әдістер

Білім беру технологиялары бүгінде білім алушылардың зияткерлік, шығармашылық және адамгершілік дамуының қажетті шарты болып саналады. «Даму» педагогикалық процестің түйінді сөзіне, оқытудың маңызды, терең ұғымына айналып отыр.

Педагогикалық технология – бұл білімгерлер мен оқытушылар үшін қолайлы жағдайларды сөзсіз қамтамасыз ете отырып, оқу процесін жобалау, ұйымдастыру және жүргізу бойынша бірлескен оқу және педагогикалық іс-әрекеттің барлық егжей-тегжейлі ойластырылған моделі [1, 37-б.].

Жаңа білім беру технологиялары осындай оқу процесін құрудың инновациялық модельдерін ұсынады, онда оқытушы мен студенттің өзара байланысты іс-әрекеті оқу және іс жүзінде маңызды мәселені шешуге бағытталған. Бұл жеке тұлғаны жетілдірудің шығармашылық процесіне қайшы келмейді, өйткені педагогикалық технологиялардың әрқайсысының өзіндік аймағы бар, оның ішінде жеке тұлғаның дамуы жүреді.

Қазіргі педагогикалық технологияларға мыналар жатады:

1. Пәнге бағытталған технологиялар.
2. Тұлғаға бағытталған оқыту технологиялары.
3. Эвристикалық оқыту технологиясы.
4. Диалогтық технологиялар.
5. Ойын технологиясы.
6. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.
7. Проблемалық оқыту технологиясы [2, 59-б.].

Әдебиетті оқыту барысында жастардың рухани қажеттіліктерін, оның адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға қазақ және ең жақсы шетелдік авторлардың мұраттары үлкен әсер етеді. Оқушылармен жұмыста қазіргі жастарды қызықтыратын мәселелерді қарастыру қамтылуы керек. Мектепте оқушыларға оқуға арналған кітаптарды таңдауға, сөз өнері туындыларының адамгершілік-эстетикалық әлеуетін игеруге көмектесу керек. Оқушылардың көркемдік-эстетикалық оқу іс-әрекетінің түрлерін әртараптандыру маңызды: олардың сабақта сөйлеу сипатын, пікірталастар мен семинарларға қатысуды, сұрақтарға қарапайым жауаптар жазудан бастап, шығармалардан пікірлерге, баяндамаларға, дидактикалық материалдармен жұмыс істеуге, шығармашылық жұмыстарға дейін жазуды жетілдіру қажет.

Қазіргі әдебиет сабағы оқытушылық, тәрбиелеуші, дамытушы және қызықты болуы керек. Сондықтан сабақтарда және тәрбие жұмысында заманауи білім беру технологияларын қолдану бүгінгі күннің қажеттілігі болып отыр. Жалпы педагогикалық қызметте, соның ішінде белгілі қаламгерлердің шығармашылығын оқытуда оқыту технологияларының тиімдісін анықтау үшін әрбір оқытушыға оның барлық түрлерін

қолданып байқаған дұрыс[3]. Атап айтсақ, белгілі жазушы Оразбек Сәрсенбаевтың шығармашылығын оқытуда проблемалық оқыту технологияларын, дамытушылық оқыту элементтерін, топтық, ойын, компьютерлік технологияларды, тест әдістерін, үзілістермен оқу әдістерін белсенді қолдануды ұсынар едік.

Негізі ЖОО бағдарламасында әдеби жанрдың барлық түрі оқытылады. Соның ішінде жоғарыдағы білімгердің оқу іс-әрекетін түрлендіру міндеттеріне жету жолында көркем әдебиеттегі дербес эпикалық жанр түрі – прозаны оқыту маңызды орын алады. Проза латын тілінен аударғанда «қара сөз» деген мағынаны білдіреді, яғни қара сөзбен жазылған көркем шығарма. Ғылыми, публицистикалық, философиялық шығармалар да прозаға жатады [4, 39-б.].

Проза жанрының роман, повесть секілді түрлерінде адамның ішкі жан-дүниесі, жаратылысы кең ауқымда бейнеленсе, новелла, әңгіме сияқты түрлерінде күнделікті тіршілік құбылыстары, олардың сыр-сипаты суреттеледі.

Нәтижелер мен талқылаулар

Осы проза жанрының барлық түрлеріне қалам тартып, әдебиет әлеміне ХХ ғасырдың екінші жартысында келіп, әңгіменің шебері ретінде танылған қарымды қаламгер Оразбек Сәрсенбаевтың орны ерекше.

Жалпы ХХ ғасырдың екінші жартысы қазақ әдебиеті үшін әдеби ағымдар айқын орын тапқан, өзіне дейінгі ұлттық құндылықтарымыздың бар асылын, үлгілі дәстүрін сақтай отыра сол заманға сай жаңа көркемдік қырларын аша түскен кезең болды. Бұл ең алдымен, жеке басқа табынушылық құпиялары ашылғаннан кейінгі елдің қоғамдық-саяси өміріндегі өзгерістерге байланысты болды. Көптеген құндылықтар қайта бағаланды, адамға деген сенімсіздік, оған деген күдік, әлемнің басқа елдерінен экономикалық және саяси оқшаулау саясаты қатты сынға алынды. Ел өміріндегі жылымық кезең көпұлтты әдебиет пен өнердің дамуына жағымды әсер етті. Бұған дейінгі партиялық қаулыларда жіберілген қателерді түзету шаралары қабылданды. Заңсыз қуғын-сүргінге ұшыраған жазушылар мен ақындар ақталды. Нәтижесінде, жаңа шығармаларында сталинизмнің адамгершілікке жатпайтын мәнін қатты айыптаған сөз суретшілерінің әлеуметтік және шығармашылық белсенділігі артты.

Әдебиет әлеміне жасындай жарқ етіп сара сөздің саңлағы ретінде танылған Оразбек Сәрсенбаевтың сол замандағы әдебиеттегі жайсаңдардың өзін таң қалдырған «1961» поэмасымен айды аспанға бір-ақ шығарып, арты дау-дамай мен шуға айналған. Осы жағдайдан кейін өлеңдерінен поэтикалық буырқаныс есіп тұрғанымен қаламгер біржолата прозаға ауысып, қазіргі оқырманға жақсы таныс қара сөздің саңлағына айналып, көркем әңгіменің шебері болып танылған.

Жазушының өз айтуы бойынша, прозаға көшуінің себебі оның демократиялық жағынан өте еркін жанр болғанынан дейді [5]. Поэзияда шындық бірден көзге ұрып тұрса, прозада жазушы пікірін, ұсынбақ идеясын, өмірлік пәлсапасын, жеке көзқарасын туындыдағы жандардың іс-әрекеті мен бейнелері арқылы өріп, саяси астар іздеушілерге байқатпай кетуге болатыны рас.

Көркем әңгімені шебер жазатын жазушының әрбір шығармасы құныға оқылады. Себебі, өзінің өмір сүру салтында да адамдықтың асқарынан аласармаған әдебиет майталманы өз шығармаларында да әрбір оқиғасы, әрбір кейіпкері нанымды әрі көркем сипатта жазылғанымен ерекшеленеді. Осы тұсымен оқырман көңілінен бірден айшықты өрнекпен орын алады. Оның әрбір баянына сеніп, іштей мақұлдап, қаламгермен бір толқында отырғандай әсер береді. Әңгімелерінің кейіпкерлері түгел дерлік туған түтінінің қарапайым тіршілік иелері. Шаруа адамдарының мінез-құлқы, өмірлік жағдайлардағы іс-әрекеттері мен сезім құбылыстары, тіршілік жайы қағаз бетіне боямасыз түсірілгендіктен шынайы өмірдің көрінісін беретін көркемдік қуатқа ие. Мысалы, екі мәрте Социалистік Еңбек Ері атанған атақты күрішші Ыбырай Жақаев атамыздың өмірдегі қарапайым тіршілігін сипаттап жазылған «Ыбырай түбегі» деген әңгімесі оқырманға нанымды хикаят.

Сонымен бірге, автордың әңгімелеріне тән өзіндік бір ерекшелік – оның нақты өмір шындығын салмақтауымен қатар сан қилы тағдырлар тоғысын шебер баяндай келіп, кейіпкерлердің түрлі пиғылын, ниетін айқындау арқылы қоғамдағы өзекті әлеуметтік проблемаларды қозғайтыны. Атап кеткеніміздей, жазушы көбінесе ауыл өмірін суреттеген. Оның «Жиде гүлдегенде», «Жақсының көзі» жинақтарына енген әңгімелерден сол уақыттағы ауыл адамдарының тіршілігін, түйсік-сезімін, қайшылық-қақтығыстарын көруге болады. «Қосқұлақтың басында» атты әңгімесінен осы атаған ерекшеліктерді анық аңғарамыз.

Қалың оқырманға сара сөздің саңлағы ретінде танылған Оразбек Сәрсенбаевтың шоқтығы биік туындыларының қатарында келесідей шығармалары бар:

- «Шеңбер» романы;
- «Шамшырақ» романы;
- әңгімелері: «Ыбырай түбегі», «Жиде гүлдегенде», «Жақсының көзі», «Қосқұлақтың басында», «Ұйқың тыныш болсын», «Таңбалы тас», «Бақыт құсы», «Жалғыз күрке», «Гүлжаһан», «Сағым», «Тамыр», «Уәде», «Қойнау», «Шешен әлі тірі», «Өткел», «Мәміле», «Елес», «Қайыпберді қайтып келді», «Қамыс қаланың вокзалы» және т.б.;

Өзінің өмір сүру салтында да адамдықтың асқарынан аласармаған әдебиет майталманы өз шығармаларында да әрбір оқиғасы, әрбір кейіпкері нанымды әрі көркем сипатта жазылғанымен ерекшеленеді. Осы тұсымен оқырман көңілінен бірден айшықты өрнекпен орын алады. Оның әрбір баянына сеніп, іштей мақұлдап, қаламгермен бір толқында отырғандай әсер береді. Шаруа адамдарының мінез-құлқы, өмірлік жағдайлардағы іс-әрекеттері мен сезім құбылыстары, тіршілік жайы қағаз бетіне боямасыз түсірілгендіктен шынайы өмірдің көрінісін беретін көркемдік қуатқа ие.

Осындай ерекшелікке ие шығармаларды оқытуда жоғарыда аталған технологиялар мен әдістер тиімді болады деп санаймыз. Әрбіріне жеке тоқталып өтейік.

Проблемалық оқыту – проблемалық міндеттер мен проблемалық жағдайлардың көмегімен оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру нысаны, олар оқытуға іздестіру, зерттеу және интерактивті сипат береді[6]. Проблемалық оқыту әдісі – әмбебап (жалпы білім беру) білімді өзектендіруді қажет ететін проблемалық міндет немесе жағдай.

Бүгінгі әдебиетті проблемалық оқыту – бұл қажеттілік, өйткені ол білімді, шығармаларды талдау әдістерін және шындықты көркемдік бейнелеу әдістерін шығармашылық тұрғыдан игеруге, әдебиет курсына қамтылған этика, мораль, әлеуметтік ұғымдардың негізгі ұғымдарын қалыптастыруға, жеке тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған.

Бұл технология көбінесе жаңа тақырыпты түсіндіруде қолданылады. Мәселені белгілеу – зерттеу үшін тақырыпты немесе сұрақты тұжырымдау кезеңі. Оқытудағы проблеманы белгілеудің төрт деңгейі бар [7, 65-6.].

1. Оқытушының өзі проблеманы (тапсырманы) анықтайды және оны білімгерлердің назарын аударып отырып талқылау арқылы шешеді (дәстүрлі жүйе).

2. Оқытушы мәселені анықтайды, білімгерлер өз бетінше немесе оның басшылығымен шешім табады; оқытушы сонымен қатар шешім жолдарын тәуелсіз іздеуге (ішінара іздеу әдісі) бағыттайды.

3. Білімгер мәселені анықтайды, оқытушы оны шешуге көмектеседі. Білімгер мәселені өз бетінше тұжырымдай алады (зерттеу әдісі).

4. Білімгердің өзі мәселені қойып, оны өзі шешеді (зерттеу әдісі).

Әдебиет пәнінің ерекшелігі – көркем шығармада әрдайым автор қойған мәселе бар. Оқытушының міндеті – автор мен оның жұмысындағы «сигналдарды» түсіну. Іс жүзінде оқытушының маңызды міндеттерінің бірі – білімгердің бойында өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастыру, талдау, ақпаратты синтездеу, әдістерді әзірлеу және кері байланысқа қол жеткізу бойынша жүйелі дайындық жұмыстарын жүргізу. Тақырыпты тұжырымдау білім алушыларды белсендіру мәселелерінде үлкен маңызға ие. Проблемалық және қызықты атау сабақ стилінің бірсарындылығын жояды, білімгерлердің қызығушылығын арттыратыны белгілі. Оразбек Сәрсенбаев шығармаларын оқытуда мұны былай қолдануға болады:

«Токтарбай Арыстанбеков екіжүзді қорқақ па әлде асыл ер ме?» («Шеңбер» романы), «Ұйқың тыныш болсын» – бұл қатыгездік немесе махаббат туралы әңгіме ме?», «Б.Қауғабаев – ар мен парыз тайталасы» («Ұйқың тыныш болсын» әңгімесі) және т.б.

Осылайша, проблемалық оқытуды қолдану мынадай нәтижеге әкелуі тиіс:

- шығарманы оқуға деген мотивацияны арттыру;
- автордың негізгі ойын түсіну деңгейін тереңдету;
- оқу-танымдық және ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру.

Білімгердің көзқарасын, мәселеге деген пікірін түсіну үшін жазушы шығармалары аясында қысқа жазбаша жұмыстар, жедел сауалнамалар (жауаптар) алу және оларды терең талдау қажет.

Жұмысты зерттеу және талдау барысында білімгерлерге келесідей зерттеу тапсырмаларын беруге болады:

- шығармада уақыт ағымы қалай берілетінін талдау;
- дыбыстар мен бояуларды сәйкестендіру;
- жастардың оқиғаның негізгі идеясын ашудағы рөлі қандай екені туралы гипотеза жасау және болжау.

О. Сәрсенбаев прозасын оқытуда қолдануға болатын келесі инновациялық тәсіл – «үзілістермен оқу» стратегиясы. Осы стратегияны іске асыру барысында келесі ережелерді сақтау қажет: біріншіден, талдау үшін ұсынылған мәтін білімгерлерге таныс емес болуы тиіс. Екіншіден, динамикалық сюжеттік желісі немесе күтпеген сюжеттік бұрылыстары бар жұмыстарға артықшылық беру керек, оларды алдын-ала болжау қиын.

«Үзілістермен оқу» стратегиясының негізінде әрекетке шақыру, түсіну, рефлексия кезеңдері толық қамтылған. Білім алушылардың бұрыннан бар білімдерін жандандыруды көздейтін бірінші кезеңде оқытушы автордың өмірбаяны және шығарманың жазылу тарихы туралы қысқаша баяндап, қажет болған жағдайда тарихи-тұрмыстық түсініктеме бергені жөн. Содан кейін шығарма атауының семантикасына назар аударып, оның мазмұнын болжап, бірқатар гипотезалар жасау керек. Бұл кезеңде «Блум түймедағы», борт журналы, «ми шабуылы» немесе «болжау ағашы» сияқты әдістерді қолдануға болады.

Түсіну кезеңінде білімгерлер мәтіннің үзінділерін оқиды және оқытушы қойған сұрақтарға жауап бере отырып, олардың мазмұнын талқылайды. Аялдамалар саны сабақ уақытымен шектеледі және 3-тен 5-ке дейін ауытқиды, өйткені олардың әрқайсысы екі немесе одан да көп сұрақтармен бірге жүреді: кемінде бір сұрақ оқылған үзіндінің мазмұнын түсіну үшін және бір сұрақ – мәтіннің келесі үзіндісінің мазмұнын болжау мақсатында қойылуы тиіс. Үзіліс іс-әрекетті дамытудың екі нұсқасынан асатын сюжеттік қиылыста жасалады, осы себепті қарапайым «иә» немесе «жоқ» жауаптарына бағытталған сұрақтар қойылмағаны абзал. Түсіну сұрақтары оқылған фрагментті талдауға бағытталуы керек, мәтінге түсініктеме берудің лингвистикалық және басқа да түрлерін қолдануға болады. «Сіздің болжамдарыңыз орындалды ма?» деген сияқты сұрақтарды қоюға болмайды, себебі ол білімгерлердің сыни ойлауын қалыптастыруға ықпал етпейтін ең ықтимал гипотезаларды айтуға итермелейді. Бұл кезеңде «болжау ағашы» әдісімен немесе аналитикалық әңгіме, инсерт, борт журналы және т. б. сияқты әдістерді қолдануды жалғастыру керек.

Соңғы оқылған үзіндіні түсіну кезеңі рефлексияға біртіндеп ауысады, оның барысында оқытушы мен білімгерлер шақыру кезеңінде тұжырымдалған сұрақтар мен болжамдарға оралып, алынған ақпаратты мәтін туралы оқығанға дейін білгендерімен салыстырады. Рефлексия процесінде олар қорытынды жасайды, өйткені қазір мәтін олардың алдында тұтас бірлік ретінде пайда болды. Жұмыстың формалары әр түрлі болуы мүмкін: қорытынды әңгіме, пікірталас, сөзжарыс, синквейн құрастыру, эссе немесе мазмұндама жазу. Білімгерлермен мәтіннің негізгі мәселесін талқылау, оны сұрақ түрінде тұжырымдау, содан кейін осыған ұқсас мәселені ашатын зерттелген шығармалармен ішкі байланыстар орнату ұсынылады. Рефлексия кезеңінде шығармаға енгізілген негізгі құндылықтарды ашуға байланысты жеке нәтижелер де қалыптасады.

Үзілістермен оқу стратегиясына жүгіну білімгерлердің әдеби шығармада бейнеленген өмірдің көркем бейнесін тек эмоционалды қабылдау ғана емес, сонымен бірге интеллектуалды түсіну, өз іс-әрекеттерін мақсатпен салыстыру және қажет болған жағдайда қателерді түзету деңгейінде түсіну қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді [7, 137-б.].

Сабақтардағы ақыл-ой жүктемесінің артуы білімгерлердің зерттелетін пәнге деген қызығушылығын, сабақ барысында олардың белсенділігін қалай қолдау керектігі туралы ойлануға мәжбүр етеді. Танымал педагог К.Д.Ушинский айтқандай, қызығушылықтан айырылған оқыту білім алушының бойындағы оқуға деген ынтаны өлтіреді, онсыз ол алысқа кетпейтіні белгілі. Пәнге деген қызығушылықты сақтау және оқу процесін сапалы ету үшін сабақтарда ақпараттық технологиялар да белсенді қолданылады.

Бүгінгі таңда оқу процесіне компьютерлік технологияларды енгізу – оқытудың ажырамас бөлігі. Білім беруде компьютерлік технологияларды қолдану тиімділігі даусыз, өйткені оқытудың тиімділігі және білім мен дағдылардың сапасы айтарлықтай артады. Кез келген қаламгердің, соның ішінде О.Сәрсенбаев шығармаларын оқытуда компьютерлік бағдарламалық құралдарды қолдану оқытушыға оқытудың дәстүрлі түрлерін әртараптандыруға ғана емес, сонымен қатар мынадай мәселелерді шешуге мүмкіндік береді: оқытудың көрнекілігін арттыру, оны саралауды қамтамасыз ету, білімді бақылауды жеңілдету, пәнге және шығармаға деген қызығушылықты арттыру, білімгерлердің танымдық белсенділігін дамыту [8, 62-б.].

Әдетте, ақпараттық технологиялар үш бағытта қолданылады:

- дайын цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану;
- PowerPoint көмегімен көрнекі әдістемелік құралдар жасау;
- тест жасау (әртүрлі қосымшалар көмегімен).

Мысалы, Оразбек Сәрсенбаевтың өмірі және шығармашылығымен танысу кезінде білімгерлердің өз бетінше арнайы жоба дайындауын тапсыруға болады.

Келесі әдіс – шығармашылық оқу әдісі. Шығармашылық оқу әдісінің мақсаты – көркемдік қабылдауды жандандыру, өнер арқылы көркемдік тәжірибені, оқушылардың көркемдік бейімділігі мен қабілеттерін қалыптастыру.

Шығармашылық оқу әдісі келесі тәсілдермен сипатталады [9]:

- мәнерлеп оқуға үйрету;
- көркем сөз шеберлерін оқу;
- түсініктеме оқу (ілеспе түсініктемемен оқу);
- бастапқы қабылдауды анықтау бойынша әңгіме;
- оқушылардың көркемдік қабылдауын тереңдететін мәселені қою;
- оқушылардың өмірді бақылауы немесе жұмыс мәтіні бойынша шығармашылық тапсырмалар.

Бұл әдісті Оразбек Сәрсенбаевтың қазақ әдебиетінің алтын қазынасына енген «Таңбалы тас», «Бақыт құсы», «Ыбырай түбегі», «Жалғыз күрке», «Гүлжаһан», «Сағым», «Тамыр», «Уәде», «Қойнау» сияқты әңгімелерін оқытуда қолдануға болады. Барлық осы шығармалардың ортақ ерекшелігі – оларда сипатталған жайттардың еліктірушілігі және жақсы суреттелген әрі жақсы дараланған кейіпкерлердің табиғи көрінісі болғандықтан осы туындылар желісі бойынша бастапқы қабылдауды анықтау бойынша әңгіме тәсілімен жүргізуге ыңғайлы.

ЖОО білімгерлеріне О.Сәрсенбаев прозасын оқыту кезіндегі келесі тиімді әдіс ретінде сыни ойлауды дамыту технологиясын қолдана отырып, пікірталас («дискуссия» лат. - зерттеу, талдау, кез келген мәселені талқылау) әдісін ұсынар едік.

Пікірталас – сөйлеудің өте күрделі формаларының бірі, оны игеру үшін білімгерлердің өз ойларын білдіруге алдын-ала дайындалуы қажет. Бұл әдіс бұрыннан әдебиет сабақтарында, әсіресе көркем шығарманы талқылау және талдау кезінде тиімді. Топтық талқылауды әрекетке шақыру кезеңінде де, рефлексия кезеңінде де қолдануға болады. Сонымен қатар, бірінші жағдайда оның міндеті: бастапқы ақпаратпен алмасу, қайшылықтарды анықтау, ал екіншісінде – алынған ақпаратты қайта қарау мүмкіндігі,

мәселенің өзіндік көзқарасын басқа көзқарастармен және позициялармен салыстыру. Топтық пікірталас формасы қарым-қатынастың диалогын дамытуға, ойлаудың тәуелсіздігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Мысал келтірер болсақ, жазушының «Өткел» әңгімесін [10] оқыту кезінде әңгімені бірнеше бөлікке бөліп, сондағы бас кейіпкер Мұсатай Байқуатовтың қандай жан екенін пікірталасқа салуға болады. Бұл шығарманы таңдау себебіміз, туындыда кейіпкердің мінез-құлқының қыр-сыры бастапқыда байқалмай, тек нақты жағдай кезінде ғана ұтымды ашылған. Оның жан-дүниесінің бояудан тыс сұрғылттығы шағын эпизод пен монологтан анық көрінеді. Бауыр еті баласынан айрылып отырып, оның өлімін өз қара басының қамына пайдаланып, жан қайғысын адал адамға тұзақ ретінде жасауы кез келгеннің аза бойын қаза тұрғызатындай қорқынышты жағдаят. Яғни, жазушы мұнда кейіпкердің жеке басындағы қайғылы жайт арқылы оның ішкі әлемін алақанға салып берген тұсын пікірталас арқылы білімгерлердің өздігінен ашуына бағыттауға болады.

Жазушы барлық шығармаларындағы кейіпкерлерінің ішкі рухани әлеміндегі қиын-қыстау сәттерді, психологиялық шырмаулы жағдаяттарды екі алуан қырынан сипаттауға дағдыланған. Алғашқы қыры – туынды желісін еліктірірлік оқиға арқылы өрбітуі. Мұндай шығармалары: «Ұйқың тыныш болсын», «Мәміле», «Елес», «Қайыпберді қайтып келді», «Қамыс қаланың вокзалы» сияқты әңгімелері. Ал «Шешен әлі тірі», «Жиде гүлдегенде», «Өзің қандайсың» секілді әңгімелерінде басты орында оқиға емес, кейіпкердің ішкі әлемін, сезім құбылыстарын тікелей көрсететін монологтар мен суреттер басым. Бұл авторға тән стильдік даралық деуге болады. Сондықтан пікірталас әдісін О.Сәрсенбаевтың кез келген шығармасына сәтті қолдануға болады деп санаймыз.

Қорытынды

Қаламгер шығармашылығын оқытуда жаңа технологияларды қолдану оқу процесін даралауға және саралауға, әркімнің іс-әрекетін бақылауға, студенттердің шығармашылық және танымдық қабілеттерін белсендіруге, оқу процесін оңтайландыруға, жұмыс қарқынын едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Бұл сапалы үлгерімнің өсуіне әкеледі және оларды оқыған жылдар ішінде қазақ әдебиетіне деген тұрақты қызығушылықты сақтайды.

Қорытындылай келсек, стильдік ізденістері арқылы қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасын қалдырған, шығармалары қалың оқырман тарапынан да, үкімет тарапынан да жоғары бағаланып, аға буын жазушылар мен замандас майталмандар және кейінгі толқын өкілдері мойындаған қарымды қаламгер Оразбек Сәрсенбаевтың туындыларын оқытудың әдістемелік аясы өте кең екені анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Беспалько, В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: Изд-во Института профессионального образования МО России, 1995. – 342 с.
2. Фабриков М.С. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. — Владимир: ВлГУ, 2021. — 224 с.
3. Қ.Бітібаева. Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы. Алматы: Мектеп, 2003. – 336 бет.
4. Қасқабасов С.Таңдамалы. Т.1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер.— Астана: Фолиант, 2014— 320 бет.
5. Сәрсенбай О. Өмірнама. – Алматы: Қайнар, 2005. – 688 б.
6. Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. – Алматы, 2007. – 144б.
7. Жұмакаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.
8. Ф. Б. Бөрібекова, Н. Ж. Жанатбекова. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. – Алматы: ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы. – 2014. – 360 бет.

9. Кудряшев Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы: пособие для учителя. – М. : Просвещение, 1981. – 190с.

10. Сәрсенбаев О. Уәде: Повестер мен әңгімелер / О.Сәрсенбаев.- Алматы: Жазушы, 1985.- 400 бет.

Дина Абиыр

«№36 орта мектеп» МКМ, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Алматы облысы, Іле ауданы

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ТАЛДАУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа: Мақалада мектеп бағдарламасында берілген көркем шығарманы талдаудың теориясы, тәсілдері, әдістемесі жан-жақты талдана отырып көрсетілген. Сонымен қатар, көркем шығарманы талдаудың оқушыға қаншалықты тиімді екені, қарама-қайшы сәттер мен тенденцияларды, әдеби шығарма көп қырлы процесс екендігі түсіндірілді. Мақалада бірнеше талдаудың түрлері (сюжеттік, көркемдік, шолу бағытындағы, сұрыптау)оқудың тиімді нақты интербелсенді әдістері берілген. Көркем образ, көркем шығарманы оқытудың кезеңдеріне тоқталған. Жан-жақты талдауды жүргізуде көркем шығарманы тірі организм секілді жан-жақты талдау жасап, шығарма оқиғасы қай кезенді қамтитыны, жазушы стилі, сөз қолданудағы ерекшелігі (лингвистикалық талдау), мазмұндас шығармалардың ұқсастық жақтары (салыстырмалы талдау) кеңінен қарастырылған. Заманауи интербелсенді әдістерді қолданудың тиімді жақтары авторлық көзқарас тұрғысынан практиканы ұштастыра отырып талданды.

Тірек сөздер: Әдебиет, әдеби көркем шығарма, бағдарлама, шығарма тілі, образ, сюжет, фабула, эпизодтар, талдау, әдістеме, әдіс-тәсілдер, шығарманың тақырыбы, автор көзқарасы, көркем бейне.

Кіріспе

Көркем шығарманы талдаудың тиімділігі дегеніміз — көркем мәтінді терең түсініп, оның көркемдік-идеялық мазмұнын ашу арқылы оқырманның дүниетанымын, эстетикалық талғамын және сыни ойлау қабілетін дамыту. Бұл үдеріс оқушыға немесе оқырманға бірнеше маңызды мүмкіндік береді. Соларға тоқтала кетсем.

Ең алдымен, мазмұнды терең ұғыну. Аты айтып тұрғанда, көркем шығарманы талдау арқылы оқырман сюжет желісін ғана емес, автордың идеясы мен мақсатын да түсінеді. Әр кейіпкердің мінез-құлқы мен оқиғаның астарын ашуға көмектеседі. Шығарманы терең түсініп, автордың ойын терең ұғынады.Екіншіден, тіл байлығын арттыруға көмектеседі. Көркем туындыдағы бейнелі сөздер мен көркемдік тәсілдерді (метафора, эпитет, теңеу) талдау арқылы тілдік қор молаяды, сөйлеу шеберлігі дамиды. Ойлау қабілеті дамиды. Сондай-ақ, эстетикалық сезімдерін қалыптастырады.

Шығарманың көркемдік құндылығын ұғыну арқылы оқырман сұлулықты бағалауды үйренеді, рухани дүниесі байиды.Бүгінгі таңда педагогика саласы оқушының сыни ойлауы мен өзіндік пікір қалыптастыруына баса назар аударуда. Ал, көркем шығарманы көп оқыған оқушының ойлау қабілетімен қатар, сыни ойлау қабілеті дамиды. Әрбір көркем шығармаға өзіндік баға беру арқылы оқырман өз ой-пікірін дәлелді түрде жеткізуге машықтанады. Сонымен қатар, оқырманның мәдени және тарихи танымдары кеңейеді.Әдеби туындының тарихи контекстін білу арқылы оқырман ұлттық болмысты, дәстүр мен тарихты тереңірек түсінеді.

Әдебиет –синкретті, саф өнер. Өнердің сөз сиқырымен салынатын, ешкім қайталай алмайтын, бір кезең тарихын толық суреттей алатындай құдіреті бар түрі. «Шығармашылық қызметтің кез-келген өнімі сияқты, әдеби шығарма өмірді қайта жасайды. Жазушы өмірді зерттей отырып, бақылай отырып, талдай отырып, оны қоршаған шындықтан фактілерді таңдайды» [1; 23].

Көркем шығарманы талдау — тек оқу емес, ойлау, сезіну, түсіну, пікір айту өнері. Ендеше, қазақ әдебиеті сабағында көркем шығарманы талдаудың әдістері мен тәсілдерін өзіндік тұрғыдан қарастыра келе, талдау шолу жұмыстарын ұсынғым келеді.

Негізгі бөлім

1.1 Көркем шығарманың маңызын ашатын – көркем образ.

Көркем образ – бұл автордың белгілі бір өнер түріне тән құбылысты немесе процесті түсінуінің нәтижесі. Негізінен тақырыптың дара және жалпылама қасиеттерін біріктіріп көрсететін көркем образ дүниетанымдық функцияны орындайды. Бұл оны өмірлік тұжырымдамамен байланыстырып, шығарма шынайылығын ашады. Ал егер объект пен субъект тұрғысынан қарап көрсек ше? Тұжырымдама бойынша объект туралы объективті нақты, шынайы деректерді көрсетсе, көркемдік обрада бейнеленген құбылыстың, тылсымның жалпы көрінісі әрқашан авторлық ұстаныммен, көзқараспен боялып беріледі. Демек, бұл – субъективті қыры. «Көркем образ автордың тақырыпқа деген идеялық-эмоционалды қатынасын білдіреді, ол мәнерлі, яғни тек ақылға ғана емес, оқырмандардың сезіміне де бағытталған. Тұжырымдамалық және бейнелі ойлау шындықты білуде бір-бірін толықтырады, сонымен бірге әртүрлі әдістерді қолданады»[2; 97].

Көркем образ негізінен алғанда типтік мағынаға ие екенін ескеріп, әрқашан ортақ, маңызды қасиеттерді шоғырландырады, дегенмен, жазушы бірегей, ерекше бейнені, ешкімге ұқсамайтын типтік бейне жасайды. Типтілікті сабақта жалпылау, жиынтық образ деп оқытып келеміз. Жалпылау және бірегейлік – көркем образдың негізгі сипаттамаларының бірі. Кейіпкер бейнесін жасау да автор белгілі бір шынайы, нақты өмірлік құбылыстарды таңдап, сол кейіпкер айналасында болып жатқан басқа да аспектілерді ерекше атап көрсетеді. Жазушы бұл жерде қияли фантастика мен қиялды пайдаланады. Бейнені құрудың ажырамас шарты – ұйым – сөзбен бейнеленген және өзгертілген элементтердің таңдауы мен шығармашылықтың анық үйлесімі.

Көркем образ дегеніміз — жазушы немесе ақын шығармасында кейіпкерлердің, табиғаттың, құбылыстардың әдеби тәсілдер арқылы бейнеленуі. Бұл — әдебиеттің ең басты ұғымдарының бірі. Көркем образ оқырманның көз алдына тірі бейне ретінде елестейді және шығарманың идеялық мазмұнын ашуға қызмет етеді.

Көркем образдың ерекшеліктеріне тоқтала кетсек. Әрине, ең алдымен, жалпылау мен даралау. Көркем образ белгілі бір тұлғаны бейнелеу арқылы жалпы адамзаттық қасиеттерді көрсетеді. Мысалы, Абай шығармаларындағы Құнанбай образы арқылы қазақ қоғамының қайшылықтары ашылады. Сонымен қатар, терең психологиялық сипаттаманы білуге болады.

Әдебиетте кейіпкерлердің ішкі дүниесі, жан күйзелісі, ойлары мен сезімдері көркемдік құралдармен беріледі.

Үшіншіден, көркем образ, яғни бейне әдеби тәсілдер арқылы жасалады. Ол дегеніңіз күнделікті әдебиет сабағында қолданып, талдау кезінде автор ойын, шығарма тілінің көркемдігін анықтауға септігін тигізетін көркемдік құралдар: метафора, теңеу, эпитет. Ол образды әсерлі әрі шынайы етеді. Көркем образ оқырманға эмоционалдық әсер етеді, оны ойландырады, сезімін оятады.

Енді, қысқаша, көркем образ түрлеріне тоқтала кетсем.

- Адам образы (мысалы, Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» шығармасындағы Шұға),

- Табиғат образы (мысалы, Мұқағали Мақатаевтың өлеңдеріндегі табиғат көріністері),

- Қоғамдық құбылыстардың образы Мысалы, Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» шығармасындағы ұлттық сана образы. Қысқаша айтқанда, көркем образ— әдебиет арқылы өмірді танудың ең басты құралы.

1.2.Көркем шығарманы оқытудың кезеңдері

Көркем шығарма — оқушылардың дүниетанымын кеңейтетін, эстетикалық талғамын дамытатын маңызды құрал. Әдебиетті оқытуда шығарманы жүйелі түрде талдау арқылы

оқушылардың көркем мәтінді дұрыс қабылдауы қамтамасыз етіледі. Осы мақсатта оқыту бірнеше кезеңдерге бөлінеді.

Негізгі бөлім. Алдымен, дайындық кезеңі. Бұл кезеңде шығарманы оқуға қызығушылық тудыру мақсаты қойылады. Мұғалім мәтіннің авторы туралы мәлімет береді, тарихи-мәдени жағдайды таныстырады, шығарманың негізгі тақырыбы мен проблематикасын алдын ала болжайды. Мысалы, Абайдың өлендерін оқымас бұрын оның өмірі мен заманы туралы айта кету. Келесі қадам, шығарманы оқу кезеңі. Бұл – мәтінмен тікелей танысу кезеңі. Оқушылар көркем шығарманы мұқият оқиды немесе тыңдайды. Мәтінді мәнерлеп оқу, негізгі бөліктерін бөліп көрсету жүзеге асады. Сондай-ақ, мұғалімнің мәнерлеп оқуы, аудиожазбаны тыңдау, топпен оқу – көркем шығарманы оқытудың кезеңіне жатады. Ендігі кезең – шығарманы түсіну кезеңі. Оқушылар шығармадағы негізгі оқиғаларды, кейіпкерлерді, олардың іс-әрекеттерін түсінеді. Мәтінді сұрақ-жауап арқылы талқылау, қысқаша мазмұнын шығару жүргізіледі. Мақсат - шығарманың мазмұнын дұрыс игеру. Әдебиетті оқыту бағдарламасы бойынша пәндік білім мазмұны үш дағдыны қамтиды. Бірінші, түсіну және жауап беру, екінші, анализ және интерпритация, үшінші, бағалау және салыстыру. Осы дағдыны жүзеге асыру үшін терең талдау кезеңіне мұқият болу шарт. Шығарманың көркемдік ерекшелігіне назар аударылады. Кейіпкерлердің мінез-құлқын, автордың қолданған көркемдік құралдарын талдайды. Осы кезде оқушыға талданатын аспектілерді нақтылап ұсыну қажет: тақырып, идея, композиция, көркемдік тәсілдер. Енді, ең маңызды сәт – қорытынды кезең.

Шығарманың тәрбиелік мәні туралы әңгіме жүргізіледі. Оқушылар өз ойларын айтып, туындыдан алған әсерлерін білдіреді. Жай ғана сұрақ-жауап арқылы емес, оқушының ойын жетелейтін түрлі тәсілдер беруге болады. Ол тапсырмаларға шығармаға пікір жазу, эссе жазу, шығармадағы оқиғаны бүгінгі күнмен байланыстыру сияқты шығармашылық жұмыстар алуға болады.

Көркем шығарманы оқытудың әр кезеңі – оқушылардың әдебиетті терең түсінуіне, ойлау, сезіну, талдау қабілетін дамытуға бағытталған. Әрбір кезеңнің өз ерекшелігін сақтау оқыту үдерісінің тиімділігін арттырады.

1.3. Көркем шығарманы талдау түрлері

Көркем шығарманы талдау түрлері – бұл әдеби туындыны әр қырынан жан-жақты зерттеудің әдіс-тәсілдері. Әрбір талдау түрі шығарманың құрылымын, идеясын, көркемдік ерекшелігін түсінуге бағытталған. Негізгі талдау түрлеріне тоқталсақ.

1. Тақырыптық-идеялық талдау. Бұл әдіс арқылы шығарманың негізгі тақырыбы мен авторлық идеясы анықталады. Мысалы, «Абай жолы» романында қазақ халқының рухани дамуы негізгі тақырып болып табылады.

2. Көркемдік талдау. Мұнда көркемдік құралдар (метафора, теңеу, эпитет, символика) қарастырылады. Әдеби тілдің шеберлігі мен ерекшелігі сараланады.

3. Композициялық талдау

Шығарманың құрылысы (кіріспе, дамуы, шарықтау шегі, шешімі) зерттеледі. Әрбір бөлімнің шығарманың мазмұны мен идеясын ашудағы рөлі анықталады.

4. Психологиялық талдау. Кейіпкерлердің ішкі жан дүниесі, психологиялық ахуалы, мінез-құлқы тереңінен зерттеледі. Мысалы, Мұхтар Әуезов кейіпкерлерінің ішкі қайшылығы.

5. Тарихи-мәдени талдау. Шығармадағы оқиғалардың тарихи шындығы, қоғамдағы өзгерістер мен дәуір көріністері қарастырылады. Бұл әдіс арқылы тарихи контекст толық ашылады.

6. Салыстырмалы талдау. Екі немесе одан да көп шығарманы немесе кейіпкерді салыстыру арқылы ортақ және айырмашылықтарын табу. Мысалы, Абай мен Шоқан бейнелерін салыстыру.

7. Авторлық стильді талдау. Жазушының өзіндік тілдік ерекшелігі, баяндау мәнері, ой тереңдігі мен көркемдік тәсілдері талданады.

Қорытындылай келе, көркем шығарманы талдау түрлерінің әрқайсысы шығарманы терең әрі жан-жақты түсінуге көмектеседі. Әрбір талдау оқырманның әдеби танымын кеңейтіп, эстетикалық қабылдауын дамытады. Енді осы талдауларға мысалдар келтіре кетсем.

Мәтінге сұрақ қою әдісі:

Абайдың «Қыс» өлеңі бойынша сұрақ:

— Қыс қандай кейіпте бейнеленген?

— Қысты бейнелеу үшін ақын қандай көркем сөздер қолданған?

2. Рөлге ену әдісі

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романынан үзінді:

— «Егер мен Әбдірахман болсам, әкем Абайға қандай кеңес берер едім?» деп оқушылар өз ойларын ортаға салады.

3. Кластер әдісі

Ыбырай Алтынсариннің «Кел, балалар, оқылық!» өлеңі:

Ортасына «Оқу-білім» сөзін жазып, айналасына оқу мен білімге қатысты өлеңдегі ойларды таратып жазу.

✓ 4. Композициялық талдау әдісі

✓ Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Шығамын тірі болсам адам болып» өлеңі:

- Кіріспе: Арман мен мақсат.

- Негізгі бөлім: Өмір жолындағы күрес.

- Шешім: Болашаққа сенім.

✓ 5. Кейіпкерлерді салыстыру әдісі

✓ Ғабит Мүсіреповтің «Ананың анасы» шығармасынан:

- Бала Балауса мен Ақжан ананың мінездерін салыстыру.

✓ 6. Авторлық позицияны анықтау әдісі

✓ Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы:

— Автор Баян бейнесі арқылы қандай ерлік пен ұлттық рухты дәріптейді?

✓ 7. Концептуалдық талдау әдісі

✓ Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ар-ұждан» туралы өлеңдері:

— Өлеңнің терең мағынасын, адамның ішкі тазалығы мен рухани биіктігін түсіндіру.

✓ 8. Сөздік жұмыс әдісі

✓ Абай өлеңдеріндегі көне сөздер:

- «Ғибрат», «надан» сияқты сөздерді түсіндіріп, олардың өлеңдегі мағынасын ашу.

✓ 9. Эссе жазу әдісі

✓ Тапсырма:

— «Абайдың табиғат туралы өлеңдері маған қандай ой салды?» тақырыбында шағын эссе жазу

Б.Д.Жұмақаева: «Бастауыш және орта буын сыныптарда оқылған шығармалармен жүргізілген жұмыстар белгілі бір дәрежеде оқушының келешекте кітапты сүйіп оқуына немесе керісінше, мүлде қаламауына әкелетін жолбасы» [3, 126.] дейді.

Бірінші кезең – талдау бағытын ынталандыру, кіріспе сабақтарда жұмысқа қызығушылық тудыру. Жұмысты зерттеудің осы кезеңінде асығыстық, тікелей қабылдаудан алшақтау, мерзімінен бұрын қорытынды жасауға деген ұмтылыс қауіпті.

Екінші кезең – әдеби шығармалардың бейнелерін, композициясын, тірек эпизодтарын талдау. Мұғалім оқушыларды автордың идеясының тереңдігін түсінуге, оқиғалардың, бейнелердің нақты және жалпыланған мағынасын, сондай-ақ автордың көркемдік мәнерінің ерекшеліктерін түсінуге жетелейді.

Үшінші кезең (қорытынды сабақтар) – автордың ниеті мен оқуды жеке түсінуіне сәйкес сөз өнері туындысын қабылдаудың тұтастығын қалпына келтіру, сонымен қатар, оқушылардың дағдыларын белсендіру [4; 85].

Оқу кезеңдерінің қабылдау кезеңдерімен байланысы – бұл мектеп әдебиеті курсына оқушының қабылдау психологиясы туралы білімнің нақты есебі. Мұғалім оқушыны

бастапқы қабылдаудан терең қабылдауға жетелейді, онда тікелей қабылдаудың эмоционалдылығы сақталуы керек. Әдебиет сабақтарында кейде оқудың қай жерде аяқталатынын және талдаудың қай жерде басталатынын, мәтінді зерттеудің бір кезеңі аяқталып, екіншісі басталатынын анықтау қиын болса да, үш кезеңге түбегейлі бөлу өте маңызды, өйткені біріншісінде шығармаға саналы көзқарас қалыптасады, екіншісінде мәтіннің өзі талданады, үшіншісінде қорытындылар мен жалпылаулар жасалады, талдаудағылары жетілдіріледі.

1.4.Көлемді шығармаларды талдауға арналған әдістер

Көлемді шығармалар (роман, повесть, поэма) – күрделі композициялық құрылымы мен терең идеялық мазмұны бар туындылар. Оларды талдау шағын шығармалардан өзгеше, арнайы әдістерді талап етеді. Енді, көлемді шығармаларды тиімді талдауға арналған негізгі әдістерге тоқтала кетсек.

Алдымен, бөлім-бөлімге бөліп оқу және талдау ұсынылады. Көлемді шығарманы бірден толық қамту қиын болғандықтан, оны логикалық бөлімдерге бөліп, әр бөлімді оқыған соң талқылау қажет. Мысалы, «Абай жолы» роман-эпопеясын тарау-тарау бойынша мазмұндап, әр тараудың негізгі ойын анықтау. Сонымен қатар, көлемді мәтіндерді оқытуда сюжеттік желіні сызба арқылы көрсету әдісі өте тиімді. Шығарманың негізгі оқиғаларын тізбектеп, схемалық түрде көрсету оқушыларға оқиға байланысын түсінуді жеңілдетеді. Ш.Мұртазаның «Қызыл жебе» романындағы Рысқұлдың тағдыры мен оқиға дамуын кестелеу.

Келесі бір тиімді әдіс – кейіпкерлер галереясын жасау. Көлемді шығармаларда кейіпкерлер көп болады. Әр кейіпкердің мінез-құлқы, өзгеруі, олардың шығарманың дамуына ықпалы арнайы кесте арқылы жүйеленеді. Мысалы, «Абай жолы» романындағы Абай, Құнанбай, Дәрмен, Әзімбай бейнелерін салыстырып кесте жасатуға болады.

Төртінші, тақырыптық-идеялық талдау. Шығарманың негізгі және қосымша тақырыптарын, көтерілген әлеуметтік мәселелерді анықтауға тырысады. Шығарма мазмұнын толық түсінген кезде автордың идеясын оқушы бірден аңғарады. Бұл ретте де, М.Әуезовтың «Абай жолы» шығармасында – білім, әділдік, халықтың тағдыры мәселелері басты тақырып ретінде қарастырылады.

Тарихи-мәдени контекстпен байланыстыруға да болады. Шығарманың жазылған дәуірін, тарихи жағдайын түсіндіру арқылы оның маңызын ашу маңызды. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» романын талдау кезінде қазақ халқының тарихымен байланыстыру.

Автор стилін анықтау – Б.Блумның жоғары деңгейлі кезеңі. Бұл жерде оқушы тек шығарма мазмұнын түсініп қоймайды, өзіндік көзқарас тұрғысынан талдап, автор стилін анықтайды. Баға береді. Бұл әдіс деуден гөрі, оқу мақсатының дескрипторы деп те қарастыруға болады. Оқушы мұғалім көмегінсіз-ақ, жазушының баяндау мәнері, тілдік ерекшеліктері, көркемдік тәсілдерін талдай алады. Мысалы, Шыңғыс Айтматовтың шығармаларындағы терең философиялық астар мен табиғаттың тірі образдарын сипаттау.

Келесі бір әдіс ретінде, оқушының жеке пікірін анықтау үшін әңгіме-дискуссия ұйымдастыруға болады. «Келісу/келіспеу» эссесіне дайындық кезеңі деп қарастыруға да келеді. Әр пікір құнды десек, міне осы кезде оқушы толық ашылып, өз пікірін арнайы дәлелдермен ашып береді. Оқушылар немесе оқырмандар шығарманың маңызды мәселелері төңірегінде пікірталас жүргізеді. Мысалы, «Абай жолындағы» Құнанбай образы – зұлымдық па, әлде заманның адамы ма? деген сұрақ бойынша пікірталас.

Эссе және шығарма жазу. Бұл нағыз оқылған шығарманың түйінін берер кез. Эссенің түрі көп. Оқушы деңгейі, шығарманың көтерген мәселесіне қарай, таңдап беруге болады.

Шығарма бойынша өз ойын эссе немесе шағын шығарма түрінде жазу, оқырманның өз көзқарасын қалыптастырады. Мысалы, «Мен үшін Абайдың бейнесі қандай?» тақырыбында эссе жазу. Көлемді шығармаларды талдау – күрделі әрі жауапты жұмыс. Ол арнайы құрылым мен жүйелілік талап етеді. Әдістерді дұрыс қолдану шығарманың

мазмұнын толық түсінуге және әдеби-эстетикалық қабілеттерді дамытуға мүмкіндік береді. Енді эссе түрлеріне тоқтала кетсем. Әдеби эссе түрлері* бірнеше негізгі бағыттарға бөлінеді. Әдеби эссе – бұл автордың белгілі бір көркем шығарма немесе әдеби құбылыс туралы ой толғауы. Эссе түрлері төмендегідей жіктеледі:

1. Аналитикалық эссе. Шығарманың құрылымын, тілдік құралдарын, образдарын талдау. Мақсаты – мәтіннің ішкі мәнін ашу.

2. Критикалық эссе. Автор белгілі бір шығармаға баға береді: оның маңыздылығы, идеясы мен көркемдік ерекшеліктері туралы пікір айтады.

3. Проблемалық эссе. Шығармадағы белгілі бір мәселені (махаббат, ерлік, әділетсіздік және т.б.) талдайды және оны қазіргі өмірмен байланыстырады.

4. Шығармашылық эссе

Еркін стильде жазылады. Автор өз сезімдері мен әсерлерін білдіре отырып, шығарма туралы ой толғайды.

5. Биографиялық эссе

Белгілі бір жазушының өмірі мен шығармашылығына арналған. Автор оның еңбектерінің қоғамға әсерін сипаттайды.

6. Салыстырмалы эссе

Екі немесе одан да көп шығарманы салыстырады: ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табады.

1.5.Көркем шығарманы талдау құрылымы:

1. Шығарманың тақырыбын, мәселесін және идеясын анықтау.

2. Көркемдік бейнені (соқпақтар, фигуралар) жасау құралдарын көрсету.

3. Баяндау формасын анықтау, кейіпкерлерді тізімдеу, олардың жұмыс құрылымындағы мәртебесін белгілеу.

4. Қайшылық түрін көрсету.

5. Сюжеттік элементтерді сипаттау (экспозиция, байланыстыру, іс-әрекеттің дамуы, шиеленіс, шарықтау шегі, шешімі).

6. Композициялық әдістерді атап өту [4; 91].

Әдіскер-ғалым Қ.Бітібаева көркем шығарманы талдаудың 3 түрін ұсынады:

1. Жан-жақты талдау;

2. Шолу бағытындағы талдау;

3. Сұрыптап талдау.

Жан-жақты толық талдау көркем туындыны тұтастай қарастырып талдайды. Бұл талдау түрі кейде **мәтіндік талдау** деп аталады. Жан-жақты мәтінмен жұмыс жасау көп уақытты қажет етеді, дегенмен оның тиімді тұсы – көркем туындыны тұтастай қамтып, құрылымдық, мазмұндық, тілдік аспектілерін терең талдауға мүмкіндік береді. Мұндай тәсілде шешуші эпизодтар, суреттеу, баяндау, кейіпкер монологы мен диалогтары негізге алынады [5; 79]. Мәтіндік талдаудың басты ерекшелігі – үнемі түпнұсқа мәтінге сүйенуінде. Осы себепті мұғалім көркем шығарманың идеясын ашуға көмектесетін тұстарды мақсатты түрде назарға алады.

Көркем шығарманы оқытудың бірнеше әдіс-тәсілі бар. Талдау жүргізбестен бұрын, ең алдымен, оқушылардың шығарма мазмұнын қаншалықты меңгергенін анықтап алу қажет. Бұл мақсатта «интервью» әдісін қолдануға болады: оқушылар шығарма кейіпкерлері ролінде сұхбатқа қатысып, мазмұн бойынша сұрақтарға жауап береді.

Оқушылар мәтінді оқи отырып, тілдік және стильдік ерекшеліктерге назар аударады, лингвистикалық талдау жасайды. Мәселен, шығарманың тілдік құрылымын меңгертуде **Ривин әдісі** тиімді болып табылады. Бұл әдіс бойынша:

- азат жолды мәнерлеп оқу және мазмұндау;
- әр абзацқа жоспар құру;
- сөздікпен жұмыс жүргізу;

- негізгі ойды табу;
- мәтінге ат қою.

Осы талдаулар барысында оқушылар мәтіндегі қос сөздердің жиі қолданылғанын байқай алады. Жазушы кейіпкердің қимыл-қозғалысын беру үшін осы тілдік тәсілді шебер қолданған. Мысалы: *«Еңсеп тақтай тасты дұрс-дұрс түйгіштей жөнелді... сосын омырауынан шып-шып тер шықты. Еңсеп оқтын-оқтын дем алып ап, ұрғылай берді. Қайқайтып тұрып тақтай тасты сарт-сұрт сабалады»*. Бұл үзінділер кейіпкердің қажырлы еңбегін суреттеуде қызмет етеді.

Көркем шығарма мазмұнын меңгерткеннен кейін келесі кезеңде шығарманың **құрылымдық** талдауы жүргізіледі.

Әлеуметтік талдау барысында, мысалы, М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» шығармасы революцияға дейінгі қазақ қоғамының әлеуметтік шындығын көрсетеді. Негізгі кейіпкер – Ғазизаның өмірінің қайғылы тағдыры табиғат суретімен сабақтастырыла суреттеледі. Қыс пен боран – сырттан келетін қауіп пен қайғының символы ретінде беріледі.

Талдаудың тағы бір түрі – **шолу бағытындағы талдау**. Бұл тәсілде мұғалім туындыны жалпылама қарастырып, нақты проблемалық сұрақтарға немесе эпизодтарға терең тоқталмайды. Шығарманың сюжеттік желісі, композициясы, тілі, тақырыбы тұтастай қамтылады. Бұл оқушылардың мәтінмен еркін жұмыс істеуіне жағдай жасайды.

Ал **сұрыптап талдау** белгілі бір бағытты нақты айқындауға бағытталған. Мұнда талдау көбіне проблемалық сұрақтар төңірегінде ұйымдастырылады. Мұғалім шығармадағы негізгі идеяны бөліп алып, сол мәселе аясында оқушыларды ойлануға жетелейді. Бұл әдісте «Ой қозғау» стратегиясын қолдану тиімді. Бұл тәсіл оқушылардың сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

1. Проблеманы негізгі терминдер арқылы құрастырып, бір ғана ең басты мәселені айқындау.

2. Бір де бір идеяны жалған деп танымай, оны зерттеуді тоқтатпау;

3. Кез келген идеяны (тіпті оның қажеттілегі қазір күмәнді көрінсе де) жалғастыруға ұмтылу;

4. Қатысушылар өзін ыңғайлы сезініп, «ашылуы» үшін оларды қолпаштап, ынталандырып отыру;

5. Идеяларды бағалау мен іріктеуді тек шығармашылық идеялар келтіру жұмысы аяқталғаннан кейін ғана бастау. Мұндай жұмысты алғашқы әрекетке (идея келтіруге) қатынаспаған сарапшыларды жұмылдыру. Сарапшылар ой қозғауда келтірілген барлық ұсыныстар мен идеяларды мұқият зерттеп, оларды жүзеге асыру мәселесіне баса назар аударады. Сарапшылар ұсынылған идеялардың ішінен нақты жағдайларда қолдануға тұрарлықтарын таңдап алады.

Талдаудың үшінші түрінің негізгі мақсаты – оқушының әдебиетті зерттеу әдістерін игеруге бағытталған іс-әрекетін жетілдіру және өнермен кеңірек қарым-қатынас жасау.

Оқушылардың оқырмандық қабылдауын одан әрі жетілдіру әдеби шығармаларды идеялық-стилистикалық талдау барысында олардың шығармашылық тәуелсіздігінің артуымен байланысты. Жоғары сынып оқушыларына тапсырмаларды біртіндеп күрделендіру, дағдыларды мақсатты түрде қалыптастыру маңызды: қазақ жазушыларының стилінің ерекшеліктерін бақылаудан бастап, стильдің жеке компоненттеріне қатысты бастапқы тұжырымдар мен жалпылаулардан бастап, көркем мәтінді нақты талдауда стильдің теориялық және әдеби тұжырымдамасын меңгеруге дейін талдап, жұмыс жасайды.

Қорытынды

«Шығарманы талдау – әдебиет сабағының негізі» деген ой өте маңызды. Әдебиет сабағында шығарманы жай ғана оқып шығу жеткіліксіз – оны терең түсініп, талдау арқылы ғана оқушылардың әдеби-эстетикалық дүниетанымы қалыптасады. Негізгі себептеріне тоқталып өттік. Ойлау дағдыларын дамытады. Шығарманы талдай отырып, оқушылар өз ойларын жүйелейді, дәлелді пікір айтуға үйренеді. Эмоциялық әсер қалдырады.

Бүгінгі күннің дертіне айналған фраза есуке түседі: балалар кітап оқымайды! Егер мұғалім тарапынан шығармаға қызықтыру, олардың пікірін құнды санау, өз ойларын ашық, сауатты жазуға бағытталған тапсырмалар болса, бүгінгі ультра жылдам жастар қызыға оқиды. Ұстаз ізденуден, оқушы жүрегінен жылу іздеуді тоқтатпауы тиіс. Әдеби шығарма арқылы оқушылар адамгершілік құндылықтарды сезінеді, эмоциямен қабылдайды. Шығармашылық қабілетті дамытады.

Кейіпкерлерді түсіну, олардың іс-әрекеттеріне баға беру арқылы оқушылардың қиялы өсіп, көркем тілге үйретеді.

Автормен бірге «сөздің сиқырын» сезінеді, сөйлеу мәдениеті қалыптасады. Төзіндік пікір қалыптастырады. Әр оқушы өз көзқарасын білдіре отырып, әдебиетке жеке қатынасын дамытады. Сондықтан да, әдебиет сабағында көркем шығарманы талдау керек.

Әдебиет сабағында шығарма талдаусыз тек формалды оқу болып қалады. Ал нағыз әдебиет сабағы – шығарма әлеміне ену, авторлық идеяны түсіну, оқушының ішкі жан дүниесіне әсер ету арқылы жүзеге асады.

Қорыта келгенде, жүйелік тәсілдің элементтерін талдауда қолдану қазіргі әдебиеттану тұжырымдамасына сүйенуден, шығарманы қабылдау, оны талдау және сабақтағы іс-әрекетте білім мен ұғымдарды өз бетінше қолдана білу, теориялық алғышарттардың шығарманың бейнелік ерекшелігін қарастырумен өзара әрекеттесуінен, бүкіл курсты зерттеудің әртүрлі кезеңдерінің өзара байланысынан тұрады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ақшолоқов Т. Көркем шығармаға талдау жасау. – Алматы: Мектеп, 1993. – 23-б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Жазушы, 2001. – 97-б
3. Жұматаева Е. Әдебиетті оқытудың кейбір мәселелері. – Алматы: Сардар, 2004. – 85, 91-бб.
4. Жұмақаева, Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.
5. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1994. – 79-б.

Баян Дәулетханқызы Керімбекова¹

Ақерке Жұмабекқызы Базарбек²

Ф.ғ.к., SDUUniversity қауымдастырылған профессоры¹, 1 курс магистранты²

SDU University,

Алматы қаласы, Қазақстан

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЮМОР ФЕНОМЕНІ: МАРАТ ҚАБАНБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа: Аталған мақалада автор балалар әдебиетіндегі юмордың қолданысы жас оқырманның дүниетанымын қалыптастыруда ең маңызды құрал ретінде сипатын талдайды. Балалар әдебиетінің көрнекті өкілі, Х. Андерсан атындағы сыйлықтың лауреаты, бірнеше конкурстардың жүлдегері жазушы, публицист Марат Қабанбайдың шығармашылығынан мысалдар келітере отырып, юмордың атқарар қызметі айқандалады. Марат Қабанбайдың еңбектеріне сілтеме жасай отырып, юмордың танымдық қызметі, тәрбиелік мәні мен эмоционалдық әсері ашылып талданады.

Балалар әдебиетіндегі юмордың алар орны ерекше. Келемеждің, шенеу мен мұқатудың, мазақтың басты қызметі кейіпкер бейнесін, жан дүниесі мен мінезіндегі ерекшеліктерін ашу. Балалар әдебиетіндегі кейіпкерлер әлемінде өзіндік орны бар - Заманбек мақала барысында әзіл-қалжың арқылы ішкі жан-дүниесі, өмірге деген көзқарасы мен дүниетанымы жан-жақты ашылады.

Кілт сөздер: Балалар әдебиеті, юмор, әзіл-қалжың, Марат Қабанбай, «Бақбақ басы

толған күн»

Бала тәрбиесі әр халық үшін бұл өмірдегі ең маңызды атқарар іс екені мәлім. Себебі бүгінгі бала ертеңгі ел тұтқасын ұстар азамат болатыны анық. Қазақтар бала тәрбиесіне сонау заманнан аса қатты мән берген. Соған орай халық даналығында «Тәрбие - тал бесіктен басталады», «Бала тәрбиесі басынан, еңбекке баулу жасынан» деген сынды мақал-мәтелдер бар. Тал бесіктен жер бесікке дейін баланың өсіп-жетілуі, ой-өрісінің кең, талғамының жоғары болуы, қоғам мен адамзатқа тигізер пайдасы мол, тәлім-тәрбие алып саналы азамат болып қалыптасуы өмір талабы. Ал сол азаматтың қалыптасуында балалар әдебиеттің алар орны орасан зор.

Бала жаны кіршіксіз пәк болып келеді. Ол өзінің оң-солын танып білуде үлкендердің ақ дегенін ақ, қара дегенін қара деп бойына сіңіреді. Бала жанының осы бір ерекшелігін түсінген ақын-жазушыларымыз өз шығармаларында балалардың нәзік әлеміне үңіліп, жас оқырмандардың ой-өрісін кеңейтетін, дүниетанымын қалыптастыратын еңбектерді жазуға мейілінше талпынды. Балалар әдебиетінің көрнекті өкілі Марат Қабанбай өзінің бір пікірінде: «Әдебиеттің басқа саласын қайдам, проза жерден табаны айырылса, хәлі кететін Ахиллес секілді туған топырағына адал жанр. Ал балаларға арнап жазылған дүниелер аса нәзік, шындыққа аса тілемсек, кінәз болып келеді. Кей-кейде жазу үстінде өзінді қолыңа ұзын таяқ алып, қыл арқанның үстімен әне құлаймын, міне құлаймын, деп жыбырлай басып келе жатқан жонглерше сезінесің. Кейіпкерлердің мінезі, жүріс - тұрысы, сөз саптасы балалық шақта бастан өткерген мың сан жағдайларға бүйрегі бұрып, сұранып тұрады. Ал одан қия бассаң, жалғандық жағадан алады» деген болатын. [1.176]

Қазақ халқының бойына, табиғатына күлкі мен қалжын, әзіл мен сықақ жат ұғымдар болып табылмайды. Сөзіміздің дәйегі ретінде белгілі орыс драматургі әрі сатиригі Михаил Зощенконың «Қазақ халқы күлкі мен қалжыңның, әзіл мен сықақтың отаны екенін аңғардым... Әзіл қазақ халқының табиғи төл қасиеті екенін оның ауызша прозасы одан әрі дәлелдей түседі» деп жазғанын мысалға келтіруімізге болады. Расымен айтқанда, әдебиетіміздің тарихына, фольклорымызға көз жүгіртер болсақ, қазақ әрдайым әзілге, юморға, күлкіге өте жомарт болып келген. Тіпті әзіл айту, халықты күлдіре алу да бір өнер деп санаған. Әзілді айтушы мен қабылдаушы бар. Егер де әзілді қабылдаушы қағытпа-қалжынды түсінбесе, я болмаса әзілді көтере алмаса «Аузында әзілі жоқтың қолында шөкпары бар» деп сынай түскен. Әзілге, юморға сыни талаптарды тек тыңдаушы тарапқа ғана емес, сонымен қатар айтушы тарапқа да қойған. Қатаң талаптардың бірі ретінде «Әзіл айтсаң да, әділ айт, ойнап айтсаң да, ойлап айт» деген жатады.

Сергей Баруздин: «Сатира мен юмор – жаңа адамды тәрбиелеудің аса күшті құралы...» деп баға береді. Әзіл мен күлкі қарулардың ішіндегі қаруы болып табылады. Әзілдің көмегімен бір адамның тіпті қоғамның кемшіліктерін, келеңсіз құбылыстарын әшкерелеуге болады. Осы бір құдіретті қаруды қаламгерлеріміз балалар әдебиетінде де қолдануда. Ең алғашында балалар әдебиетіндегі әзілдің, юмордың қолданысына қатысты авторлардың көзқарастары, ұстанымдары мен пайымдары екі тарапқа бөлінді. Осы мәселе жөнінде әдебиетші әрі сыншы Құлбек Ергөбек өзінің «Адамның бір қызығы бала деген...қазақ балалар әдебиеті мәселелері» атты еңбегінде тоқтала кеткен. Сыншы Қ. Ергөбектің айтуы бойынша: «Күлкі - балалар әдебиетіне кештеу келіп, кейіндеу мойындалған құбылыс. Жалпы, балалар әдебиеті арнайы мәселе болып осы ғасыр басында көтеріле бастағанда, авторлар күлкі жайында теңжарыла пікір айтқан. Біреулер, бала жаны балғын, күлкі уытын көтере алмайды десе, келесі біреулер, жоқ күлкі - өмір сәні, баланы сатира мен юмор қуатымен де тәрбиелеуіміз керек десті... Ал, қазір сатира - балалар әдебиетінің көркемдеуші құралы, бір элементі ғана емес, құрамдас бір бөлігіне айналды. Қазір балалар сатирасы деген ұғым қалыптасып үлгерген. Балалар әдебиетіне, сәби жанын жараламайтын жеңіл күлкі, жұмсақ юмор алдымен келді де, біртіндеп тұздықты ащы сатиралық өлеңдер де дәстүрге еніп кетті». [2.298]

Қазіргі таңда қазақ сатирасының зерттеуінде алдыңғы қатардағы жетекші ғалым әрі филология ғылымдарының докторы, өзіндік қолтаңбасын қалдырған Алпысбай Мұсаев

балалар әдебиетіндегі юмор мен сатира туралы ой-пікірлерін, сонымен қатар ғылыми талдауларын жүргізген. Зерттеушінің 2001 жылы “Балалар прозасындағы күлкі поэтикасы”

атты ғылыми мақаласында юмор поэтикасының ерекшеліктері кеңінен ашылып көрсетілген. Профессор А.Мұсаевтың айтуынша: “Балалар прозасындағы юмор поэтикасында келемеждің, шенеу мен мұқатудың, мысқыл мен мазақтың алатын орны да ерекше. Балалардың жан дүниесі мен мінездеріндегі ерекшеліктерді ашуда бұлардың қызметі орасан зор.” [3.37] Профессор А.Мұсаевтың пікіріне сүйене отырып, балалар әдебиетіндегі юмордың атқаратын басты қызметіне - балалардың ішкі әлемін таныту, жан-дүниесін ашу, мінездеріндегі өзгеге ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктерін айқындау деп көрсетсек болады. Юмордың осы бір қызметін жоғары деңгейде әрі ұтымды етіп қолданған қаламгерлердің бірі - Марат Қабанбай.

Марат Қабанбай - халықаралық Х. Андерсан атындағы үш жылда бір өтетін байқаудың қазақ қаламгерлерінің ішіндегі алғашқы дипломанты, Қазақстан Жазушылар одағының М. Әуезов атындағы әдеби сыйлығының лауреаты, бірнеше жабық конкурстың жүлдегері. Балалар әдебиетіндегі Эверест шыңын бағындырған қаламгердің “Бақбақ басы толған күн”, “Пысық болдым, мінекей!”, “Жиһанкез Тити” т.б бала жанын түсіндіретін, қызықты сюжеттікі желісімен және юмормен ерекшеленетін, қағытпа-қалжың арқылы әлеуметтік мәселені де көрсететін тәрбиелік мәні зор шығармалары бар.

Бәкен Ыбырайымов өзінің ғылыми докторлық диссертациясында юморлық сипат жайында былай дейді: «Күлкілі сөздер, қылық - қимылдар, соларды шегелейтін штрихтар мен детальдар кездесіп отырады. Ал, кейіпкерлердің өзіне де, өзгеге де объективті сын көзімен қарай білуі, алды-артын бағамдай алуы, юморлық нәштің кейде уытты сарказмға кейде ақы мысқылға ұласып, түптеп келгенде, баланың шама-шарқына сай сыншылдық пафосқа сабақтасып жатуы да образ тұлғасын таныту принциптерінің бірі болып табылады. Мысалы, М.Қабанбаевтың повестеріне тән сипат - баяндау мәнеріндегі үзілмейтін юморлық сипат. Әрі бұл юмор негізінен кейіпкердің қандай нәрсеге сын көзбен қарауынан «кекете» көз жүгіртуінен туындап отырады» дейді.[4.51] Балаларға арналған шығармада юморды ұтымды қолдану арқылы, күлдіре отырып сынау кез-келген жазушының қолынан келе бермейтіні анық. М. Қабанбайдың әзілдерінен, қалжындарынан біз сол уақыттағы халықтың дүниетанымынан, қоғамның психологиясынан, салт-санасынан хабардар боламыз.

Мәселен, “Пысық болдым, мінекей!” шығармасында “Үшбас егер осы жерде былбырап піскен қойдың басының құлағына айнала қалса, олла-білле, түк ойланбастан қылғи салар едім”. Әкесі өлгендей осыншама ойсыратып ұтпаса ақысы кетеме ме екен” [5.4] деген үзінді де басты кейіпкер асық ойнаудан ұтылған Досанның күлкілі сөздері арқылы кейіпкердің аңқаулығы, бала көңілінің жеңілісті бірден мойындай бермейтін қайтпастығы секілді қасиеттерін ашып көрсетуде. Сонымен қатар, бұл әзілдің астарын да ұлттық колоритімізде байқалады. Асық ойнау, піскен қойдың басы, сол бастың құлағын жеу тек қазаққа ғана соның ішінде ауыл балаларына ғана тән құбылыстар болып табылады.

Автор жас оқырманды өзіне бірден бір баулап алу себебі - сөз қолданысы, сөз саптауы. Марат Қабанбай жас оқырманының жас ерекшелігіне сай кейіпкерлерін тілдік қолданысына да аса қатты назар аударады. Досанның Үшбасқа қатысты айтқан сөзінен “Үшбас түгіл жетібасты жалмауызға айналып кетсе де, бір сұрапылды бастап жіберейін деп едім. Өттен, көше ортасы күш сынасатын ауыл сыртындағы ақ тақыр емес.” [5.8] деген сөйлемде жас баланың ішіндегі ызасын досының атын кекетіп “жетібасты жалмауыз” деп жеткізуі жазушының шеберлігін көрсетеді. Ойын баласы туындаған мәселесін күшпен шешпек болады. Бұл бала табиғатына тән жағдай. Жасы үлкен адамдар әдетте мәселерін коммуникация арқылы шешіп өзінің мықтылығын, дұрыстығын көрсетеді. Ал ойын баласы күш сынасып, өзінің жолдастарының алдында мықты екенін дәлелдегісі келеді.

Келесі бір “Бақбақ басы толған күн” деп аталатын туындысында Заманбек пен Қоқай шалдың әзілдері арқылы жас оқырманын қатал сынмен емес қағытпа-қалжыңмен, юмормен ойландыра отырып тәрбиелейді. Басты кейіпкер - 13 жасар Заманбек айналасына

мән беретін, мектептегі және отбасындағы мәселелерді өзінше пайымдап шешкісі келетін қу тілді бала. Марат Қабанбай өз кейіпкерлері туралы былай деген: “Естеріңізде шығар “Бақбақ басы толған күнде” мінезі ала-құла, а десе көмекейінен жүрегі көрініп тұратын аңқылдақ та адал Қоқай шал әр бұрыштан қылт етіп, елді күлкіге қарық қып жүреді. Ұлы Отан соғысына қатысқан. “Ерлігі үшін” медалімен наградталған. Ал айтқан хикаясын тыңдасаң, қара ормандай қалың фашисті жалғыз өзі жеңіп шыққандай не ғаламат батырлық жасаған, Бұл кісінің прототипі, атын айтпай-ақ қояын, біздің ауылдың адамы еді. Кейін құлақ салсам, ондай әзілқой, әңгімешіл ақсақалдар әр ауыл демей-ақ қояйын, әр ауданнан табылып қалады екен.”[1.172] Бұдан шығатын қорытынды, автор өз кейіпкерлерін ойдан емес, сол уақытта қоғамдағы өмір сүрген адамдардан алған. Яғни, жазушының кейіпкерлері сол дәуірдің айнасы десекте болады.”- Бала, Қоқай шиборбайлар жүрген қазіргі армияда емес, действующая армияда соғысқан. Ол кездін солдаттары соқталдай жігіттер еді. Мәселен, өзіміз... Сөзін аяқтамастан аузын жиып алды. Оған себеп денесінің шағындығы.”[6] деген үзінді де соғыстың сұрапылдығын көрсе де жаны жайсан Қоқай шалдың өз-өзінің дене бітіміне баға беруі езу тарттырады.

«Күлкі – наным-сенімдер мен қателіктерге қарсы күресетін ең күшті және тиімді өнер құралдарының бірі. Осындай қуатты құралды қаламына серік етіп, әдебиет әлемінде өмірдің кемшін тартқан тұстарын көрсету үшін, түрлі ұнамсыз көріністер мен мінез құлықтарды астарлы қалжыңмен сынау мақсатында әзіл-қалжың, жеңіл юморды кеңінен қолданған жазушылар аз емес»[7.32] Қоғамның ұнамсыз көрінісін қаламгер Қоқай шалдың ащы суға ынтықтығы арқылы көрсетеді. Қоқай шал - қоғамдық мәселелерді танытқан сәтті түрде туған юморлық бейне. Қазақ сонау баяғы заманнан тек таза ас ішіп, адал тамақпен ғана қоректенген. Ата-бабамыз арақ пен шарапқа қарсы болағанын білеміз. Алайда, Кеңес заманында арам судың деңдеп кеткені соншалықты қуанышта да, қайғыда да ішуді әдетке айналдырды.

«— Заманжан, осы арақ-шараптың белге емдігі бар, ә?

— Фельдшер Қатира ағамды сөйтіп емдеген.

— Е, Қатира қыз айтса... Е, алла, жебеп, қолдай көр. Бісмелдә!...

Стакан түбі тағы көз ілеспестен аспанға қарап Қоқайдың аузында қатып қалды. Одан арғысы да мәлім: иығынан аса сыңғырлай траектория жасап көк шөпке топ ете түсу» Ащы суды “бісмелдә” деп ішу күлкілі болғанымен, жазушы бұл оқиғада қазақ халқының бойындағы салт-санасын, дінін және моральдық қайшылықтарын жеткізіп тұр. Дәл осы контраст юмор тудыруда. Мұсылман қазақтың әрі ақсақалдың “бісмелдәсі” мен “арағы” қоғамның бір рухани дағдарысының айқын көрінісі. Бұрын бес уақыт намазын қаза етпей оқитын қазақтың кеңес заманында сол бір қасиетінен, тазалығынан, рухани байлығынан айырыла бастағанын күлдіре отырып сынап алады.

Балалар әдебиетінің басты оқырманы – жас балалар. Енді ғана тұлға ретінде қалыптасып келе жатқан бүлдіршіннің өмірінде тәлім тәрбие ошағы - мектептің алар орны орасан зор. Ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың «Тарыдай болып кіресің, таудай болып шығасың» деген сөзі дәп айтылған. Мектеп қабырғасында жүріп, бала алғаш рет қалам ұстап хат таниды. Сонымен қатар, алғаш рет ғашық болып, махаббаттың әрі жақсы көрудің де не екенін түсініп шығады. Жазушының бала психологиясын жақсы ұғынғанын танытатын тағы бір тұсы – Заманбектің класком Күләш қызды жақсы көруінен байқалады. Сезімнің жетегінде жүрген, махаббатың аспанында қалықтаған Заманбектің оқиғасы Күләшті түсінде көруінен басталады. “Бәрі Марк Твеннің «Том Сойердің басынан кешкендерін» оқудан басталды. Кітаптағы Том көрші қыз Беккиге ғашық. Том да, мен де он үш жастамыз, Былайша айтқанда, құрдаспыз. Ол секілді суда жақсы жүземін, ал мысықтарды құйрығынан тартып бажылдату үйрене келе оншалықты қиынға түспейтін өнер секілді. Ойлансам, оған тенелу үшін бір қасиет жетіспейді екен: ол - –Томға ұқсап қызға ғашық болу. Класта қыздар, құдайға шүкір, өріп жүр, ендеше, дереу біреуін жақсы көру керек – міндет солай. Сонда ғана Том құрдаспен ұпайымыз түгенделіп, теңесеміз. Оның есесіне, Томда жоқ бір қасиет менде бар: «Қазақстан пионері» газетіне «Мектебім»

атты өленім басылған ақынмын.[6]” Алғашқы жақсы көру сезімін бастан өткеріп жүрген жас кейіпкер тіпті шетелдік жазушы Марк Твеннің “Том Сойердің басынан кешкендеріндегі” басты кейіпкері Томға тамсана еліктейді, оның жасаған іс-әрекеттерін қайталайды. Үзінді де бала кейіпкер өзінің бойындағы артықшылығы мен кемшіліктерін, ұқсас тұстарын тізіп шығады. Заманбектің Томнан “«Қазақстан пионері» газетіне «Мектебім» атты өленім басылған ақынмын” деп өзіне жоғары баға беріп, өзін мақтап алады. Марат Қабанбай дүниеге бала көзімен қарай біліп, балалардың үнемі мақтауды, өзін жоғары санауды жақсы көретін әрі еліктегіш пәк көңілдерін осылайша ашып береді.

Сезімін жеткізу жолын ойластырған Заманбек кейде “Он үш жастағыларға міндетті түрде ғашық болудың керегі жоқ шығар” деп пайымдайды. Дегенімен класком қыз Күләшті есіне алса езу тартады. Тәуекелге бел байлаған Заманбек ақырында хат жазды. Ал хатын сабақ үстінде береді. Алайда жазылған хаттың нақты иесіне жетуі, класком қыздың хатта жазылған сөздерді түсініп-қабылдауының өзі қызық оқиғаға толы. Жазушы М. Қабанбай оқиғалар желісін қызықты етіп, тек жас оқырманды ғана емес жасы үлкен оқырмандарды да, аға - буынды да өзіне баурап алады, “ – Жазу? «Клүшә»... - Иығын көтерді. – Қалай оқылады әлде басқа тілде ме? Онда «Күләш, сені жақсы керемін» деп жазылған. Көзі үлкен еді. Енді мына менің алақаным қандай, сондайға жетті, жетпек түгіл, асты. – Кім жазған өйтіп? – Қателеспесем, бақырды ма, қалай? Бүлдіргенімді білдім, зып беріп партаның астына зыттым. Класком қыз ұятты ұмытып, бар беделден айрыла еңіреді. Беті бес тиындық Бәтес маз-мейрам. Қолын шапалақтап, тақтаның алдында қосаяқтай секеңдеп жүр. Партаның астынан бұралған қисық балтырларын тізелектен қия көріп жатырмын”.[6] Оқып отырған сәтте Заманбектің өз ісіне ұялап парта астына тығыла қалуы, Күләштің еңірей жылай қалғаны, ал сыныптасы Бәтестің Заманбектің ісіне күле қарағаны езуі тартқызары анық.

Баланы әдебиетке тартудың жолы - юмор. Қаламгер М.Қабанбайдың шеберлігінің арқасында жас оқырман Заманбекпен бірге оқиға ішінде жүргендей сезінеді. Бұл оқиға да тұлғалық даму, жасөспірім психологиясы және әлеуметтік юмор феномені тоғысып тұр. Класком Күләштің жылауы сол кезеңдегі қазақ қоғамында жасөспірімнің махаббат тақырыбында ашық сөйлеуі көп жағдайда «ұят», «ерсі» саналуын білдіреді.

Заманбектің сөз саптауы, өзіне ғана тән қимыл әрекеттері, мінезінің бар болмысын ашып, характерін жасауға үлкен үлес қосады. Заманбектің сезімге берілген жігіт екенін Күләш арқылы танытса, намысты жігіттік қыры Оқас арқылы танылады. Анасының күн өтпесін деп таққан қызыл орамалынан ұялған Заманбек Қоқай шалдың артына жасырынады. “Сол Оқас қазір арбаға айыр салып жатыр. Басымдағы Қызыл орамалды көрмесін деген оймен Қоқайдың артына бұға түсемін. Оның түйе жапырақтың көлеміндей жауырыны мені жасыра алмады. – Заманбек, қыз-қыз... – Оқас аттанды салды дейсің. Санын шапақтап маз мейрам. Жұдырығымды көрсетем алыстан. Арба үстінен, әрине. қорықпай-ақ сес білдіруге әбден болады. – Ку шешек, омақасып өлгір, біреудің баласында басын қалды ма, одан да өз жөніңді жөндеп алсайшы. -Жәнипа апай, жарайсыз! Айтқан сөзіңіз дүп-дұрыс. Оқас қу шешек, өз жөнін жөндей алмайды, тек сіз қарғағандай омақасып өле қалмайтыны өкінішті-ақ.” [6] Үзінді де жазушы Марат Қабанбайдың юморды қолдану мақсаты бала өміріндегі қиындықтарды жеңіл түрде беру. Атап айтар болсақ достық мәселесінде Заманбектің Оқасты дос ретінде қабылдамауы, балалардың бір-бірін кекету арқылы қорғануы, намысқа тырысып тұлға болып өсуі. Басты кейіпкер Заманбектің көзімен Оқасқа баға беруі, сол арқылы мінезін ашуы, жалпы айтқанда Оқасты танытуы сәтті шыққан. Күлдіре отырып сынайтын, күлдіре отырып шындайтын қабілетінің арқасында Марат Қабанбай шығармалары көптің тандауы мен талдауын да жүрген сұранысқа ие туындылар болып табылуда.

Дулат Исабеков: «Марат Қабанбаевтың бұған дейін қалыптасқан теңеулер мен ұғымдарға басқаша қарап, өз әлемін жасауға тырысатыны сөз жоқ, құптарлық жай. Оның шығармаларындағы құбылыстар, заттар, пайымдаулар, бағалаулар біз көріп жүргендегіден өзгеше суреттеледі. Ол үлкен-үлкен үйлерді малдас құрып мелшиіп отырған кісілеге

ұқсатады, балконна қарағанда көшені шатқалға ұқсастады. Рас қой. Біздің фантазиямыздан гөрі баланың фантазиясы бай да сан қырлы және ойламаған тұстан келетіні шындық емес пе?!» [8.29] деп баға беру арқылы М.Қабанбайдың шығармашылық ерекшелігін танытуда. Жазуші әрі драматург Дулат Исабеков айтқандай ешкімге ұқсамайтын өз әлемін жасаған – Марат Қабанбай бала жанын, психологиясын, қиялын, фантазиясын жетік меңгерген қаламгер. Балалар жазушысы болуы екіншісінің біріншісі қолынан келе бермейді. Марат Қабанбай осы мәселе төңірегінде былай деп жазған: “Яғни балаларға арналған азды - көпті шығармаларды жаза отырып түйгенім мынау: өмірдің өзі біз үшін – алтын көмбе, асыл қазына. Әсіресе балалар жазушысы үшін солай. Повесть, әңгімеге өзек болар сюжетті алыстан арбалап тасымалдамай-ақ, төңірекке пысық көзбен қарап, ыстық көңілмен үңіліп, ең аяғы өз бала-шағаңнан бастап, іні қарындастарыңның сүйкімді қылығы мен қызық ойындарынан ой қорыта білсең, жерде қалмайсың. Саусақтан сорып, оқиғаны ойдан шығарсаң, жалғандық жақын. Ондай қиыннан қиыстырған нәрсені өзге түгіл, өзіңнің балаларың да оқымайды. Ақыл соққан жерде кейіпкер кішкене «ақсақалға» айанады, әдебиет өледі.”[1.177] Расын айтқанда балалар әдебиетінің маңызды тұсы да шындықты бала тілімен ешқандай жалған мен ақылгөйлікті қоспай жеңіл юмормен жеткізе білу.

Әзілді, юморды Марат Қабанбай тек өз шығармаларында ғана емес күнделікті өмір қолданысында да пайдаланған. Әрбір еңбектерінде жазған юмор, әзіл-қалжыңдары кейіпкерлерінің болмыс-бітімінен, мінезі мен қабілеттерінен хабардар етсе, журналисттерге берген сұқбатындағы юмор қолданысы автор бейнесін ашады. 1996 жылы “Заман – Қазақстан” атты газет бетіне «Қалам ұшындағы рух» атты сұқбат жарыққа шықты. Талғат Ешенұлының жүргізген сұқбатында «Қай әлеуметтік топқа жатасыз?» деген сауалына Марат Қабанбай еш ойланбастан “Кенес кезінде қоңтарғай интеллигент ек, қазір «малообеспеченный» зиялымыз деп ұтқыр түрде әзілмен жауап берген. Сөзбен, сөздің уытымен күлдіре білу тума талант. Кейбір ақын-жазушылар жазу арқылы күлдіруді, юморды жиі қолданып қабілеттерін шыңдаса, екінші топ қаламгерлеріміз дәлірек айтсақ Марат Қабанбай сынды жазушылар тума таланттарымен ерекшеленеді. Сатира зерттеуші Алпысбай Мұсаев балаларға арналған шығармалардағы сатира мен юмордың орнын «әрі ерекше, әрі қызғылықты құбылыс» деп бағамдаған.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақ совет балалар жазушылары: Қаламгерлік өмірбаян жинағы. - Алматы: Жалын, 1987.-192 б.
2. Құлбек Ергөбек. Адамның бір қызығы бала деген... Қазақ балалар әдебиетінің мәселелері. – Нұр-Сұлтан: Big Dream баспасы, 2021. –428 бет.
3. А. Мұсаев "Балалар прозасындағы күлкі поэтикасы" - Ізденіс ғылыми журналы. 2001. - № 3. - 35-39 б.
4. Ыбырайым Б. Қазіргі қазақ балалар прозасы және рухани эстетикалық даму мәселелері: Автореф: филол.Ғыл. Д-ры дис. - Алматы, 1998 –51 б.
5. Қабанбаев М. Жиһанкез Тити: Повестер мен әңгімелер - Алматы: Жалын, 1982 – 204 б.
6. Қабанбаев М. “Бақбақ басы толған күн” // <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=33721> (қаралған күн: 13.04.2025)
7. Тагудретова Б.Б. Жазушы Мархабат Байғұттың юморлық шеберлігі// Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы. N1, 2023. –Б. 261-266. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.21>
8. Марат Қабанбаев прозасының көркемдік ерекшелігі : Филол. ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты мамандығы бойынша 10.02.02 - қазақ әдебиеті / Төлегенова, Бейсенгүл Абдрахманқызы ... – Алматы, 2006. - 26 б.

Қиялбек Камутович Ақматов

И. Арабаев атындағы Кыргыз мемлекеттік университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, «Қырғызстан Маариф» қоғамдық қорының директор орынбасары.

ҚЫРҒЫЗ БЕН ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ АҒАРТУШЫЛАРЫ ҚАСЫМ ТЫНЫСТАНОВ ЖӘНЕ МАҚЖАН ЖҰМАБАЕВТІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Аннотация: XX ылымдын башы түрк элдеринин улуттук аң-сезиминин ойгонушу, билим берүү, адабият жана маданият жаатындагы көтөрүлүш мезгили болуп саналат. Бул доордо кыргыз менен казак элинин агартуу кыймылында зор эмгек сиңирген инсандар жаралды. Кыргыз эли үчүн Касым Тыныстанов кантип маанилүү болсо, казак эли үчүн Магжан Жумабаев да ошондой чоң фигура болуп саналат. Экөөнүн ортосундагы байланыш - эки элдин маданий жана интеллектуалдык карым-катнаштарынын айкын көрүнүшү.

Бул макалада эки агартуучунун жашоосу, чыгармачылыгы, идеялары жана ортосундагы байланыштар кеңири каралат.

Түйүндүү сөздөр: Улуттук аң-сезим, адабият, кыргыз тили, казак тили, жадидчилик.

XX ылымдын башында кыргыз-казак алакалары боордоштук мүнөздө өзгөчө күч алган. Анткени бул мезгилде караңгы элдин ичинде маданий, агартуу иштерин жайылткан, Орусия империясынын курамындагы башка элдердей эле саясий тең укукка ээ болууга аракет жасаган азаматтар пайда болгон. Кыргыз-казак элинин арасында да башка мусулман элдериндей эле улуттук-боштондук идеялары тарай баштаган.

Столыпиндик реакция учурунда (ред. - П.А. Столыпин Орус империясынын Министрлер кеңешинин төрагасы (1906-1911-жылдар). Столыпиндик реформалар - жерди жеке менчикке бекитүү, жери жок дыйкандарды Сибирге, өлкөнүн чыгыш аймактарына, анын ичинде Борбор Азияга көчүрүү болгон), падышалык бийликтин куугун-сүргүнүнүн күчөшүнө карабастан, колониялык саясатка каршы алардын аракеттери ургалдуу улана берген. Бул иш-аракеттердин башында кыргыз-казак интеллигенциясынын алдыңкы өкүлдөрү туруп, эриш-аркак күрөш жүргүздү.

Алар элдин тең укуктуулугу жана улуттун көз карандысыздыгы үчүн күрөштүн уюштуруучулары жана демилгечилери гана болбостон, коомдун өнүгүшүнө жоопкер, өз элинин тарыхынын, адеп-ахлахтык алдындагы ыйык милдетин түшүнө билген инсандардан болгон.

Саясий тажрыйбасы аз, өздөрү жаш болсо дагы көөдөнүндө деми бар эки элдин ошол интеллигенциясы колдо бар потенциалын калктын жыргалчылыгына жумшоо үчүн аракет жасашканы жөнүндө ошол доордон кабар берген илимий эмгектерден, архивдик булактардан кабардар боло алабыз.

Анткени XX ылымдын башындагы кыргыз-казак интеллигенциясынын аң-сезими колониялык абалдын таасири менен калыптанган. Түрк биримдигин бекемдөө идеясын таратуу менен улуттук интеллигенция коомдун кызыкчылыгын өзүнүктөн жогору койгон [7].

«Алаш» таратылганы менен анын жигердүү ишмерлери негизги мүдөөлөрүн уланта беришкени көрүнүп турат. Мындай кырдаалда заман агымын туя билген кыргыз-казак интеллигенциясы, өзгөчө дыкаттык менен аракеттенип, кыргыз-казак элинин руханий аң-сезимин агартуу, билим берүү аркылуу көтөрүп, улуттук баалуулуктарды жайылтууну көздөшкөн.

Алардын ишмердүүлүгүнүн натыйжасында 1922-жылдын аягында кыргыз-казак элинин маданиятын өнүктүрүүчү «Талап» коому түзүлөт.

Архивдик документтерге таянсак, расмий аталышы «Талап» кыргыз маданиятын жактоочулар коому» деп аталган. Юридикалык дареги: «Ташкент шаары, Карл-Маркс проспектиси, үй №41, Киринпростун №35 бөлмөсү» деп көрсөтүлгөн экен. Анкетаны

андан ары уласак, коомдун түзүлгөн күнү 13-декабрь, 1922-жыл. «Түркстан мамлекеттик окумуштуулар кеңешинин алдындагы коом» деп түзүлөт.

«Талап» коомун жарыкка чыгаруунун башында тургандар: Казак-кыргыз билим комиссиясынын башчысы Халел Досмухамедов, профессор Шмид Александр, казак-кыргыз салтын иликтеген окумуштуу Абубакир Диваев, билим жолунда кызмат кылган таланттуу жаштардын бири Карим Жалетов, атактуу акын Магжан Жумабаев, Архангельский Николай.

Жогорудагы аты аталгандардын катышуусу менен 13-декабрда Ташкенттеги казак-кыргыз илимпоздорунун «Талап» коомунун жыйналышы өтүп, доктор Халел Досмухамедов коомдун башкармасынын төрагасы, Мырзагазы Есболов төраганын орун басары, Мухтар Ауэзов катчы болгон. Башкармалыктын мүчөлөрүнө: Иса Токтыбаев, профессор Шмид, Мухамеджан Тынышпаев, студент Касым Тыныстанов мүчөлүккө шайланган.

Бул жаңы туулган жаш «Талапты» алаканга салып, кызмат кылууга милдеттенди. Бул жаңы туулган жаш «Талаптан» үмүтүбүз чоң. Тилегибиз мол, максатыбыз терең" деген жаңылык элге жарыяланган [7].

XX кылымдын башында Борбор Азияда Падышалык Россиянын оторчулук саясаты күч алып турган. Элдин улуттук аң-сезими ойгонуп, жаңы интеллигенция калыптана баштаган. Ушул мезгилде Тыныстанов менен Жумабаевдин интеллектуалдык ишмердүүлүгү башталат.

Түрк элдерин бириктирүү идеясын көтөргөн жадидчилик агымы да таасирин тийгизген. Бул агым билим берүү системасын реформалоону, улуттук тилде окуу китептерин жазууну жана жалпы түрк элдеринин маданий жакындашуусун көздөгөн [3].

Касым Тыныстанов (1901–1938) кыргыз адабиятынын жана тил илиминин негиздөөчүлөрүнүн бири болуп эсептелет. Ал биринчи кыргыз алиппесин түзгөн, мектептер үчүн окуу китептерин жазган жана кыргыз жазма адабиятын өнүктүрүүгө зор салым кошкон [Жээнбаев, 1981]. Анын негизги эмгектери катары: “Кыргыз алиппеси” (1924), “Кыргыз тилинин грамматикасы”, Эпосторду чогултуу жана изилдөөлөрүн көрсөтүүгө болот. К.Тыныстанов аз жашаган өмүрүндө кыргыз тилинде илим жана адабият жаратуу идеясын көтөрүп, аны жүзөгө ашырууга аракет кылган.

Магжан Жумабаев (1893–1938) казак поэзиясынын классиги, педагог жана түрк дүйнөсүнүн агартуу идеяларын жайылткан инсандардын бири. Ал “Педагогика” (1922) аттуу илимий ишинде балдардын билим алуу процесси тууралуу кеңири баяндаган.

Жумабаев жадидчилик агымына активдүү катышып, улуттук билим берүү системасын реформалоону көздөгөн. Акын Магжан Жумабаевге таандык төмөндөгү ыр саптарын да мисал келтирсек болот:

«Кыргыз - тоонун тулпары,

Казак – кырдын куланы».

Акындын «Арстан айбат» деген ырлар жана поэмалар жыйнагы кыргыз тилинде Кыргыз Эл акыны **Акбар Рыскуловдун** котормосунда жарык көргөн. Бул Магжан Жумабаевдин ырларынын кыргыз тилинде алгач ирет өзүнчө китеп болуп чыгышы. Акын 1938-жылы жазыксыз айыпталып, атылып кеткен. Өмүрү ушинтип 45 жашында дарыядай ташып турганда трагедиялуу үзүлөт. Жазыксыз айыпталган акын 1960-жылы акталса да, чыгармалары 1989-жылы гана казак тилинде өзүнчө китеп болуп чыгат. Болбосо Магжан Жумабаевдин ырлар жыйнагы 1912-жылы Казан жана Урал шаарларында удаа басылган. 2018- жылы акындын 125 жылдык мааракесин утурлай тандалган ырларынын бир томдугу тогуз тилде жарык көрдү. Кыргыз тилиндеги китеби «Арстан айбат» деп аталат. Китептин аталышына акындын «Мен ким?» деген ырынын алгачкы эки сабы негиз болгон.

“Арстанмын, айбатыма ким чыдаар?

Жолборсмун, мага каршы ким тураар!

Көктө - булут, жерде - желмин күүлөнгөн,

Жер эркеси - желдин жөнүн ким сураар?

*Көктө - Күнмүн, көпкө нурум чачамын,
Көңүл сүйсө, кең асмандан ашамын.
Чети, түбү жок деңизмин каракөк
Эригемин - толкуп, чалкып, ташамын.*

*Өзүм - Теңир, табынамын өзүмө,
Сөзүм - куран, багынамын сөзүмө!
Бузуучу да, түзүүчү да өзүммүн,*

Эми эскилик, келдиң өлчү кезиңе!» - деп аяктайт «Мен киммин?» деген 24 саптан турган ырын Магжан Жумабаев.

Касым Тыныстанов менен Магжан Жумабаев ортосунда түз байланыш болгондугу тууралуу тарыхый документтерде ачык айтылбаганы менен, алардын идеялык жактан жакындыгы жана мүмкүн болгон жолугушуулары тууралуу бир катар тарыхчылар жазышат.

1920-жылдары Ташкент, Алма-Ата жана Фрунзе шаарларында өткөн агартуу жыйындарында эки инсандын жолу кесилишкен болушу мүмкүн деген божомолдор бар [4].

Эки акындын идеялык окшоштуктары катары төмөндөндөгүлөрдү белгилөөгө болот:

- Эки агартуучу тең билим берүү аркылуу улутту көтөрүү идеясын көтөрүшкөн.
- Элдик оозеки чыгармачылыкты илимий жактан изилдөө менен тилдин, маданияттын сакталуусун камсыз кылууга аракет кылышкан.

- Жадидчилик идеологиясына жан тарткан.

Касым Тыныстанов кыргыз оозеки чыгармаларын жыйноого жана системалаштырууга алгачкылардан болуп киришкен. Ал “Манас” эпосун жазмага түшүрүп, андагы тил, стиль, образ маселелерин изилдеген. Ал 1922-жылы “Манас” эпосунун текстин Фрунзеге жеткирген жана алгачкы академиялык изилдөөлөрдү баштаган [1]. Мисалы: Тыныстанов өзү эпосту жыйнап гана тим болбостон, анын фольклордук жана поэтикалык түзүлүшүн илимий жактан түшүндүрүп берген. Ал “Манас” эпосун дүйнөлүк фольклор менен салыштырган эмгектерди да жазган.

Магжан Жумабаев да казак элинин элдик чыгармаларына кызыгып, алардан шыктанып поэзия жараткан. Ал фольклорду сактоо улуттун өзөгү деп эсептеп, “Батыр Баян” сыяктуу чыгармаларында эпикалык духту чагылдырып берген. Мисалы: “Батыр Баян” поэмасында казактын улуттук баатырдык салттарын жандандыруу аракети байкалат. Бул поэма аркылуу ал тарыхты, эрдикти жана улуттук биримдикти мактаган.

Касым Тыныстанов кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеген. Ал 1920-жылдары кыргызча алгачкы орфографиялык эрежелерди иштеп чыгып, жазуу маданиятын калыптандырган. Мисалы: Тыныстанов жазган “Кыргыз тилинин орфографиясы жана грамматикасы” (1930) кыргыз тил илиминин негизги эмгектери болуп эсептелет.

Магжан Жумабаев да казак тилинин маданий күчүн даңазалап, жазма поэзияны жаңы деңгээлге көтөргөн. Анын тили өтө көркөм, символизм жана романтизм менен жуурулушкан. Ал Пушкин менен Байронго теңдеш поэзия жаратууга умтулган [6]. Мисалы:

Анын поэзиясы эркиндикти, улуттук аң-сезимди, түрк биримдигин көтөрүп чыккан. “Мен — түркмүн” аттуу ырында:

“Мен түркмүн, мен — эркин элдин уулумун,

Мен эркиндик үчүн өлүмгө даярмын...” - деп жазган [2].

Тыныстанов кыргыз мектеби үчүн алгачкы программаларды түзүп, окуу китептерин жазган. Анын “Алиппе”, “Окуу китеби”, “Сан” сыяктуу окуу куралдары кыргыз тилиндеги билим берүүнүн пайдубалын түзгөн. 1924-жылы чыккан “Алиппе” китеби менен миңдеген кыргыз балдары сабаттуу боло башташкан. Бул китепте улуттук түшүнүктөр, баланын жашоосуна жакын мисалдар келтирилген.

Жумабаев болсо “Педагогика” (1922) аттуу китебинде бала тарбиясынын психологиялык жана моралдык аспектилери талдаган. Ал эне тилинде окутуунун

маанисин баса белгилеген. Китепте “Бала жүрөгү кумга окшош, ага эмне салсаң, ошол сакталып калат” деген идеялар аркылуу ал тарбиядагы жоопкерчиликти ата-энеге, мугалимге жүктөгөн.

Экөөнүн тең көз караштары түрк дүйнөсүнүн биримдигин, маданий жакындашуусун көздөгөн жадидчилик агымына жакын болгон. Жадидчилик мектеп, маданият, улуттук тил жана илим аркылуу оторчул саясатка каршы турууну сунуш кылган. Маселен Жумабаев “Түрк биримдиги - биздин келечек” деген ишеним менен ыр жазса, Тыныстанов кыргыз тилинде толук билим берүү системасын курууга аракеттенген.

Касым Тыныстанов Кыргыз Республикасынын билим берүү комиссары болуп иштеп, улуттук билим берүү саясатын иштеп чыккан. Ал билим берүүнү советтик рамкага эмес, улуттук баалуулуктарга таянып курууга аракет кылган.

Магжан Жумабаев болсо Алаш Ордо кыймылынын активдүү мүчөсү болгон. Ал казак элинин өз алдынчалыгын коргоо жолунда күрөшкөн. Алаш Ордо партиясынын максаттарынын бири — улуттук билим берүү системасын түзүү болгон. Магжан ошол максатта бир нече макала, баяндамалар жазган.

Касым менен Магжандын тагдыры – жалпы Борбор Азия интеллигенциясынын тагдыры. Алар эркин ой жүгүрткөнү үчүн репрессияланып, атылып кетишкен. Бирок алардын идеялары өлгөн эмес.

Бүгүнкү күндө алардын эмгектери кайрадан изилденип, мектеп, ЖОЖ программаларына киргизилип жатат. Мисалы Кыргызстандын ЖОЖдорунда К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети иш алып барууда. Ал эми Казакстанда М.Жумабаев атындагы педколледжер, мектептер бар.

Магжан Жумабаев кыргыз элинин маданиятына кызыгып, алар тууралуу бир нече ой бөлүшкөн. Ал эми Тыныстанов казак адабиятын жана тилин билген, казак жазуучуларынын чыгармаларын окуган. Кайсы бир деңгээлде Тыныстановдун казак адабиятына болгон кызыгуусу Магжандын таасири менен да байланыштуу болушу мүмкүн.

Магжан Жумабаев менен Касым Тыныстановдун түздөн-түз жолукканы жөнүндө архивдик так документ жок болгону менен, алардын жолугушуусу мүмкүн болгон бир нече жагдайлар, тарыхый шарттар жана ортодогу байланышкан инсандар аркылуу болгон карым-катнаштар тууралуу кызыктуу жана маанилүү маалыматтар бар. Төмөндө ошол фактылар кеңири баяндалат:

1920-жылдары Борбор Азияда Ташкент, Фрунзе, Алма-Ата шаарлары билим берүү жана маданий интеллигенциянын чордону болуп саналган. Бул шаарларда түрдүү педагогикалык конференциялар, жыйындар, семинарлар өткөрүлүп турган. Эки улуу инсандын жолугушуусу мүмкүн болгон учурлар:

- 1922–1926-жылдары Тыныстанов Ташкенттеги Түрк педагогикалык институтунда окуп жаткан учурда, Магжан Жумабаев Москвадан жаңы келген агартуу ишмери катары Ташкентке барганы тууралуу айрым эскерүүлөрдө айтылат.

- Бул институтто казак, өзбек, кыргыз, татар мугалимдери биргелешип иштеп, жыйындарды өткөрүшкөн. Демек, илимий жолугушууларда алардын жолугушуусу толук ыктымал.

Касым менен Магжан экөө тең жадидчилердин көз карашына жакын, түрк дүйнөсүнүн биримдигин колдогон, улуттук тилди өнүктүрүүнү максат кылган инсандар болгон. Алардын ортосунда жалпы идеялык үндөштүк, чыгармачыл тааныштар, бирдей ураандар болгон. Байланышкан инсандар:

- Ахмет Байтұрсынов, Мырза Фатхуллаев, Абдрахман Саидзаде сыяктуу билимдүү инсан, мугалим, окумуштуулар менен экөө тең байланышы болгон.

- Кыргыз, казак агартуучулары бири-бири менен кат жазышып, китеп алмашып, окуу программаларын бөлүшүп турушкан.

Магжан Жумабаевдин “Педагогика” (1922) аттуу китеби жарыялангандан кийин, ошол эле жылдары Тыныстанов “Алиппе”, “Окуу китеби” сыяктуу эмгектерди кыргыз

тилинде чыгара баштаган. Бул окшоштуктар Магжандын идеялары Тыныстановго таасир эткен болушу мүмкүн деген ойго түртөт.

Мисал: Магжандын “бала – кумга жазгандай, тарбия сөзү терең из калтырат” деген пед. принциби кийин кыргыз окуу китептеринде да кездешет.

• Манас эпосу менен Батыр Баян поэмасы — улуттук эпосту жазма адабият менен айкалыштыруу аракети. Эки агартуучу тең элдик чыгармаларды заманбап илим менен байланыштырган.

• Экөө тең “улуттук тил – улуттун өзөгү” деген түшүнүктү бекем карманып, тил саясатына активдүү катышкан.

Казак изилдөөчүлөрү арасында айрым тарыхчылар (мисалы, С.Мырзахметов, А.Сегизбаев) өз жазмаларында Касым Тыныстанов менен Магжан Жумабаев “жыйындарда жолуктары мүмкүн” деген божомолдорду айтышат.

Касым Тыныстанов менен Магжан Жумабаевдин бетме-бет жолуккандыгы тууралуу так архивдик фактылар жок, бирок төмөнкү жагдайлар алардын жолуккан болушу мүмкүн деген ойду бекемдейт:

- Экөөнүн 1920-жылдары Ташкентте жүрүшү
- Билим берүү, фольклор, тил жаатындагы окшош иштери
- Ортодогу жалпы интеллигенциялык байланыштар
- Жадидчилик агымына таандык болуусу
- Мекемелерде, жыйындарда жолугушуусу ыктымал деген тарыхый контекст

Бул эки улуу инсан тең сталиндик репрессиянын курмандыгы болушкан. 1937–1938-жылдардагы “эл душмандары” камалган доордо экөөнү тең жалган айып менен атып салышкан.

Бул факт алардын тагдырларынын дагы бир окшоштук жери катары каралат. Алардын көз караштары оторчул бийликке каршы болгондуктан, аларды жок кылуу максаты кездөлгөн.

Касым Тыныстанов менен Магжан Жумабаев - кыргыз жана казак элдеринин тарыхындагы улуу агартуучулар. Алардын ортосунда түздөн-түз байланышка далилдер аз болгону менен, идеялык, агартуу иштеринде терең үндөштүк бар. Экөө тең өз элинин илим-билимге жетүүсү үчүн күрөшкөн, улуттук тилди өнүктүрүп, адабият аркылуу элдин аң-сезимин көтөрүүгө аракет кылышкан.

Бул инсандар кыргыз-казак маданий жакындашуусунун символу катары каралышы керек.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Жээнбаев Т. (1981). Касым Тыныстанов – агартуучу жана илимпоз. Фрунзе: Кыргызстан.
2. Жумабаев М. (1923). Шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы.
3. Тыныстанов К. (1930). Кыргыз тилинин орфографиясы жана грамматикасы. Фрунзе: Элназар.
4. Кадыров С. (2017). “Касым Тыныстанов жана кыргыз агартуу кыймылы”. // Тарых жана коом, №4.
5. Сыдыкбеков Т. (1985). Касым Тыныстанов: өмүрү жана чыгармачылыгы. Бишкек: Мектеп.
6. Муканов С. (1969). Магжан туралы естеликтер. Алматы: Мектеп.
7. <https://www.azattyk.org/a/talap-koomu-kyrgyz-kazak-elinin-tarykhyy-kopurosu/31863571.html>

Динаш Бектенқызы Оспан
Абай атындағы РММИ-дің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Алматы, Қазақстан

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН ТҮСІНІП, ПАЙЫМДАП ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Абай шығармаларын оқушыларға оқыту барысында өлеңдері немесе қарасөздерін оқушылардың түсініп, мәнерлеп оқуына көңіл бөлумен қатар, шығарманың өн бойына үңіле отырып, пайымдап оқыту қазіргі таңда қажеттілік болып отырған жағдайы бар. Өйткені Абайдың кез келген шығармасын оқысаңыз, ол шығармадан өзіңізге алар ғибратты ойлар жеткілікті. Абайдың білім, ғылым, өнер, еңбекті насихаттайтын өлеңдері мен қарасөздері қазіргі жастар үшін де маңызын жойған жоқ. Қазіргі таңда инновация дегенді көп айтып жүрміз. Осы инновацияның өзі білім, ғылыммен тікелей байланысты екендігіне назар аударма бермейтініміз ақиқат. Абай мұрасының көбі адамзатты ғылым мен білімді игеруге шақырады. Отыз екінші қарасөзінде ғылым мен білімді игерудің алты шартын анықтап түсіндіріп береді, бірақ Абай өлеңдерінде білім мен ғылымды игерудің астарында инновация деген ұғымның жатқандығына мән бере бермейміз.

Алдымен оқушыларға инновация деген сөздің мағынасын біліп алуды ұйғаруымыз керек. *Инновация* (жаңалық жарату) – қазіргі ойлау үлгісі мен дәстүрлі таным ерекшелігіне ұқсамайтын жаңа ойлау жүйесін тауып шығару, кезектегі білім мен материалдық мүмкіндіктерді пайдалана отырып көнені өңдеу, бар нәрсені тіпті де жақсарту, кем нәрсені толықтыру, жаңа нәрсені тапқырлау, тың нәрсені байқау, жаңа зат, жаңа әдіс, жаңа жол, жаңа орта жаңалығымен өмірді жаңарту, сөйтіп адамға және адамзатқа бақыт жарату деген ұғымды білдіреді. Бұл ұғымның Абай туындыларында қаншалықты қатысы бар дегенге ойланып көрейік. Мәселен, Абай туындыларында пайда, еңбек, білім, ғылым сөздері кездесетін бірнеше өлеңдеріне көз жүгіртейік.

«Жасымда ғылым бар деп ескермедім

Пайдасын көре тұра тексермедім», – бұл жолдардан оқушылар нені өзіне ғибрат етуге болады? Қазіргі таңда білім мен ғылым – егіз ұғым, жас кезінде білім алып қал, технология мен инновацияның дамыған кезінде білімсіз күнің жоқ, ал бірақ алған білімінді іске жарататын болуың міндетті. Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген өлеңіндегі көтерілген мәселені нақты шешім ретінде оқушы пайымына түсіндіре отырып, алған білімінді болашақта Қазақстанымызды өркендетудің қай саласына жұмсауға мүмкіндігің бар деген сұрақты баланың ой елегінен өткізе берсек тиімдірек болады. Сонда ғана қазіргі жастардың әйтеуір диплом алсам болды, сонан соң жұмыс табылар деген қамсыз ойлаудан сақтандырудың бірден-бір жолын тапқандай боламыз.

«Білімдіден шыққан сөз

Талаптыға болсын кез

Нұрын, сырын көруге

Көкірегінде болсын көз».

Бұл өлеңде ненің нұрына үңілу керек, қандай ғылымның сырын білуге ұмтылу қажет? Сол ғылымды біліп қана қоймай, оған талаптанып, мынадан бірнәрсені ойлап табу үшін талмай іздену қазіргі таңда біздің ғалымдар үшін аса қажеттілік екендігін баса айту өте маңыздырақ. Балаларға Сингапур, Малайзия сияқты мемлекеттерді мысалға ала отырып, инновация біздің қазақ халқы үшін міндетті екендігін оқушы санасына құя берсек, Абайайтқандай, көкірек көзі ояу балалардың ішінен еліміздің экономикасын дамытатын азаматтар шығады деген сенім бар.

«Дүние де өзі, мал да өзі, ғылымға көңіл бөлсеңіз» деген өлеңнің пайымын қалай түсінуге болады? Оны дамыған мемлекеттерді көз алдына елестете отырып, олардың осыншалықты дамуына не себеп болғанына көз жүгіртсек, әрине, білім мен ғылымды іске

асырудың арқасында халыққа керекті жаңа технологиялар өмірге келіп жатты. Ғылымды жетік меңгерудің арқасында керемет электр заттарын, тағы басқа жаңалықтарды ойлап тауып, «дүние де, мал да өзі» келді, елінің экономикасы дамыды, көтерілді, байыды, өз еліне үлесін қосты.

Абайдың «Адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Одан басқа нәрселермен озам деу ақымақтық» – деген жолдағы *адам баласы адам баласынан озу* деген негізгі сөздерге аса мән бергізіп, бұл сөздердің астарында мемлекет пен мемлекет арасындағы адам баласы қалай озды деген сұрақтар қойсақ, әрине, олар еліне қажетті жаңалық ашты, мәселен, «Toyota», «iPhone» (Айфон) т.б. сияқты завод, фабрикалардағы өндіріске қажетті заттарды ойлап тапты. Бұл – адам баласының адам баласынан озуы. Осының бәрі ақыл, ғылым, ар, мінезді орынды пайдаланудың нәтижесі екендігін оқушы пайымына үңілдіріп, мемлекетінің қалай дамып жатуы ақыл, ғылымның озуы арқасында екендігін оқушы санасына құя беру керек.

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста
Сонда толық боласың елден бөлек
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз
Ғылым сол үшеуінің жөні бөлек, – немесе
Жастықтың оты қайдасың
Жүректі түртіп қозғамай
Ғылымның біліп пайдасын
Дүниенің көркін бойламай», – деген

Жолдардағы «Ғылым сол үшеуінің жөні бөлек» дегендегі ғылым, әрине, ақылмен, қайратпен, жүректің қалауымен шешілетін мәселе болғандықтан, осы үшеуін қатар ұстау арқылы өміріңнің қажеттілігіне пайдалана біл дегенді меңзейді. Қазіргі өмірде ғылымның инновациялық дамыған заманда пайдасының зор екендігіне назар аударту керек. Абай ғылым-білім жайлы өзі қорытынды сөзін былай түсіндіреді: «ержеткен соң, ақыл кіргенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз? Отыз екінші қарасөзді ақын ғылым-білімді игеруге шақырады деп қоя салмай, оны не үшін игеру керек, оның қажеттілігі өзің үшін және елің үшін пайдасы бар ма деген проблемалық сұрақтар арқылы қарасөздегі мына бір жолдарға үңілдірсек жақсы болар еді. «Әуелі – білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемек керек» деген өсиетті сөзіндегі ақынның ондай-мұндай ісі, дүниенің бір қызықты нәрсесі қазіргі кезде инновация, яғни жаңа нәрсе ойлап табу, сол үшін іздену керектігін пайыммен түсіндіру керек. Сол ізденудегі құмар, ынтық, махаббат, өз суретімен ішке жайғастыру, шешенің мейірімі секілді, ғылымның адамға мейірленуі т.б. сөздердің мағынасын аша отырып, ғылымды игеру біздің қазақ халқы үшін қаншалықты қажет екендігін баса айту керек.

Абай еңбек ету жайлы өлеңдерінде де, қарасөзінде де көп айтып кеткен, бірақ біз оқушыларға Абай еңбек ет деді, сонда қарның тоя тамақ жейсің деп, еңбек етуге шақырды деген жұтаң сөздермен түсіндіріп қоя салмай, Абайдың «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген мақалға айналған ғибратты ойының астарына үңілдіре отырып, «Қалай тіленбей өмір сүруге болады? Жер астындағы қазынаны ғылым мен білімнің жолымен игерсек, тіленбей өмір сүруге бола ма?» деген проблемалық сұрақтарды қойып, оқушыны жігерлендіре, білім алуға, өмір сүруге деген құлшынысын арттыра түсуге мүмкіндік туғызуға себепкер боламыз. Сонымен бірге Абай еткен еңбегінді сату жайында керемет түсіндіріп кеткен. «Егіннің ебін, сауданың тегін, үйреніп, ойлап мал ізде, адам бол – бай тап, адам бол – мал табудың» жолдары отыз үшінші қарасөзінде еңбекті сатудың төрт тиімсіз кеселдеріне гей-тегжейлі түсіндіреді. Еңбекті сатудың төрт тиімсіз кеселдерінен аулақ болудың жолдарын үйретеді. Қарасөзді пайымдап оқыту арқылы бай боласың және еңбегінді сату арқылы үлкен кәсіпкер боласың деп, кәсіпке баулуға болады.

Абай отыз үшінші қарасөзіндегі: «Егерде мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі қазақтың

әулиесі сол. Бірақ құдай тағала қолына аз-маз өнер берген қазақтардың кеселдері болады», – деген жолдардағы қолөнер үйрену сөзінің астарына үңілейік, мұндағы қолөнер ол сенің өзіңнің қолыңнан шыққан қолөнерің, Абай шебер болуды үйрен, шебер бола білсең, мал да, байлық та болады, Ал бірақ оны сатудың жолдарын білу аса қажет дегенді айта отырып, сенің қолыңнан жасалған өнеріңді дұрыс жолмен, оны Абай «алдау қоспай» сат, онда сен нағыз қазақтың әулие адамы боласың дегенді айтады, яғни өз еңбегін адал жолмен тапқан қазақтың мықты кәсіпкері боласың дегенді айтады.

Қазақтың әулиесі болудағы кеселдерден аулақ болудың жолдарына түсінік береді. «Әуелі – бұл ісімді ол ісімнен асырайын деп, артық ісмерлер іздеп жүріп, көріп, біраз істес болып, өнер арттырайын деп, түзден өнер іздемейді. Осы қолыңдағы аз-мұзына мақтанып, осы да болады деп, баяғы қазақтың талапсыздығына тартып, жатып алады», – дегендегі «ісімді ол ісімнен асырайын, артық ісмерлер іздеп, өнер арттырайын» деген тірек сөздерге мән бердіру керек. Бұл тірек сөздердің мағынасы қолөнер жасаушы, яғни шебердің білген үстіне біле түсіп, іздену берсең, тағы да шебердің мақтанға салынбай, талапсыз болмай, жақсы өнім шығаруға талаптана берсең, еңбегіңнің сапасы артады және сатуыңа тиімді болады деген ой білдіреді. Шынында, қазіргі таңда сатып алушылар сапалы өнімге қатты мән беретініне назар аудартып отыру керек. «Ерінбей істей беру керек қой. Бір-екі қара тапса, малға бөге қалған кісімісіп, «маған мал жоқ па?» дегендей қылып, еріншектік, салдау-салғырттыққа, кербездікке салынады», – деген екінші кеселдегі «бір-екі қара тапса, бөге қалған кісімісіп, еріншектік, салдау-салғырттыққа, кербездікке» деген тірек сөздердің астарына үңілдіре отырып, кәсіпкерлерге осындай кеселдердің кедергі болатынын түсіндіріп отыру керек. Үшінші, төртінші кеселдердегі «мақтанып қу тілге алданып, өзінің уақытын өткізеді. Тамыршылдау борыш қарызға табыс құралмай, борышы асып, қор болып кетеді» – деген сөздердің жете пайымына бара отырып түсіндіру аса қажеттілік болып табылады. Осы тірек сөздердің мағынасын жақсылап аша түскенде ғана болашақ кәсіпкер болатын оқушымыздың бойында өз еңбегін дұрыс сата білетін азамат шыға алады.

Міне, оқушыны мектеп табалдырығында жүргенде-ақ алған білімдерін болашақта тиімді пайдаланудың жолдарын Абайдың данышпандық ойлары арқылы да тереңдей ұғындыра білсек, елімізді өркендететін ұрпақ тәрбиелей аларымыз сөзсіз. Абай шығармаларын мектеп табалдырығында үзіп-жарып оқытпай, тереңдей үңілдіре оқыта арқылы қазіргі жастарымызды Абай армандаған «Толық адам» бола алатын азаматтар тәрбиелей аларымыз сөзсіз, сол себепті Абай атындағы Республикалық мамандандырылған дарынды балаларға арналған қазақ тілі мен әдебиетін тереңдете оқытатын орта мектеп-интернатында Абайдың шығармалары курс есебінде емес, арнайы негізгі пән ретінде оқытылады. п.ғ.к., СДУ профессоры Жұмақаева Береке Дәулетханқызының әдістемелік көмегімен саралай және даралай оқыту технологиясына негізделіп, тереңдетілген «Абайтану» пәнінің оқу бағдарламасы әзірленді. Ұстаздың Абай шығармаларын педагогикалық тұрғыда жете зерделей отырып, 5-11- сыныптар аралығына Абай мұрасын жайдан күрделіге қарай шиыршық әдісімен толықтай оқытуға мүмкіндік туғызды. Қазіргі таңда осы бағдарламамен мектеп оқушылары оқып жатыр. Олай болса, біздің мектеп ұстаздары Абай шығармаларын толықтай оқытуға мүмкіндік туғызған министрлікке және бағдарламасын жасаған Береке Дәулетханқызына ризашылығымыздан көп, себебі дана Абайдың өз заманындағы қазақ қауымы емес, кейінгі ұрпақтың да қажетіне пайдаланатын данышпандық, даналалық ғибратты сөздерін жас буын өкілдерінің бойына сіңіре берсек, Абай мұрасындағы ұлттық құндылықтарымыз қай заманда да өзіндік өсиет-өнегесін жоймайтын білімнің қайнар бұлағы болып қалары айдан анық. Жас ұрпақты ақынның насихатты даналық ойлары күннен-күнде өзгеріп жатқан инновациялық жаңалықтарға ілесіп отыруға зор мүмкіндіктер туғыза алады деген ойдамын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1,2-том. Алматы, «Жазушы» баспасы, 2004 ж.

2. З.Д. Жусупбекова, Р.А. Мұхаметжанова, Г.А. Тусупбекова «Білім беру саласындағы инновация ұғымы және оның зерттелуі» А., Ғылым. 2000.
3. А. Бейсенбаева «Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру»
4. Қ. Нағымжанова «Оқу процесінде инновациялық іс-әрекеті».А., Мекиеп. 1990
5. Ә. Дайырова «Абайдың тәлімгерлік тағылымы» А., Рауан 1989.

Гульмира Кардбековна Тайгарина

Абай атындағы РММИ-дің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КОМИКС ЖАНРЫ: ТАРИХИ ТАНЫМ МЕН МӘДЕНИ КӨРІНІСТЕР

Андату: Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі комикс жанрының тарихи және мәдени аспектілері қарастырылады. Комикс жанрының отандық әдебиеттегі қалыптасуы, даму бағыттары, ұлттық құндылықтарды жеткізудегі әлеуеті мен визуалды баяндау мүмкіндіктері сараланады. Авторлар, комикс шығармашылығындағы тарихи тұлғалар бейнесі мен мәдени кодтарды жаңғырту мәселелеріне талдау жасайды. Цифрландырылған заманбiлiм алудың жаңа арнасын кеңiте түстi. Әлеуметтік желінің әлеуеті күшейгені диджитал дәуір жастарының сұранысы мен қызығушылығынан да байқалады. Білім алу ресурстарының түрленуі түсті. Бүгінде Гутенберг өнертабысымен (кітап) ғана емес, өзге де цифрлы өнімдер: визуалды материалдар, әдебиеттің жаңа жанрлары арқылы әдебиетті оқудың мазмұнын кеңейткенін байқатты. Соның бір дәлелі комикс жанры. Қазіргі оқушылардың қызыға қарайтын комикс жанры арқылы қазақтың ұлттық құндылықтарын, тарихы мен мәдениетін қаншалықты тану мүмкіндік бар. Комикс жанрын жан-жақты талдау, салыстыру жасай отырып оның әлеуетін айқындау, комикс жанрындағы ұлттық құндылықтарды зерттеу жұмыстың өзектілігін танытады.

Кілт сөздер: комикс, қазақ әдебиеті, тарихи таным, мәдени код, визуалды баяндау.

Аннотация: В этой статье рассматриваются исторические и культурные аспекты жанра комикса в казахской литературе. Анализируются становление жанра комикса в отечественной литературе, направления его развития, потенциал в передаче национальных ценностей и возможности визуального повествования. Авторы проводят анализ вопросов обновления образов исторических личностей и культурных кодов в комиксном творчестве. Эра цифровизации расширила новые каналы получения знаний. Усиление потенциала социальных сетей также заметно благодаря спросу и интересу молодежи цифровой эпохи. Ресурсы для обучения претерпели изменения: сегодня не только изобретением Гутенберга (книгой), но и другими цифровыми продуктами – визуальными материалами, новыми жанрами литературы – расширяется содержание чтения. Одним из тому доказательств является жанр комикса. Современные учащиеся через привлекательность жанра комикса имеют возможность узнать национальные ценности, историю и культуру казахского народа. Комплексный анализ и сравнение жанра комикса позволяют определить его потенциал и выявляют актуальность исследований национальных ценностей в контексте данного жанра.

Ключевые слова: комикс, казахская литература, историческое познание, культурный код, визуальное повествование.

Abstract: In this article, the historical and cultural aspects of the comic genre in Kazakh literature are examined. The emergence of the comic genre in domestic literature, its developmental directions, its potential for conveying national values, and the possibilities of visual narration are analyzed. The authors explore issues related to the renewal of representations of

historical figures and cultural codes in comic art. The digital era has expanded new channels for acquiring knowledge. The increased potential of social networks is also evident due to the demand and interest of youth in the digital age. Educational resources have undergone transformation: today, not only has Gutenberg's invention (the book) expanded the realm of reading, but other digital products—visual materials and new literary genres—have also broadened its content. One evidence of this is the comic genre. Modern students, drawn by the appeal of comics, have the opportunity to learn about the national values, history, and culture of the Kazakh people. A comprehensive analysis and comparison of the comic genre allow us to determine its potential and highlight the relevance of studying national values within this context.

Keywords: comic, Kazakh literature, historical knowledge, cultural code, visual narration.

Қазақ әдебиетіндегі комикс жанры: тарихи таным мен мәдени көріністер

Қазақ әдебиеті — қазақ халқының ғасырлар қойнауынан ұрпақтан ұрпаққа жеткен рухани, мәдени мұрасы, сөз өнерінің асыл қазынасы. Қазақтың сөз өнерінің тегі әріден, түркі тілдес тайпалардың өз алдына халық болып қалыптаспай тұрған кезінен басталады[1]. Заманауи оқырман талғамына сай, әдебиеттің түрлі форматтары дами түсуде. Солардың бірі – комикс жанры. Бұл визуалды-мәтіндік форма жастардың тарихи танымын қалыптастыруда және ұлттық мәдениетті жеткізуде тиімді құралға айналууда. Комикс – бейнелеу өнері мен әдебиеттің тоғысындағы ерекше жанр. Әлемдік деңгейде кең таралған бұл өнер түрі қазақ әдебиетінде әлі де дамып келе жатқанымен, оның тарихи таным мен мәдени мұраны насихаттаудағы маңызы зор. Комикстер тарихи оқиғаларды жаңаша бейнелеуге, күрделі ұғымдарды оқырманға жеңіл әрі қызықты етіп жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу жұмысы қазақ әдебиетіндегі комикс жанрының тарихи таным мен мәдени мұра тұрғысынан маңызын талдауға арналады. Қазақтың ауызша және жазба әдебиетінен бастау алатын бейнелі баяндау дәстүрі мен қазіргі комикстердің байланысы қарастырылады. Комикс – тек ойын-сауық құралы емес, ол мәдениет пен тарихи жадыны сақтаудың, ұлттың болмысын танудың заманауи құралы. Сондықтан бұл жанрды қазақ әдебиетінің бір тармағы ретінде зерттеу маңызды әрі өзекті.

Комикстің тууы мен дамуы әртүрлі кезеңдерде маңызды өзгерістерге ұшырады, бірақ оның басты ерекшелігі — визуалды бейнелер мен мәтіндердің тиімді үйлесімі арқасында кең аудиторияға әсер етуінде. Қазіргі уақытта комикс әлемі үлкен индустрияға айналды және бүкіл әлем бойынша мәдениеттің маңызды бөлігіне айналды[2].

Комикс жанры әлем әдебиетінде XIX ғасырдан бастау алса, қазақ әдебиетінде XX ғасырдың басында Жүсіпбек Аймауытовтың «Жаман тымақ» комиксімен алғаш көрініс тапты. Қазіргі таңда отандық комикстердің көркемдік сапасы артып, ұлттық құндылықтарды насихаттау құралына айналып отыр. Өкінішке орай, бұл комикс әлі толықтай зерттелмеді. Ол оқиғаның суретін кім салғанын, қалай салғанын қазірше білмейміз. «Жаман тымақ» ертегісінің идеясы әділдік, қарапайымдылық, халыққа шынайы қызмет етудің маңыздылығын көрсетеді. Әділдікті, қарапайымдылықты, шынайылықты дәріпейтін бұл комикс – әдебиеттің негізгі қызметін көрсетіп, осы қасиеттер арқылы нағыз тұлғаны қалыптастырады. Комикс сол заманның өзекті мәселесін көтеріп, кедей мен тымақты бір образда алады[3].

Қазақстанда Khancomics, QazComics, Tasqyn Studio, және жеке авторлар (Мысалы, Мағира Тілеубердина) тарихи және мәдени мұраларымызды комикс арқылы жеткізуде. Олар батырлар жыры, аңыз-әпсаналар мен тарихи тұлғалар бейнесін жаңаша пішінде ұсынып келеді.

Комикстерде Махамбет, Қобыланды, Кенесары, Жалаңтөс Баһадүр сияқты тарихи тұлғалар заманауи образдарда көрініс тауып, жастарға отансүйгіштік, әділдік, ерлік секілді қасиеттерді дәріптейді. Сонымен қатар, комикстерде достық, қонақжайлылық, әке мен бала арасындағы қарым-қатынас, мерекелер мен ұлттық ойындар сияқты мәдени элементтер кеңінен көрініс табады.

Аңыздық мазмұндағы комикстер (мысалы, «Бесқонақ», «Айша бибі», «Алдар көсе») халықтық дүниетаным мен рухани мұраны насихаттаудың бір жолы ретінде ұсынылған. Айша бибі» комиксінде хан мен халықтың арасындағы ерекше құрмет суреттеледі. Қарахан хандығының ханы Сатұқ Бұғрад өмірден өтіп, оның жас баласы таққа отырады. Халық Ша-Махмұдты жас деп менсінбейді, ал жас хан билеуші болдым деп кеудесін қақпайды. Бұл – сол замандағы адамдардың арасындағы бір-біріне танытқан сыйластығының, тәрбиесінің, өрегелдігінің белгісі. Комикстерде көрінетін мәдени құндылықтар жетерлік. Тереңіне бойласақ шыға берері анық. Қысқаша, жинақтағанымыз бойынша:

1. Мәдени қарым-қатынас;
2. әке мен бала арасындағы бір-біріне деген құрмет, сыйластық;
3. достар арасындағы қыл өтпес татулық;
4. қазақ халқының қонақжайлылығы;
5. ұлттық ойындар мен мерекелерді дәріптеу;
6. халықтың дүние танымы.

Осы ғылыми жобаның тақырыбына сәйкес оқушылар қазақ әдебиетіндегі комикстің өзектілігін анықтады. Сонымен қатар бірнеше жұмыстар атқарды.

Мысалы:

1. Әдеби дереккөздерге шолу жасалды:

Қазақ әдебиетіндегі комикс жанрына қатысты бұрын-соңды жазылған мақалалар, ғылыми еңбектер, зерттеулер жинақталып, жүйеленді.

2. Комикс жанрының теориялық негіздері қарастырылды:

Комикс ұғымы, оның құрылымы, жанрлық ерекшеліктері мен баяндау тәсілдері талданды. Батыс және шығыс комикс дәстүрлерімен салыстырылды.

3. Қазақ әдебиетіндегі алғашқы комикстік элементтері бар шығармаларға талдау жүргізілді:

Мәселен, батырлар жыры, аңыз-эпсаналар, халық ертегілеріндегі бейнелеу мен визуалды баяндауға жақын сипаттар анықталды.

4. Қазіргі замандағы қазақ комикстері зерделенді:

«Egulik», «Қазақ батырлары», «Томирис», т.б. заманауи комикстерге талдау жасалып, олардың тарихи-көркемдік құндылығы бағаланды.

5. Сауалнама және сұхбат әдістері арқылы оқырман көзқарасы зерттелді:

Комикс жанрына деген қызығушылық деңгейі, оқырманның қабылдауы, танымдық және тәрбиелік маңызы туралы деректер жиналды

Қорытынды. Комикстер – мәдени құндылықтарды сақтап, жеткізудің маңызды құралы. Қазақ әдебиетіндегі комикстер ұлттық тарих, салт-дәстүр, батырлық рух және халықтың дүниетанымын көркем түрде бейнелейді. Сонымен қатар, оларда қазақ ойлау жүйесі, мақал-мәтелдер, фольклор және дәстүрлі өнер элементтері кеңінен қолданылып, мәдени кодтарды келесі ұрпаққа жеткізуге ықпал етеді. Осылайша, комикстер тарихи танымды қалыптастыруға, мәдени мұраны сақтауға және заманауи талаптарға сай жаңғыртуға айтарлықтай үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы, Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1998 ж. 5-том
2. Бимаганова Г.Т. Орыс сыныптарындағы қазақ тілі мен әдебиеті пәнінде комикс жанры арқылы оқушылардың тілін дамыту
3. Аймауытов Ж. Жаман тымақ. «Казиздат», 1929 ж. – 19 бет.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК ӘЛЕУЕТІН ДАМУДАҒЫ ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚИТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, шығармашылық ойлауға қабілетті, рухани бай тұлға қалыптастыру. Бұл мақсатқа жетудің бір тиімді жолы – көркем әдебиетті, соның ішінде прозалық шығармаларды жүйелі түрде оқыту. Прозалық шығармалар – адамның ішкі жан дүниесін, қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды, өмірлік құндылықтарды терең бейнелейтін көркем туындылар. Оларды оқу арқылы оқушылар тек тілдік және әдеби білім алып қана қоймай, зияткерлік ой-өрісін, сыни тұрғыдан ойлау қабілетін, адамгершілік қасиеттерін де дамытады. Осы орайда, прозалық шығармаларды оқыту арқылы оқушылардың зияткерлік әлеуетін қалай дамытамыз деген заңды сұрақ туады.

Сонымен зияткерлік ұғымы қайдан шыққан және оның оқушы тұлғасын, атап айтсақ, зияткерлік әлеуетін дамытудағы рөлі жайында тарқатып өтейік. “Зият” ұғымы (латын тілінен “intellectus” – таным, ұғыну), ойлау қабілеті, рационалды таным деген мағына береді, көне грек ұғымындағы нус (“ақыл”) сөзінен туындаған. Кейін ұғыну, пайымдау, белгілі бір нәрсеге жету қабілеттері сөзіне синоним болды [1]. Ал зияткерлік дегеніміз – адамның ақыл-парасатына негізделген, сана қуаты арқылы жүзеге асырылатын ойлау, қабылдау, есте сақтау, қиялдау, елестету, зейін қою, түсіну, бағалау сияқты қабілеттер жиынтығы. Бұл ұғым адамның ойлау қызметінің жоғары деңгейін, яғни көркем, бейнелі ойлауын білдіреді. Зияткерлік әлеует – тек білім көлемімен өлшенетін ұғым емес, ол адамның логикалық ойлау қабілеті, талдау, жүйелеу және жаңа идеялар құрастыру сынды когнитивтік мүмкіндіктерінің жиынтығы ретінде сипатталады.

Зияткерлік әлеуеттің қалыптасуы мен дамуына әртүрлі факторлар әсер етеді. Мысалы, Бұқаралық Ақпарат Құралдары, қоғамдық ұйымдар мен ақпараттық технологиялар белгілі бір деңгейде ықпал етуі мүмкін. Алайда, зияткерлік әлеуетті дамытуда негізгі және шешуші рөлді білім беру жүйесі атқарады. Өйткені, білім – қоғамдағы ең ықпалды әлеуметтік әрі ғылыми институт ретінде жеке тұлғаның зияткерлік мүмкіндіктерін жетілдіруде маңызды орын алады. Оқушылардың зияткерлік әлеуетінің мағынасы, мазмұны мен құрылымы оның дамуына жағдай жасайтын мүмкіндіктерді айқындайды. Зияткерлік әлеуетті жетілдіру – бұл білім, ішкі мәдениет пен танымдық мотивацияны қамтитын зияткерлік ресурстарды жүйелі және мақсатты түрде дамыту үдерісі болып табылады. Бұл үдеріс оқу сабақтарында да, сабақтан тыс іс-әрекеттерде де саналы түрде жүзеге асырылады.

Қазіргі таңда мектеп жасындағы оқушылардың зияткерлік дамуына ерекше назар аударылып отыр. Бұл тұрғыда прозалық шығармаларды оқытудың рөлі зор. Себебі көркем мәтін оқушыны ойландырып, терең пайымдауға, логикалық байланыстар құруға итермелейді. Әсіресе, 10-11 сынып оқушылары үшін прозалық туындыларды талдау арқылы танымдық белсенділігін арттырып, өз көзқарасын дәлелдеуге, өмірлік ұстанымын қалыптастыруға жол ашылады. Осы жастағы оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне байланысты 10-11-сынып оқушылары көбіне ересектерге арналған шығармаларға қызығушылық танытады. Олар әсіресе кейіпкердің мінез-құлқы мен өзгелермен қарым-қатынасын терең бейнелеуге мән береді. Жасөспірімдер өз талғамына сай, қызығушылығына жауап беретін шығармаларды таңдауға бейім келеді. Бұл олардың оқитын тақырыптары мен жанрлық ұстанымдарының да әртүрлі болуына әсер етеді. Сонымен қатар көркем шығармаға қызығушылық барлық оқушыда бірдей болмайтыны анық, себебі олардың әдеби даму деңгейі әртүрлі болуы мүмкін. Сондықтан мұндай ерекшеліктер пән бағдарламаларын құрастыруда және оқыту процесінде міндетті түрде ескерілуі тиіс [2].

Мысал ретінде Л.С. Выготскийдің зерттеулерін келтіруге болады. Ол баланың ойлау және сезім жүйесін дамытуда өнердің, соның ішінде әдебиеттің ерекше орны бар екенін атап көрсеткен. Ғалым көркем шығарманың мәнін түсінудің өзіндік жолы бар екенін дәлелдей келіп: «Музыканы өз сөзіңмен айтып бере алмағаның сияқты, “Король Лирді” де мазмұндап айтып беру мүмкін емес. Сондықтан мазмұндау – көркем өнерде тиімді әдіс бола алмайды» [3], – деп тұжырым жасайды. Бұл пікір көркем шығарманың тәрбиелік және білімдік әлеуеті оны терең әрі жан-жақты талдағанда ғана ашылатынын айғақтайды.

Оқушылардың психологиясын зерттеген психолог Н.Д. Молдавская әдебиетті оқыту курсы жазушы мен оқырман арасындағы бірлескен шығармашылық әрекет ретінде, сондай-ақ адамның көркем және бейнелі ойлау қабілетіне негізделген үдеріс ретінде қарастырады. Ол өз зерттеулерінде оқырман қабылдауының негізгі шарттарын – балаға ұсынылатын әдеби-теориялық ұғымдардың нақтылығы мен оқушының көркем бейнені түсіну қабілетінің өзара үйлесімділігі ретінде сипаттайды. Зерттеу нәтижелері бойынша, оқушылардың пән мазмұны туралы түсінігі кеңейген сайын, бұл көрсеткіштер де бірге өсіп отыратынын тәжірибе жүзінде дәлелдеген.

Қазақ ғалымдарының оқыту үдерісі мен оқушының қабылдау ерекшеліктеріне жүргізген зерттеулері қиялдың адам психикасының барлық үдерістерімен тығыз байланыста болатынын дәлелдейді. Психолог Жарықбаев: «Мәселен, алға қойған мақсатты жоспарлап, жүзеге асырудың жолдарын іздестіру қиялсыз мүмкін емес» [4], – деп түйіндейді. Оқушылардың психикалық ерекшеліктерін біліп, ескеріп отырған мұғалім әдебиетті оқыту барысында көркем мәтінді неғұрлым терең ұғындырудың тиімді жолдарын алдын ала анықтай алады. Оқыту тәжірибесінде көркем шығармамен алғаш таныстыруда оқушылардың эмоциясына әсер етуді ойластыру қажет, ол үшін қосымша деректерді сұрыптап алып, сабақты күйтабақтан ән, күй тыңдату, мәнерлеп жатқа оқу, естеліктермен таныстыру, суреттер көрсету, хаттардан үзінділер оқыту оқушыларға ерекше әсер береді, ішкі сезімдерін қозғайды, М. Жұмабаевтың сөзімен айтқанда: “Бала сөзін ұқпаса да, күйінен әсерленеді”. Бұл зерттеулердің нәтижесінде білімді игеру процесінде ассоциациялық ойлаудың маңызы, оқу материалын түсіну мен оны қолдануда мұғалімнің жетекші рөл атқаратыны және бұрын қалыптасқан ұғымдар мен түсініктердің жаңа ақпаратты қабылдаудағы психологиялық негіздері нақтыланды.

Прозалық шығармаларды оқу когнитивті дағдыларды, мысалы, талдау, синтез, салыстыру, классификация және болжам жасау сияқты қабілеттерді дамытуға ықпал етеді. Профессор С.Л. Рубинштейннің зерттеулеріне сәйкес, ойлау белсенді ақыл-ой қызметі барысында дамиды, ал оқу бұл белсенділікті ең көп ынталандыратын процесс болып табылады. Көркем әдебиетті оқу бейнелі ойлауды дамытады, сөздік қорды кеңейтеді, шоғырлану және логикалық ойлаудың тұрақты қабілетін қалыптастырады. Сонымен қатар, оқу ұғымдық ойлауды қалыптастыруға ықпал етеді.

Прозалық шығармалар арқылы оқушы тек көркем әдеби тілдің көркемдігін сезініп қана қоймай, кейіпкерлердің іс-әрекеті, ойы мен мінезі арқылы өзіндік танымын кеңейтіп, логикалық әрі ассоциациялық ойлау дағдыларын дамытады. Осы тұрғыдан алғанда, Б.Соқпақбаевтың прозалық шығармалары оқушылардың зияткерлік әлеуетін жетілдіруде маңызды құрал болып табылады.

Жазушы шығармаларының тақырыптық аясы кең әрі терең. Оның туындыларында балалар мен жасөспірімдердің ішкі жан дүниесі, олардың қалыптасу жолдары, өмірге көзқарастары аса шеберлікпен суреттелген. Балалар өмірі, Ұлы Отан соғысы кезіндегі тыл тіршілігі, спорт, достық пен махаббат секілді тақырыптарды қамтыған Б.Соқпақбаев прозасы – жас оқырманның ой-өрісін кеңейтіп, дүниетанымын тереңдетуге ықпал ететін көркем дүние. Әсіресе, балалық шақ пен жеткіншек кезең психологиясын дәл әрі нанымды жеткізуі – жазушының көркемдік шеберлігін көрсетеді. Б.Соқпақбаевтың туындыларында басты кейіпкерлер – жеткіншектер. Бұл – жас оқырманның өзін кейіпкерлермен салыстыруына, ішкі рефлексия жасауына, өмірлік шешімдерге деген көзқарасын қалыптастыруына жол ашады. Мұндай шығармалар оқушыны оқиғаларды саралай отырып

ой түюге, кейіпкерлердің іс-әрекеттері мен шешімдерін бағалауға үйретеді. Мұғалімнің бағыттауымен жүргізілетін әдеби талдау жұмыстары оқушының сыни ойлауын жетілдіріп, шығармашылық қабылдауын арттырады.

Жазушының шығармалары тек балаларға ғана емес, ересек оқырманға да ой салады. Бұл – Ғ.Мұстафиннің “Балаларға арналған әдебиет сол балалармен қатар үлкендер оқитын дәрежеге жеткенде ғана қызықты, құнды әдебиет болса керек” деген пікірімен үндеседі. Соқпақбаев прозасы – осы пікірге дәлел бола алатын көркем туындылар жиынтығы. Осылайша, прозалық шығармаларды, соның ішінде Б.Соқпақбаев еңбектерін оқу арқылы оқушылар тек әдеби тіл мен мазмұнды игеріп қана қоймай, өмірлік құндылықтарды саралап, өзіндік пікір қалыптастырады. Бұл – зияткерлік әлеуеттің дамуына жол ашатын тиімді әдістердің бірі.

Көркем шығармалар арқылы оқушының зияткерлік әлеуетін дамытудың қарапайым жолдарын ұсыну – заман талабы. Өмір шындығын арқау еткен көркем шығармаларды оқыту – оқушының танымын кеңейтудің, зияткерлік әлеуетін дамытудың ең тиімді тәсілдерінің бірі. Мұндай шығармалар оқырманды ойға жетелейді, күнделікті өмірде байқала бермейтін құбылыстардың мәніне үңілтеді, адам психологиясын тануға үйретеді. Бұл, өз кезегінде, оқушының тек әдеби талғамын ғана емес, ақыл-ойының ұшқырлығын, дүниетанымының тереңдігін қалыптастырады.

Осы орайда ұлы жазушы Ф.М. Достоевскийдің мына сөзі ойға оралады: “И запомните мой завет: никогда не выдумывайте ни фабулы, ни интриг. Берите то, что дает сама жизнь. Жизнь куда богаче всех наших выдумок! Никакие воображение придуманное вами не стоит того, что дает иногда самая обыкновенная, заурядная жизнь, уважайте жизнь!”. Расында да, көркем шығарманың негізін өмірлік материалдан алу – оңай шаруа емес. Көрген-түйген дүниені жай ғана қайталамай, оны терең саралап, жинақтап, көркемдік деңгейге көтеру – нағыз жазушыдан асқан шеберлікті, терең дүниетанымды талап етеді. Мұндай шығармаларды талдау барысында оқушы өмір мен өнер арасындағы байланысты түсініп, көркем мәтінді тек сюжет ретінде емес, танымдық және тәрбиелік құндылық ретінде қабылдай бастайды. Сәйкесінше, осындай шеберлікпен жазылған прозалық шығармалар ғана оқушының зияткерлік әлеуетінің дамуына бірден-бір себеп.

Сонымен қатар, прозалық шығармаларда кездесетін өмірден алынған типтік оқиғалар мен шынайы кейіпкерлер арқылы оқушы ассоциациялық және логикалық ойлау қабілетін дамытады. Мәтіндегі ішкі байланыстарды аңғару, кейіпкерлердің мінез-құлқын саралау, автордың идеясын ұғыну – баланың сыни ойлау, талдау, салыстыру сынды зияткерлік дағдыларын қалыптастырады. Бұл үдерісте мұғалімнің бағыттаушы, сұрақ қоюшы, ой салушы рөлі ерекше. Мұндай шығармаларды оқытуда:

- оқушыларға мәтінмен жұмыс жасаудың терең әдістері (талдау жасау, пікір айту, диалог ұйымдастыру, эссе жазу) меңгеріледі;

- кейіпкер әрекеті мен шешімдерін бағалау, оның мотивін түсіну арқылы адам мінезін, әлеуметтік жағдайды саралауға үйренеді;

- өмірлік тәжірибе жинақтау, адамдық құндылықтарды түсіну секілді рухани жетілудің алғышарттары қалыптасады. Прозалық шығармадағы оқиға қаншалықты шынайы әрі әсерлі болса, оқушы санасына да сондай әсермен ойтүрткі болады. Өмірлік жағдаяттарға шешім қабылдауы жеңілдей түседі;

- көркем әдебиетті оқу тек эстетикалық ләззат алу құралы ғана емес, оқушының ішкі әлеуетін оятатын, зияткерлік тұрғыдан дамытатын маңызды құралға айналдыру.

Қорытындылай келе, оқушылардың зияткерлік әлеуетін тиімді дамыту үшін тұрақты оқырман мәдениетін қалыптастыру қажет деген тұжырымға келемін. Ол үшін мынадай әлеуметтік факторлар ықпал етуі тиіс:

- мектепішілік оқырман клубтарын ұйымдастыру, үздіксіз кітап оқу марафондары мен кітап жәрмеңкелерін және кітап авторларымен әдеби кездесулерді өткізу;

- сабақтарда күн сайынғы “кітап оқу” практикасын күнтізбеге енгізу;

- сынып бөлмелерінде оқырман бұрыштарын жасау;

- жеке оқырман күнделігін жүргізуді қолға алу;
- оқушыларға белгілі бір шығарманы оқығаннан кейін буктрейлер (кітаптың қысқаша бейнеаннотациясы) түсіруге жағдай жасау немесе аудиоподкаст жасап, кейіпкерлер, автор стилі, шығарманың әсері туралы пікірін ортаға салса, бұл шығармашылықпен қоса, сын тұрғысынан ойлауын дамытады.

- кітаптарды онлайн оқу және талқылау үшін цифрлық платформаларды да қатар меңгеріп,, оны әдебиеттік оқуда пайдалану.

Сонымен, қазіргі білім беру жүйесінің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – оқушының зияткерлік әлеуетін жан-жақты дамыту, оны өмірлік жағдаяттарға бейім, дербес ойлай алатын тұлға ретінде қалыптастыру. Осы орайда прозалық шығармаларды жүйелі әрі терең оқыту – оқушыны көркемдік әлеммен сусындатып қана қоймай, оның когнитивтік және рефлексивтік ойлау дағдыларын, дүниетанымын, адамгершілік ұстанымдарын қалыптастырудың тиімді құралы болып табылады.

Зерттеу барысында анықталғандай, прозалық шығармалар – ішкі психологиялық иірімдерге, мінез-құлық мотивацияларына, әлеуметтік қарым-қатынастардың көпқырлылығына негізделген көркем туындылар ретінде оқушының ассоциациялық, логикалық және сыни ойлау қабілетін дамытады. Мұндай шығармаларды оқу мен талдау оқушының сөздік қорын, тілдік сезімін ғана байытпай, өмірлік ұстанымын жүйелеуге, адам мінезін саралап, өзіндік пікір қалыптастыруға жол ашады.

Әсіресе Б.Соқпақбаевтың прозалық мұрасы сияқты шынайы өмірден алынған көркем шығармалар оқушының өзін кейіпкермен салыстырып, ішкі рефлексия жасауына, сондай-ақ өмірлік құндылықтарды саралауға мүмкіндік береді. Осылайша прозалық әдебиет – жас ұрпақтың зияткерлік әлеуетін дамытудың мағыналы, әрі нәтижелі бағытына айналады.

Оқушылардың көркем мәтінді қабылдауы мен түсінуі – олардың жас ерекшеліктеріне, психологиялық дайындықтарына және әдеби талдауға деген дағдысына тікелей байланысты. Осыны ескере отырып, әдеби оқыту тәжірибесінде оқырман белсенділігін арттыруға, үздіксіз оқу мәдениетін қалыптастыруға бағытталған түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану қажет. Атап айтқанда, оқырман күнделігін жүргізу, прозалық шығармалар бойынша буктрейлер дайындау, цифрлық платформалар арқылы онлайн талқылаулар ұйымдастыру, шығармашылық подкасттар мен әдеби викториналар өткізу – әдеби оқуды жандандырудың тиімді жолдары саналады.

Қорытындылай келе, прозалық шығармаларды оқыту – оқушының әдеби білімін тереңдетіп қана қоймай, зияткерлік әлеуетін дамытудың маңызды факторы екендігі дәлелденді. Сонымен, оқу жоғары сынып оқушыларының интеллектуалдық әлеуетін дамытуда маңызды рөл атқарады. Ол когнитивті қабілеттерден бастап рухани әлемге дейінгі тұлғаның барлық аспектілеріне тегіс әсер етеді. Прозалық шығармаларды оқытуда мектептің мақсаты – тек оқыту ғана емес, әр оқушыға кітаптың бай және терең әлемін ашуға ынталандыру. Тек осы жағдайда ғана біз қазіргі заманның күрделі мәселелерін шеше алатын толыққанды дамыған және зияткерлік әлеуеті жетілген ұрпақ тәрбиелей аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Философский энциклопедический словарь. - М.: ИНФРА-М, 1999.-576 б.
2. Қ. Әбілқасымова. Әдебиетті оқыту әдістемесінің дамуындағы психологиялық зерттеулердің орны. Абай атындағы қазақ ұлттық педогогикалық университеті Қазақ әдебиеті және журналистика кафедрасы Алматы қ, Қазақстан. 135-139б.
3. Л. С. Выготский. Психология искусства. Издание третье: Искусство; Москва; 1986
4. Мұқанов, М. М. Жас және педагогикалық психология: педагогикалық институттардың студенттеріне арналған оқулық / Алматы, 1981

Айнұр Тұрарқызы Кембаева
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты,
Алматы қаласы, Қазақстан

Ш. МҰРТАЗА ДИСКУРСЫНДАҒЫ «ТӘРБИЕ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК СИПАТЫ

Аңдатпа: Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурсында ұлттық мәдениет пен рухани танымның, мінез-құлықтың айшықты көріністерімен қатар тілдік бірліктер негізінде «тәрбие» концептісінің белсенді бейнеленуін байқаймыз. Мақалада қаламгер дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты анықталып, талданады. Нақты мәтіндер мысалында аталған концепттің тілдік көрінісінің, лингвокогнитивтік табиғатының интерпретациялануы, оның ассоциативтік, бейнелік сипаттары лингвистикалық аспектіде қарастырылады. Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік мән-мағынасының берілуіндегі тілдік ерекшеліктер мен ұлттық дүниетаным, этникалық сана ұғымдарымен байланысы назарға алынды. Қазақ танымындағы тәрбиенің түсіндірілуіндегі тіл мен сана арасындағы байланыс қазақ ұлтының ділі мен ұстанымдарына, адамзаттық тәжірибесіне сай тұжырымдалды. Ұлттық сана мен таным аясындағы «тәрбие» концептісінің мән-мағынасы талданды.

Түйін сөздер: «тәрбие» концепті, көркем дискурс, публицистикалық дискурс, лингвокогнитивтік сипат, қаламгер.

Кіріспе

Кез келген концепттің лингвокогнитивтік сипатын анықтау үшін, біріншіден, концепт ұғымының мағынасын тіл білімі ғана емес, әдебиет пен тарих, философия мен мәдениеттану секілді т.б. ірі ғылым салалары бағдарында кеңінен қарастырған жөн. Сондай-ақ белгілі бір концепттің лингвокогнитивтік сипатын тану – сол концепт қалыптасқан ұлттың мінез-құлқы мен психологиясын, таным тарихы мен рухани дүниетанымын, тілдік санасы мен таным санасындағы ұлттық ерекшеліктерін, яғни лингвомәдениеттанымдық көрінісін тануға мүмкіндік аламыз. Термин ретіндегі қолданысын философиялық ғылымда XX ғасырдың 70-80 жылдарында Р. Павиленскийдің бастауынан алған «концепт» ұғымының алғашқы анықтамасы – затты немесе құбылысты объективтендірудің белгілі бір мазмұны яки тәсілі. Зерттеушінің тұжырымына сай мағынаны түсіну – бұрыннан бар тұжырымды әлем туралы білімі мен тәжірибесі тұрғысынан баяндаушы түсіндіретін үдеріс [1, 42]. Дегенмен зерттеу жұмысымызда қарастырылатын «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын түсіндіруде зерттеуші ғалымдар З.Д. Попова мен И.А. Стерниннің концептке берген анықтамасына басымдық береміз. Себебі концептті адамның ойлау кодының бірлігі деп танып, дискретті психикалық білім негізінде қарастыру мол нәтиже бермек [2, 24]. Адам өзін ұлт пен қоғамдық сананың қатынасында сол ұлттың ішкі тілдік және мәдени танымын байқатады. Яғни концептті есте сақтау бірлігі ретінде емес, ойлау бірлігі ретінде тану оң. Концептті талдауда тілдік бірліктермен қатар ұлтқа тән ым-ишара, графикалық және музыкалық құралдар, әлем туралы түсінік пен қоршаған орта жөніндегі шындық ақпаратты берудің вербалды емес тәсілдері де алға шығатынын түсінеміз.

Аталған тұжырымдарға сай когнитивтік лингвистика ғылымы тұрғысынан концептті күрделі әрі көп өлшемді ойлау бірлігі деп түсініп, соның негізінде қазақ ұлтына тән «тәрбие» концептісін ұлттың рухы мен мәдениетін, мінезін, жалпы этникалық элементтерінің барлығын бойына жиған, қазақ тілі мен қазақы ой-таным аясында өмір сүрген тұлға дискурсы негізінде анықтап, талдаймыз.

Қаламгер Шерхан Мұртазаның көркем дискурсы мен публицистикалық дискурсында қазақ халқының ұлттық рухани құндылықтары мен таным-түсінігі, әлемдік санасы мен тілдік сана жігі, мінез-құлық пен психология, ұлттық табиғат, дүние туралы көзқарастар

мен қағидалар, өмір сүру заңдылықтары мен ұстанымдары жиі сипатталып, тілдік бірліктермен шебер өрнектеледі. Сондықтан «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын анықтауда қаламгер дискурстары мазмұнды мәтіндік мысал болмақ. Сондықтан зерттеу жұмысының материалы жазушы шығармаларының мәтіндері мен ондағы лексикалық бірліктерінен құралды. Шерхан Мұртаза дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын зерттеуде жазушы қаламына тән шығармалардың мәтіндік мысалдарына жүгіндік.

Әдебиеттерге шолу

Қазақ ұлтының мәдениеті мен тілдік санасына, әлемді тану тәжірибесіне сай алуан концептілердің, көбінесе ұлттық концептілердің лингвокогнитивтік сипатын зерттеуде отандық зерттеуші-ғалымдардың еңбектері мен тұжырымдары бүгінгі таңға дейінгі ізденістердің нәтижесі мен аталмыш мәселедегі негізгі бағдарды анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы «әйел» [3], «жол» [4], «мінәжат» [5], «табиғат» [6], «отбасы» [7] секілді т.б. көптеген қазақы ұлттық танымдағы концептілердің белсенді зерттелуі аталмыш тақырыптың теориялық және практикалық маңыздылығын арттырады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын анықтау мақсатында нақты шығарма мәтіндерін жинақтау, іріктеу, тілдік бірліктерді лексикалық талдау, семантикалық талдау және түсіндіру әдістері қолданылды. Көркем және публицистикалық мәтіндер негізінде нақты мысалдар назарға алынып, қазақ ұлтының тілдік және ұлттық сана арасындағы байланысы анықталды. «Тәрбие» концептісінің ұлтқа тән лингвокогнитивтік сипаты нақты мәтіндер негізінде сараланып, интерпретацияланды. Нақты атаулар мен лексикалық бірліктердің қолданылуы мен тілдік және когнитивтік мақсаттары айқындалды. Қазақ ұлтының түп мәдениеті мен дәстүрін, рухани құндылықтары мен таным-түсінігін өз шығармаларының мазмұнына тілдік шеберлікпен сыйдырған қаламгер дискурстары негізінде ұлттық сана тереңіне бойладық.

Талқылау мен нәтижелер

Шерхан Мұртаза дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын талдауда жазушының тілдік қолданыс ерекшелігі мен түрлі стильге тән бейнелеу элементтерін айқындау мақсатында көркем және публицистикалық дискурстарына жүгінеміз. Жалпы қазақ танымында «тәрбие» ұғымы ұлттық діл көрінісінде алғы шепте көрініс табады. Қазақ ұлтының дүниетанымында, қазақ отбасында тәрбие үлкенге құрмет көрсету, жақсы істер атқару мен жақсылық ойлау, кішіге қамқорлық көрсету, сонымен қатар ұлттық дәстүр мен құндылықтарға, қасиетті саналған материалдық және рухани дүниелерді қадірлеу, ұлттық діл мен дінді қадірлеу, соған сай қағидалар мен ережелерді берік ұстану секілді әртүрлі аспектілерде танылады. Қазақ топырағында өскен, ұлттық тіл мен діл айшықтарын бойына жиған, ұлттың негізгі тұғырындағы басты этномәдени және лингвомәдени ерекшеліктерді жан-жақты танып, өз шығармаларында нақты сипаттаулармен, кейіпкерлер арасындағы диалогтармен, монологтар, лексикалық бірліктермен, авторлық пайымдаулармен, мақал-мәтелдер немесе фразеологизмдер арқылы суреттеген «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты аталған ұлттық тәрбие аспектілерінің әрекеттегі көрінісін бере алған. Яғни ұлттың өзі «тәрбие» ұғымын қалай танитынын және оны күнделікті өмір сүру ортасында қандай формада жүзеге асыратынын Шерхан Мұртаза дискурстарынан нақты көре аламыз.

Қаламгер өзінің «Ай мен Айша» шығармасында: «Сірә, төрт-бес жастағы балалар бірін-бірі тілсіз-ақ түсінетін ерекше бір қасиет бар болса керек. Өсе келе үлкендер сол қасиеттен айырылып қалып, «Менің тілім, сенің тілің» деп, дауласкер дертке ұшырайды екен ғой», [8, 6] – дейді. Мұнда автор атап отырған ерекше қасиеттің астарында татулық пен достық, кеңдік пен түсінушілік секілді қазақ ұлтының табиғатына тән кеңпейілді мінез сипаты байқалады. Қаламгер «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын қарапайым лексикалық бірліктер арқылы ұлттың дүниетанымындағы білім мен ой өзегін суреттеп

отыр. Қандай да әрекетті кейіпкерлер диалогынсыз-ақ, авторлық ой тұжырымы арқылы «тәрбие» концептісінің негізінде, қазақ танымына тән көріністе ұсынады.

Осы туындысында жазушы: «Қарны тоқ, қайғысы жоқ, киімі бүтін бес жасар ойын баласына қыстың кешкі аязы қызық та болуы мүмкін. Бес жасар баланың миы әлі нүкте түспеген аппақ қағаздай. Әсерлі оқиға, сұлу сурет сол аппақ қағазға өшпестей жазылып қалар», [8, 11] – деп тұжырымдайды. Қазақтың танымындағы «тәрбие» ұғымының асыл бастауы бала жастан дұрыс үлгі беру, өнеге көрсету болса, автор «ақ қағаздай» деп сипаттаған бала санасына жақсылықты та, жамандықты да дарыту ата мен анаға, үлкендердің еншісіне тән жауапкершілігі мол құбылыс саналады. Себебі, «әсерлі оқиға, сұлу сурет сол аппақ қағазға өшпестей жазылып қалар» деген автор ойы ұлттың ментальді мінезінде әуелден-ақ қалыптасқан қағида іспетті. Автор қарапайым суреттеу, еркін ой-тұжырым жасау арқылы күллі бір ұлттың түсінігіндегі тәрбие бастауының көзін түсіндіріп отыр.

Қазақ санасындағы тәрбиенің тағы бір көрінісі қарапайымдылық пен әділеттілікті құрайды. Оны жазушы мына мәтінде айқын байқатады: «Дүние о басында түп-түзу, дұрыс жаратылса керек. Бірақ кейін-кейін күштілер шыққан, әлсіздер шыққан. Әділетсіздік содан туған. Шын әділет – тепе-теңдік. Адамдардың бәрі тең болуы керек» [8, 46]. Берілген мысалдағы ой жеке баяндаушыға тән көрінгенімен, ұлт тарихы мен мәдениетіндегі сан ғасырлық әлеуметтік және қоғамдық мәселелер аясында халықта қалыптасқан ортақ түсінік екенін аңғарғанымыз жөн. Себебі қаламгер осы ұлтқа тән және ұлт ділінде тәрбиеленді. Демек «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатында елең еткен тағы бір астарлы мән-мазмұн – ұлт санасындағы әділет пен теңдік туралы дүниетанымы. Автор тарапынан суреттеу әрі интерпретациялау мазмұнында анықталған бұл белгі қазақ халқының тарихында орын алған түрлі әлеуметтік-саяси жағдаяттар мен теңдік-теңсіздік мәселелері, сондай-ақ тап жіктелісінде қалыптасқан әділетсіздіктер тамырында ұлт санасына сіңген қағида. «Тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатының ішкі мазмұны аталмыш мәселелерді қамтып, ұлттық психология мен мәдениетке сай тереңдей түседі.

«Тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын анықтауда Шерхан Мұртазаның ұлттық мінез-құлық пен адами құндылық-қағидаларын бейнелеуіне және ұлттық тәрбиенің, жалпы адами тәрбиенің қандай мәселелер негізінде жетілуі керек екенін қазақтың мінез-құлқы мен дүниеге көзқарастарына сай сипаттауына назар аударған жөн. Мұндай тілдік бейнелеудегі ұлттық таным сипатын қаламгердің «Бір кем дүниесінен» молынан кездестіреміз. Мысалы мына мәтіндерде жазушы ұлттық тәрбиенің бағытының қандай мақсатта болуы керек екенін және жаман қасиеттер мен адами құндылықтардың өзгеріп, кем тарта бастағанына назар аударады. Қазақ санасындағы «тәрбие» функциясының мазмұнын ұлтқа тән жақсы және теріс қасиеттерді көрсету арқылы айшықтайды. «Кедей – бай, бай Құдай болсам дейді. Нысапсыздық жаман. Бір кем дүние», «Толдым деген төгіледі, жеттім деген жығылады. Бір кем дүние» [9, 7], «Адамға бала жастан ең керегі – Ұят деген қасиет. Ол туа бітеді. Бірақ кейбіреуі өсе келе, үлкейе келе ұяттан жұрдай болады» немесе «Біреуге Құдай бәрін береді. Байлық та бар, алтын, гауһар, інжу-маржан бәрі бар. Төрт құбыласы сай. Бірақ Иман жоқ. Ең сорлы адам сол» [9, 11]. Берілген мәтін мысалында Шерхан Мұртаза ұлтқа тән «тәрбие» сипатына қажет негізгі қасиеттерді алға тарта отырып, адам бойындағы кейбір теріс қасиеттерді де ескеріп өтеді.

Ұлт мәдениеті мен менталитетінде «нысапсыздық», «ұят», «иман» секілді қасиеттердің жинақталуы және оның жаманы мен жақсысын іріктеп жою немесе дамытуда тәрбиенің рөлі зор екенін байқатады. «Тәрбие» концептісінің ұлттық санадағы бейнесі халықтың туа біткен әдеттері мен дәстүрі, әлем туралы танымы мен ұлттық ұстанымдары арқылы қаламгер дискурстарының ішінде айқын көрініс табады. Қаламгердің тілдік бірліктерді пайдаланудағы, ұлт мінезі мен ондағы «тәрбие» ұғымын таныту әрі түсіндірудегі ерекшелігі қалыпты баяндау үлгісінде емес, ұлт тамырына сіңген асыл тәрбие құралдарының, құндылықтарының, қасиеттерінің ғасырлар бойы сақталып келуін, бүгінгі таңда түрлі қоғамдық, әлеуметтік, әлемдік даму үдерісінде кемшін тартып, өзгеріске

ұшырауын белсенді әрі ашық көрсетуге тырысады. Қазақы тәрбиенің түпкі мән-мазмұнының этникалық сипаттан ажырамауы керектігін ескертіп, күнделікті өмірдегі жеке тұлғалар мен тұтас халықтың ішкі рухани танымындағы дәстүрлі ой-таным көрінісінің сақталуы қажет екенін айтады. Мұның барлығы тіл арқылы көрініс тапқан ұлттық мәдениет пен дүниетанымның, ұлттық сананың сипаты саналады.

Шерхан Мұртаза аталған «Бір кем дүние» туындысында: «Кейде адамдар жасампаз бола тұра, өркениеттен келе өз құйрығын өз жалмайтын айдаһар сияқтанады-ау деймін. Құмырсқа екеш құмырсқа да өз илеуін қорғайды. Ал адамдар өз үйін (табиғатты) қорлайды», [9, 33] – дейді. Қазақ қашан да кең даласымен, асқар шынды тауларымен, көк аспанымен, шексіз дарияларымен, бұйрат құмдарымен, шалғынды жайлауымен, тегіскей қырларымен етене байланыста болып, тіршілігінің мәнін сонымен жалғағанын да білеміз. Демек автор айтып отырған табиғатты қорғау да «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын танынып тұрған ұлттық мінез пен психология ерекшелігі деп есептейміз. Қазақ ертеден-ақ бала дүниеге келгеннен бастап оның санасына табиғат пен қоршаған ортаға деген қамқорлық пен махаббатты, жан-жануарлар мен аңдарды, құстарды да қадірлей білу керектігін үйретеді. Бұлақтың көзін ашуды, суға түкірмеуді, гүл, шөп, жапырақ атаулыны жөнсіз жұлмауды, орманды өртемеуді, жас шыбықты аялап, суарып өсіруді үйретеді. Тіпті ертеректе түркі халықтарына тән наным-сенімдер ішінде Күнге, Айға табыну, табиғат құбылыстарына табыну, олардың өз иесі мен қасиеті бар деп сену, оларға арнап құрбандық шалу секілді әдет-ғұрыптары болған. Жер-ана деп қашаннан Жерді киелі мекен тұтқан. Сондықтан Шерхан Мұртаза атап отырған «табиғат» ұғымы «тәрбие» концептісімен етене байланысты әрі ұлттық дүниетанымымызбен мінезімізде, әлем туралы сана-түсінігімізде қоршаған орта мен адам арасындағы үндестік пен үйлесім ерекше қастерленген.

Ұлттық мінез-құлқымыздағы кейбір кемшіліктеріміз бен қасиеттерімізді автор салыстырмалы сипатта береді: «Ұйықтап жатқан құмырсқаны көрмедім. Бәрі қыбырлап-жыбырлап жем тасып бара жатады. Біз ғой түске дейін ұйықтаймыз. Түстен кейін қыдырамыз. Бай баласы байға ұқсайды, Байланбаған тайға ұқсайды, – деген осы. Жалқаумыз» [9, 41], - деп тұжырымдайды. Асықпайтын бейжайлық пен жалқаулық қасиеттері ұлттық мінез-құлықта бар құбылыс болғандықтан қанша ғасырлар тарихында да, бүгінгі таңда да аталмыш қасиеттердің тамырының кесілмеуі қаламгерді бейжай қалдырмады. «Тәрбие» концептісінің когнитивтік мәнінде халық бойына сіңген осындай мінез-құлықтардан арылып, тәрбиелену аспектілері ескеріледі. Шерхан Мұртазаның көркем дискурстарынан автор тұжырымдары негізінде берілген лингвокогнитивтік сипатпен қатар кейіпкерлер мінезіндегі, сөйлеуіндегі, ойындағы, диалогындағы лексикалық бірліктер де қазақ тілі мен қазақтың ұлттық санасы арасындағы жіпсіз жалғаулы байланысты байқатады.

Қазақ дүниетанымында тәрбие сипаты адамның парасаттылығымен, ақылдылығымен, сабырлылығымен ерекшеленеді. Қазақтан шыққан неше алуан би-шешендер, ақылмандар, батырлар мен хандар – барлығы өзінің аталмыш қасиеттерімен биік тұрған. Автор дискурсындағы: «Адамдардың көбі ашушаң. Ақыл қайдан болсын», [9, 49] – деген тұжырымында аталмыш қасиеттердің жойылып бара жатқанын айтады.

«Адамды аздыратын жаман қылықтар да адамның өзінен шығады. ...Адам жанын тат басса, оны тек кітап кетіре алады. Әрине, асыл кітап, адал кітап. ...Кітапты сүймеген Құдайды да сүймейді», [9, 70-71] –дейді қаламгер. Қазақ халқының санасында білім туралы қалыптасқан түсініктің мәнін айқындайды. Бұл жеке субъектілік пікір емес, автордың өзі тән ұлттың тамырында қалыптасқан білім түсінігі деп қабылдау дұрыс.

Автордың көркем дискурсынан «тәрбие» концептісінің баяндаушы тарапынан интерпретациялануымен қатар, мәтін мазмұнында қолданылған тілдік бірліктердің өзінен де анықталады. Себебі автор қолданған лексикалық бірліктер дара тұрып-ақ қазақ ұлтының таным сипатын суреттейді. Мысалы автордың көркем дискурстарының ішіндегі «Соғыстың соңғы жетімі» әңгімесінен мынадай тармақтарын назарға аламыз: «Жанындағы орыс кемпір қорылдап ұйықтап қалды. Байғұс, жақсы адам. Ақкөңіл», «Ақшай да кесірлі еді-ау,

марқұм», «Қартайған ғаріптерге, қарт жетімдерге жетімхана тауып берген», «Көп жаса, қызым, бақытты бол, – деді Хадиша», «Сөйтші, қарағым, әйтпесе, соқыр көз не шікәрам, жұлып алып тастағым келеді», «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Аспандағы мың-миллион әруақтардың қосылып айтқан хорындай, әрі таңғажайып, әрі қорқынышты», «Қараң қалғыр, қу кәрілік-ай» [10]. Қаламгер дискурсындағы «тәрбие» концептісінің когнитивтік сипатын берілген тармақтардағы лексикалық бірліктерден және оны автордың нақты белгілі бір құбылысқа қатысты қолдануы айқындайды. Біз мысалға алған аталған тармақтардағы «байғұс», «жақсы адам», «кесірлі», «марқұм», «ғаріп», «қарт», «көп жаса», «қарағым», «жақсы сөз – жарым ырыс», «қараң қалғыр» деген тілдік бірліктерге назар аударғанымыз жөн. Себебі Шерхан Мұртаза көркем дискурсында осындай ұлттық таным мен мәдениетті, мінездік ерекшеліктер мен санасында, психологиясында қалыптасқан нақты атауларды қолдану арқылы қазақ халқының тілдік байлығының ерекшелігін көрсетіп қана қоймай, тіл мен сана арасындағы байланысты ұтымды жеткізеді. Тілдік бірліктерді шебер қолдану арқылы ұлттық дүниетаным мәнін айқындайды және оны оқырманға жеткізуге тырысады. Мұндағы басты ерекшелік – автор дискурсындағы мұндай тілдік бірліктерді кез келген түбі қазақ тұлға бар ұлттық сипатымен түсінуге қабілетті. Себебі сөздің когнитивтік сипаты сол ұлтқа ортақ және әр жеке адамға да түсініктілігімен анықталады. Тіл мен ұлттық сананың терең байланысын осыдан түсіне аламыз.

«Тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты қаламгердің көркем дискурсында қолданылған лексикалық бірліктермен де айқындалатынын атап өттік. «Байғұс» деп қазақ дүниетанымында белгілі бір адамның күйіне, қандай да бір жанашырлық жағдайға байланысты, келесі бір адам тарапынан аяушылық пен есіркеу мәнінде айтылады. «Жақсы адам» ұғымы бірде адамның қасиеттеріне сай айтылса, екінші мәнінде дүниеден қайтқан адамның артынан айтылатын жалғыз жақсы тілекті білдіреді. «Кесірлі» немесе «кесір» атауы бойына теріс қасиеттерді жинақтаған, еш нәрсенің қадірін білмейтін, адами құндылықтарының дені жойылған адамға тән қолданылады. Қаламгер дискурстарында қазақтың танымына тән тәрбие сипаттарын тілдік бірліктерге теліп, ерекше мағына үстейді. «Марқұм» атауы дүниеден озған адамға қатысты аталып, оған құрмет көрсету, еске алу мақсатында қолданылады. Осы тізімдегі «ғаріп» сөзінің қолданысы да «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын аша түседі. Себебі ұлт менталитетінде «соқыр» немесе өзге де тікелей атауларды айтпаймысалға алынған мағыналы әрі өзге адам тарапына сыйластықты сездіретін ұғымдарды қолдану кеңінен орын алған. Бұл да қазақ мінезі мен мәдениетінің бір ерекшелігі. Осы секілді автордың «қарт» лексикалық бірлігін қолдануы да ұлттық тәрбие мен қазақы сананың түкпірінде қалыптасып, мәдениетімізге сіңген сипат. Мұндай лексикалық бірліктер «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын анықтауға көмек болуымен қатар, бүгінгі ұлттық тіліміздегі сөздерді мақсатына сай қолдануға және сөздігіміздегі қазыналы қорды сақтауға зор үлес қосады. Қазақ дәстүрінде үлкен қариялардың жастарға беретін батасының мәні мен тәлім-тәрбиесі маңызды. «Көп жаса» деп бата беру өмірдің мәні мен тіршіліктің жақсылықтарын өткеріп, кейінгі ұрпаққа түзу жол көрсету, жақсылыққа бастау мақсатында ұзақ жасаған қарттардың өнегесі. Аталмыш тілекке қарама-қарсы, яғни теріс жағдайда айтылатын «қараң қалғыр» секілді тілек те қазақ дүниетанымында алуан тәжірибе негізінде пайда болып, адамның мінезі мен тәрбиелік сипатының ерекшеліктеріне сай өз қолданысын тапқан. Сондай-ақ ұлттық санада қалыптасқан, ерекше мейірім мен ықыласты, құрметті білдіретін, ерте кезден бүгінге дейін қазақ дәстүрінде ең жақын адамға, жасы кіші адамға, бала мен немереге бағытталып айтылатын ерекше атау – қарағым. Автор шығармасында осы бір ғана лексикалық бірлікті қолдану арқылы күллі қазақ дүниетанымындағы әдет пен сан ғасырлық тәжірибеде жинақталған тәрбие қағидасын көрсетеді. Сондай-ақ «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты қаламгердің қазақ халқына тән мақал-мәтелдер мен тұжырымдарды ұтымды қолдануы негізінде де байқалады. «Жақсы сөз – жарым ырыс» деп тұжырымдау ұлттық санада бекіген сенім мен жақсылыққа ұмтылу сипатын білдіреді. Осы арқылы автордың және автор тән ұлттың дүние туралы түсінігін, тәжірибесі мен әдет-

ғұрпының детальдарын байқай аламыз. Қазақ үлкенді де кішіні де бұ дүние мен о дүниеге аса қадірмен қарап, құрметтеуді, өзінің дініне тән сенімді, қағидаларды берік ұстанған.

«Тәрбие» концептісінің сипатын нақты тілге және ұлтқа тән, сол ұлт өкілінің дискурсында тану сана мен тіл арасындағы байланыстарды анықтап, халық танымында абстракциялы құрылымда кездесетін тұрақты сана көріністерін зерттеуге мүмкіндік береді. Автордың тілдік суреттеуі негізінде берілген «тәрбие» концептісінің сипаттары тіл мен сол тілдегі әлем туралы түсініктің қалыптасуы, оның белгілі бір ұлтқа тән болуымен параллель қарастырылады.

Шерхан Мұртазаның көркем дискурсымен қатар публицистикалық дискурсында да «тәрбие» концептісінің сипаты түрлі лингвокогнитивтік аспектіде сипатталады. Қаламгердің «Ақындар мен әкімдер» атты публицистикалық толғамдар жинағынан да «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын танытатын лексикалық бірліктер мен ұлттық сана ерекшеліктерін байқаймыз. «Уақыт – ірі көзді елек тәрізді деседі. Оның елегінде ересендер ғана қалады», «Адамның қандай соқпаққа түсеріне өскен орта мен уақыттың әсері зор» [11, 70], - деген автор ойынан қазаққа тән уақыт туралы таным-түсінік пен әлем және өмір жөніндегі білім сипаты көрініс береді. Екінші мысалында автордың публицистикалық дискурсы сан ғасыр жасап келе жатқан қазақ ұлтының бүгіні мен кешегі күніндегі ұстанымдары мен құндылықтарының өзгеру және даму заңдылықтарына байланысты айтылғаны анық. Жазушы адамның қандай соқпаққа түсері орта мен уақыттың еншісінде дей отырып, қазақы санада қалыптасқан жақсы қасиеттердің жойылып кетпеуіне, қазіргі күнгі кей кемшіліктерге мән береді.

«Бәукеңе жағымпаздар, екіжүзділер, мақтаншақтар ұнай бермейді», «Шынында да аты қиын бабамыздың батырлығы, адалдығы, аңғалдығы, турашылдығы, Тахаңның тұлға бойында тұнып тұрғандай еді», [11, 116] – дейді қаламгер. Бірінші мәтінде қазақ дүниетанымына жат, десе де адамның бойында кездесетін жаман қасиеттерден ұлт ұлылары алшақ болғанын сипаттайды. Ұлтымыз бала тәрбиесінде де, өмір сүру жолында да, тіршілігінің соңына дейін де жаман қасиеттермен күресуді, ұлт танымынан алшақтатуды бағдар тұтқан. Ал екінші мысалға назар аударсақ, ата-бабамыздан сақталып келе жатқан батырлық пен адалдық, қарапайымдылық пен аңғалдық, тік мінезді турашылдық секілді тұнған жақсы қасиеттерді тізіп өтеді. Демек Шерхан Мұртаза дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты ұлтқа тән, ұлтпен бірге пайда болған сана мен психология, мінез бен дүниетаным негізінде танылады. Мәтін мысалдарына назар аударсақ, жазушы ұлттық тілде жазған әр шығармасында айтарлықтай қиын лингвистикалық яки когнитивтік форманы қолданбай-ақ ұлтымызға тән тіл мен сана арасындағы сымсыз байланысты анықтап берді. Оған әсер еткен, әрине, қаламгердің қазаққа тән мәдениетті туа біткен мінезімен, дүниеге көзқарасымен, сана толғаныстарымен әрі астарлай, әрі нақты жеткізе білу шеберлігі деп танымыз.

Қорытынды

Шерхан Мұртаза дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты оның көркем және публицистикалық туындыларындағы тілдік бірліктер мен мән-мағына мазмұнында анықталды. Автор өзінің тұжырымдарында, белгілі бір құбылысқа немесе кейіпкерге суреттеме беруде ұлт тарихы мен мәдениетінің аясында қалыптасқан мінез-құлық ерекшеліктерін, дүниетанымын, этникалық психологиясын біртұтас қамтып, қазақ танымындағы «тәрбие» ұғымының мәнін түрлі аспектілерде қарастырады. Қазақтың тәрбие туралы түсінігі мен саналы әрі бейсаналы сипатта ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан әдетті дәстүрі, ұлттық тәжірибесі, адамға тән жақсы-жаман қасиеттердің барлығы қаламгердің тілі және санасындағы ұлттық менталитеті негізінде мәтін мазмұнына айналған. Қорытындай келе, ұлттық концептілердің лингвокогнитивтік сипатын анықтауда ұлттық мінез бен рухани құндылықтарды терең танып, бойына сіңірген қаламгер – Шерхан Мұртазаның дискурстары құнды материал болып, өнімді нәтиже берді деп тұжырымдаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Павиленис Р.И. Проблема смысла: Современ. логико-филос. анализ яз. / М.: Мысль, 1983. – 286 с.
2. Попова З.Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.
3. Елубай А.М., Сәрсекке Г.Ә. Қазақ және түрік мақал-мәтелдеріндегі «әйел» концептісін лингвомәдени зерттеу аспектілері // Ш. Уәлиханов атындағы ҚУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 4. – Б. 5-17. DOI: 10.59102/kufil/2023/iss4pp5-17
4. Жумагулова В.И., Оналбаева А.Т., Кажигалиева Г.А., Задаева А.А. Лингвокогнитивные характеристики концепта «путь» // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – 2018. – № 3(75). С. 126-132.
5. Жиренов С.А., Кенжебаева У.Е. Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісінің рухани аксиологиялық бейнесі // Абылай хан ат. ҚазХҚЖӘТУ ХАБАРШЫСЫ. «ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» сериясы. – 2025. – №1(76). – Б. 146-163. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.010>
6. Джумабекова А.А., Мажитова Б.К., Ербулатова И.К. Тайыр Жароков өлеңдеріндегі «табиғат» концептісі // Абылай хан ат. ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2023. – Т. 68. – №1. – Б. 1-11. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.13.81.023>
7. Байзакова В.Е., Дүйсекова К.К. Тілдік санадағы «отбасы/family» концептісі //ҚазҰУ Хабаршысы. Фиология сериясы. – 2023. – №1(189). – Б. 13-20. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph2>
8. Мұртаза Ш. Ай мен Айша. – Алматы: Дария, 2021. – 354 б.
9. Мұртаза Ш. Бір кем дүние: Ойтолғау. – Алматы: Жазушы, 2008. – 176 б.
10. Мұртаза Ш. Соғыстың соңғы жесірі. [Электронды ресурс]. – <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=17880> (қаралған күні: 10.04.2025).
11. Мұртаза Ш. Ақындар мен әкімдер. Мақалалар, эсселер, публицистикалық толғамдар. – Астана: Елорда, 2002. – 808 б.

Балжан Бертайқызы Ахылбек

А.Байтұрсынұлы атындағы BINOM SCHOOL мектеп лицейі
Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Астана қаласы, Қазақстан

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ТАЛДАУ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа: Бүгінгі күні мұғалімдердің басым көпшілігі оқушының көркем әдебиетті оқымайтынын айтып, баланы айыптап жатады. Егер біз алдымызда тұрған гүл солып қалса, гүлдің өзі кінәлі демейміз ғой. Мұғалім – ұлттың бағбаны. Көркем шығарманы оқып талдайтын мұғалімдер азайды ма? Әдебиет оқымайтын бала емес, оқыта алмайтын мамандар көбейді ме? Жауабын іздерлік сауалдар осы. Алдымен көркем шығарманы оқуда қандай мәселелер туындап жатқанын біліп, одан кейін талдау аспектілеріне тоқталамыз. Осы орайда жоғары 10-сынып оқушыларына «Тарту» кітап оқу жобасы [1.А.Б] аясында бірқатар көркем шығармаларды проблематикалық тұрғыдан оқытудағы мәселелерді, зерттеу мақаламыздың негізгі мақсаты ретінде шегеледік. Зерттеу барысында қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне қатысты отандық һәм әлемдік ғалымдардың еңбектері қаралды, жоғары сынып оқушыларына қазақ әдебиетін жүйелі оқу тәсілдері қарастырылды, сөздік жұмыстарымен жұмыс істеу көрсетілді, шығарманы бекітуге арналған тапсырмалар тізбегі жасалды, талдаудың бүгінгі оқушы деңгейіне сай аспектілері ұсынылды.

Кіріспе

Әдебиет – тал бесіктен жар бесікке дейінгі сүретін саналы өмірдің темірқазығы. Бала қиялын шексіз дамытатын мидың кинозалы. Адам кітап оқу арқылы ғана көркем мінезге, адамгершілікке, ізгі қоғам жасауға, ұлттың құндылығын сақтауға талаптанады. Қалай өмір сүруді емес, не үшін өмір сүрудің жауаптарын көркем шығарманы оқу арқылы пайымдайды. Сондай-ақ әдебиет шексіз күрделі пән. Оған ұстаздың көмегімен, ізденістің нәтижесінде адаспай жетіп қызығына енесің, кітап оқыған адамның уысында бүкіл әлем тұрғандай байлыққа кенелесің.

«А.Байтұрсынұлының пайымдауынша, көркемдік заңдылығы біреу ғана және ол барлық тілдегі әдебиеттерге ортақ. Демек, «адамның жан қоштау керегінен шыққан» әдебиет – «асыл сөз». Сондықтан «Сөздің асыл болатын сырын білген адам сөзді сынай біледі». Өйткені: «Жүйірік аттың белгілі сипаттары сияқты асыл сөзде де белгілі сипаттар болады. Сөз сол сипаттарын дұрыс көрсетумен асыл болып шығады». Әдеби стиль, даралық стиль көркемдік шеберлік категорияларын ғалым осылай таныта түседі» – деп, айшықтайды. [2. 18 б.]

«Педагог-ғалым Ж.Аймауытұлы: «баланы сөйлеуге, басқалардың сөзін ұғуға, өз бетімен жазуға, оқуға төселдіру. Бірақ бұл мағынасыз әдеттендіру, құрғақ төселдіру емес, тілге жаттықтырумен бірге баланы ойлауға да жаттықтыру» болып табылады.

Ал, М.Жұмабаевтың айтуынша, «баланың тілін шын дұрыс жолға салатын, дұрыстайтын, байытатын – мектеп». Олай болса, коммуникативтік дағдылар ең әуелі мектептегі оқыту үрдісінде қалыптасады.» [3. 16] деген пікірмен бірін-бірі толықтырады.

Оқыту үдерісіндегі әдебиет пәнінің мән-маңызын әдіскер ғалым Б.Жұмақаева «Шындығында бүгінгі қоғамның көркем әдебиетке салғырттығы, түптеп келгенде шығармашылықты шектеуге әкелетін болжауға болады. Бүгінде көптеген мектептерде жоғары сынып оқушыларын ұлттық бірыңғай тестіге дайындау салдарынан әдебиеттің тарихи курсы өз мәнінде оқытылмайтын тенденция етек жайып отырғанын мойындауымыз керек. Ал қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғалары, классик қаламгерлердің шығармаларының көбі әдебиеттің қысқаша тарихи курсын оқитын жоғары сыныптарда екенін еске салайық. Жалпы білім беретін мектептердің білімін қорытындылау тестісіне математика пәні жаппай міндетті саналады. Оның өзіндік бір себептері де бар болар. Ал неліктен оқушының шығармашылық қабілетін қалыптастырушы әдебиет пәнін оқытуға, білім стандарты нұсқаған оқытудың қалыпты міндетіне көңіл бөлінбейді?! Сонда ертеңгі қоғам тетігін қолына алатын жас буынға сезімталдық, шығармашылық, адамгершілік, ұлттық рух, өз ұстанымына беріктік, табандылық басқа да адамгершілік қасиеттер мен қабілеттер қалыптастыру маңызды болмағаны ма?!

Ендеше, оқушыға сөз өнерін меңгерту – білім беру саласының да алға қойған мақсаттарының қазығы болуға тиіс. Ол үшін оқытудың мазмұны мен әдістемесін оқушылардың жас ерекшелігін, қызығушылығын, бейімділігін ескере отырып түбірлі өзгерту, оқытудың шығармашылық сипатын күшейту, сөйтіп, баланың жеке қабілеті мен әлеуметтік белсенділігінің дамуына жол ашу, шығармашылық тұлға қалыптастыру міндеті туындайды».[4. 262б] – деп, осыдан он - он бес жыл бұрын өзекті мәселені көтереді.

Қазіргі негізгі орта мектептердегі әдебиетті оқыту үдерісінде жоғарыда көтерілген мәселе аса өзекті болып отыр. Себебі, әдебиет пәнінің құндылығын Ұлттық бірінғай тестілеуге басымдық берудің нәтижесінде түсіріп алдық. Шындап келгенде, 10-11 сынып баланың жеке тұлға ретінде қалыптар сәтінде әдебиет сабағының сапалы өтуі аса маңызды еді. Оныншы сыныпта кітап оқуға қызықпай отырған баланың әдебиетке деген сүйіспеншілігі орта буын кезінде бәсеңдегенін болжауға болады. Оның негізгі себебі бала повесть, роман оқуда бір сөйлемнен екі-үш сөздің мағынасын түсінбей жатады. Әлбетте өзінің не оқып тұрғанын түсінбеген оқушы, ары қарай кітапқа қызықпайды. Керісінше жеріндіріп аламыз. Еңбектеніп, зерделеп, сүйсініп оқудың рахатын сезіндіре алмағанның кейін, қазір тіпті бастауыш сыныптың өзі ChatGPT мобильді қосымшасын қолдану белең ала бастады.

10-сынып оқушыларына әдебиет сабағын оқыту кезінде кездесетін тағы бір маңызды мәселенің бірі – оқушылардың сөздік қорларының аздығы мен есте сақтау қабілеттерінің төмендігі. Қазақ тілінің сөздік қоры сарқылмас бай: ол үнемі жаңа сөздермен және жаңа лексикалық бірліктермен толықтырылып отырады, бұл қазақ тілін шұрайлы, алуан түрлі және бай етеді. Қазақ әдебиеті мұғалімінің міндеті – мектеп оқушысының сөздік қорын түрлі әдеби шығармалар негізінде дамыту және сол арқылы оқушылардың есте сақтау және сөйлеу мәдениетін қалыптастыру. Оқушылардың көркем шығарманы көп оқымау мәселесі олардың сөздік қорының аздығы секілді екінші мәселені туындатып отыр.

Бір сыныптың ішінен сөйлемдерді жүйелі таза ана тілде сөйлей алатын бес-алты оқушы ғана бары ойландырады. «Кітап оқиын десем, сөздік қорым аз немесе оқыдым бірақ ойымды орысша жеткізсем бола ма?» деген уәж айтады. Бүгінгі таңда әдебиетке де оны оқитын оқушыға да, әдебиетті сүйетін маманның көмегі әбден қажет.

Зерттеу жұмысының өзектілігі жоғары сынып оқушыларының әдебиет сабағынан тыс жүргізіліп отырған «Тарту» кітап оқу жобасы аясында олардың жас ерекшелігін ескере отырып әр-түрлі жанрдағы әңгіме, повесть, романдарды оқып талдау, оқушының 4к деңгейінің дамуына бағытталған тапсырмаларды орындай алуында. Оқушылардың қабылдау, түсіну деңгейін ескере отырып, бір жарым жыл көлемінде нәтижеге қол жеткізуімен ерекшеленеді.

Зерттеу жұмысында қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде жоғары буын сыныптарына көркем шығарма оқыту дағдысын қалыптастыру барысында мәселелерді анықтау мен оларды тиімді шешу жолдарын ұсыну мақсаты көзделді. Белгіленген мақсатқа қол жеткізуде төмендегі міндеттерді шешу жоспарланды:

- Көркем шығарма оқыту әдістемесіне қатысты отандық және шетелдік әдіскер ғалымдардың еңбектерімен танысу;
- Жоғары буын оқушыларына (10-сынып) көркем шығарма оқытуда кездесетін мәселелерді анықтау;
- Оқушылардың әдеби көркем шығарманы есте сақтап оқу әдістерін қарастыру;
- Оқушылардың талдауда дәлелмен жауап беруге жетелейтін тапсырмалар ұсыну.

Негізгі бөлім.

Қарастырып отырған жоғары буын сыныбы – 10-сынып оқушыларына көркем шығарма оқыту үдерісінде жиі кездесетін негізгі төрт мәселе:

- Өткен ғасырдағы тарихи шығармаларға қызығушылығының болмауы;
- Сөз мағынасын түсінбеуі;
- Дауыстап оқу, іштен оқу, тыңдап оқу дағдыларының дұрыс қалыптастпауы;
- Көркем шығарманы талдау аспектілерінің тиімдісін алмау;
- Пәнге зейін қоймауы;

10-сынып оқушылары тәжірибемде көбінесе оқу жылында тоғызыншы сыныптың емтихандарын тапсырып, он бірінші сыныпқа таңдау пәндерін толғанып, босаңситын уақыты. А.Байтұрсынұлы атындағы BINOM SCHOOL мектеп-лицейінде жобаға 5-6-7-8-10 сыныптарды қатыстыру себебіміз де осы. Орта буынды кітап оқуға қызықтырып, дағдыландыру қиынға соқпағанымен, 10-сынып оқушыларымен тіл табыса отырып жұмыс істеу әдістерін ізденуге тура келді. Әдебиетті деңгейлік оқытудың өзіндік алғышарттарын алға тарта отырып әңгіме, повесть, роман жанрларына жеңілден күрделіге қарай шығармалар таңдалды. Осы орайда роман-эпопеяны толық оқыту қазіргі оқушылардың деңгейіне келмейтінін ескеруіміз керек.

Келесі кезекте педагогтардың көркем шығарманы үйде оқып келуге беріп, келесі сабақта сыныпта тек бес-алты бала ғана сөйлеп отырғанын, қалған сынып түгел кітап оқыматынын айтып шағымданады. Шығарманы оқу дағдысы кемінде төрт-бес ай қалыптаспаған оқушыға кітапты үйде оқып кел деу, баланы проблемаға итере салумен тең. Кез-келген пәнді оқытқанда арнайы структура беріледі. Математикада формула беріледі, химияды зертханалық жұмыстың алдын-ала сынамасы көрсетіледі. Архитектор үйді

құрылыс компаниясына тапсырмай тұрып, жұмыс берушіге сызбасын көрсетіп бекітіп алады. Дәл сол сияқты әдебиетті де оқушы қайдан келе жатқанын, қай жерден тоқтағанын, қалай оқып аяқтайтынын, оқып болған соң қандай тапсырмалар орындайтынын толық көріп, жазып алуы керек. Бұның бәрі оқушының санасына әдебиет қалай болса, солай оқи салатын пән емес, зерттеп оқитын нақты ғылым екенін ұғындырады.

Зерттеу кезінде оқушылар неліктен тарихи шығармаларды оқығысы келмейді деген сауалға тоқталдық. Бір шәкірт мынадай сұрақ қойды «1917-1920жж Алаш партиясы өмір сүрді. 1937-38 жылы олар репрессияға ұшырап ату жазасына кесілді. 1920-1937 жылға дейін олар 17 жыл мұздатқышта тұрды ма? Неге тарихты оқығанда жылдарды бір-біріне байланыстырып өтпейміз? Әр тарихшы өзіне керек жерін ғана жаза берген бе?» - деді. Сауалнама нәтижесінде әдебиеттен кейінгі оқылуы қиын пәндер қатарында Қазақстан тарихы тұр. 20-ғасыр біздің ұлтқа көп қиынаттар істелінді деген, ырықсыз етіспен сөйлейміз. Неге тұлғаларымыздың не істегенін, күрескерлігін тарихтан оқымаймыз. Тарих болсын, тарихи шығарма болсын бізге бұлыңғыр деген пайымға келді. Көрнекті жазушы Мұхтар Әуезов «Қазақ әдебиетінің ішіне қазақ өмірін түгел суретімен алып кіру- әдебиеттің ендігі міндеті»[5. 2 б] дей келе, «Әдебиет тарихының міндеті не? Әрбір тарих белгілі жолдағы істің өскенін, гүлденгенін сөз қылады. Олай болса, әдебиет тарихының міндеті:

Бірінші бір жұрттың тіліндегі ауызша, жазба әдебиеттің ішінен үлгілі болған белгілерін бөліп шығару. Ол белгілер сол елдің әдебиет жолындағы жаңа сөзі болу керек.

Екіншіден әдебиет тарихы белгілі дәуірлерді, мезгілдерді бөліп шығарады. Халықтың әдебиеті алғашқы шыққаннан бастап, белгілі бір кезге жеткенге шейін тарихтың ішіне кіру керек. Әр мезгілдің үлгісі қандай, неден туды, басқа өмірмен қандайлық тарихи байланысы бар, сол айтылуы керек.

Үшіншіден әдебиет тарихы әр мезгілдегі себептерді, шарттарды тереді. Мәселен, белгілі ақынның өлеңіндегі мағына мен түрдің сыртқы өмірмен қандай байланысы барын айырады: ақынның өз өмірі, өз тіршілігімен байланысқан сыртқы қалдер, себептер болса, сол теріледі, әдебиет тарихы ауызша әдебиеттің жұрнақтарынан сыртқы түрін, ішкі мағыналарын көріп, соларды туғызған себептерді айтады, әдебиет жұрнақтары мен соның жазған кісілерін қарастырып келіп, бір жұрттың әдебиетіне солардың қандайлық бағасы барын айтады» [6.] – деп үш аспектіге бөліп нақтылайды. Демек әдебиетті оқытуда тарихтың тікелей байланысын, тамыры біте қайнап жатқан маңызын оқушыға ұғындыра білу басты міндет.

Оқушылардың күнделікті қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында мәтін талдауда қиналуының басты себебі сөз мағыналарын түсінбеуі. Көркем шығарма оқу барысында оқудың үш тәсілін қолдандық. 1-дауыстап оқу эстафетасы, 2-іштен үнсіз оқу, 3-аудиокітап тыңдау арқылы, бір шығарманы оқушыны жалықтырмай оқытып көрдік. Бастапқы кезеңде әр бет сайын аялап отырып түсінбеген сөздердің мағынасын ашумен жұмыс істелді. Сөз мағынасын түсіне бастаған соң оқу процесінде бөлімде яки оқыған 2-3 бетте қандай мәселе қозғалғанына мұғалім жүгіртпе сұрақтар қойып отырады. Сюжеттің тізбегін байланыстырып отыру үшін бұл өте пайдалы әдіс. Оқушы шығарманы оқып аяқағаннан кейін ашық, жабық және Сократтық сұрақтарға жауап беретінін білгендіктен мұқият оқуға талпынады. Мысалы, лаң-жаман, ымырт-күн батар уақыт, түксиіп-жақтырмай, жатсынынып, қуару-өңі бұзылу, күңгірт-сұр, зәті-заты, сүлеленіп-босаңсу, сүмбіле-тамыз айы, шнел-сырт киім, күләпара-бас киім, дүр-биік, атақты, ажырғы-мойынға кигізілетін ағаш тақта, алас-тазарту, кебенек-киізден тігілген шапан секілді сөздердің мағынасын бір-екі минут уақыт бөліп мағынасын айтып, бүгінгі күнгі кейіпте сипаттап беріп отыру оқушылардың сөздік қорын көбейтуге әсер етеді. Ә.Үсенов «Көркем әдебиет сабағының түрлері» атты мақаласында: «Сабақ дегеніміз — алдына қойған анық мақсаты бар, оқушыларға білім беріп, оларды әртүрлі жаттығу жұмыстарымен қаруландыратын, оқу процесін ұйымдастырып, оқушыларды үздіксіз тәрбиелеп отыратын жұмыстың түрі» [7. 11бет] деген нақты анықтама береді. Оқушы шығарманы толық түсінуі үшін үздіксіз, күрделі (қазір қолданыста аз) сөздермен жұмыс істеу қажет.

Көркем әдебиетті оқыту әдістемесіне байланысты ғалымдар бастапқы іргетасын қалап берген. Атап айтқанда А. Байтұрсынұлы «Тіл тағылымы», Қ. Бітібаева «Әдебиетті оқыту әдістемесі», Б.Д. Жұмақаева «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі», В.А. Сухомлинский «Как воспитать настоящего человека: Этика коммунистического воспитания», Л. С. Выготский, «Психология искусства», Е.Н. Ильин «Путь к ученику: раздумья учителя-словесника», Н.И.Кудряшев «Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы», Ә. Қоңыратбаев «Әдебиет пәнін оқыту әдістемесі», М.Маршалл «Дисциплина без стресса» сынды ғалымдардың жазған еңбектерінен негіз аламыз, оқулықтарға зер салу қажеттілігі туып отыр.

Шығарма талдауда әдіскер ғалым Б.Д.Жұмақаева «Әдебиеттік оқудағы талдау жұмысы жеке шығарманың мазмұнын тануға бағытталады. Ал тарихи курста автор мен жанр, тарихи жеті т.б мәселелерге қатысты жүргізіледі. Негізінен талдауға нысан болатын шығарманың ішкі-сыртқы етекшеліктері:

- 1.Тақырыбы мен идеясы.
- 2.Басты образдары, характер, тип, оларды сомдаудағы композициялық құрылым.
- 3.Шығармадағы ұқсас образдар табиғаты, олардың бас кейіпкермен қарым-қатынасы.
- 4.Образдар жүйесі арқылы шығармадағы тартыстың көрінуі, айқындалуы.
- 5.Шығарманың композициялық құрылымы, олардың формалары, қызметі (пролог, эпилог, баяндау, шегініс, пейзаж, портрет, диалог, монолог т.б.).
- 6.Шығарманың сюжеті.
- 7.Шығарма тілі (баяндау, афоризм, мақал-мәтелдер).
- 8.Шығармадағы кейіпкер тілі (диалог, монолог, полилог).
- 9.Шығарма жанрлары.
- 10.Жазушының стилі, көзқарасы.
- 11.Дәстүр мен жаңашыл көзқарастары мен идеялар. [8. 126 бет] сияқты он бір аспектіні назарға аламыз дейді де, әдебиеттану саласында талдаудың мұнан өзге түрлері де еркін қолданылып жүргенін жазады. Олар: әлеуметтік талдау; проблемалық талдау; теориялық талдау; герменевтикалық талдау; көркем деталь арқылы талдап тану; символ арқылы талдап тану; дискурстық талдау; поэтикалық талдау; стильдік талдау т.б.

Көркем шығарманы талдау – өте күрделі процесс. Шығарманы оқымас бұрын автор мен шығарманы таныту, қабылдату, оқу, түсіну, ой түйу сатыларынан кейін талдауға келеміз. Сондай-ақ талдауда барлық оқушының сабақта бірдей белсенді отырмауының тағы бір себебі, әр аймақтан келген, таза қазақша, шала қазақша, қазақша түсінсе де сөйлей алмайтын балалардың отыруы. Елдің астанасындағы мектеп-лицейде білім беріп жүргендіктен, балаларды жарты жылдан аса зерттеп, олардың деңгейіне сай проблемалық талдау, көркем деталь арқылы талдау, дискурстық талдауларды іске асырудамыз. Талдаудың үлгісі ретінде бір әңгіме, бір повесть, бір романның тапсырмаларымен бөлісеміз:

1. Автор мен шығарманың шығу тарихына арналған *ашық* сұрақтар;
2. Көркем шығарманы толық оқығанына көз жеткізетін *жабық* тест сұрақтары;
3. Шығарманы ой түйіп (тоқып) оқығанына, дәлелді сөйлеуге жетелейтін *Сократтық сауалдар* беріледі.

Қыркүйек айында белгілі жазушы Төлен Әбдіктің отыз беттік «Оң қол» әңгімесінен бастадық. Тапсырмалар келесі реттегідей өрбіді. (ескерту, тест тапсырмалары мақала талабына сай болуы үшін қысқартылды)

I. Ашық сұрақ

1. Әңгіме дегеніміз _____
2. Төлен Әбдік қай жылы дүниеге келді _____
3. Автор романды қай жылы жазды? _____

4. Хоррор жанры
дегеніміз

5. Шығармадағы басты
кейіпкерлер?

(Оқырман сіз бұл бөлімде әр дұрыс жауапқа 2 ұпайдан жалпы 10 ұпай жинайсыз!)

II. *Жабық сұрақ*

1. Шығарманың соңғы сөйлемі:

- A. Ашық кафе ішінде сыра іздеушілер қаптап кетті.
- B. Мен өзімнің пышақ ұстап тұрған оң қолыма үрейлене қарадым.
- C. Ол әңгімесін аяқтап, сигарет тұтатты.
- D. Содан кейін сыралардың аузын ашты.

2. Дәрігердің соңғы әрекеті?

- A. Аурухана басшысымен сөйлесті
- B. Алманы таң атқанша күзетіп отырды
- C. Алманы кинотеатрға алып барды
- D. Алманың жерлеуіне қатысты

3. «...Кепіл боламын... кепіл боламын... өлтіріп тынатыны...» деген сөз ең алғашынды
кімнің аузынан шыққан сөз еді?

- A. Дәрігер жігіттің
- B. Бөлім басшысының
- C. Медсестраның
- D. Алманың анасының

4. Дәрігер Алманың өліміне кімді кінәлады?

- A. Бөлім басшысын
- B. Өзін
- C. Медсестраны
- D. Алманы

5. Алмаға жасалмақшы болған ем-шара?

- A. Оң қолының саусақтарын немесе қолын кесу
- B. Электротерапия жасау арқылы емдеу
- C. Халық медицинасына жүгіну
- D. Жүйке жүйелерін емдеу

6. «Мәселен, біреу мойнына ____ кг тас байлап қойса, ____ кг тас байланбағанына
шүкіршілік қылып, жаңағы күйінді бақытты халге айналдырып жіберуге болар ма еді.»

- A. 5, 10 кг
- B. 10, 20 кг
- C. 20, 30
- D. 100 кг, 1 тонна

7. Шығарма желісі бойынша Алманың соңғы сөзі?

- A. Иә, таңертең айтарсың.
- B. Ендеше бар да ұйықта
- C. Үйіңе бар. Таңертең келесің ғой...
- D. Көзің қызарып кетіпті ғой.

8. «Аурулар тыныш мезгілден кейін, сағат ____ шамасында сыртқа серуенге шықты.
Мен Алманы беседканың ішінде кітап оқып отырған жерінен таптым.» Сағат нешеде?

- A. 7
- B. 3
- C. 5
- D. 6

9. Дәрігер түнделетіп не жазып жүрді?

- A. Ғылыми күнделік
- B. Ғашықтық хат

С. Диссертация

Д. Докторлық жұмыс

10. Алма кешкі серуенге қандай киім киіп шықты?

А. Сұр көйлек

В. Қызыл көйлек

С. Көкшіл көйлек

Д. Ақ көйлек

11. Дәрігер қандай қылмысы милиционерге үшін тіркеуге алынды?

А. Алманы өлтіріп алғаны үшін

В. Гүл жұлғаны үшін

С. Алманы рұқсатсыз емханадан алып шыққаны үшін

Д. Көпшілік орында қызбек құшақтасқаны үшін

12. Сол жердегі жағдайды өзгертіп жіберген?

А. Ақша

В. Алманың өтініші

С. Алманың сұлулығы

Д. Дәрігердің өкініші

13. Серуенге қай айда шықты?

А. Сентябрь

В. Август

С. Июнь

Д. Апрель

14. Алма оқыған Ұлы ақынның қай өлеңі еді?

А. Әппақ қар

В. Найзағай

С. Дауыл

Д. Түсіну

(Құрметті оқырман сіз бұл тест сұрақтардан жалпы 14 ұпай жинауға мүмкіндігіңіз

бар)

Сократтық сауалдар билет арқылы немесе ЖИ көмегімен ұяшық арқылы бір сұрақтан ғана таңдап алынады. Бір сұраққа екі минутта толық жауап береді. Жауабы сыныпты қанағаттандырмаса, өздері қол көтеріп толықтырады.

III. Сократтық сауал

1. «Олардың ешкімге ешқандай зияны жоқ. Егер дүниедегі бар зиянкестікті тексерер болсақ, солардың бәрін жындылар емес, сау адамдар жасаған ғой.» автордың осы көзқарасына сіздің пікіріңіз

2. «Мен сізді бір сенбіде алып барып, аурухана ішін аралатайын. Асықпай әрқайсысымен жеке-жеке әңгімелесіп көріңізші. Сөзсіз жақсы көріп кетесіз. Мен тіпті бақылау палатасындағы ең қауіпті аурулармен бірге ұйықтауға әзірмін. Қорқынышты дейсіз бе? Қорқыныш деген не тәйірі. Жақсы көру жетіспейді. Жақсы көру арқылы бәрін жеңуге болады.» Ол қандай жақсы көру?

3. «Ол: "Маған қастандық жасаған мынау, бұл менікі емес, мүлде бөтен қол, мені өлтіргісі келіп жүр", - деп өзінің оң қолын көрсетеді. Бізде мұны ішкі тұлғаның екіге жарылуы деп атайды. Психопатологияның бір түрі. Яғни бір дененің ішінде екі түрлі "жан иесінің" кезектесіп, не қатар өмір сүруі. Мұның бәрі мидың шешілмей жатқан жұмбақтары ғой...» Алманың дерті туралы не ойлайсыз?

4. «Шынымызды айтсақ, күзеткеннен басқа ештеме бітірмедік. Ешқандай дәріден де, электротерапиядан да (қайта электротерапия жағдайды қиындатып жіберді) әсер болмады.» Неліктен медицина қауқарсыз болды?

5. «Шешесі Алманың бір құрбысының телевизордан тақпақ оқығанын айтады. Алма қабағын шытады. Шешесі қызының түріне үнсіз барлай қарап, қабақ шытуын дерттен болып отырған құбылыс деп өзінше ұғып, жым болды. Олар үйлерінде болып жатқан әрбір

қызық оқиғаның Алмаға шаншудай қадалатынын түсінбейтін.» Неліктен Алмаға үй-ішінің әңгімесі ұнамады?

6.Рухани жалғыздық дегеніміз не?

7. «Ол жалғыздықтан қашып, маған тығылды. Бірақ оған кім болса да бәрібір еді. Әйтеуір біреуге тығылу қажет болды... Мен Алманың оң қолын алақаныма салып, сәби еріндері түріліп, ұйықтап жатқан түріне қалғып-шұлығын қарап отыруға әбден дағдыланып алдым.» Қалай ойлайсыз Алма емес басқа қыз болса дәрігер осылай көңіл бөліп қарар ма еді? Дәрігердің орнында басқа адам болса Алма осыншалықты бауыр басар ма еді?

8.«Кинода неге ылғи сұлу әйелдер ойнайтынына түсінбеймін? - деді қолын жайып. - Сұлу емес әйелдер жұртқа үлгі бола алмай ма? Олардың бойынан жақсы қасиеттер табуға болмай ма?» Алманың пікіріне өз көзқарасыңызбен жауап беріңіз...

9.Шығармаға 2 мақалмен мысал келтіріңіз

Келесі талдаған шығармамыз Оралхан Бөкейдің «Қар қызы» повесі. Осы повесті талдауға әдіскер ғалым, СДУ профессоры Жұмақаева Береке Дәулетханқызы қатысып, оң бағасын берді.

I. Ашық сұрақ

1. Повесть дегеніміз - _____
2. Оралхан Бөкей _____ - _____ жж өмір сүрді
3. «Қар қызы» повесінің алғашқы нұсқасы _____ жылы жазылып, кейін қайта өңделіп, _____ жылы «Біздің жақта қыс ұзақ» жинағына енді.
4. Автордың повестегі прототипі кім? _____
5. Жазушы шығармада неше күнді бейнелеген? _____
(Оқырман сіз бұл бөлімде әр дұрыс жауапқа 2 ұпайдан жалпы 10 ұпай жинайсыз!)

II. Жабық сұрақ

1. Шығарманың алғашқы сөйлемі:
А. Расында да, бас көтертпей жауғаны саншалықты – есіктің алдын тазалап үлгере алмайсың;
В. Алтай өңіріне алпыс жылдан бері дәл осындай қалың қар жауғанын көрген жоқпыз;
С. Өр Алтайды жайлаған үш жылғы құрғақшылықтың есесін жидырмай жауған қар;
Д. Айыртау менен басқа жұртты қабылдамай ма екен?
- 2.«Дүниеде қар жауған сәттегідей бейбіт те тыныш өмір бар ма екен»-деп ойлаған кім?
А. Упрай
В. Аманжан
С. Бақытжан
Д. Нұржан
- 3.Упрай халықты неше жылдық білімімен басқарып келе жатыр?
А. 5 жыл
В. 4 жыл
С. 8 жыл
Д. Упрай мүлде оқымаған
- 4.«- Осы күнгі жастар нашарлап, тұқымымыз азып барады, -Тұқымның азуы сортына байланысты ғой, аға...» бұл қай кейіпкерлердің диалогы?
А. Қоңқай мен Аманжан
В. Нұржан мен Бақытжан
С. Бақытжан мен Упрай
Д. Упрай мен Нұржан
- 5.Ньютон шалдың басына не түсіп шошып оянады?
А. Алмұрт
В. Алма
С. Балға
Д. Кітап

- 6.«Қар қызы» деген қиссаны қайдан шығарып жүрсіндер осы? Ондай ертекке қазір бала да сенбейді.» деген кім?
- А. Бақытжан
 - В. Аманжан
 - С. Упрай
 - Д. Нұржан
- 7.Қай кейіпкердің анасы дүниежүзіндегі тұйық әйел, үндемес шешей және қара тастай еді?
- А. Нұржанның
 - В. Упрайдың
 - С. Аманжанның
 - Д. Ешкімнің
- 8.Аманжан, Бақытжан, Нұржандар қай жылы дүниеге келген?
- А. 1945
 - В. 1946
 - С. 1941
 - Д. 1939
- 9.«Нұржа-а-а-н! Кеңістікке кет! Еркін өмір жоқ. Ер менің соңымнан!»-деген шақыру Нұржанға қай кезде естілді?
- А. Қоңқай асуында
 - В. Өз үйінде
 - С. Трактормен келе жатқанда
 - Д. Огневка ауылында
- 10.Жолаушылар Қоңқай асуына жеткенге дейін қай жерге түнеп шығады?
- А. Ешқайда қонған жоқ
 - В. Айыртаудағы қар үйшікте
 - С. Огневка ауылы
 - Д. Фадиха ауылы
- 11.Қоңқай шал жолаушыларды қалай қарсы алды?
- А. Уағалейкүмассаләм!
 - В. Здравствуйте, незваные гости!
 - С. Идемте поговорим дома!
 - Д. Саңырау емеспін, неге бақырасың?
12. «Сонда деймін-ау, қайда асығамыз, қайда бара жатырмыз? Неменені тіміскілеп итше іздейміз?» -деді:
- А. Аманжан
 - В.Нұржан
 - С. Бақытжан
 - Д. Қоңқай
- 13.Мынау аппақ дүниенің... мінсіз бетіндегі жалғыз ноқат?
- А. Тал
 - В. Қоңқай шалдың үйі
 - С. Жолаушылар
 - Д. Трактор
- 14.Соғысқа барып бір құлағын беріп қайтқан бригадир?
- А. Қадір
 - В. Қадыл
 - С. Ақан
 - Д. Қалтай
15. Нұржан 20 жасында жауын астында қалғанда жалғыз ғана есік ашқан үй?
- А. Қазақ отбасы
 - В. Өзге ұлт өкілінен құрылған отбасы

С. Ешкім есік ашпады

Д. Қоңқай шалдың есігі

(Құрметті оқырман сіз бұл тест сұрақтардан жалпы 15 ұпай жинауға мүмкіндігіңіз бар)

III. Сократтық сауал

1. Қоңқай шал неліктен оқшау өмірді таңдады?

2. Қоңқай шал неге жастарға дұрыс жол көрсетпеді?

3. Шығармадағы жаз бен қыс ұғымын өмірмен байланыстырып ойыңызды тарқатып айтыңыз!

4. «Осы қақпасты бір жерден көрген секілдімін. Қайдан? Құдай-ау, неге ата алмадым, құдай-ау неге?» деп, Аманжан Қоңқай шалды неге атып өлтіре алмады?

5. «Алдарыңда екі жол бар, - деді шал қабырғасын тырт-тырт қасып. – Біреуі алыс та болса - жақын. Екіншісі жақын – жақын да болса – алыс.» деп Қоңқай шал нені меңзеді?

6. «Соғыста өлгендер емес, соғыстан қайтқандар зиян тигізді» деген сөйлемді тарқатып айтыңыз!

7. Қар қызы неге Нұржанға «Қоңқайлар керек!» деп сыбырлады? Ол өзі Қоңқайдан зиян көрді емес пе?

8. Алмажан мен өгей әкесі неге «Қар қызы» туралы әңгімелер ойлап тапты? Ондағы мақсат қандай?

9. Қоңқай батыл ма әлде қорқақ па?

10. Нұржан Қоңқай шалдың өлімге итермелеген жолына қалай сеніп қалды?

11. Нұржан Қоңқай шалдың өлімге итермелеген жолына қалай сеніп қалды?

12. Шығармадан алған әсеріңіз қалай?

13. Бақытжанның достарынан жасырып құрт жегендегі әсеріңіз?

14. Нұржан Қоңқай шалдың жасырын үңгірін көрмегенде, Қоңқай шал оларға дұрыс жол көрсетер ме еді? Қоңқай алдына келген Аманжан ұлын да өлімге қиғаны ма?

Келесі талдау үлгісі Дулат Исабековтың «Қарғын» роман. Роман жанрына бірнеше әңгіме, повесть оқып болғаннан кейін дайындықпен келдік. 10-сыныптардың қабылдауы, талдауға қатысуы, шығарманың сюжетіне қызығушылығы жоғары бағаланды.

I. Ашық сұрақ

1. Роман дегеніміз _____

2. Дулат Исабеков өмір сүрген жылдар? _____

3. Автор романды қай жылы жазды? _____

4. Жасынның романдағы прототипі кім? _____

5. Шығармадағы басты кейіпкерлер? _____

(Оқырман сіз бұл бөлімде әр дұрыс жауапқа 2 ұпайдан жалпы 10 ұпай жинайсыз!)

II. Жабық сұрақ

1. Шығарманың алғашқы сөйлемі:

А. Бағила үйде жүргенде әкесін сирек көретін...

В. Ол кезде жас он сегізге толар толмас уылжыған қыз еді

С. Қазақстан пойызына келіп орналасты

Д. Тамыздың соңғы күндері еді...

2. Бағила мен әкесі Қаратайдың Алматыға жолға шығу себебі?

А. Денсаулығын қарату үшін

В. Кезекті демалысқа алып шықты

С. Сәргелдің үйіне қонақа келеді

Д. Институтқа түсу үшін шықты

3. Пойызда Бағила салыстырып, сынаған екі жігіт?

А. Жасын мен Тұрғат

В. Сәргел мен Қаратай

С. Көлбай мен Тұрғат

Д. Ешкімді сынамады

4. Бағила мен әкесі пойыздан түскен соң қандай көлікке мінде?

- А.Джигули
В. Волга
С. УАЗ
Д. Трамвай
- 5.Сәргелдің ең осал тұсы?
А. Қызғаныш
В. Іштарлық
С. Кәрілік
Д. Жасандылық
- 6.Мәликеге неге шашы мен сақалын өсіргендер ұнамайды?
А. Олар кедей, қиял болады
В. Оның алғашқы күйеуі сондай болған
С. Мәлике өнерді бағаламайды
Д. Тағы да алданудан қорқады
- 7.Мәлике осы күнге дейін кездестірген жігіттердің төрт-ақ қасиетін байқады?
А. Ішу, жеу, күлу, төсек
В. Ішу, жеу, күлу, өсек
С. Оқу, тоқу, саяхат, әйел
Д. Атақ, мансап, әйел, бала
- 8.Жасын мен Бағиланың екінші кездесуі неше сағатқа созылды?
А. 3 сағат
В. 1 сағат
С. Екі жарым сағат
Д. Үш жарым сағат
- 9.Қаратайдың әйелінің аты кім?
А. Ғайникамал
В. Ақбілек
С. Ғайнижамал
Д. Мәлике
- 10.Бағиланың лақап аты
А. Манс
В. Сэр
С. Сур
Д. Лике
- 11.Тұрғат Сәргелдің үйінде неге стөлдiң астына кiрiп кеттi?
А. Сәргелдің ұлдарымен ойнау үшін
В. Салатты төгіп, тортты бетіне жаққаны үшін ұялып
С.Бағиланың назарын аудару үшін
Д. Қаратайдан ұялғаны үшін
- 12.«Көп оқыған әйел өзінің әйел екенін ұмытып кетеді» деген кім?
А. Жасын
В. Тұрғат
С. Сәргел
Д. Қаратай
- 13.Бағила Жасынды танымай тұрып оның қанша кітабын оқыды?
А. 2
В. 3
С. Тек бір бет парақ оқыды
Д. 1
- 14.Бағилаға ғашық болған мұғалім
А. Көлбай
В. Сербота

- С. Жасын
Д. Валодия
15. «Жұмақтағы көлеңке» романының авторы?
А. Тургенев
В. Пушкин
С. Ремарк
Д. Әуезов

(Құрметті оқырман сіз бұл тест сұрақтардан жалпы 15 ұпай жинауға мүмкіндігіңіз бар)

III. Сократтық сауал

1. Шығарма кейіпкері болсаңыз қай кейіпкерді таңдар едіңіз?
2. Сәргелдің жанды жері не?
3. Қаратай Жасынның шығармашылығына қызығушылық танытқан кезде Сәргел неліктен тақырыпты жаба салды?
4. Жасынның армандаған махаббаты қандай еді?
5. Жасын неге тоқ адамды жек көреді?
6. Мәлике неге Сәргелге тұрмысқа шықты?
7. Қаратайды сабырға шақыратын әйеліне көзарасыңыз?
8. Жасынның соңғы әрекеті? Жасын мен Қаратайдың айырмашылығы неде?
9. Жасын мен Бағила сезімдері үшін күресе алды ма?
10. Мәлике мен Бағиланың елден кетуіне не себеп?
11. Сәргел докторлық атақты алуға шынында лайық болды ма?
12. Шығармаға бір өлеңмен мысал келтіріңіз
13. Мәлике Жасынға ғашық болды ма әлде көрсеқызарлық па?
14. Жасын сөзінің мағынасы не? Шығарманың идеясы қандай?
15. Жақсы адам болудың қиындығы туралы ой қозғаған Мәликенің сөзін еске түсіріп айтыңыз

Көркем шығарманы оқып болып, осы үш тапсырма бойынша талдап алып, одан кейін оқыған кітаптар негізінде (9 айда – 9 кітап) подкаст жарысы, эссе жазу сайысы, комикс байқауы және қорытынды тестілеу алып оқушының жадына бекітуге тырыстық. Ең соңынан ынталандыру сыйлығы үлестірілді.

Қорытынды.

Мектеп бағдарламасындағы әдебиетсабақтарында оқу мақсаттарының санына көп мән беріп, баланың көркем шығарманы терең түсінуден, талдаудың түрлі аспектілерін (қырларын) қолдануға уақыт жеткіліксіз болып жатады. Кейбір тоғыз он сағатқа берілген шығармалардың өзі бала үшін ауыр яки қызықсыз болатыны жасырын емес. Сондықтан да осы кітап оқу жобасы әдебиет сабағынан тыс, сынып сағаттарында, сабақ басталар алдыңғы сегіз минутта, үлкен он бес минуттық қоңырауларда оқу арқылы іске асырылуда. Қайткенде де баланы әдебиет әлеміне бойлатып, өзінің болашақ образын ізгілікпен жасауға құрылған дүниелер жемісін берері анық.

Зерттеу нәтижесінде біз қарастырып отырған жоғары буын сынып –10-сынып оқушыларының әдеби көркем шығарманы талдау нәтижесінде алдымен оқу сауаттылығы, дұрыс сұрақ құрай білу, креативті ойлау, көлемді шығармаларды оқуға дағдылану, сұраққа жүйелі дәлелмен жауап беру, шығарманы өмірмен байланыстыру, сыни пікір айту, аргументативті эссе жазу, кітапты мектеп ішінде насихаттау арта бастады.

Сөзімді қорытындылай келе, бір шығарманың өзі күллі әлемді көз алдыға келтірер шексіз кеңістікті, көркем шығарманы балаларға базалық білім қалыптастыра отырып, тереңінен зерделеуге, саралауға, салыстыра отырып оқуға жетелейтін талдау қырларын қолдану. Талдау түрлерінің өзі әр кезеңнің балалары үшін өзгеріп, икемделіп отырады. Біз сол тәжірибені эксперимент жасап көре алдық. Әдебиетті оқыта алмау біздің қазіргі қоғамға үлкен нұқсан келтіріп жатыр. Себебі әдебиет адамды қалыптастырады. Әдебиет адамды эстетикаға, танымға, түсінікке, адамгершілік қасиетке әкеледі. Оқушы талқылау барысында өзінің көзқарасын қалыптастыра бастайды, проблематикасын сарапқа сала бастаған кезде,

неге, неліктенге жауап іздеп, сараптау кезінде қалыптасады. Шығарманың проблематикасын талдау ұзақ уақыт алуы керек, себебі бір-бірінің ойын теріске шығару, мақұлдау, сөз таласу арқылы шығарманың идеясы ашылады. Проблеманы ұтымды тастап отыру мұғалімнің құзырында. Әр шығармаға байланысты зерттеушілік әңгімеге жеткізу қажет. Мазмұндап қана қою, баланың ой-өрісін кеңейтпейді. Оқушының мүддесі әрқашан алғашқы орында тұрса ғана, ұлттың тұлғаларын тәрбиелеп шығатынын жадынан бір сәтке шығармауы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Тарту» кітап оқу жобасы. А.Байтұрсынұлы атындағы BINOM SCHOOL мектеп-лицейі, 5-10 сыныптар арасында іске асырылып жатқан жоба, авторы - Ахылбек Б.Б.
2. А.Байтұрсынұлы., 1-том 18-бет. -Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013.
3. http://www.rusnauka.com/45_NIO_2017/Pedagogica/3_231885.doc.htm - 1 бет.
4. Жұмақаева, Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 262 бет.
5. 5-6 https://adebiportal.kz/kz/news/view/muxtar-aezovtin-aqyndyq-turaly-aitqandary_2882 - М.Әуезов
6. https://adebiportal.kz/kz/news/view/muxtar-aezovtin-aqyndyq-turaly-aitqandary_2882 - М.Әуезов
7. Үсенов Ә. Көркем әдебиет сабағының түрлері //«Ауыл мұғалімі журналы» №4,1936. - 11 б.
8. Жұмақаева, Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 126 бет.

Қосымша:

- «Оң қол» повесі Төлен Әбдік// «Қасым» баспасы 2023ж.
«Қар қызы» повесі Оралхан Бөкей// «Қасым» баспасы 2023ж
«Қарғын» романы Дулат Исабеков//Алматы, 2012ж

Айнұр Карсыбайқызы Нұржігітова

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚИТУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа: Қазіргі білім беру кезеңінде мектептегі оқыту үдерісі оқушылардың белгілі бір білімді меңгеруіне ғана емес, олардың жеке тұлғасын, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталуын өз алдына маңызды мақсат етіп қояды. Яғни, бүгінгі таңда мектепте білім, білік, дағды, сонымен қатар оқушылардың өзбетінше әрекет ету тәжірибесінің біртұтас жүйесін қалыптастыру талабы тұр. Бұл аталған жан-жақты дағдылар мектеп бағдарламасындағы әдебиет сабағында жүзеге асырылады. Алайда, қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде көркем шығарманы оқу, игеру, талдау барысында оқушылар бірқатар кедергілерге тап болады. Осыған сәйкес, орта буын сынып оқушыларына, оның ішінде 5-сынып оқушыларына қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде кездесетін мәселелерді анықтап, оларды тиімді шешу жолдарын анықтауды зерттеу мақаламыздың негізгі мақсаты ретінде белгіледік. Зерттеу нәтижесінде қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне қатысты отандық және шетелдік әдіскер ғалымдардың еңбектері жан-жақты қарастырылды, орта буын сынып оқушыларына (5-сынып) қазақ әдебиетін оқытуда кездесетін мәселелер анықталды, оқушылардың әдеби көркем шығарманы тиімді оқу әдістері қарастырылды, қазақ әдебиеті оқулығындағы көркем шығарманы тиімді оқыту жолдарына мысалдар келтірілді,

оқушылардың әдебиет сабағында сөйлеу тілін дамыту жолдарына арналған тапсырмалар құрастырылып ұсынылды.

Кілт сөздер: әдістеме, оқыту теориясы, әдіс-тәсілдер, әдебиет, әдеби білім.

Кіріспе.

Өз бойына көркем әлемнің қыр-сырын жинаған, ішкі астарында ұлт болмысын сақтаған, өн бойына адамгершілікті құндылықтарды қамтыған көркем мұра үлгілерінен тұратын әдебиет пәні мектеп бағдарламасындағы қазіргі білім беру саласының ең маңызды талабы – шығармашылыққа толы, сыни ойлай алатын, көркем әлемі қалыптасқан, жазу тілі мен сөйлеу тілі дамыған дара тұлға қалыптастыру міндетіне толықтай жауап беретін бірден-бір қызықты пәннің бірі.

Белгілі әдіскер ғалым Қ.Бітібаева өзінің «Әдебиетті оқыту әдістемесі» еңбегінде: «Әдебиет – адам тану құралы» болса, әдебиет пәні – «адам тәрбиелеу құралы» [1], - деген пікірін келтіреді.

Оқыту үдерісіндегі әдебиет пәнінің мән-маңызын әдіскер ғалым Б.Жұмақаеваның: «Оқушының сөйлеу тілін дамытатын, шебер сөйлеуге баулитын, ойды жүйелі баяндауға, сөзді әсерлі құруға үйрететін, шебер сөздік құрылымы мен техникасын танытатын – пән бар болса, ол – әдебиет пәні» [2, 218 б.], - деген тұжырымы айғақтай түседі.

Әдеби білімнің құндылығы – терең ойда, адамның жеке тәжірибесіне сүйене отырып, өмірлік мәселелердің шешімін іздеуде. Белгілі педагог В.А.Сухомлинский әдеби білімге қатысты былай деп атап өтеді: «Мектептегі әдебиет алған білімді сәтті тапсырып шығу үшін емес. Ол әр адамның рухани әлеміне сұлулықпен күнделікті қарым-қатынас ретінде өмір бойы енуі керек» [3, 12 б.].

Әдеби білімнің жүйелі оқытылуы мен көркем қабылдануы пән мұғалімінен асқан шеберлік пен пәнге деген құмарлықты талап етеді. Белгілі педагог, орыс әдебиетінің мұғалімі Л.С. Айзерман мақалаларының бірінде былай деп жазады: «Әдебиет мұғалімінің басты міндеті – жазушы сөзін шәкіртіне жеткізу. Әдебиет сабағында бұдан маңызды ештеңе жоқ. Өйткені әдебиетте бәрі: идеялар мен сезімдер, идеалдар мен сенімдер, этика мен эстетика, әлеуметтану мен психология – бәрі де «сөзбен ашылатын дүние бейнесінде»» [4, 27 б.].

Орыс әдебиетінің тағы бір классигі В.А. Каверин: «...Таңдану қабілетінсіз әдебиетті оқытумен айналысудың қажеті жоқ. Әдебиет сәт сайын сезімнің нәзіктігін үйретуі керек, ал егер мұғалім бұл нәзіктікке ие болмаса, бұл мүмкін емес. Мұғалімнің білімі аздық етеді. Оған түсіну мен қабылдаудың тереңдігі және бәрінен де құмарлық қажет» [5, 57 б.], - дейді.

Қазіргі негізгі орта мектептердегі әдебибілімберу үдерісінде мұғалім бірқатар мәселелермен бетпе-бет келеді. Біздің жағдайымызда орта буын сыныптарына, оның ішінде 5-сынып оқушыларына әдеби білім беруде өзекті болып табылатын ең бірінші мәселе – оқушылардың көркем шығарманы оқуға деген құлшыныстарының аздығы, жалпы кітап оқуға деген қызығушылықтарының жоқтығы. Бұл мәселе әсіресе бүгінгі жаһандық өзгерістер ғасырында өзектілене түсті. Бүгінде кітап өзінің негізгі маңыздылығын жоғалтуда. Айта кететін жайт, жыл өткен сайын оқушылардың кітап оқуға, көркем шығарма талдауға, оқыған шығармасын баяндауға қатысты білімдері көңіл көншітерлік емес. Бұған басты себеп, түрлі ақпараттық технологиялардың қолжетімді болуы. Оқушылар тапсырманы интернет көмегімен орындап, кейде дайын ақпаратты көшіріп алуға дағдыланған.

5-сынып оқушыларына әдебиет сабағын оқыту кезінде кездесетін тағы бір маңызды мәселенің бірі – оқушылардың сөздік қорларының аздығы мен есте сақтау қабілеттерінің төмендігі. Қазақ тілінің сөздік қоры сарқылмас бай: ол үнемі жаңа сөздермен және жаңа лексикалық бірліктермен толықтырылып отырады, бұл қазақ тілін шұрайлы, алуан түрлі және бай етеді. Қазақ әдебиеті мұғалімінің міндеті – мектеп оқушысының сөздік қорын түрлі әдеби шығармалар негізінде дамыту және сол арқылы оқушылардың есте сақтау және сөйлеу мәдениетін қалыптастыру. Оқушылардың көркем шығарманы көп оқымау мәселесі олардың сөздік қорының аздығы секілді екінші мәселені туындатып отыр.

Тағы бір мәселе, 5-сынып оқушыларының көркем шығарманы мәнерлі оқу деңгейлері мен оқыған шығармасын баяндау дағдыларының төмендігі. Өкінішке қарай, бастауыш мектептен орта мектепке ауысқан балалардың мәтінді оқу көрсеткіші төмен. Әдеби шығарманы оқудың сапасына көркем шығарманы мәнерлі әрі ой тереңіне көз жүгірте отырып оқу қабілеті әсеретеді. Ал оқушылардың мәнерлі оқуын шығарманың мазмұнын түсінбей жылдам оқу алмастырған.

Зерттеу жұмысының өзектілігі де орта буын сыныбы – 5-сынып оқушыларының әдебиет сабағындағы мәтінмен жұмыс кезінде кездестіретін қиындықтарын тиімді таңдалған әдістемелік бағыт, жол арқылы шешуге талпыну негізінде оқушылардың орта деңгейге бейімделуі мен көркем шығарманы оқу, талдау, қабылдау, жазбаша және ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда табыстылыққа қол жеткізу мүмкіндігімен анықталады.

Зерттеу жұмысында қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде орта буын сыныптары бетпе-бет келетін мәселелерді анықтау мен оларды тиімді шешу жолдарын ұсыну мақсаты көзделді. Белгіленген мақсатқа қол жеткізуде төмендегі міндеттерді шешу жоспарланды:

- Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіне қатысты отандық және шетелдік әдіскер ғалымдардың еңбектерімен танысу;
- Орта буын сынып оқушыларына (5-сынып) қазақ әдебиетін оқытуда кездесетін мәселелерді анықтау;
- Оқушылардың әдеби көркем шығарманы тиімді оқу әдістерін қарастыру;
- Қазақ әдебиеті оқулығындағы көркем шығарманы тиімді оқыту жолдарына мысалдар келтіру;
- Оқушылардың әдебиет сабағында сөйлеу тілін дамыту жолдарына арналған тапсырмалар құрастыру.

Негізгі бөлім.

Біз қарастырып отырған орта буын сыныбы – 5-сынып оқушыларына қазақ әдебиетін оқыту үдерісіндегі көркем шығарманы оқытуда жиі кездесетін негізгі мәселелерге төмендегі мәселелер жатады:

- Есте сақтау қабілеттерінің төмендігі;
- Сөздік қорларының аздығы;
- Көркем шығармамен жұмыс істеу барысында мәтінді талдау, баяндау дағдыларының төмендігі;
- Мәтінді мәнерлі оқу деңгейлерінің төмендігі.

Бастауыш сыныптан орта буын деңгейіне өткен оқушы жасөспірімдік кезеңге қадам басады. Бұл кезеңнің өзіндік физиологиялық және психологиялық ерекшеліктері педагогикалық білім беру бағытын дұрыс таңдауды талап етеді. Жасөспірімдік кезеңге көшу баланың тұлғалық дамуына әсер ететін жағдайлардың терең өзгеруімен сипатталады. Олар ағзаның физиологиясына, жасөспірімдердің ересектермен және құрдастарымен қалыптасатын қарым-қатынастарына, танымдық процестердің, интеллект пен қабілеттердің даму деңгейіне қатысты[6].

Жасөспірімдік кезең – ең маңызды кезең, өйткені мұнда оқушының адамгершілік негіздері дамиды, әлеуметтік көзқарастары қалыптасады[7]. Дәл осы кезеңде оқушылар бірқатар мәселелермен де қақтығысады.

Бастауыш мектептен орта мектепке көшу дәстүрлі түрде мектептегі педагогикалық күрделі мәселелердің бірі болып саналады, ал 5-сыныптағы бейімделу кезеңі мектептегі білім берудің ең күрделі кезеңдерінің бірі болып табылады.

Бесінші сынып оқушыларының мәселелері жаңа мұғалімдердің пайда болуымен, олардың талаптарының әртүрлілігімен, сабақтардың әртүрлі сыныптарда болуымен, үлкенірек оқушылармен байланыс орнату қажеттілігімен байланысты.

Көбінесе кіші сыныптан орта мектепке ауысқан кезде оқушыларда әртүрлі пәндер бойынша оқу дайындықтарының кемшіліктері анықталады. Бұл әдебиет сабағындағы жоғарыда атап өткен мәселелердің қалыптасуына да қатысты. Жаңа пәндерді игеріп кетуде

кездесетін қиындықтардың негізгі себептеріне алдыңғы оқу кезеңіндегі білімдегі олқылықтар, дұрыс игерілмеген және қалыптаспаған оқу дағдылары жатады.

Бесінші сынып оқушыларының оқу үдерісіндегі қиындықтар сонымен қатар талдау, сөйлеудің нашар дамуы, зейін мен есте сақтаудың нашарлығы сынды қажетті психикалық әрекеттер мен жүйелердің қалыптаспауымен байланысты болуы мүмкін [8].

Пәндік оқу үдерісіндегі, оның ішінде әдебиет пәні бойынша оқу үлгерімінің төмендеуінің тағы бір себебі мінез-құлық пен белсенділіктің әлсіз еріктілігі - үнемі оқуды қаламау болуы мүмкін.

Бесінші сынып оқушылары өздері қалаған мақсат үшін елеулі қиындықтарды жеңе отырып, айтарлықтай күрделі әрекеттерді орындай алатын ерік-жігерге ие болатындарына қарамастан, егер мақсат оларды қызықтырмаған жағдайда сыртқы және әсіресе ішкі кедергілерді жеңуде айтарлықтай қиындықтарды бастан кешіреді.

Бесінші сынып оқушылары кез келген орындайтын іс-әрекетке, оның ішінде оқитын пәнге басым эмоционалды қатынаспен сипатталады. Психология және педагогика ғалымдары жүргізген зерттеулер бесінші сынып оқушыларының барлығы дерлік өздерін сол немесе басқа пәнге қабілетті деп санайтынын және мұндай бағалаудың критерийі бұл пәндегі нақты жетістікке емес, субъективті көзқарасқа негізделгендігін көрсетеді.

Өз мүмкіндіктеріне деген мұндай қатынас оқушының қабілеттерін, дағдыларын және қызығушылықтарын дамытуға қолайлы жағдай жасайды, өйткені ол үшін сабақтың он жасар оқушыда жағымды эмоционалды тәжірибені тудыруы өте маңызды.

Бірақ бұл қасиет оқудағы қиындықтардың себебі де болуы мүмкін. Өзіне деген жалпы оң көзқарас пен адамның өз мүмкіндіктері туралы ойы, өзінің нақты табысын бағалауға негізделмегендіктен, балалардың бірінші қиындық, кедергілерде-ақ өз мақсаттарынан оңай бас тартуына, сол арқылы өз-өзіне деген оң көзқарасын жоғалтып, пәнге деген оң көзқарасын жоғалтуына әкеледі.

Орта буын оқушыларының әдебиет сабағында көркем шығарманы игерудегі мәселелері де олардың физиологиялық, психологиялық қабілеттері мен ерекшеліктеріне сәйкес әртүрлі деңгейде болады.

Бастауыш мектепті бітіргеннен кейін балалардың оқу аясы өте қарқынды түрде кеңейеді, өйткені оларға «ересек» әдеби арнаның орасан ағыны құйылады және сол уақытта олардың оқу қызығушылықтарының іргетасы қалыптаса бастайды. Сондықтан 5-6 сыныптардағы әдебиет сабақтары үшін әдебиет пәні мұғалімінің жан-жақты оқуға деген қызығушылықтарын қалыптастыруға қолдау көрсету, сонымен қатар өз оқушыларының оқуды қабылдауын жетілдіру, көркемдік талғамын дамыту міндеті бірінші орынға шығады.

Бұл жаста оқу дағдылары дамымай қалса, саналы оқудың кез келген түрі туралы айту қиын болады. Бірақ бұл дағдылар негізінен әдебиет теориясының негізгі білімдеріне байланысты. Ал, орта мектептердегі әдебиет сабақтары көбіне оның дамуын назардан тыс қалдырады. Нәтижесінде, мектеп қабырғасынан білім алып шыққан балалардың әдеби білімі белгілі бір жазушының шығармаларының тақырыбы мен қысқаша мазмұнын білумен шектеледі, өйткені ол мектеп бағдарламасында тек осы ақпараттармен танысты, ал көркем шығарма мен оның авторының елдің мәдени өмірінде қандай рөл атқарғанын жете білмейді.

Әдеби эстетикалық талғамды тәрбиелеу – нәзік әрі күрделі мәселе. Бірақ, бұл кем дегенде, әдебиет теориясының қарапайым білімінсіз және сол білімді тиімді таңдалған әдістемелік әдіс, жолдар арқылы оқытусыз мүмкін бе? Осылайша, 5-сыныптарға әдебиетті оқытуда пән мұғалімі бір жағынан, бұл жастағы балалардың жалпы білім қоры әлі де жеткілікті шектеулі болатындығын, екінші жағынан, оқушылардың сол шектеулі білімді жаңа біліммен толтыруға дайын және барлық жаңалыққа ашық болатындығын ескеруі керек [9].

Әдебиет пәнінің жеке пән ретінде оқылуының алғашқы баспалдағы 5-сыныптан басталады. Бастауыш сыныпта оқу дағдысы қалыптасқан оқушылар орта буын сыныптың алғашқы сатысында әдеби шығармаларды мәнерлі оқуға бейімделеді. Оқушылардың есте сақтау қабілеттерін арттырып, сөздік қорларын молайтатын көркем мәтінді қабылдау

арылы оқушылардың білімдерін баяндап, таным-түсініктерін кеңейту аясында 5-сыныптарға әдебиетті оқыту бағдарламасының міндеттері балалардың мәнерлеп оқу, бейнелі және зерделі ойлау, ой-түсінігін жүйелі жеткізу, рухани-адамгершілік тәрбие беру, сөз мәдениетін жетілдіру әрекеттерін қамтиды. Әдебиеттік оқыту үдерісіндегі бұл міндеттер оқушының көркем шығарманы өз бетімен оқуға деген қажеттілігінен келіп шығады.

Әдіскер ғалым Б.Д.Жұмақаева «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде» орта және жоғары буын сыныптарының әдебиеттік оқу үдерісінен алатын білімдерін жеке-жеке саралаған. Ғалым: «5-сыныптарда ауыз әдебиетін оқып үйрену арқылы оқушылар халықтың ұлттық рухын, дүниетанымын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін мәдени мұра ретінде танып біледі. Халық ауыз әдебиетін оқып-үйрену оқушының рухани жетілген әлеуметтік тұлға ретінде қалыптасуына, халқының өткенімен бүгінін салыстырып, ой елегінен өткізе алуына жәрдемдеседі» [2, 7 б.], - дейді.

Әдістемелік еңбекте ортабуын сыныптарының қазақ әдебиетін оқу үдерісінде кездесетін мәселелерінің қатарында біршама көлемді көркем шығармаларды сыныптағы сабақ мерзімінде түгел оқып шығудың мүмкін еместігі айтылады. Осының салдарынан оқушы әдеби шығарманы үйдеөздігінен оқуға тиісті. Дегенмен, оқушының үйде ерікті түрде шығарманы оқуын ұйымдастыру күрделі іс. Бұл күрделі де жауапты іске мектептегі мұғалім де, үйдегі ата-ана да жұмыла кірісуі керек. Мұғалім мен ата-ана бақылауындағы бала да өзіне жүктелген жұмыстың жауапкершілігін сезінетін болады.

Б.Д.Жұмақаева: «Бастауыш және ортабуын сыныптарда оқылған шығармалармен жүргізілген жұмыстар белгілі бір дәрежеде оқушының келешекте кітапты сүйіп оқуына немесе керісінше, мүлде қаламауына әкелетін жолбасы» [2, 12 б.], – екендігін атап өтеді. Сол себепті, оқушылардың әдеби шығарманы ынтызарлықпен оқуларына жағдай жасайтын түрлі әдістер мен тәсілдер жүйесін сабақта жүйелі қолдану мұғалімге қойылатын талап. Мәселен, әдіскер ғалымдар А.С.Ақтанова мен А.Қ.Жундибаева авторлығымен жарық көрген жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған қазақ әдебиеті оқулығындағы алғашқы шығарма ауыз әдебиетінің ертегі жанрына арналған [10]. 5-сынып оқушыларына «Керкұла атты Кендебай» ертегісін оқыту арқылы олардың ой-қиялдарына қозғау салып, өз ой-пікірлерін айтуға дағдыландыру мақсаты көзделген. Шығарманың негізгі кейіпкері – Кендебайдың іс-әрекеттерін талдау арқылы оқушылар мейірбандылыққа, адамгершілікке тәрбиеленіп, патриоттық рухты сезінеді. Оқушылар ертегінің идеясы мен мазмұнын, сюжеті мен фабуласын, композициясын талдау негізінде көркем мәтінді игеріп, қиялдау, есте сақтау, баяндау дағдылары жетіледі. Алайда, 5-сынып оқушыларының ертегіні мәнерлі оқу дағдылары мен оқыған мәтінді баяндау дағдылары толық жетілмегендіктен, осы дағдыларды жетілдіру шығармадан үзінді оқу, үзіндінің қай шығармадан алынғанын тапқызу немесе кейіпкердің сөзін жасыру сияқты сұрақ-тапсырмалар тәсілін қолдану негізінде жүзеге асырылады. Көркем мәтінді оқуға деген қызығушылықтарын арттыру үшін шығарманы тереңдеп талдау тәсілі де қолданылады. Бұл оқыту тәсілдері оқушылардың аналитикалық ойлау әрекеттерін дамытады.

5-сынып оқушыларында кездесетін есте сақтау қабілеттерінің төмендігі, сөздік қорларының аздығы, көркем шығармамен жұмыс істеу барысында мәтінді талдау, баяндау дағдыларының төмендігі, мәтінді мәнерлі оқу деңгейлерінің төмендігі сынды мәселелерді тиімді шешу мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен әдебиет сабағын дидактикалық тұрғыдан ұтымды ұйымдастыруын қажет етеді.

Әдебиеттану және әдеби сын саласындағы тұңғыш ұстаз-ғалым Ә.Мәметова: «Шығарманы оқушылармен таныстырмас бұрын әуелі оқытушы өзі жақсы талдап түсініп алуы тиіс. Онан кейін оқушыларға берілетін негізгі мәліметі қайсы, қосымша беретін түсінігі қай дәрежеде, оқылған білімдерін оқушылар қай жолмен нығайтады осылар оқытушыда анық болуы тиіс», - деген пікір айтады [2, 36 б.].

Әдебиет сабағы теориялық білім беру құралы ғана емес, оқушылардың алған білімін нақты өмір шындығында қолдана алатын дағдыларды қалыптастыратын шығармашылыққа

толы өнер туындысына айналуы тиіс. Ал басты назар оқушыларға бағытталғаны жөн. Сабақта көркем шығарманы оқушыларға терең қабылдату да түрлі жаттығулар жүйелі орындалса, оқушылардың білім деңгейлерін көтеру де табысты нәтижеге қол жеткізбек. Ә.Үсенов «Көркем әдебиет сабағының түрлері» атты мақаласында сабақтың мән-маңызына тоқтала отырып: «Сабақ дегеніміз – алдына қойған анық мақсаты бар, оқушыларға білім беріп, оларды әртүрлі жаттығу жұмыстарымен қаруландыратын, оқу процесін ұйымдастырып, оқушыларды үздіксіз тәрбиелеп отыратын жұмыстың түрі»[11], - деген нақты анықтама береді.

5-сынып оқушыларына әдебиет пәнін оқытуда оқу әдістері балалардың психологиялық-физиологиялық ерекшеліктеріне, өзіндік ерекшеліктеріне, қызығушылықтары мен дүниетанымына сәйкес таңдалады. Әдебиеттік оқу үдерісінде оқушылардың тілдік құзыреттіліктерін қалыптастыруда ұтымды әдіс-тәсілдерді қолдану маңызды қажеттілік.

Қазақ тілі ғылымының атасы, ұлт ұстазы А.Байтұрсыновтың әдіске берген анықтамасында: «Әдіс – керекшілдіктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орынның керек қылуына қарай. Мәселен, сауаттау әдісін алсақ бір жұрттың сауаттау әдісіне қолайлы болған әдіс екінші жұрттың да сауаттау ісіне қолайлы болуға тиіс деп атауға болмайды. Екеуінің тілінің заңы, емлесінің жүйесі бірдей болса, біріне қолайлы болған әдіс екіншісіне де қолайлы болуы мүмкін емес. Егер де тілінің заңы, емлесінің немесе әрпінің жүйесі басқа болса, онда біріне жақсы болған сауаттау әдісі екіншісіне де жақсы болады деп ешкім айта алмайды»[12], - деп келтіріледі. Бұдан түйетініміз, 5-сынып оқушыларына әдебиеттік білім беруде әр оқушының тұлғалық ерекшеліктері мен білімді игеру деңгейлеріне сәйкес әдіс түрін таңдаймыз. Бұл әдіс жоғары сынып оқушыларына бейімделген емес, орта буын сыныптарына бейімделген болуы тиіс.

Әдебиет сабақтарында әдісті таңдауда осы пәннің дидактикалық негіздеріне мән береміз. Әдебиет пәнінің дидактикалық тұсы Н.И.Кудряшев, Л.С.Айзерман, О.Ю.Багданова сынды ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Сабақтың дидактикасын дұрыс ұйымдастыру да қазақ әдебиеті бағдарламасындағы көркем шығармаларды игеруде кездесетін мәселелерді тиімді шешудің әдістемелік жолы болып табылады.

5-сынып оқушыларына көркем шығарманы оқытуда әдебиет сабағын педагог-ғалым Н.И.Кудряшевтің топтастырған сабақтары негізінде ұйымдастыру оқушылардың танымдарын арттырып, сөздік қорларын байытуға және мәтінмен дұрыс жұмыс жасап үйренуге мұрындық болады. Ғалым көркем шығарманы оқып-үйрену сабақтарын төмендегі негізде топтайды:

- әдеби шығарманы оқып-үйрену сабақтары;
- мәтінмен тереңдете жұмыс жүргізу;
- көркем шығарманы оқып-үйренуді қорытындылау[13].

Ал 5-сынып оқушыларының сөйлеу және жазу тілін дамытып, өз ой-пікірлерін еркін жеткізу және шығарманы жүйелі баядану қабілеттерін арттыру үшін әдебиет сабағын ғалым топтаған төмендегі тіл дамыту сабақтары негізінде ұйымдастыру тиімді:

- шығармашылық жұмысқа үйрету сабақтары;
- ауызша жауап беру сабақтары;
- шығарма жазуға үйрету;
- шығарма талдау сабақтары [13].

Көркем шығарманы оқып үйренуге арналған сабақты ауызша, көрнекі және практикалық оқыту әдістерін үйлесімді бірлікте қолдана отырып ұйымдастыру да орта буын оқушыларының пәнге деген қызығушылықтарын туғызады. Мәселен, А.С.Ақтанова мен А.Қ.Жундибаеваның жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған қазақ әдебиеті оқулығының 56-58 беттерінде әдебиет жанрының бір түрі – аңыз жанры, соның ішінде «Асанқайғының жерге айтқан сыны» аңыз шығармасы ұсынылған [10, 56-58 бб.]. Осы шығарманы жоғарыда аталған үш әдісті де қатар қолдану арқылы оқу үдерісінде табысты нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Өмірде болған шынайы сюжетке құрылған аңыз-әңгімені 5-сынып оқушыларына оқытудың мақсаты – ұлт тарихында маңызды орын алып, жасаған іс-әрекетімен ел есінде қалған белгілі тұлғаның атын, өмірін, атқарған іс-әрекетін таныстыру, үлгі боларлық мінез-құлық, істері арқылы жас ұрпаққа адамгершілікті, құндылықты тәрбие беру. Адам аттары мен жер-су, мекен атауларының шығу тарихына құрылатын аңыздар арқылы оқушылардың ұлттық танымдары кеңейеді, жаңа атау сөздермен танысу арқылы сөздік қорлары молаяды.

Біздің жағдайымызда, 5-сынып оқушыларына «Асанқайғының жерге айтқан сыны» аңыз-әңгімесін тиімді оқытудың маңызды тетігі – сабақта ауызша оқыту әдісінің әңгімелеу, түсіндіру, баяндау, сұрақ-жауап тәсілдерін, көрнекі оқыту әдісінің демонстрациялау, саяхат, дыбысты көрнекілік тәсілдерін және практикалық оқыту әдісінің жаттығу, бақылау, кітаппен жұмыс істеу тәсілдерін қатар ұштастыру.

Мысал келтіретін болсақ, мұғалім ауызша оқыту әдісінің әңгімелеу тәсілін қолдана отырып, аңыз-әңгіме жанрының ерекшелігін, Асанқайғы тұлғасының тарихтағы мәнін және оқылатын шығарманың не туралы екендігін қысқаша түрде әңгімелеп беруі керек. Балалар да шығарманы оқығаннан кейін өз ойларын, ұққан, түсінгендерін 15 минут ішінде баяндап берулері жөн. Бұл тұста айта кететін нәрсе, баяндау эмоциялы болуы керек. Балалардың тақырыпты игеруі жеңіл болуы үшін көрнекі оқыту әдісінен тақырыпқа сай суреттер мен дыбыстық аудио және бейне материалдарды қолдану тәсілдерін белсендіру орынды болмақ. Оқушылардың сөйлеу және жазу мәдениеттерін қалыптастыру мақсатында практикалық оқыту әдісіне негізделген түрлі жаттығу орындау, кітаппен жұмыс тәсілдері де жүйелі жүзеге асырылады.

Негізі оқушының көркем шығарманы терең меңгеруі үшін практикалық оқыту әдісін көбірек қолданудың пайдасы молырақ. Түрлі жаттығу, тапсырмалар орындау арқылы оқушылардың шығарманы есте сақтауы артып, зерттеушілік, шығармашылық және сыни ойлау дағдылары артады. Бұл тұрасында белгілі ғалым, әдіскер Ә.Қоңыратбайұлы: «Пән оқытудың бастысы баяндау мен бақылау емес, оқу, үйрету, жаттықтыру. Қай сабақ тұсында болса да сөз азайып, жаттығу, балалардың өзін істетіп дағдыландыру көбеюге тиіс. Жаттығу білімді дағдыға айналдырады» [14], – деп атап өтеді.

Көркем шығарманы оқуда 5-сынып оқушыларында кездесетін есте сақтаудың төмендігі, сөздік қордың аздығы, мәнерлі оқу дағдыларының жетілмегендігі сынды кедергілерді жеңуде әдіскер Б.Д.Жұмақаеваның «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» оқу құралында ұсынған әдістерін пайдалану тиімділікке ие. Ол әдістерге төмендегі әдістер жатады:

- Шығармашылық оқу әдісі;
- Эвристикалық әдіс;
- Зерттеу әдісі;
- Репродуктивті әдіс;
- Сұрақ-жауап әдісі.

Осы әдістердің ішінен шығармашылық оқыту әдістерін қарастырайық. Б.Д.Жұмақаева: «Шығармашылық оқу әдісінің мақсаты менміндеті- оқушылардың шығарманы көркем қабылдауына жол ашу, шығарманың көркемдік табиғаты мен әсерін сезіну қабілетін туғызу» [2, 81 б.], - деп атап өтеді.

Бесінші сынып оқушыларына қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде шығармашылық оқу әдісін түрлі тәсілдер арқылы жүзеге асыруға болады. Мысал келтіретін болсақ, А.С.Ақтанова мен А.Қ.Жундибаеваның жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған қазақ әдебиеті оқулығының 88-89 беттерінде берілген Ахмет Байтұрсынұлының мысал өлең үлгісіндегі «Егіннің бастары» өлеңін оқуда бірнеше шығармашылық оқыту әдістеріне тән тәсілдерді қолдануды ұсынамыз [10, 88-89 бб.].

«Егіннің бастары» өлеңін шығармашылық оқыту әдісі арқылы оқытуда бірінші тәсіл - мұғалім мысал өлеңнің мәтінін мәнерлеп оқып береді. Екінші тәсіл – өлеңнің «YouTube» желісіне салынған (https://youtu.be/kEg2hI_TIZU) мәнерлеп оқылған нұсқасын оқушыларға тыңдату. Үшінші тәсіл – өлеңді оқушылардың өздеріне мәнерлеп оқыту арқылы олардың

мәнерлі сөйлеу дағдыларын дамыту. Төртінші тәсіл – өлеңнің эмоциялық әсерін оқушылардың санасына сіңіре отырып оқыту мақсатында мұғалім өлең мәтініне түсінік бере отырып оқиды. Бесінші тәсіл – өлең оқылғаннан кейін оқушылармен өлең мазмұны мен сюжетіне қатысты пікір алмасу. Алтыншы тәсіл – өлеңде көтерілген адамгершілік мәселелеріне қатысты оқушыларға жағдаяттық тапсырмалар ұсыну. Жетінші тәсіл – «Егіннің бастары» мысал өлеңіне қатысты ауызша және жазбаша шығармашылық жаттығулар мен тапсырмалар орындалуы.

Оқылған мысал өлеңді көркемдік мәнін түсініп, құндылықты тәрбиелік мәнін бойға сіңіре отырып оқу үшін оқушылар тарапынан да белгілі бір іс-әрекеттер талап етіледі. Біріншіден, ұлт ұстазының адамгершілік мәселесін көтерген «Егіннің бастары» мысал өлеңін оқушылар сыныпта ғана оқымай, үйде де оқуы керек. Екіншіден, ежіктеп не жылдам оқып өте шықпай, өлең мәтінін нақышына келтіріп мәнерлеп оқу керек. Үшіншіден, өлеңді жаттап, шығарманы жатқа оқулары керек. Төртіншіден, өлеңнің аудио не бейне материалдағы нұсқасын бірнеше рет тыңдауы керек. Бесіншіден, өлеңге жоспар құру. Алтыншыдан, өлеңнің мазмұнын баяндап беру. Жетіншіден, мысал өлеңнен алған әсерлері бойынша шығарма жазу.

Осылайша, 5-сынып оқушыларына «Егіннің бастары» мысал өлеңін оқытуда шығармашылық оқу әдісін қолданудың табысты нәтижелерге қол жеткізу жолында атқаратын маңызы үлкен. Әдіскер ғалым Ә.Қоңыратбайұлы: «...сабақты жалаң «түйіндеуге» құрсақ, сөзуарлық, жалпылық бел алып, әдебиеттік оқудың басқа міндеттеріне көңіл бөлінбейді. Өлеңнің басты әсері оның эмоциялық-сезімталдық, эстетикалық мәнінде десек, ал идеялық, тәрбиелік мәні мәтінді тікелей оқып талдаудан, содан нәр алудан келіп тууға тиіс»[15], - деген пікірін алға тартады.

Орта буын сыныптарының, соның ішінде 5-сынып оқушыларының мәнерлі сөйлеу дағдылары мен жазба және сөйлеу тілдерін дамыту үшін Б.Д.Жұмақаевның «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде» берілген тапсырмалар үлгісі бойынша төмендегі тапсырма түрлерін құрастырып, ұсынуды жөн көрдік.

Аналитикалық тапсырмалар:

1-тапсырма: «Желмая», «шідер», «ат төбеліндей», «өңгеру», «бөктеру» тіркестерінің мағынасына шыңыңыз. Берілген сөздерді пайдалана отырып, сөйлемдер құрастырыңыз.

2-тапсырма: Берілген сипаттаулар тән әдеби шығарма кейіпкерлерін тауып, олардың қай шығармада кездесетінін анықтаңыз:

- Шыңырау құдыққа құлаған атандарды жалғыз өзі тартып шығарған кейіпкер? (Кендебай, «Керқұла атты Кендебай» ертегісі).

- Қарақыпшақ руынан шыққан Токтарбай байдың батыр тұқымы? (Қобыланды батыр, «Қобыланды батыр» жыры).

- Жиделібайсын жеріне қызығып: «Ай, Жиделібайсын, артыма бөктеріп кетер едім, әттең, атым көтере алмайды-ау», - деген кейіпкер? (Асанқайғы, «Асанқайғының жерге айтқан сыны» аңыз-әңгімесі).

Болжалды түрде үлгіге ұқсату тапсырмалары:

1-тапсырма: Ыбырай Алтынсариннің «Қыпшақ Сейітқұл» әңгімесіндегі басты кейіпкер Сейітқұл мен оның ағасына берілген мінез сипаттамаларын негізге ала отырып, өзіңіз қалаған бір жағымды кейіпкер мен бір жағымсыз кейіпкердің портретін ауызша жасап көріңіз.

2-тапсырма: «Қобыланды батыр» жырындағы Қобыландыға берілген портретті үлгіге ала отырып, ең жақын досыңыздың портретін құрастырып жазыңыз.

Жағдаят құруға бағытталған риторикалық ойындар:

1-тапсырма: Ыбырай Алтынсариннің «Атымтай Жомарт» әңгімесін негізге ала отырып, дәйексөз даярлаңыз. Тақырыбы: «Жомарттық – жақсы адамның сипаты». Дәйексөзде келтірген ойыңызды дәлелдеңіз.

2-тапсырма: Өз мұғаліміңіз бен сыныптастарыңызды «Адамдық диқаншысы» екеніңізге сендіріңіз. Бойыңызда бар «Адамдық диқаншысына» тән қасиеттерді санамалап шығыңыз.

Шығармашылық тапсырмалар:

1-тапсырма: Ахмет Байтұрсынұлының «Егіннің бастары» мысал өлеңін нақышына келтіре отырып мәнерлеп оқыңыз. Оқыған өлеңнен түйген ойыңызды жинақтай отырып, «Адамгершілік – асыл қасиет» тақырыбында эссе жазыңыз. Өзгелерге эмоциялық әсер сыйлайтын сөз оралымын қолданыңыз.

2-тапсырма: Тынымбай Нұрмағамбетовтің «Анасын сағынған бала» әңгімесін мәнерлі оқу дағдысымен оқып шыққан соң өз анаңызға сағыныш хатын жазыңыз. Хаттың мазмұны анаңызға деген сүйіспеншілік, құрмет, алғыс сезімдеріне құрылып, бұл хатты анаңыз оқыған сәтте оның эмоциялық күйіне айрықша әсер ететіндей болуы тиіс.

Қорытынды.

Мектеп бағдарламасындағы әдебиетсабақтарыоқушылардың шығармашылық әлеуетін дамытуға кең мүмкіндіктер береді. Қазақ әдебиетінің қорында сақталған бай рухани мұра – ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің көркем үлгілерін оқу арқылы оқушылар негізгі адами құндылықтармен ұлттық құндылықтарды түсінеді, әлемді, адамдарды таниды, көркемсөздің сырын игереді, жазу және сөйлеу тілін дамытады. Бұл нәтижеге табысты жетуде оқушылардың көркем мәтінді оқу, талдау, игеру үдерісінде кездестіретін негізгі кедергілері мен мәселелерін анықтаудың маңызы үлкен.

Бұл мәселені зерттеу нәтижесінде біз қарастырып отырған орта буын сынып – 5-сынып оқушыларының әдеби көркем шығарманы оқу үдерісінде тап болатын ең негізгі мәселелері - есте сақтау қабілеттерінің төмендігі, сөздік қорларының аздығы, көркем шығармамен жұмыс істеу барысында мәтінді талдау, баяндау дағдыларының төмендігі, мәтінді мәнерлі оқу деңгейлерінің төмендігі екендігі анықталды. Бұл мәселелерді шешудің тиімді жолдары ретінде кәсіби білікті пән мұғалімінің сабақты дидактикалық негізде шебер ұйымдастыра білу құзыреттілігі, қазақ әдебиеті пәнін оқытуда ауызша, көрнекілік және практикалық оқу әдістерін үйлесімді қолдана білу, оқушыларға көркем мәтінді оқытуда олардың жас және тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, шығармашылық, эвристикалық, зерттеу, репродуктивті және сұрақ-жауап әдістері мен тәсілдерін ұтымды пайдалана білу жолдары анықталды.

Түйіндеп айтқанда, қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде тиімділікке қол жеткізу оқушы тұлғасының үйлесімді дамуы мен көркем әлемінің жүйелі қалыптасуына, әсемдікке толы дүниетанымы мен құндылықты тірегінің жетілуіне мұрындық болатын берік қамал. Бұл қамалдың іргетасын қалауда қазақ әдебиетін оқыту үдерісіндегі мұғалімнің құзыреттілігі, оқушылардың жас және физиологиялық ерекшеліктері, мәтінді қабылдау деңгейлері және сабақта табысты нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін тиімді әдіс-тәсілдердің ұтымды қолданылуы негізгі кірпіш болады. Олай болса, қазақ әдебиетін оқытуда тұлғаның мықты іргетасын қалыптастыру мен оған қажетті құрылыс материалын қателеспей таңдауды әрбір пән мұғалімі жіті назарда ұстауы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бітібаева, Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – А., Рауан, 1997.
2. Жұмақаева, Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.
3. Сухомлинский, В.А. Как воспитать настоящего человека: Этика коммунистического воспитания. - М.: Педагогика, 1990. - 288 с.
4. Айзерман, Л.С. Посев и жатва. Что происходит с уроками литературы // Литература в школе. - 2002. - № 4. - С. 27.
5. Каверин, В.А. Эпилог. - М.,: изд-во ЭКСМО, 2012.
6. Выготский, Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М., 1987.

7. Эльконин, Д.Б. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1989.
8. Фельдштейн, Д.И. Психологические особенности развития личности в подростковом возрасте // Вопросы психологии. 1988. № 6. С. 31-41.
9. Ильин, Е. Н. Путь к ученику: раздумья учителя-словесника / Е. Н. Ильин. — М., 1988.
10. Ақтанова, А.С., Жундибаева, А.Қ. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. –Алматы: Атамұра, 2017. – 160 б.
11. Үсенов, Ә. Көркем әдебиет сабағының түрлері //«Ауыл мұғалімі журналы» №4, 1936.- 11 б.
12. Байтұрсынұлы, А.Тіл тағлымы.–А., Ана тілі, 1992.
13. Кудряшев, Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы, -М., 1981.
14. Қоңыратбаев, Ә. Әдебиет пәнін оқыту әдістемесі.– А., 2005.
15. Жолдыбайұлы, М., Қоңыратбайұлы, Ә., Қаратайұлы, М.Әдебиет хрестоматиясы (төрт жылдық мектепке арналған). – А., 1934.

Мейрамкүл Өтегенқызы Дөненқожаева¹

Жадыра Сәлімжанқызы Ажибаева²

Назерке Болатқызы Қуанышева³

Қызылорда қаласындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі

Алматы қаласындағы №42 жалпы білім беретін мектеп

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ТАЛДАУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа: Мақалада көркем шығарманы оқып-талдаудың теориясы мен әдістемесін жан-жақты көрсетілген. Мақалада талдаудың түрлері (жан-жақты, шолу бағытындағы, сұрыптап талдау)нақты интербелсенді әдістермен берілген. Жан-жақты талдауды жүргізуде көркем жазушының стилі, сөз қолданыс ерекшелігі (лингвистикалық талдау), екі шығарманың ұқсастық жақтары (салыстырмалы талдау) қарастырылған.Қазіргі мектеп бағдарламасында шығармадағы автор бейнесіне талдауға байланысты оқу мақсаттары енгізілгенмен, нақты әдістеменің жоқтығы мәселе ретінде танылды. Отандық және шетелдік әдебиеттерге шолу жасалып, автор бейнесі ұғымына түсінік беріледі. Көркем әдеби шығармалардағы кейіпкерлер әлемі арқылы автор бейнесін талдаудың теориялық және әдістемелік аспектілері қарастырылды. Сонымен бірге қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдеріне көркем шығармадағы автор бейнесін талдаудың тәжірибеде қолданылған тиімді әдістері ұсынылды.

Тірек сөздер: көркем шығарма, әдебиет, образ, эпизодтар, талдау, әдістеме,әдіс, әдеби шығарма, автор бейнесі.

Әдебиет – көркем өнердің бір түрі. Әдебиет пәнін оқытудың мақсаты оқушыны жақсылыққа сүйсіндіріп, жамандықтан жирендіретін биік мұраттарға жетелеу; көркем шығармада суреттелген шындықты халық мақсаты мен мүддесіне сай шеше білетін ұлт жанашырын; шығарманың поэтикалық сұлулығы мен сырлылығын тани білетін ойы өрелі, талғамы биік азамат тәрбиелеу.[1]

Сонымен қатар оқушыларды ұлттық мәдениет пен әдеби мұраларды, қазіргі заман әдебиетін түсіну мен бағалай білуге үйретеді. Көркем шығарманы талдау, шығармаға әділ бағасын беру әдебиеттану ғылымының міндеті екені аян. Соңғы кездері тәуелсіздіктің арқасында әдебиеттану ғылымы жаңаша бағыт алып дамып келеді. Қазақ әдебиетіндегі «ақтаңдақ жылдар» мәселесі, Алаш қайраткерлерінің руханимұрасы, тарихи шығармаға деген көзқарас, ұлттық поэзияның, прозаның бүгінгі хал-ахуалы, қазақ драматургиясының кешегісі мен бүгінгісін саралау, әдеби шығарманы жанрлық ерекшелігіне қарай талдау жаңаша сипат алып отыр. Әдеби жанрлардың заманауи сипатта түрленуі, заман талабына сай құндылықтардың өзгеруі әдеби шығарманы талдауға мән берудің қажеттігін

туындатып отыр. Жалпы, көркем шығарманы талдаудың әдістемелік негіздерін қалаған еңбектер баршылық. Айталық, Т.Ақшولاқовтың «Көркем шығарманың эстетикалық табиғатын таныту» (1975), «Көркем шығармаға талдау жасау» (1985), Б. Смановтың «Кейіпкер бейнесін талдау» (1990), Қ.Алпысбаевтың «Көркем шығарманы талдау жолдары» (1995) сияқты еңбектерін айтуға болады. Сонымен қатар, Қ.Бітібаева, Ә.Дайырова, С.Тілешова, Х.Айтқалиев, Н.Сарғажаяв т.б. әдіскер-педагогтардың еңбектерін атаған жөн.

Әдебиет – оқушыларды сыни оқырман ретінде қалыптастырып, мәдени-танымдық көкжиегін кеңейтудің негізгі тетігі. Оқушылар әдеби туындыларды терең түсіне отырып, өзін және әлемді әр қырынан таниды. Әдеби кейіпкерлердің жай-күйін талдап, олардың тағдырына аяушылық, сүйіспеншілік сезімін білдіру арқылы өзіндік көзқарасы қалыптасады, іс-әрекеттерімен қоғам дамуына әсер ете алатынын түсінеді. [1]

Әдебиетті оқытудағы басты мәселе – шығармаға, яғни көркем мәтінге талдау жасау. Талдау әдісі – бұл әдеби талдаудың ғылыми негізделген әр түрлі жолдары мен тәсілдерін іздестірумен айналысатын сала. Көркем мәтінді талдау әдісі – бұл әдеби талдаудың ғылыми негізделген әр түрлі жолдары мен тәсілдерін іздестірумен айналысатын сала. Әдеби шығарманың мазмұнын меңгергеннен кейін оған талдау жасалады. Әдеби талдау кезінде көркем мәтінді кез келген бөлшектерге бөліп, жіктеуге болады. Талдау жасағанда мәтіндегі әрбір шағын, жеке элементтер де назардан тыс қалмау керек. Әдеби талдау үстінде көркем шығарманың мазмұн-пішіні, кейіпкерлер қатынасы мен тілдік құралдар ашылады. Әдебиетті оқытудағы басты мәселе – шығармаға, яғни көркем мәтінге талдау жасау. [2] Көркем шығарманы талдаудың ғылыми жүйесін жасаған әдіскер ғалымдар: Ә. Қоңыратбаев, Ә.Көшімбаев, Ә. Дайырова, Т. Ақшولاқов, т.б. Көрнекті әдіскер, ғалым Төлеутай Ақшولاқов көркем шығарманы талдау мәселесіне таза әдеби - эстетикалық жолмен қарауды ұсынып, талдау жасаудың төрт түрлі әдісін көрсетеді. Олар: образ бойынша талдау; проблемалы талдау; тұтас талдау; тақырыптық талдау.

а) *Образ бойынша талдау* кезінде оқушылар адамды танып-біле отырып, сол кейіпкер бойындағы ұнамды, адамдық қасиеттерді білуге талпынады. Автор өз кейіпкерін мәтіндегі әр алуан іс-әрекеттермен, оқиғалармен, басқа кейіпкерлермен байланыстырады, көркем шығармадағы бейнелер жүйесін өзара тұтастырады

ә) *Шығарма талдаудағы келесі әдіс – проблемалы талдау.* Көркемшығармада сан тарапты әрекеттер баяндалып, көптеген қарама-қайшылықты, талас пікірлі оқиғалар туындап жатады. Осыған байланысты жазушы көтерген проблеманы танып-білу керек. Осыған байланысты оқушының алдына проблемалық ситуация ұсыну қажет.

б) *Автор ізімен талдау.* Бұл шығарманың желісіне сай жүргізіледі. Мұнда көркем шығарманың бөлімдері бойынша ондағы оқиғаның дамуына сай автор ізімен жүре отырып, талдау жасалады. Мұның тиімді жағы шығармадағы оқиғаны, іс-әрекетті жан-жақты, жүйелі қарастырға мүмкіндік береді. Көбіне көлемді мәтіндерді талдағанда, ондағы оқиға реті ауыстырылып, қалыс қалдырылып немесе толық баяндалмай жатады. Бұл талдау осындай мәселеде реттілікті сақтап, оқиға барысын автор баяндауынан ауытқымай жүргізуге көмектеседі. Автор ізімен талдауда мұғалім көркем шығарма сюжеті, эпизодтары, автордың негізгі ойы, мазмұн мен форма жүйесін сақтай отырып, талдауға ерекше назар аударады. Бірақ бұл мазмұндау болып кетпеу керек. Автор ізімен талдау 5-7 сыныптарда өте тиімді, себебі балалар көркем туындының мазмұнымен таныса отырып, мұғалім көмегімен оның көтерген мәселесіне, автордың көзқарасына, кейіпкерлер іс-әрекеті мен туынды көркемдігіне бойлайды. [3]

Талдау жасау үшін оқушы шығарма мазмұнымен толық танысу қажет. «Төңкерілген оқыту» әдісімен көркем шығарманы үйге тапсырма ретінде бергенде шығарманың мазмұнын оқушылар өз бетінше меңгеру үшін «Оқырман күнделігі», «Екі жақты бақылау күнделігі» сияқты әдістердің тиімділігі зор. Алдын ала автор стиліндегі түсініксіз сөздердің мағынасын түсіндірме сөздік арқылы өз бетінше ізденуін талап еткен жөн. Шығарманың сюжеті реті ретімен есте қалу үшін сюжеттік жоспар жасау да тиімді.

Әдеби талдаудың басты мақсаты-оқушылардың өзіндік қабылдауларын, пікірін әдебиеттану ғылымының талабына сай ғылыми арнаға бағыттау болып табылады.

Көркем мәтінді талдауға байланысты оқушы дағдысы, икем машықтарына қойылатын талаптар, осыған байланысты істелетін жұмыстар: а) Өз бетімен, жеке талдау. Мұндай талдауда мұғалім талдау сұрақтарын, тапсырмалар береді.

ә) Ұжымдық талдау. Ұжымдық талдау мұғалімнің басшылығымен жүргізіледі. Ол оқушыны көркем туындыны қабылдау, бағалау жұмыстарына баулиды, бірігіп бір пікірге келуге, қорытынды жасауға жетелейді. Ұжымдық талдау сұрақ-жауап, мәтінмен практикалық жұмыс, пікірлесу, әдеби айтыс негізінде жүзеге асады.

Көркем шығармаларды оқытудың тиімді де өнімді жолдарын іздеудегі әйгілі ұстаз, әдіскер *Қанипа Омарғалиқызы Бітібаеваның еңбегі зор*. Әдіскер ұстаздың қаламынан М.Әуезов шығармашылығын оқыту мәселесіне байланысты үш кітап жазылған. Оқулықта талдаудың бір түрі-образдық талдау жүйесі негізге алынған. Ғалым-ұстаз көркем шығарманы талдау жүйесі, ең алдымен, баяндалған оқиғалардың тарихи негізіне назар аудартады. Мұғалімнің түсіндірме әңгімелерінен кейін, мәтінді мәнерлеп оқып, мазмұнымен танысу, мәтінді бөлшектерге бөліп, ат қою, әр бөліміне жоспар құру, құрылған жоспар бойынша тірек сөздерді қолданып мазмұндату, шығарманың басталуы, шығарма ішіндегі оқиғалардың байланысы, оқиғаның шарықтау шегі, шешімі айқындалады. Әр шығармадағы адам тағдыры жеке кейіпкерлер арқылы пайымдалып, іс-қимылы, мінезі, қылығы, әрекеті айқындала түседі. Кейіпкерді танытатын, айқындап, даралап беретін негізгі элементтер: портрет, іс-қимыл әрекеті, тілдік көрінісі, көркемдік детальдар, суреттеме, кейіпкерлер диалогы, жанама сипаттамалар, кейіпкердің өзара қарым-қатынасы, қақтығысы, күресі т.б. Кейіпкерді талдап, тану барысында оқушы көркем шығармадағы кейіпкердің жүйесін нақтылайды, өзара байланысын, жазушының әр кейіпкерге қандай сипаттама бергенін, портретін, кейіпкерлердің диалогтары арқылы олардың мінезін ерекшелікпен айқындап, негізгі орталық тұлғаны анықтайды. [4]

Сонымен ғалымдардың пікірін саралай келіп, көркем шығарманы талдауда мына аспектілерге мән берудің қажеттілігі анықталды:

Шығарманың көркем образдылығы, жазушының эстетикалық идеалы, дүниетанымы, әдеби шығарманың халықтығы, шынайылығы мазмұн мен түрді біріккен тұтас бітімді қарастыру;

Проблематикасын, тақырыбы мен идеясын ашу, тақырыптың баяндалу ерекшелігі;

Шығарманың жанрлық сипаты;

Композициялық-сюжеттік құрылысы;

Кейіпкер характерін бейнелеу принципі, тип пен характер;

Тілдік құралдарды пайдалануы;

Әдеби тіл және стиль.

Қазіргі жаңартылған білім беру бағдарламасында *көркем мәтінді оқып, (шығарманы) талдауға байланысты оқу мақсаттарының бірнеше түрі қамтылған.*

1-кесте. Көркем мәтінді талдауға арналған оқу мақсаттары

	7-сынып	8-сынып	9-сынып	10-сынып
Об. Әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясы	7.Об. әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын қоғамдық-әлеуметтік мәселенің себеп-салдарын талдай отырып анықтау	8.Об. Әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын (негізгі, қосымша) образдар жүйесі арқылы анықтау	9.Об. Әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын (негізгі, қосымша) тарихи-әлеуметтік жағдай тұрғысынан анықтау	10.Об. Әдеби шығармадағы тақырып пен идеяны, пафосты ұлттық мүдде тұрғысынан анықтау

07. Көркем шығармадағы образ	7.07. Қатысушылардың сөздері, портреті, іс-әрекеті, мінез-құлқы, сезімі арқылы кейіпкерлер бойындағы өзгерістерді талдау	8.07. Шығармадағы тартыстың кейіпкер табиғатының ашылуына (мінез-құлқына, көңіл-күйіне, шешіміне, сезіміне, көзқарасына) әсерін талдау	9.07. Шығармадағы кейіпкердің өсу жолын, басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасын, күйініш-сүйініштерін, наным-сенімін талдау	10.07. Шығармадағы кейіпкерлердің өзара және қоғаммен қарым-қатынасын жеке және көпке ортақ қасиеттерін, мақсат-мүддесін анықтай отырып талдау
08. Көркем шығарма табиғатының түрлі формадағы көрінісі	7.08. Шығарма композициясын, оқиғаның орны мен уақытын талдай отырып, тұтас емес мәтін түрінде ұсыну	8.08. Шығарма композициясын, образдар жүйесін, оқиғаның орны мен уақытын талдай отырып, тұтас емес мәтін түрінде ұсыну	9.08. Шығарма композициясын, образдар жүйесін, оқиғаның өрбуін талдай отырып, тұтас емес мәтін немесе мультимодальды мәтін түрінде ұсыну	10.08. Көркем шығарманы уақыт пен кеңістік тұрғысынан талдай отырып, түрлі формада (тұтас емес мәтін, видеоролик, буктрейлер, саммари, электронды нұсқада) ұсыну
09. Авторлық ой, көзқарас	7.09. Автордың шығармадағы көңіл-күйді кейіпкер көзқарасы, диалогтық қарым-қатынас арқылы жеткізу ерекшелігін, көркемдегіш құралдардың қолданысын талдау	8.09. Автордың шығармадағы кейіпкерлерге деген қатынасын, көркемдегіш құралдардың қолданылу мақсатын талдау	9.09. Шығармада көтерілген мәселеге, тартысқа автордың баяндаушы рөліндегі көзқарасын, жазушы стилін талдау	10.09. Шығармадағы тарихи-әлеуметтік жағдайға автордың баяндаушы рөліндегі көзқарасын, автор стилін талдау
010.Көркем шығарманы салыстыру және бағалау	7.010. Көркем шығармадағы портрет, пейзаж, интерьердің мазмұндас туындылардағы, басқа өнер түрлеріндегі көрінісін құндылықтар тұрғысынан (тарихи, көркемдік, шығармашылық, т.б.) салыстыра бағалау	8.010. Көркем шығармадағы ұлттық құндылықтың мазмұндас туындылардағы, басқа өнер түрлеріндегі сипатын көркемдік тұрғыдан салыстыра бағалау	9.010. Көркем туындының идеясын мазмұндас шығармалармен, басқа өнер түрлерімен салыстыра талдап, тарихи, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға баға беру	10.010. Көркем шығармадағы тарихи, көркемдік, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтың тарихтағы, өнердегі, мәдениеттегі көрінісін салыстыра отырып бағалау

Бағдарлама бойынша көркем шығарманы талдаудың түрлері мына бағытта жүзеге асады:

Әдеби шығарманың тақырып, идеясын анықтау

Көркем шығармадағы образ

Шығарма композициясын, оқиғаның орны мен уақытын талдай отырып анықтау

Шығармадағы авторлық ой, автор көзқарасын талдау

Көркемдік ерекшелігіне, тарихи ұлттық құндылығына қарай талдау

Әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау.

Көркем мәтін тілін талдауда жазушының суреткерлік шеберлігі, эстетикалық мүмкіндігі, тілдік құралдарды поэтикалық деңгейге сай қолданылуы, сөздің құдіретін дұрыс танытады. Шығарма мазмұнын талдай отырып, әрбір оқиғалар бойынша тақырып пен идеяны анықтату өте маңызды. Идея- күні өтіп бара жатқан, бірақ тамыры әлі де тереңдегі ескіні Құнанбай бейнесіне жинақтай отырып, ақын Абайдың қалыптасуын көрсету арқылы үлкен қоғамдық шындықты - ескі мен жаңаның диалектик, қарама-қарсылығын, күрес нәтижесінде ескіні жаңаның жеңуін суреттеу. Мысалы «Қайтқанда» тарауының басты оқиғаларына байланысты оқушылар үзіндіні оқып, кестені толтырады.

2-кесте. Шығарманы эпизод бойынша тақырып, идеясына талдау кестесі

Шығармадағы оқиғалар	тақырып	идея
Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне бала шәкірт барын салды. Қорықтан күн шыға атқа мінейік деп асыққан-ды. Бұны қаладан алып қайтқалы барған ағайыны Байтасты да таң атар-атпаста оятып тұрғызып еді. Күнұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған.	Туған жер	сағыныш
Жолаушылар жайлаудағы ауылға жетті. Абай әйелдер құшағында, жаппай, жағалай сүйіс, енді бірде әже қасында, әжесін өлеңмен алдап үшкіру, қуаныш, күлкі, бәрі маз-мейрам, мәре-сәре.	ана	идея
Абай үлкен үйге кірді. Құнанбайды қоршаған ақсақал-қарасақалдардың арасында үнсіз, жым-жырт тыныштық, бір-бірін баққан суық жүздер, әлдебір кеселді құпияны әркім өзінше іштей салмақтап сілтідей тынып қалған.	әке	мейірімсіздік
Сырттан Оспан кіріп келді. Кішкене інісі. Ол сәлем беруді ұмытқан жоқ. Бірақ әкесі мен өзге ешкімге қарамастан, келе Абайды құшақтай алды. Денесі кесек, қолы қайратты Оспан түрегеліп алып, шалқалата жығып салды. Үлкен кісі сияқты боп отырған шәкіртті, мына бала бір сәтте кішкене балаша алыстырып, арпалыстырып жіберді.	бауыр	балалық
Оны бәрі көріп тұр. Қодар бір жиырылып, бір созылып, тез өле алмады... Батырға біткен зор денесі, созылған уақытында, бұрынғысынан да ұзарып нар түйенің бойына теңелгендей, аяғы жерге тиер-тиместей болды. Түйені тұрғызып бірталай ұстап тұрғанда, жиын әлі үн қатпады. Екі жанның өлім азабын өз үстіне арқалап тұрған түйе де үнсіз.	жаза	қатыгездік

Композициялық құрылымына талдау

Ғалым Төлеутай Ақшұлақовтың айтуы бойынша әдеби шығарманы талдаудың алғашқы түрі - **тұтас талдау**. Бұл әдіс шығарманың желісіне сай жүргізіледі. Мұнда көркем шығарманың бөлімдері бойынша ондағы оқиғаның дамуына сай автор ізімен жүре отырып, талдау жасалады. Мұның тиімді жағы шығармадағы оқиғаны, іс-әрекетті жан-жақты, жүйелі қарастыруға мүмкіндік береді. Көбіне көлемді мәтіндерді талдағанда, ондағы оқиға реті ауыстырылып, қалыс қалдырылып немесе толық баяндалмай жатады. Бұл талдау

осындай мәселеде реттілікті сақтап, оқиға барысын автор баяндауынан ауытқымай жүргізуге көмектеседі.

Әдеби шығармаға талдау жасау үшін оқушы шығарманың мазмұнын терең меңгеруі тиіс. Мазмұнын есте мұқият қалу үшін елеулі орын алатын жұмыстардың бір түрі мәтінге сюжеттік жоспарын құру. Мұғалім оқушыға әңгіме мәтініне жоспар құрғызу арқылы олардың әңгіменің тақырыбы мен мазмұнын, идеялық-көркемдік жақтарын ұғуға, оқиға желісін түсінуге жағдай жасайды. VII-VIII сыныптарда жоспар құрудың екі түрі қолданылады.

1. Аналитикалық жолмен құру. Жоспардың бұл түрі мәтін түгел оқылғаннан кейін, мазмұн желісіне қарай жасалады. Шығарма мазмұны бойынша әрбір оқиғаны ретімен жүйелі есіне сақтау үшін оқушылардан сюжеттік жоспар немесе шығарманы құрылысына қарай талдау талап етіледі.

2. Синтетикалық жолмен құрылатын жоспар. Мазмұны күрделі әңгімелер ой желісіне қарай үзінділерге бөлініп оқылады да, оларға жеке-жеке ат қойылып талдау жасалады. Сюжеттік жоспар әсіресе, көлемді шығармаларда жеке тарауларды бөліп оқыған кезде, оқиғаларды шатастырмай, жүйелі баяндау үшін де қажет. [3]

Шығармаға жоспар құрудағы мақсат – әңгіменің мазмұнын ұқтыру, композициялық ерекшелігін таныту немесе автордың айтайын деген ойын білдіру. Тұтас талдау немесе автор ізімен талдаудың ерекшелігі оқушылар шығарманың жеке бөлімдерімен бірте-бірте танысады. Мұнда талдау шығарманың сюжеттік желісіне орай құрылады, тарау-тарау бойынша шығармадағы оқиғалардың өрбуі негізінде жүргізіледі. Талдаудың тиімді жағы-оқушы шығармадағы кейіпкерді оқиға дамуы үстінде тереңдей тани түседі. Оның бүкіл іс-әрекеті, қимыл-қозғалысы, жан сезімі, өмірге көзқарасы бірте-бірте анықталып отырады.

1-сурет. Абайдың оқудан қайтуы

Мысалы, 11-сыныпта М.Әуезовтің «Абай жолы» роман эпопеясын өткенде «Қайтқанда» тарауы бойынша оқушыларға сюжеттік жоспар құрғызуға болады. Мысалы,

1. Елге деген сағыныш
2. Есембай жырасындағы оқиға
3. Әке алдында
4. Аналары арасында
5. Қонақ үйдегі мәжіліс
6. Үлкендер жайлы Абай пайымы
7. Оспанның әлегі
8. Әке үкімі
9. Ырғызбай руының шежіресі
10. Қазіреттің жауабы
11. Қодар мен Қамқаның аянышты халі
12. Қамысбай мен Жетпістің зорлығы
13. Қарашоқыдағы сұмдық
14. Абай мен Жиреншенің оқиға үстінен түсуі
16. Шошынып, науқастанған Абай
17. Ауылға келген қонақта

Әдіскер-ғалым Қ.Бітібаева көркем шығарманы талдаудың 3 түрін ұсынады:

1. Жан-жақты талдау;
2. Шолу бағытындағы талдау;
3. Сұрыптап талдау.

Жан-жақты толық талдау көркем туындыны тұтастай қарастырып талдайды. Бұл талдау кейде мәтіндік талдау деп те аталады. Жан-жақты талдау көп уақытты талап етеді, алайда оның тиімділігі көркем туындыны тұтастай талдайды. Шешуші бір эпизодтар, не суреттеу, баяндау, кейіпкер монологы, сөйлеу тілдері негізінде алынады. Бұл талдаудың өзіндік ерекшелігі сол, ол үнемі мәтінге жүгініп отырады. Сондықтан мұғалім көркем туынды идеясын ашатын мәселелерді назарға алып отырады. Көркем туындының мазмұнын толық меңгеріп, лингвистикалық талдау жасаған соң, келесі сабақта шығарманы құрылысына талдайды.

Шолу бағытындағы талдаулар – бұл талдаудың өзіндік ерекшелігі сол, мұғалім көркем туындыны жалпылама, шолу бағытында қарастырады. Проблемалық сұрақтарға немесе белгілі эпизодтарға арнайы тоқталмайды. Көркем шығарма сюжеті, композициясы, тілі, көтерген тақырыбы тұтастай қамтылады. Оқушылар көркем мәтінмен емін-еркін жұмыс істей алады.

Сұрыптап талдау – белгілі бір мақсат, бағытты алдына қойып, соны айқындау үшін жүргізілетін талдау. Бұл талдау, көбінесе, проблемалық сұрақтарға, проблеманы шешу айналасында ұйымдастырылады. Мұғалім шығармадағы ең басты проблемаларды сұрыптай отырып, талдауды соны шешуге бағыттайды. Оқыту үрдісінде шығарманың ерекшелігіне, сабақ мақсатына қарай әдістер таңдалады. [4]

Мысалы, Ш.Мұртаза «Жүз жылдық жара» әңгімесінің мазмұны игерген соң, оқушылар сюжеттің құрамдас бөлігіндегі оқиғаларға талдау жасайды. Талдау барысында автор қолданған шығармашылық тәсілдемені табу керек. Шығармашылық тәсілдеме дегеніміз-автордың сюжет құрауда қолданған креативті тәсілдері, әңгіме композициясын қиюластыру шеберлігі. Сондықтан бірінші сабақта оқушылар шығарманы композициялық құрылымына талдайды.

- 1.Пролог. Мыңбұлақта өскен Бахтияр бағы мен Байшынар ағаш.
- 2.Оқиғаның басталуы – Соғыспен қатар ақпан айының ауылды қыспаққа алуы.
3. Оқиғаның дамуы – Ауыл адамдарының амалсыздан киіз үйлер мен Бахтияр бауындағы ағаштарды отынға жағуы.
- 4.Оқиғаның шиеленісуі – Киелі Байшынар ағашына Жуанқұлдың балта шаппақ болуы.
- 5.Оқиғаның шарықтау шегі – Халықтың наразылығы, Байшынар ағашын қорғап қалу.
- 6.Оқиғаның шешімі – Байшынардың киесі ұрған Жуанқұлдың айықпас дертке ұшырауы.

Екінші сабақта композициялық құрылымның әр бөлігіндегі автор қолданған шығармашылық тәсілдемелерді тауып, сюжет құраудағы рөлін анықтайды. «Себеп салдар айналмасы» стратегиясы арқылы топтық жұмыс жүреді.

Сабақта оқушылар шығарма құрылысындағы шығармашылық тәсілдемелерді табу арқылы автордың сюжет жасаудағы шеберлігін талдап, әңгіме жазу барысында тәсілдемені ұтымды қолдануға үйренеді.

3-кесте. Себеп-салдар айналмасы кестесі

Маңызды оқиға
Пушкин көрді деген ағаш
Сюжет желісіндегі қызметі
Байшынармен салыстыру арқылы әңгімені әсерлі бастау үшін пролог ретінде
Маңызды оқиға Ақ боран,соғыс кезеңіндегі ауыл (риторикалық сұрақ)

Маңызды оқиға
соғысқа дейінгі ауыл көрінісі
Сюжет желісіндегі қызметі

оқиғаларды салыстыра сипаттау үшін лирикалық шегініс жасайды
Маңызды оқиға
Бақтияр бауы, Кенжекүл кемпір, құс базары, көлшік (пейзаж, портрет) арқылы баудың ерекше табиғатын таныстырады.

Бұдан шығатын қорытынды «Қайтқанда» тарауы бойынша оқушы мәтінге тұтастай талдау жасайды.

4-кесте.Тұтас талдау кестесі

Авторы	М.Әуезов.
Тақырып	«Абай жолы» роман-эпопея, «Қайтқанда» тарауы
Әдеби жанр.	Проза жанры
Эпикалық жанр түрі	Роман -эпопея
Тарау оқиғасының негізгі идеясы	Жас Абайдың психологиялық жан дүниесі мен мінез-машығының қалыптасуы, қатал әке үкімінің
	Шығарманың композициялық құрылысы
Сюжеттің басталуы	13 жасар бала шәкірт Абайдың қаладағы 3 жылдық оқудан елге оралуы; отбасымен, ет жақындарымен қауышуы
Сюжеттік байланыс	Абайдың үлкендер арасындағы мәселеге араласуы. Тобықты руының ел ағалары жайлы пайымы.
Дамуы	Қодар мен Қамқаны жазалау үстінен шығуы
Шиеленісуі	Абайдың науқастануы
Шарықтау шегі	Барлас және Байкөкше ақындардың келуі
Шешімі	Абайдың тәуір болуы
Абайға тән қасиеттер:	
Парасаттылығы	Шүкірлік, әке,-деп біраз тұрды да:- ат барған соң, дәріс тәмам болмаса да, қазіреттің рұқсатын, фатикасын алып қайттым,- деді.

Қамқорлығы	Абай соны еске алып, өз жайын мысқылдағандай болып, аз күлімсіреп отырды да, бір кезде оқыстан, әжесінің басын құшақтай ап, сыбырлай күбірлеп, бір нәрсені шұбырта жөнелді.
Құсбегі	Жиренше екеуі ертемен қоян аулауға шығады.

Автор бейнесіне талдау.

Жалпы әдеби шығарманы талдау әдістемесінде көркем шығарманы композициялық құрылымына, тіліне, кейіпкерлеріне талдауға қатысты біршама әдістемелік еңбектер баршылық, бірақ бұл әдістемелерде жоғарыда көрсетілген мақсаттар бойынша автор бейнесіне талдаудың түрі қарастырылмаған. Осы орайда филология ғылымдарының докторы, профессор Ж. Дәдебаевтің «Автор бейнесі – нейролингвистикадағы, психоэстетикадағы күрделі, қиын мәселе. Оны білудің, оның мәнісін түсінудің, оны оқытудың жолдары әдебиеттану, педагогика ғылымдарында осы күнге дейін нақты анықталған емес. Бұл – кәсіби зерттеушілердің ісі.» деген пікірін айта кету керек.[5]

Отандық және шетелдік әдебиеттерге шолу барысында «автор бейнесі» деген ұғымға зерттеу жасалды. Автор тұлғасы күрделі, ол өзі тудырған көркем шығарма арқылы да тура көрінбейді. Өзінің ой-сезімін, идеясын кейіпкерлер арқылы береді. Автор- әдеби шығарманы тудырушы, өзінің көркемдік әлемін жасаушы. Авторды көркем туындыдан бөлек алуға болмайды, себебі көркем шығарманың құрылымы – композициясы, сюжеті, тартыс пен кейіпкерлер әлемі автордың ұстанымы арқылы көрінеді. А.Байтұрсынов авторды әуезелеуші, толғаушы, жазушы, ақын, сарындаушы деп атаған.[6]

«Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады. Әуезе тысқы ғалам турасындағы сөз. Ақын әуезе түрінде сөйлегенде, уақиғаның ішінде өзі болып, басынан кешірген адамша сөйлемей, тек біреуден естіген адамша айтады. Оқиғаны бұлайша түрде айтып көрсету – тысқарғы түрде айту болады» [6] – деп автор, баяндаушы, әңгімелеуші туралы ұғымдарға түсінік береді. Ал орыс әдебиеттануында (В.В.Виноградов, М.М.Бахтин, Б.О.Корман) баяндаушы (повествователь), әңгімелеуші (рассказчик), хроникашы (хроникер), әңгімелеуші-кейіпкер деп атаған. Қаламгерлер көркем шығармашылықтарында айтатын идеяларына өздері автор-бейне ретінде батыл араласып, өз пікір, көзқарастарын кейіпкерлері арқылы жеткізген. Бұл әдебиеттің көркемдік қуатын, маңызын арттыра түсті. Жазушы әрі шығармашылық иесі, әрі кейіпкер ретінде қатыса отырып, өзінің ойын “ортақ үнмен” береді.[7]

Әдеби талдау өзінің нағыз, дұрыс мағынасында – әдеби шығарманы талдау терең түсініп білуге көмектеседі. Суреткер ойы шығармада ешқашан анық көрінбейді, тереңде «жасырынып жатады». Шығармаға талдау жасай отырып, біз оқушыны суреткердің ой-мақсатын ашуға бағыттап үйретуіміз керек. [8]

Автор бейнесі- әдеби шығармадағы жазушының өз тұлғасын көру қалпы. Әр жанрдағы шығармаларда автор бейнесі әртүрлі дәрежеде әр қырынан аңғарылады. Эпикалық шығармаларда автор оқиғаны баяндаушы болады. Ал драмалық шығармада автор оқиғаның даму барысынан мүлде сырт тұрады. Поэзиялықшығармаларда автор, негізінен, лирикалық тұлға ретінде танылады. Лирикада ақынның ішкі сыры, сезімі, толғанысы, яғни жеке авторлық тәжірибесі басқа жанрларға қарағанда айқын, анық бедерленеді. Өмір шындығын оқырман лирикалық тұлға позициясындағы автордың көзімен қарап, танып біледі. [9]

Ендеше автор бейнесіне талдауды үш негізде алған дұрыс:

1. Прозалық шығармалардағы автор бейнесі
2. Поэзиялық шығармадағы автор бейнесі
3. Драмалық шығармадағы автор бейнесі

Әдіскер ұстаздар Қ. О. Бітібаева мен Н.А. Оразақынованың “Сатылай кешенді талдау” технологиясы да - бүгінде оқыту үрдісінде бар талдау түрі. Шығармаға кешенді талдау жасау барысында оқушы автордың шығармашылық тәсілдемесін анықтайды, көркемдік тіліне талдау жасайды, кейіпкерлер образына баға беру арқылы жазудың қаншалықты күрделі жұмыс екенін түсінеді. Т.Ақшолоақовтың ұсынған көркем шығармаға талдау жасау әдістерін басшылыққа ала отырып және ф.ғ.д Ш. Бердібайдың «Көркем мәтіндегі автор бейнесі» атты зерттеу еңбегінен алған теориялық мәліметтерді сараптай келе, бірнеше әдістер анықталып, зерттеу сабақтарында қолданылды.[10] Олар: «Оқырман күнделігі», «Әдеби талдау кестесі», «Үш аспектіде талдау», «Кейіпкер бейнесі», «Көркем әдеби мәтіндерді лингвомәдени концептуалды жүйелер тұрғысынан талдау» т.б. Осылардың ішіндегі «Әдеби талдау» орғанайзері және «Кейіпкер бейнесі» кестесі арқылы жүргізілген талдау әдістері оқушылар үшін тиімді.

Талдау нысаны: шығармадағы кейіпкер әрекеттері арқылы автор бейнесін талдау

Тезис. Кейбір шығармада автор өзін ашық түрде көрсетпейді. Оқиға, құбылыстарды баяндауда өзін бейтарап ұстайды. Автор өзі мен кейіпкер арасындағы аралықты сақтайды, кейде кейіпкерге жақындап, кейде одан алыстап отырады.[11]

5- кесте «Әдеби талдау» орғанайзері арқылы жүргізілген талдау кестесі

Негізгі талдау бөлімдері	Шығармадан дәлел
1. Шығарманың баяндалуы	Шығармада автор III жақтағы баяндаушы ма? Автор өзі көрінбей ме?

2. Оқиғалардың берілуі: автордың баяндаушы, бақылаушы қырынан көрінуі.	Оқиғалар басты кейіпкердің қатысуымен беріле ме? Оның іс-әрекеттері, мінез-құлықтары бас кейіпкер көзімен беріле ме? Соның қабылдауы тұрғысынан бағалана ма? Әлде автордың араласуымен беріле ме? Авторлық шегіністер арқылы автор өзінің пікір-көзқарастарын философиялық ой-толғаныс түрінде бере алған ба? Мысалы, «Қаһар» романындағы Қасым төренің толғанысы
3. Жазушының әңгімелеу шеберлігі, тілдік өзгешелігі	Жазушының сол заман тілімен сөйлеуі, сол кездегі этносқа тән сөздерді қолдануы нені білдіреді? Әңгімелеу, терең суреттеу бар ма? Кейіпкер сөзі, ойы ішкі монолог не диалог түрінде беріле ме? Кейіпкердің ішкі сезімдерін, толғаныс-тебіреністерін беру де қос үнді сөз тәсілдері кездесе ме? (кейіпкер көзқарасы мен автордың пікірі бірге беріледі).
4. Тілдік құралдардың автор бейнесін берудегі қызметі	Кейіпкердің мінез-құлқын, алуан түрлі психологиялық жай-күйін сипаттаудағы фразеологизм, теңеулердің рөлі қандай? т.б

Мысалы, Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» романы бойынша автор бейнесіне талдау жасау кестесі

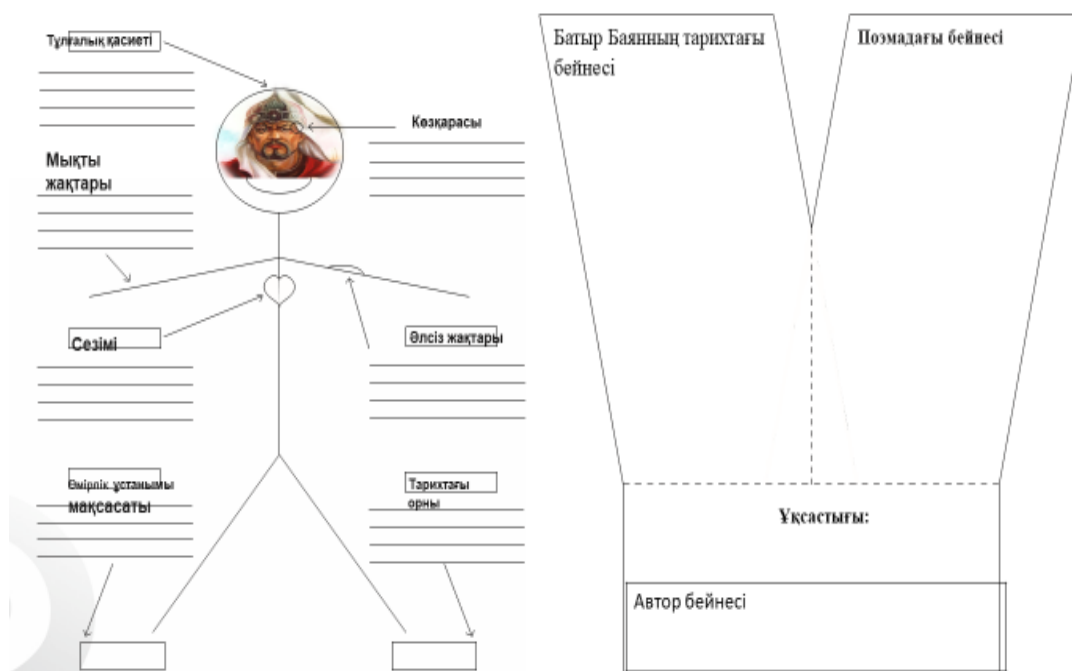
6-кесте. Кейіпкер бейнесіне талдау кестесі

Кейіпкер Ұлпан	Оқулықтағы үзіндіден мысал	Мінездеу: тура, жанама
Авторлық мінездеу	Сұңғылақызбұларғабірұяларлықұпайсалыпкеттіемесп е!	Автор Ұлпанның ерекше тапқырлығы мен шешендігін көрсетті. (тура мінездеу)
Кейіпкердің өз тілі/сөзі арқылы мінездеу	Биыл қыс осында жан сақтаймыз ба деп жаз бойы қорып келген жеріміз еді. Жетісіп отырған ел емеспіз. – Есенейі жоқ елді де ел екен жұрт екен десеңіздер қара ерттей қаптап келе жатқан жылқының бетін кейін бұрсаңыздар екен. Осы арызымыз... – Арызымызды айтып кел деген жұрт асқақтай сөйле деп тапсырған жоқ еді, ағалар. Солай болып шықса, айып өзімде. Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар деген бар ғой. Міне, айыбым!	Жас болса да сөзі ірі, ешкімнен қаймықпайтын өжет, елінің намысын жыртып жүрген жиырмаға келмеген бала жігіттің сөзінен ашынғандық байқалады, асқақтай сөйлейді. Үлкендер алдында артық сөйлегеніне кешірім сұрайды, өнегел, ізетті, кішіпейіл. (Тура мінездеу,)
Басқа кейіпкерлер сөзі арқылы мінездеу	Апыр-ау, бұл кімнің қызы болды екен? – Ие, қыз!.. «Міне, айыбым!» дегенде кез құйрығымен өзінді бір шарпып өткенде нағып байқамадың? Шарпып емес-ау, кез қиығын серпе тастап қарайтыны бар екен де!.. Осындай өжет жастарды Есеней қатты ұнататын еді. Жиырмаға келмеген бала жігіттің сезінің нәрі де, зәрі де бар екен.	Алғыр, пысық қыз жігітше киініп, ел ағаларына өзін танытпай кеткен тапқыр. Жүйелі сөз айтқан бала жігіт қылығы өте орынды.

Кейіпкердің өз іс-әрекеті арқылы мінездеу	АтынантүсеқалыпұзыншылбырынКенжетайғақарайсерпіпжіберді	Жанама мінездеу Сөзіне берік, мәрт, жомарт

Оқырманның авторға көзқарасы	Автор шығарманың басында Ұлпанды жігітше киіндіріп, оқырманға танытпай жігіт күйінде суреттеу арқылы оқырманды қызықтыра алды. Ұлпанның батыр, өжет, тапқыр, ақылды қыз екенін кейіпкерлер сөзі мен әрекеті арқылы шебер жеткізген.

Кейіпкерді сипаттайтын көркем сөз	Көркем сөзді 3 аспектіде өзара байланыста талдау		
	Тура мағынасын анықта	Мәнмәтіндегі мағынасы арқылы кейіпкерге мінездеме бер	Образдың автор идеясын жеткізудегі орнына баға беріп, идеяға қатысты түйін шығар
Көп жаудың албастысы, ел еркесі - метафора	«албасты» сөзі - тура мағынасында түркі халықтары фольклорында кездесетін мифологиялық кейіпкер, <u>шайтан</u> , <u>жын</u> , пері, марту секілді жағымсыз күш иесі; «Ел еркесі» - халықтың, көпшіліктің қалаулысы, сүйіктісі	Абылай ханның сөзіндегі «албасты» метафоралық қолданысы мәнмәтінде «жау» сөзімен тіркесіп, 3-жақта тәуелденіп қолданылған. Бұл метафора арқылы автор Батыр Баянның шабуылда күтпеген жерден (сайтандай) оқыс қимылдап, ғайыптан шыққандай табанда әдісқойлық танытып, жауын тырп еткізбей жеңетін тегеурінді батыр, ерекше күш иесі екенін танытқан. Ол – жауына қырғидай тиетін адуынды да қайтпас ер. Ел мен жерді жаудан қорғауда батырлығымен аянбай еңбек сіңірген батырды халық аялайды, еркелігін көтереді. Ол - халықтың аялайтын аяулысы, әспеттейтін елеулісі, көпшіліктің көзайымына айналған батыр.	«Көп жаудың албастысы, ел еркесі» күрделі метафорасы -Абылай ханның аузынан айтылған, батырға берілген жанама мінездеу. Бұл - автордың батырлықты дәріптеудегі бір амал-тәсілі. Автор метафоралық қолданыстағы жанама мінездеу арқылы басқа емес хан бағалаған батыр Баянның абыройы асқақ, беделі зор батыр екенін танытқан. Ел қорғаны болған батырлықты дәріптеу арқылы автор отансүйгіштікке шақырады. <u>Түйінді ой</u> Ел үмітін ер ақтар, Ер атағын ел сақтар.
Автордың кейіпкерге деген көзқарасын анықтап, тұжырым ұсыныңыз			
Сұрақ: Автордың кейіпкерге көзқарасы қандай? Мағжан қандай акын, автордың өз бейнесін қалай бағалар едіңіз? Дәлелдеп айтыңыз. Акынның өз кейіпкеріне деген көзқарасы ерекше, Баянның батырлығына оқырманды тәңті етеді,ол- ерлікті, батылдықты сүйетін рухты акын. қазақ тарихында тәуелсіздік үшін болған талай қан майданда ерлік көрсеткен еліміздің хас батырлардың ерлігін үлгі тұтушы, қаһармандықты сезіндіру арқылы қазақ рухын оятушы ұлтжанды азамат.			

Көркем шығармадағы автор бейнесін зерттеп талдау арқылы оқушыларда ғылыми ізденістің бастапқы қадамдары қалыптасады. Көркем шығарманы тілдік лингвистикалық талдау әдісі арқылы автор бейнесі мен кейіпкерлер әлемін талдау жұмыстарын әр тарау сайын үздіксіз жүргізу нәтижесінде оқушыларда шығармадан алған үзінділерді қайта өңдеп, креативті жазу, автор стиліне сүйене отырып, шығармашылық жұмыс жазу дағдысы қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнінің оқу бағдарламасы Негізгі мектеп (7-10-сыныптар)
2. Джаксыбаева М. Көркем мәтінді оқып-үйрену және талдау жұмыстары. Баяндама <https://kopilkaurokov.ru/>
3. Ақшолақов Т. Көркем шығармаға талдау жасау. – Алматы: Мектеп, 1993. – 23-б.
4. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1994. – 79-б.
5. Дәдебаев Ж. «Қазақ әдебиетін қалай оқытып жүрміз?» <https://qazaqadebieti.kz>
6. Байтұрсынұлы А. «Тіл тағылымы», А, «Жазушы», 1992.
7. Виноградов В. «О теорий художественной речи». Москва, 1971.
8. Сланов Б. «Кейіпкер бейнесін талдау»
9. Жұматаева Е. Әдебиетті оқытудың кейбір мәселелері. – Алматы: Сардар, 2004. – 85, 91-бб
10. Бердібай Ш. «Көркем мәтіндегі автор бейнесі» bshalabai@mail.ru

Акерке Досбол
SDU университеті
Алматы қаласы, Қазақстан

ӘДЕБИЕТ САБАҚТАРЫНДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУ

Андатпа: Әр бала – болашақтың сәулетшісі, ал сол баланың креативті ойлауын ояту – ұстаздың басты миссиясы. Қазіргі қоғам стандартты біліммен шектелмей, жаңаша ойлай алатын, тың идея ұсынатын тұлғаларды қажет етеді. Әдебиет пәні – тек көркем мәтінді меңгерту құралы емес, ол – оқушының ішкі жан-дүниесін, қиялын, шығармашылығын дамытатын ерекше орта. Осыған орай бұл мақалада біз әдебиет сабақтарында дидактикалық тапсырмалар арқылы оқушылардың креативті ойлау қабілетін қалай дамытуға болатынын сөз еттік. Зерттеу барысында алдымен креативті ойлауға байланысты бірнеше мәселелердің бар екені анықталды. Оның бірі креативті ойлау мәселесінің практикалық тұрғыдан жүзеге асуының аздығымен байланысты болса, енді бірі бірқатар оқытушылардың креативті ойлау мен шығармашылық ойлауды бір деп қабылдауында. Осы мәселелерді шешу мақсатында біз мектеп оқулықтарына зерттеу жүргізе отырып, оқушылардың креативті ойлауын дамытуға көмектесетін тапсырмаларды ұсындық.

Кілт сөздер: әдебиет пәні, креативті ойлау туралы зерттеулер, шығармашылық ойлау, дидактикалық тапсырмалар, креативті ойлауды дамыту

Аннотация: Каждый ребёнок – архитектор будущего, а пробудить его креативное мышление - главная миссия педагога. Современное общество требует не просто стандартных знаний, а личностей, способных мыслить нестандартно и генерировать оригинальные идеи. Урок литературы - это не просто средство изучения художественного текста, а особая среда для развития воображения, внутреннего мира и творческого потенциала ученика. В данной статье рассматривается, как можно развивать креативное мышление учащихся через дидактические задания на уроках литературы. В ходе

исследования были выявлены несколько проблем, связанных с развитием креативного мышления. Одна из них – слабая реализация данной темы на практике, другая – отождествление креативного и творческого мышления некоторыми преподавателями. Для решения этих вопросов был проведён анализ школьных учебников, на основе которого предложены задания, способствующие развитию креативного мышления у школьников.

Ключевые слова: предмет литературы, исследования по креативному мышлению, творческое мышление, дидактические задания, развитие креативного мышления

Abstract: Every child is an architect of the future, and awakening their creative thinking is a teacher's core mission. Today's society requires not only standard knowledge but also individuals capable of thinking innovatively and generating original ideas. Literature lessons are not merely tools for studying texts but unique environments that foster imagination, inner reflection, and creativity in students. This article explores how creative thinking can be developed through the use of didactic tasks in literature classes. The study identified several issues related to creative thinking, such as its limited practical application and the tendency of some educators to equate creative thinking with general creativity. To address these issues, a

review of school textbooks was conducted, resulting in a set of tasks aimed at enhancing students' creative thinking skills.

Keywords: literature subject, studies on creative thinking, creative thought, didactic tasks, developing creative thinking

Ойлау – бұл адам баласына тән ерекше қабілет. Ол - адамның ақыл-ой жүйесі арқылы айналасындағы құбылыстар мен заттардың мәнін түсіну, мида белгілі бір ақпаратты саралау процесі. Ой - адамды биік шыңдарға жетелеудің алғашқы сатысы іспетті. Сондықтан да, бұл дағдыны қалыптастыруға баса назар аударуымыз қажет. Ал оны қалыптастырушы негізгі орта – мектеп. Әрине, мектеп қабырғасында ойлау жүйесін дамыту жүргізіледі. Бірақ мұндағы мәселе оның жан-жақты жүргізілуінде. Мектеп қабырғасында оқушының ойлау жүйесін түрлі формада дамытуға мүмкіндігіміз бар. Бұған әсіресе әдебиет пәні үлкен септігін тигізеді. Себебі, әрбір көркем туынды оқырманға ой салмай тұрмайды. Бұл – әдебиет заңдылығы. Сол көркем туындыға жан-жақтан, түрлі көзқараспен қарау арқылы ойлау жүйемізді түрліше дамыта аламыз. Мысалы: стандартты ойлау, сыни ойлау, шығармашыл ойлау және креативті ойлау. Осылардың ішіндегі сізге таңсығы креативті ойлау болуы мүмкін. Себебі, креативті ойлау мектептің оқу бағдарламасында аса көп қарастырылмаған, бірақ маңызды кезеңдердің бірі.

Креативті ойлау - стандартты ойлаудан тыс, жаңаша, басқа қырынан ойланып, ерекше идеяларды ұсына білу. Креативті ойлау адамға белгілі бір мәселелерді шешуге, өмірге басқа көзқараспен қарап, көбінің ойына келе бермейтін жаңаша идеялардың туындауына әсер етеді. Мысалы, қарапайым ғана су ішуге арналған пластикалық бөтелкені алып қарайық. Оны біз тек су ішуге ғана пайдаланбаймыз. Адамдардың стандарттан тыс ойлауы арқылы оның қызметтері көбейіп, біраз қажеттілігімізді өтеп отыр. Қазіргі таңда креативті ойлай білетін адамдар кемде-кем. Ал ондай қабілеті бар адамдар ешқашан да жерде қалмайды, керісінше биікке самғайды. Сондықтан та, оқушыларға креативті ойлауды дамытатын тапсырмаларды көптеп беруіміз қажет.

Ендігі мәселе креативті ойлау мен шығармашыл ойлауға келіп тіреледі. Әдебиетте көптеген оқулықтардың авторлары креативті ойлау мен шығармашыл ойлауды синоним ретінде қолданады екен.[1] Бұның себебі неде? Креативті ойлау жеке алып қарастыра аламыз ба, әлде оны шығармашылық ойлаудың заманауи аталуы деп қадылдаймыз ба? Бүгінгі жұмысда осы мәселелер қарастырылатын болады.

Креативті ойлау туралы зерттеулер.

Креативті ойлау сонау антикалық дәуірден (Гераклит, Демокрит, Платон) бастау алып, әлі күге дейін өзінің өзектілігін жоймаған ұғымдардың бірі. Оған бірден-бір себеп бұл тақырыптың көбіне теориялық тұрғыдан зерттеліп, практикалық тұрғыдан аса көп жүзеге аспауы. Яғни, бала бойында креативті ойлауды дамытудың әдіс-тәсілдерінің аздығында. Енді креативті ойлаудың зеттелу тахихына шолу жасап өтейік.

Креатив сөзі латынның “creaty” сөзінен шыққан. Ол «жасау», «күру», «ойлап табу» дегенді білдіреді. Креативті ойлау туралы алғашқы зерттеулер Дж. Гилфорд еңбектерінен бастау алады. Дж. Гилфорд креативтілікке «Креативтілік интеллектуалдық жаңашылдық пен тосын, өзгеше идеяларға ұмтылыс, семантикалық өзгерістерге икемділік (мәселені басқа қырынан көре алу), бейнелік-адаптацияға икемділік (жасырын сырын тануға қабілеттілік), семантикалық стихиялық икемділік (осы мақсатқа бағытталмаған жағдайдың өзінде жаңа идеяларды шығару мүмкіндігі)[2] деген анықтама береді. Сонымен қоса, ғалым креативті ойлау қиял арқылы жүзеге асатындығын, ойлаудың бұл түрі бір сұраққа бірнеше жауап табуды көздейді, осылайша, жаңа идеялар мен тұлғаның өзіндік көрінісін қалыптастыруға мүмкіндік беретіндігін атап өткен. Ғалым креативті ойлаудың төрт түрлі қасиетін көрсетіп өткен. Олар:

1. Шапшаңдық – белгілі бір уақыт аралығында ең көп идеялар ұсыну қабілеті. 2. Икемділік – әртүрлі идеялар ұсынуудағы алуан түрлілікке икемділік. 3. Оригиналдылық – стандартты емес, жаңа идеялар ойлап табу қабілеті. 4. Нақтылық – ойларды жетілдіру немесе оларды толық аяқталған түрде ұсыну қабілеті.[1]

Креативті ойлауды зерттеумен ұзақ уақыт бойы айналысқан келісі бір ғалым - Эдвард де Боно. Ол Дж. Гилфорд секілді ойлаудың екі түрін анықтаған. Гилфорд ойлауды конвергентті және дивергентті деп бөліп көрсетсе, мұнда дивергентті ойлау – шығармашылық, жаңалық енгізетін ойлау түрі ретінде сипатталады. Ал Эдвард де Боно вертикалды және латералды ойлауды бөліп қарастырады, бұл Гилфордтың терминологиясымен белгілі бір дәрежеде ұқсас.

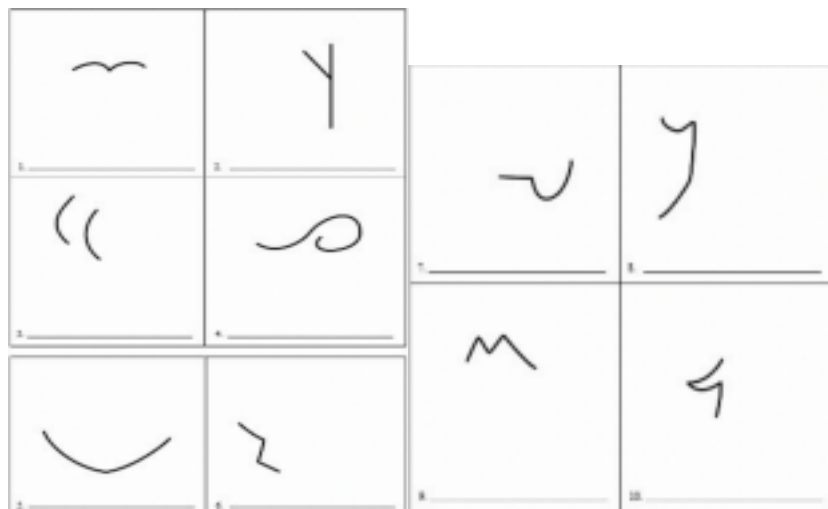
1. Вертикалды ойлау – дәстүрлі, логикалық және жүйелі ойлау түрі. Бұл ойлау шешім қабылдау кезінде белгілі бір тәртіпке, логикалық құрылымға сүйенеді.

2. Латералды ойлау – шығармашылық және жаңа идеяларды табуға бағытталған ойлау түрі. Бұл тәсіл мәселеге стандартты емес жолмен қарауды, дәстүрлі шекараларды бұзуды көздейді. [1]

Креативті теориялық тұрғымен қоса практикалық тұрғыда қарастырған ғалым ретінде Элис Пол Торренсті атап өте аламыз. Ол креативтіліктің төрт критерийін анықтап берді:

- ойдың еркіндігі (уақыт бірлігінде пайда болатын идеялар саны);
- ойдың икемділігі (бір идеядан екіншісіне ауысу мүмкіндігі);
- даралық (жалпы қабылданған көзқарастардан ерекшеленетін идеяларды шығару мүмкіндігі);

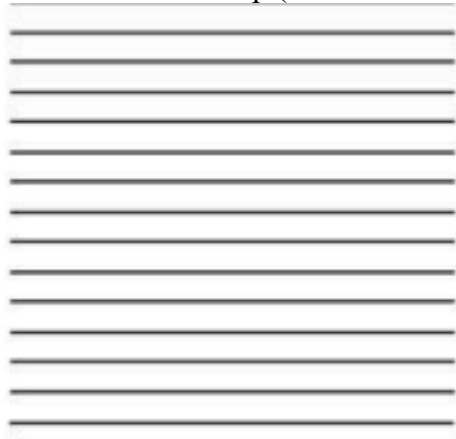
- дамытушылық (идеяларды, қосымша детальдарды тұжырымдау)[1] Сонымен қоса, ғалым адамның креативті олауының қандай дәрежеде екенін тексеру үшін практикалық тапсырмалар ұсынды. Төменге мысал ретінде Э.П.Торренстің креативтілікті анықтауға арналған тестінен бір тапсырманы көрсетіп өттім. Тапсырма: Он стимулдық пішіндерді аяқтаңыз және әр суретке атау ойлап табыңыз.[3]

“Тішіндерді аяқта”

1-сурет

Тапсырма: Стимулдық материал ретінде 30 жұп параллель тік сызықтар ұсынылады. Әрбір сызықтар жұбының негізінде қандай да бір (қайталанбайтын) сурет салу қажет. [4]

“Үздіксіз сызықтар”

2-сурет

Креативті ойлау мен шығармашылық ойлаудың айырмашылығы. Шығармашылық ойлау - бір дүниені сан түрі құбылтып, жаңа дүние туғыза алу қабілеті. Ойлаудың бұл түрін зерттеумен айналысқан әлемге танымал ағылшын ғалымы, психология, медицина және философия саласындағы ғылым докторы Эдвард де Боно. Шығармашылық ойлау кез келген адамға қолжетімді және оны дамытуға арнайы әдістер мен тәсілдерді үйрену арқылы қол жеткізуге болады. Эдвард де Боно шығармашылық қабілетті тек туғаннан берілетін талант ретінде қарастыру қате пікір екенін дәлелдейді. Ғалым 30 жылдан астам уақыт бойы әртүрлі категориядағы адамдарды (төрт жасар балалардан бастап тоқсан жасар қарияларға дейін; Даун синдромы бар балалардан Нобель сыйлығының лауреаттарына дейін; сауатсыз африкалық шахтерлерден бастап жоғары деңгейдегі менеджерлерге дейін) тиімді түрде шығармашылық ойлауға үйретіп келеді. Бұл тәжірибе оның шығармашылық ойлауды дамыту әдістерінің әмбебап және нәтижелі екенін көрсетеді.

Кіріспе бөлімінде әдебиетте көптеген оқулықтардың авторлары креативті ойлау мен шығармашылық ойлауды синоним ретінде қолданатынын атап өткен болатынбыз.[2] Бір жағынан бұл екі ұғымды синоним ретінде пайдаланудың да өзіндік уәжі бар. Креативті ойлау мен шығармашылық ойлаудың екеуі де стандартты ойлаудан тыс ойлауды талап етеді. Мұндағы басты айырмашылық креативті ойлау - стандартты ойлаудан тыс, жаңаша, басқа қырынан ойланып, ерекше идеяларды ұсына білу болса, шығармашылық ойлау - сол креативті ойлаудың нәтижесінде пайда болған идеяларды қолдана отырып, жаңа бір өнім шығару.

Мектеп оқулығында шығармашылық ойлауды дамытуға берілген тапсырма:

2. Төмендегі сурет пен Достарыңмен бірге оқулықтағы оқулықтағы әдеби ессе жазайық.

Оңтүстік Қазақстан өңірі

3-сурет

Мектеп оқулықтарында креативті ойлауды дамытуға берілген дидактикалық тапсырмалар.

Әдебиет пәнінің оқулықтарын қарау барысында аңғарған басты мәселем - көркем

шығарма оқығаннан кейінгі тапсырмалар көбіне стандартты ойлауға бағытталған. Креативті ойлауға тапсырмалар өте аз және олар тек бір-екі бағытта ғана жүргізіледі. Мысалы, бірқатар тапсырмалар шығарма кейіпкерімен сұхбат жүргізу форматында құрылған.

КЕЙІПКЕРЛЕРМЕН КЕЗДЕСУ

Сыныпта оқушылар кейіпкерлер және оқырмандар тобы болып бөлінеді. Оқырмандар әрқайсысы өздері таңдаған кейіпкерге «Мен сізбен кездескенім үшін қуаныштымын. Сізге қояр сұрағым бар еді» деп бастап, өз ойларындағы сұрақтарды қояды. Кейіпкер рөліндегі оқушы өз ойын еркін түрде айта алады.

Соңында мұғалім сөйлеу мәдениетіне талдау жасайды. Сұрақтар мен жауаптардың қаншалықты дұрыс қойылғанын талқылаңдар.

4-сурет

КЕЙІПКЕРЛЕРМЕН КЕЗДЕСУ

Сыныпта «Жусан иісі» повесінің кейіпкерлерімен кездесу өткізетіндей жағдай жасаңдар. Содан кейін кейіпкерлерді тізімдеп алыңдар. Кейіпкерлер бір топты құрайды, қалған оқушылар кездесуге қатысушы рөлінде болады. Солайша сұхбат өткізіңдер.

Оқырмандар тобындағы оқушы өзі таңдаған кейіпкердің атын атап, «... мен сізбен кездескенім үшін қуаныштымын. Сізге қояр бір сауалым бар», – деп, сұрақтарыңды қойыңдар. Кейіпкер рөліндегі оқушы ол сұрақтарға жауап береді. Соңында мұғалім сөйлеу мәдениетіне байланысты қорытынды жасайды. Өздерің қойған сұрақтарың мен тілектеріңді қалай шыққанын талдаңдар.

5-сурет

Айтылым тапсырмалары

1. Әңгіме авторы және шығарма кейіпкерлері: Құрмаш пен оның әжесі және т.б. «Кейіпкер орындығына» шақырып, өзімізді толғандырған сұрақтарды қояйық.
2. Шығарма мазмұны, кейіпкерлер жауабы арқылы адамдар болмысын анықтап көрейік. Олар (балалар мен үлкендер) қандай? Үлгі:

6-сурет

5. «Әдеби қонақ бөлме» әдісі бойынша Жібек пен Төлегенді шақырып, өзімізді толғандырған сұрақтарды қояйық.

7-сурет

Мұндағы “Кейіпкерлермен кездесу” деп аталған тапсырмалар “Жазушы” баспасынан алынған. Ал төменгі “Кейіпкер орындығы”, “Әдеби қонақ бөлме” тәсілі арқылы берілген тапсырмалар “Мектеп” баспасынан алынған болатын. Бұл тапсырмалар бір жағынан оқушыларды қалыпты ойлау дағдысынан шығып, қиялын дамытуға көмектессе, екінші жағынан теориялық білімді, яғни көркем шығарманы оқып, меңгеруді талап етеді.

Әдебиет оқулықтарында креативті ойлауды дамытуға арналған келесі бір тапсырмалар легі – көркем шығарманы оқушының қиялымен аяқтау. Бұған мысал ретінде С.Мұратбековтың “Жусан иісі” шығармасына берілген тапсырманы алдым.

2. «Шынында да, бұл күнде Аян қайда екен? Тірі ме екен? Ондай бала тірі болуы тиіс. Ондай бала алдына қандай мақсат қойса да, оған жетеді. Ал тірі болса, Жусандытөбеге бір оралмауы қалай? Жусанның иісін сағынбауы мүмкін емес». Шығарманы өз ойларыңмен аяқтаңдар.

8-сурет

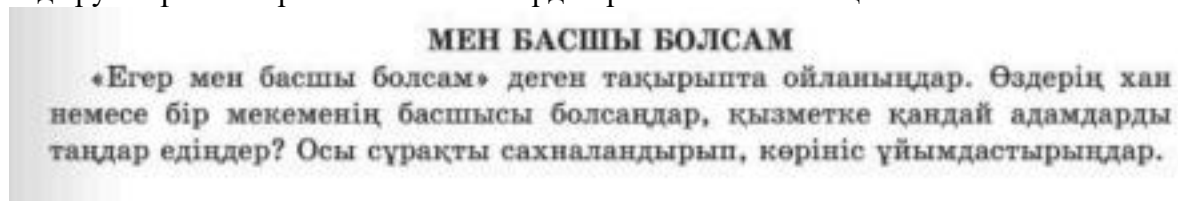
Оқушылар бұл тапсырманы орындау барысында міндетті түрде қиялға ерік береді. Ал

адам қиялы - шексіз. Ол белгілі бір стандарттарға бағындайды. Сондықтан да бұл тапсырма белгілі бір дәрежеде оқушының креативті ойлауын дамытуға өз септігін тигізеді.

Креативті ойлауға берілген үшінші тапсырма тобы – уақыт кеңістігімен байланысты.

1. Жиымбет жырау бүгінгі күні өмір сүрсе, қандай тақырыпты жырлар еді деп ойлайсыңдар?

2. ХХІ ғасыр ертегісінің кейіпкері өзінің қандай қасиеттерімен адамдарды таңғалдыруы мүмкін. Бір ғажайып кейіпкерді бірге ойлап табайық!

9-сурет

Креативті ойлауды дамытуда қолданылатын әдіс-тәсілдердің ішінде дәл осы әдіс аталып өткен. Яғни, көркем шығармадағы уақытты, я кеңістікті өзгерту арқылы оқушының креативті ойлау жүйесін дамытамыз.

Креативті ойлауды дамытуға арналған дидактикалық тапсырмалар. Кейде тапсырмаларды бір сарынды сұрақтар арқылы беруден гөрі, түрлі әдіс-тәсілдер арқылы беру тиімді болып келеді. Бұл оқушылардың сабаққа деген зейінін шоғырландыруға, берілген тапсырманы қиын деп емес, жеңіл қабылдауына

көмектеседі. Мұндай тапсырмалар легі бізде дидактикалық тапсырмалар деп аталады. Дидактикалық тапсырмалар – оқушыларды қызықтыратын түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, сабақ мазмұнын қамтитын тапсырмалар тізбегі. Олар тек оқушыларды қызықтарып қана қоймай сонымен қоса олардың қиялын дамытуға, әрі түрлі қабілеттерін дамытуға көмектеседі.

Енді дәл осы дидактикалық тапсырмалар арқылы оқушыларды креативті ойлауын қалай дамытамыз деген сұраққа келейік. Оған мен оқу бағдарламасында берілген шығармаларды қолдана отырып бірнеше тапсырма құрастырдым. Соларды сіздерге ұсынайын.

1. А.Құнанбаевтың 6-сынып оқушыларына берілген “Ғылым таппай мақтанба” өлеңіндегі бес дұшпан мен бес асыл іске берілген қасиеттер арқылы жасауымызға болады.

10-сурет

2. Келесі тапсырма Ерлан Жүністің 6-сынып оқушыларына берілген “Менің атым - Тәуелсіздік” өлеңі бойынша ондағы образдар жүйесіне арналып құралды.

11-сурет

3. Б.Соқпақбаевтың 5-сынып оқушыларына берілген “Менің атым Қожа” шығармасына екі түрлі тапсырма құрадым. Оның бірі уақыт кеңістігін өзгертумен, ал екіншісі шығарма кейіпкерлемімен байланысты.

1-тапсырма

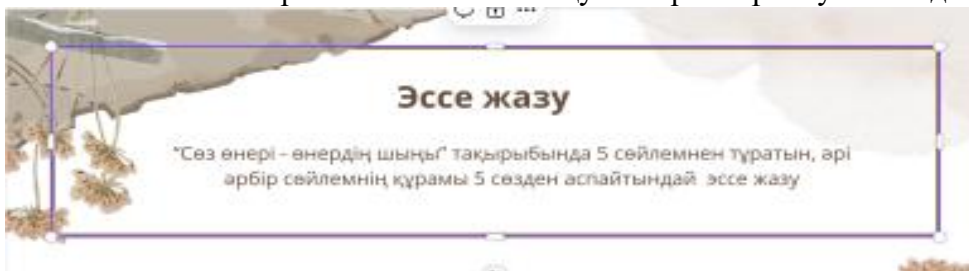
Қожа есейіп, 30 жаста деп елестетіңіз. Ол қазір кім болды? Оның балалық шағындағы қылықтары болашағына қалай әсер етті? Әңгіме немесе хат түрінде жазыңыз.

2-тапсырма

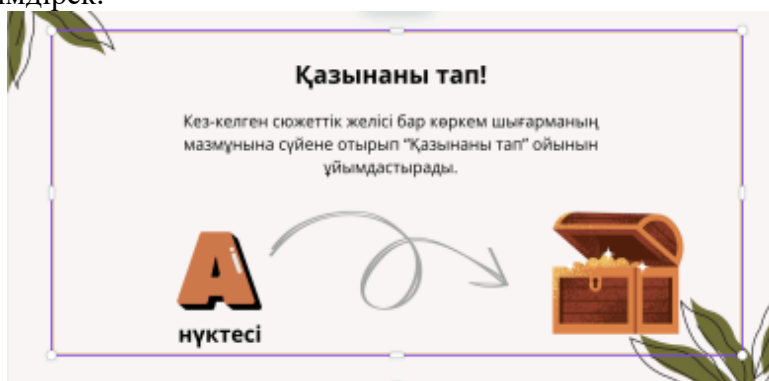
12-сурет

4. Келесі тапсырманы 9-11-сынып оқушыларына ұсынуға болады.

13-сурет

5. “Қазынаны тап!” ойыны. Бұл тапсырманы да негізі жоғары сыныптарға(8-11) ойнатуды ұсынар едім. Себебі бұл жерде ойынды оқушылардың өздері құрастырып келуі тиіс. Осылайша сыныпта өздерінің ұйымдастыруы бойынша “Қазынаны тап” ойынын жүргізеді. Бұл тапсырманы негізінен 3-4 адамнан құралған кішігірім топтарға бөліп ұйымдастырған тиімдірек.

14-сурет

Осылайша, мен әдебиет пәнінде креативті дамытқыға арналған бірнеше дидактикалық тапсырмаларды ұсындым. Қарап отырсаңыз, тапсырмалар құрылым жағынан болсын, мазмұн жағыдан болсын бір-біріне ұқсамайды. Осы тапсырмалар арқылы оқушының креативті ойлау жүйесін жан-жақты дамытуымызға болады. Әрі бұл тапсырмалар тек мен ұсынған шығарма бойынша ғана емес, басқа да көркем туынды негізінде түрлендіріп

қолдануымызға болады. Ол енді тікелей мұғалімнің креативті ойлай алуына байланысты.

Қорытындылай келе, креативті ойлау – адамды биік шыңдарға жетелей алатын басты күш. Ол арқылы адамдар мүмкін емес нәрсенің өзін мүмкін ете алады. Себебі, бұл – басында атап өткеніміздей стандарттан тыс ойлана алу қабіледі. Біздің басты мақсат - қазақ әдебиеті пәні бойынша дидактикалық тапсырмаларды ұсыну арқылу креативті ойлауды дамыту. Зерттеу барысында мектеп оқулықтарынан креативті ойлауға берілген тапсырмаларды жүйелеу арқылы олардың көбіне тек бір сарында ғана құрылғанына көзім жетті. Ал креативті ойлауды дамыту үшін оның сан түрлі бағыттарын қолдануымыз қажет. Сол үшін де мен әдебиет пәндерінде креативті ойлауды дамытуға мүмкіндік жасайтын бірнеше тапсырмалар тізбегін ұсындым. Ол тапсырмаларды құру барысында шығармашылық ойлауды дамытатын тапсырмалармен біраз бетпе-бет келдім. Бұдан аңғаратынымыз, қанша жерден креативті ойлау мен шығармашылық ойлаудың ара-жігін ажыратып қарағанымызбен де, олардың бір-бірімен тығыз байланысты екенін жасыру қиын. Сондықдан да өз сөзімді былай аяқтағыным дұрыс болар: “Әрбір шығармашылық жұмыс – креативті ойлаудың жемісі”.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Рожкова С.В. Взгляды отечественных и зарубежных ученых на проблему изучения креативного мышления.
2. Бөгенбаева Ә.Б. Креативті ойлау арқылы тілдік қатынасты дамытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (10-11-сынып)
3. https://spkaltan.ucoz.net/praktikum/torrens_s_primerami_i_objasnenijami.pdf

Л.А.Аманкулова

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ЖАҢАШЫЛДЫҚТЫҢ КӨРІНІСІ

Андатпа: Қазақ халқының рухани дүниесі негізінен поэзия әлемінде шоғырланған. Халқымыздың мың шақырымдық кеңістіктігін өз бойына сыйдырған бұл поэтикалық әлем өзекті көркемдік жанр мен эмоционалды түсінудің шекарасынан асып кетті деуге де болады. Демек, өз арнасын дәстүрлі поэзиядан суысындатқан бүгінгі заманауи қазақ лирикасы да орасан зор танымдық әлеуетке ие. Мақалада заманауи қазақ лирикасының қазақ әдебиеті мен ұлттық мәдениетте алатын маңыздылығы қарастырылып, заманауи қазақ лирикасында қалыптасқан жаңашылдық мәселесі талданады. Сондай-ақ, қазіргі қазақ поэзиясының жаңашыл арнасын қалыптастырушы бірқатар ақындардың ақындық ерекшеліктері келтіріліп, жаңашыл өлең қлшемінде жазылған туындылары мысал үлгісінде талданды.

Түйін сөздер: Поэзия, лирика, өлең, заманауи лирика, өлең өлшемдері, жаңашылдық.

Аннотация: Духовный мир казахского народа в основном сосредоточен в мире поэзии. Можно сказать, что этот поэтический мир, охватывающий тысячекилометровые просторы нашего народа, выходит за рамки современных художественных жанров и эмоционального понимания. Поэтому современная казахская лирика, черпающая вдохновение из традиционной поэзии, также имеет огромный познавательный потенциал. В статье рассматривается значение современной казахской лирики в казахской литературе и национальной культуре, анализируется проблема новаторства в современной казахской лирике. Также были представлены поэтические особенности ряда поэтов, сформировавших новаторское русло современной казахской поэзии, и в качестве примеров проанализированы их произведения, написанные в формате новаторского стиха.

Ключевые слова: поэзия, лирика, стих, современная лирика, структура стиха, новаторство.

Abstract: The spiritual world of the Kazakh people is mainly concentrated in the world of poetry. It can be said that this poetic world, covering the thousand-kilometer expanses of our people, goes beyond the modern artistic genres and emotional understanding. Therefore, modern Kazakh lyrics, drawing inspiration from traditional poetry, also have a huge cognitive potential. The article examines the significance of modern Kazakh lyrics in Kazakh literature and national culture, analyzes the problem of innovation in modern Kazakh lyrics. Also, the poetic features of a number of poets who formed the innovative channel of modern Kazakh poetry were presented, and their works written in the format of innovative verse were analyzed as examples.

Keywords: poetry, lyrics, verse, contemporary lyrics, verse structure, innovation.

Қазақ әдебиеттануының, жалпы қазақ лирикасының даму сипатын анықтау және зерттеу тарихы ежелден басталған, атап айтқанда, Әбунасыр әл-Фарабидің поэзия туралы, Ш.Уәлихановтың, М.Дулатовтың, А.Байтұрсыновтың, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, З.Ахметов, З.Қабдолов, Р.Нұрғалиев, М.Базарбаев, С.Негимов, М.Дүйсенов, Қ.Сейдаханов, Б.Кәрібаева, Қ.Өмірәлиев, Қ.Жүсіпов, т.б. қазақ поэзиясын ғылыми тұрғыда қарастыруы қазақ поэзиясының қалыптасуы мен дамуындағы алғашқы қадамдар болды[1; 254]. Кез келген шығармашыл адам, мейлі ақын болсын, мейлі жазушы болсын, қоғамдағы өзгерістер мен құбылыстарды өз көзқарасымен бейнелеуге ғана емес, сонымен бірге замандастарының дәуір мен қоғам туралы ой-пікірлерін бейнелеуге, тарихи оқиғаларды суреттеуге тырысады. Ұлттық болмысты сақтауға деген ұмтылыс әдеби бастауларға деген қызығушылықты арттырады.

Қазақ поэзиясы сонау ерте заманнан бастау алады. Ежелгі көшпенділер, біздің арғы ата-бабаларымыз қаһарман кейіпкерлердің ерліктері туралы, құдайлар мен зұлым күштердің өкілдері туралы неше алуан мифтер мен аңыздарды өлең өрнегімен жеткізген.

Ерте заманнан қазіргі уақытқа дейін қазақ поэзиясы үздіксіз дамып, жаңа формаларға ие болды. XV ғасырдың ортасында толғау деп аталатын жанр қалыптасты. Толғау дана ойға немесе тәрбиеге негізделген ой толғау мен терең толғаныстың поэтикалық түрі ретінде танылды.

Тәрбиелік және ағартушылық қызмет атқарған даналық шығармаларының арқасында халық ақындарының саяси аренада алатын орны зор болды. Олардың тағы бір ерекшелігі – бұқара халықтың пікірін қалыптастыра білгенінде. Бірнеше ғасырлар өткен соң, XVIII ғасырда поэзия революциялық формаға еніп, уақыт өте келе жаңа дәстүр – айтыс өрнектері пайда болды. Бұл өнер түрі екі ақынның (айтыскерлердің) арасында өтетін ән мен жыр сайысына негізделді. Айтыскер ақындар өз шығармашылығында халықтың проблемалық мәселелеріне (дін, қоғам, саяси жүйе) негізделген тақырыптарды көтеріп отырды. Айтыс дүлдүлдері жоғары білімді, жан-жақты және суырыпсалма талантты адамдар болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ поэзиясы жазбаша сипатқа ие бола бастады. Бұл тарихи оқиға ең алдымен қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың есімімен байланысты.

Қазақ әдебиетінде жазбаша дәстүрдің пайда болуы ұлттық поэтиканың негізгі параметрлеріне елеулі өзгерістер әкелді: жаңа әдебиет Шығыс пен Еуропаның классикалық әлемдік әдебиеттерінің идеясын, формасын, композициялық тәсілдерін, тілдік ерекшеліктерін көбірек сіңіре бастады.

Қазақ поэзиясының жаңашыл сипаты XX ғасырдың алғашқы жартыжылдығында қалыптасты. 1940-жылдары, Ұлы Отан соғысының қиын-қыстау кезеңдерінде ақындар майдандағы жауынгерлер мен батырлар туралы патриоттық өлеңдер мен жырлар шығарды. Отты жырлар қарапайым халықтың еңсесін көтеріп, батырларға жеңіске бастайтын рух берді.

Осылайша, қазіргі қазақ лирикасы тәуелсіздік алған кезеңнен бастап бүгінгі заман сәтіне дейін сан ғасырлық ұлттық поэзияның толысып, дамыған гүлденген кезеңдерін

қамтып, түрлі өзгерістерді басынан өткеріп, поэзия арнасына жаңаша леп берген жаңашылдықтарды қабыл алды. Бұл жанрдың кездейсоқ қыңырлығы емес, тарихи шартты үлгі. Қазіргі қазақ лирикасын талдау, ең алдымен, қазақ халқының ұлттық поэтикалық тілін, эстетикалық құндылықтарын қамтыған күллі поэзиясын зерттеуді қажет етеді. Яғни, бұл әдеби құбылысты құрамдас бөліктерге бөлмей, біртұтас рухани құбылыс ретінде қабылдауымыз керектігін білдіреді. Қазіргі лириканы да тарихи поэтика тұрғысынан түсіндіріп, хронологиялық тұрғыдан емес, қазақ поэзиясының ұлттық ерекшеліктерін айшықтау, терең бастауларын ашу тұрғысынан түсіндіру керек. Бұл жерде екі анықтаушы тармақты есте ұстаған жөн: біріншіден, «поэтика» ұғымының өзі белгілі бір дәуірге сәйкес белгілі бір метаморфозалардан өтеді; екіншіден, лириканың көркемдік-поэтикалық ерекшеліктерін белгілі бір халықтың моральдық-этикалық, эстетикалық, философиялық идеяларының ерекше ұлттық кешені анықтайды [2].

Қазіргі қазақ лирикасы көркем әдебиеттің іргелі де жаңадан қалыптасып келе жатқан, өсіп-өркендеп, нығайып, әдебиеттану ғылымында жан-жақты зерттеліп келе жатқан жанры деп бағаланады. Қазіргі лириканы зерттеуге ғалымдармен қатар ақын-жазушылардың өздері де үлкен үлес қосуда. Белгілі қаламгерлер әдебиеттің жай-күйі туралы мақалаларын мерзімді баспасөз беттерінде жариялап, кітап етіп жинақтап отыруы үйреншікті дәстүрге айналған.

Поэзия жанры қазіргі инновациялар мен жаңа технологиялар әлемінде ішінара екінші деңгейге көшкеніне қарамастан, қазақ әдебиетінің бұл жанрлық түріне үлкен құрметпен қарап, эмоциялық шаббытары мен тың ойларын қағаз бетіне түсіріп жүрген әдебиет өкілдері бар екенін естен шығармауымыз керек.

Заман сипатының өзгерісі қоғамның қай саласына болмасын әсерін тигізіп, түрлі өзгерістерге ұшырататыны белгілі. Жаңашылдыққа құшақ ашқан саланың ішінде қазақ әдебиеті, қазақ поэзиясы да бар. Қайта құру кезеңінде пайда болған этникалық өзіндік сананың әсері қазақ лирикасының жаңашыл сипатқа ие болуына әсерін тигізді. Эстетикалық құбылыс жалпыға бірдей жаһандану жағдайында ұлттардың өзін-өзі сақтау идеясына орын берді. Бұл кездегі қазақ поэзиясында патриотизм, жеке тұлғаның бостандығы тақырыптары жаңа мәнге ие болып, жаңа мазмұнмен жырлана бастады. Осы сәтпен түс келген лирикалық туындылардағы негізгі кейіпкерлерпартия құрамындағы қатардағы жауынгер немесе қалың бұқараның бір бөлшегі емес, өз туған жерінің шын жанашыры, халқының қорғаушысы, туған мекенінің заңды мұрагері ретінде сипатталды. Ақындар да өз кезегінде тарихи ізденістерге белсене кірісті. Ана тілі деген ұғым рухани кемелдіктің белгісіне айналды, ана тілінде сөйлеу ар-намыс өлшемі ретінде қабылданды. Бұған дейін де поэзияның ұлтқа деген оң көзқарасты нығайтудың құралы ретіндегі ғана емес, сонымен бірге ұлт бірлігі идеясын насихаттайтын қызметі болған. Қайта құру кезеңінен кейін бұл құбылыс беки түсті.

Көптеген ғасырлар бойы адамдардың қоғамдағы көзқарастары, ойлары, философиялық білімдері мифтер мен аңыздарда, кейінірек ақын-жазушылардың шығармашылығында көрініс тауып отырды. Қазіргі қазақ әдебиетінің даму беталысына назар салсақ, «қазіргі лирикада бейнеленетін басты кейіпкердің бізді қоршаған дүниеге қатынасының екі мысалын бөліп көрсетуге болады. Бірінші мысалда лирикалық қаһарман дүниені, шындықты, қоршаған ортаны, табиғатты үйлесімді қабылдайды. Табиғаттың тілін таба біледі, оны түсінеді, өзін оның бір бөлігі ретінде сезінеді, сондықтан ол табиғаттың тұтас бір бөлігіне айналғандай әсер қалдырады. Екінші мысалда лирикалық қаһарман мен дүниенің, адам баласы мен оның дүниетанымы арасындағы байланыстың жоқтығы анық байқалады. Ондай тұста лирикалық кейіпкерге тән қасиет жалғыздық, бұл дүниеден ажырап қалған мұңы мен қасіреті, болмыстың мәнсіздігі» [3; 9-10].

Бұл дүниеден мән іздеп, көп ішінде жалғыздық күй кешкен лирикалық поэзия авторларының аға буынына Абай, Мағжан, Ілияс, Қасым көтерген, қазақ әдебиетінің көне дәуірінен бүгінгі күнге дейін жеткен гуманистік дәстүрді жалғастырушылар жатады. Бұл ешқашан өшпейтін өміршең бағыт, қазіргі поэзияда да сабақтастық үрдісті сақтап келеді.

Бүгінде бұл дәстүрді жалғастырушы ақындардың тобы ретінде – С.Нұржанов, Ж. Әскербекқызы, Б.Жақып, Ә.Шегебаев, Б.Шарахымбай, С.Сейітман, Ә.Темірбай, Т.Толқынқызы, А.Елгезек, т.б.сынды ақындар тобын жатқызуға болады. Олардың өлеңдері көбінесе бұрынғы 7-8 буынды өлең және қазақтың 11 буынды прозалық өлеңі түрінде келеді. Көркемдік тұрғыдан алғанда, әрине, бүгінгі поэзия өкілдерінің туындылары бұрынғы ақындардан ерекшеленеді. Заманауи поэзияны тудырушы авторлардан жаңа шығармашылық талпыныстар мен ерекшеліктерді жиі байқаймыз.

Заманауи қазақ лирикасы әртүрлі стильдердің, көркемдік ағымдардың болуымен, авторлардың дара поэтикалық ізденістері мен шындықты негіздейтін ой ауқымымен, ой-өрістерінің кеңдігімен, халықтың ақындық мұрасына шығармашылық көзқарасымен, ізденіс пен ой толғаудағы жаңашыл рухымен ерекшеленеді.

Қазіргі қазақ поэзиясының өзіндік лирикасы бар – бұл шығармалары түгелдей адам жанына бағышталған, осы жанның ең ұсақ қимылдарына, қарым-қатынастың қыр-сырына, сезім реңктеріне шоғырланған ақындардың өлеңдері. Бұл лирикалық туындылар қайталанбас медитациялық қасиетпен, пайымдылықпен және таңдамалылықпен ерекшеленеді. Олардың көркемдік стилі жеңіл, «тәтті дыбысталатын» сөз тіркестеріне негізделген. Бірақ ұйқастың өзі олар үшін тек қосалқы мағынаға ие. Олардың мақсаты – адам қарым-қатынасының көңіл-күйін, серпінді және қайталанбас сәтін шеберлікпен жеткізу. Ірі мәселелерді, айтулы оқиғаларды ұрандата бермей, қарапайым адам өмірінің қарапайым сәттеріне, ұсақ детальдарға мән беру, өмірдің өзін, ондағы болмашы құбылыстарды терең пайымдау, оқырман жүрегіне ерекше жеткізе білу де бүгінгі күн ақындарының өзіндік ерекшеліктері болып отыр.

Қазіргі дәуір ақындарында өзіндік стиль, әдеби мәнер, ақындық бағдар бар. Бүгінгі ақындардың көпшілігі өз туындыларын әлеуметтік желіге жариялап, оқырманға қолжетімді негізде ұсынып отырады.

Заманауи қазақ лирикасын құрайтын бүгінгі поэзиялық туындыларға тән бір жаңашылдық ретінде олардың дәстүрлі кара өлең ұйқас өрімін сақтауымен қатар, ұйқассыз, яғни ақ өлең негізінде ұсынылуын атап өтуге болады. Мәселен, ақын Ақберен Елгезектің «Депрессия» өлеңінің алғашқы шумағын қарайық:

«Бұрын,
Көңілімнің бағында гүлдеп тұратын үміттер.
Көкірегімдегі нұр шашатын күдік те.
Түні бойы өлең жазып,
Таң алды
Жанарымда жай ойнаушы ед, жігіттер!...» [4;46].

Бұл өлең шумағы бастан-аяқ ешбір өлшемге салынбай, ұйқасқа бағынбай, ақ өлең үлгісінде келеді.

Заманауи қазақ лирикасындағы тағы бір жаңашылдық – ақындардың тыныс белгілерін жиі қолдануы. «Тасымал мен үзілістерді, тыныс белгілерінөлең жасаудың бір құралы ретінде тиімді пайдалану бүгінгі лириканың үлкен жетістігі», -дейді өлеңтанушы-ғалым А.Үсен [5; 285]. Бұған анық мысал ақын Ерлан Жүністің лирикасы. Ақынның ««Гүлөнда» кітап дүкенінде» атты өлеңіндегі:

«Алматы.
Қыркүйек.
Кеш.
Кітап дүкені.
Сыртынан жабамын есігін.
Есіктің сыртында жалғыздық күтеді,
Мен оның жалғыз досымын!...» [6], -

деген жолдарда әр тармақта бір-бір ойдың аяқталып отыруы, көп нүктенің қойылуы ақынның ішкі толғанысы мен мұңын, ішкі күрсінісін сездіреді. Десе де, кідірістер арқылы

психологиялық толғанысқа бағдар беретін ақынның көпшілік өлеңдері өзінің біркелкілігі, бәсеңдігі арқылы автордың сабырлы, сарабал тұлғасынан хабар береді.

Бүгінгі дәуір лирикасына тән тағы бір ерекшелік – ақындардың өз өлеңдерін ешбір формаға салмай, дәстүрлі қалыпқа үйлестірмей, эмоционалды реңкін асқақтата отырып беруі. Бұл турасында А. Үсен «...Өлең форманың ауқымынан шығып, формасыз-ақ көріну деңгейіне жетеді. Мұндай өлеңдерде ой тереңдігі мен сезім қуаттылығы шырқау шыңнан көрінеді», – деп мұндай өлеңдерге адам жанына түсініксіз әсер беретін, санаға жатталып қалатын қуатты ойдың молдығы тән екендігін аңғартады[7,54]. Өлең формасы жоқ мұндай өлеңдерге прозалық өлеңдерді жатқызуға болады. Мысал келтіретін болсақ, ақын Файзулла Төлтайдың «Абсурдстан» өлеңіне назар салайық:

«Біз кеше
қырық кездей созылып жауға шапқан кезімізде
басқан жерін ошақтай ойған
жылқы мінезді халық болатынбыз;
күнбатыста көз іліп,
күншығыста оянған жылқы мінезді халық;
құйрығын шорт түйіп ап,
тұяғы тиген көк тасты саз балшық секілді илеген жылқылар –
көптен бері шойдырма дертіне ұшырағанымен
басқа жерді жерсінбей көкірегімізде әлі күнге дейін үйездеп жүр;
қызығы, біз қазір сол жылқылардың ажалына біткен қара шыбындармыз.
Иә!

Көкірегінде қазанаттар кісінеген қара шыбындар...» [8] -

Прозалық өлең негізінде жазылған өлеңнің ерекшелігі сол әр сөзі, әр тіркесі адам ойының тереңіне орнығады. Кезінде басқан жерін ошақтай оятын жылқы мінезді халық, бүгінде сол жылқылардың ажалына біткен қара шыбындарға айналды. Қандай керемет пайымдау. Батыр рухты халқымыздың уақыт тезімен ұсақталып бара жатқан өзекті мәселесін қозғаған заманауи мәнерде, жаңашыл үлгіде ұсынылған лирика. Жаңашыл поэзия.

Заманауи поэзия әлеміндегі талантты ақындардың бірі – Танакөз Толқынқызы. Әйел ақындар көп болмаса да, олардың бәрі де оқырманға өз жырларын арнап, өлеңнен маржан өріп жүрген дарын иелері. Танакөз ақын да өзінің сыршыл лирикасымен көптің жүрегіне жол тауып, өзіне тән ерекше стилімен, жаңашылдығымен, терең лиризммен танылған талантты ақын. Ақынның өлеңдерінен дәстүр мен жаңашылдықтың қабыса үйлесуін аңғарамыз. Көпшілік жырлары адам сезімдеріне арналған ақынның сол сезімді табиғат тақырыбымен шебер үйлестіруі ақын шығармашылығына деген үлкен құрметтің қалыптасуына жол ашты. Мәселен, ақынның «Даланы көрші, ақ жаңбыр басылған шығар» өлеңінің келесі шумақтарына қарасақ:

«Бас ұрған шығар әйнекке соқыр сағыныш
Солқылын жанның жаңбырға жасырған шығар...»[9], -

өлеңде ақын жиі жырлайтын сағыныш сезімі ерекше мәнерде көрініс табады. Бір жанның соқыр сағынышы жанын солқылдатса, ал жаңбыр сол сағынышты жасыратын, бөтен көзден таса қылатын қорғаныш қызметін атқарып тұрғандай. Жалпы, ақын шығармашылығында тау, жапырақ, жаңбыр, күн, күз секілді табиғат құбылыстары мен заттары адам сезімін берудің керемет құралы ретінде қолданылады. Осы құбылыстар арқылы жансыз табиғатқа жан беріп, керемет метафоралық тіркестерді қолданған ақынның шығармашылығынан жаңаша леп, өлеңге тән жаңашылдықты көруге болады.

Қорытындылап айтқанда, заманауи қазақ лирикасы өзінің бүгінгі деңгейіне жету жолында талай кезеңдер мен өзгерістерді басынан өткерді. Заман сипатына сай жаңарып, дәуір тұрпатына қарай түрленген заманауи қазақ лирикасы Қазақстанның мәдени мұрасының маңызды бөлігі ретінде қазіргі әлемде маңызды рөл атқарып келеді. Қазақ поэзиясы қазақ халқының сан ғасырлық тарихы мен салт-дәстүрін танытып қана қоймай,

XXI ғасырдың өзгерістері мен жаңалықтарына бейімделеді. Жаһандану, цифрлық төңкеріс, мәдени өзгерістер жағдайында қазақ әдебиеті өзінің ұлттық болмысын сақтай отырып, трансформациядан өтуде [10].

Қазіргіқазақ лирикасы – дәстүрді құрметтеу мен жаңашылдыққа құштарлықты біріктіретін күрделі де көп қатпарлы құбылыс. Жаһандану мен цифрландыру жағдайында ол ұлттық бірегейлікті сақтау мен жеткізудің маңызды құралы, сонымен қатар заманауи шындықты зерттеу мен түсіну алаңы болып қала береді. Поэзияны тудыратын ақындар дәуір үнін, заман сипатын халыққа жеткізетін маңызды алтын көпір. Ақындардың өз ойларын өлеңге сыйғызып, өзінше талғаммен халыққа ұсынуында сөкеттік жоқ. Әр ақынның әртүрлі мәнерде, әртүрлі үлгіде, әртүрлі ұйқас өлшемінде дәуір тынысын терең лиризммен, үлкен толғаныспен беруі олардың заманға сай бейімделетін икемділігін танытады.

Қазақ әдебиетінің заманауи поэзия жанрының одан әрі дамуы үшін жас ақындарды қолдау, әдебиет пен өнерде сапалы білім алуға қолжетімділікті қамтамасыз ету, жаңа технологияларды әдеби үдеріске белсенді түрде енгізу маңызды деп білемін. Жаһандану жағдайында ұлттық поэзияны сақтау – мемлекеттің ғана міндеті емес, оның мәдени мұрасын сақтауға ұмтылатын қоғамның ортақ міндеті екенін назарда ұстағанымыз жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Amankulova L.A., Begmanova B.S. Creative endeavour in the contemporary kazakh poetry (on the work of Y. Zhunis). "Keruen" scientific journal No4, 77 vol, 2022. - P. 254-263. <https://keruenjournal.kz/main/article/view/529/245>
2. Карибаева Б. Современная казахская лирика (Проблемы поэтики)[Текст]: литературно-критические статьи / Б. Карибаева. - Алма-Ата: [б. и.], 1988. - 152 с.
3. Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: «Print express», 2017. – 510 б.
4. Елгезек А. Шаһар кезген: Өлеңдер. –Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір»,2021. –400 б.
5. Үсен А. Қазіргі поэзиядағы жаңа ырғақтық сабақтастықтар // ҚазҰУ Хабаршысы, No4-5 (128-129), 2010. –Б. 285-287.
6. Жүніс Е.«Гүланда» кітап дүкенінде. [Электронды ресурс]. – 2020. – URL:<https://bilim-all.kz/olen/16637--Gulanda--kitap-dukeninde> (Қаралу уақыты: 28.01.2025).
7. Үсен А. Қазақ поэзиясындағы прозалық өлеңдер // Қазақ тілі мен әдебиеті журналы, 11, 2010. –Б. 46-55.
8. Әбілда Ш. Ақ өлеңнің алдаспаны.[Электронды ресурс]. – 2023. – URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/aq-olennin-aldaspany_24741(Қаралу уақыты: 28.01.2025).
9. Амангелдіқызы Р. Табиғат лирикасы: қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық. [Электронды ресурс]. – 2024. – URL: <https://aiqara.kz/beder/> (Қаралу уақыты: 29.01.2025).
10. Оразалиев А. Казахская литература в условиях глобализации. Научный журнал, 2022.

Қаракөз Өмірзаққызы Тамабаева

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті
Тараз қаласы, Қазақстан

ШЕРХАНТАНУДЫҢ ЖАҢАША АРНАЛАРЫ: Ш.МҰРТАЗАНЫҢ ТАРИХИ ТҰҒЫРЫ

Әрбір ғылым саласының өзіне тән даму биігі мен ішкі логикалық құрылымы бар. Солардың ішінде жеке тұлғаны тану мен оның рухани болмысын зерделеу – қоғам үшін аса маңызды бағыттардың бірі. Себебі тұлғатану – кешенді, пәнаралық сипаттағы ғылым. Тұлғаны тану ең алдымен оның азаматтық болмысын ашудан басталады. Адам жаратылысы – күрделі әрі көпқырлы құбылыс. Оның ішкі әлемі мен рухани тереңдігін тану – үздіксіз

зерттеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, бүгінгі таңда шерхантану ғылымының да жаңа міндеттері мен бағыт-бағдары нақты айқындалып келе жатыр.

Биылғы жыл – кеше ғана азаттығының отыз жылын тойлаған қазақ халқы үшін айтулы, себебі, қазақ руханиятының бәйтерегіне саналған, ұлтының ұстыны болған, зау тұлға Шерхан Мұртазаның торқалы тоқсан жылдық мерейтойы тойлануда.

Шерхан Мұртаза. Осы бір айтулы да, қадірлі есімді білмейтін қазақ жоқ. Шерхан Мұртаза қазақ халқымен бірге жасасып келеді. Кесек тұлға, кенен дарын. Осыдан үш жыл бұрын дүниеден өтіп, Шолпан жұлдызға жол тартқан шақта да бүкіл халқы ерекше аза тұтты, шын жетімнің күйін кештік. Десек те, зымыраған сиқыр уақыт өз дегеніне бағындырып, бүгінгі таңда танымы терең туындыларымен миллиондаған оқырмандардың санасына ізгіліктің сәулесін түсіріп, рухын оятқан жазушы, бүкіл саналы ғұмырында абыройлы еңбек етіп, еліміздің қоғамдық өмірі, мәдениеті мен журналистика саласының дамуына айрықша өз үлесін қосқан, ардақты азаматымыздың мол мұрасын терең ғылыми зерделеп келеміз.

Тектілік пен кісіліктің керемет үлгісі болған Шерхандай ағамыздың қадір-қасиеті айрықша. Себебі, Шерағаның намысты қамшылайтын мақалалары мен сүбелі дүниелерін оқыған адам ол кісіні ұстаз тұтады. Жігерін жанып, өмірге деген көзқарасы өзгереді. Ұлтына деген сүйіспеншілігі артады.

Шерағаң тәуелсіз мемлекетіміздің алғашқықадамдарынан бастап, даму, өрлеу жолдарында бірге болды. Бүкіл халықты ақпаратпен сусындатқан «Қазақстан» мемлекеттік телерадиокомпаниясын басқарып, тәуелсіздіктің ұлы мұраты мен сол тәуелсіздікпен бірге қайта түлеген ұлттық құндылықтарды халықтың санасына сіңіруге өлшеусіз үлес қосты. Және ұлттық телевизияны жаңа биікке көтерді. Шерағаң жасаған телетуындылар отандық телевизия қазынасының ең асыл жауһарларының санатына жатады.

Саналы ғұмырында елдік рухпен біте қайнасып, халықтың ар-намысын өз шығармашылығы мен қоғамдық қызметінің өзегіне айналдырған Шерхан Мұртаза тұлғасы уақыт өткен сайын биіктей түсуде. Оның ұлтқа қызмет ету жолындағы қайраткерлік бейнесі мен көркем сөз өрнегі – бүгінгі ұрпаққа тәлім, ал көзі қарақты көпшілікке ой мен танымның темірқазығына айналған нақыл сөздері – халықтық рухтың жарқын көрінісі. Мол мұрасы мен ұлтқа адал қызметі арқылы Шерхан Мұртаза қазақ руханиятымен бірге жасасып, тарихи тұғыры беки бермек.

Бүгінгі күн тәртібінде тұрған өзекті мәселенің бірі – Шерхан Мұртазадай рухы биік суреткердің тарихи тұлғасын жаңа ғылыми және мәдени қырлардан тану, оны ұлттық таным кеңістігінде одан әрі зерделеу жолдарын айқындау.

Мыңбұлақтың киелі топырағынан нәр алып, Бауыржандай батырдың ізін жалғаған Шерхан Мұртазаның азаматтық болмысы, көркемдік әлемі, журналистік және қайраткерлік жолы – әдебиеттану мен публицистика саласындағы іргелі зерттеулерге арқау болуда. Соның айғағы – оның тұлғасын әр қырынан ашуға бағытталған шығармалар мен зерттеу еңбектер. Атап айтқанда, Әділ Дүйсенбектің *«Менің Шерағам»*, Сайлаубек Жұмабектің *«Жұлдызы нұрлы суреткер»* роман-монологы, Дүйсенбек Айбековтің *«Қазақтың Шерағасы»* естелік кітабы және Тұрлыбек Мәмесейіттің *«Шерхан Мұртаза»* ғұмырбаяндық зерттеуі – жазушының болмысын әр қырынан тануға бағытталған құнды еңбектер.

Сонымен қатар ғылыми-зерттеу жұмыстары қатарында ф.ғ.д. Меруерт Көпбаеваның *«Шерхан Мұртаза шығармашылығындағы көркемдік таным және авторлық концепция»* атты докторлық диссертациясы мен ф.ғ.к. Л.Т. Мақұлованың жазушы шығармашылығы негізінде автор бейнесінің тілдік құрылымын зерттеуге арналған еңбегі де назар аудартады. Бұл зерттеулер Шерхан Мұртазаның көркемдік әлемін терең тануға мүмкіндік береді.

Қарап отырсақ, ғылыми нысанға алынған Шерағаның тек жазушылық шеберлігі мен сөз қолданыстары. Ендігі кезекте, қайраткерлік, журналистік жолы, ойшылдық тұлғасы мен шығармашылығының зерттелу жайы шерхантанудың өзекті мәселелеріне айналуы тиіс. Осы арналардың қайсысын алсақ та, Шерағаның тұлғалық болмысымен біте қайнасып

жатыр. Шерхан Мұртазаны зерттеу арқылы адамзат үшін өте қажетті құндылықтар әлемі жаңаша сипат иеленеді деп санаймын.

Ғылым – шамшырақ. Біздің міндет – осы шамшырақтың сәулесін барлық жерге түсіру. Ғылым адамды жамандық атаулыдан алыс етіп, абырой биігіне апарып, зор бақытқа кенелтеді. Қандай да бір жоғары мақсатқа жетелемеген таным – жүрек пен ойға таңылған артық жүк сияқты.

«Ғылым, білім, ізденіс –

Өз-өзіңді тануың.

Танымасаң өзіңді,

Не пайда оқып, жарығым?!» деген түрік ақыны Жүніс Әміренің сөздері адамға ой салады.

Шерханды тану арқылы әрбір адам өз-өзін танып, қоғамымыздың болашақ бағдары мен рухани міндеттерін белгілеуге мол мүмкіндіктер алатынымыз сөзсіз.

Шерхан Мұртаза – қазақ журналистикасының бағыт-бағдарын жаңа арнаға бұрып, тұтас дәуірге ықпал еткен қайраткер тұлға. Ол «Лениншіл жасты» (қазіргі «Жас Алашты») замана үніне сай түлетіп, «Егемен Қазақстан» газетін халықтың шынайы мінберіне айналдырды. Оның жетекшілігімен бұл басылымдар елдің сөзін сөйлейтін, ұлттық мүддені қорғап, оқырман сеніміне ие болған беделді басылымдарға айналды.

Шерхан Мұртазаның тұлғалық болмысы – ел мен жерге деген шексіз сүйіспеншілікке, азаматтық ерік пен қайсар мінезге негізделген. Ол өзінің азаматтық ұстанымымен, Бауыржан Момышұлындай қайтпас рухымен, әділет пен шындық жолындағы күрескерлігімен елге үлгі болды. Қайраткер қаламгер тек публицистика мен әдебиетке ғана емес, жалпы ұлттық сана мен сөз бостандығының дамуына зор үлес қосты. Қазақ журналистикасының бүгінгі келбеті мен кәсіби болмысын қалыптастыруда Шерхан Мұртазаның орны ерекше. Сондықтан «қазақ журналистикасы Шерханның шекпенінен шықты» деу – артық емес, ақиқат.

Оның шығармашылық және азаматтық болмысы әдебиетке келген жаңа буын қаламгерлерге де ерекше әсер етті. Әбіш Кекілбаев, Жүсіп Қыдыров, Мұхтар Шаханов, Рымғали Нұрғали, Ақселеу Сейдімбек, Оралхан Бөкей сынды көрнекті тұлғалар – Шерхан Мұртазаның ақыл-кеңесін тыңдап, рухани тәлімін алған, сол арқылы үлкен жолға жолдама алған қаламгерлер. Әсіресе, 1960-жылдары әдебиетке келген жас буынның қалыптасуына оның тікелей әсері зор болды. Өзі де сол толқынмен қатар өсіп, қанаттаса жүріп шығармашылық биікке көтерілді.

Редакторлық, публицистикалық, саяси қайраткерлік жолында «Лениншіл жас», «Қазақ әдебиеті», «Жалын» секілді басылымдарды басқарған, «Қазақстан» телерадиокорпорациясының төрағасы болған Шерағаң өткір ой, батыл пікір айтуда еш тайынған жоқ. Оның «Сталинге хат», «Бесрудің хаты» секілді туындылары сол кезеңде қоғамда үлкен серпіліс тудырып, рухани сілкініске себеп болды.

Шерхан Мұртазаның шыншыл болмысы, әділет сөзін тайсалмай айтуы – бүгінгі журналистиканың аға буынына айналған шәкірттерінің естеліктерінде кеңінен көрініс табады. Мәселен, белгілі журналист-публицист, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Мұхамеджан Төлепберген өзінің «Шың мен шындық» атты кітабында: «Тәуелсіздікті дайындаған тұлғалардың бірі – сөзсіз Шерхан Мұртаза!» – деп бағалайды. Бұл пікірді жазушы Әбіш Кекілбаевтың: «Шерхан қиналған кезде қатайып шығатын, қайралған қылыштай өткір болатын» деген сөздерімен ұштастыруға болады. Бұл – оның ішкі рухының беріктігі мен ел алдындағы жауапкершілік жүгін ешқашан жеңілдетпеген азаматтық биігін көрсетеді.

«Әнеукүні көрнекті мемлекет қайраткері Мырзатай Жолдасбеков Таразға келгенінде Орталық кітапханадағы Ш. Мұртаза атындағы рухани орталыққа арнайы бас сұғып, кең бөлме ішіндегі жазушының әр жылдардағы фотосуреттері мен қалам сиясымен жазылған жазуларға зер салып барып: «Қайран, Шераға! Мұндай адам енді жүз жылда да тұмайды!» деп елжіреп сала берді одан әрі. Қимастықпен көзіне жас алды. Ердің сойын

алыптардың өздері де сағынадыекен осылай. Талай ғасыр есесі кетіп, тауы шағылған қазақ руханиятының талантымен тау жыға алған тарланы, атақты академик Өмірбек Жолдасбековтың Шерағаға қаратып: «Парламентте Шәкеңнің дауысы естілгенде мен бар қазақ сөйлеп тұрғандай сезінемін» деп айтқаны тегін бе?» [1,156.], - деп тебіренеді.

Шындықтың жебесі тәрізді Шерағаның ел тағдырына байланысты сол кездегі билікке қаратып айтқан алмастың жүзіндей сыни сөздері мен өткір жазбаларына құлақ түріп, зейін қойып тыңдасаңыз, замана мен дәуірдің өкпе қабындыратын өзекті мәселелері мен айнымас ақиқатын қалай дәлме-дәл, шымбайға батырып тура айтқанына қайран қалатыныңыз хақ.

«Шерағаның шекпенінен шықтық» деген төртінші билік өкілдері мен бүгінде билік басында жүрген бірқатар зиялы қауым өкілдері арнайы мектеп қалыптастырған кесек тұлғаның ұлттық руханияттағы орнын аса жоғары бағалайды. Сондай бағаның бірін қасында жүріп, ағалық қамқорлығын сезінген Мейрамбек Төлепбергеннің кітабынан табамыз. Шындық деген шынға жеткен жалғыз Шерхан Мұртаза екендігін жан-жақты толғаммен жеткізе отырып, былайша түйіндейді: «Бұл еліне ес пен сес көзқарастар еш талассыз қоғам назарында тұруға тиісті аманатты іс. Шындыққа, өзіне артылған аманатты жүкті жеріне жеткізе білген ол кісінің тек шындыққа қана жүтінген ой-талаптары еш ескірген емес, керісінше, енді мемлекетті саяси жаңғырту арқылы Жаңа Қазақстан құруды жүзеге асырудың түбегейлі мән-мақсатын жаңаша айқындай түсуге де жәрдемдеседі.

Егемен елі мен күллі қазақтың мүддесін қорғау жолында Шераға қандай жоғары мемлекеттік лауазымды қызметте болсын, бас газеттің бас редакторы, мемлекеттік телерадионың төрағасы, Парламенттің үш шақырылымының депутаты бола жүріп, ешбір жағдайда ешкімге бас имей, күштілердің ығына жығылмай, әлсіздерге болысып, қоғамдағы қиянатқа қарсы, ал мемлекеттің дәулеті ту-талапайға түспей, өркениетті дамуына қажетті турашыл сөзін қанжардай қадап, әрдайым ашық айтып, халықтық құрметке ие болғаны қоғамдық-саяси өмірімізде қайраткерлердің қадір-қасиетіне өлшем екені де рас. Жұрт жақтаған азулы редактордың өзі де сойқан жазады, Парламентте табандап тұрып әділдікті талап етеді, өзгеге де жаздырады, рухани бағытта жол ашады. Жазғандары қозғаушы күш көпшілік пікірге де әдетте селсоқ, жаттанды қарайтын сол тұстағы қоғамға, ой-санаға жарылыс жасады десек те болады.

«Шераға не айтар екен?» деген көзқарас қалыптасты.

Елінің күткені-ержүрек адамның мінезі мен халықтық абыройына тән өрелі сөздері мен елдік озық, батыл ойлары еді.

Міне, шындықтың шыңы...»[1,456.].

«Шындықты ақтарылып айту өте қиын. Бәлкім, дүниедегі ең қиыны осы шығар. Дүние – дүние болғалы бұл түйін әлі шешілген жоқ. Адам шындықты айтпайын демейді. Айтайын десе қорқады. Бірақ Құдайды қайтеді? Құдай бәрін көріп тұр ғой. Адам Құдайды да алдауды үйренді.

Шындық ащы. Тіпті ажарсыз»[2,1516.], - дейді Шераға.

Десе де, әділдік пен шындықты ақтарыла айтып, елі мен халқымыздың қамын тереңнен ойлап, ұлттық мүддеміз үшін ештеңеден тайынбады. Көрегендігін көрсетті, алға жол сілтеді.

Менің Шерағам. Осылай айтуға әрбір көзі қарақты, болашағынан үміті пенденің бәрі дерлік айтуға құштар, батылы жетсе. Дегенмен, Шерағаға біздің де таласымыз бар. Абыз ағамыздың торқалы тойы құтты болып, еліміздің ертеңі жарқын болғай.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Төлепберген М. Шың мен Шындық. Тараз, ТИГУ баспаханасы, 2022. – 105б.
2. Мұртаза Ш. Бір кем дүние. 1-2 кітап. – Тараз: ХТИИ баспаханасы, 2022. – 288б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ УРБАНИЗАЦИЯ ЖӘНЕ ЖАҢА ЗАМАН КЕЙІПкерлері

Аңдатпа: Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы урбанизация үдерісі мен оның көркем әдебиетке ықпалы қарастырылады. Қала өмірінің кеңістігі мен ондағы жаңа заман кейіпкерлерінің бейнесі мысалдар арқылы талданады. Урбанизация тек географиялық немесе әлеуметтік құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар адамның ішкі дүниесіне, көзқарасына, өмір салтына әсер ететін әдеби-көркемдік құбылыс ретінде қарастырылады. Қазіргі заман кейіпкерлері – жаңаша ойлайтын, жаңа құндылықтармен өмір сүретін тұлғалар ретінде сипатталады. Мақалада олардың әдебиеттегі көрінісі, мәселелері және маңыздылығы сараланады.

Кілт сөздер: әдістеме, урбанизация, құндылықтар, өңір, проза, жалғыздық, образдар.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану дәуірінде қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер әдебиетке де өз ықпалын тигізіп келеді. Соның ішінде урбанизация – ауылдық өмір салтынан қалалық тіршілікке көшу, индустриализацияның қарқынды дамуы, ақпараттық технологиялардың енуі – қазақ прозасында жиі көтерілетін жаңа әрі маңызды тақырыптардың біріне айналды. Әдебиет – әрқашан заманның айнасы. Сондықтан бүгінгі қазақ прозасы да урбанизациямен қатар өзгеріп, жаңа кеңістіктерді, тың бейнелерді, күрделі психологиялық портреттерді бейнелеуге ұмтылып отыр.

Көшпелі өмір мен ауылдық тыныс-тіршілікті ұзақ уақыт бойы өзек еткен қазақ әдебиеті үшін қала өмірі бастапқыда жат, суық әрі рухани жағынан кедей көрінгені рас. Алайда уақыт өте келе қалалық кеңістікте өмір сүріп жатқан замандас кейіпкерлердің ішкі әлемі, олардың арпалысы мен күйзелісі, ізденісі мен үміті прозаның басты тақырыбына айналды. Қазіргі жазушылар қаланың рәмізді кәрі философиялық мәніне бойлап, урбанизацияның адам жандүниесіне, сана-сезіміне, рухани әлеміне қалай әсер еткенін көркем тілмен жеткізе білді.

Жаңа заман кейіпкерлері – бұл бұрынғыдай тек қарапайым еңбек адамы немесе ауыл тұрғыны емес, олар – көпқабатты үйлерде тұратын, кеңселерде жұмыс істейтін, шетелде білім алған, өз орнын табуға тырысатын, рухани дағдарысқа ұшыраған не ішкі еркіндігін іздейтін заманауи тұлғалар. Олар қазақ әдебиетіне тек жаңа образдар ғана емес, жаңа проблемалар, жаңа құндылықтар жүйесін де ала келді.

Бұл мақалада қазіргі қазақ прозасындағы урбанизация құбылысы мен жаңа заман кейіпкерлерінің қалыптасу ерекшеліктері, олардың көркем бейнелену тәсілдері, сондай-ақ қоғам мен әдебиет арасындағы байланыс жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында Дидар Амантай, Айгүл Кемелбаева, Қанат Тасибеков, Аслан Жақып сияқты қазіргі заман қаламгерлерінің шығармаларына шолу жасалып, ондағы урбанизация әсерінен туындаған кейіпкерлік болмыстар талданады. Мақсат – қазақ прозасының бүгінгі тынысын танып, әдебиеттегі жаңа бағыттардың мәнін ашу.

Негізгі бөлім

1. Урбанизация ұғымы және оның әдебиеттегі көрінісі

Урбанизация – ауылдан қалаға көшудің үдерісі ғана емес, қалалық мәдениеттің, әлеуметтік құрылымдардың өзгеруі, жаңа өмір салтының қалыптасуы. Бұл құбылыс әлемдік тарихта индустриаландыру кезеңімен тығыз байланысты. Қазақстанда урбанизация процесі ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап, әсіресе тәуелсіздік алғаннан кейін қарқынды дамыды. Қала мәдениеті ауылдан айырмашылығы тек әлеуметтік тұрғыда емес, сонымен қатар психологиялық, рухани деңгейде де өз әсерін тигізді. Қала адамды жаңа мүмкіндіктер мен тәуелсіздікпен қатар, жалғыздық пен шеттетуді де ұсынады.

Қазақ әдебиетінде қала мен ауыл арасындағы қарама-қайшылық ұзақ уақыт бойы өзекті тақырып болды. Қазақ халқының ауылдық өмірі – ұлттың дәстүрі, мәдениеті мен құндылықтарының негізгі арқауы болып келді. Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Сайын Мұратбеков сияқты жазушылар өз шығармаларында ауылды жырға қосып, оның адамдар арасындағы шынайы байланыс, достық, өзара көмектесу секілді құндылықтарын көрсетті. Ауыл мен қаланың қарама-қайшылығы – тек географиялық шекарамен емес, мәдени және рухани кеңістікте де айқын көрінеді.

Қала – жаңа өмір, жаңа мүмкіндіктер, бірақ бұл мүмкіндіктер адамның жеке басына және қоғамға әсерін тигізеді. Қала өмірінің басты ерекшелігі – оның жылдам қарқыны, яғни барлық нәрсе уақыттың қысқа мерзімінде шешілуі керек. Әрине, урбанизацияның дамуымен бірге қоғам да өзгерді, бірақ бұл өзгерістер әр адам үшін әр түрлі болуы мүмкін. Қалаға қоныс аударған кейіпкер жаңа ортаға бейімделуге тырысады, бірақ оның ішінде бірқатар ішкі мәселелер мен қайшылықтар туындайды. Қаланың суық беті мен оның адам өміріндегі орны, жеке тұлғаның өз орнын табуға ұмтылуы осы өзгерістердің барлығын қаламгерлер кеңінен суреттейді.

Кесте 1. Қала мен ауыл арасындағы қарама-қайшылықтың әдебиеттегі бейнесі

Шығарма / Автор	Тақырып / Мазмұн	Қала мен ауыл арасындағы қарама-қайшылық	Негізгі мәселелер
Мұхтар Әуезов – «Абай жолы»	Абайдың ауылдан қалаға көшіп, жаңа қоғамның тынысымен танысуы	Ауыл мен қала арасындағы рухани және әлеуметтік айырмашылықтар	Жаңа мәдениет пен дәстүр арасындағы қайшылықтар
Ғабит Мүсірепов – «Қазақ солдаты»	Отан үшін күрескен қазақ жауынгерінің ауылдан қалаға келген кездегі сезімдері	Ауылдық өмірдің қарапайымдылығы мен қала мәдениетінің күрделілігі	Ауылдағы қарапайым өмір мен қаланың артықшылығы арасындағы қарама-қайшылық
Сайын Мұратбеков – «Жусан»	Ауыл өмірінің ерекшеліктері мен қаланың суық әлемі	Ауыл мен қала арасындағы айырмашылықтар, ауыл өмірінің тыныштығы мен қаланың хаосы	Қалаға келген ауыл адамдарының жоғалған өзіндік құндылықтары

Қала мен ауыл арасындағы қарама-қайшылық – қазақ прозасының маңызды тақырыбының бірі болып табылады. Урбанизацияның әсерінен ауылдық өмір мен мәдениет жаңа шындыққа қарсы тұр. Қала өз дамуында прогресс пен жаңашылдықтың символы болып табылады, бірақ сол уақытта ол адамдардың табиғи және рухани әлемінен алыстап, олардың арасына түсінбеушілік тудырады. Мегаполисте кейіпкердің өзі мен әлемді тануы әртүрлі әлеуметтік, психологиялық мәселелерді туындатады.

Қаланың керемет мүмкіндіктері мен артықшылықтарына қарамастан, ауыл адам үшін әлі де болса өзіндік бір дүниетаным, өмір сүру мәні. Қалаға келген кейіпкер туған топырағын, ауылдың тыныштық пен табиғаттың ортасын сағынып, ішкі жан дүниесінде үлкен өзгерістер мен қақтығыстарға тап болады. Бұл – ауылдан қалаға көшкен адамның ішкі жаңғыруы мен жаңа ортаға деген бейімделуі мәселесі.

Мысалдар: Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында Абайдың қалаға деген көзқарасы мен ауыл өмірінің ерекшеліктері айқын көрініс тапқан. Абайдың қалаға деген көзқарасы тек географиялық қоныс ауыстыру емес, ол қоғамдағы жаңа мүмкіндіктерді көре отырып, өз ішкі дүниесіндегі өзгерістерді іздейді. Ал Сайын Мұратбековтің «Жусан»

повесінде ауыл мен қаланың айырмашылығы бір-бірінен тым алшақ бейнеленеді. Қалаға келген кейіпкер ауылды сағынып, оның өмір сүру стилінің қарапайымдылығын және адамдар арасындағы адалдық пен бірлікті көреді.

2. Қазіргі қазақ прозасындағы урбанизацияны бейнелеген шығармалар

Қазіргі қазақ прозасында урбанизация мен қала өмірінің әсері ерекше орын алады. Қаланың ортасында өмір сүрген тұлғалар қоғамның дәстүрлі құрылымдарынан алыстап, өзін жаңа жағдайда табуға ұмтылады. Әдебиетте мегаполис тек физикалық кеңістік ретінде ғана емес, тұлғаның психологиялық және рухани әлеміне әсер ететін күрделі құбылыс ретінде бейнеленеді. Қала – бұл жаңа мүмкіндіктердің алаңы, бірақ ол сондай-ақ рухани жалғыздық пен адасу, әлеуметтік шеттету мәселелерін де көтереді.

Қаладағы өмірге бейімделу мәселесі көбінесе әртүрлі әлеуметтік топтар мен жеке тұлғалардың күресімен қатар жүреді. Қала – тек тұрмыстық жақсару мен өркениеттің символы ғана емес, сонымен бірге адамның ішкі жан дүниесінің алаңы. Урбанизация процесі, әрине, адамдардың қалаға келіп, жаңа ортаға бейімделуін талап етеді, бұл, өз кезегінде, әдебиетте ішкі ізденіс, әлеуметтік қақтығыс, жалғыздық пен рухани дағдарыс сияқты көркемдік мәселелерді көтереді.

Төменде қазіргі қазақ прозасындағы урбанизацияны бейнелеген шығармаларға тереңірек талдау жасаймыз:

Кесте2. Қазіргі қазақ прозасындағы урбанизацияны бейнелеген шығармалар

Шығарма / Автор	Тақырып / Мазмұн	Қаланың әдебиеттегі бейнесі	Негізгі мәселе / Қоғамдық аспект
Дидар Амантай – «Гүлдер мен кітаптар»	Қала өмірінің ішкі қайшылығы, жаңа заман тұлғасы	Қала – өмірлік мақсат іздеудегі алаң, әлеуметтік күйзеліс, жалғыздық	Қоғамдағы рухани дағдарыс, жас адамның ішкі әлемі
Айгүл Кемелбаева – «Мұнара»	Қаладағы жеке тұлғаның дамуы мен ізденісі	Мегаполис – мүмкіндіктер алаңы, бірақ рухани жағынан жетіспеушілік, шеттету	Технологияның адам өміріне әсері, жалғыздық пен қоғамнан сырт қалу
Асылан Жақып – «Қала мен дала»	Ауыл мен қала арасындағы тартыс, қалалық өмірдің әсері	Қалада өмір сүретін адамның психологиялық күйі, ауылдан алыстау	Ауылдан қалаға көшудің қоғамға және адамға әсері, ауыл мен қала мәдениеті арасындағы айырмашылықтар
Қанат Тасибеков – «Шеттегі шындық»	Қаладағы әлеуметтік жағдайлар, тұлғаның өзін-өзі іздеуі	Қала – тек материалдық өркендеу алаңы емес, адам жанындағы бос кеңістік	Қаладағы әлеуметтік теңсіздік, рухани ізденіс және адамның шеттеуі

Қала өмірінің бейнесі: мегаполис, жалғыздық, әлеуметтік мәселелер және технология

1. Мегаполис пен жалғыздық

Қала кеңістігіндегі өмір көбінесе жалғыздықпен байланысты. Қазіргі мегаполисте адамдар бір-бірінен алшақ тұрып, тек жұмыс пен әлеуметтік мәртебе үшін ғана әрекет етеді. Қала – бұл үлкен мүмкіндіктер мен болашаққа үміттің кеңістігі, алайда оған бейімделген адам көбінесе өзіне, өз түпнұсқасына, жан дүниесіне алданып қалады. Мұндай өмір қаланың жылдам қарқынынан, адамдар арасындағы байланыссыздықтан туындайды.

Қазіргі қазақ прозасында қала өміріндегі жалғыздық мәселесі көп шығармаларда көрінеді. Кейіпкерлердің басым көпшілігі үлкен қалада өз орнын таба алмай, рухани дағдарысқа ұшырайды. Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» шығармасында бұл

тақырып өте айқын көрсетілген. Қала өмірінің ағысында жоғалған, өзінің ішкі әлемін түсінуге ұмтылған жас кейіпкердің ізденістері мен қақтығыстары мегаполистің суық, жалғыздыққа толы атмосферасын бейнелейді.

2. Әлеуметтік мәселелер

Қала өмірінде әлеуметтік теңсіздік те үлкен орын алады. Мегаполисте әр түрлі әлеуметтік топтар арасындағы алшақтық күшейеді. Қалада адамдар тек материалдық қажеттіліктерін ғана қанағаттандырып қоймай, әлеуметтік мәртебелеріне де мән береді. Мұнда тұрмыстың жоғары деңгейі мен қоғамдық престиж негізгі құндылықтар ретінде қабылданады. Бірақ осы жоғары мәртебе мен жетістікке жетуге ұмтылу көбінесе адамдардың моральдық құндылықтарын бұзады, олардың ішкі дүниесінде алаңдаушылық пен ішкі шиеленіс туындайды.

Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара» шығармасында мегаполистің әлеуметтік мәселелері, қала өміріндегі адамдар арасындағы айырмашылықтар айқын көрсетілген. Бұл шығарманың негізгі кейіпкері қалаға келген жас әйел, ол өзін жаңа ортада табуға тырысады, алайда технологияның, қаржы мен мансаптың үстемдігі оның өмірінің мәнін жоғалтуына себеп болады. Қала оны жаңа мүмкіндіктермен таныстырады, бірақ рухани деңгейде ол өзін жоғалтады, бұл шығарманың негізгі әлеуметтік мәселе болып табылады.

3. Технологияның әсері

Қала өміріндегі тағы бір үлкен мәселе – технологияның адамның өміріне әсері. Қазіргі мегаполисте адам тек материалдық қажеттіліктерімен ғана емес, ақпараттық қоғамның бөлшегі ретінде де өмір сүреді. Жеке тұлға өзінің ішкі әлемін, эмоцияларын, тұлғалық даму жолын жоғалтады, себебі оның барлық уақыты мен ойлары цифрлы технологиялармен айналысуға кетеді. Осы мәселе Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара» шығармасында кеңінен сипатталған. Технологиялардың дамуы қаладағы адамдардың жеке әлемін тарылтып, оларды жалғыздыққа, қоғамнан тысқары болуға әкеледі.

Қазіргі қазақ прозасындағы урбанизация тақырыбы тек қала өмірі мен оның адамға әсерін бейнелейтін тақырыптардан тұрмайды, сонымен қатар әлеуметтік, психологиялық және рухани аспектілерді де қамтиды. Қала – бұл жаңа мүмкіндіктер мен даму алаңы болғанымен, ол адамның жеке болмысын, рухани жай-күйін тереңірек зерттейтін кеңістікке айналды. Әдебиетте мегаполис, жалғыздық, әлеуметтік мәселелер мен технологияның ықпалы – бұл қазіргі қазақ прозасының негізгі өзекті тақырыптарына айналып, қазақ қоғамының күрделі өзгерістерін көрсетеді.

3. Жаңа заман кейіпкерлері

Қазіргі қазақ прозасында жаңа заман кейіпкерлері – өз заманының шындығы мен қоғамның күрделі жағдайларын бейнелейтін ерекше тұлғалар. Олар ішкі дүниесі күрделі, өмірге деген өз көзқарастары мен бағыттары бар, күрделі мәселелермен бетпе-бет келетін адамдар ретінде сипатталады. Әдебиетте жаңа заман кейіпкерлері, ең алдымен, өздеріне тән ерекшеліктерімен, қоғаммен қарым-қатынастарымен ерекшеленеді. Әсіресе, қоғамның түбегейлі өзгерістерге ұшырауы, мәдениеттегі өзгерістер, технологиялардың дамуымен бірге, жаңа тұлғалардың қалыптасуы – қазақ прозасының маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

1. Қазіргі кейіпкерлердің ерекшеліктері

Қазіргі қазақ прозасындағы жаңа заман кейіпкерлері өздерінің ішкі әлемі мен сыртқы шындық арасындағы қарама-қайшылықты ашып көрсетеді. Олар өз өмірінде үлкен мақсаттарды көздейді, бірақ осы мақсаттарға жету жолында көптеген қиындықтар мен кедергілермен бетпе-бет келеді. Бұл кейіпкерлер көбіне жан-жақты дамыған тұлғалар, олардың өмірлік мақсаттары мен мәселелері қоғамның қазіргі жағдайымен байланысты. Мысалы, қазіргі заманның кәсіпкері, студенті, блогері, шетелде оқыған жастар – барлығы заманауи қоғамның түрлі қырларын көрсететін кейіпкерлер болып табылады.

Қазіргі заман кейіпкерлерінің ерекшеліктері:

- Ішкі дүниесі күрделі және ойлы: Жаңа заманның кейіпкерлері сыртқы әлеммен қақтығыста ғана емес, өз ішкі дүниесінде де күрес жүргізеді. Олар өз болмысын, өмірдегі

орнын, мәнін іздейді. Бұл кейіпкерлердің терең ойлары мен ішкі шиеленістері оқырманды қызықтырып, оларға жан-жақты бейнесін ұсынады.

- Өмірлік мақсаты мен мәселелері бар: Әр кейіпкердің өмірлік мақсаттары мен әлеуметтік мәселелері айқын көрінеді. Олар өз жолында көптеген қиындықтармен күреседі, түрлі таңдау жасайды, өмірдің мәнін іздейді.

- Қоғамдағы жаңа типтегі тұлғалар: Қазіргі қазақ әдебиетінде жастардың жаңа бейнелері – кәсіпкерлер, студенттер, блогерлер, әлеуметтік желіде танымал адамдар және шетелде білім алған жастар ерекше орын алады. Бұл кейіпкерлер қоғамның жаңа құндылықтары мен әлеуметтік құрылымдарына бейімделуде. Олар әлеуметтік өзгерістер мен жаңашылдықтың шындығын өз тәжірибелері арқылы көрсетеді.

2. Қоғам мен тұлға арасындағы қақтығыс

Қазіргі қазақ прозасындағы кейіпкерлер көп жағдайда дәстүрлі құндылықтар мен жаңа заманның талаптары арасындағы қақтығысты бастан өткереді. Бұл – адам мен қоғам арасындағы күрделі байланыстарды көрсететін басты мәселелердің бірі. Қазіргі қоғамдағы жылдам өзгерістер, ақпараттық технологиялардың дамуы, жаңа құндылықтардың қалыптасуы – бәрі де тұлғаның өз жолын табуға, өмірдегі орнын анықтауға әсер етеді.

Жаңа құндылықтар мен дәстүрлі дүниетаным арасындағы байланыс:

- Жаңа құндылықтар: Қазіргі қоғамда әлеуметтік медианың ықпалы артып, адамдар өздерінің жеке тұлғасын, пікірін білдіруді бірінші орынға қояды. Жастардың арасында әлемдік мәдениетке деген қызығушылық күшейген. Кәсіпкерлік, қаржылық тәуелсіздік, мансапқа ұмтылу сияқты құндылықтар қалыптасып келеді. Бұл құндылықтар қоғамдағы жаңа тұлғаның пайда болуына әсер етуде.

- Дәстүрлі дүниетаным: Қазақ қоғамында дәстүрлі құндылықтар, отбасылық байланыстар, ұлттық мәдениет маңызды орын алады. Алайда, қазіргі кезде осы дәстүрлер мен жаңа заманның талаптары арасында үлкен қарама-қайшылық байқалады. Бұл қақтығыстарды әдебиетте, әсіресе жастар мен орта буын өкілдерінің әрекеттері мен қарым-қатынастары арқылы көруге болады.

- Қақтығыстар: Жаңа заман кейіпкерлері көбінесе отбасылық құндылықтар мен қоғамның талаптары арасында таңдау жасауға мәжбүр. Олар жаңа заманның мүмкіндіктерін пайдаланып, өзін әлеуметтік ортада танытуға тырысады, бірақ бұл көбінесе оларды дәстүрлі құндылықтар мен тәртіптерге қарсы қояды. Бұл әдебиеттегі басты қақтығыстардың бірі – адамның жеке тұлғасы мен оның қоғам алдындағы жауапкершіліктері арасындағы күрес.

Кесте 3. Жаңа заман кейіпкерлерінің ерекшеліктері және қоғам мен тұлға арасындағы қақтығыс

Кейіпкер типі	Ерекшеліктері	Қоғам мен тұлға арасындағы қақтығыс
Кәсіпкер	Өзін-өзі дамыту, нарықтық экономикаға бейімделу, тәуелсіздікке ұмтылу.	Қоғамдағы материалдық жетістік пен дәстүрлі құндылықтар арасындағы қайшылық.
Студент	Жаңа білім алу, өзін-өзі таныту, жаңа мүмкіндіктерді іздеу.	Жастар мен аға буын арасындағы көзқарас айырмашылығы, білім мен тәжірибе арасындағы теңсіздік.
Блогер	Әлеуметтік желі арқылы өзін таныту, пікір білдіру, жеке бренд құру.	Әлеуметтік медианың әсері мен дәстүрлі мәдениет арасындағы айырмашылық, жеке тұлғаның қоғам алдындағы жауапкершілігі.
Шетелде оқыған жастар	Дүниежүзілік білім мен мәдениетті игеру, жаһандық ойлау.	Батыстық мәдениет пен ұлттық дәстүрлер арасындағы қақтығыс, отбасылық және әлеуметтік құндылықтар арасындағы таңдау.

Жаңа заман кейіпкерлері қазіргі қазақ прозасында өздерінің күрделі ішкі әлемі мен сыртқы жағдайларға бейімделу арқылы ерекшеленеді. Олардың өмірлік мақсаттары мен мәселелері қазіргі қоғамның маңызды мәселелерін көтереді. Қоғам мен тұлға арасындағы қақтығыс, жаңа құндылықтар мен дәстүрлі дүниетаным арасындағы байланыс – қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті тақырыптары. Әдебиетте бұл кейіпкерлердің өмірі мен таңдаулары арқылы қоғамның жаңа шындығы мен болашағының мүмкіндіктері кеңінен қарастырылады.

Қорытынды

Қазіргі қазақ прозасындағы урбанизация мен жаңа заман кейіпкерлері – қоғамның динамикалық өзгерістерін, адамдардың жаңа құндылықтарға бейімделуін және олар арасындағы қақтығыстарды көрсететін маңызды тақырыптар. Урбанизацияның әсерінен қала мен ауыл арасындағы қарама-қайшылықтар ғана емес, қоғамның әлеуметтік құрылымдарының өзгеруі, адамдардың жаңа өмір салтына көшуі де маңызды орын алады. Әдебиетте урбанизацияның әсері, қала өмірінің күрделілігі мен қаладағы жалғыздық, әлеуметтік мәселелер кеңінен сипатталады.

Жаңа заман кейіпкерлері, олардың ішкі дүниесі мен қоғаммен қарым-қатынастары арқылы, бүгінгі қоғамның ерекше тұлғаларын көрсетеді. Қазіргі әдебиетте кәсіпкер, студент, блогер, шетелде білім алған жастар сияқты жаңа типтегі кейіпкерлердің бейнесі жиі көрінеді. Олардың өмірлік мақсаттары, қиындықтар мен мәселелер әр түрлі әлеуметтік және мәдени құндылықтармен байланысты, соның нәтижесінде қоғам мен тұлға арасындағы қақтығыстар тереңірек көрініс табады.

Қоғамның жаңа құндылықтары мен дәстүрлі дүниетаным арасындағы қайшылықтар қазіргі қазақ прозасының маңызды мазмұндық арқауына айналып отыр. Бұл әдебиет арқылы біз қазақ қоғамының жаңару жолындағы күрделі сұрақтарға жауап іздей аламыз. Қазіргі қазақ әдебиетінде осы тақырыптардың кеңінен қамтылуы, қазақ халқының болашақтағы әлеуметтік-мәдени даму бағыттарын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Өуезов М. «Абай жолы». – Алматы: Жазушы, 1995.
2. Мүсірепов Ғ. «Қазақ солдаты». – Алматы: Жалын, 1981.
3. Мұратбеков С. «Жусан». – Алматы: Балауса, 1995.
4. Амантай Д. «Қаладағы жан азабы». – Алматы: Қарасай, 2015.
5. Кемелбаева А. «Қаланың қасіреті». – Алматы: Ғылым, 2008.
6. Жақып А. «Бақытсыз қала». – Алматы: Арыс, 2012.
7. Сатыбалды Қ. «Қазіргі қазақ прозасы: даму бағыттары». – Алматы: Дәуір, 2017.
8. Тұрсынов А. «Жаңа заман кейіпкерлері». – Алматы: Қазығұрт, 2020.
9. Нұршайықов Б. «Әдебиет және ұлттың рухани жаңғыруы». – Алматы: Көктем, 2014.
10. Шаханов Қ. «Жаңа қазақ прозасы». – Алматы: Қазақ университеті, 2013.

Болатхан Серғазыұлы Сарбасов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессор м.а., ф.ғ.к.
Алматы қаласы, Қазақстан

ЕЖЕЛГІ МҰРАЛАРДАҒЫ ТОТЕМДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Андатпа: Бұл мақалада көк бөрі образының тотемдік сипатқа ие болып, қазақ, қырғыз, алтай және моңғол халықтарының фольклорында кең таралуы екі маңызды жайтты көрсететіні айтылады. Біріншіден, бұл ұқсастықтар – аталған халықтардың тарихи

тамырластықтан туындайтынын білдірсе, екіншіден, олардың көркемдік-рухани ойлау жүйесінің ортақ негізден бастау алатынын дәлелдейді. Батырлық эпостарда көк бөрі көбіне киелі жануар ретінде сипатталады. Оның бейнесіне поэтикалық тұрғыдан үңілсек, ұлттық таныммен ұштасқан, ерлік рухымен біте қайнасқан символдық тұлға екені анық байқалады.

Мақалада типологиялық және генеологиялық салыстырулардың нәтижесінде ежелгі мұралардағы бөрі бейнесі мифологиялық әңгімелердің архаикалық кейіпкерлері қатарына жататындығы, оның бір мезгілде әрі адами әрі хайуандық реңк алып, зооантропоморфты кейіпте бейнеленгендігі сараланады. Бөрі символикасының астарында ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы танымымен қатар ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адалдық жөніндегі моральдық қағидалары мен ұстанымдары да сипатталады.

Тірек сөздер: Бөрі бейнесі, фольклорлық мифтер, наным-сенімдер, тотемдік ұғым, символдық бейнелер.

Кіріспе. XXI ғасыр жас ұрпақтың жан-жақты білімді, саяси, экономикалық сауатты және жоғары интеллектуалды болуын талап етеді. Бұл талапқа сәйкес білім беру жүйесінде білім мен тәрбие сапасы жоғары болуы керек. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері біз ұлттық құндылықтарды ескере отырып, адамдардың жеке басына басымдық бере отырып, барлық әлеуметтік жүйелерді жаңартып, жаңартып келеміз. Мақсат - жастарды ұлттық дәстүрге тәрбиелеу, олардың жеке қасиеттерін қалыптастыру, асыл ұлттық құндылықтарды бойларына сіңіру. Сондықтан түркі ескерткіштеріндегі батыр-хандардың бейнесін халық педагогикасымен байланыстыра оқытуда әдебиеттанудың жаңа әдістерін қолданудың тәрбиелік маңызы зор деп есептейміз.

Әлем халықтарының фольклорында кең таралған ортақ бейнелердің бірі – көк бөрі, немесе көкжал қасқыр. Бұл образ әсіресе түркі тектес халықтардың – қазақ, қырғыз, алтай, моңғол мифологиясында ерекше орын алады. Ежелгі түркі әдебиеті мен мәдени мұраларында фольклорлық мифтің элементтері айқын көрініс табады. Мәселен, көк бөрі туралы аңыз-хикаялар – түркілердің мифологиялық наным-сенімдерінің көрінісі. Академик С. Қасқабасов бұл туралы: «Миф – тек ежелгі жанр ғана емес, сонымен қатар аса күрделі жанр», – деп атап көрсетеді [1].

Көк бөріге байланысты аңыздардың ішкі құрылымы мен оқиға желісі де ерекше мәнге ие. Мысалы, рум мифтерінде Ромул мен Ремді қаншық қасқыр емізсе, ирандық аңызда Рүстемді жолбарыс, самұрық құс асырайды. Осындай мифтер көне ғұн дәуірінен бастап түркі әлемінде де кең тараған. Аңыз бойынша, Мөде ханның қыздары қасқырмен одақтасып, солардан кейін Ашина түріктері тарайды. Тағы бір нұсқада, өзенге тасталған баланы қасқыр асырап, кейін Ашина ұрпағы дүниеге келеді. Тарихта Бумын қағанның туында да қасқырдың бейнесі болғаны белгілі. «Оғызнамада» да көк бөрі Оғыз қағанның әскерін бастап жүреді. Осы тұста шене-бөрі, шона, шора, Үйсін, Байсын секілді есімдер мен сөздердің этимологиясы да қасқыр тотеміне байланыстырылады [2, 234 б.].

Бөрі бейнесі әлемдік фольклорда тек символикалық образ ғана емес, типтік сюжеттік желіге айналған. Ашина әулетіне қатысты мифтер әртүрлі нұсқада жеткенімен, олардың барлығы тарихи тұрғыдан бір негізге саяды. Бұл тұрғыда Шәкәрім Құдайбердіұлы да өз шежіресінде Ергенекон, Бөрте Шене туралы аңыздарды талдап, өзіндік көзқарасын білдірген. Салыстырмалы талдаулар көне түркі мифтерінің көбінің Түркі қағанатының құрылуына дейін-ақ қалыптасқанын растайды. Бөрте Шене образы мен мифтердегі оқиға желілерінің бір-бірімен сәйкес келуі тарихи шындықпен астасып жатқанын көрсетеді.

Жалпы, көне заманнан бастау алған қасқыр туралы аңыздар Түркі қағанаты дәуіріне дейінгі кезеңде қалыптасып, кейін сол мемлекеттің құрылуымен бірге күрделене түскен. Бөрі туралы мифтер – түркі халықтарының рухани дүниетанымын, болмыстық көзқарасын бейнелейтін, циклдық сипатта дамыған аңыз желілері.

Ғалым С. Қасқабасов бұл туралы: «Расында, қазақ мифологиясының тарихында грек-римдік жағдайға ұқсас үрдістер байқалады. Түркі қағанаты дәуірінде Тәңірі басқа

құдайлардан дараланып, Зевс пен Юпитер секілді үстем күшке айналған. Бұл кезеңдегі мифология бізге толық жетпегенімен, жазба деректер мен зерттеулерге сүйенсек, сол заманда мифтер белгілі бір циклге түсе бастаған, алайда қағанаттың тез ыдырауына байланысты олар жүйеленіп үлгермеген», – деп жазады [1, 82 б.].

Осылайша, көк бөрі образын тотем ретінде қабылдаған халықтар – қазақ, қырғыз, алтайлықтар мен моңғолдар – ортақ мифологиялық кеңістікте тоғысқан. Бұл олардың көркем ойлау жүйесінің, дүниетанымдық негіздерінің бір арнадан бастау алатынын көрсетеді.

Негізгі бөлім

Белгілі ғалым Н.Келімбетов түрік ғалымы А.Инанның зерттеуіне сүйене отырып, мынадай дерек келтіреді: «Ергенекон түркілерге құтты мекен болған. Қаянның баласы Қаяттан тараған қаяттар мен Тоғұздың баласы Түрілгеннен тараған түркештер өсіп-өніп, төрт жүз жыл ішінде бір тұтас халыққа айналған. Ергенекон елінің көсемі әрі баһадүрі – Бөрте Шене (қасқыр) – халықты жинап, оларға үндеу тастайды...»

- «Уа, қасиетті Көк Бөрі ананың ер жүрек оғландары (ұландары) мен әулеті! Менің айтар сөзімді пайымда, жақсылап ұғып ал. Біздің ата-бабаларымызға қадым замандардан бері осы Ергенекон жері құтты мекен болған. Көк Тәңірі бізді қолдап, өстік, өндік, көбейдік. Бұл үшін киелі Ергенекон жеріне бәріміз бас иіп, тағзым етейік. Әйтсе де біздің ұлы бабалар зираты жатқан қасиетті ата-мекеніміз анау заңғар таулардың арғы жағында екенін ұмытпайық. Бір кезде бізге қорған болған асқар таулардың қоршауынан амалдап шығайық. Енді аттың басын ата жұртқа бұрайық. Табғаштарды жерімізден қуып шығарайық. Сөйтіп, кек қайтарайық!» - депті [3, 576.]. Осы тұста Оғыз қағанның да бүкіл елін жинап, Көк бөріні ұран етіп, жорық алдында айтқан сөздерін еске алайық.

Келесі мифтің желісі де назар аударарлық. Рим аңыздарында Ромул мен Ремді қаншық қасқыр еміссе, ирандық Рүстемді жолбарыс асырап, самұрық құс қорғайды. Мұндай сюжеттер түркі халықтарының арасында да көне заманнан белгілі. Мысалы, ғұндар дәуірінде пайда болған бір аңызда Мөде ханның екі қызы қасқырмен байланыс орнатып, солардан кейін Шин (Ашина) руы тарайды делінеді. Тағы бір нұсқада, суға тасталған баланы Бөрте шене (қасқыр) асырап алып, содан Ашина әулеті өрбігені айтылады. Бумын қағанның туында да қасқырдың бейнесі болған. Ал «Оғызнама» дастанында көк бөрі Оғыз қағанның әскерін бастап жүреді. «Шене-бөрі» бейнесінен кейінірек Шона, Шора, Гүлбаршын, Үйсін, Байсын, Үлекшин тәрізді есімдер мен атаулар туындаған. Бұл тұста қасқыр тотем ретінде қарастырылады [21, 234 б.]. Осыдан-ақ бөрінің тотемдік бейнесі тек түркі мифологиясымен шектелмей, әлемдік фольклорда типтік сюжеттік үлгіге айналғанын аңғаруға болады.

Бөріге байланысты тағы бір генеологиялық мифте былай делінеді: «Со руының барлық ер адамдары есерлігі себепті қырылады, тек қаншық қасқырдың төрт немересі аман қалады. Біріншісі – аққуға, екіншісі – Цыгу есімімен Абу мен Гянь өзендерінің аралығына қоныс тебеді. Ал үшіншісі мен төртіншісі оңтүстік Алтайдағы Чуса (Шу) өзені бойына қоныстанады» [2, 24 б.].

Тағы бір мифте былай айтылады: «Ғұн патшасы екі қызын далаға тастап кетеді. Олар қасқырмен байланысып, он екі ұл табады. Соның бірі Абахан мен Кемде болса, қалғандарынан он тайпа түрік тарайды, солардан Ашина ұрпағы өрбиді. Бұл Ашина сәнби бектеріне қызмет етеді» [2, 143 б.].

Ашина тегіне қатысты мифтер мен аңыздар әртүрлі нұсқада баяндалғанымен, олардың барлығы тарихи тұрғыда ортақ негізге бірігеді. Шәкәрім Құдайбердіұлы да өз шежіресінде Ергенекон мен Бөртечине туралы аңыздарға арнайы тоқталып, өзіндік пайымдарын ұсынады. Түрлі дереккөздерді салыстыра зерттеу нәтижесінде бөрі туралы мифтердің басым бөлігі Түркі қағанаты құрылмай тұрып-ақ қалыптасқан деген тұжырым жасауға болады. Бөрте Чино бейнесінің өмір сүрген кезеңі мен мысалға алынған мифтердің мазмұн желісі арасындағы сәйкестік олардың тарихи негізін көрсетеді.

Ғалым А. Егеубаев бұл мифтердің мәнін тереңірек ашып: «Көшпелі сюжеттер ежелгі түркі дүниесінің шығармаларында ерекше заңдылықпен көрініс табады. Олар ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап, тарихи жырлар мен аңыздарға дейін кеңінен таралған. Бұған қоса, Орта Азия халықтарының әдебиетінде орныққан нәзирашылдық дәстүрі де ықпал еткен. Жалпы әдебиетке тән заңдылық – сюжеттік желілердің түрленіп, қайталануы – түркі мәдениетінде өзіндік көркемдік сипатқа ие. Символдық бейнелер мен танымдар тек сөз өнерінде ғана емес, бейнелеу өнерінде де көрініс тапқан», – деп жазады [4].

Мәселен, «нұр», «көк бөрі», «бөрілі байрақ» сынды образдар – жыр мен мифтің көркемдік-танымдық астарын ашатын символдар. Мұндай мұралар ұлттың рухани тәжірибесі мен дүниетанымының айнасы іспетті. Әдеби жәдігерлер мен мифтік үлгілер арқылы халықтың жан-жүйесі мен тарихи жады көрініс табады.

Аталған мифтерді талдай келе, қасқырға (бөріге) қатысты сюжеттердің терең дәуірлерде туындап, Түркі қағанаты дәуірінде қайта өңделіп, жаңа мазмұнмен толыққанын байқауға болады. Түркі халықтарының төл тотемі саналатын Ашина – көк бөрі туралы аңыз-мифтер ортақ сюжеттік желіге құрылғанымен, олар уақыт өте келе циклдық сипат алып, түрлене дамығаны анық.

Бұл орайда ғалым С. Қасқабасовтың тұжырымы назар аударуға тұрарлық: «Рас, қазақ мифологиясының тарихында Греция мен Римдегідей жағдайға жақындау болған. Ол – Түркі қағанаты заманында Тәңірдің басқа Құдайлардан биіктеп, дара шығуы жағынан Зевс пен Юпитерді еске түсіретін жайы. Түркі қағанаты тұсындағы мифология бізге толық жетпегендіктен, ол қандай болғанын дәл айтып, сипаттап беру қиын. Дегенмен де, көне түркі жазбалары мен ғалымдар зерттеулеріне қарағанда, Түркі қағанаты кезінде мифтер біршама циклденген тәрізді, бірақ ол мемлекеттің тез ыдырауына байланысты айтарлықтай бір жүйеге түсіп үлгермеген» [1, 82 б.].

Осыдан келіп, көк бөрінің тотемдік бейнесінің қазақ, қырғыз, алтай, моңғол сияқты түркі тектес халықтардың арасында кеңінен таралуы – олардың ортақ рухани-мәдени бастаудан нәр алғанын дәлелдейді. Әсіресе, фольклорлық сюжеттер мен мифтік бейнелердегі бөрі – түркі дүниетанымының архетиптік символына айналған.

Зерттеуші З. Наурызбаева Байбөрі есіміне қатысты былай дейді: «“Бай” лексемасының семантикалық өрісі өте кең – ол көне, қасиетті мағынаға ие. “Бірінші”, “үлкен”, “әке”, “өлілер иесі”, “жарық сәуле” деген мағыналары оны тотемдік дүниетаныммен байланыстыра түседі. Қазақ эпостарында бұл морфема көбіне басты кейіпкер мен оның әйелінің әкесінің есімдерінде ғана кездеседі. Бұл мифологиялық есім мен сөзжасам жүйесінің өзіндік ерекшелігін танытады. Ал “бөрі” сөзі осы семантикалық қатарға қойылғанда, ерекше реңкке ие болады» [5, 43 с.].

Оғыздардың он екі батырлық жырынан құралған «Қорқыт ата кітабында» Баяндүр ханның қызы, Қазан Салордың жары – Бөрілі сұлудың бейнесі жиі көрінеді [6, 16 б.]. Біз «Бөрілі» есімі тікелей «бөрі» сөзінен туындаған деп есептейміз. Бұл ретте Әбілғазы шежіресіндегі моңғол патшасы Бөрте-Шене мен Шыңғыс ханның жары – Бөрте сұлудың есімдері де бөрі тотеміне тікелей қатысты екені байқалады. Әйел есіміне қатысты «Бөрілі сұлу» тіркесі сұлулықпен қатар, ерлік, төзімділік, қайсарлық, рухани күш сынды адами асыл қасиеттердің жиынтығы ретінде берілген деуге негіз бар. Бұл атаулардың халық арасында киелі, құрметті есімдер саналуында да үлкен мән жатыр.

«Қорқыт ата кітабындағы» Байбөрі бегі мен Қазанбек ханның жары – Бөрілі сұлудың есімдері тек атау ретінде емес, олардың бойындағы ерлік, парасаттылық, сенімділік пен қайсарлық сияқты қасиеттермен қабаттасып берілген бейнелер екенін ескерген жөн. «Бөрі», «қасқыр» есімдері негізінен ұл балаларға қойылатын болса да, рухы биік, елдің жүгін көтерген қыз-келіншектер де бұл атауға лайық деп танылған.

Мәселен, «Қобыланды батыр» жырындағы:

«Болғаннан соң үш көкжал,

Тізе қосып үшеуі,

Көбіктінің көп жылқысын

Гүлетіп айдап жөнелді...» [7, 95 б.]

немесе:

«Оғыз қаған ұрпағы Қан-Төрәлі туралы жырда» айтылатын:

«О, бек жігіт, бас аман болса, қалпақ табылады.

Гяуурлар көп екен, соғысып қалармыз», – деп Сейілжан сұлу атын сабалап, қалың жауға бөрідей тиді» [6, 81 б.]

деген жолдар әйел бейнесін де бөрі символикасымен ұштастырып, оның рухани, ерлік сипатын ашып көрсетеді.

Бұл мысалдар бөрі образын – ерлік пен өрліктің, қайсарлық пен рухтың символы ретінде танытуға бағытталған фольклорлық сана үлгілерінің нақты дәлелі. Жалпы, мұндай наным өз бастауын ерте дәуірлерден алатындығын А.Қайбарұлы: Көкбөрі жөніндегі аңыздан 120 жыл өткенде, яғни, Күнбидің бесінші ұрпағына жеткенде, жыл сануымыздан бұрынғы 53 жылы Үйсін елі екіге бөлініп, Үлкен Күнби, Кіші Күнби деп аталғанда, Кіші Күнби Өжет тұңғышының атын «Бөрі» қояды.

Мына тұсқа келгенде, Көк Тәңірінің көк бөрі бейнесі ата-баба аруағына таман ойысып, этникалық санаға айнала бастайды. Қазақ арасында ислам діні орныққан тұста қазақтардың баласына «Нәби пайғамбар», «Расул елші» деген аттарды қойып, Алладан медет тілегені сияқты, Өжеттің ұлына – «Бөрі» деп ат қоюы да көк бөрі нанымының Көк Тәңіріге жалғасып жатқандығын нышандайды [8,46.], - деп көрсетеді.

Кезінде қазақ, қырғыз халықтарының арасында таралған аңыздардың тарихи негізіне ден қойған Ш.Уәлиханов, түркі-қазақ мифтері мен аңыздарының түпкі бастауларының бір екендігін көрегендікпен ескерткен болатын. Ол: «Қазақ пен қырғыз халқының ертеден келе жатқан мифі, аңызы оның ішіндегі ескі дәуірдегі көшпелі түрік тайпаларының түбі көк бөрі, көк бұқа, Төбе көз, Жалғыз көзді дәу туралы айтылатын аңыздар» [9, 266.] – деген тұжырым жасаған.

Адам баласының шығу тегін аң-құстармен байланыстыру, әсіресе, бөрі, марал, ит сияқты аңдарға қатысты тотемдерді кие тұту YI-YIII ғасырларда түркі қағанатының құрамында болған тайпалардың аңыз әңгімелерінде көбірек ұшырасады. Бұл құбылыс түркі халықтарының тарихи туыстығын, яғни тарихи-генетикалық байланысы барлығын айқындайды.

Осы салыстырулардан шығатын қорытынды: мифтің шығу төркіні ғұн дәуірімен сабақтас, бәлкім, одан да арғы кезеңдерден тамыр тартады. Мифтің түркі халықтары фольклорында кеңінен таралуы – дәстүрлі сюжетке арқау болған мифологиялық түсініктің осы топырақта қалыптасқандығының дәлелі дер едік.

Тотемдік хайуандарды қастерлеу Түркі қағанаты құрылған кезеңге дейін қанат жайса, кейінгі дәуірде ірі қағанаттың орнауына байланысты бұрынғы мифтік ұғымдар өзгеріске ұшырап, аңыздық прозаның басқа жанрларының тууына мүмкіндік жасады. Жалпы алғанда, осы аңыздық проза үлгілерінің басым бөлігі оғыздар заманындағы архаикалық таным-түсінікті аңғартып қана қоймайды, сонымен бірге ортақ арнадан бастау алған рухани кеңістік бірлігін де аңдатады.

Уақыт өте келе бөрі нагуалға, яғни, жеке адамдардың жебеуші рухына айналады. Ел аузында атақты Керей Жәнібек, Тата Есет батырлардың жебеуші көк бөрілері болған деген аңыздар бар [10,44б.]. Ал, «Оғызнамада» Оғыз қағанға ақыл айтушы, жол бастаушы болған Көк бөрі бейнеленді. Бұл жерде ықыласына бөленгеніне орай эпос туындысының бас қаһарманына айналған тұлғаның зор екенін аңғарту мақсатымен түркі халықтарына ортақ тотем - көк бөрімен байланыстырғанын байқаймыз. Ел нанымы бойынша, бұл батырлардың бойындағы ерен күш пен қайсарлық жоғарыдан - Тәңірінің өзінен бастау алып тұр. Бөрі – Тәңірінің ерекше ілтипатын жеткізуші.

Бөрі туралы наным-сенімдердің ел санасында терең бойлағаны сонша, ата-бабаларымыз бауыр еті – балаларына бұл «киелі жануардың» есімін беруді әлі күнге дейін үрдіс етіп келеді. Бұған ел арасында кең тараған Бөрібай, Байбөрі, Бөріқұл, Бөлітірік, Бөрілі сұлу тәрізді есімдер мысал бола алады. Түркі халықтарына ортақ мұра – «Алпамыс батыр»

жырындағы бас кейіпкердің әкесі Байбөрі аталуы да осындай үрдістің бір көрінісі болып табылады.

Бөрі тотемі түркі халықтарының арасында қалай кең жайылса, Бөрікұл, Бөрібай, Бөлтірік, Бөрі деген есімдер өзбек, қырғыз, монғол, башқұрт елдерінде де солай тараған.

Жалпы, көк бөріге қатысты наным-сенімдердің түп-тамыры тереңге кететінін зерттеуші А. Қайбарұлы да нақты деректермен дәйектейді. Ол: «Көкбөрі жөніндегі аңыздан 120 жыл өткенде, яғни Күнбидің бесінші ұрпағына жеткенде, біздің жыл санауымыздан бұрынғы 53 жылы Үйсін елі екіге бөлініп, Үлкен Күнби және Кіші Күнби болып аталады. Сол тұста Кіші Күнби – Өжет өзінің тұңғыш ұлына “Бөрі” деп ат қояды», – деп жазады. Бұл дерек көк бөрі бейнесінің сол дәуірдегі діни-нанымнан бастап, этникалық санаға дейінгі деңгейге көтерілгенін аңғартады. Көк Тәңіріне табыну мен көк бөріні қасиетті санау арасындағы рухани жалғастықты ол әрі қарай: «Қазақ халқы ислам діні орныққаннан кейін балаларына “Нәби”, “Расул” сынды есімдер беріп, Алладан медет тілесе, Өжеттің “Бөрі” есімін беруі – көк бөріні көктегі құдіретпен байланыстырғанын білдіреді» [8, 4 б.], – деп түсіндіреді.

Көк бөріге қатысты мифтердің тарихи негізі туралы алғашқы ғылыми тұжырым жасағандардың бірі – Шоқан Уәлиханов. Ол түркі-қазақ халықтарының көне дәуірдегі дүниетанымдық ортақтығын айта келіп: «Қазақ пен қырғыз халқының ертеден келе жатқан мифтері мен аңыздарының түпкі тегі – көк бөрі, көк бұқа, Төбе көз, Жалғыз көзді дәу туралы әңгімелерде жатыр» [9, 26 б.], – деген тұжырым қалдырған.

Адам баласының шығу тегін аң-құстармен байланыстыру, әсіресе бөрі, марал, ит сияқты жануарларға қатысты тотемдік сенімдер VI–VIII ғасырларда Түркі қағанаты құрамындағы тайпалардың фольклорында кеңінен көрініс табады. Бұл – түркі халықтарының этномәдени және тарихи-генетикалық тұтастығын дәлелдейтін айқын нышан. Тотемдік нанымдар мен мифтердегі ортақ бейнелер – көне түркілердің дүниетанымдық бірлігін паш ететін маңызды мәдени дереккөздер.

Жалпы қорытындыларға сүйенсек, көк бөріге қатысты мифологиялық түсініктердің бастауы ғұн дәуіріне, тіпті одан да көне заманаларға барып тіреледі. Түркі халықтарының ауыз әдебиетінде көк бөрі туралы мифтердің кеңінен таралуы – бұл нанымның жергілікті топырақта қалыптасып, дәстүрлі фольклорлық сюжеттің негізгі өзегіне айналғанын көрсетеді.

Көк бөріні киелі аң ретінде қастерлеу дәстүрі Түркі қағанаты құрылмай тұрып-ақ кең таралған болса, қағанат құрылғаннан кейін бұл бейне идеологиялық мәнге ие болып, мифологиялық прозаның жаңа жанрларын тудыруға түрткі болды. Оғыздар дәуірінен жеткен аңыздар тек архаикалық дүниетанымды ғана емес, сонымен қатар түркі әлемінің ортақ рухани кеңістігін де көрсетеді.

Уақыт өте келе көк бөрі бейнесі нағуалға, яғни жеке адамдардың жебеуші рухына айналады. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде атакты батырлар – Керей Жәнібек, Тата Есет сынды тұлғалардың көк бөріге ұқсап жебелеген рухтары болғаны туралы аңыздар кездеседі [10, 44 б.]. Сондай-ақ «Оғызнама» жырында Көк бөрі Оғыз қағанға жол көрсетуші, кеңесші ретінде суреттеледі. Мұндағы негізгі идея – Көк Тәңірінің қолдауы мен батырдың тектілігі арасындағы байланыс. Бөрі бейнесі арқылы эпикалық кейіпкердің ерекше қасиеттері мен ерлік рухы айқындалып көрсетіледі. Бұл ретте бөрі – Тәңірінің жер бетіндегі өкілі, рухани иесі ретінде бейнеленеді.

Бөріге байланысты наным-сенімдердің халық жадында терең орныққаны соншалық, ата-бабаларымыз көк бөрі бейнесін перзентіне есім ретінде беруді дәстүрге айналдырған. Бүгінге дейін кең таралған Бөрібай, Байбөрі, Бөрікұл, Бөлтірік, Бөрілі сұлу сияқты есімдер – осының нақты дәлелі. Түркі халықтарына ортақ эпостық мұра – «Алпамыс батыр» жырындағы басты кейіпкердің әкесі Байбөрі есімі де – осы дәстүрдің фольклорлық көрінісі.

Көк бөрі тотемі түркі халықтарының дүниетанымында маңызды рөл атқарғаны соншалық, ол өзбек, қырғыз, моңғол, башқұрт халықтарының да есім жүйесінде берік

орныққан. Бұл құбылыс – көк бөрі бейнесінің бүкіл түркі дүниесі үшін ортақ символ екендігін дәлелдейді. «Бөрілі байрақ астында

Бөгеліп көрген жан емен.

Бөрідей жортып келгенде,

Бөлініп қалған жан емен», – [11,136.] деп, Сүйінбай ақын жырлағандай бөрі бейнесі тереңге бойлай білген зерделі жанға түркі дүниесін кеңінен танытатын шын мәніндегі жарқын бағдаршам болмақ. Бөрі символикасының астары өте тереңде жатыр. Оны бір сөзбен жеткізу мүмкін емес. Сондықтан бөрі түркі халықтарының фольклорында төмендегідей тұлға ретінде танылады:

- Түркі халықтарының ілкі ата-бабасы болып табылады.
- Тұтастай бір халыққа немесе бір батырға қысылған шақта көмекке келеді (қол бастайды, жол көрсетеді т.б.)
- Дәрменсіз сәбилерді асырап өсіреді.
- Жеке нағуалына айналады.

Генеалогиялық мифтер, тотемдік түсініктер, ел аузындағы кең таралған ырым-тыйымдар мен ғұрыптар, эпостар мен шежірелерге жасалған талдау түркі халықтарының фольклорында бөрі бейнесінің тек киелі жануар ретінде ғана емес, Тәңірлік құдіреттің нышанына дейін көтерілгенін көрсетеді. Бұл бейне – халықтың діни наным-сенімі мен дүниетанымын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын танытатын символдық кілт ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар ол түбі бір түркі халықтарының ортақ рухани-мәдени болмысын айшықтайды.

Бөрі бейнесі түркі фольклорында түрлі жанрлар аясында көрініс табады. Ол ғұрыптық поэзиядан бастап эпостық жырлар мен халықтық прозаларға дейін кездесіп, әр жанрдың табиғатына сай әрқилы қызмет атқарады. Бұл бейне, көбіне, үш түрлі түсте – көк бөрі, ақ қасқыр, қара қасқыр кейпінде суреттеледі. Мұндағы түс символикасы да кездейсоқ емес: көк түс – аспан мен Тәңірдің белгісі ретінде қасиеттілік мәнге ие болса, ақ түс – тазалық пен пәктікті, ал қара түс – күш-қайрат пен қаһарды білдіреді.

Эпостық жырларда жыршы көркемдік әсерді арттыру мақсатында түрлі романтикалық бейнелеу құралдарына жүгінеді. Осы тұста ұлттық санамызда терең тамыр жайған бөрі бейнесі батыр тұлғасын асқақтата бейнелеуге жиі пайдаланылады. Мұндай шығармаларда «бөрі», «қасқыр» метафоралары батырдың қайсарлығын, жауына еш мүдірмейтін ержүректілігін, алғырлығын сипаттайтын көріктеу элементтерінің бірі ретінде көрінеді. Әсіресе, ауыстыру (метафора) тәсілі арқылы бөрі бейнесі батырдың болмысын ашуға ықпал етеді.

Мысалы, «Тама батыр» жырындағы мына жолдар батырдың қаһармандық сипатын асқақтата түсу үшін қолданылған бөрі метафорасының жарқын көрінісі болып табылады:

(келесі үзінді қоса беріледі, қажет болса толықтырып енгізем). «Мен Ноғайлы деген ер едім,

Асылы туған төре едім,

Азулы туған бөрі едім,

«Ындыс пенен қалмақты

Талқандармын», – деп едім» [12,284б.], –

деген шумақта батыр өзін асыл төреге, азулы бөріге балайды. Бір кездері қараша халықпен қан араластырмай, асыл тұқымға баланған төрелердің бүгінгі ұрпақтарының өзі талай ғасыр өтсе де, үш жүздің құрамына кірмей, өздерінің шығу тегін нұрмен, түндіктен енген жарық сәулемен байланыстырады [39,16б.].

Батырлар образын сомдауға арналған поэзия үлгілерінде «қасқыр» сөзімен бірге «арлан», «бөрі», «көкжал» сөздерінің де жиі кездесетіндігін байқауға болады. Мәселен, дауылпаз ақын Махамбет Өтемісұлы өзінің даңққа бөленген сәттерін:

«Исатайдың барында

Екі тарлан бөрі едім,

Қасарысқан дұшпанның

Екіталай болғанда

Азыққа етін жеп едім», – [13,225б.] –

деген өлең жолдарымен бейнелеген. Мұндай ұқсастық жыраулардың бір-бірінен дайын ой-оралымдары мен стереотипті айналымдарды алуы, трафареттік бейнелеу құралдарын қолдануы ауыз әдебиеті туындыларының өзіндік ерекшеліктерінің бірі болып табылатындығына ғалым Б.Абылқасымов та жан-жақты тоқталып өтеді [14,84б.].

Бөрі символикасының астарында ата-бабаларымыздың дүние, әлем, жаратылыс туралы танымымен қатар ерлік пен қайсарлық, бірсөзділік пен адалдық жөніндегі моральдық қағидалары, ұстанымдары да бой көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, бөрі ер адамның, халық қаһарманының символы болып табылады. Бөрінің ер адамның нағуалы болып табылуы, оны метофоралық, теңеулік қолданыстарда пайдалануға себепші болған. Бөрінің символ түрінде немесе эпитеттік, метафоралық, теңеулік қолданыстарда көрініс беруіне қарай қарай шығарманың да туындаған дәуірін анықтауға болады.

Қорытынды. Жоғарыда айтылған тұжырымдар мен пайымдауларға сүйене отырып, қазақ фольклорындағы бөрі бейнесіне мынадай анықтама беруге негіз бар: «Бөрі – халықтың діни наным-сенімі мен дүниетанымын танытатын, тотемдік сипатта көрініс табатын, жан-жақты сомдалған күрделі образ».

Қазақ эпостарындағы бөрі бейнесінің типологиялық және генеалогиялық негіздеріне арнайы назар аударып, оның фольклордағы функциясы мен көркемдік орнына талдау жасауға тырыстық. Осы бағыттағы зерттеу барысында бөрінің түрлі фольклорлық жанрларда әрқилы кейіпте көрінуі оның күрделі әрі көпқырлы бейне екендігін көрсетеді. Атап айтқанда, мифтер мен тотемдік нанымдарда бөрі – жоғары саналы рух, тылсым күш иесі, қиын-қыстау сәттерде жол сілтеуші, Тәңірінің жер бетіндегі шапағатты бейнесі ретінде суреттеледі.

Саралай қарағанда, көк бөрінің тотемдік деңгейге көтерілуі мен ол туралы фольклорлық сюжеттердің қазақ, қырғыз, алтай, моңғол халықтары арасында кеңінен таралуы, бір жағынан, бұл халықтардың тарихи туыстығын танытса, екінші жағынан, олардың рухани-эстетикалық ойлау жүйесінің ортақ бастау көзден тарайтындығын дәлелдейді.

Түркілердің ежелгі сенімі бойынша: «Көкте көк Тәңірі, жерде көк бөрілі көк Түрік бар. Бұл екеуінен құдіретті ештеңе жоқ» деген қағида кейінгі ұрпаққа өнеге ретінде жетіп отыр. Мұндай ұстаным бөрі бейнесінің тек мифтік сипаттағы жануар емес, ұлттық символ ретінде қалыптасқанын көрсетеді.

Бөрі бейнесіне телінген қасиеттер – ерлік пен өрлік, адалдық пен тұрақтылық, отансүйгіштік пен күрескерлік – түркі халықтарының ерте дүниетанымынан бастау алып, фольклордағы қаһармандық типтердің рухани өзегіне айналған. Бұл тұрғыдан алғанда, бөрі – ер адамның, халық батырының рәмізі ретінде орныққан.

Қорыта айтқанда, қазақ фольклорында бөрі – тек мифтік әңгімелердің ғана емес, көркемдік-философиялық ойдың да кейіпкері. Ол – көне дәуірлерден жеткен наным-сенім жүйесін бойына сіңірген, бейнелік әрі идеялық тұрғыдан жан-жақты сомдалған күрделі тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қасқабасов.С. Қазақтың халық прозасы. –Алматы: Ғылым, 1984. –128 б.
2. Қазақтың мифтік әңгімелері. / Құрастырып, түсініктерін жазғандар: Ш.Ыбыраев, П.Әуесбаева / – Алматы: Ғылым, 2002.-320 б.
3. Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. /Көркемдік дәстүр жалғастығы/. Зерттеу. Алматы: Ғылым, 1997.-244 б.
4. Егеубаев А. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі /X-XII ғ./ Дис.док – Алматы,1999.-338 б.
5. Наурызбаева З.Ж. Мифоритуальные основания казахской культуры /на материалах фольклорных текстов/-Алматы, 1994.-139 с.

6. Марғұлан Ә.Х. Қорқыт ата өмірі мен эпсаналары // Жұлдыз, 983. № 3. Б. 139-166
7. Батырлар жыры. Қобыланды батыр. – Алматы, 1986
8. Манас. Қырғыз халқының батырлық дастаны 1-кітап. –Алматы, 1961.-264 б.
9. Уәлиханов Ш.Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. – Алматы: Жазушы, 1985.– 560 б
10. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. –368 б.
11. Аронұлы С. Ақиық. Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар. – Алматы: Жазушы, 1975. –140 б.
12. Батырлар жыры. Т.І. – Алматы: Жазушы, 1986. – 264 б.
13. Досмұхамедұлы Х. Исатай-Махамбет. –Алматы: 1991. – 256 б.
14. Абылкасимов Б.Ш. Жанр толғау в казахской устной поэзии. –Алматы: Наука, 1984. – 120 с.

Нұрайым Нұрқабылова¹, Береке Даулетхановна Жұмақасева²

2- курс магистранты¹
П.ғ.к., СДУ профессоры²

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ӘДЕБИ МОТИВ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ «АҢЫЗДЫҢ АҚЫРЫ» РОМАНЫНА МОТИВТІК ТҰРҒЫДА ТАЛДАУ

Аңдатпа: Мақалада көркем мәтіндегі мотивтің табиғаты мен қызметі жан-жақты қарастырылады. Әдеби мотив – жазушының шығармашылық қолтаңбасын айқындайтын маңызды категория ретінде қарастырылады. Мәтіндегі мағыналық қабаттарды талдауда мотивтік әдістің маңыздылығы, құрылымдық ерекшелігі мен интермәтіндік сипаттары талданады. Зерттеу нысаны ретінде Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы «жалғыздық», «махаббат», «ар азабы», «ар тазалығы» мотивтері алынып, мотивтің қайталануы, контекстегі мәні мен символдық сипаты мысалдар арқылы ашылады. Мотивтік талдау арқылы прозалық мәтіннің терең мазмұндық құрылымын танытудың әдіснамалық негіздері ұсынылады.

Түйін сөздер: мотив, көркем мәтін, көркемдік құрылым, символизм, интермәтіндік байланыс, «Аңыздың ақыры», авторлық позиция.

Әдеби мотив – жазушының шығармашылық ерекшелігін айқындайтын маңызды категориялардың бірі. Көркем мәтіндегі мағыналық қабаттарды мотивтер негізінде қарастыру арқылы шығарманың идеялық мазмұнын, әдеби дәстүрмен және тарихи-әлеуметтік контекспен байланысын тереңірек ұғынуға болады. Қазақ прозасындағы мотивтер мен лейтмотивтер мәтіннің көркемдік құрылымына әсер етіп қана қоймай, оны интермәтіндік деңгейде түсінуге мүмкіндік береді.

Мотив әдеби ұғым, ғылыми термин ретінде әр түрлі сапада біршама зерттелген. Қазақ әдебиеттануы мен фольклористикасында оның түрлерін, қызметін анықтауға бағытталған жекелеген еңбектер бар. Көркем шығармаға мотивтік талдау жасағанда алғаш профессор Н. Жуанышбеков өз еңбегінде мотивтік талдауға мынадай анықтама ұсынады:

“Мотивтік талдау – көркем мәтін мен кез келген семиотикалық нысанға постструктуралистік көзқарас тұрғысынан қараудың бір түрі. Егер құрылымдық поэтикада мәтін қатал иерархиялық деңгейлерге бөлінсе, мотивтік талдау мұндай деңгейлер жоқ екенін, мәтін түгелдей мотивтер арқылы өріліп тұратынын алға тартады. Яғни, мәтін құрылымы анық, айқын емес, керісінше, бір-біріне шырмалған жіптерге ұқсайды. Бұл тәсілде мәтінді талдау бірлігі ретінде дәстүрлі сөз, сөйлем емес, мотив алынады. Мотив – мәтінде түрлі деңгейлерде қайталанып, өзгеріп, өзара байланысып, шығарманың қайталанбас көркемдік болмысын қалыптастыратын маңызды элемент” [1, 70 б.].

Көркем мәтінді мотив арқылы оқыту барысында оның нақты белгілерін атап, бекіту маңызды қадам. 2020 жылы Киев Ұлттық Лингвистикалық Университетінің зерттеушілері “Мотив теориясы мен лингвистикалық талдау әдістері” атты зерттеу жұмысында мотивті автоматтандыру мәселесін алға тартып, көркем мәтіннен мотивті анықтаудың 5 белгісін атады. Олар:

1. Қайталану жиілігі.
2. Контекстегі әсерлілігі. Мотивтің контекстегі әсері оқырманды елең еткізерліктей болады.
3. Контекстегі маңыздылығы. Мотив оқиға желісінің маңызды бөлігінде, шарықтау шегінде не шешімінде пайда болады.
4. Сюжетпен байланысы. Мотив оқиға желісінің логикалық біртұтастығын сақтайды.
5. Символдық сипаты. Мотивтің көркем мәтіндегі символмен сәйкес келуі оның маңыздылығын арттырады. [2]

XX ғасырдың басындағы прозадағы мотивтер әдебиеттің ұлттық, кезеңдік ерекшеліктерін айқындайтын категория деуге толық негіз бар. Әдеби мәтіндегі мотивті әр қырынан қарастыру ерекшелігін, маңызын анықтауға негіз болады. Ж. Сыдықова прозадағы мотивті бөліп қарастыру туралы мынадай пікір білдіреді: “Поэзияда мотивтің мәні көп міндет атқаратын, жиі кездесіп отыратын ерекше мағыналық жүкті көтеретін арнайы тірек сөздерде болады деген пікірге назар аударған жөн. Лирикадағы мотивті анықтаудың өз жолдары бар. Прозадағы мотивті бөліп қарастыру оның әдебиеттің басқа тектеріндегі мотивтерге қарағанда прозадағы өзіндік белгілерін, қызметтерін ажыратады. Оның ішінде әңгіме жанрын қарастырғанда мағыналы мәнді ең кішкентай құрамдас бөлігін - мотивті сюжет және композициямен байланыстыра отырып талдау жасау шығарманың көркемдік ерекшеліктерін анықтауда, автор идеясын ашуда реттілік тудырып, жалпы оның әдебиеттанудағы рөлін көрсетуге ықпал етеді” [3, 32 б.].

Ә. Кекілбаевтың “Аңыздың ақыры” романы терең психологиялық иірімдерге толы тарихи-философиялық көркем шығарма. Романдағы Алмас хан есімімен танылатын кейіпкер ХІҮ ғасырдың әйгілі қолбасшысы, Мауереннахр мен көптеген Шығыс елдерін бағындырған Әмір Темірдің прототипі. Ә. Кекілбаев “Аңыздың ақыры” романында Әмір Темірдің өмірінің соңғы жылдарындағы толғаныстары арқылы билік, махаббат пен пендешілік, еркіндік, жалғыздық туралы терең ой қозғайды.

Романдағы жеке-жеке мотив дәрежесінде сюжеттік қызмет атқарып тұрған басты мотивтер: жалғыздық, махаббат, ар тазалығы, ар азабы

“Жалғыздық” ұғымының мотив ретінде танылу белгілері: қайталану жиілігі; контекстегі ерекшелігі, маңыздылығы; сюжетпен байланысы; символдық сипаты. “Жалғыздық” сөзі романда 64 рет кездесіп шығарманың лейтмотиві қызметін де атқарады. Романдағы басты кейіпкерлердің әрқайсысы өзінше “жалғыз”. Әмірші өмірдің өткіншілігін ойлап, сыр бөлісуге сенімді адам таппай рухани жалғыз болса, кіші ханым Әміршінің көңілін өзіне бұра алмай жалғыздықты сезінеді. Әміршінің ішкі күйзелісін сипаттап, шығарманың өзегіне айналған “жалғыздық” мотиві романда былайша көрінген:

1. “Көктемнің майда самалындай әлдебір майса сезімнен мұның жанында пәлен жылдан бері тапжылмай жатып алған қаттылық пен қатыгездіктің меңіреу тоңы біртіндеп мүжіле түскендей, қараптан-қарап отырып әлденеге елегізіп, бір түрлі жалғызсырағандай болды” [4, 24 б.].

2. “Кешке абажадай кең бөлмеде самсай маздаған самала шырақтар жарығында өзінің мынау ұлан асыр жарық жалғанда жалғыз екенін ойлап елегізді” [4, 25 б.].

3. “Бұл түнде де тас қараңғыда алау оттың жарығында жападан-жалғыз отырғандай. Түнек қараңғының түкпір-түкпіріндегі жымысқы көздердің бәрі бұны көреді, ал бұл төңірегін тас қып қымтап алған тас қараңғының тасасында не болып, не қойып жатқанынан атымен бейхабар. Ол адамдық тіршіліктің күндізгі бейнетін бір кісідей-ақ тартқанмен, түнгі ләззатынан біржола мақұрым...” [4, 29 б.].

4. “Ерен болмыс, жалпақ әлеммен жапа-жалғыз бетпе-бет қалған бала шуақ сорған жылы топырақтың үстінде ұзақ маужырайды. Өзі тілімен түсіндіріп бере алмастай бір тұңғық сырларға алғаш түйсігеді” [4, 47 б.].

5. “Қайта мынау аспан мен жердің арасында күдік пен үміттің тайталасына түсіп, жалғыздықтың тар қапасында жапа шеккенінен сонау қара жерден табаныңды бір елі көтермей, күнкөрісті күйттеген күйкі тірлігі дұрыс емес пе еді... Онда мынау құжынаған көп адамның қақ ортасында жалғыздықтың жапасын шегетін ішқұса тірліктен бейхабар оңаша қыстақта күнін көре бермес пе еді” [4, 56 б.].

6. Осы бір аңылжыған жалғыздық көптен бері арқасына аяздай батып жүр. Көзге шыққан сүйелдей боп, өзге көптен жеке тұратын дара тіршілік әбден жүйкесіне тиіп біткенді. Бауырындағы балаларын әке боп, қойнындағы қосағын жар боп қызықтамаққа да мұршасы болмапты. Бауырынан өрген ұрпақ бұл мейірім білдіруге үлгермей жатып, ат жалынан тартып мініп, алды-артына кетіпті. Ол сол баяғы үйде де, түзде де құдай жалғыз, бұл жалғыз қалпында келе жатыр. [4, 105 б.].

Автор Әмірші арқылы рухани жалғыздықтың, Кіші ханым арқылы физикалық (жұпсыз) жалғыздықтың мағынасын береді. Бұл “жалғыздық” мотивінің романдағы маңыздылығын арттырып, интегралдық деңгейде бой көрсетуіне мүмкіндік береді:

1. “Кіші ханым бұндай сейілдерден сергіп оралудың орнына жалғыздықтың, құмардан шығып қызығын көрмеген ыстық ынтықтың, өне бойын өртше жалап бара жатқан сағыныштың, әлденеге елегізген түсініксіз мұң мен қол-аяғын бірдей тұсап қойған амалсыздықтың, мына дүниеге келгелі алғаш рет бастан кешіріп отырған, өне бойын білдіртпей кеміріп жатқан қырық сезімнің басы қырық жаққа тартқылаған әрі-сәрі хәлдің – соқталаңына түсіп әбден қалжырап қайтады да, қара көлеңке сарайдың ішінде екі қолы алдына сыймай отырады да қояды” [4, 70 б.].

2. “Бұның жанын жан- жақтан жапатармағай талап жатқан сағыныш пен жалғыздықтың, күдік пен күмәнның, шамырыққан намыс пен наланың қорқау төбеттерінің ырылы оның да құлағына жетіпті” [4, 77 б.].

3. “Бәйбіше құсап қазына жимай, қолындағысының бәрін шашып, көк мұнара салдырғандағы көңілін тапқаны осы ма? Бәрі де әншейін алданыш қана... Мынау қу бас жалғыздықтың алдындағы қорқыныш тудырған бос сандырақ. Кез келген кеудесінде жаны бар мақұлқаттың бәріне тиесілі жұптық өмір бұған бұйырмағаны” [4, 87 б.].

Мотивтің контекстегі әсерлілігін арттыру үшін автор шендестіруді қолданады. Мұнымен автор өмірдің өткіншілігін құмның сусымалылығымен бейнелейді.

1. “Сусыма құм баянсыздықтың тылсым құдіретін танытқысы келгендей, құп-қу жүзіне жолап кеткен сәл таңбаны жалмап жұтып жатыр” [4, 1 б.].

2. “Төрт жыл бойы жорықта жүрді. Жүз мың аттың тұяғының баспаған жері жоқ. Сонда күндердің күнінде осының бәрін де дәл мынадай қып жел үйіріп, құм жұтып қоя ма? Адам деген неменің ғұмыры ұйтқып-ұйтқып басыла қалатын қырдың желіндей құр әншейін өткінші нәрсе ғана болса, тұсында соның әрбір ұсақ-түйегін жіпке тізіп тіркеп бағатын адамның жады да мына сусыма құмдай тұрлаусыз бірдеңе екен ғой. Сонда анау аспан мен мынау жердің арасында баянсыздықтан басқа ештеңе болмағаны да. Басқасының бәрі - өткінші, тек баянсыздық қана мәңгілік пе? Кім біліпті, солай болса, солай да шығар” [4, 3 б.].

Сонымен қатар, “жалғыздық” мотиві символдық сипатта да көрінеді. Шөл дала Әміршінің құлазыған көңілін тап басып сипаттайды:

1. Шөлдің есірік дауылы талай-талай керуендерді құм астына көміп те кеткен. [4, 2 б.]

2. Күні бойы көкжиекте қырық құбылып жөңкіліп жүрген көк сағымның арылғанын күтеді; бесін ауа сағым қайтып, көкжиек аршылғанда сол баяғы бері де келмей, әрі де кетпей сұлық көлбеп жатқан шөлді көреді [4, 54 б.]

3. Шаһар сыртында манаурай керіліп ақ сұр шөл жатыр. [4, 55 б.]

4. Дария артта қалды. Әлгінде анталай қарап тұрған қара тобыр да алыстай берді. Құба шөл, құла тұз басталды. [4, 123 б.]

5. Барған сайын тынысы тарылып барады. Қабынған өкпесіне бір жұтым ауа іздегендей пердені ысырып, сыртқа көз салды. Сол баяғы құба шөл. [4, 124 б.]

Романдағы Әміршінің “жалғыздықтан” жапа шеккен ішкі күйзелісінің шиеленіскен тұсында пайда болатын келесі мотив - “махаббат”. “Махаббат” мотивінің белгілері: контекстегі маңыздылығы, контекстегі әсерлілігі, сюжетпен байланысы. “Махаббат” мотиві шығарманың негізгі ойын ашуға қызмет етіп, сюжеттің біртұтастығын сақтап, автор идеясын жеткізуге қызмет ететін жетекші мотивтердің бірі. “Махаббат” мотиві шығармада екі түрлі сипатта: Әмірші мен Кіші ханымның арасындағы үміт пен күдік арқылы және Жаппардың кіші ханымға деген шынайы сезімі арқылы көрінеді. Әміршінің кіші ханыммен рухани байланыс орнатып, жалғыздықтан арылғысы келгенімен оны сыр бөлісуге сенімді адам ретінде тани алмауы Әміршінің де, кіші ханымның да трагедиясы. Ол шығармада былай көрініс табады:

1. Өлтіріп-өшіріп, күйдіріп-жандыратын шоғынан гөрі шуағы, естен тандырар сиқыр күлкісінен гөрі кісі қиып кете алмастай жұмсақ мұңы, нұры мол, ұялшақ, биязы, махаббатқа адал әйелдердің түр-түсі әдетте солай келеді деседі. Манағы көрген көк мұнарада бейнеленген махаббат та әлгіндей әйелге тән махаббат [4, 24 б.].

2. Сырласып, құса таратуға кіретін сырды бейбітшісі емес, уыздай жап-жас бейтаныс бойжеткен. Атын да білмей, асығыс ұшырасып, айрылысып кеткен көп кәнізактың біріндей Кіші ханым осы кезге дейін өзіне бір тіл қатып көрген емес. Әмірші, міне, отыз жылдан асыпты, ешкіммен сырласып көрмепті. Қазір барып Кіші ханымға не дейді? Абажа бөлмеде атымен жат бір әйел, бір еркек не бітірмек, не сөйлеспек? Үлбіреген бала қыздың өзінің әйелі екені шын. Ол түгілі бүкіл байтақ шаһар, ондағы әр үй, әр адам Әмірші дегенде тік тұрады. Бүкіл ел тік тұрады. Жарты әлем аузына қарайды. Бірақ жарты әлем толы жанның ешқайсысымен іш ашысып сырласа алмайды. Кіші ханым да-сол жарты әлемді жайлаған жұмыр басты пенделердің бірі. Мынау оңаша сарайға екеуден-екеу қамалғандарына әлденеше күн өтті. Бірақ батылы жетіп күйеуінің қасына келе алмады. Неткен тамұқ дүние... Ашса-алақаныңдағы, жұмса-жұдырығыңдағы жарты әлемдегі жан біткеннің жаны да, тәні де-бәрі өзінікі, бірақ бәрі жат... Бәрі де бұдан тек бұйрық қана күтеді. Бұрын ол өзінен басқалардың бәрі де өкіметтің өктемдігі деп аталатын көзге көрінбес қыл тұзақпен шандулы, тырп етерге дәрмен жоқ тозақ торда екенін жақсы білетін. Бірақ ондай тордан өзін азатпын деп ойлайтын. Бүгін кеп байқаса, сол өзгелерді матап келген қыл тұзақ, енді, міне, өзінің деаяқ-қолын шырмай бастапты. Жұрт бұрын әміршінің көзі мен сөзінен қорқатын болса, енді, міне, Әмірші де жұрттың көзі мен сөзінен қорқатынды шығарыпты [4, 25 б.].

“Махаббат” мотивінің контекстегі әсерлілігі мен маңыздылығы қатар көрінеді. Әмірші мен Кіші ханымның арасындағы физикалық жақындық жан жақындығына ұласа алмайды. Ал Жаппардың Кіші ханымға деген сезімі шығарманың шиеленісті нүктесі екені оқырманға белгілі. Жаппардың сезімі Әміршінің ішкі құлдырауы мен Кіші ханымның үрейін айшықтайды:

1. Көк мұнара күннен-күнге өсе түсті. Бірақ сарай жақ шеті кетіп тұр. Жаппар сол кетіктен хан бағына қарап телміреді де отырады. Ертең-ақ көзінен бір-бір ұшатын әсем көріністі қимағандай, әлгі кетікті бітегісі келмейді. Оны бітесе, хан бағында хор қыздарынша асыр салып ойнаған қырық сұлу да біржолата ғайып болады. Жасыл алаңқайда мамырлап басып қырық сұлу сейілге шығады. Ортасындағы басына жарқ-жүрқ еткізіп елден ерек сәукеле киген ханым. Олардың айдын жиегіне кеп иіріле қап жаңа мұнара жаққа қарап тұрғанын көргенде, Жаппар өзін пейіштің тас төбесінен қарап отырған жаратқан иенің өзі екенмін деп қалатындай [4, 64 б.].

2. Сөзінің зая кетіп жатқанын сезген шебер әңгімесін кілт доғарып, әріптесінің жүзіне қарап еді, талайдың қас-қабағын аңдып қалған әккі көзі жас жігіттің өзгенің бәрін ұмыттыратын бір аңсар сезімнің құшағында тұрғанын біле қойды. Ол Жаппардың ой атаулыдан атымен ада, тұнжыр жанары тесіле қарап қалған жаққа көз тастап еді, ту-ту

төменде, өз бағындағы жасыл алаңқайда нөкерін ертіп мұнараға қарап тұрған ханымды көрді [4, 65 б].

“Махаббат” мотиві шығармада символдық сипатта да көрінеді. Кіші ханымның бойындағы тазалық, нәзіктік, ойнақылық Жаппардың мұнараның сәулетін туындатуына шабыт береді. Демек, көк мұнара - Жаппардың Кіші ханымға деген сезімінің белгісі:

1. Көз алдына әнеугүні күйменің терезесінен желмен ойнап бара жатқан желбірек шәйі көлең ете қалды. Жаппар көктен іздегені жерден табылғандай қуанып кетті. Бұл мұнара да тап сондай жеп-жеңіл, тап сондай ойнақы болуға тиісті. Мұнараны керген жанқапелімде әлдебір арудың сонау зеңгір аспандағы ақ періштелердің біріне ұмсына созған ақ білегі екен деп қаласың [4, 61 б].

Шығармадағы “ар тазалығы” мотиві романның негізгі идеясын құрап тұрған жетекші мотив. “Ар тазалығы” романдағы бас кейіпкердің бірі Жаппар және Кіші ханыммен тікелей байланысты. Жаппар өз сезімдерін Кіші ханымға қол тигізбей, өнер арқылы білдірді. Жаппардың махаббатынан ғажайып өнер туындысы дүниеге келді. Бірақ Әміршінің рухани құлдырауы мен жалғыздығы өнер құдіретін арсыздыққа балап, Жаппарды жазалауға алып келеді. Романдағы бұл мотивті “өнер” мотиві деп те алуға болады, бірақ Жаппар романдағы бастан-аяқ ары, жаны таза кейіпкер екенін және ғажайып өнер туындысының адамның ар тазалығынсыз туындауы неғайбыл екенін ескерсек, ар тазалығы бірінші орынға шығады.

Ал Кіші ханым романдағы Әміршіні шын сүйген кейіпкер, бірақ Әміршінің бойындағы қатыгездік, күдік, жақсы көруге қабілетсіздік Кіші ханымның сезімін бағаламауға, оны жазықсыз жазалауға алып келеді. Сәйкесінше, Жаппар мен Кіші ханым романдағы Әміршінің рухани құлдырап, адамға деген сенімі, рухани құлдыраған сәтіндегі қатыгездігінен жазықсыз жапа шеккен екі кейіпкер болып саналады. Жаппар мен Кіші ханымның осы әділетсіздікке тап болуы, шығармадағы басты “ар тазалығы” мотивінің туындауына әсерін тигізеді:

1. Мұнара уәделі уақытта бітті. Алыс жорықтан оралған Әміршінің алдынан күнге шағылысып күлімдеп тұрды. Жаппар мұнараны Әміршінің әдейі арнап келіп көргенін, таңырқап ұзақ тұрғанын, қатты сүйсініп аттанғанын түгел естіген. Бірақ сарайдан хабар болмаған. Бір күні талма сәскеде әдейі шабарман кеп, сарайға жүр дегенде, Жаппар алдында сый-сияпат күтіп тұрмағанын бірден біле қойғанды. [4, 66 б.]

Ал Әмірші Кіші ханымға тіл қатпай, үш ай бойы жанына жуымай жазалайды:

2. Кіші ханым соңғы үш айдың ішінде әбден арып кетті. Әр қилы түске боялған шытыра терезеден түскен ала шабыр көлеңкеде отыра-отыра өңі сілтіге салған сүйектей бозарып барады. Бұрынғы сәл қыбыр етсе, дір-дір етіп тырсыып тұратын жұмыр мойны сылынып қапты; үнжұрға сүйегі сойдыып-сойдыып шығып кеткен. Жанарынан да нұр жоғалып, көзінің айналасын мынау бөлменің ішіндей қара көлеңке кіреуке жайлап алыпты. [4, 67 б.].

“Ар тазалығы” мотиві де романда символдық сипатта көрінеді. Әміршінің өмірінің соңында түз құсы түсіне кіріп, кінәсіз құсқа тажал төнгенде Әмірші шырылдаған шарасыз құсқа аяушылық білдіреді. Әмірші оның Жаппардың бейнесі екенін кеш аңғарады. Сәйкесінше, Әмірші бейсаналы түрде Жаппарды жазықсыз жазалағанын мойындайды:

1. Сол баяғы құба шөл. Құла шағылдар шақырайған күн көзіне қарсы шығар қайрат таба алмай, қорғасын боп балқып жатқандай, аттың бәрі малтығып келеді. Шөлден қашқақтаған бір кешкене түз құсы шарықтап ұшып та кетпей, жер бетіне түсіп жорғаламай да, ұшып-қонып, күйменің құрдым көлеңкесіне тығылып секектеп еріп келеді. Әмірші дүниеде осы бір шынашақтай құстан басқа ештеңе қалмағандай, шегір көзін соған қадап апты. Бармақтай құстың мына жанталасы қандай мағыналы. Тамағы бүлк- бүлк етеді. Жер апшысын қуырып бара жатқан қызыл жадын аптаптан жанын қоярға жер таппай шыр-шыр етеді. Бәлкім мына тірлікте одан басқа ешқандай мағына да жоқ шығар. Одан асқан әрекеттің бәрі мәнсіздене түсетін болар. Әрекет неғұрлым алапаттана түскен сайын бар мән, бар қасиетінен адалана түссе керек. Мынау алапат аптаптың арғы ат асы – жібекше желпитін майса самал емес пе еді. Әуелде дүниені шаң-тозаңнан арылтсам деп ескен ұялшақ леп өз құдіретіне еліге-еліге, еліре-еліре жер бетіндегі түгел күйдіріп-күйрететін

мүңкір-нәңкірге, демінен ажалшашыраған қызыл аптапқа айналмады ма... Әне, бейшара құстың табанын шоқ барып, қанатын жалын боп шарпып, көрер көзге құртып жіберер түрі бар. Әмірші тажал тасқынына қылар қайраны болмай, жан ұшыра секектеген кішкене мақұлықтың ақтық азабын көргісі келмегендей көзін тарс жұмып алды[4, 124 б.].

Романның мән-мазмұнын арттырып, шешімін көрсететін келесі мотив - “ар азабы”. “Ар азабы” мотиві шығармада шебер психологиялық тереңдікпен түс арқылы беріледі. Әмірші түсінде соқыр жігітті көріп, оның Бас шебер екендігін таниды. Көзінің нұры тайған Бас шебер оған “барар жерің бәрібір жердің асты” деп Әміршінің жазасыз қалмайтындығын меңзейді. Бұл Әміршінің өзін өзі жазалауы еді:

1. Шаршы әлемдегі әрбір тірі пенденің құлағына көк найзаның сүңгісіндейсуық естілетін айбарлы Әмірші атағынан да тайсалатын түрі көрінбейді. Күс-күс қос шеңгел кеңірдегіне тақап қалыпты.

– Қорықпа, – деді әлдебір қырылдақ дауыс, – барар жерің бәрібір жердің асты... Әмірші айран-асыр. Бұл қалай? Баяғыда тілін кестіріптастамап па еді? Пышағы жалаңдаған жендеттің қан-қан бір кесек етті көзінше жерге лақтырып тастағаны қайда? Ендеше әлгі жексұрын дауыс қайдан шықты? [4, 125 б.].

Сонымен қатар, “ар азабы” мотиві символдық сипатта қара тас арқылы беріледі. Әмірші түсінде Қағбадағы қара тастың қанша ұмтылса да ұстатпай қоюын өзінің кінәсіз адамды жазалағанына жориды:

1. Ал сонда түсінде күлді көмеш фәни тіршілікте күнәға талай батқан былайғы жұрттың ешқайсысына бұл етпестен тып-тыныш жатқан қағбаның қасиетті қара тасының бұл жуып кетсе болды, маңайлатпай, сырғанақтап шыға келетіні несі? Әлде ар жағындағыны айтқызбайбілетін жаратқан иенің қырағы көзі бұның көкірегіне мықтап орнығып алған өзі тектестерге менсінбей қарайтын астамшылық сезімді аңғарып қалды ма екен? [4, 138 б.].

Романда «жалғыздық», «махаббат», «ар азабы», «ар тазалығы» - сынды жетекші мотивтерден бөлек «үрей», «сөз», «үнсіздік», «күнә», «сыр», «пенде» лейтмотивтері шығарманың мәнін арттырып, автордың ұстанымын оқырманға айшықтауға қызмет етеді. Жоғарыдағы мотивтер интегралдық деңгейде бой көрсеткен негізгі мотивтер болса, кіші лейтмотивтер дисперстік деңгейде интегралдық сериядағы мотивтердің романда шешуші қызмет етуіне атсалысып тұр.

Қорыта айтқанда, «Аңыздың ақыры» романында көркемдік-идеялық тұтастықты қалыптастыратын басты құралдардың бірі – түрлі мотивтердің үйлесімді өрілуі. Жалғыздық, сезім, күмән, ар азабы мен таңдаудың азабы секілді мотивтер кейіпкер әлемін жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Әрбір мотив кейіпкерлердің ішкі күйзелісін, тарихи жағдайлармен бетпе-бет келгендегі жан арпалысын бейнелейді. Аңыз бен ақиқатты астастыра суреттеген шығармада мотивтер оқырманды тек оқиғалар желісімен емес, кейіпкердің жан әлемімен, рухани ізденістерімен де үндестіреді. Бұл – автор шеберлігінің, терең философиялық көзқарасының дәлелі. Демек, романдағы мотивтер жүйесі тек тақырыптық қызмет атқарып қана қоймай, көркем шығарманың мазмұнын тереңдетіп, оның рухани салмағын арттырып тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Джуанышбеков Н. Проблемы современного сравнительного литературоведение. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 149 с.
2. Koliesnik, I. O. Literary Motif of Pain: Theory and Methods of Linguistic Analysis. Kyiv: Kyiv National Linguistic University, 2020
3. Әңгіме жанрын талдау амалдары: оқу құралы. Ж.Ж.Сыдықова - Алматы: С. Демирел атындағы университет, 2010. - 144 б.
4. Махаббат мұнарасы: Роман және хикаят. - Алматы: Раритет, 2005. - 188 бет. - “Алтын қор” кітапханасы.

Ерсайын Мышанович МОЛДАСАНОВ¹,
ф.ғ.к., доцент Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан
Нуржан Буранович АБДУВАЛИТОВ²,
PhD, доцент Низами атындағы ТМПУ, Өзбекстан

ДРАМАЛЫҚ ТУЫНДЫЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада драмалық туындыларды оқытудың өзіндік ерекшеліктері жайлы сөз болады. Драмалық туындыларды оқытудағы қиыншылықтар және бұл жайлы әдіскер ғалымдардың пікірлері келтірілген. Сондай-ақ, драмалық туындыларды оқытуды зерттеу әдісін пайдаланудың жолдары жан-жақты қарастырылып, оны қолданудың жолдары көрсетіп өтілген. Мақалада драмалық туындыларды оқытуда зерттеу әдісінен тыс, дидактикалық ойындардан тиімді пайдаланудың жолдары туралы сөз қозғалады. Нақты айтсақ, Шекспирдің «Гамлет» трагедиясын оқытуда рөлдік-ойын түрінен пайдаланудың жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: драматургия, сахналық шығарма, көркем мәтінді талдау, оқыту әдістері, тиімді тәсілдер, интербелсенді әдістер, оқыту технологиясы.

Жалпы орта білім беретін мектептің 5-11-сыныбына арналған «Әдебиет» пәні оқу бағдарламасының «Түсінік хаттында» былай делінген: ұлттық және әлем әдебиеті үлгілерін оқыту арқылы оқушылардың рухани әлемін, эстетикалық талғампаздығын дамытуда, оларды өзіндік пікірлеуге сәйкес білім, ептілік, дағдыларын қалыптастыруда оқытудың озық және заманауи әдістерін кеңінен қолдануды талап етеді.

Көркем шығармадағы әдеби кейіпкерлердің сыни тұрғыдан зерттеуге әдеби білім беру тәжірибесінделогикалық тізбекпен сұрақ қою, мәтін бойынша тапсырмалар құрастыруға бағытталған әдіс-тәсілдердің бірі – зерттеу (эвристикалық) әдісі. Өйткені, бұл әдіс арқылы белгілі бір шығарманы жан-жақты талдауға, оқушылардың рухани дүниесі мен эстетикалық талғамын қалыптастыруға, оқушыларды белсенді ойлауға, проблеманың шешімін табуға, көркем сөйлеуге, сөздікпен жұмыс істеу қабілеттерін дамытуға қол жеткізуге болады.

Зерттеу (эвристикалық) әдіс шығарма авторы тарапынан ілгері сүрілген құлықтылық, көркемдік, әлеуметтік немесе философиялық мәселелерді анықтау негізінде мәтінді зерттеу арқылы амалға асырылады. Бұл процесте мұғалімнің негізгі міндеті – оқушыларға көркем шығармадан проблемаларды іздеу, оның шешімін табуға көмектесу. Сондай-ақ көркем мәтінді талдауда оның түр мен жанрлық ерекшеліктерінің мәнін түсіндіру, шығарманың композиция және сюжеттік құрлысына талдау жасау, ойын жүйелі түрде ретімен, нақты дәлелдерге сүйене отырып жеткізу мәселелері де қарастырылады.

Жанр мәселесін сөз еткенде, соңғы кездері әдебиетті оқытуға тиісті ғылыми мақалалар немесе әдістемелік құралдарда негізінен эпикалық-лирикалық шығармаларды оқыту мазмұны кеңінен үйренілген, драмалық шығармаларды үйренуге деген көзқарас жоқтың-қасы.

Әрине, драмалық шығармаларды оқытудың ерекшеліктері оны оқуда немесе талдауда нақты әдіс-тәсілдерді талап етеді.

Осы орайда белгілі әдіскер-ғалым Қ.Йулдошев орынды атап өткендей, «драма оқырман қиялының ұштап, кейіпкерлер портретін нәзік қимылдар арқылы айналадағы дүниені, табиғат көрінісін елестетуді талап етеді. Оқырман драмалық типтегі шығарманы жай ғана тұтынушы ретінде оқи алмайды, драмада жазылмаған, көздеген тұстарын елестетіп, автормен серіктес бола білуге, өз қиялынан пайдалана білуге мәжбүр болады. Драмалық шығармаларды оқу оқырмандар ортасында кең жайылмағанының себебі осында» [1, 193].

Оқытудың эвристикалық әдісі аясында жұмыс істеу драмалық шығармалардағы әрбір іс-әрекетті, ым-ишараны немесе сөзді түсінуде оқушылардың интеллектуалдық қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады.

Драмалық шығармаларды талдау тәсілдері әр алуан, сонымен бірге қызықты. Сондай-ақ, оқушылардың қатысуымен жанды түрде өткізіледі. Рөлдік ойын – драмалық шығармаларды жан-жақты талдаудағы негізгі тәсілдердің бірі. Бұл жағдайда әрбір дарамалық кейіпкердің ішкі және сыртқы портретін, сөйлеуген сөзіндегі ерекшелігін көре білу маңызды саналады.

Автордың сөздерін жағдайға байланысты әр түрлі жағдайда оқып жеткіізуге болады. Бірақ әдеби кейіпкердің сөйлеген сөздерін олардың көңіл-күйіне (салмақты, байсалды, шаршаған немесе ашушан) қарап жеткізу қажет. Сонымен драмалық шығармаларда болмыстың мәні кейіпкерлердің іс-әрекеті мен сөйлеу әрекетін қабылдау негізінде амалға асырылады.

Жалпы орта білім беретін мектептеәлем әдебиеті үлігілерінен драмалық шығарманы оқыту 9-сыныпта Шекспирдің «Гамлет» трагедиясы мысалында көруімізге болады. Драмалық туындыны талдауға жалпы 4 сағат ажыратылған. Шығарманы жан-жақты талдауда, әрине оқу бағдарламасының төмендегі басқыштарына назар аудару жөн: «Шекспирдің өмірі мен шығармашылығы туралы қысқаша мәлімет. Шекспирдің «Гамлет» драмасы дүниежүзілік драматургияны дамытудағы қосқан үлесі. Драмадағы адамгершілік сезімдерді, отбасы намысы мәселелерді қызу тартыстар негізінде түсіндіру. Гамлет – жан-жақты шиеленістерге негізделген тұлғасезімдері мен отбасылық ар-намыс мәселелерінің көркем түсіндірмесі. Гамлет образында көрініс тапқан адам психикасының күрделі жақтары. Гамлеттің өзін-өзі қорлауы. Гамлет пен Офелия, Гамлеттің басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасы. Спектакльде парыз бен махаббат, адалдық сияқты тақырыптардың тоғысуы».

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, «Гамлетті» оқытуда оқушыларды логикалық ойлауға, қосымша білім алуға, ізденуге бағыттайтын оқытудың эвристикалық әдісі аясында тиімді әдістерді ұтымды таңдай білудің маңызы зор. Зерттеу әдісі оқушыларға теориялық ұғымдарды, әдеби құбылыстардың заңдылықтарын білуге, сол арқылы көркем шығармаларды талдау жолдарын меңгеруге көмектеседі.

Бұл жағдайда төмендегідей іс-шаралар амалға асырылады:

- 1) оқулықтан, қосымша әдебиеттерден немесе БАҚ-дан тақырып бойынша материалдар жинау және саралау;
- 2) мұғалімнің қойған тапсырмасы негізінде көркем мәтінінің кейбір бөліктері бойынша сұрақтар құрастыру;
- 3) шығарманың композициясы мен сюжетін талдау жасау;
- 4) әдеби кейіпкерлерді салыстырмалы зерттеу жоспарын құру;
- 5) көркем шығарманы әдебиеттің басқа жанрларымен немесе өнердің басқа түрлерімен байланыстырып түсіндіру;
- 6) тақырып бойынша жазба жұмыстар жүргізу және т.б.

Трагедияны талдауда ремаркадан бастап кейіпкерлердің көзқарасы, өз сөзі, автордың стилі, қолданылған бейнелеу құралдары, тілдік мүмкіндіктер ескерілуі керек. Кейіпкерлер арасындағы қақтығыстардың көрінісіне назар аудару оқушыларға шығарманың идеясын түсінуді жеңілдетеді. Демек, «Трагедия жанрында адам өмірінің күрделі де, аса тартысты кезеңдері осы дау-дұмай тудырған әлеуметтік-рухани себептерге қатысты қамтылған. Жан күйзеліске ұшыраған адамды бейнелеу, рухани бейненің көркемдік өрнектелуі белгілі бір жанрдың талабына сай жүзеге асады. Драмадағы адам өміріндегі трагедиялық шындықтар шығарманың жетекші идеялық-көркемдік бағытын құраса, трагедиядағы қайшылықтардың өткірлігінің соншалықты, олар апатқа апарумен қатар, тұтас бір кезеңнің әлеуметтік-рухани өміріне әсер етеді» [2, 26-27].

Соңғы жылдары білімділік, дамытушылық, тәрбиелік мақсаттағы дәстүрлі дидактикалық ойындардың қолдану аясы біршама кеңейіп, білім сапасын арттыру, оқушылардың оқу іс-әрекетін, шығармашылық қабілетін, өз бетінше ойлауын дамытудың негізгі құралына айналды.

Драмалық шығармаларды оқытудағы дидактикалық ойындар әдебиеттің сөз өнері ретіндегі мүмкіндіктерін танытатын факторлардың қатарында екенін айта кеткен жөн.

Дидактикалық ойындардың құрылымын құрайтын сюжетті-рөлдік ойындар да әдеби білім беру үдерісін жетілдіру, оқушының белсенділігін арттыру, көркем шығарманы түсініп, сөз құдіретін сезіну қабілетін дамыту жағынан өте тиімді.

Бұл технологияны қолдануда төмендегілер ескерілуі қажет:

- а) көркем шығармада көтерілген өмірлік маңызды мәселені анықтау;
- ә) оқушылармен бірлесе отырып сабақ сценарийсын жасау;
- в) оқушылар арасында рөлдер мен олардың міндеттерді бөлу;
- ж) мәселені шешу жолдарын анықтау [3, 185].

«Гамлет» трагедиясын сюжеттік-рөлдік ойын технологиясы негізінде оқытуда оқушыларды шағын топтарға бөліп, шығармадағы белгілі бір сахналық көрініс дайындап, көрсетуге болады. Бұл жағдайда әр топқа мәтінді еркін таңдау құқығы беріледі. Топтар сахналарды дербес таңдайды, сценарий жасайды және рөлдерді бөледі.

Мұғалімнің міндеті – оқушыларға ойын сипатына қарай бағыт-бағдар беру, оларға қойылатын талаптарды, бағалау критерийлерін хабарлау, жұмыс бойынша нақты нұсқаулар беру. Әр топта сценарийдің авторы, рөлді ойнаушылар және сабақты техникалық жағынан қамтамасыз ететін оқушылар тізімі қалыптастырылады. Көркем шығарманы сахналау үшін сценарий жасауда екі түрлі көзқарас бар екенін өткізілген тәжірибелер көрсетіп отыр.

Ш.Норматованың айтуынша, «Бірінші – шығармаға негізделген фильмге сүйену, актерлердің іс-әрекетіне еліктеп, көпшіліктің көңілінен шыққан эпизодтарды сахналау. Екінші тәсіл – күтпеген, кейде мән берілмеген эпизодтарды сахналау және өз бетінше сценарий жасау» [4, 19] тиімділігі маңызды.

Айта кету керек, жоғарыда аталған тәсілдердің ерекше артықшылығын сахналауға қатысты келесі процестің мысалы арқылы көрсетуге болады:

Театрда немесе теледидарда спектакль қою, актерлардың шеберлігіне еліктеу арқылы кейіпкерлердің рухын жаңғырта білу, қимыл-қозғалыс, декорация, киім таңдауы біршама жеңіл. Өзіндік сценарий жасау ерекше өзіндік жандасуды талап етеді. Олар жағдайды өз ойынша бейнелеуге, оқиғаны, кейіпкерлерді еркін түрде талдау арқылы ашып беруге бағытталады. Мәселенің күрделілігі мен маңыздылығы сонда, жалпы мәтінге сүйену қиынырақ болса да тиімдірек.

Трагедиядағы әрбір кейіпкердің сөзіндегі немесе іс-әрекетіндегі астарлы мағынаны оқушыларға түсінуде мұғалім кейіпкерлердің даралығын, олардың өзара қатығыстарын, олардың сөйлеуі, ым-ишарасы, іс-әрекеттері арқылы айқындау үшін сұрақтар қоюы керек.

Мысалы, бірінші көріністерің мазмұны туралы келесі сұрақтарды қою арқылы көруімізге болады:

1. Шығарма кейіпкерлерімен танысу. Кейіпкерлердің сыртқы түрі, табиғаты немесе жасы туралы көзқарасыңды түсіндір? Бұндай жағдайда қандай деректерге сүйендің?
2. Оқиға суреттелген мекен, қатысушылардың киімдері немесе өздерін ұстауы, кейіпкерлердің болашақ өмірі туралы сенде қандай елес қалдырды?
3. Гамлет, Горацио, Марсель сұқбаттарында қандай адамгершілік қасиеттер бейнеленген? Мұны қалай түсіндің?
4. Аруақ образына жүктетілген міндеттер нелерден тұрады?
5. Әке аруағы мен Гамлет образы ортасындағы сұқбатта қоғам мүшелерінің рухани әлемінің деңгейі қаншалықты көрініс тапқан деп ойлайсың?
6. Қарама-қайшылықтар, өзара тартыстар образдардың мақсаты мен мүддесін қаншалықты көрсете алған?

Талдаудың маңызды шарты трагедиядағы қайшылықтың түп-тамырын ашуға мән беру болып табылады. Мәтінмен жұмыс жасау барысында оқушыларға оқиғалардың динамикасы қоғам мәселелеріне, әлеуметтік қатынастарға, адамдардың көңіл-күйіне және заман рухына байланысты дамитынын түсіндіру керек. Автор «өз дәуірінің мәселелерін, әлеуметтік-философиялық оқиғалары мен оған қатысушы кейіпкерлерді жоғары деңгейге

көтереді, соңғы Ренессанс дәуіріндегі барлық Еуропа елдеріндегі әлеуметтік-саяси дағдарысты, жалпы адамзаттық тарихи маңызы бар қайшылықтарды, ғасырлар бойы қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық формациялардың алмасу процесін бейнелейді. Әрине, трагедияның мазмұны бұл процесті тікелей суреттемейді, бірақ кейіпкерлердің психологиясында, ойларында, іс-әрекетінде терең мағына жатыр, пьесада бұл өзгерістердің адам санасына қалай әсер ететіні көркемдік құралдар арқылы көрсетіледі. Гамлет үшін мәселе корольді өлім жазасына кесу емес, кек алу емес, оның неліктен болғанын, адамның міндетін, өмірдің мәнін түсінуде болды»[5, 16-17].

Автордың мақсатын бейнелеу мәтін бойынша мәнерлеп оқу, түсініктеме беру, сөздікпен жұмыс жасау сияқты жұмыстарды орындаумен тығыз байланысты. Бұл орайда мұғалімнің үлгісі оқушыларға шығарманың мәнін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қозокбой Йулдош, Муҳайё Йулдош. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Камалак, 2016. – 193-б.
2. Миркосимова М.М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари. Пед. фан. док. ... дисс. автореф. –Тошкент, 1995. –26–27-б.
3. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – 185-b.
4. Normatova Sh. Adabiyot darslari samaradorligini oshirishda o'yin texnologiyalari // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2018. – № 6. – 19-b.
5. Тўхлиева Д.Б. “Ҳамлет” нинг ўзбекча таржималари. – Тошкент: НизомийномадагиТошкентдавлт педагогика университети, 2014. – 16–17-б.
6. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. <http://ijmmu.com> editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.
7. Nurjan B. Abduvalitov, Ergash B. Abduvalitov, BaurjanN. Sayfullaev. "Methods of comparative analysis in the study of samples of uzbek and world literature"<https://spast.org/techrep/article/view/4576>

Назгүл Жақсылыққызы Мұратбаева

«125 Taldyqorgan» мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Талдықорған қаласы, Жетісу облысы

ӘДЕБИ ЭССЕ ЖӘНЕ ӘДЕБИ СЫНИ ШОЛУ ЖАЗУДЫ ҮЙРЕТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Андатпа: Мақалада «Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған (оқыту қазақ тілінде)"Қазақ әдебиеті" пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу Бағдарламасының» «Салыстыру және бағалау» бөлімінің әдеби эссе және әдеби сыни шолу жазу дағдыларын дамытудың тиімді жолдары қарастырылған және жеке тәжірибеден жұмыс үлгілері қоса ұсынған. Мақалада әдеби сынның түрлері сыни хабарлама мен әдеби сыни шолудың өзіндік ерекшеліктері түсіндіріледі. Сыни шолудың эсседен айырмашылығын қарастырып, әдеби эссе және әдеби сынның жанрлық ерекшеліктеріне теориялық анықтамаларын және сыни шолудың құрылымын ұсынады. Әдеби эссе құрылымын: кіріспе, негізгі, қорытынды бөлімдерін жазу талаптарына тоқталып, тезис, аргумент келтіру ретінкөрсетеді. 7 сынып оқушыларына арналған түрлі деңгейдегі жазылымалды талдау жұмыстарының үлгілері мен оқушылардың сыни пікірлерін қалыптастыруға ықпал ететін тапсырмаларын ұсынады.

Кілт сөздер: әдеби эссе, әдеби сыни шолу, әдеби сын, жанрлық ерекшелік, жазылым дағдылары, тезис пен аргумент, оқушының сыни пікірі.

Кіріспе.

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі № 399 бұйрығына 36-қосымша «Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған (оқыту қазақ тілінде)"Қазақ әдебиеті" пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлігілік оқу Бағдарламасында» «Салыстыру және бағалау» бөлімінің оқу мақсаттарының жүйесінде I оқу тоқсанында сыни шолу, II тоқсанда әдеби эссе, III-IV тоқсандарда сыни шолу мен әдеби эссе, туған өлке әдебиеті бойынша сыни шолу жазу көзделеді. «Салыстыру және бағалау» бөлімі қазақ әдебиеті пәні мазмұнының ең күрделі бөлімі, білім алушылардың көркем шығарманың басқа көркем туындылармен ұқсастығын, басты ерекшелігін салыстыру, қазақ әдебиеті мен әлем әдебиеті аренасындағы орнын талдау, тарихи және көркемдік құндылығын, заманауилығы мен жаңашылдығын бағалау, әдеби эссе мен әдеби сын жазу дағдыларын дамытуға бағытталады. Оқу мақсаттары жоғары ойлау деңгейін қалыптастыруға негізделген 4 бөлімшеге жүйеленген: «Тарихи және көркемдік құндылығы», «Заманауилығы мен жаңашылдығы», «Әдеби эссе», «Әдеби сын». Біз өзіміздің 7 сыныпта оқушылардың әдеби эссе және әдеби сыни шолу жазуға дағдыландыру тәжірибеммен бөліскім келеді. Аталған сыныпта әдеби эссе жазуда шығарманы ұлттық құндылық тұрғысынан талдап жазса, «Әдеби сын» бөлімшесінде әдеби шығарманың эстетикалық құндылығы туралы сыни шолу жазуы тиіс.

I бөлім «Әдеби эссе жазу» бөлімшесін оқыту

Оқушылардың әдеби эссе жазу дағдыларын дамыту жазылымалды тапсырмаларын сапалы құрастырып, көркем шығарманы егжей-тегжейлі талдауына қолдау көрсетуімізден бастау алады. 7 сынып оқушыларының көркем шығарманы ұлттық құндылық тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазуға үйрету жолдарымен бөліскім келеді.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, оқушылар эссе жазуда тақырып бойынша мол ақпарат берумен шектеліп жатады. Эссенің өзіне тән жанрлық ерекшеліктері:

Эссе – прозалық әдеби жанр. Француз тілінен аударғанда «очерк» немесе «нобай» деген мағынаны білдіреді. Эссе автордың дара әсерін, белгілі бір мәселеге қатысты көзқарасын көрсетеді. Ол белгілі бір сұраққа толық жауап бермейді, тек сол мәселеге қатысты өз ойын немесе әсерін көрсетеді. [3] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Бір нәрсенің әсерінен болатын толғаныстан туған шағын әдеби шығарма» деген анықтама беріледі. Эссе – білім алушының пәндік білімі мен білігін танытатын қорытынды жазба жұмыс түрі. Эссе – оқушының, қысқаша айтқанда, ойлау жұмысы, яғни оқушының нақты бір өзекті сұрақты шешуі. Әдеби эссе көркем шығармаға негізделеді. Автор оқыған көркем шығарманың өзіне қандай ой салғанын, әсерін, дәлелдер келтіре отырып, түйген ойын жазады. Жанрлық ерекшелігі: көркем шығарма негізінде жазылады, кіріспе, негізгі және қорытынды бөлімдері болады. Эсседе ой еркіндігі бағаланады. Сөз санына шектеу жоқ. Тақырыптағы мәселеге қатысты автор өз қорытындысын береді. 7-сынып бойынша эссе көлемі - 150-170 сөз. Кіріспе – 30-40 сөз, негізгі бөлім – 70-80 сөз, қорытынды - 40-50 сөз болуы мүмкін.

Эсседегі сөйлемдер саны: кіріспе бөлімі 3-5 жай сөйлем; негізгі бөлім 3-5 азатжол, әр азатжолда 5-8 сөйлем; қорытынды бөлімде 4-6 сөйлем жеткілікті болады.

Әдеби эссе жазуды жеңілдетудің тиімді тәсілі - тақырып бойынша эссе қадамдарын құрастырып ұсыну. Төменде бірнеше тақырыптар бойынша құрастырылған эссе қадамдарын ұсынып отырмын.

Эссе жазу қадамдары (жазылым дағдысы әлсіз оқушылар үшін):

«Қасқыр қасқырлығын жасамай қоймайды» деген халықтың санасына сіңген тұжырымның мәні неде деп ойлайсыз? (М.Әуезовтың «Көксерек» әңгімесінің эстетикалық құндылығын бағалап, әдеби эссе жазыңыз.)

- 3 сөйлеммен тақырыпты түсіндіріп жазыңыз.

- 4-ші сөйлем: қасқырдың өзіне тән негізгі ерекшелігі туралы пікіріңізді жазыңыз (тезис)

- 5-ші сөйлем: Пікіріңізге түсінік беретін сөйлем жазыңыз. (Олай дейтінім, ...)

● 6-10-сөйлемдер: «Қасқырды қанша асырасаң да, орманға қарап ұлиды» деген мәтелге әңгімеден қандай дәлелдер келтіруге болады? Көксерек қасқырға тән қандай әрекеттер жасады? Сіз бұл әрекеттерін табиғат заңдылығына жатқызасыз ба, неге? Адамдардың тарапынан қасқырға жасалған қандай қатыгездіктерін атар едіңіз? Егер адамдар бұны жасамағанда, Көксерек Құрмашты жазым қылмас па еді? Ойыңызды дәлелдеңіз? Көксерек Құрмашты тануы мүмкін бе? Әжесінің Көксеректі бастан теуіп, баласының өліміне кінәлағаны жайлы не ойлайсыз? Осы оқиғадан не түйдіңіз?

● 11-14 сөйлемдер: Табиғатты адам басқара ала ма? Табиғат заңдылығы адамдардың қалауына көне ме? Осы әңгіме сізге не үйретті?

Тақырып: «Еркіндік, тағылық, суықтық: Көксерек» (М.Әуезовтың «Көксерек» әңгімесінің эстетикалық құндылығын бағалап, әдеби эссе жазыңыз.)

Эссе жазуқадамдары:

- Еркіндік деген не? (тақырыпқа түсінік)
- Тағылық деген не? (тақырыпқа түсінік)
- Суықтық деген не? (тақырыпқа түсінік)
- Осы сөздер әңгімеден қандай хабар беріп тұр? (мәселенің өзектілігін түсіну сөйлемі)
- Бұл сөздер неліктен Көксерекке қатысты қолданылды? (тезис)
- Автордың суреттеуіндегі бөлтірік-Көксеректің портреті мен мінез-құлқын сипаттап беріңіз. (аргумент)

● Нағыз түз тағысы болған Көкшолақтың қандай іс-әрекетін мысал ететін едіңіз? (аргумент)

● Көксеректің қойшы балаға тап берген картинасында қандай суықтық сезілді? (аргумент)

● «Қасқырды қанша асырасаң да, орманға қарап ұлиды» деген сөздің мәнін Көксеректің Құрмашқа жасаған әрекетімен байланыстыруға болады ма? Неге? (эссе бойынша түйін)

● Көксерек оқиғасы адамзатқа не үйретті? (эссені әсерлі аяқтау сөйлемі)

Тақырып: «Сөздің пірі – Сүйінбай» (Сүйінбай мен Қатаған айтысының эстетикалық құндылығын бағалап, әдеби эссе жазыңыздар).

Тақырыпты түсінуін білдіретін сөйлемдер: Сүйінбай мен Қатағанның айтысы туралы ақпарат жазыңыз.

Тақырыптың өзектілігін білдіретін сөйлемдер: Сүйінбайдың осы айтыста қандай қырлары көрінді?

Тезистік сөйлем: Бұл айтыс қазақ халқына нені дәлелдей алды?

Тезистіқолдаушысөйлем: Неге?

Аргумент. Сүйінбайдың Қатағаннан негізгі артықшылығы не болды?

Дәлел, мысал, дәйексөз: Қандай дәлел келтіресіз?

Түйін. Сүйінбайдың сөздері нені дәлелдеді? Оның сөз саптау шеберлігі туралы бір сөйлем жазыңыз.

Тұжырым. Осы сөз таластыруда Сүйінбай халықтың есімен сүйсіндірді?

Аргумент.Сүйінбай Қатағанның мысын қалай басты?

Дәлел, дәйексөз. Айтыс мәтінінен нақты дәлел келтіріңіз.

Түйін. Айтыстың қай тұсы оқырманның патриоттық сезімін тербейді? Мақтаныш сезімің оянды ма?

Тұжырым.Сүйінбайдың айтысу шеберлігі туралы бір тұжырымыңызды жазыңыз.

Тезиске қайта оралып, ойды түйіндеу: Мұхтар Әуезов Сүйінбай ақынды «Жетісу ақындарының алтын дінгегі» деп бағалауының себебін жазыңыз.

Эссені қорытындылаушы ой түйіні: Сүйінбайдың биіктігі неде?

Эссені әсерлі аяқтау: Жамбыл ақынның «Менің пірім – Сүйінбай, сөз сөйлемен сыйынбай!»- деуінің мәнінде деп ойлайсыз?

Шортанбай Қанайұлының «Зар заман» толғауын ұлттық құндылық тұрғысынан талдау тапсырмаларының үлгілерін ұсынып отырмын.

Топ ішінде жазылымалды талқылау.

Проблема ұсыну: ұлттық құндылықтарымыздың әлсіреп, елдігіміз жойылудың аз алдында қалуына басты себеп отарлаушылық болды ма? Тарихи деректерге сүйеніп, осы сұраққа жауап іздеп көріңіздер.

Қосымша ойлану үшін проблемалық сұрақтар:

1. Қазақ даласын отарлаудың қандай негізгі шаралары елді зарлатты және ол толғауда қаншалықты көрініс тапты?

2. Халқымызда «құлдық сана» қалыптасқанына өмірден қандай мысал келтіресіз немесе қандай да бір ғалымдардың пікірлерін негізге алуға болады?

3. Егер қазақ елінде отарлау жүргізілмегенде, біздің еліміздің бүгінгі мәселелерінің қайсысы мүлде болмас еді?

4. Сіз бүгінгі заманның Шортанбайы болсаңыз, осы заманның қандай проблемалары үшін зарлап, жырыңызға қосар едіңіз?

«Зар заман және Шортанбай» тақырыбына тарихи шолу жасап, мәліметтерге сүйене отырып эссе жазу.

Жазылым алдындағы талқылау.

Проблема ұсыну: ұлттық құндылықтарымыздың әлсіреп, елдігіміз жойылудың аз алдында қалуына басты себеп отарлаушылық болды ма? Тарихи деректерге сүйеніп, осы сұраққа жауап іздеп көріңіздер.

Қосымша ойлану үшін проблемалық сұрақтар:

1. Қазақ даласын отарлаудың қандай негізгі шаралары елді зарлатты және ол толғауда қаншалықты көрініс тапты?

2. Халқымызда «құлдық сана» қалыптасқанына өмірден қандай мысал келтіресіз немесе қандай да бір ғалымдардың пікірлерін негізге алуға болады?

3. Егер қазақ елінде отарлау жүргізілмегенде, біздің еліміздің бүгінгі мәселелерінің қайсысы мүлде болмас еді?

4. Сіз бүгінгі заманның Шортанбайы болсаңыз, осы заманның қандай проблемалары үшін зарлап, жырыңызға қосар едіңіз?

Осындай талқылау жұмыстарынан кейін оқушыларға әдеби эссені жазу анағұрлым жеңіл болады. Әдеби эссе жазу қадамдарын былайша құрастырып, ұсынуға болады.

Тақырып: «Зар заман және Шортанбай» тақырыбына тарихи шолу жасап, мәліметтерге сүйене отырып эссе жазу.

Тақырыпты түсінуін білдіретін сөйлемдер: Шортанбай Қанайұлы - қазақ тарихындағы «Зар заман» кезеңінде ғұмыр кешіп, отарлық езгіге түскен қазақ халқының тағдырын, мұң-зарын жырлаған ақын. Автор «Зар заман» толғауында сол дәуірге дейін болған қазақ қоғамындағы ұлттық құндылықтардың өзгергенін, биліктің ауысқанын, адамдардың ниетінің бұзылғанын, отаршылықтың ушығуын және халықтың шұрайлы жерлерден айырылуы себебімен қатты күйзелуін баяндайды.

Тақырыптың өзектілігін білдіретін сөйлемдер: Шортанбай өзі өмір сүрген кезеңді «Зар заман» деп жырлауының қандай себептерін білеміз? Ақын зар заман белгілерін ашып көрсете алды ма?

Тезис (сөйлем түрінде): Менің ойымша, қазақ елінің басына отарлаумен бірге ауыр кесепат тиді. Ол - елдігіміздің, ұлттық құндылықтарымыздың жойыла бастауы.

Тезисті қолдаушы сөйлем: Неге? Олай дейтінім, өлең мазмұнынан білетініміздей, біздің шұрайлы қоныстарымыздан қазақтар ойыстыра көшіріліп, өзге ұлт өкілдері қоныстандырылды.

Аргумент. «Ресей 1891 жылы қазақ даласын патша меншігі деп жариялады. ...1880 жылы Ресейде астық шықпады. Елді ашаршылық жайлады. Салдарынан қазақ жеріне қоныс аударушылар саны күрт көбейді», - дейді тарихшы Ерлан Алтай. Алашшыл Ә.Бөкейханов: «Қазақ даласында қоныс аудару уческілерін кесіп беру кезінде ессіздік жүріп жатыр... Мал шаруашылығына пайдалы алқаптарды, шабындықтарды, қысқы жайылымдарды, егістіктерді, жақсы суаттарды, уческіге межелеп алды. Ал, қазақтарға тау-тасты, сортаңдарды, батпақтарды, сусыз даланы қалдырды», - дейді. Ал Шортанбайдың: «Елге егін

жайлады, байға қоңсы жоламас» деуінің себебін осыдан түсіне аламыз. Қазақ өз жерінде өзі қысастық көріп, жайлы қонысынан кетуге мәжбүр болғанда, зарламай қайтсін?

Дәлелдеме бойынша ойды түйіндеу. Әр халықтың басты құндылығы – тілі, жері, тарихы мен салт-дәстүрі, ал зар заманның салдарынан осы құндылықтарымыздан айырылудың аз алдында қалдық.

Тұжырым жасау. Әр ұлт өзінің ата-бабасынан қалған ұлттық құндылықтарын қасық қаны қалғанша қорғаған, сақтауға тырысқан. Осы орайда, бүгінгі біздің ұлттық құндылықтарды қастерлеу деңгейіміз көтеруді қажет етеді.

Аргумент. Әртүрлі мәдениет, салт-дәстүрлері бар халықтардың көрші болуынан тұрмыс-тіршіліктеріне өзгерістер енуі – заңдылық.

«...Жылқының етін жемес-ті, жағаласқан мына жау», «Арам сулы балаға атаның сөзі ұнамас» деген жолдардан көшіп келген ұлттардан қазақ халқына ішімдік ішу, шошқаның етін жеу, өз ойын бүкпей айтамын деп үлкендердің жолын кесу сияқты жат әдеттер беріле бастағанын көреміз. Бүгінгі күні «үлкеннің бетінен алып, төсіне шабатын» жастардың көбейіп кетуі, ата-анасын асыраусыз, баланы қараусыз қалдыру жағдайларының белең алуы - «Үлкенге - құрмет, кішіге - ізет» сақтаған ұлттық құндылығымыздың жойылып бара жатқанының дәлелі.

70 жыл бойы Ресейдің қолтығының астында қалған қазақ халқы орыс тілін жетік меңгеріп, тіпті қазіргі ұрпақтары ана тілін білмейтін деңгейге түсті. Әлі күнге дейін қазақтардың бір-бірімен орысша сөйлесуі қалыпты сияқты көрінеді.

Дәлелдеме бойынша ойды түйіндеу. Ал бір орыс қазақша сөйлесе, ол мақтауға тұрарлық жетістік сияқты қабылдануы – «құлдық сана» салдары деп ойлаймын.

Тұжырым жасау. «Тіл – ұлттың жаны» дегендей, біз өз тілімізді өшіру арқылы, өз ұлтымыздың болашағын өшіруге атсалысып жатырмыз-ау...

Қорытынды (1 азатжолмен)

Тезиске қайта оралу: «Зар заман» мен Шортанбай бүгінгі қазақ қоғамына басты құндылықтарымыз: ел мен жер, тіл, бірлік мәселесіне бей-жай қараудың елдігімізді жоғалтуымызға әкеліп соқтыратынын ескерткенін түсінуіміз керек.

Эссені қорытындылаушы ой түйіні: Әр заманның өз Шортанбайлары болады. Асылы, сол заманның зарын дер кезінде біліп, танып, елінің мұңын мәселе ретінде көтеруінде.

Эссені әсерлі аяқтау: «Ақындықтың басты шарты- Басты алса да, шындықты айту емес пе?»- деп, М.Шахановтың тілімен айтқанда, Шортанбай «Зар заман» жырымен бізге сол дәуірдің ащы шындығын тайға таңба басқандай жеткізе білді.

Бірте-бірте білім алушылар эссе жазу қадамдарын өздері құрастыруды үйренеді. Тәжірибемізде эссенің тақырыбын беріп, эссе жазыңдар дегенде, оқушылар аргументтер келтіруді ұмытып, шығарманың мазмұнын баяндаумен шектелетінін байқаймыз. Сондықтан эссенің тақырыбын ашу үшін, оқушылармен бөлісетін ойларын жоспарлап, қадам-қадаммен жүйеге келтіріп алуға дағдыландыру керек. Бұл тақырыптан ауытқымай немесе үстірт баяндап шықпай, эссенің құрылымын сақтап, дәлелді жазуға және сөз санын жеткізуге көмектеседі. (Үздік эссе жұмыстары 1-3-қосымшаларда ұсынылды)

Эссе жұмысын бағалау критерийлерін былайша құруға болады.

1. Эссе құрылымы сақталады (кіріспе, тезис; негізгі: дәлелдеу, тұжырым; қорытынды).
2. Негізгі бөлімде дәлелдері нақты, сенімді, тұжырымды;
3. Тілінде көркемдегіш құралдарды қолданады;
4. Сөз санының нормасы сақталады;
5. Орфографиялық, пунктуациялық сауаттылық сақталады;

II бөлім «Әдеби сын жазу» бөлімшесін оқыту.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, әдеби сын жазуды үйрету оңайға соғып жатқан жоқ. Оқушылардың, олардың ата-аналарының біразы бұл тапсырманың тым қиын екенін және балаларға еш қажеті жоқ, әдебиетші боламын деген балалар орындасын деген сияқты теріс көзқарас білдіргендері рас. «Егер сіз сыншы болсаңыз...» - қандай проблемаларды талдауға

назар аудару керек дегенде, осы әлеуметтік талдауға (шығарма – қоғамға және қоғам мүшесі оқырманға не береді?!) деген мәселеге көңіл бөлу керек [5]. Әдеби сынның шығармадағы әлеуметтік проблемаларды талдауға, оқырманның өміріне беретін тәрбиелік мәнді ұғынуына, қандай да бір сыни ойлау үдерістерінен өтіп, сыни тұрғыда ойланғыш, мәселенің астарынан өзіне керегін ала алатын көрегендікке әкелетінін түсінгеннен кейін барып, тапсырманы мойындайтын болады. Әуелі көркем шығармаға сыни пікір айтып үйренуден бастаймыз. Күнделікті өмірде болып жатқан жағдаяттармен байланыстырып, әлеуметтік желілерде жарияланып жүрген сыни пікірлерге шолу жасаймыз.

Оқушыларға әдеби сынның мақсаты мен оның жанрлық түрлері таныстырылады. 5-6 сыныптарда сыни хабарлама жазады, сондықтан оқушылар сынның бұл түрімен таныс болуы тиіс. 7 сынып оқушыларына сыни хабарлама мен сыни шолудың қандай айырмашылығы барын түсіндіреміз:

- сыни хабарлама - шағын зерттеу, шығарма жетістіктері мен кемшіліктері туралы хабарлау, баяндау.

- сыни шолу – шағын зерттеу, шығарманың тақырыбына, идеясына, тіліне шолу жасап, өз бағасын беру. [5]

Сыни хабарлама жазу дағдысы оқушылар үшін жазу қадамдарын ұсынып, дағдысын қалыптастыруға қолдау көрсету қажет. 6- сыныпта оқып-талданған С.Мұратбековтың «Жусан иісі» шығармасы бойынша сыни хабарлама жаздырып, машықтандыруға болады.

Шығармада көтерілген мәселенің әлеуметтік рөлі туралы сыни хабарлама жазу қадамдары:

- Шығарманың атауы мен авторын жаз.
- Шығарма қандай мәселені көтерді?
- Автор қандай идеяны ұсынды?
- Шығармадағы ең сәтті шыққан эпизодты баяндап жаз.
- Бұл эпизод неліктен сәтті?
- Шығармада ұнамсыз эпизод бар ма?
- Бұл эпизодтың оқырманға негатив әсері болуы мүмкін бе?
- Әңгімеде көрінген проблема бүгінгі заманда кездесе ме?
- Бұл әңгімені бүгінгі заман балалары неге оқуы тиіс?

Оқушылар осы қадамдарға сүйеніп, өз сыни хабарламаларын жазады. Ықтимал жауапты ұсынамын.

Сыни хабарлама

С.Мұратбековтың «Жусан иісі» әңгімесінде 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы кезіндегі ауыл, ата-анасыз қалған жетім балалар тағдыры суреттеледі. Автор бас қаһарман Аянның басына түскен ауыртпалықтарды шынайы бейнелейді және Аянның сол қиындықтарды сабырлықпен көтере алғанын оқырманға үлгі етеді. Шығарманың идеясы – адамгершілік пен ізгілікке, мейірімділікке тәрбиелеу. Автор Аянның бойындағы мықтылық пен төзімділікті әр эпизодта көрсетеді. Әжесі қайтыс болғанда көзінен бір тамшы жас ағызбады. «Жылауды әркім біледі. Мықты болсаң нағыз еркектерше қиыншылықта жыламай бақ», - деген ұстанымы бар. Аян арқылы автор оқырманға қиындыққа төзуді үйретеді. Аянның түнгі сырғанақтағы эмоцияларын беру арқылы, өмірден ләззат алуға, болмашы заттарға қуана білуді де дәріптейді. Аянның Тұржаннан соққы жеген эпизоды өте аянышты. Бұл эпизод өте шынайы суреттелген. Бірақ оқырманның көзіне жас үйірілдіктей ауыр. Аянды өлмеші етіп соққыға жыққан Тұржанға ауыл тұрғындарының кейіп айтқан сөздері арқылы, көршілердің сүт апарып, жанашырлық танытуы арқылы автор оқырмандарды мейірімділік пен қайырымдылыққа тәрбиелейді. Жалпы осы картиналар және Аянның тобығын салып берген Асылбек қарияның Аянға айтқан жылы сөздері мен тамақ бергізіп, қамқорлық жасауы – бұл шығарманың ізгілікке шақыру идеясы.

Қорғансыз балаларды жәбірлеу, күш көрсету, жетімнің ақысын жеу сияқты мәселелер бүгінгі заманда да бар. Адамгершілік құндылықтар әлсіреген заман көріністерін

элеуметтік желілерден жиі көреміз. С.Мұратбековтың «Жусан иісі» - бүгінгі заман ұрпақтарына ізгілік тәрбиесін беруде өте құнды шығарма.

7 сыныпта алғашқы оқып, талданатын көркем шығарма – «Қыз Жібек» жырының эстетикалық құндылығы туралы сыни шолу жазады.

Сыни шолу – шағын зерттеу, шығарманың тақырыбына, идеясына, тіліне шолу жасап, өз бағасын береді. Сыни шолу - көркем шығарманың артықшылықтарын, ұнаған, ұнамаған тұстарын көрсету мақсатында жазылатын, көпшіліктің назарын шығармағана оқиғаға аударуды мақсат ететін шағын әдеби сын жанры.

Сыни шолу жазу үшін көркем шығарманы бастан-аяқ оқу қажет. Оқушылардың әдеби сынды игеруіне қолдау көрсету үшін, жазылымға дейінгі талдау сабақтарының сапалы ұйымдастырылуына байланысты болады.

Шығарма оқылып, толығымен талданып болған соң, келесі міндет – жазылымның күрделі деңгейіне көтерілу, әдеби сын жазу дағдыларын қалыптастыру. Әдеби сыни хабарлама болсын, сыни шолу болсын, сыни мақала немесе әдеби сын болсын, жазу қадамдарын ұсыну қажет. Бұл білім алушылардың сыни пікір айтуынан бастап, сыни бағасын беруге дейінгі оқу әрекетін жеңілдетеді әрі дұрыс орындауына көмектеседі.

● Алғашқы қадам шығарманың көтерген мәселесін, идеясын, кейіпкерлерін, қызықты оқиғаларын нақтылап, кесте толтырады.

● Екінші қадам «Екі жақты күнделік»: шығармада не қатты әсер етті? Несімен әсер етті? Осы екі бөлікті толтырып алу керек.

● Келесі қадам «Эмоциялар графигі»: сүйсіну, жеккөру, жаны ашу, өкіну, таңдану эмоцияларын сыйлаған оқиғаларды тізбектеп жазу қажет.[6]

● Сыни шолуды жазу.

Сыни шолу жазуда қамтылатын аспектілер:

- шығарма атауы;
- оның жанры мен мазмұны;
- кейіпкерлер бейнесі;
- көркем шығармадағы оқиғаның орын алған уақыты (кезеңі);
- жазушы көтерген мәселе;
- шығармада қолданылған көркемдегіш құралдар мен олардың әсері;
- шығармаға көзқарасын білдіру, қорытынды жасау; [6]

Сыни шолуды жазу реті:

1. Шығарма не туралы?
2. Шығармада қандай мәселе көтерілген?
3. Сізге не ұнады? Неге ұнады?
4. Не ұнамады? Неге ұнамады?
5. Шығармадан не түюге болады?
6. Шығарманы оқуға кеңес берер ме едіңіз? Неге?

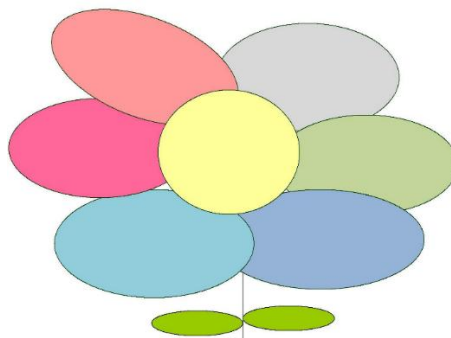
Практикалық жұмыс.

А деңгейіндегі тапсырма. Барлық оқушылар үшін:

«Түймедақ» әдісімен «Қыз Жібек» жыры бойынша сыни шолу аспектілеріне сай ақпараттарды жинақтаңыз.

Сыни шолуда қамтылатын аспектілер: Сурет-1

- шығарма атауы;
- оның жанры мен мазмұны;
- кейіпкерлер бейнесі;
- көркем шығармадағы оқиғаның орын алған уақыты (кезеңі);
- жазушы көтерген мәселе;
- шығармада қолданылған көркемдегіш құралдар мен олардың әсері;

- шығармаға көзқарасын білдіру,

қорытынды жасау;

В деңгейіндегі тапсырма. Бұл тапсырмаларды орындау арқылы оқушылардың көркем шығармаға қатысты деректерді біліп, сыни пікір қалыптасуына ықпал етуге болады.

Барлық оқушылар үшін. «Қыз Жібек» жыры бойынша «Шығарма кестесін» толтыру, (ықтимал жауаптары қоса ұсынылып отыр)

Кесте №1

Шығарма атауы	«Қыз Жібек» жыры
Шығарма авторы	Халық
Оқиға қайда және қай жылдары болған?	Қара теңіз бойы, шамамен XVII ғасырда, Кіші жүз жерінде
Шығарманың кейіпкерлері	Базарбайдың ұлы Төлеген, Сырлыбайдың жалғыз қызы Жібек, Бекежан, Төлегеннің інісі Сансызбай, қалмақтың ханы Хорен, т.б.
Шығарма идеясы	Адамгершілікке, адалдық пен ізгілікке тәрбиелеу
Шығармадағы троптар	Теңеулер: танадай көзі жалтылдап, наурыздың ақша қарындай, ақ тауықтың қанындай, айбалтаның сабындай. Эпитеттер: оймақ ауыз, құмай көз, ақ маңдай, дүрі гауһар, т.б. Метафоралар: Қыз Жібектің шашатары - Қоғалы көлдің құрағы. Көз сипатын қарасаң, Сегіз бейіш ішінде Хорлардың жақ қан шырағы.
Шығармадағы құндылықтар	Ұлттық құндылықтар/ дәстүрлер: қыз айттыру, қалың беру, қалыңдық ойнау, әмеңгерлік, теріс бата беру.
Шығарма қалай аяқталады?	Жібек жесір қалып, Төлегеннің інісі Сансызбай оны әмеңгерлікпен алады.

С деңгейіндегі тапсырма. Кейбір оқушылар үшін: «Қыз Жібек» жыры бойынша «Эмоциялар графигін» құрастыру.

Қандайда бір оқиғаны оқығанда нақты бір эмоцияны сезінеміз, соны графикке түсіретін болсақ, реніш, өкініш, қуаныш, мақтаныш сезімдерін түстермен көрсетіп, эмоциялардың мөлшерін шеңберге сыйдыру арқылы көрсетуге болады. Ықтимал жауап үлгісі.

Сурет-2

Сансызбайдың Хоренді өлтіріп, Шекті елін азат етуі

Жібектің Төлегенді 8 жыл жоқтауы

Екі ғашықтың алғашқы кездесуі

Бекежанның Төлегенді өлтіруі

Жоғарыдағы тапсырмаларды орындап болғаннан кейін, оқушылардың сыни шолу жазуға дайындығы күшейеді.

Сыни шолу жазудың құрылымы:

Сөз басы

Шығарма авторы, шығарма атауы, шыққан жылы, т.б. шығарма туралы қысқаша ақпарат беру. Шығарманың көтерген мәселесі мен идеясын 1-2 сөйлеммен сипаттау. Шығарманың маңыздылығы неде? Неліктен құнды?

Негізгі сөз

Шығарманың мазмұнына қысқаша сипаттама беру. Шығарманың құндылығы туралы өз пікірін беруде шығармадан үзінділерді қолдану.

Сөз соңы

Автор көздеген мақсатына жетті ме? Шығармадан қандай ой түюге болады? Қандай қорытынды шығаруға болады? [6]

Осы құрылымға сүйеніп жазса, оқушылардың ой реттілігі сақталады және сыни шолу жазу қиынға соқпайды. Ұсынылған аспектілерді қамтып, «Қыз Жібек» жырының эстетикалық құндылығы туралы жазылған сыни шолу үлгісін қоса ұсынуды жөн көрдім.

«Қыз Жібек» жырының эстетикалық құндылығы туралы сыни шолу

Сөз басы

Қазақ ауыз әдебиетінің ең танымал мұрасы – «Қыз Жібек» жырын оқыдым. Жыр XVII ғасырда пайда болған деген болжам бар. Шығарманың көтерген мәселесі – махаббат, сүйіспеншілік. Жырдың ұсынған идеясы – адалдық пен ізгілікті сақтау, шынайы махаббатты құрметтеу.

Негізгі сөз

Шығармада бірін-бірі құлай сүйген, ғашықтардың бақытына балта шапқан әкенің теріс батасы, Бекежанның опасыздығы көрініс табады. Жырда:

Өлгені Төлегеннің рас болса,

Құдайым Қыз Жібекті неге алмайды?- деп, Жібектің ғашығын ұзақ жылдар бойы жоқтап, қара жамылып отыруы жарға адал болуды дәріптейді.

Мені алғалы кеп жатқан жау қалмақтың,

Екі тұлпар аты бар білгін, - дейді.

Сол жолда мені тосып тұрғын,- дейді.

Құдай оңдап тұлпардың мінсем бірін,

Ертең түсте сол жерде көргін,- дейді. Жібектің осы сөздерінен сертке адал болу идеясын ұғынамыз.[2]

Шығарманың оқырманға әсерлігін арттыратын көріктеу құралдары өте мол қолданылған. Әсіресе, Қыз Жібектің көш салтанаты, байлығы, сұлулығы теңеулер мен метафоралар тізбегімен суреттеледі:

«Ақ маңдайы жалтылдап,

Танадай көзі жарқылдап,

Алтын шашбау шашында.

Қыз Жібектің шашатары-

Қоғалы көлдің құрағы.

Қыз Жібектің ақтығы-

Наурыздың ақша қарындай.

Ақ бетінің қызылы -

Ақ тауықтың қанындай».[2]

Осы суреттеулер оқырыманды бірден өзіне баурап алады. Қызға Төлегенмен бірге оқырман да ғашық болады.

Сөз соңы

Автор сұлу, беделді, ақылды, бір-біріне берген уәдесіне берік қос ғашықтың тағдырын әңгіме ету арқылы оқырманға ізгілікті дәріптегісі келді. Шығарманың соңында Жібек пен Сансызбайдың әменгерлікпен үйленуіне оқырманның көңілі толмаса да, Хоренге қор

болмай, Төлегеннің жұртына келін болып кеткеніне қуанады. Егер әкесі Базарбай Төлегенге теріс батасын бермегенде, жас жігіттің тағдыры басқаша болар ма еді деген өкініш әркімде оянатыны сөзсіз. Шығармадан шынайы махаббатты құрметту керек, шын ғашықтардың қосылуына кедергі болмау керек деген ой түюге болады. «Қыз Жібек» қазақ жырларының ішіндегі ең қызықты, ең тартымды шығарма деген бағамды беретін едім. (Үзінділерді қоспағанда 200 сөз)

«Күлтегін» жыры

Тапсырма: «Күлтегін» жырының эстетикалық құндылығы туралы шағын сыни шолу жаз.

Сыни шолу жазу қадамдары:

1. Шығарманың атауын жаз.
2. Жырдың зерттелу тарихынан деректер келтір.
3. Жырдан өзіңе ой салған, әсерлі үзіндіні жазып, неге әсерлі екенін түсіндір.
4. Жырдың мазмұны, оқиғалардың суреттелуі сені қызықтырды ма? Сен үшін тартымдылығы неде?

5. «Күлтегін» жырының бүгінгі замандағы алатын орны туралы өз ойыңды жаз. Неге бүгінгі жастар бұл жырды оқуы тиіс?

6. «Күлтегін» жырынан өзің не үйрендің?

Қорытынды бөлім

Оқушылардың жазылым жұмыстарының сапасын жақсарту мақсатында, сыныптастарының назарына ұсынылған жұмысқа міндетті түрде кері байланыс беруді ұйымдастыру қажет. Әдетте, оқушылар тек мұғалімнің бағалауын қабылдайды, бірақ құрдастарының пікіріне де назар аударатыны анық. Өз еңбегі туралы сындарлы пікір есту кез келген оқушы үшін маңызды. Алғашында бір-бірінің жұмысына сындарлы кері байланыс ұсыну әлсіз болады, жалпылама пікір айтумен шектелді. Келе-келе оқушылар ұсынылған сұрақтарға сүйене отырып, таныстырылым жасаушыға нақты бағаларын беруге төселе бастайды.

Бүгінгі мектептегі әдебиетті оқыту үдерісіне қойылған талаптар мен мақсат заман талабына сай өзгеріп отырғанына байланысты, әдебиетті оқыту білім алушының шығарма мазмұнымен танысуымен қоса, ойлау қабілеттерінің жоғары деңгейде қалыптасуына ықпал етуі керек. Оқу бағдарламасы ұсынып отырған оқу мақсаттарының жүйесі білім алушылардың шығарманы білу мен түсіну деңгейінен асып, егже-тегжейлі талдауға, тақырыптары мен мәселелері, кейіпкерлері мен тілдік ерекшеліктері ұқсас туындыларды жинақтаумен қатар, оқырманжеке тұлға ретінде сол шығармадағы өзекті мәселелерге көзқарасын білідіріп, тұлға ретінде баға бере алатындай деңгейге жеткізу қажет.

Балаға көркем шығарманы «міндетті бағдарлама, оны меңгеруге тиіссің» деп ұсынсақ, мәжбүрлеп оқытсақ, оның наразылығын тудырып, пәнді жек көретін деңгейге жеткізу әбден мүмкін. Сондықтан да түрлі амал-тәсілдерді, жұмыстың алуан түрлерін, тапсырмалардың қызықтыратын нұсқасын пайдалану арқылы білім алушының әдебиетке деген сүйіспеншілігін ояту, қызығушылығын арттыру мұғалімнің кәсіби құзыретіне, маман ретіндегі шығармашылығы мен шеберлігіне тікелей байланысты. Сонымен қатар, мұғалімнің өз пәніне деген ерекше сүйіспеншілігі, өз мамандығына деген құрмет, күнделікті беретін сабағына деген ұстанымы да өте маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған "Қазақ әдебиеті" пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлігілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде), 2017 жылғы 25 қазандағы №545 бұйрығына 3-қосымша, 1-бет, 8-беттер.

2. Қазақ әдебиеті оқулығы, Атамұра, 2017 жыл, 7-сынып. - 36, 55, 80, 100, 103бб.

3. «Эссені қалай жазады – барлық ережелер», 2019ж <https://stan.kz/esseni-kalay-zhazadi-barlik-erezheler-311643/>

4. «Қазақ тілінде оқытатын мектептердегі «Қазақ тілі» мен «Қазақ әдебиеті» пәндері мұғалімдерінің пәндік құзыреттілігін дамыту» педагог кадрлардың біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы, НЗМ ПШО Астана, 2021

5. «Егер мен сыншы болсам...» <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19337>
Қ.Мұхаметқалиұлы

6. Сатылғанова А.Е. <https://bilimdine.kz/?p=130265> «Әдеби сын: құрылымы мен ерекшеліктері»

Балжан Бертайқызы Ахылбек

А.Байтұрсынұлы атындағы BINOM SCHOOL мектеп лицейі, қазақ тілі мен әдебиеті
пәні мұғалімі
Астана қаласы, Қазақстан

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ ТАНЫМ ДЕҢГЕЙІН ДАМУ

Әдебиетті оқыту көркем шығарманы оқудан басталатыны белгілі. Көркем шығарманы оқу үйде де, сыныпта да жүргізілетін жұмыс. Бүгінде тез өзгеріп жатқан заман көшіне ілесуде адами құндылықтар да өзгеріп жатқаны белгілі. Жаһанданумен байланысты өзгерістердің бірі – кейінгі буынның көркем шығарманы оқуға деген қызығушылығының төмендеуі, тіпті болмауы. Ол үшін оқушыны талдау жұмысына үйретуді жақсартуды қолға алу маңызды. Көркем шығарманы талдауды меңгертуді қолға ала отырып, тиімді қолдану маңызды. Оқушылардың әдеби шығармаларды оқуға деген құштарлығын арттыру қажеттігі бағытындағы тапсырмасына көңіл бөлініп отырғандықтан оқыған шығармаларын талдауға үйрету оқушылар үшін құнды болмақ. Әдеби талдаудың негізгі мақсаты – оқушылардың қандай да бір қабылдауларын, өзіндік пікірлерін ғылыми арнаға негіздеу. Көркем шығарманы талдау барысында сюжет, композиция, автор стилі, көркем туындының негізгі идеясы, шығармада көтерген мәселе басты назарда болады. Көркем шығармадағы сюжет, композициядан бастап, әр деталь көркемдік тәсіл белгілі бір ой мен мақсатқа бағытталады. Қазіргі кезде оқыған шағын мәтіннің мазмұнын түсініп, оны жеткізіп айта алмайтын оқушылардың бар екендігі де жасырын емес. Талдау, қорытынды жасау дағдыларын қалыптастыру өзекті. Міне, сондықтан да мектеп жасынан бастап, оқушының кітап оқуға мүмкіндігін ашуға сабақ үстіндегі талдау тапсырмаларымен жұмыс ықпал етеді. Мектеп оқушыларының оқу сауаттылығын дамыту мен қалыптастыру – маңызды іс-әрекет. Ол үшін көркем шығарманы талдау өзіндік маңыздылыққа ие.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігін сипаттайтындай оқушы жеңіл тапсырмадан бастап орындағанда күрделі тапсырмалардың өзін еш қиындықсыз өз бетімен орындай алуына мүмкіндік жасалуы қажет. Оқушы өз мүмкіндігін сезінген сайын оның оқуға деген қызығушылығы арта түсетіні анық. Осы бағытта оқушының көркем шығарманы жан-жақты талдай алуы оның шығарманы толық меңгеруімен байланысты. Сондықтан ұсынылып отырған жұмысымыз бүгінгі күннің басты талаптарына сәйкес және осы бағытта жетік, өзіндік маңызға ие деп ойлаймыз.

Жұмысымыз тікелей мектеп бағдарламасындағы 6,8-сынып оқушыларымен жүргізілетін элективті «Көркем мәтінді талдау» және «Әдебиет пәні негізінде оқушылардың сыни ойлау шығармашылығын дамыту арқылы функционалдық сауаттылық дағдыларын қалыптастыру» курсының бағдарламасы негізінде жазылып отыр. Элективті курс Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігінің нормативтік және әдістемелік құжаттарының талаптарына сай, оқу бағдарламасы негізінде жасалған. Курс барысында жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес оқушылардың өздігімен орындаған жұмыстарына, зерттеушілік, ізденушілік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік жасалып, әр

оқушыны шығармашылыққа баулуға, қызығушылығын арттыруға, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға, әдеби талдауды терең игеру жолдары көрсетілген.

Бағдарламаның мақсаты:

1.Бағдарламаға сәйкес ұсынылған шығармалардың ерекшелігіне тоқтала отырып, сатылай кешенді талдау жасау;

2.Ұсынылған шығармаларды оқытып, кешенді талдау жасата отырып, оқушының оқылым, тыңдалым, айтылып дағдысын жетілдіру;

3.Әдеби теориялық білімін жетілдіре отырып, сатылай талдау арқылы білімді бекіту;

4.Көркем мәтінді талдау дағдыларын жетілдіре отырып, ойын еркін айта білуге немесе пікірін ашық, нақты айтуға мүмкіндік жасау, сыни ойлауға дағдыландыру.

Элективті курсты оқу барысында оқушылардың шығармашылық қабілетінің қалыптасуына ықпал ету көзделеді. Көркем шығармаларды жан-жақты талдай отырып, шығармаларының тақырыбы мен мазмұнының байланыстылығын зерделеу, әңгімелердегі әдеби-теориялық ұғымдарды ажырата білуге дағдыландыру – курстың басты мақсаттарының бірі.

Міндеттері:

-Көркем мәтінді талдау арқылы әдеби-теориялық білімін жетілдіру;

-Оқылым, айтылым, тыңдалым әрекеттерін дамыту тапсырмаларымен жұмыс жасау;

-Жеке, топтық, жұптық жұмыстар арқылы оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты тапсырмалар орындау;

-Көркем шығарманы талдау жұмыстары барысында бағалауды іске асыру;

-Талдау жұмыстарына байланысты саралау тапсырмаларымен жұмыс;

-Ұсынылған көркем мәтіндерді сатылай кешенді талдау жасауға дағдыландыру;

Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі және Ы.Алтынсарин атындағы «2023-2024 ОҚУ ЖЫЛЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ» биылғы оқу жылына ұсынылған әдістемелік нұсқау хатта үлгілік оқу жоспарының вариативтік компоненті есебінен оқу пәні бойынша жүргізілетін элективтік курстардың тақырыптарын ұсынған. Осы хатты негізге ала отырып, филологиялық білім беру саласындағы заманауи ғылыми зерттеулер мен оқыту тәжірибесін талқылау арқылы ғылыми қауымдастық арасында диалог орнату және Б.Д.Жұмақасованың оқыту саласындағы еңбегінің заманауи білім беру жүйесінде тиімді жақтарын өз тәжірибемізде қолдану мақсатында «Көркем мәтінді талдау» /6-сынып оқушыларына арналған элективті курстың бағдарламасы/ және «Әдебиет пәні негізінде оқушылардың сыни ойлау шығармашылығын дамыту арқылы функционалдық сауаттылық дағдыларын қалыптастыру» курсын жазу жоспарланды. Үлгілік оқу жоспарының вариативтік компоненті есебінен «Қазақ әдебиеті» пәні бойынша жүргізілетін элективті курсқа осы тақырыптың ұсынылуы қажеттіліктен туындап отыр.Бағдарламада шығармалары ұсынылған авторлардың шығармаларын жаңа технологиялар арқылы, талдай отырып, оқушылардың түсіну, оқуға ұмтылу қабілеттерін ояту курста ерекше назарға алынды. Шығармалардың мазмұндық желісін тақырыбына сай талдау жасау арқылы оқушының ойлау қабілетін арттыру, эстетикалық сезімін ояту, әдеби талдаулар арқылы оқушының тілін дамытып, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру бүгінгі оқу процесінде өзекті. Бағдарламаны оқыту барысында білім алушыны диалогтік оқыту арқылы топтық, жұптық, жеке жұмыс жасау барысында креативтік ойлауға, сауатты сөйлеуге бағыттау мүмкіндігін қалыптастырып, танымдық деңгейлерін дамыту жұмыстарын жүргіздік.Бағдарламада көркем шығарманы меңгертуде талдаудың маңыздылығын түсіндірдік.Қазақ әдебиетін оқытуда көркем мәтінді талдау туралы курс бағдарламасы қолданыста жоқ болғандықтан, осы жұмысымыз СДУ профессоры Береке Дәулетханқызы Жұмақасованың «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» оқулығын басшылыққа ала отырып жазылды, білім алушыларға тиімді болады деп ойлаймыз.

Оқушылардың жаңартылған білім негізінде жан-жақты кешенді талдау жасап, шығармашылықпен жұмыс жасауға бағыттадық. Бағдарламада көркем шығарманы талдау қандай да бір нәтижеге бағытталаыны ұсынылды. Көркем шығарманы талдауға байланысты ғылыми еңбектермен жұмыс жасай отырып, оқушы үшін тиімді бағыты таңдалып, оқушылардың таным деңгейі дамыды. Көркем шығарманы оқыту және талдауда оқушының ең алдымен мәтін мазмұнын толық меңгеруге мән беру қажет екендігі ескерілді.

Негізінде филология ғылымының негізгі зерттеу нысаны – мәтін. Көркем мәтін үшін адам қиялындағы көркем бейне маңызды. Жазушының шеберлігі, көркем шығарманың ерекшелігі туралы Ә.Кекілбаев, С.Қирабаев, Қ.Ергөбек, Т.Ахтанов, С.Шаймерденов, А.Нұрқатов, Р.Нұрғалиев сынды ғалымдар өз еңбектерінде сөз етеді. Көркем мәтінді талдауды З.Қабдоловтың «Сөз өнері» еңбегінің де маңызы зор.

Мақалада әдіскер ғалым, педагогика ғылымдарының кандидаты, СДУ профессоры Береке Дәулетханқызы Жұмақаеваның «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» оқулығындаа көрсетілген әдіс-тәсілдер әдістемелік жұмыс кешенінде қолданылды. Оқулықта әдебиетті оқыту әдістемесінің мақсат, міндеттерінен бастап, әдебиетті оқыту әдістемесінің қалыптастыру тарихы, әдістер жіктелімі, сабақ үдерісін жоспарлау, талдау түрлері, әдебиетті, жанрлық ерекшелігіне қарай оқыту, басқа да көркем шығармалардың оқыту әдістемесі пәні аясында қарастырылатын мәселелер жаңаша пайымдалып, әдебиетті оқытудың жүйелі ғылыми негізі тұжырымдалды. Барлық әдіс-тәсілдер жүйесі жаңа оқу материалында түсіндірілді. Оқулық құрылымында әр бөлімде қарастырылатын мәселелердің жоспары, оқу материалының соңында өзін-өзі тексеру сұрақтары, әр бөлім бойынша қажетті әдебиеттер ұсынылған.

Осы қажетті әдебиеттерді, оқыту әдістемесін пайдалану негізінде 6,8-сынып білім алушыларының көркем шығарманы мақамына келтіріп оқу дағдылары қалыптасты. Шығарма композициясын таныту мақсатындағы мәтінге жасалатын жоспар түрлері, жазба тілі мен сөйлеу тілін дамыту әрекеттері, сөз образы мен көркем кейіпкер образына талдау жұмыстары, шығарманың тілдік ерекшеліктерін ажыратып тану, шығарманың жанрлық ерекшеліктерін ажырату, шығарманың көтерген басты мәселесі, шығарма өзегіндегі авторлық көзқарас, шығарма идеясын таныды. Мысалы, Қалқаман Әбдірдыровтың «Тәтті қауын», Оралхан Бөкейдің «Апамның астауы» әңгімелерін 6-сынып білім алушылары мақамына келтіріп оқу дағдылары қаланды. Оқушылар шығарманың жанрлық ерекшеліктерін ажырата білді. Оқушылардың ізденімпаздығы, белсенділігі, өз бетімен жұмыс істеу қабілеттері, шығармашылық ойлауын қалыптастыруда таным деңгейлері дамыды. Білім алушылар көркем шығармаларды талдау арқылы мәтіндегі көркем сөз айшықтарын (теңеу, метафора, эпитет, метонимия т.б.) тауып қана қоймай, олардың мәнін, көркем мәтіннің табиғи ажарын келтірудегі қызметін ажыратып таныды. Әртүрлі суреттерді сөзбен бейнелеуді үйренді, жанр ұғымын ашты, белгілі бір сөздердің мағынасын, композиция мағынасын және оны құрайтын компоненттерін түсінді. Осыған әңгімелесудің нәтижесі мазмұндау, іскерлік ойындар, жазбаша шығармашылық жұмыстар арқылы қол жеткіздік. Қалқаман Әбдіқадыровтың «Тәтті қауын», Оралхан Бөкейдің «Апамның астауы», Сайын Мұратбеков «Жусан иісі» шығармаларын талдау арқылы білім алушылардың таным деңгейлері дамыту көзделді.

Оқушылардың көркем шығарманың сюжетін қабылдауы әртүрлі, себебі сол шығарманы қабылдау жолындағы оқушының ой өрісі, дүниетанымы, бұған дейінгі жинақталған білім қоры ықпал етеді. Береке Дәулетханқызы атап өткендей, өтілетін шығармалар біршама көлемді болғандықтан сабақ мерзімінде түгел оқып шығу мүмкін емес. Сондықтан көбіне әдеби шығарманы үйде оқушы өздігінен оқып беруге тапсырма береміз. Шығарманы үйде оқуды ұйымдастыру – біз үшін аса бір жауапты іс. Оқушының көркем шығармаға қызығушылығын ояту үшін ата-аналарымен үнемі үздіксіз жұмыстар жүргіздік. Шығарманың үйде оқылатын бөлігінің оқылған-оқылмағанын үнемі қадағалап отыруымыздың нәтижесі – оқушылардың жауапкершілігін арттырды.

Көркем шығарманы талдау – күрделі үдеріс. Егер оқушы шығарманы өздігінен оқып, көркем шығармадан тікелей әсер алмайынша барлық талдауға деген барлық іс-әрекет нәтиже бермейді. Өзінің күрделілігі жағынан оқушының көркем шығарманы оқуы мен талдауы суретшінің әсемдеп табиғат суретін көрсеткендей шығармашылық жұмысы секілді. Көркем шығарманы оқу мен талдаудың ғылыми заңдылығымен қатар шығармашылық қиялмен әрекет етіп, жақсы нәтижеге қол жеткіздік. Көркем шығармаларды композициялық, әдеби-теориялық т.б. жан-жақты талдауды сабақ барысында әдетке айналдырудың нәтижесінде көптеген білім алушыларымыз әдебиетке деген көзқарасы өзгеріп, қызығушылығы артып, түрлі байқауларға қатысып, үлкен жетістіктерге жетті. Тоқтала өтетін болсақ, Республикалық Яссауи оқулары, облыстық Абай оқулары, қалалық А.Байтұрсынов оқулары, І.Жансүгіров оқулары аудандық Әбіш оқулары, Ілияс оқуларынан оқушылар жүлделі орындармен марапатталды.

Әдебиеттік оқудағы талдау жұмысы жеке шығарманың мазмұнын тануға бағытталады. Автор мен жанр, тарихи құндылығы т.б. мәселелерге қатысты жүргізіледі. Береке Дәулетханқызы көрсеткендей негізінен талдауға нысан болатын ішкі-сыртқы ерекшеліктері көп. Күнделікті сабақ барысында осы талдауларды білім алушыларға үйретіп, таным деңгейін дамыту жұмыстарын жүргізіп келеміз. Талдаудың жүйелігіне тоқталатын болсақ:

1. Тақырыбы мен идеясы;
2. Басты образдары, характер, тип, оларды сомдаудағы композициялық құрылым;
3. Шығармадағы ұқсас образдар табиғаты, олардың бас кейіпкермен қарым-қатынасы;
4. Образдар жүйесі арқылы шығармадағы тартыстың көрінуі, айқындалуы;
5. Шығарманың композициялық құрылымы, олардың формалары, қызметі (пролог, эпилог, баяндау, шегініс, пейзаж, портрет, диалог, монолог, т.б.);
6. Шығарманың сюжеті;
7. Шығарма тілі (баяндау, афоризм, мақал-мәтелдер);
8. Шығармадағы кейіпкер тілі (диалог, монолог, полилог);
9. Шығарма жанрлары;
10. Жазушының стилі, көзқарасы;
11. Дәстүр мен жаңашыл көзқарастар мен идеялар. Осы жүйемен көркем шығарманы талдау жұмыстарын жүзеге асырып келеміз.

«Көркем мәтінді талдау» бағдарламасын жазу барысында «миға шабуыл», дебат, модель, жоба жасату оны қорғату, оқу, жазу арқылы оқушылардың сыни көзқарасын қалыптастырдық. «Сын тұрғысынан ойлау», «Дамыта оқыт», «Саралап деңгейлеп оқытудың педогогикалық технологиясы» т.б» көп деген тенологияларды тиімді пайдаландық. Білім алушылардың шығарманы сатылай кешенді талдауын, әңгімелерінің сюжеттік-композициялық құрылысын, жанр үлгілерін ажырата білуге үйрете білдік.

Қорытындылай келе, көркем мәтінді жан-жақты талдауды жүйелі жүзеге асыру нәтижесінде:

- көркем шығарманы талдауа байланысты білімдері кеңейеді;
- өз пікірлерін жетілдіре отырып, ой қорытады және шешім қабылдау қабілеттерін жетілдіреді;
- шығармаға сатылай кешенді талдау жасалды;
- жеке, топтық, жұптық жұмыстар арқылы саралау тапсырмаларн орындалды;
- оқылым, айтылым, тыңдалым дағдылары дами түседі;
- өзіндік және өзара бағалауды іске асырылады;
- сыни ойлау дағдылары қалыптасады.

Көркем шығармаларды оқытуда жаңа технологияларды тиімді пайдаландық. XX ғасырдың басында Ж.Аймауытов: «сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер» деген екен. Ендеше педогогикалық технологияларды қолдануда да шеберлік қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы.
- 2.Жұмақасова Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі «Қыздар университеті» баспасы Алматы, 2015.
- 3.Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.Астана, 2004.
- 4.Т.Ақшопанов, Шығарманың көркем айшықтарын таныту, А., «Жазушы», 1998.
- 5.А.Байтұрсынұлы, Тіл тағылымы, А., «Жазушы», 1992.
- 6.Қ.Бітібаева.Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары, А., «Жазушы», 1990.
- 7.Мемлекеттік білім стандарты. А., 1998.
- 8.Қазақ әдебиетін оқыту тұжырымдамасы.А., 1997.
- 9.Қазақ әдебиеті пәні бойынша қазақ мектептеріне арналған бағдарлама.Ү-ІХ, Х-ХІ сыныптар.А., Рауан, 2013.
- 10.Назарбаев Н.Ә. Инновациялар мен оқу- білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына// Егемен Қазақстан.- 2006. -27 мамыр.

Е.Т. Саржигитов

Талдықорған қаласындағы «№20 мамандандырылған лицейі» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-шебер, педагогика ғылымдарының магистрі, PhD докторантура түлегі

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚОЛДАНУ

Аннотация: Бұл мақалада жыраулар поэзиясын оқытуда ақпараттық технологияны пайдаланудың тиімді жолдары туралы айтылады. Мақалада ақын-жыраулар поэзиясын оқыту әдістері мәселесі ғылыми тұрғыдан талданып, сараланған. Қазақ әдебиеті мен мәдениетін сонау көне заманнан бері жасап жатқан халықтық туындыларға мысалдар келтірілген. Сан салалы өлең-жыр, философиялық терең негізгі ойға құрылған асыл сөз үлгілері – жыр-толғаулар, асқақ ән, сәнді де сазды төгілген күй – көркем өнер саласындағы халық мұрасының асыл куәсі екені дәлелденген. Жыраулар поэзиясының зерттелу тарихына қалам тербеген ғалымдардың ойлары сараланған. Халқымыздың даналығы мен саналығының айқан көрінісі, оның бай ауыз әдебиеті десек, оның ең алғашқы туғызушысы да, жетілте жырлап, талай ғасырлардың аман алып шығып, кейінгі ұрпақтың қолына аман табыс етушісі де жезтаңдай жыраулар мен адуын ақпа ақындардың ойлары ғылыми тұрғыдан талданған.

Кілт сөздер: Жырау, поэзия, философия, әдебиет, зерттеушілер, еңбектер, толғау, мақал-мәтелдер.

Аннотация: В данной статье представлена информация о правильном использовании информационных технологий в процессе обучения поэзии жырау. В статье исследуются поэзия поэтов-жырау, анализируется проблема преподавания. Проводятся примеры произведений народного искусства, которые создавали казахскую литературу и культуру с древних времен. Многочисленные стихи эпической поэзии, философских раздумий, песни и прекрасные кюи оказались подлинным свидетельством наследия народа в области искусства и художественного слова. В статье приводятся примеры исследований поэзии жырау известными учеными, подчеркивается глубина мыслей поэтических произведений, которые сохранились и дошли до нашего времени сквозь века, став свидетельством духовного богатства казахского народа.

Ключевые слова: Поэзия, философия, литература, исследователи, произведения, элегия, пословицы и поговорки.

Annotation: This article provides information on the correct use of information technology in the process of teaching zhyrau poetry. The article explores the poetry of poets-Zhyrau, analyzes the problem of teaching. Examples of works of folk art, which created the Kazakh literature and culture since ancient times. Numerous poems of epic poetry, philosophical reflections, songs and beautiful kui proved to be a true witness to the heritage of the people in the field of art and artistic expression. The article provides examples of research of Zhyrau poetry by famous scientists, emphasizes the depth of thoughts of poetic works that have survived and survived through the centuries, becoming evidence of the spiritual wealth of the kazakh people.

Key words: Poetry, philosophy, literature, researchers, works, elegy, proverbs and sayings.

Президент жасанды интеллектті барлық салада дамытуды тапсырды. Бұл жаңашылдық білім саласына да дендеп енуде. Қазіргі кезде білім беру барысында жасанды интеллект технологиясын қолданамыз. Тың технология ұстаздарға көмекші құрал болса, білім алушыларға білімге деген қызығушылығын арттырып отыр.

Мұғалім жұмысының маңызды кезеңі – сабаққа дайындық. Технологияны тиімді пайдалану бұл уақытты кем дегенде екі есеге қысқартуы мүмкін. Қазірдің өзінде өте көптеген түрлі көмекші бағдарламалар бар. Жаңа технологияның мүмкіндіктерін белсенді қолдану, соның ішінде жасанды интеллект педагогтардың сабаққа дайындығын жеңілдететін түсетіні анық.

Қоғамымыздың қазіргі даму кезеңіндегі басты мәселелердің бірі – оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану болып отыр. Қазіргі таңда елімізде білім беру жүйесінде ақпараттық кеңістікті құру, көкейкесті мәселе ретінде күн тәртібінен түспей отырғандығы мәлім.

Білім беру саласында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы модернизациялаудың тиімді тәсілдерін іздестіру жұмыстары жүргізіліп жатыр. Бұл жұмыстардың тиімділігі мен нәтижелігі бірнеше оқу-әдістемелік, психологиялық-педагогикалық мәселелердің шешімін ғылыми түрде негіздеуді талап етеді.

Білім беру жүйесін ақпараттандыру ісі жаңа оқыту технологияларын дайындауды талап етеді. Бірінші кезекте оларға электрондық басылымдар: электрондық оқулықтар, мультимедиялық оқу құралдары мен әр түрлі құрылғыларға жазылған электрондық жазбалар (аудио-бейне-күндалар) жатады.

Электронды оқулықтар – ғылыми негізде дайындалған педагогикалық ақпараттық өнім. Электрондық оқулық дайындаудың тұжырымдық негізі модульдік оқытудың педагогикалық теориясы болып табылады. Сонымен қатар, электрондық оқулық дайындаудың педагогикалық ұстанымдар жүйесі оқытудың дидактикалық жүйесіне сәйкес келеді [8, 84].

Жыраулар поэзиясын оқытуда оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігіне келейік. 7-сынып пен 8-сыныпта жыраулар поэзиясын оқытқан уақытта оқытуға арналған электрондық оқулықты, аудио, видео жазбаларды, презентацияларды пайдаланған дұрыс.

Сонымен қатар, қазіргі таңда заман талабына сәйкес оқыту процесі барысында мына жасанды интеллектілерді қолдана аламыз. Мысалы, QazGPT, ChatGPT, Siri, Google Assistant, Kling AI: AI Image&Video Maker атты жасанды интеллект түрлерін атауға болады. Бұл білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Енді біз 8-сыныпта жыраулар поэзиясын оқытуға байланысты дайындалған электрондық оқулықта жыраулар поэзиясы қысқаша қалай берілгендігін ұсынамыз:

Мектеп бағдарламасы бойынша 8-сыныптың қазақ әдебиеті оқулығында Асан қайғы (XV ғ.), Қазтуған жырау (XV ғ.), Шәлгез Тіленшіұлы (XV ғ. екінші жартысы – XVI ғ. бірінші жартысы), Доспамбет жырау (XVI ғ.), Жиенбет жырау (XVII ғ.), Ақтамберді Сарыұлы (XVIII ғ.), Үмбетей Тілеуұлы (XVIII ғ.), Бұқар жырау Қалқаманұлы, Көтеш ақын, Шал Құлекеұлы (XVIII ғ.) осы аты аталған жыраулар поэзиясы өкілдерінің қысқаша өмірі

мен шығармалары берілген. Әдебиет хрестоматиясында жыраулардың өлең-толғаулары аз қамтылған. Толғауларда көнерген сөздер көп кезіккендіктен, оқушылар кітапты оқи отырып бірден мағынасын түсіне қоймайды.

Зерттеулер бойынша оқушылардың алған ақпаратты есте сақтауының орта есеппен алғанда 50% қамту үшін көрсетілім мен талқылау қажет екен. Ақпараттық технологияның дамыған заманында сол технологияны қолдана отырып оқушыға жан-жақты білім беруді басшылыққа алдық. Сол себепті, қазақ хандық дәуірінің ірі өкілдері шығармаларын оқыту мақсатында электронды оқулық шығаруды қолға алдық. Электронды оқулықтың құрылымына жыраулардың өмірі мен шығармашылығына қоса глоссарий берілді. Оқушылар толғаулардың оқылу мақамын меңгеру үшін аудио жазба тыңдап, өз білімін тексеру мақсатында тест жұмысын да орындай алады.

Электронды оқулықтың мақсаты: жыраулардың ақындардан өзіндік ерекшелігін көрсету, ғажайып шешендікке құрылған философиялық-дидактикалық толғаулардың, даналық афоризмдердің мәнін ашу. Халқы үшін қолына найза алып, дана кеудесінен сөз боранын боратып, ірі қоғам қайраткерлері, қабырғалы би болғандықтарын жас ұрпақ санасына сіңіру мақсатында мектеп бағдарламасында қамтылмаған шығармаларынан қосымша мәлімет беру [8, 44].

Өз заманының терең ойшылдары, философиялық толғаулардың иесі, халқының қамқоры, ақылшы билері, дипломатиялық ахуал орнатушы – жыраулар жайлы мәлімет алады. Сөз – әрі өнер қаруы, әрі тәрбие қаруы екендігін түсініп, толғауларда айтылған нақыл, өсиет сөздерді өмірде қолдана алады. Оқу бағдарламасында берілген тақырыптарға қосымша мәлімет алады.

Электронды оқулықты қазақ әдебиеті дамуына ықпал етіп, өзіндік із қалдырған жыраулар поэзиясының көрнекті өкілі Қазтуған жыраудан бастадық.

Жорық жыршысы, ірі эпик Қазтуған жырау туралы әңгімелей отырып, әсіресе оның ұлттық әшекейі анық, афоризм мен даналық ойлары, терең суреттеу тәсілдері өте шебер жырлары шындығында да, жыраулықтың биік шыңы, дала поэзиясының шебері екендігіне тоқталдық. Мектеп бағдарламасында Қазтуған жыраудың «Мадақ жыры» мен «Алаң да алаң, алаң жұрт» жырлары берілген, жыраудың шығармашылығын тереңірек оқыту мақсатында электронды оқулыққа «Белгілі биік көк сеңгір», «Қоштасу жырын» қостық. Ақын шығармалары көлемі жағынан шағын болып келгенімен, негізгі мазмұны, ақындық ойы, ерлік рухы анық сезіледі.

Аты аңызға айналып, ғасырлар бойы өз халқымен рухани бірге жасап келе жатқан жарқын тұлғалардың бірі, ел қамқоры – Асан қайғы [1, 14].

Мектеп бағдарламасында Асан қайғының «Бұл заманда не ғаріп?», «Есті көрсең, кем деме», «Көлде жүрген қоңыр қаз», «Еділ бол да, Жайық бол» толғаулары берілсе, біз қосымша оқуға «Қырында киік жайлаған», «Әділдіктің белгісі» шығармаларын енгіздік. Бұл толғауында адамға тән жаман, жақсы қасиеттерді саралап көрсетеді. Адам тіршілігінде шама-шарқынша дұрыс өмір сүру керек екендігін айтады. Асан толғауларының көркемдік ерекшелігі – өсиетке, даналық ойға, өмір тәжірибесіне құрылғандығын айқындап көрсету басты мақсатымыз болды.

Доспамбет – тарихи тұлға. XVI ғасырдың орта тұсында Азов теңізі түбінде өз алдына жеке ел болған Азаулы ноғайлыларының басшысы, ел қорғаны, қол бастаған батыры. Жырау толғауларында батырдың жорық пен майдандағы басты серігі – жылқы малына ерекше мән берілген. Доспамбет жыраудың жыраулық поэзияға әкелген жаңалығы – тұңғыш рет әйел адамның, аяулы жардың бейнесін жасайды [2, 195]. Жырау жайлы М.Мағауин, Ә.Дербісәлиннің пікірлерін де қамтыдық. Бағдарламада жыраудың «Арғымаққа оқ тиді», «Дүниенің басы – сайран, түбі – ойран» толғаулары берілсе, «Айнала бұлақ басы тең», «Азау, Азау дегенің», «Тоғай, тоғай, тоғай су» толғауларын қосымша оқу үшін ұсындық. Толғауларының поэтикалық тіліне мән беріліп, ассонанс, аллитерациялардың орынды пайдалануына, дыбыстардың сурет жасаудағы шеберлігіне тәнті болады.

Шалкиіз Тіленшіұлының дала шонжарларының бірі болғаны, өз өмірінің басым көпшілігін ноғай ордасының әміршісі Темір би төңірегінде өткізуі, оның қолбасы болуы жайындағы тарихи әңгімелермен танысады. Әйгілі ақын өз жырларында өмірге терең көз жіберген, аталы ғибратнамалық сөз қалдырған. Шалкиіз талай жорықтарға қатынаскан. Оның жырларынан ерлік сарыны айқын сезіледі. Жырау жырларында адамгершілік жайында толғаныстар мол. Шалкиіз – «новатор», қазақ әдебиеті тарихындағы өзгеше құбылыс. Оның жырлары философиялық афоризмнің, динамикаға толы образды сөздердің қайнар көзі. Оны Темір бейнесін жасаудағы поэтикалық тілінен байқауға болады. Мектеп бағдарламасы бойынша жыраудың «Би Темірге бірінші толғауы» берілген. Қосымша оқуға «Ер Шобан», «Ағынды сулар, аймақ көл», «Асқар, асқар, асқар тау», «Би Темірді хаж сапарынан тоқтату» сияқты өлеңдерін қостық. Шалкиіз толғауларының өзіндік көркемдігі, ой тереңдігіне, бұрын кездеспеген, кездеспейтін шешендік оралым, тіл кестесіне, пәлсапалық тұжырымына ерекше көңіл бөлінеді. Шалкиіз туралы жазған Х.Сүйіншіалиев, М.Тынышбаев, Ә.Дербісалин, М.Мағауиннің зерттеу еңбектерімен танысады.

Ақтамберді жырау басынан қилы кезеңдерді кешіреді. Қолына желекті найза ұстап, жаумен шайқасқа қатысып ерлік көрсетеді. Жырау ұрпақтары қазір де Семей өңірінде тұратындықтары туралы, солардың айтқан деректері бойынша Ақтамберді Сарыұлының Қаракерей Қабанбаймен бірге найманның бір көсемі, әскербасы, батыры әрі төгілмелі жырау болғандығы туралы мәлімет алады. Ақтамберді елін, халқын жаудан қорғаушы, тарихқа оқиғалардың бел ортасында жүруші, «күлдір-күлдір кісінетіп күреңді мінгені» ерлікке, батырлыққа шақырған жауынгер екендігіне ерекше назар аударады. Бағдарламада «Күлдір-күлдір кісінетіп», «Жауға шаптым ту байлап», «Балаларыма өсиет» жырлары берілген. «Менімен, ханым, ойнаспа», «Уа, қарт Бөгенбай», «Заманым менің тар болды» жырларын қосымша оқуға ұсындық. Ақтамберді толғауларының қайнар көзі – Шалкиіз, Доспамбет сияқты өзінен бұрынғы аталар мұрасының заңды жалғасы, көне қазақ поэзиясы екендігіне түсінік беріледі. [3, 69]. Ақтамбердінің бейіті ШҚО, Абай ауданының Жүрек Жота төбесінің басында екенінен мәлімет алады.

XVII ғасырда өмір сүрген жыраулар қауымынан қазіргі қазақ оқырманының білері – Жиёмбет Жырау. Ол Ер Есімінің тұсында өмір сүрген. Есімнің көрші хандықтарымен арадағы соғыстарына қатысады, ерлігімен, іскерлігімен танылады. Жиёмбет туралы біршама деректер бар. Әсіресе, «Еңсегей бойлы Ер Есім» жырында Жиёмбет туралы көп айтылады. Өлең Есімге көп айтылған. Толғаудан жырау мен Есім хан арасындағы келіспеушілік, хан тарапынан әділетсіздікті көруге болады. Тоғызыншы сыныптың хрестоматиясында «Еңсегей бойлы Ер Есім», «Басы саудың түгел дүр» толғаулары берілген, оған қосымша «Қол – аяғым бұғауда», «Әй, қыңыр ер, қыңыр ер» өлеңдерін ұсындық. Бұл толғауларда жыраудың арман мұны көңіл күйі ашық беріледі. Әділетсіздікке қарсы ащы дауысы, жер аударылып жүрсе де, кеудесі мен өрлігін ешкімге таптатпайтындығын көреміз. Арманы – жауға шабылмаған семсері, алынбаған кегін алу. Жырау шығармашылығының маңызы зор. Бізге жеткен өте аз мұрасының өзі-ақ Жиёмбеттің халқы үшін қолына найза да алғандығын ел қорғаған ер екендігін дәлелдейді. Оның үні – әділетсіздікке, ханға қарсы өткір үн.

Тілеуұлы Үмбетейдің жырау ретінде артында қалдырған мұрасы аса көп емес, небары 7-8 толғау. Үмбетей беріде өмір сүрген ақын, оған белгілі дәстүрді жалғастырушы ретінде қараймыз. Үмбетей есімі Бөгенбай батырмен қатар аталады. Арнау жырларымен аты шыққан. Әдебиет оқулығында оның «Бөгенбай өлімін Абылай ханға естірту» деген шығармасы ғана берілген. Оған қосымша «Бөгенбай өліміне», «Жауқашарға», «Бәкеге», «Бекболат биге», «Бұқарға айтқаны» сияқты шығармалары берілді. Өз шығармаларында батыр тұлғасын көркемдеуде теңеуді ерекше қолданады. «Бөгенбай өлімін Абылай ханға естірту» толғауында Абылай бейнесін ерекше сипаттайды. Толғаудың құрылысы да ерекше. [6, 14]. Толғаудың құрылысына көңіл бөлсек Абылайды мадақтау, Абылай айналасындағы би, шешен, батырларды мадақтап, көркейтегіні белгілі. Толғауларының көркемдік ерекшеліктеріне, поэтикалық тіліне тәнті боласыз. Оның тек көрнекі адамдарды

мақтайтын өлеңдерімен қоса, ұнамсыз типтерді сынай айтатын өлеңдері де кездеседі. Толғауларында шешендік оралымдар, ақыл-нақыл, афористік сарын басым.

Жыраулар шығармашылығы – өз заманының тарихи шежіресі. Сол себептен де олардың шығармашылығын талдамас бұрын олар өмір сүрген дәуір шындығы туралы сөз еткен дұрыс. [4, 106]. Жыраулар шығармашылығын оқытудағы ең маңызды мәселе – әр сөзге, толғау мәтініне көңіл қою, мән-мағынасын түсіндіру, жырау толғауларының барлығында кездесетін пәлсапа, астыртын ойдың мәніне оқушылар назарын аударту болып табылады. Сондай-ақ, толғауларға тән шешендік оралымдар, жыраулар поэзиясында кездесетін небір күрделі сөз тіркестеріне көңіл қою өте маңызды болмақ. Жыраулар шығармашылығында троптардың небір түрлері, эпитет теңеулер өте көп кездеседі. Әсіресе, параллелизм, соның ішінде психологиялық параллелизмдер, өлеңнің дыбыстық жағы аллитерация, ассонанстардың қабаттаса келіп, толғауды түр жағынан да, ішкі мазмұн жағынан да әрлендіруі, басқа рифма, аяққы рифмалардың қоса жүруі – бәрі-бәрі келіп тұтастай алғанда жыраулар туындыларының көркемдік әлемін құрайды. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар мен ақындар поэзиясы, негізінен, қазақтың таза өз тілінде туған қуатты да құнарлы, өмірді танытушылық, философиялық – дидактикалық мағынасы мол мұра еді. Біз жыраулар поэзиясының оқушы түсінігіне тән біраз толғауларын ұсындық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. III том. Алматы «Ғылым» - 2000 ж.
2. Мағауин М. Ғасырлар бедері. Алматы, 1991 ж.
3. Тілепов.Ж. Елім деп еңіреген ерлер жыры. Алматы «Білім» 1995 ж.
4. Х.Сүйінішәлиев «VIII- XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті», Алматы «Мектеп»1989 ж.
5. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. «Аруна» баспасы. – Алматы. 2005 жыл.
6. Әбілқасым Ғ. Ұлттық тәрбие тағылымы. – Қарағанды. 2015 жыл.
7. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық – Алматы: Жазушы, 1989 жыл.
8. А.Алимов «Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер», Алстана 2014 жыл.

Бисенкүл Ұлғасбайқызы Шағатаева

Жезқазған жоғары политехникалық колледжі КМҚК

Қазақ тілі және әдебиеті пәні оқытушысы

Жезқазған қаласы, Ұлытау облысы

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Андатпа: Бұл мақалада қазақ әдебиеті сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолданудың тиімділігі қарастырылады. Әдеби мәтінді талдау барысында оқушылардың ойлау дағдысын дамыту, өз көзқарасын дәлелді жеткізу, салыстыру мен бағалау қабілеттерін қалыптастыру жолдары нақты мысалдар арқылы көрсетіледі. Сонымен қатар, сын тұрғысынан ойлау стратегияларының оқушы белсенділігін арттыруға, шығармашылық қабілетін жетілдіруге ықпалы айқындалады. Қазақ әдебиеті сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдануда білім алушылардың танымдық белсенділігі мен шығармашылық қабілетінің дамуына қол жеткізуге болатыны жан-жақты қарастырылған.

Түйін сөздер: Сын тұрғысынан ойлау, сабақтың құрылымы, қызығушылық, мағынаны ашу, ой толғаныс, дербес іздену, автор орындығы, нәтиже, проблемалық сұрақтар, танымдық белсенділік, шығармашылық.

Қазіргідей буырқанған өзгерістер дәуірінде өскелең ұрпаққа өркениет талабына сай білім беру – баршамыздың басты мақсатымыз. Осыған орай, білім беру саласындағы жас мамандарымыз оқытудың жаңа технологияларын меңгере отырып, оны өз сабақтарында тиімді қолдана білуі тиіс. Оны да, әрине, сабақтың өту ерекшеліктеріне қарай ұтымды қарастырған жөн. Көп жылғы тәжірибелі маман ретінде айтарым, ең алдымен, әрбір маман иесі өзінің атқарып отырған ісін жан-тәнімен мейлінше жақсы көруі керек. М.Горкийдің сөзімен айтқанда, «әрбір істі жақсы істеу үшін, оны жақсы көру керек». Сонда ғана жаның қалаған істен жақсы нәтиже шығарарың хақ. Жас мамандар өз пәндері бойынша сабақ өтер алдында соған қатысты материалды мейлінше жан-жақты жинақтап, көп ізденгені дұрыс. Бұл тұрғыдан келгенде, әрбір ұстаз өмір бойы оқып, ізденіп өтетіні даусыз шындық. Қай уақытта болмасын, тынымсыз еңбектенген адам ғана нақты нәтижеге қол жеткізе алады.

Мен өз тәжірибемде сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану барысында бірталай жақсы нәтижелерге қол жеткізе алдым. Менің мақсатым - тақырыпты өту барысында студенттердің логикалық ойын қозғай отырып, олардың өз танымымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген-білгенін талдап салыстырып, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға жетелеу болатын. Өзім «не істеу керектігін» нақты жағдайда көрсетпей, оның есесіне, білім алушының өзінің шығармашылық ойлауына жол салып, білімге қызығушылығын ояту, шешім қабылдауға үйрете отырып, жауапкершілігін арттыру болатын.

Бұл стратегияларды сабақта қолданып, белгілі бір нәтижеге жету үшін оқытушы сабақ жоспарын құру барысында қай жерде, қай стратегияны қолдану мен тапсырманы дұрыс ұйымдастыру жолдарын қарастыруы тиіс. Тапсырманы білім алушылардың деңгейіне қарай нақты беруге тырысу керек. Әр стратегияға уақыт өлшеніп берілуі тиіс. Жүйелі, толық жауап алу үшін студенттерге нақты уақыт беріп, қысқа, әрі нұсқа сөйлеуге немесе жазуға, өз ойларын ашық айтуды талап ету керек. Білім алушылардың арасында бастапқы кезде сәл қиналып, ойларын жинақтай алмай, біраз әбігерге түсетіндері бар. Жаттыға келе кейін үйреніп, бұл стратегияларды тез меңгеріп алады. Бір жағынан, өтіліп жатқан тақырыпқа еріксіз қызығушылығы оянары сөзсіз. Жалпы, әдебиет пәнінің ерекшелігі де сонда, қай жанрда болмасын, көркем туындының мазмұны, көркемдік, идеялық ой-түйіні білім алушының көркем қиялына ой салады, көп жағдайда кейіпкердің ішкі әлеміне еніп кеткенін де аңғармай қалатын жайттар болады. Міне, әдеби шығарманы өту барысында біздер, ұстаздар қауымы, осындай маңызды мәселелерді ескергеніміз абзал. Маңыздысы сонда, кейіпкердің ішкі әлеміне қалай енгізе аламыз?! Өз тәжірибемде 1-курста Лира Қоныстың «Тиын» әңгімесін өту барысында бес жасар баланың аянышты өлімінің әсер еткені соншалық, студенттердің көздеріне еріксіз жас үйірілді. Өзімнің де көзімнен жас шығып кеткенін сездім. Осындай әсерден кейін олар роман, хикаят пен әңгімелерді аса қызығушылықпен өздері іздеп оқитын жағдайға жетеді. Қазіргідей ақпараттың толассыз тасқыны селдей ескен заманда біздің басты мақсатымыз да осы емес пе?!

Көп жылдық педагогикалық тәжірибемде мен өзім қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен сабақ беру барысында сын тұрғысынан ойлау технологиясының элементтерін қолданудың тиімділігіне анық көз жеткіздім. Алдымен, аталған технологияның мән-маңызы қандай екеніне тоқтала кетейін.

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз – өз алдына сұрақтар қоя отырып, сауалдарға жауап іздеу, әр түрлі мәселеге байланысты өз пікірін айтып, оны дәлелдей алу, сонымен қатар, басқалардың пікірлерін дәлірек қарастыруды және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Бұл оқыту «қарапайымнан күрделіге» деп аталады. Сабақтың құрылымы төмендегідей мәселерді қарастырады:

1. Қызығушылықты ояту кезеңінде студенттің өтіп жатқан тақырып туралы не білетіндігін анықтаймыз, сөйтіп, оларды сабаққа психологиялық тұрғыдан дайындай отырып, қызығушылықтарын ояту стратегияларының бірін қолданып, қызықты сұрақтар қою арқылы жаңа сабаққа белсендіре аламыз.

2.Мағынаны ашу кезеңінде студент жаңа ақпаратты бұрынғы білімімен ұштастыра түседі. Бұл кезеңді іске асыру үшін болжау кестесі, ойлан, жұптас, ортаға сал, сұрақ қоя білуді, өзара оқыту тәсілдерін пайдаланамын. Осы әдіс-тәсілдерді қолдануда білім алушының өздігінен білім алу,өзін-өзі өзектілендіру, танымдық белсенділігі мен шығармашылық қабілетінің дамуына қол жеткіземіз.

3. Ой толғаныс кезеңінде студент өз ойлары мен байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта біліп, өзара алмасады. Осы орайда алған білімдерін пайдалана отырып, шешім қабылдайды, топпен бөлініп берілген тапсырмалары болса, өздері дәлелдейді, көрсетеді, бағалайды. Мұнда «эссе жазу, бес жол өлең» стратегияларын қолданып, өз білімдерін қорытындылайды.

Өзімнің сабағымда белгілі бір тақырыптар бойыншы проблемалық сауалдарды ала отырып, студенттеріммен соны әдеби талдау барысында, олардың өздерінің белгілі бір қорытынды жасауына, өздерінің шешімдерін шығаруына жол саламын. Мәселен, Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі» хикаяты тақырыбынан қандай да бір проблемалық жағдаяттарды туындата отырып, студенттердің оны өздігінен шешу барысында қандай өзіндік қорытындыға келтіруге болатынына көз жеткізе аламыз?! Мұнда көркем туындының мазмұнын меңгергеннен кейін мынадай проблемалық сұрақтар төңірегінде студенттер әдеби талдау жүргізеді:

1.Шұғаның сүйгенімен қосыла алмауына, құсаға ұшырауына, қайғылы тағдырына кімдер кінәлі? Жағдайдың басқаша орын алуы мүмкін бе?

2.Ізденіске жетелейтін проблемалық сұрақтар қою арқылы студенттерге төмендегі пікірталас кестесін толтыртамын:

ИЯ		ЖОҚ
1. Ия, әкесі Шұғаны бетінен қақпай, еркелететіп, еркін өсірді. Тіпті, сол кездегі салт–дәстүрге қарамастан, қызын ешкімге айттырған жоқ.	1. Есімбектің өз қызы Шұғаның тағдырына деген көзқарасы қандай? Сіз оның осы іс-әрекетін дұрыс санайсыз ба?	1. Баласын, қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай, мәпелеп өсіру - әрбір ата-ананың ұрпақ алдындағы парызы.
2. Есімбек әке ретінде қызының бақытты болғанын тіледі. Әбрахман мен көңіл жарастыруын қаламауы –сол кездегі адамдардың оқығандарды шоқыған, дінсіз деген түсінікпен қабылдауынан болды.		2.Қалай болғанда да, Әбдірахман да Шұға да бір–бірін қалтқысыз сүйді ғой. Ендеше, әкесі қарсы болмай, қызын өз теңіне қосуы керек еді.
3.		3.
4.		4.

Осы арада сын тұрғысынан ойлау технологиясының «Автор орындығы» стратегиясын да қолдануға болады. Оны мынадай мәселе қою арқылы студенттердің ой толғанысына жетелеуде олардың өзіндік шешім шығара білуіне негіз қаланады:

*Егер мен жазушы болсам... . Иә, сен жазушы болсаң, әдеби туындыны қалай аяқтар едің? (студенттердің әр қилы пікірлері талданады).Осы арада білім алушылардың басым көпшілігінің Әбдірахман мен Шұғаның қосылып, бақытты өмір сүруімен аяқтағысы келетіні айтпаса да түсінікті.

Сондай-ақ, С.Мұқановтың «Сұлушаш» романын әдеби талдау барысында мынадай проблемалық сұрақтар қою арқылы студенттердің өзіндік қорытынды жасай алуына, логикалық ойлауының жетілуіне, жүйелі білім алуына жағдай туғыза алатынымызға әбден болады. Осы орайда шығармашылық қабілеттерінің шыңдалуына жол сала аламыз. Біздің басты мақсатымыз да осы емес пе?! Мәселен, мынадай проблемалық сұрақтар:

* Қалай ойлайсыңдар, жазушы Алтайдың алдын ала көрген түсіндегі қара бүркіттің имек тұмсығы иреңдей, болат тұяғы жарқылдай аспаннан төменге құлдилап, суда жүзіп жүрген Сұлушаш пен інісі Ермекті бүре қысып, жеті қат көкке сіңіп, жоқ боп кетуі алдағы өмірде болатын қиындықтардан хабардар етіп тұрған жоқ па? Олай болса, халқымыздың танымындағы түстің шындыққа жанасымы болатынына сенер ме едің? Ендеше, алда болатын сәтсіздіктермен байланыстыра отырып, өз ойларыңды нақты дәлелдендер.

Әлбетте, бұл орайда білім алушылардың әр қилы пікірлері туындауы заңдылық. Оқытушы оқиғамен байланыстыра отырып, студенттерге бағыт-бағдар беріп отырады.

* Романда Алтай мен Сұлушаштың бірін-бірі қалтқысыз сүйе тұра, бақытты ғұмыр кеше алмауына, қайғылы тағдырға ұшырауына кінәлі кімдер?

а) Сіз жазушының осындай көркемдік шешімін құптайсыз ба?

ә) «Егер мен жазушы болсам... Иә, сіз жазушы болсаңыз, «Сұлушаш» романын қалай аяқтар едіңіз?».

Мен бұл жерде студенттердің логикалық ойын анық жеткізу мәнерін жетілдіре отырып, танымдық қабілеттерінің артуына қол жеткізе білдім. Ізденушілік белсенділігін арттыру барысында шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік туғыза алдым. Менің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен білім берудегі басты ұстанымым да осы болатын. Ең маңыздысы, жас өрендердің көркем шығарманы жай ғана оқып қоймай, оны көңіл таразысынан елеп-екшеп, саралай өткізіп, өзіндік көзқарасын қалыптастыруға қол жеткізе алдым.

ЖИГСО әдісінде мәтінді топқа бөліп оқу білім алушылардың жауапкершілігін арттырады. Оқығанын айтып беру үшін орташа оқитын студенттер енді әрбір сөйлемге мән беріп оқитын болды. Басқа жолдастарындай сезінуге, өз ойын ашық жеткізе білуге үйретті. Сабақ барысында «Топтастыру», «Бес жол өлең», «Венн диаграммасы», «Кубик» әдістері бойынша жұмыс істеуге қызыға кірісті. Әсіресе, бес жол өлең құраудың пайдасы қазақ тілі сабағында өте зор. Осындай сын тұрғысынан ойлауға арналған тапсырмалар студенттерді топпен бірігіп жұмыс жасауға үйретеді. Мәтінді өз бетінше меңгеруге жағдай жасайды. Бір ғажабы, өтіп жатқан сабақтан тысқары қалатын студент болмайды, барлығы ынтымақтаса жұмыс жасауға төселеді. Міне, бізге қойылған қоғам талаптарына жауап бере алғандығымыз, жақсы нәтижеге қол жеткізе алғандығымыз.

Ал, жалпы, қай пәнді болмасын, оқытушы студенттерге білім беруде болашақта ғылыммен айналысуына, ел игілігіне қызмет етуді ойластырған жөн. Нәтижесінде, жоғарыда аталған сын тұрғысынан ойлау технологиясын сабағымда пайдалануда төмендегідей жетістіктерге қол жеткізе алдым:

1. Білім алушыларымыз жаңа тақырыптар бойынша өздері талдап, өзіндік қорытындыға келе алады;

2. Салыстыра талдау барысында зерттеушілік қабілеті пайда болады;

3. Көркем әдебиетке деген қызығушылығы артады, сол арқылы біз олардың бойында ұлттық құндылықтарын қалыптастыра аламыз;

4. Студенттердің өз тарапынан өлең жолдарын құрастыра алуына, шығармашылық қабілетін қалыптастыруға негіз саламыз;

5. Жұмыс барысында алмасу арқылы білім алушының өз ойын ашық, жасқанбай айтуға, басқа адамның ойын дұрыс қабылдауға үйренеді.

Әдебиеттей сөз асылын ардақ тұтар, көркем шығарма табиғатын жете танитын, ақын-жазушының көркем туындысындағы сезім шынайылығы мен тіл көркемдігін, пәлсапалық ой тереңдігін сезіне білетін шығармашыл тұлға

қалыптасуына осындай тиімді әдіс-тәсілдердің де игі әсерін тигізері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ташенова А. Сын тұрғысынан ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту: //Білім-Образование, 2006. №2.15-18 б.
2. Мейірсейітова С. Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері – Алматы, 2011 жыл.
3. Қабдешова Ә. Сын тұрғысынан ойлау // Қазақ тілі мен әдебиеті.- №10.
4. Ж.А. Жартынова, В.Н. Ким, Н.О. Қойлық, А.Ш. Орақова. Интерактивті оқыту әдісін қолданып, сабақты жоспарлау және басқару – Алматы: Атамұра, 2009 жыл.
5. Қ. Қабдықайырұлы. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы: Оқу құралы – Алматы: РБК, 1999 жыл.
6. Тілдік тұлға қалыптастыруда сын тұрғысынан ойлаудың маңызы //Білім-Образование.-2007.-№5.12-23 б.

Б. М. Сұлтанова¹, У. Мусаева²

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к., проф. м.а., ¹

2 курс магистранты²

Алматы, Қазақстан

ЭССЕДЕГІ ӘДЕБИ ПОРТРЕТТЕР

Аңдатпа: Бұл мақалада драматург Қ.Мырза Әлінің «Иірім» эсселер жинағы талданады. Эсселер жинағындағы әдеби портреттің берілуі соның ішінде С.Мұқановтың әдеби, шығармашылық, тұлғалық портретінің берілуі қарастырылады. Жазушының бейтаныс қырлары ашылады. Мақаланы жазу барысында тарихи-әдеби, салыстырмалы әдістер, сонымен қатар мәтінді стильдік және мотивтік талдау әдістері қолданылады.

Кілт сөздер: Қ.Мырза Әлі, С.Мұқанов, эссе, деректілік, оқиғалар.

Аннотация: В данной статье рассматривается сборник эссе драматурга К.МырзаӘли «Иірім». Особое внимание уделяется изображению литературного портрета, в частности — литературного, творческого и личностного портрета С.Муканова. Раскрываются малоизвестные стороны писателя. При написании статьи использованы историко-литературный и сравнительный методы, а также методы стилевого и мотивного анализа текста.

Ключевые слова: К.МырзаӘли, С.Муканов, эссе, документальность, события.

Көркем шығарма оның ішінде мемуар, эссе, естеліктердің барлық табиғатын ашатын, өмірде болған белгілі тұлғалардың болмысын оқырманға кеңінен танытатын бірден бір көркемдік тәсіл ол – әдеби портрет. Тарихи тұлға-кейіпкердің сыртқы бейнесінен, оның психологиясынан, іс-әрекетінен толық таныстыратын әдеби портрет ұғымының әдебиеттану ғылымында, әдебиет тарихындағы орны ерекше. Әдеби портрет, ең бастысы естелік жазушы автордың ойынан, шығармашылық шеберлігінен, дүниетанымынан маңызды, мәнді ақпараттар береді.

Портрет мемуарлық әдебиет жанры ретінде – бұл, ең алдымен, ойдан шығарылған кейіпкер емес, нақты адамның бейнесін суреттеу. Бұл тарихи тұлғаның сипаттамасы. Шынайылық, қатар өмір сүрген адамның шынайы келбетін дәл бейнелеу – портреттің тікелей міндеті болып табылады. Әдеби портрет тарихи адам туралы барлық білімді синтетикалық түрде жинақтайды, оған оның өмірбаяны, шығармашылығы,

замандастарының оған қатынасы, сондай-ақ автордың көзқарасы кіреді. Әдеби портреттің танымдық қызметі мәдени-тарихи маңызға ие.

Әдеби портрет арқылы жазушы – көркем шығармашылықтың мәнін түсіндіреді. Қоғамдағы адам рөлін терең психологиялық тұрғыдан бейнелеу арқылы өмірдің мәнін сипаттайды. Мұнда сонымен қатар баяндаушының ерекше назары жеке тұлғаның өз-өзіне рефлексия жасап, рухани әлемін тануына, өзінің қоғамдағы тарихи миссиясын ұғынуына аударылған.

Бұл – әдебиет пен өнердің дамыған кезеңінде жиі кездесетін үрдіс: адамды тек кейіпкер ретінде емес, тарихты қалыптастырушы күш ретінде көрсету. Жеке адамның ішкі әлемін, моральдық ұстанымдарын, әрекеттерінің негізін ашу арқылы көркем шығармалар қоғамдық сана мен рухани дамуға әсер студия қуатты құралына айналады.

Портрет ұғымы – әдеби шығармаға көркемдік нәр беріп, өмір шындығын жан-жақты бейнелейтін маңызды тәсіл. Бұл арқылы шығарма мен автор арасындағы тығыз байланыс, сондай-ақ жазушының суреткерлік шеберлігі анық көрініс табады.

Қ.Мырза Әлінің «Иірім» эсселер жинағынан әдеби портреті барынша ашылған тұлға – С.Мұқанов. Жазушының өз дәуіріндегі ең белгілі, атақты жазушымен өз өмірінде бірнеше рет кездескеннің, жақын әңгімелескенін білеміз. С.Мұқановпен ең алғаш студенттік кездесу кезінде танысыды, жақыннан көреді.

Мысалы, эсседе С.Мұқанов туралы былай дейді: «Сәбеңді бұрын-соңды бұлай жақыннан көрген жоқ едім. Ақ сары келісті қазақ екен. Үстінде өзі өңдес жеңіл костюмі бойына қонып-ақ тұр. Бірнеше күн жорықта болып, аттан жаңа ғана түскен жауынгердей теңселіңкіреп жүреді екен, сахнада түрегеп тұрып, ұзақ сөйледі. Сөйлемдері күрделі емес, қарапайым. Логикасы мықты. Тыңдаушыға жағымды. Қысылмайды, өзін барынша еркін ұстайды. Орыстың бір сөзін есіне түсіре алмаса, залда отырған студенттерден қазақша сұрап алады. Жастар оған жамырап жауап береді. Бір кезде ол жеңінің түймелер тұсын көрсетіп:

– Осы жерді орысша не деуші еді? – деп сұрады.

– Манжет!- деп айқайлады залдағылар.

– Иә, иә. Манжет! – деді Сәбең де студенттерге қосылып [1, 15 б.]» – дейді Қадыр Мыра Әлі. Бұдан әрі С.Мұқановты өмірінде небәрі он шақты рет қана көргенін айтады. Әр көргені ұсақ-түйек деталдарға шейін ұмытылмай есінде қалғанын жазады. С.Мұқановтың киген киімін, өзін ұстау мәнерін, дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнерін сипаттайды. Жазушының С.Мұқановтың сыртқы бейнесін сипаттауы барынша ықшам. Артық сөз жоқ. С.Мұқановты алғаш көрген кездегі әр деталь мұқият баяндалған.

Естелік жазушы бұлжытпай орындау керек ең басты нәрсе – фактілер мен куәліктерді ұсыну, өз сөздерін құжаттармен дәлелдеу. Қ.Мырза Әлі баяндау жүйесін қатаң сақтайды. С.Мұқановпен кездесулерін қатаң хронологиялық ретпен жазады. С.Мұқановтың әдеби портретін сипаттауда белгілі әдісті қолданылады. Автор түрлі уақыт кезеңдерінен есте қалған оқиғаларды үзік-үзік еске түсіріп, портреттің нақты белгілерін бекітуге тырысады. Мысалы, 1950 жылдардағы «Есею жылдары» мемуарлық романына қатысты Жазушылар одағында болған айтыс тартыстың соңы үлкен, шиеленіскен дау-дамайға айналғанын, уақыт, кезең ерекшелімімен бірге баяндалады.

С.Мұқановқа қатысты естеліктің кеңістігіне назар аудару керек. Жазушымен арадағы әңгіменің бәрі Жазушылар Одағында, сондағы түрлі кабинеттерде өтеді. Ғ.Мүсіреповке байланысты естеліктердің кеңістігі әр түрлі. Саяхаттар, дала қосы, поезд купесі, жазушылар Одағы, қонақ үй бөлмелер т.б.

С.Мұқанов туралы әдеби портретте уақыт маңызды рөл атқарады. Естелік авторы отызыншы, елуінші жылдар дәуірі туралы баяндауды С.Мұқанов туралы баяндаумен жиі ауыстырып отырады. Бұл кейіпкерінің моральдық қағидаттарын ерекше көрсету үшін жасалған. Мысалы,

«Өз басым Сәбеңді ақымақ адамдардың да, алаяқ адамдардың да қатарына қоса алмаймын. Ол – тегін тұлға емес. Қанша нәрсеге араласып, қанша нәрсені бүлдіргенін білмеймін» [1, 19 б.]

Осы эпизодтан кейін сатылы құрылым бұзылады: баяндауға басқа сипаттағы айғақтар қосылады. Д.Қонаев басшылығы туралы, оның С.Мұқановпен арадағы қатынасы, С.Мұқановтың қайшылықты болмысы, елуінші жылдардағы қайта басталған ұстау, қамау туралы баяндалады. Мысалы, Күнде болатын ұзақ жиналыстар, талқылаулар кезіндегі оқиғалар баяндалады. Осындай жиналыстардың бірі басқарып отырған С.Мұқанов тоғызыншы сыныпқа арналған «Әдебиет» оқулығы, ондағы Кенесарыға қатысты материалдар қатты сыналады. Залда отырған бір азамат шыдай алмай:

– Сол оқулықтың авторы Сіз емессіз бе? – дейді.

- А? Солай ма еді?! Осы менің де араласпайтын шаруам жоқ! – деп сылқ етіп отыра кетеді.

Осындағы ойды одан әрі тереңдете түсетін Ә.Тәжібаев диссертациясына қатысты естеліктері баяндалады [1, 23 б.].

Бірінші портреттен айырмашылығы, кейінгі баяндауларда бізге «жаңа С.Мұқановты» шығармайды, қайта таныс бейнені одан әрі күшейте, дамыта түседі. Қ.Мырза Әлімен бірге оқырман да оны басқа қырынан тани түседі.

Қ.Мырза Әлінің С.Мұқанов жайлы естелік портреті психологиялық контраст негізінде құрылған.

С.Мұқанов туралы естеліктерде оқиғаны баяндаумен қатар лирикалық және публицистикалық баяндау мәнерін кең қолданады. Бұл авторлық ой-толғауларға негіз болады.

Жазушының С.Мұқановты университетті бітірген соң жұмыс істеп жүргенде екінші рет көреді. Жазушының С.Мұқанов туралы «кез келген ақын-жазушы, әсіресе әдебиет есігін енді-енді ашып, сөз сарайына еніп келе жатқан жас дарын жетім бала тәрізді біреу-міреу арқамнан қақса, басымнан сипаса деп тұрады. Сәбеңнің ойда жоқта жылы шырай білдіріп, көңіл жомарттық жасауы жүрегіме бал құйғандай әсер етті» [1, 17 б.] Жазушыны алғаш рет студенттік кездесуде көрсе, екінші рет университетті енді ғана бітірген жастың бірер өлеңін, бір-екі сын мақаласы туралы жақсы пікір айтқан С.Мұқановпен оқырман да жақынырақ таныса түседі. І.Омаров кітабы туралы жазғанына оң пікірін айтады. Қ.Мырза Әлі үшін С.Мұқанов – үлкен, атақты, әдеби Олимпте тұрған тірі классик. Бұл көзқарас уақыт өте келе өзгермейтінімен ерекшеленеді. Кейінірек жазушы туралы былай дейді:

«Сәбең тумысынан адам жатырқамайтын көпшіл кісі болатын...» немесе «Сәбең туралы маған жұрт не демеді? Мен не естімедім? Бір ғажабы: өз басым өзге адамның үлкен сөзіне сенебей, өзімнің кішкене ақылыма құлақ түрем. Содан да шығар, мен Сәбеңді жек көріп, Сәбеңе теріс айналып кете алмадым. Ол маған үнемі қарапайым, үнемі көпшіл, үнемі елгезек, үнемі кішіпейіл көрінетін» [1, 24 б.]

Қ.Мырза Әлі С.Мұқановтың шығармашылық болмысындағы басты қасиеттерді айқындауға тырысады: оның ерекше жайдарылығы, көпшілдігі, ана тілімізге төнген қатерді ең алғаш сезіп білуі, Алматыда қазақ балалар бақшасын ең алғаш аштыруы, ұлт мектептерінде қазақ тілі сағатының қысқаруына қарсы өршіл күресі, импровизацияға бейімділігі.

Қ.Мырза Әлі негізінен С.Мұқановпен әдеби сұхбаттарға, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов шығармашылығы туралы пікірлерге назар аударады. Автордың пікірінше, әдебиет пен әдебиетшілер туралы пікірлер арқылы С.Мұқанов әдебиет пен өнерге деген өзіндік көзқарастары айқынырақ көрінеді.

Екінші кездесуде Жазушылар одағында өтеді. Директор кабинеті. Екеуі ғана. Әдеттегіше көңілді, жайдары отырады С.Мұқанов. Оқиға естелік, эссе композициясына тән хронологиялық ретпен баяндалады.

– Сен осы көп білесің, көп ізденесің... айтшы маған осы мына сахна классиктері атанып жүрген Мұхаң мен Ғабиттің пьесалары Мәскеу, Ленинград театрларында неге қойылмайды?! – деді төбеден түскендей.

– Қайдан білейін, Сәбе! Шынын айтсам, шұғылданбаған, ойланбаған мәсеелм! – дедім. Көркем әдебиет негізінен тілдің жемісі ғой. Мұхаңның тілі де, Ғабеннің тілі де ұлттық бояуға қанық. Оларды басқа тілге аудару өте күрделі болса керек, сірә! – дедім өз болжамымыды айтып.

– Мен сенің бұл айтқаныңа қанағаттана алмаймын. Құлық жасап тұрсың. Меніңше, мүлде олай емес! Тіл қай кезде де проблема. Бірақ кілтін тапсаң, ол да қиын шаруа емес. Мәселе тілде емес, мәселе шығарманың өзінде. Көтерген идеялық-көркемдік мәнінде» образдар! Көгермендерге оқыс жаңа дүние ұсынуда! Ал Мұқтар мен Ғабиттің еуропалықтарға ұсынатын ештеңесі жоқ. Бұлардың айтып жүргендері оларға бұрыннан таныс. Жауыр болған дүниелер. Оқиға өзгеше болғанмен, ой баяғы! Орысша айтқанда вторично! [1, 186.]

Қ.Мырзы Әлі С.Мұқановтың ой-толғаулары, пікірлері арқылы әдебиет туралы ойларын ортаға салады. Өз-өзіне және айналасындағылардың шығармашылығына қатысты пікірлері, қатаңдық, таптаурындыққа төзбеушілік – бұл қасиеттер Қ.Мырзы Әлі тарапынан қайта атап көрсетіліп, ерекше екпінмен беріледі.

Үшінші кездесудегі әңгіме Ж.Аймауытов туралы болады. Бұл кездесу де әдеттегідей Жазушылар Одағында өтеді.

«Мәдениетті қазақ прозасы, тіпті драманың өзі осы Жүсіпбектен басталады. Тек бір ғана Аймауытовтан айырылуымыздың өзі біздің әдебиетімізді жарты ғасырға кейінге ысырып тастады. Бір Аймауытовтың өзі бір көркем қол, бір әскер сияқты еді! Сендер мақтай беретін Әуезов пен Мүсіреповтеріңнің өзі осы Жүсіпбек шапанынан шыққандар. Бұлар жазып жүрген бүгінгі драмалардағы ақ өлеңді Мұқтар мен Ғабит ойлап тапқан жоқ! Оның төркіні шешендік сөздерде және Аймауытовта! Қарындашпен жазудың өзін Ғабит сол ағасынан үйренген. Жүсіпбектің әйелі қырым татары болаты. Бөксесі өте биік орналасқан. Ростов жылқысы сияқты! Сол жеңгіміз үнемі біздей ғып қарындаш ұштап отыратын, жарықтық...

Аймауытов – сыншыл реализмнің өкілі. Идеологияда шаруасы жоқ. Нені көрсе, нені білсе – соны, яки өмір қалай болса, солай жазды. Егер маған сол кісінің түгел жинап бастыру керек десе, сол жауапкершілікті Сізге жүктейміз десе, ойланбай келісер едім, – деді Сәбен» дейді.

Аймауытов туралы сол қиын кезеңнің өзінде өз пікірін батыл айтады. Шығармашылығын жоғары бағалайды.

Автор эсседе С.Мұқановпен қарым-қатынас кезінде түсінген, сезінген, айқындап үлгерген ерекше, тұрақты мінез-құлық сипаттарын баяндайды. Эсседе ХХ ғасырдағы маңызды тарихи оқиғалар: елуінші жылдардағы қайталанған түрмеге қамау, айдау, отызыншы жылдардағы репрессиялар, соғыстан кейінгі ауыр жылдарға қайта қайта айналып соғып отырғанмен, олардың барлығы тек фон ретінде беріледі. Естелік жазушы үшін ең маңыздысы – осы оқиғалар ішінде жүрген, белсене араласып жүрген С.Мұқановтың адамдық болмысы. Автор өз бағалары мен пікірлерін жасыруға тырыспайды, болған жайттарды ұстамды, құрғақ түрде сипаттайды. Өз бағалауларымен қатар оқырманның да бағалауына ерік қалдырып отырады.

Қазақтың елу, алпысыншы жылдардағы шығармашылық интеллигенцияның жағдайы бейнеленген. Қ.Мырза Әлі жасаған әдеби портреттердің тағы бір ерекшелігі жеке тұлғаларды бейнелеудегі негізгі тәсілі – «қосарланған» әдеби портреттеді сомдағанын көреміз. Бұл – белгілі тарихи тұлғаның жақсысымен қатар қателіктерімен, қайшылықты тұстарын қатар беруі. Ал теріс қасиеттеріне ақтау мен түсініктеме бермесе де барыншы түсіністік танытуға тырысуы. Бұл барлық кейіпкерлерге қатысты емес. Маңыздысы эссе авторы жағымды қасиеттерді шынайы әрі заңды деп санайды, ал теріс қасиеттерді кей жағдайда кейіпкерлерге байланысты кездейсоқтық, барша адамда болатын жағдай ретінде

сипаттайды. Кей кейіпкерлеріне келгенде тек теріс қасиеттеріне басымдық береді. Ол әрине автордың субъективті көзқарасы. Автор бұл тұжырымдаманы эсселер жинағының бойында қолданады.

С.Мұқанов автор тарапынан екі түрлі көзқараспен қарастырылады: алдымен автор оларды объективті түрде сипаттайды, кейін ол автордың сүйіспеншілігі арқасында толық ашылады. Оның бейнесі фактілер мен сезімдерден, эмоциялар мен шынайы өмірден құралған мозаикаға айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мырза Әли Қ. Иірім. – Алматы: Атамұра, 2004. – 360 б.
2. Ергөбек Қ. Сарасөз, – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. 600-бет
3. Ақыш Н.Б. Қазақ мемуарлық романы, МОНОГРАФИЯ, – Алматы, 2010. – 323 б.
4. Сұлтанова Б.М. Роман-эссенің жанрлық ерекшелігі\ Проф. Б.Қалиұлының 80 жылдығы орай «Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының МАТЕРИАЛДАРЫ, 25 қаңтар 2019ж. 55-59 бб.

Мейірім Азаматқызы Аралтай

SDU университеті
Қаскелең, Қазақстан

ФЭНТЕЗИ ЖАНРЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ: ӘДЕБИ-КӨРКЕМ ТАЛДАУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада фэнтези жанрының әдебиеттегі маңызы, оның өзіндік ерекшеліктері мен мектеп оқушыларына тиімді түрде талдап оқытудың жолдары ғылыми негізде қарастырылады. Автор фэнтези туындыларының оқушының тұлғалық дамуына әсерін және олардың әдеби-көркем дүниетанымын қалыптастырудағы рөлін сипаттайды. Мақалада сюжеттік, символдық және интертекстуалдық талдау тәсілдері арқылы оқушылардың сыни ойлауын, шығармашылық белсенділігін дамыту жолдары ұсынылады. Сонымен қатар, қазіргі білім беру талаптарына сай фэнтези жанрының оқытылу тиімділігіне де көңіл бөлінген.

Мақалада бұл жанрдың құрылымдық ерекшеліктері мен табиғаты талдана отырып, оның оқушылардың қиялын кеңейтіп, терең ойлауға баулудағы маңызы көрсетіледі. Дәстүрлі әдеби талдау әдістерімен қатар, интерактивті, жобалық және шығармашылық тәсілдер де оқытуда қолдануға ұсынылады. Автор негізгі және қосымша әдеби шығармалардан нақты мысалдар келтіріп, олардың тәрбиелік, эстетикалық әрі танымдық құндылықтарын аша түседі. Бұл зерттеу мұғалімдерге фэнтези жанрын оқу процесінде тиімді пайдалану жолдарын көрсетіп, әдеби білім беру мазмұнын байытады.

Кілтті сөздер: фэнтези, әдеби талдау, мектеп, әдіс, шығармашылық, интертекстуалдық, әдеби білім.

Фэнтези – қиял мен ғажайып элементтерге негізделетін көркем әдеби жанрлардың бірі. Бұл бағыттағы туындыларда шынайы өмірде орын алуы мүмкін емес сиқырлы құбылыстар, мифтік кейіпкерлер мен ертегілік сипаттағы әлемдер суреттеледі. Демек, фэнтези – адам санасының шексіз шығармашылығы мен қиялының көрінісі. Қазіргі жас буынның қызығушылығына әсер ететін әдеби бағыттардың ішінде фэнтези жанры алдыңғы қатарда тұр. Ол баланың қиял әлемін кеңейтіп, шығармашылық және ойлау қабілетін дамытатын мүмкіндікке ие.

Фэнтези жанрының маңызды ерекшеліктерінің бірі – оның адамгершілік, рухани, эстетикалық және мәдени құндылықтарды қамтуы. Бүгінде бұл жанр оқушылар арасында

үлкен сұранысқа ие. Жасөспірімдер нақты өмірдегі шектеулерден алшақтап, еркін қиял әлеміне еніп, батырлармен бірге шытырман оқиғаларды бастан кешіруге құмар.

Дегенмен, мектеп тәжірибесінде фэнтези жанрын жүйелі түрде талдап, оны сыни тұрғыда қарастыру, әдеби-көркемдік ерекшеліктерін ашу мәселесі өзектілігін сақтап келеді. Сондықтан фэнтези туындыларын мектеп бағдарламасы аясында талдаудың тиімді әдістерін анықтап, оларды ғылыми негізде қарастыру – қазіргі білім беру саласы үшін маңызды әрі қызықты бағыт болып табылады. Осы мақалада біз фэнтези жанрындағы шығармаларды мектепте талдаудың әдістемелік және теориялық аспектілеріне назар аударамыз.

Мектептегі әдебиет пәнінде фэнтези жанрын оқытудың маңыздылығы

Фэнтези жанрын мектепте оқыту оқушылардың көркемдік талғамын қалыптастыруға, әдеби туындылардың құрылымдық ерекшеліктерін түсінуге және әртүрлі жанрлар арасындағы айырмашылықты айқындауға септігін тигізеді. Сонымен қатар, бұл жанр балалар мен жасөспірімдердің рухани-адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Кейіпкерлердің бойындағы әділеттілік, батылдық, адалдық пен достық секілді қасиеттерді насихаттау осы жанрдың тәрбиелік мазмұнын көрсетеді.

Фэнтези әдебиетінің негізін құрайтын «сиқыр» ұғымының балалар үшін нені білдіретіні туралы сұрақ туындайды. Олар бұл сөзді жай ғана көзбояушылық, фокус ретінде қабылдай ма, әлде оның астарында тылсым күштерге сену жатыр ма? Психологтардың пайымдауынша, «сиқыр» түсінігі екі негізгі мағынада қарастырылады. Бірінші көзқарас бойынша, бұл – өзгеше ойлаудың белгісі. Мысалы, Ж. Пиаже балалардың кейбір оқиғалардың болуына өз ойлары арқылы ықпал ете аламыз деген сенімін сиқырлық деп түсіндіреді. Бұған балалардың бірдеңе тілеу арқылы қалаған ойыншықтарына қол жеткізуге тырысатынын мысалға келтіруге болады. Екінші мағынада, сиқыр – кей адамдарға тән ерекше, табиғаттан тыс қабілеттерге сенуді білдіреді. Бұл түсінік балалардың танымдық даму ерекшеліктерін сипаттауда жиі қолданылады және бірінші мағынасына қарағанда тұрақтырақ көрініс табады. Е.В. Субботский 4-5 жастан бастап балаларшынайы өмірде болуы мүмкін мен тек кітаптар мен фильмдерде ғана орын алатынның ара жігін айқын айыра алатындығын мәлімдеген болатын. Десе де, көптеген зерттеушілер осы мәселе тұрғысында түрлі зерттеулер жүргізіп, нәтижесінде балалар сиқыр деп мүмкін еместі не тосын, ерекше оқиғаларды атайды деп түйіндейміз [1].

Фэнтези жанры бірқатар өзіндік ерекшеліктерімен танымал. Бұл жанрға тән басты белгілердің бірі – шынайы өмірде жоқ, ойдан жасалған әлемдердің болуы. Мысалы, Дж. Р. Р. Толкиннің Орта Жеріндегі немесе Дж. К. Роулингтің сиқыршылар әлеміндегі оқиғалар – соған дәлел. Сонымен қатар, фэнтези туындыларында сиқыр, сиқырлы заттар, бал ашу, қарғыс және басқа да тылсым күштер жиі кездеседі. Мұндай шығармаларда мифологиялық немесе ертегідегі кейіпкерлер – айдаһарлар, гоблиндер, эльфтер мен орктар жиі көрініс табады.

Бұл жанрда жиі көтерілетін мәселелердің бірі – адамгершілік пен зұлымдық, ерлік пен өз жолын табу секілді күрделі моральдық-этикалық тақырыптар. Фэнтези әдетте эпикалық құрылымға ие: қаһарман бейбіт өмірден бастау алып, қиын-қыстау жолға шығып, түрлі сынақтардан өтіп, үлкен өзгерістерге себеп болады.

Фэнтези жанрының бірнеше түрлері бар:

- **Эпикалық фэнтези** – кең көлемді, бірнеше кейіпкер мен оқиға желісін қамтитын шығармалар. Бұл бағытқа Толкиннің «Сақиналар әміршісі» жатады.

- **Қалалық фэнтези** – қазіргі заман шындығы мен сиқыр қатар өмір сүретін әдеби кеңістік. Мысалы, «Гарри Поттер» сериясы.

- **Қараңғы фэнтези** – қорқыныш пен шиеленіс басым болатын, кейде хоррор элементтерімен ұштасатын фэнтези түрі.

- **Фольклорлық фэнтези** – халық ертегілері, мифтер мен аңыздарға негізделген, ұлттық дүниетанымды бейнелейтін бағыт.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері

Мақсаты — фэнтези жанрындағы шығармаларды мектепте талдаудың ғылыми негізделген әдістерін ұсыну.

Міндеттері:

- фэнтези жанрының ерекшеліктерін ашу;
- талдау әдістерінің тиімділігін сипаттау;
- фэнтези жанрындағы шығармалардың талдаудың тиімді стратегияларын қарастыру.

Әдебиеттерге шолу және мәселелерді қою

Соңғы жылдары фэнтези жанры жас оқырмандар арасында кеңінен танымал бола бастағаны байқалады. Бұл құбылыс ата-аналар мен педагогтардың арасында алаңдаушылық туғызуда. Олар мұндай кітаптардың көп оқылуы жас буынды шынайы өмірден алыстатып, өмірлік маңызды құндылықтардан, соның ішінде діни-рухани бағдарлардан алыстатуы мүмкін деп қауіптенеді. Осы орайда «қазіргі қоғамда қандай құндылықтар мен дүниетанымдар шынайы деп танылады?» деген сұрақ өзекті бола түседі.

Осы мәселенің маңыздылығын ескере отырып, шағын зерттеу жұмысы жүргізіліп, фэнтези жанрындағы туындылардың балалар мен жасөспірімдердің дүниетанымына, эмоционалды және танымдық дамуына әсері қарастырылды. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, фэнтези әдебиеті оқырмандардың өзіндік «менін» және қоршаған әлеуметтік ортаны қабылдауына оң ықпал етіп, қиял мен сезім әлемін байытады. Осы арқылы жанр тек қызықты сюжетпен шектелмей, тұлғалық дамуға да әсер ететін құралға айналады.

Фэнтези жанрына ғылыми қызығушылық XX ғасырда ерекше қарқынмен дами бастады. Бұл бағыттың көркемдік мүмкіндіктерін Дж. Р. Р. Толкин, К. С. Льюис және Дж. Роулинг сынды жазушылар өз еңбектерінде айқын көрсетті. Алайда, Қазақстандағы білім беру саласында фэнтези жанрына арналған әдістемелік зерттеулердің саны шектеулі. Осыған байланысты, мектеп бағдарламасына енген немесе қосымша оқу ретінде ұсынылатын фэнтези шығармаларын оқушыларға тиімді әрі түсінікті түрде жеткізудің жолдарын айқындау – қазіргі таңда маңызды әрі өзекті мәселе ретінде қарастырылады.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: «Фантазия [грек. phantasia] зат. 1. Адам қиялының идеалды қайта құрушы мүмкіншілігі мен байланыстысы. Қиял мен фантазияның синонимдер ретінде пайдаланылатындығына қарамастан, оларды ажырата түсіндіруге де болады (Мәдени-филос. энци. сөзд.). Фантазия деп көбінде нақты шындықта кездеспейтін, таза ойдан туған нәрселерді айтады. Ал қиял дегеніміз нақты шындықта бар алғашқы бейнені ой арқылы жетілдіру, дамыту нәтижесінде пайда болатын идеалды бейне жасау процесін білдіреді (Мәдени-филос. энци. сөзд.). 2. әдеб. Ақын, жазушының көркемдік қиялы» Ғалым Р. Нұрғалидің «Философиялық сөздігінде»: Фантазия (лат. phantasia – психол. бейне, қиял жемісі) – қалыптасатын ұғымдар мен бейнелердің айрықша күштілігі, айқындығы мен ерекшелігі көрініс беретін қиял.

М. Жұмабаев «Педагогика» атты еңбегінде «Фантазия – өмірдің гүлді, көрікті болуының түпкі діңгегі. Фантазия ақылды кеңітеді. ...фантазия құлықты түзейді» деп анықтама береді. Осы тұжырым балаларға арналған фэнтези туындыларының негізгі идеясы мен тақырыптық арнасын ашып тұрғандай. [2]

Фантастика ұғымы көркем әдебиетте автордың қалыптан тыс, оғаш немесе қисынсыз құбылыстарды бейнелеуінен бастап, толығымен ойдан құрастырылған, шындыққа сәйкес келмейтін «қиял әлемін» жасауына дейінгі кең ауқымды қамтиды. Бұл жанрдың негізінде әлемнің екіге бөлінуі идеясы жатыр: жазушы не өзінің ішкі логикасына бағынатын ерекше әлем жасайды (мұнда өмір шындығына нұсқайтын «анықтама нүктесі» астарлы түрде байқалады – мысалы, Дж. Свифттің «Гулливердің саяхаты» немесе Ф. М. Достоевскийдің «Күлкілі адамның арманы» шығармалары), не болмаса нақты өмір мен қиял әлемінің қатар өмір сүруін сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі фэнтези жанрының негізінде «екінші шындық» пен сиқырлы күштердің көркем бейнеленуі жатқаны анық байқалады.

Орыс зерттеушісі П.В. Королькова өзінің қиял мен әдеби ертегі жанрларының айырмашылықтарына арналған еңбегінде олардың негізгі ерекшеліктерін, жанр ретінде қалыптасу барысындағы маңызды белгілерін нақты атап өтеді. Бұл салыстырмалы талдау

фэнтези жанрының өзіндік сипаттарын айқындауға мүмкіндік береді. Автордың пайымдауынша, қиял – көбінесе «қаһармандық фантастика» немесе «қылыш пен сиқыр» жанрымен ұқсастырылатын ұғым. Фантастика мен фэнтези арасында ортақ тұстар болғанымен, оларды ерекшелендіретін – шығарманың құрылымындағы алғышарттардың қалай негізделетіні. Ертегілер мен қиял-ғажайып шығармаларда табиғаттан тыс құбылыстар баяндау барысында шынайы әлемнің заңдылықтары сияқты қарастырылады, яғни олар сол әлемнің ажырамас бөлігі ретінде қабылданады.

Заманымыздың әдебиеттанушысы әрі қазіргі әдеби терминдер сөздігінің авторы С. Чупринин қиял-ғажайып әдебиеттің басты ерекшелігі ретінде ондағы өмір сиқыр арқылы құрылатынын атап өтеді. Оның айтуынша, мұндай шығармаларда табиғат пен қоғам заңдарына бағынбайтын, керісінше, тылсым күштерге негізделген жаңа, өзгеше әлемдер бейнеленеді.

Соңғы жылдары қазақ әдебиетінде фэнтези жанры қарқынды дамып келеді. Бұл бағытта бірнеше қабілетті жазушылар шығармашылықпен айналысып, жанрдың танымал болуына ықпал етті. Атап айтқанда, Зира Наурызбаева – осы жанрда кеңінен танылған авторлардың бірі. Оның «Алтын тостағанды іздестіру: Бату және оның достарының басынан кешкендері» атты шығармасы жас оқырмандардың сүйікті туындыларының біріне айналды. Бұл еңбекте қазақтың тарихи және мифологиялық негіздері фэнтези элементтерімен ұштастырылған.

Фэнтези бағытында қалам тартқан тағы бір автор – Рүстем Сауытбай. Оның шығармаларында қазақтың фольклоры мен қазіргі заманғы фэнтези стилінің үйлесімділігі байқалады. Әдебиет зерттеушілері оның еңбектерінен жанрдың көркемдік даму жолдарын аңғарады.

Төлеген Рымжанов — қазақ әдебиетінде фэнтези үлгісіндегі алғашқы жазушылардың бірі. Ол 1980–1990 жылдары ертегі-хикаят, ертегі-повесть форматтарында жазған шығармаларымен осы жанрдың қалыптасуына үлес қосты.

Сонымен қатар, Абдул-Хамид Мархабаев – қазақ фантастикасы мен фэнтезиінің негізін қалаған жазушылардың бірі ретінде белгілі. Оның шығармаларында ғылыми қиял мен сиқырлы элементтер ұштасып, жаңа әдеби кеңістік қалыптастырады.

Қазіргі буын өкілі Әбіл-Серік Әліәкбар да фэнтези жанрына өзіндік үлесін қосып келеді. Оның туындыларында батыс фэнтези мектебінің ықпалы сезіледі, бұл қазақ фэнтезиіне жаңаша серпін береді.

Фэнтези жанрының қазақ әдебиетіндегі басты ерекшелігі – ұлттық миф пен фольклорлық элементтердің кеңінен пайдаланылуында. Шығармаларда батырлық эпостар, ертегілер, аңыздар мен мифологиялық образдар негізінде құрылған ерекше әлемдер бейнеленеді. Мысалы, қазақ фольклорындағы тотемдік бейнелер қазіргі фэнтези кейіпкерлерінің прототипі ретінде көрініс табады.

Жанрдың даму жолында белгілі бір жетістіктерге қол жеткізілгенімен, қазақ фэнтезиі ұлттық болмыс пен әлемдік әдеби үрдістерді үйлестіре отырып алға басуда. Осы бағыттағы шығармаларды шетелдік туындылармен салыстыра қарау жанрдың ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, Дж. К. Роулингтің «Гарри Поттер» сериясында сиқыр арнайы таяқшалар мен сиқырлы сөздер арқылы жүзеге асады. Бұл тәсіл оқырмандардың сиқырды үйренуге болатын құбылыс деп қабылдауына себеп болады. Ал қазақ фэнтезиіндегі «Құрбы қыздар құпиясы» шығармасында Сұлужанның сиқыры санадағы ниеттің автоматты түрде орындалуымен ерекшеленеді. Мұнда сиқыр – кез келген адам үйрене алмайтын, тек табиғатынан ерекше күшке ие кейіпкерлерге тән қасиет ретінде бейнеленеді. Бұл туынды сонымен қатар оқырмандарға мейірімділік, адалдық, қоршаған ортаға деген қамқорлық, ана мен бала арасындағы махаббат сынды ізгі қасиеттерді дарытуды мақсат етеді.

Материалдар мен әдістер

Қазақ балалар әдебиетіндегі фэнтези жанры өз бастауын қиял-ғажайып ертегілерден алады. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісіндегі жер асты әлемін билейтін жылан Бапы ханның

бейнесі – шынайы өмірден бөлек, тылсым әлемнің бар екендігін көрсетеді. Ал «Жылан қабықты жігіт» ертегісінде ерекше жаратылысты кейіпкердің дүниеге келуі, қарлығашқа айналуы, сүйіктісі Нұрсұлумен кездескенде қыран құс кейпіне еніп, оны көкке көтеріп ұшуы, сондай-ақ Гүлістан патшасының қызы Маржанды Қара дәуден құтқаруы – барлығы қазіргі фэнтези жанрына тән қияли бейнелер мен мистикалық сипаттарды айқын суреттейді. Қазіргі қазақ балалар әдебиетінің көркемдік табыстарының бірі – оның ауыз әдебиетіндегі санамақ, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, өтірік өлең, ертегі мен аңыз-әңгіме сияқты жанрлық элементтермен сабақтас болуы. Соның ішінде фэнтези – бүгінгі балалар әдебиетінде жаңашыл бағыттағы жанрлық ізденістің бір көрінісі. Бұл құбылыс қазіргі балалар әдебиетінде қалыптасқан дәстүр мен жаңарудың жарасымды үйлесімін көрсетеді. Бүгінде ақын-жазушылар балаларға арналған шығармалар арқылы оларды отбасын, туған жерін, табиғатты құрметтеуге баулып, тәрбиелік мәні зор үлес қосуда. Қазақ әдебиетінде балаларға арналған фэнтези жанрының дамуы негізінен тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде белсенді түрде байқала бастады. Мысал ретінде Баян Болатханованың «Мәңгілік ел» атты әңгімесін келтіруге болады. Бұл шығармада аспандағы жұлдыздың адам кейпіне еніп, ерекше кейіпке ауысуы сипатталады. Шығармадағы кейіпкер балконға шығып аспанға көз тастағанда, кенет жарық нұр пайда болып, екі жұлдыз бөлменің ішіне енеді. Сол сәтте айнала ерекше сазға толып, «Балбырауын», «Ата толғауы» секілді дәстүрлі күйлер бірінен соң бірі естіледі. Осы жұлдыздар әдемі қыз бен сымбатты бала бейнесінде көрініс тауып, олардың сыртқы келбеті мен үстіндегі ұлттық киімдері күмістей жарқырап тұрады. Бұл көрініс – фэнтези жанрына тән қиял мен ұлттық элементтердің үйлесімінің жарқын үлгісі. Аспаннан келген Құрыш қыз бен Құрыш жігіт және басты кейіпкер – кішкентай Арсеннің оқиғасы қазіргі қазақ тілінің жай-күйін қозғап, қоғамдағы өзекті мәселелердің бірін алға тартады. Кейіпкерлер ғарыш кеңістігін аралай отырып, халқымыздың өткен ұлы тұлғалары мен келешегі туралы ой толғайды. Шығарма авторы «екінші әлем» ұғымын – аруақтар мекендейтін тылсым кеңістікті суреттей отырып, қазақ халқының мәдениеті, өнері, ұлттық мұралары мен тіл тағдырына деген алаңдаушылығын білдіреді. Бұл идеяны жазушы сиқыр мен қиял арқылы көркем түрде бейнелеген. Қиялдағы әлемнің барлық тұрғындары тек қазақ тілінде сөйлейді, ал нақты өмірде қазақ тілі екінші қатарда қалып, басқа ұлттың тілі үстемдік етіп тұрған шындық көрініс табады. Фэнтези жанры шынайы өмірдің шындығын мистикалық әлем арқылы көрсетуге мүмкіндік беретін ерекше тәсіл. Балалар мен жасөспірімдер үшін ғажайып, өзгеше оқиғаларға деген қызығушылық әлдеқайда жоғары болады. Сондықтан да қиял-ғажайып элементтерге негізделген шығармалар балалар әдебиетінде әрқашан сұранысқа ие болып келген.

Фэнтези шығармаларын талдауға арналған тапсырмалар

- Сюжеттік құрылымға талдау

Шығармадағы негізгі оқиғаларды сызбалық түрде көрсетіңіз: оқиғаның басталуы, дамуы, шиеленісуі, шарықтау шегі және шешімі. Кейіпкердің жолындағы сынақтар қандай? Оларды кестеге бөліп сипаттаңыз.

- Кейіпкерлерге талдау жаса

Басты кейіпкердің бейнесін сипаттап, оқиға барысында оның қандай өзгерістерге ұшырағанын анықтаңыз. Қосымша кейіпкерлердің функциясын көрсетіңіз (мысалы, бағыт беруші, көмекші, қарсылас). Қай кейіпкер сізге ерекше әсер қалдырды? Себебін түсіндіріңіз.

- Фэнтези әлемін сипаттау

Шығармада сипатталған әлем қандай сипатта? Ол өмірлік шындыққа ұқсай ма, әлде толық қиялдан туған ба? Сиқырлы күштер, мифтік кейіпкерлер мен ерекше жаратылыстар туралы мәлімет жинап, салыстырмалы талдау жасаңыз. Бұл әлемде өмір сүргіңіз келе ме? Неліктен?

- Мифологиялық және символдық талдау

Мәтіндегі мифтік бейнелер мен символдарға назар аударыңыз. Олар қандай идеяларды білдіреді? Бұл элементтердің қазақ мифологиясымен қандай ұқсастығы бар?

- Шығармашылық тапсырмалар

Шығармаға балама соң ойлап табыңыз. Өз қиялыңыздан жаңа фэнтези кейіпкерін жасап, оның сипаттамасын жазыңыз. Оқиға желісі бойынша иллюстрация немесе комикс салыңыз. Авторға арнап хат жазыңыз: шығарма сізге қандай ой салды?

- Интертекстуалдық байланыс

Бұл шығармада қандай өзге туындылармен байланыс немесе сілтеме бар екенін анықтаңыз. Қай жазушының стилімен үндеседі? Қазақ ертегілерімен немесе батырлық эпостармен қандай ұқсастықтары бар?

- Эссе және пікірталас

«Фэнтези – баланың қиялын шындыққа бейімдейді» тақырыбында шағын эссе жазыңыз. «Фэнтези әдебиеті арқылы адамгершілікке тәрбиелеуге бола ма?» тақырыбында пікірталас өткізіңіз.

«Ғарыштағы қымыз» шығармасына ұлттық құндылық тұрғысынан талдау:

Концепциясы және өзектілігі

Әбділхамит Мархабаевтың «Ғарыштағы қымыз» шығармасы – болашаққа бағытталған техногендік көзқараспен қатар, ұлттық болмыс пен мәдени тамырды сақтаудың маңызын айқындайтын туынды. Мұнда ғарыш – ғылым мен даму символы болса, қымыз – дәстүр мен рухани тазалықтың белгісі. Бұл екі ұғым арасындағы синтез – модерн мен дәстүрдің үйлесімін көрсетеді.

- Қымыздың символикалық мәні

Қымыз – қазақ халқы үшін тек сусын ғана емес, өмірлік қуат көзі, тазалық пен ұлттық сәйкестіктің белгісі. Шығармада ол атадан қалған мұраның бейнесі ретінде ұсынылады. Қымыздың ғарышта да өз орнын табуы – автордың ұлттық мәдениеттің уақыт пен кеңістік шектеулерінен тыс құндылық екенін жеткізуі.

- Ғарыш пен дәстүр арасындағы үндестік

Шығармада болашақтың символы саналатын ғарыш кеңістігі мен ұлттық дәстүр – қымыз ішу мәдениеті арасындағы диалог өрбиді. Бұл – жаңа технологиялық жетістіктердің тамырын ұлттық негізден іздеу қажеттігін көрсететін идея. Қазақтың болмысы заманауи жетістіктермен қабысып, бірегей сипатқа ие болады.

- Ұлттық пен заманауилықтың үйлесімі

Автор фэнтези арқылы ұлттық ерекшелікті заманауи кеңістікке көшірудің жолын ұсынады. Ғарыштағы қымыз – ғылым мен технологияның алдыңғы шебінде жүрсе де, тарихи тамырдан ажырамаған ұлт бейнесін қалыптастырады. Бұл тәсіл мәдени мұра мен қазіргі қоғам талаптарының үйлесімділігін паш етеді.

- Сын тұрғысынан сұрақтар:

Ғарыш кеңістігі тек технологиялық дамудың символы ма, әлде ол болашақ мүмкіндіктердің кең метафорасы ма? Қымыз ұлттық болмыста қандай рөл атқарады және қазіргі қоғамда бұл дәстүр қаншалықты сақталған? Шығармадағы дәстүр мен жаңа көзқарас арасындағы байланыс қалай іске асады? Осы сұрақтар оқырмандарға шығарманың терең мәнін ұғынуға, ұлттық мәдениетті жаңа қырынан тануға көмектеседі.

Фэнтези жанрындағы туындыларды талдау барысында қолданылатын түрлі әдістер бұл жанрдың күрделі әрі сан қырлы табиғатын айқындайды. Әдебиеттану ғылымында психоаналитикалық, феминистік, марксистік, құрылымдық, постколониалдық және оқырман қабылдауына негізделген тәсілдер фэнтези мәтіндерінің мазмұндық тереңдігін ашуға мүмкіндік береді.

Риторикалық сын аясында қалыптасқан фэнтези-тема әдісі белгілі бір топтардың ортақ дүниетанымы мен шындықты қабылдауын зерттеуге бағытталған. Бұл әдіс арқылы фэнтези жанрындағы кейіпкерлер, оқиғалар мен кеңістіктердің символдық мағынасы ашылады.

Сондай-ақ заманауи есептеуіш әдебиеттану аясында тақырыптық модельдеу, әлеуметтік желілік талдау және графтық нейрон желілері сынды әдістер арқылы фэнтези шығармалары құрылымдық әрі мазмұндық тұрғыдан сандық негізде зерделенеді. Мысалы, Т. Шәх француз классицизмі мен ағартушылық дәуір драмаларын тақырыптық модельдеу

арқылы талдаса, В. Перри бастаған зерттеушілер тобы Дж. Р. Р. Толкиннің шығармаларын графтық нейрон желілерімен зерттеген.

Бұл жанрды талдаудың сан түрлі әдістері фэнтези әдебиетінің тереңдігі мен байлығын көрсетеді. Әрбір талдау тәсілі шығарма мазмұнын жаңа қырынан ашуға мүмкіндік беріп, әдебиеттанудың дамуына өз үлесін қосады.

Балалар әдебиетінде фэнтези жанры тың серпін беріп отыр. Ол тек ермек немесе ойын емес, сонымен қатар баланың рухани-адамгершілік құндылықтарды терең түсінуіне жол ашатын маңызды құралға айналууда. Бұл жанрдағы шығармалар күрделі идеяларды балалардың ішкі жан дүниесімен үйлестіре отырып жеткізеді. Мектеп тәжірибесінде фэнтези жанрын тиімді қолдану үшін мұғалімнің әдістемелік дайындық деңгейі мен шығармашылық икемі аса маңызды. Нәтижесінде:

1. Сюжеттік-композициялық талдау нәтижесінде оқушылар оқиғалардың логикасын, себеп-салдарлық байланыстарды терең түсіне бастайды.

2. Кейіпкерге талдау жасау арқылы тұлғалық сипаттар мен олардың дамуын сипаттау, өзіндік пікір айту қабілеті дамиды.

3. Символдық және мифологиялық элементтерді саралау – оқушылардың тарихи-мәдени санасын қалыптастырады.

4. Интертекстуалдық әдіс – оқушылардың әдебиеттің жалғастығын, мәдени байланыстарын сезінуге көмектеседі.

5. Шығармашылық тапсырмалар – мотивацияны арттырып, баланың әлеуетін ашуға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, фэнтези жанрындағы әдеби шығармаларды талдау кезінде қолданылатын түрлі әдістер (психоаналитикалық, құрылымдық, постколониалдық, архетиптік және символикалық талдау) бұл жанрдың күрделілігі мен көркемдік кеңістігін тереңнен түсінуге мүмкіндік береді. Жүргізілген зерттеулер әр әдістің өзіне тән ерекшеліктері бар екенін, олардың шығарманың лирикалық-эпикалық құрылымын, мифологиялық астарын және мәдени мәнін ашуға жол ашатынын көрсетеді.

Осы талдау тәсілдері фэнтези жанрын тек ғылыми зерттеу нысаны ретінде ғана емес, сонымен қатар ұлттық дәстүр мен мәдениетті, қазіргі заман идеяларын тоғыстыратын көпқырлы құбылыс ретінде қарастыруға негіз болады. Себебі, фэнтези әдебиеті ежелгі мифтер, салт-дәстүрлер мен архетиптерге сүйене отырып, бүгінгі қоғамның үміттері мен көзқарастарын бейнелейді. Жалпы алғанда, фэнтези туындыларын осындай жан-жақты тәсілдермен талдау әдеби шығарманың құрылымын ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәдениет пен жаһандық әдеби үрдістер арасындағы байланысты ашуға, мифологиялық бейнелер мен символдарды терең түсінуге жағдай жасайды. Бұл әдістерді жүйелі түрде қолдану қазіргі әдебиеттану мен мәдени зерттеулер саласындағы маңызды бағыттардың бірі болып саналады. Мектеп тәжірибесінде фэнтези жанрын әдеби-теориялық және практикалық тұрғыда зерттеу – оқушылардың дамуына әсер ететін пәрменді құрал. Бұл жанр оқушының танымдық қызығушылығын арттырып, эмоционалдық әрі шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Ұсынылып отырған талдау әдістерін оқу процесінде қолдану арқылы оқушылардың әдебиетке деген ынтасын арттырып, олардың өзіндік көзқарасын қалыптастыруға болады.

Фэнтези туындыларын мектеп бағдарламасына енгізу – бұл тек әдеби білім беру ғана емес, сонымен қатар баланың тұлғалық дамуына бағытталған маңызды қадам. Осы жанрды тиімді оқыту үшін арнайы әдістемелік нұсқаулықтар әзірлеу қажет. Жеке пікір ретінде айтқанда, фэнтези – жасөспірімдердің ішкі жан-дүниесін түсінудің бір жолы. Себебі олар шынайы өмірдегі қиындықтан алыстап, әділет үстемдік еткен қиял әлеміне ұмтылады. Мұндай әдебиетті елемей – баланың жан әлемін түсінуге немқұрайлы қарау деген сөз. Сондықтан мұғалімдер фэнтези жанрын ғылыми негізде, бірақ оқушының қабылдауына лайықты тілде түсіндіре білуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ибрагим А.М., Карбозов Е.К., Сейдикенова А.С. Фэнтези жанрындағы сиқырдың ролі және оның жас оқырманға әсері . Алматы: Қазақ Ұлттық Университеті 2023
2. Оразбек М. С., Сагидуллиева С. С. Балалар әдебиетіндегі фэнтези жанры мен мифопоэтикалық аспект (Шетел және қазақ әдебиеті бойынша).

Балжан Ниязбекқызы Жарқынбек
SDU University 4-курс студенті

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КЕЙІПКЕРДІҢ ІШКІ ӘЛЕМІН ПОРТРЕТ ПЕН ПЕЙЗАЖ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Андатпа: Зерттеу жұмысының басты бағдары - гуманитарлық ғылымның екі негізгі— антропоцентризм және пәнаралық принциппен сипатталады. Кез келген зерттеу объектісі әртүрлі заттардың тұрақты интеграциясына байланысты кеңейеді. Зерттеу барысында әдебиет, мәдениет, тіл, әлеумет, физиология т.б ғылымдар арасындағы интеграциялық зерттеу жүргізіледі. Көркем мәтінді түсіндірудің қалыптасқан үлгісі жоқ болғанмен де автордың сөздік қорын өз алдына зерттеу нәтижесінде бірнеше мәселелерді шешу мүмкіндігі бар. Мақалада көркем мәтіндегі автордың кейіпкердің сыртқы әлемін сипаттаудағы сөздік қорын зерттеу басшылыққа алынады. Әртүрлі зерттеулердегі нәтижелер мен жеке зерттеулердегі түйіндерді қорытып ұсынады. Қазіргі мақаладағы басты негіздеме – философиядан тарайтын әдебиет пен психологияның арасындағы тығыз байланыс. Мақаладағы басты зерттеу сұрағы: Көркем шығармадағы кейіпкердің портретімен табиғат бейнесі арқылы кейіпкердің мінезін, ортасын, әлеуметтік жағдайын бағамдауға бола ма?

Кілт сөздер: портрет, пейзаж, оқыту, әдістеме, психологиялық портрет

Зерттеу мақсаты: Әдебиет сабақтарында портрет пен пейзажды оқыту арқылы оқушылардың автордың тілдік қорын тереңдетіп түсінуге, кейіпкердің ішкі жан-тебіреністерін сезінуге, оқушылардың сөздік қорын байытуға, мән-мағыналы әрі көркем сөйлеуін дамытуға ықпал ету.

Міндеттері:

-Кейіпкердің портреті мен табиғат бейнесі арқылы кейіпкер мінезі мен ішкі жай-күйін анықтауға болатынын сауалнама арқылы анықтау;

-Кейіпкер портреті мен табиғат бейнесі негізінде оқушыларды автордың тілін терең түсінуге дағдыландыру;

-Кейіпкер портреті мен табиғат бейнесі негізінде кейіпкердің қоғамдағы орнын, әлеуметтік жағдайын анықтауға болатынын дәлелдеу;

Әдебиетті оқытуда портрет пен пейзажды оқыту арқылы екі тілді дамыту жұмыстарын қатар алып жүруге болады. Ауызша және жазбаша жүргізілетін жұмыстар баланың шығармашылық үдеріске тікелей қатысуына көмектеседі. Портретті тереңінен түсіну оқушыға көркем мәтінді толық меңгеруге, өмірлік кез келген жағдаятта дұрыс әрі мәнді сөйлеуге басты көмекші болады. Қазіргі таңда балалардың тілдік қабілеттерін дамыту біздің басты зер салатын тақырыптарымыздың бірі.

Көркем әдебиетте оқырман кейіпкермен ең алдымен оның сыртқы белгілері – бет-әлпеті, дене бітімі, жүріс-тұрысы, киімі арқылы танысады. Жинақталып келіп мұның барлығы көркем деталь терминін құрайды. Ең кішкентай бейнелі немесе экспрессивті көркемдік элементтер: портрет, пейзаждық элементтер, іс-әрекет, зат, т.б барлығы да көркем детальдың құрамдас бөлшегі. Соның қатарында психологиялық детальдар адамның ішкі әлемін бейнелейді, олар жеке психикалық әрекеттерден тұрады: ойлар, сезімдер, эмоциялар, тілектер болуы мүмкін. Көп жағдайда біз психологиялық ішкі жай-күйімізді көрсету үшін оны сыртқы күйімізбен, іс-әрекетімізбен, сөзімізбен білдіруіміз мүмкін. Сыртқы бет-әлпетімізбен ол адамның ішкі жағдайын тануымыз мүмкін бе?-деген сұрақ

төңірегінде жүргізілген зерттеулер көп емес. Алайда бұл зерттеу көптеген мәселелердің шешімін шығаруы мүмкін. Автордың көркем шығарманы жазудағы басты мақсаты да осында:

1) Жазушының өмір туралы дүниетанымы арқылы шындықты көркем түрде кейіпкер арқылы детальды беру;

2) Өмірдегі оқиғалар мен адам әлемі туралы философиялық пайымдаулар әдеби кейіпкерлердің бейнесінде көрініс табуы.

Сыртқы портреттік сипаттау әдетте адамның ішкі болмысы мен мінезі туралы көп мәлімет бере алады. Пейзаж кейіпкердің ішкі көңіл-күйін көрсету құралы ғана емес, ол бүкіл оқиғаның атмосферасын жасайды. Табиғаттың өзгеруі арқылы кейіпкердің жан дүниесіндегі өзгерістер де бейнеленеді. Әдебиетте пейзажды қолдану белгілі бір эмоциялық тон қалыптастырады. Жауын, жел немесе күннің күрт батуы – мұның бәрі кейіпкердің көңіл-күйімен астасып жатады.[1] Демек, портрет пен пейзаж адамның ішкі жан-дүниесімен астасып жататын тылсым құдірет. Сол себепті де адам мұңайып-жабырқағанда табиғаттан жұбаныш пен демеу іздейді. Адам ішінде болып жатқан сан мыңдаған құбылыстар да сыртқа мимика, әрекет не дауыс болып шығады. Мұның барлығы көркем әлемнің басты бір бөлшегі болғандықтан зерттеудің де маңызы зор.

Портрет пен пейзажды автор тек оқиғаны баяндау мен түсіндіру үшін ғана қолданбайды. Байқасаңыз шығармашыл адамдардың сыртқы аурасынан бөлек ішкі жан дүниесі де, сыртқы әлемді қабылдауы да, адамдар мен қоршаған ортаға қатынасы да дараланып тұрады. Оның бір дәйегі мына ойда жатыр: «Көркем бейне арқылы жазушы өз жан дүниесінің бұлқынысын, сұлулықты қабылдауын, өмір құбылыстары мен адам мінез-құлқына деген көзқарасын білдіреді».[2]

Қазіргі зерттеулерде портрет әдістемесі жиі қолданылып келеді. Портрет әдісі кейіпкерлердің әлсіз тұстарын емес, олардың күшті жақтары мен өмірлік тұрақтылығын әлеуметтік контексте ашады. Портрет арқылы зерттеуші кейіпкердің дауысы, көзқарасы және әлеуметтік контекстін құжаттап, оның эмоциясы мен ойлау жүйесін ашып көрсете алады. [3]

«Жазушы көбінесе кейіпкердің портретін қоршаған орта арқылы толықтырады. Бұл әдіс кейіпкердің тұлғалық ерекшеліктерін нақтырақ сипаттауға мүмкіндік береді. Кейіпкердің сыртқы бейнесін суреттеу арқылы автор оның ішкі әлемін бейнелейді. Мысалы, көзқарасы, бет әлпеті, киім киісі оның мінезін, әлеуметтік жағдайын және ішкі қайшылықтарын көрсете алады. Пейзаж тек оқиғаның фоны ғана емес, ол кейіпкердің жан дүниесімен үндеседі. Мысалы, дауылды ауа райы кейіпкердің жан күйзелісін білдірсе, ашық күн оның тыныштығын немесе үмітін көрсете алады». [4]

Бұл зерттеулердің жоғары дәрежеге көтерілгенінің бір көрсеткіші-жеке адамның лексиконын, іс-әрекетін, сыртқы келбеті негізінде қоғамдағы орнын зерттеу. Мәселен Анна Клокова бұл жағдайды ескере отырып. Өңгімедегі кейіпкердің тұлғасы мен іс-әрекеттері, сөзі негізінде әдеби-психологиялық зерттеу жүргізеді.

Анна Клокова зерттеулерінде кейіпкердің лингво-психологиялық портретінің моделін жасап шығарады. Зерттеу материалы ретіндероман жанрымен салыстырғанда, әңгімеде кейіпкердің тікелей сөзі көбірек көрініс табатындықтан таңдалады. Адамның психологиялық типологиясы мен темпераментіне байланысты кейіпкерлерді жіктеуге тікелей зерттеу жүргізген. Зерттеудің алғашқы мақсаты – таңдалған жіктеудің жарамдылығын талдау. Зерттеуге 56 студент (31 ер және 25 әйел, барлығы Құқық факультетінің студенттері) қатысты. Оларға белгілі әңгімелерден алынған 20 кейіпкерді үш параметр бойынша жіктеу тапсырылды: тұлға типі, экстраверсия/интроверсия, коммуникативтік модель т.б. [5] Біздің зерттеу тақырыбымыздың жалғасы ретінде бір кейіпкердің лексиконын болашақта талдап қарасақ та болады.

Джон Чивердің «Frere Jacques» атты қысқа әңгімесі ер мен әйел арасындағы диалогқа құрылған. Анна Клокова басты кейіпкер (оның аты аталмайды) – кооперативті экстраверсиямен ерекшеленетін конфликт типі екендігін анықтап шығады. Әйел тұрмыс

құрып, бала сүйгісі келеді, бірақ ер адам бұл тілекті бөліспейді. Автордың баяндауында эмоциялық жағынан жағымсыз лексика басым.

Кейіпкерлерді сипаттаудағы негативті коннотациялы лексика табиғат бейнесімен (пейзаж) де күшейтіледі:

Қою бұлттар қара-сұр түске боялып, басып тұрғандай сезілді.

Көлдің суы дұшпандық пен дәрменсіздік сезімін тудырды (р. 36).

Оның нәрестелі болуға деген құлшынысы шектен шығып, патологиялық деңгейге жетеді, бұл кездегі Хелоизаның портреті суреттеледі. Мысалы, ол кір жуатын түйінді өз қызы Хелоиза деп елестетеді:

Ол жаңа жуылған киімдердің үлкен түйінін көтеріп, кеудесіне баладай қысты (р. 33).

Ол түйіннің бетін баланың аузынан балмұздақты сұрткендей сұртті (р. 35).

КІРІСПЕ

Әдебиетті сабақтарында портрет пен пейзажды оқыту арқылы ауызша және жазбаша жүргізілетін жұмыстар баланың шығармашылық қабілетін дамытады. Мәселен, портретті тереңінен түсіну оқушыға айналасындағы адамдарды жақсырақ түсінуге көмектеседі. Көркем шығарманы оқудағы мақсат та осы-әлемді басқа қырынан тануға талпыныс. Тақырыптың жаңашылдығы-адамды сөзінен, іс-әрекетінен, сыртқы келбетінен, қоршаған ортасындағы табиғатқа деген қатынасынан тануға болатындығы. Психология мен әдебиеттік ілімдерді біріктіре отырып қарау болашақта жаңа мүмкіндіктерге жол ашады деген сенімдеміз.

Осы мәселелердің шешімін табуға бағытталған **зерттеу жоспары** мынадай:

Бірінші қадам-оқушылардан осы тақырып төңірегінде алғашқы сауалнама алу және нәтижелерін талдау.

Екінші қадам-оқушылардың портрет пен пейзаж туралы білімдерін бақылау және деректерді жинақтау.

Үшінші қадам-оқушылардың көркем шығармадағы портреттің қызметі мен рөліне байланысты көзқарастарын кестеген түсіру.

Портрет пен пейзаждың қызметіне байланысты әдебиеттерге шолу жүргізу негізінде мынадай ой-пікір қорытамыз:

Киім-кешек, бет әлпет, жүріс-тұрыс, сөйлеу мәнері – бұлар кейіпкердің әлеуметтік статусын сипаттаушы категория.

Мысал-1: М.Әуезовтің «Абай жолында» Құнанбай мен Абай портреттерінің айырмашылығы олардың қоғамдағы көзқарасы мен орнын ғана емес ескі мен жаңа қоғамның қақтығысын көрсетеді. Құнанбайдың келбеті – оның қаталдығын, бай-феодалдық ортадағы орнын айқын көрсетеді. Киім киісі, жүзі, сөйлеу мәнері – барлығы да оның билік иесі екенін айғақтайды.

Адамның белгілі бір жайтқа қатынасы мен жүзіндегі көрінісі, пейзаж бен жағдаяттағы әрекеттері – ішкі әлемі мен ондағы қайшылықтарды, дүниеге деген көзқарастарын сипаттаушы категория.

Мысал-2: Әбіш Кекілбаевтың «Бір шоқ жиде» әңгімесінде табиғаттың сары түске боялуы, жапырақтардың түсуі, бар жұңын жасырып домбыра жасап шығуы, баласы жоқтығынан шыққан зарын кемпіріне білдірпеу үшін сындырып тастауы, аулақ кетіп сыбызғы арқылы табиғатпен үндескен жан тебіренер үннің сызылтып шығуы – кейіпкердің жалғыздығын, өмірдегі орнын таба алмауын білдіреді. Әдетте кейіпкердің табиғатқа, тіршілік атаулыға қоятын үздіксіз сұрақтары оның ішкі сезімдерін ғана емес қоғам туралы ойы мен әлеуметтік жағдайын да көрсетіп тұрады.

ТОРТАЙ	ОРАШ
Психологиялық типі: Қақтығыстық тип Ішкі арман мен шынайы өмір арасындағы қайшылықта өмір сүрді.	Психологиялық типі: Гармониялық тип Ішкі әлемі бай, түсінігі мол, өмірге бейім. Тортайды жақсы көреді, оның арманына жанашырлық танытады.

Кедейлік, жалғыздық, арманға жете алмау – бәрі оның жан дүниесінде қайшылық туғызды.	
Экстраверсия/интроверсия: Интроверт Арманын ішке сақтайды, көп ашыла бермейді. Жазушы болуды армандаса да, бұл туралы тек авторға ғана айтады.	Экстраверсия/интроверсия: Интроверт Сезімдерін ішке сақтайды, терең ойлайды.
Коммуникативтік модель: Кооперативті Авторбаламен шынайы достық орнатады. Ашық сөйлесе алатын, шын көңілмен бөлісетінін аңғартады.	Коммуникативтік модель: Кооперативті Тортаймен шынайы байланыс орната алған. Оның жанын түсінеді, онымен әңгімелесуге ашық.

ПОРТРЕТІ: 1. Әлеуметтік статусы мен ортасы Біздің ішімізде менен екі-үш жас үлкендігі бар Тортай атты бала болушы еді. Әкешесінен тым ерте айрылып, алыстан қосылар аталастарының есігінде жүретін. 2. Портреті мен мінезі Қой аузынан шөп алмас жуас, құлағының сәл мүкісі бар, бала боп көп ойнамайтын жасқаншақ еді. 3. Пейзаж бен іштей толғаныс Жауын ұзақ жауатын түрі бар. Төңірек тұтасып алыпты. (Тортайдың халі) Жаңбыр толастар емес, құлаққа тасқа тиіп тайғанап жатқан сыбдыр-сыбдыр үн естіледі. Күркіреп, сарқырамай ұрлана жауған нөсер, (Тортайдың көз жасы) қайдағы-жайдағыны еске түсіріп, қиял дүниесіне жетелейді, немесе маужыратып ұйқыны келтіреді екен. Жетімдік тауқыметінің елестері 4. Тортай мен Ораштың бірге отырған кезіндегі гармония немесе аға мен іні арасындағы қарым-қатынас Тас ошақтағы оттың сәулесі қабырғаларға түсіп, қоңырқай тартады. Тебеде тесік бар-ау деймін, тырс-тырс тамшы тамады бір жерден. Біз ертекті ескі дүниеде отырғандай едік.	

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сандық зерттеу әдісі: (оқушылар)

Зерттеу жұмысына қатысушылардың саны-72. (49 оқушы, 11 студент, 12 оқытушы)
Мақаладағы көтерілген мәселе төңірегінде зерттеу қорытындылары мынадай:

1-кесте

Сұрақтар:	Оқушылардың жауабы:	Студенттердің жауабы:	Оқытушылардың жауабы:
Қатысушылар:	90 % ауыл мектебі 10% қала мектебі	72% СДУ Университеті 14% М. Әуезов Университеті 14% Ә.Қуатбеков атындағы ХД Университеті	100% мектеп оқытушылары

Кітап оқығанда кейіпкердің портреттік сипаттамасы сізге маңызды ма?	87% Маңызды 3% Кейде 10% Маңызды емес	82% Маңызды 18% Маңызды емес	42% кейде талдаймын 42% үнемі талдаймын 16% сюжетке мән беремін
Әдеби шығармаларды оқуға қаншалықты қызығасыз?	45% жиі емес 32% көп 23% сабақ үшін	55% жоғары 27% сирек 18% қызықпайды	Оқушылардың қызығуы: 36% Орташа 64 % Жоғары
Пейзаж сипаттамасы шығарманың атмосферасын сезінуге көмектеседі ме?	89% оқығаны толық түсінуге 7% табиғатты суреттеу 4% оқиға орны	45% көмектеседі 55% кейде	25%кейде 42% орташа 33% көмектеседі

Кейіпкердің сыртқы келбетіне қатысты оқушының берген мінездемесі:

1. Кейіпкердің портреті негізінде мінездеме беріңіз:

Ойымнан жарғақ сары тоны қаудырлаған, тобығы тайған сол аяғын сүйрете жүгіретін, шілбиген ақсақ қара бала бір кетпейді. Шолақ жең ақжейде, тізеден жоғары қысқа қара шалбар киген, кекіл шашы бар, мұнтаздай таза бір бала тұр екен. Біз қараған кезде ол өзінше әлдеқандай боп кейкиіп, екі қолын қалтасына сап шіреніп қойды. Біздің ұсқынсыз түрімізге көңілі толмаған сияқты, шолақ танауын тыржитып қойды. Қоңырқай жүзі тершіп, маңдайындағы біркелкі етіп қиылған кекіл шашын үрлеп тұрды. Кекіліміз жоқ бізге оның сол қылығының өзі кереметтей сүйкімді көрініп, қызыға қарадық.

Сайын Мұратбеков «Жусан иісі» хикаяты[6]

Жауабы: Бұл кейіпкер – өзін өзгелерден биік ұстайтын, тәкаппарлау, бірақ тартымды бала. Оның таза киімі, кекіл шашы және өзін еркін ұстауы оған ерекше сүйкімділік береді. Ақсағы болғанына қарамастан, ол өзіне сенімді, айналасына сын көзбен қарайды.

2. Мінезі тұйық, интроверт баланың портретін 3 сөйлеммен жасап көріңіз:

Бала әрдайым ең шеткі орындыққа отырып, жан-жағына жалтақтай қараудан ары аспайтын. Үстінде ескірген сүр түсті жемпірі мен кең шалбары бар, шашы маңдайына түсіп, көзін жартылай көлеңкелеп тұрады. Сөзге жоқ, үнемі ойға шомып, өзгелермен көз түйістірмеуге тырысатын.

Сапалық зерттеу әдісі: (оқытушылар, студенттер, оқушылар)

Қатысушылардың пейзаж бен портретті оқыту үшін қай әдісті тиімді деп санайтындығына байланысты жүргізілген сұраққа жауап берушілердің нәтижелері:

Оқушылардың басым бөлігі-сурет салып бейнелеуді ұсынады.

Оқытушылардың басым бөлігі-жазбаша жұмыстарды (эссе, зерттеу жұмысы) жүргізуді ұсынады.

Студенттердің басым бөлігі- визуалды және жазбаша тапсырмаларды ұсынады.

НӘТИЖЕЛЕР:

Қолға алынған зерттеудің жүргізілуі нәтижесінде :

Оқушылар портрет пен пейзаж жайында біршама ақпарат біледі. Дегенмен көркем шығармадағы олардың мағызы мен атқаратын қызметтерін толық түсінбейді.

Әдеби шығарманы оқудағы мақсаты сабақ үшін болғандығы немесе әдеби шығармаларға қызықпайтындығы да кейіпкердің ішкі жан-дүниесіне оқушылардың үңілмеуіне алып келетіні де рас.

Біз басымдық беріп талдамай жататынымыз-пейзаж екені байқалады. Себебі кейбірі оны жай оқиға орны не табиғат көрінісі деп қана бағалайды. Демек, көркем міндеттегі детальдардың маңызы мен кейіпкерге қатынасы әлі толық ашылған жоқ.

Кейіпкердің сыртқы келбетіне қатысты оқушының берген мінездемесі көңілімізден шықты. Аталған оқушы психологиялық типіне орай интроверт кейіпкердің портретін ұтымды беруге тырысқаны, жақсы нәтижелі көрінеді. Берілген әдіс салыстырмалы түрде тиімді екендігін дәлелдеді.

Оқыту мәселесі төңірегіндегі зерттеулер мектеп оқушыларының иллюстрациялық шығармашылық тапсырмаларды ұнататыны, студенттердің заман талабына сай әрі тиімді жазба парақша немесе визуалды әдістерді жөн көретіндігі, ұстаздардың ойды еркін жеткізетін жазба тапсырмаларды дұрыс көретіндігі дәйектелді. Соған сәйкес тапсырмалар жасау болашақта қолға алынады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелерін қысқаша қорытындыласақ:

-Кейіпкердің сыртқы келбеті негізінде мінездеме жасауымызға болады. Дегенмен кейде оқу процесінде кейіпкердің әр түрлі жағдаятқа қарай жасаған іс-әрекеті мен сырттай эмоцияларын, мимика мен қалай ұстауына қарап толық зерттеу арқылы кейіпкердің толық портретін немесе мінездемесін жасап шығара аламыз. Міне, осы қадамдар кейіпкердің ішкі әлемін танытатын құралдар.

-Көркем шығармадағы табиғат көрінісі мен портрет негізінде кейіпкердің ішкі жағдайы мен психологиялық типін анықтасақ болады.

- «Әр жазушы портреттік және пейзаждық сипаттауларды өзіндік мәнерде қолданады. Бірі детальдарға көп мән берсе, екіншісі символикалық тәсілдерді қолдануы мүмкін. Бұл тәсілдер жазушының тілдік тұлғасын айқындайды». [5]

-Келесі мақала мен зерттеу жұмыстарында пейзаж бен портреттің қызметіне терең үңілу арқылы шығарманың идеясы мен авторлық ұстанымға бір табан жақындай аламыз.

Ұсынымдар:

Келесі зерттеу жұмысында көркем портрет пен пейзаждың шығармадағы атқаратын қызметі мен автордың идеясын жеткізуші құралы ретінде толық кеңірек талдауымызға болады.

Екі ұғымды өз алдына жеке алып қарап талдау да көптеген тың ақпарат пен жаңа бастамаларға жол ашуы мүмкін.

Жеке авторға тән портреттік сипаттамалар мен пейзаждық суреттемелерді сараптап зерттеу жүргізуімізге болады. Бұл жеке тұлғалық лингво-психологиялық портреттік сөздік пен өзге де жұмыстарды жасауға бастама болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Simona Semjonova«USING PORTRAITURE METHODOLOGY TO TELL STORIES OFTEACHERS' LIVED EXPERIENCES», -2023
2. Ulugbek Kuchimov«THE ROLE OF THE SPEECH OF THE CHARACTER, PORTRAIT AND LANDSCAPE IN OPENING THE SPIRIT OF THE CHARACTER», -2019
3. Khudoyberganova N."PORTRAIT DESCRIPTION AS A MEANS OF AUTHOR'S LINGUISTIC PERSONALITY IN LITERARY TEXT", -2020
4. Abdullayeva Nabiya Idrisovna «STUDENTS' CHARACTER AND PORTRAIT IN ENGLISH LITERATURE» , -2025
5. Anna Klokova«Lingvo-Psychological Portrait of a Literary Character», -2020
6. Мұратбеков С.«Жусан иісі» хикаяты

2-СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ

Асхат Әлімов,
ф.ғ.к, SDU университеті

«САБАҚТЫ ЗЕРТТЕУ» (LESSON STUDY) - ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӘСІБИ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ

Мектепті өзгертетін мұғалім. Ыбырай Алтынсариннің 150 жылдан астам уақыт бұрын айтылған «Мұғалім - мектептің алтын жүрегі. Мұғалім қандай болса, мектеп те сондай болмақ» деген сөздерін бүгінде көптеген зерттеулер дәлелдеп отыр. Ұлыбританиялық ғалымдар М.Барбер мен М.Муршед өз зерттеуінде оқытудың сапасын, яғни мұғалімдердің кәсіби біліктілігін мектепті өзгертетін ең басты күш деп таныған (1, 19). Олар мынадай қорытынды жасайды: «Мектептің деңгейі онда жұмыс жасайтын мұғалімдердің деңгейінен жоғары болмайды». Ал Джон Хэттидің метаталдауында мұғалімдердің бірлескен әрекеттері оқушылардың оқуына ең тиімді ықпал жасайтын фактор ретінде келтірілген (2, 217).

Мектептің алтын жүрегі және мектепті өзгертетін негізгі күш болу үшін мұғалімдер ылғи да өзгеру, жаңғыру, даму үстінде болуы керектігі рас. Мұғалімдердің ең басты міндеті – өзінің кәсіби біліктілігін тұрақты түрде арттыру екендігі баршаға мәлім. Осы жерде орыс педагогі К.Д.Ушинскийдің «Мұғалімнің ұстаздық ғұмыры оның үздіксіз үйренуіне байланысты, мұғалім үйренуін тоқтатқанда, оның мұғалімділігі жойылады» деген сөздерін көп дәлелдің бірі ретінде келтіруге болады.

М.Барбер мен М.Муршед аталған зерттеуде мұғалімдер кәсіби біліктілігін, біріншіден, «өз жұмыс орындарында», екіншіден, бірлескен әрекеттер арқылы арттырады, деп жазған (1, 22). «Өз жұмыс орнында» деген мұғалім өзінің әр сабағында жаңалық енгізіп, эксперимент жасап, өз тәжірибесі мен оқушылардың оқуын жақсартатын идеяларды, құралдар мен амалдарды, ресурстар, тапсырма мен сұрақтарды, әдіс-тәсілдерді қолданады, апробациялайды. Мұғалім үшін әрбір сабақ - эксперимент пен тәжірибе жасау алаңы. Осыдан соң «Жаңа білім тек рефлексия арқылы қалыптасады» деген аксиомаға сәйкес, олардың қаншалықты тиімді болғандығы туралы, оқушылардың оқуын қалайша жақсартқандығы туралы рефлексия жасап, жетістіктері мен кемшіліктерін анықтап, кедергілерді қалайша түзетуге болатындығы туралы ой толғайды.

Бұдан кейін педагог осы әрекеттерінің жүру барысы мен олардың нәтижелерімен әріптестерін таныстырып, солармен бірлесе өз тәжірибелерін талқылап, бағалайды, өзгерістер енгізеді, жақсартады. Осылайша мұғалімдер бір-бірінен үйренеді, өйткені олардың әрекеттері тек бірлескенде ғана тиімді болады (Дж.Хэтти).

Кәсіби біліктілікті дамытудың аталған осы екі негізгі құралы (өз тәжірибесіне өзгерістер енгізу және бірлесе әрекеттесу) «Сабақты зерттеу» (Lesson Study) атты тәсілдеменің (әдістің) негізінде жатыр. Бұл тәсілдеме ХІХ ғасырдың 70-жылдары Жапонияда пайда болған. Оның бүкіл әлем педагогтерінің қолданысындағы ашық сабақтан айырмашылығы мынада: егерде барлық елдерде ашық сабақтарда мұғалімнің іс-әрекеттері бақыланып, оның сабақты қалай жүргізетіндігі, оқушыларды қалай үйрететіндігі бағаланса, Жапонияда мұндай сабақтарда оқушылардың қалай оқитындығы бақыланып, олардың оқуын жақсартатын өзгерістер сабаққа енгізіледі.

«Lesson Study зерттеу сабағы болып табылады, және де Қазақстанда өткізілетін ашық сабаққа ұқсас. Lesson study-да бір мұғалім өзіне зерттеу сабағын өткізуге, зерттеу сабағына дейін шамамен бір айда сабақ жоспарын жазуға ерікті түрде жауапкершілік алады. Содан

кейін ол өз сабақ жоспарын осындай сыныптың немесе дәл осындай пән саласында жұмыс істейтін мұғалімдер қатысатын жиналысқа ұсынады. Содан кейін мұғалім басқа мұғалімдермен талқылауға негізделген сабақ жоспарын қайта жазады. Кейбір жағдайда кездесу циклы және жоспарды қайта жазу үдерісі бірнеше рет қайталанады» (3, 5).

Бүгінде бұл тәсілдеме жапон мектептерінде кеңінен қолданып, мұғалімдердің міндетті әрекеттерінің біріне жатқызылады. Алайда ол ұзақ уақыт әлем зерттеушілері мен педагогтерінің назарынан тыс қалып, тек XX ғасырдың соңында ғана кең жұртшылыққа танымал бола бастаған (Lewis & Tsuchida, 1998; Lewis, 2000; Stigler & Hiebert, 2000).

Американдық ғалымдар Джеймс Стиглер мен Джеймс Хайберт өздерінің 1999 жылы жарық көрген «Оқытудағы олқылықтар» («Teaching gap») атты кітабында американдық мұғалімдердің құзіреттілігі төмен еместігі, алайда олар қолданатын әдістердің шектеулі екендігі және де американдық білім беру жүйесінде өркендеуге жол беретін жүйенің жоқ екендігі туралы жазады. «Мұғалімдерді емес, оқытуды алмастыру керек» деп тұжырымдайды олар (4, 10). Осы кітап арқылы «Сабақты зерттеу» (Lesson Study) тәсілдемесі бүкіл әлем педагогтерінің назарына ілікті.

«Сабақты зерттеу қандай идеяларға негізделген?» деген сұраққа жауап ретінде оның әлеуметтік конструктивизм атты философиялық ілімнің идеяларына сүйенетіндігін келтіруге болады. Әлеуметтік конструктивизмнің негізін Л.С. Выготский қалаған. Бұл ілімнің басты теориялық қағидаты «білім - әлеуметтік ұғым» деген идеяны негіздеу болып табылады, яғни білім әлеуметтік қарым-қатынас арқылы құрастырылады және де әр адамның жеке тәжірибесі болмай, адамдардың ортақ тәжірибесі деген ойды тұжырымдау (5, 79-80).

Американдық ғалымдар Трейси С. Рок пен Кэти Уилсон әлеуметтік конструктивизм білім әлеуметтік қарым-қатынасқа жауап ретінде әлеуметтік келіссөз, дискурс, ойлану және түсіндіру арқылы құрастырылады деп есептейді (5, 79-80). Бұл қағида мұғалімдердің вербалды өзара әрекеттесуді талап ететін іс-әрекеттермен айналысу керек деген идеяны қолдап, олардың ылғи да өз әріптестерімен қарым-қатынаста болғанын міндеттейді.

Әлеуметтік конструктивизм білімді игеру адамның өз тәжірибесін ұйымдастыруға арналған бейімделуімен байланысты деп есептейді. Демек, мұғалім өз тәжірибесінде проблема немесе күрделі жағдайлармен кездесіп, олардың жауабын әлеуметтік бірлесе әрекеттену жағдайында іздестіріп, тексеріп, бағалауы керек.

Конструктивизмнің тағы да бір қағидасы білім жеке тұлғаның әлеуметтік ортада белсенді түрде ой елегінен өткізу нәтижесінде қалыптасады деп тұжырымдайды. Сондықтан да мұғалімдердің белсенді болғаны дұрыс: олар өз тәжірибесі туралы ой толғап, өзіндік түсінік қалыптастырып, оның оң мен солын ажыратып, өзгелерге түсіндіріп беруі керек. Демек, мұғалімдердің әріптестерімен тұрақты түрде пікір алмасқаны орынды (5, 79-80).

Сабақты зерттеудің негізінде жатқан әлеуметтік конструктивизмнің осы идеялары мұғалімдердің үздіксіз өз тәжірибесі туралы ой қорытып, туындаған проблемаларды басқа мұғалімдермен бірлесе шешуін меңзейді.

Бұған қоса, «Сабақты зерттеу» әдісінің негізінде жапонның «кайдзен» философиясы да жатыр. Бұл философиялық ұстаным тоқтаусыз жаңару, даму мен өркендеуді білдіреді: қай жұмыста болмасаң да (ал жапондардың түсінігі бойынша, жұмыстың жаманы жоқ: мейлі сен аула сыпырушысы бол, мейлі министр бол), өз біліміңді, біліктерің мен дағдыларыңды үздіксіз шыңдай беру керек, жақсарту беру керек. «Үйренгеннен, жаңа білім алғаннан не пайда, егерде білгенімізді күнделікті өз тәжірибемізге енгізбесек» деп жазады үздіксіз өркендеу мен жетілдіру тұжырымдамасының негізін қалаушы Масааки Имаи (6, 17). Жапондар бүгін жаңа идея не құралды іске қосып, қолдана бастаса, ертеңінен бастап оның жұмысын кішкене қадамдармен, шағын әрекеттермен жақсарту бастайды.

Кайдзен – тоқтаусыз, еш толассыз, тәй-тәйлап жаңғыру. «Дамудың шегі жоқ» деген қағиданы ұстанған жапондықтар үнемі өркендеу, ілгерілеу үстінде болады. Бұл – қанға сіңген қасиет. Олар басқаша жасай алмайды. Әрбір жапондық «Менің бүгінгі жасаған

жұмысым кешегіден де жақсы болуы керек! Ал ертеңгі жұмысым бүгінгі жасағанымнан жақсы болуы керек!» деген ұстанымды басшылыққа алған. Олар үшін қоғамдық мүдде (ұжым, ұйым, мекеме, мемлекет) жеке басының мүдделерінен анағұрлым үстем болады. Сол себепті де жапондықтар «Бәрі де қоғам (жұмыс орны: ұйым, ұжым, кәсіпорын, т.б.) игілігі үшін!» деген ұранды өздерінің негізгі өмірлік ұстанымына айналдырған. Қоғам үшін тер төксең, өз өмірінің де жақсара түсетіндігін олар тереңінен түсінеді.

Елімізде тоқтаусыз өркендеу мен жақсаруға негізделген кайдзен философиясын біраз уақыттан бері насихаттап жүрген белгілі бизнесші әрі инвестор Марғұлан Сейсембай да өзінің бірнеше кітаптарында осы идеяның артықшылықтарын келтіреді (7), (8). Марғұланның ағартушылық қызметі көптеген бизнес пен шаруашылық саласында қызмет жасайтын азаматтарға кайдзен философиясымен толығырақ танысу мүмкіндігін берді.

Мектеп мұғалімдері де әр сабағын таразылап, оның жағымды жақтары мен кем-кетік жерлерін айқындап, біріншілерін қалай дамытып, ал екіншілерін қалайша түзетуге болатындығы туралы ой-талқы жүргізіп, өз тәжірибелерін күнделікті түрде, еш толассыз және дамылдаусыз жақсарту үстінде болады. Мұндай үздіксіз жақсару мен жақсарту сабақты зерттеу арқылы жүзеге асырылады.

Сабақты зерттеу әдісі жүзеге қалай асырылады? Егерде жапондық тәжірибені «түпнұсқа» деп санасақ, алдымен күншығыс елінің қолданысына тоқталайық. Жапондық мұғалімдер сабақты зерттеудің сегіз қадамы бар деп есептейді:

1. проблеманы айқындау және зерттеу,
2. сабақты жоспарлау,
3. сабақ өткізу және бақылау,
4. сабақты бағалау және оның тиімділігі туралы ой толғау,
5. сабақты қайта қарау,
6. сабақты қайта өткізу және бақылау,
7. сабақты қайта бағалау және ой толғау,
8. нәтижелермен бөлісу (4, 31).

Негізінен алғанда, бұл реттілік сабақты зерттеумен айналысатын барлық дерлік елдерде сәл өзгерістермен қолданыс тапқан. Сонымен бірге бүгінде әлемдік практикада «гонконгтық модель», «британдық үлгі», «американдық модель» деген секілді осы әдістің модификациялары да кең қолданыста.

Бүгінде «Сабақты зерттеу» (Lesson Study) тәсілдемесі (әдісі) әлемнің 100-ден астам елінде мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттырудың тиімді құралы деп есептеліп, педагогтердің негізгі құралдарының біріне айналған.

Біздің елімізде де «Сабақты зерттеу» (Lesson Study) 2013 жылдан бері мұғалімдердің тәжірибесінен орын алды. Бүгінде аталмыш тәсілдеме көптеген мектеп педагогтерінің негізгі құралдарының біріне айналған. Бізде сабақты зерттеу негізінен британдық зерттеуші Пит Дадлидің 2013 жылы «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ-ның Педагогикалық шеберлік орталығы баспаға шығарған «Lesson Study: теориясы мен қолдану тәсілдері» атты нұсқаулығында көрсетілген нұсқа бойынша жүзеге асырылды: мұғалімдердің зерттеу тәжірибелері Пит Дадли ұсынған ретпен, дәл сол қалпында жүзеге асырылды, сабақты зерттеумен айналысқан барлық дерлік мектептер осы нұсқаулық бойынша жұмыс жасады. Бұлай жұмыс жасаудың себебі де бар: 2012 жылдан елімізде енгізіле бастаған Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептердегі педагогтердің біліктілігін арттыру курстары Кембридж университетімен бірлесе құрастырылғандықтан (ел арасында бұл курстар «Кембридж бағдарламасы» деп аталып кеткен), курс бағдарламасында сабақты зерттеу британдық үлгіде (яғни Пит Дадлидің әдістемесі бойынша) келтірілген.

Аталған нұсқаулықта Пит Дадли сабақты зерттеудің мынадай ретін ұсынады: «Lesson Study өткізу барысында топта (немесе жүйеде) жұмыс істейтін мұғалімдер:

- Өздері күнделікті жинаған материалдары мен жүйелі бағалау деректерін оқушылардың оқу мен даму басымдықтарын белгілеу үшін қолданады.

- Алдағы уақытта әзірленетін немесе жетілдірілетін, белгіленген міндеттерге жауап беретін оқыту әдістемесін бірлесіп анықтайды.

- Үш «бақылаудағы оқушыны» анықтайды, олар әрқайсысы сыныптағы белгілі бір топтың өкілі болуы қажет, мысалы, оқу үлгерімінің деңгейі жоғары, орта, төмен оқушылардан.

- Lesson Study-ді бірлесіп жоспарлап, сабақты өткізу барысында зерттелетін үш оқушыны үнемі назарға ала отырып, оқыту әдістемесін пайдаланады және оның нәтижелерін мұқият зерттейді.

- Бақылаудағы оқушылардың дамуы мен оқуына басты назар аудара отырып, Lesson Study өткізеді және оны қадағалайды. Аталған үдерістер бірнеше сабақ бойы қайталанып, жетілдірілуі мүмкін. Бақылауды барлық Lesson Study кезінде жүргізу міндетті емес.

- Бақылаудағы оқушылардың Lesson Study туралы ойларын білу үшін олармен сұхбаттасады.

- Lesson Study-ді талқылайды.

- Қолданылатын әдіске бақылаудағы оқушылардың қалай қарайтынын, олардың жеткен жетістіктерін, оқуда көрсететін нәтижелерімен кездесетін қиындықтарын білу, сонымен қатар алынған тәжірибені келешекте оқыту мен оқу әдістемесін әзірлеу үшін пайдалану мақсатында Lesson Study-ге талдау жүргізеді.

- Мектеп мұғалімдеріне таныстырылым жасау немесе коучинг өткізу арқылы Lesson Study тәсілін қолдану нәтижелерін көпшілік қауымға ұсынады (9, 7-8).

Біздің мектептерде де негізінен осы құрылым көпке дейін сақталып, дәл осылай жүзеге асырылып келді.

Жапон және британдық модельдердің айырмашылықтарына тоқталатын болсақ, мына мәселелерді атып кеткен жөн.

1. Жапонияда сабақты зерттеуге қатысу барлық мұғалімдер үшін міндетті, ал Ұлыбританияда сабақты зерттеуге қатысу ерікті түрде жүзеге асырылады.

2. Жапонияда топ құрамдары ай сайын ауыстырылып отырады: әр мұғалім жыл бойы басқалардың барлығымен жұмыс жасап шығады, ал Британияда топ құрамдары (кейде тіпті мұғалімдер жұптасып та сабақтарды зерттей алады) тұрақты болып, жарты жыл немесе тіпті 1-2 жыл өзгермейді.

3. Зерттеу тақырыбын таңдауда да өзгешіліктер бар: шығыс елінде зерттеу тақырыбы бүкіл мектеп үшін бір айға таңдалса, батыс мемлекетінде әр топ/жұп бір тақырып таңдап, негізінен жұмыс шағын топ құрамында жүзеге асырылады.

4. Бақылау жүргізуде жапон мұғалімдері оқушылардың кез келген санын алады: бір мұғалім бір оқушыны (оның қандай деңгейде болу керектігін мұғалімдердің өздері шешеді), екіншісі - бір шағын топты, үшінші мұғалім - бір жұпты, төртіншісі – бір қатарды немесе бүкіл сыныпты таңдайды. Британдық үлгіде бақылаушы мұғалім негізінен А, В не С деңгейлеріндегі (жоғары, орта, төмен) бір оқушыны ғана бақылайды.

5. Британияда зерттеу сабағынан кейін оқушылармен сұхбат жүргізілсе, Жапонияда оқушылардан интервью алынбайды.

Тағы да бір мәселеге тоқталып кетсек. Сабақты зерттеуде ең маңызды мәселе зерттеу сабағын өткізу болып саналады (10, 5). «Зерттеу сабақтары – өз оқушыларымыз үшін сыныпта өткізетін шынайы сабақтар, бұл сабақтар (а) мұғалім құрастырған нақты проблеманы шешу, мақсат немесе педагогикалық тәжірибе туралы түсінігі тұрғысында болуы керек, (b) өзге мұғалімдердің қатысуымен мұқият жоспарланады, (c) басқа да мұғалімдер бақылайды, (d) топ мүшелері талдау және ой толғау үшін жазба жүргізеді, (e) талқылауға сабақты зерттеу тобының өзге де мүшелері, мектептегі әріптестер, әкімшілік мүшелері және/немесе арнайы шақырылған сарапшы қатысады» (11).

Бүгінде Сабақты зерттеудің бүкіләлемдік ассоциациясының (WALS) президенті Кэтрин Льюис (АҚШ) жапон мұғалімдері ұстанатын зерттеу сабақтарының бес ерекшеліктерін былайша толықтырған:

1. Зерттеу сабақтарын басқа мұғалімдер бақылайды. Олар осы мектептен немесе басқа да мектептерден болуы ықтимал. Мәселен, Жапонияда кейбір зерттеу сабақтары елдің барлық мұғалімдері үшін ашық болады.

2. Зерттеу сабақтары негізінен бірлесе және де ұзақ уақыт жоспарланады. Ондай сабақтарда мұғалімдер оқушылардың оқуы мен ойлауы қаншалықты өзгертіндігін бақылап, бүкіл мектеп (факультет) болып талқылайды.

3. Зерттеу сабақтары сабақта нақты мақсат не пайымды (түсінікті) жүзеге асыру үшін қажет. Бүкіл мектеп (факультет) зерттеу тақырыбын (бағытын) таңдайды. Әдетте бұл мақсат (пайым) пән немесе сабақ ауқымынан кеңірек болады.

Мектепте таңдалған зерттеу тақырыптары, мысалы, мынадай тақырыптарды қамтиды: оқушыларға қойылатын талаптар ауқымында «оқушы ретінде белсенділік көрсету», (проблемаларды белсенді түрде шешу», «проблемаларды белсенді түрде іздестіру», «жеке қасиеттерді дамыту». Бұл тақырыптардың барлығы да Жапониядағы білім беру мәселелері туралы өткізілетін ұлттық пікірталастарда (дебаттарда) басты орын алады.

4. Зерттеу сабақтары таспаға не қағазға жазылып отырады. Әдетте мұғалімдер бұл сабақтарды бірнеше амалмен жазады: видеоға, аудиоға, бақылау нәтижелерін қағазға түсіреді, оқушылардың жұмыстарын суретке түсіреді. Бұл деректер мектеп мұғалімдері үшін құнды болып, олардың тарапынан сұраныс тудырады.

5. Зерттеу сабақтары талқыланады. Сабақтардан кейін коллоквиум ұйымдастырылады. Әдетте сабақ өткізген және бірлесе жоспарлауға қатысқан мұғалімдер таныстырылым жасап, өз ойларымен бөліседі. Осыдан кейін талқылау басталады. Талқылау еркін түрде немесе алдын-ала құрылымдалған сипатта өтеді. Кейде сырттан шақырылған педагог немесе зерттеуші (сарапшы) сабаққа комментарий ұсынады (10, 4-6).

Байқап отырғанымыздай, зерттеу сабақтары Жапонияда екі тұрғыда жүзеге асырылады: 1) шағын топ құрамында және 2) бүкіл мектептің қатысуымен. Ал Ұлыбританияда зерттеу сабақтары негізінен шағын топ құрамында немесе 2-3 топтың қатысуымен өткізіледі. Мұнда бүкіл мектептің (барлық топтардың) қатысуымен зерттеу сабақтары жүргізілмейді. Бұл екі елдегі сабақты зерттеу қолданысының алтыншы айырмашылығы.

Еліміздің мектептерінде зерттеу сабақтары негізінен шағын топ құрамында өткізіледі. Өйткені Пит Дадли өз нұсқаулығында зерттеу сабақтарын барлық топтардың қатысуымен өткізуді атамайды. Ол шағын топтар «таныстырылым жасау немесе коучинг өткізу арқылы Lesson Study тәсілін қолдану нәтижелерін көпшілік қауымға ұсынады» (9, 8) деп жазады.

Біздің ойымызша, ел мұғалімдері сабақты зерттеу процесінде жапондық та, британдық та үлгілердің идеяларын қолданып, оларды өзіндік тұрғыдан шығармашылықпен қабылдап, өзгерістер енгізгені орынды. Сабақты зерттеумен айналысатын әр мектеп пен мұғалімдер өздерінен «Біз Сабақты зерттеуді дамыту және жақсарту үшін не жасадық? Сабақты зерттеуге қандай өзгеріс/жаңалық енгіздік?» деп сұрауы қажет болар. Демек, «Сабақты зерттеу» әдісін қолданғанда, педагогтерге шығармашылық таныту қажет. Бұл жұмыста олардың ұстанған басты мақсаттарының бірі (әрине кәсіби біліктілікті арттырумен қатар) Lesson Study әдісін қазақыландыру, мектептің өз нұсқасын құрастыруы. Басқаша сөзбен айтқанда, бұл әдісті ассимиляциялау керек, өз тілімізде сөйлету қажет. Мұндағы басты критерий бұл әдістің тиімділігі мен келтіретін пайдасы болар: сабақты зерттеу мектеп пен мұғалімдерге қалайша тиімді болса, сондай өзгерістерді енгізіп, сол қалпында тәжірибеде қолданған жөн. Бұл бағытта кез келген жүйенің тиімді жақтарын иемденіп, шығармашылық тұрғыдан жаңа идеялар мен құралдарды қосып отырған орынды.

Осы орайда біз «Сабақты зерттеу» әдісін мынадай ретпен жүзеге асыруды ұсынамыз: **Мұғалімдердің жеке зерттеуі → Топтық зерттеу → Ұжымдық зерттеу.**

Бұл сызбаның идеясы қарапайым: оқушылардың оқуындағы басты кемшіліктердің (проблеманың) бірі барлық мұғалімдер мен топтар үшін ортақ тақырып ретінде таңдалады да, ол мәселені шешудің жолдары былайша жүзеге асырылады:

Жеке жұмыс

1. Олардың барлығы проблеманы теориялық тұрғыдан шешеді (триангуляция заңдылығына сәйкес кемінде 3 әдебиет көзін пайдаланады).

2. Өз сабақтарында таңдалған проблеманы шешеді, апробациялайды.

Топтық жұмыс

3. Шағын топ құрамында аптасына 2 рет кездесіп, бірінші күні проблема шешу құралдарымен бөліседі, шешімдерін сабақ жоспарына енгізеді, екінші күні зерттеу сабағын өткізіп, проблема шешу құралдарының оқушылардың оқуына қандай ықпал жасағандығын анықтайды.

4. Келесі аптада қалай жұмыс жасайтындығын, проблеманы қандай тұрғыдан шешетіндігін жоспарлайды.

Мектеп ауқымындағы жұмыс

5. Белгілі бір уақыттан соң (1-2 ай немесе тоқсан), барлық зерттеу топтары бірігіп, бірінші күні ортақ зерттеу сабағын жоспарлап, екінші күні оны өткізеді, проблема шешу құралдарының тиімділігін талқылап, нақтылайды, келесі зерттеу тақырыбын анықтайды.

Зерттеуге қатысқан барлық мұғалімдер мен зерттеу топтарының бір ай бойғы жұмыстарының нәтижелері мынадай болуы ықтимал:

- әр мұғалім өзінің барлық сабақтарында таңдалған проблеманы шешумен айналысады; бұл үшін олар теориялық әдебиетпен танысып, тәжірибелі мұғалімдермен сұхбаттасып, солардан білген, иемденген идеяларды (құралдарды) проблема шешу үшін қолданады;

- аптасына кемінде екі рет зерттеу тобында бас қосып, бірлесе әрекеттенеді: 1) өздерінің бір апталық тәжірибесімен бөліседі, 2) зерттеу сабағын бірлесе жоспарлайды, 3) қанша оқушыны және қалай бақылайтындығын (бақылау парақтарын құрастыру), сұхбаттасатындығын айқындайды (интервью парағын құрастыру), 4) зерттеу сабағын өткізеді, 5) сабақты талқылайды, ҚМЖ-ын өзгертеді, толықтырады, 6) келесі аптада проблеманы қалай шешетіндігін анықтайды,

- ай соңында барлық топтар зерттеу сабағын өткізеді: 1) өздерінің бір айлық тәжірибесімен бөліседі, 2) зерттеу сабағын бірлесе жоспарлайды, 3) қанша оқушыны және қалай бақылайтындығын (бақылау парақтарын құрастыру), сұхбаттасатындығын айқындайды (интервью парағын құрастыру), 4) зерттеу сабағын өткізеді, 5) сабақты талқылайды, ҚМЖ-ын өзгертеді, толықтырады, 6) келесі айда қандай проблеманы шешетіндігін анықтайды,

- мұғалімдер таңдалған проблеманы шешу дағдыларын өздерінде де, оқушыларда да қалыптастырады.

Сабақты зерттеу – үздіксіз кәсіби дамуды мақсат тұтқан тұрақты әрі жүйелі әрекеттердің жиынтығы. Осындай іс-шаралар мен әрекеттер арқылы мұғалімдер сабақты зерттеуді толассыз, бір күнге де тоқтамайтын жұмысқа айналдыра алады.

Жасалған зерттеулер соңғы кезде еліміздің мектептері бірте-бірте зерттеу сабақтарын өткізуде әлемнің озық тәжірибелерін қолданумен қатар, бұл тәсілдемеге өзіндік идеялар мен түсініктерді қоса бастағанын көрсетеді (12, 62). Олардың қатарына зерттеу тақырыбын бүкіл мектеп үшін ортақ етіп таңдау, мұғалімдердің зерттеу проблемасын алдымен жекелей өз сабақтарында қарастыруды, сабақта әр мұғалімнің тек бір оқушыны ғана бақылап қана қоймай, бақыланатын оқушылардың санын ұлғайтуды, зерттеу сабағын барлық топтардың қатысуымен өткізуді тәжірибеге енгізуді жатқызуға болады.

Бұл ұстанымдарды үстіміздегі жылдың 3-сәуірінде 519 респонденттің қатысуымен өткізген сауалнама (<https://docs.google.com/forms/d/1JTHvvOpew5ybFaIWxG35zV7PcNFyQJdsZPf8pRbm3YU/edit?pli=1#responses>) нәтижелерінен көруге болады:

- «Сабақты зерттеуде зерттеу тақырыптары қалай таңдалады?» деген сұраққа респонденттердің 47% «әр топ бөлек тақырып тандайды» деген жауапты тандаса, 53% «барлық топтар белгілі бір мезгілге (бір-екі ай, тоқсан) бір тақырыпты тандайды» деген сұрақты тандаған.

- «Сабақты зерттеу барысында мұғалімдердің өз сабақтарындағы жеке жұмысы қаншалықты маңызды деп есептеледі?» деген сұрақтың нәтижелері: «топтық жұмыста мұғалімдер өз сабақтарында зерттеу проблемасын қалай шешкендігі жайлы бөліседі» - 26,8%, «сабақты зерттеуде мұғалімдердің өз сабақтарындағы жеке жұмыстың қажеті жоқ, тек топтық жұмыстар маңызды» - 9,4%, «жеке де, топтық та жұмыс маңызды» - 63,8%.

- «Сабақта бір мұғалім неше оқушыны бақылайды?» сұрағына мынадай жауаптар алынды: бір оқушыны – 37,4%, бір жұпты – 6,9%, бір топты – 25,6%, бір қатарды – 2,7%, бүкіл сыныпты – 40,7%.

- «Сыныптағы оқушыларды үлгерімі бойынша үш деңгейге (А, В, С) бөлу қажет деп есептейсіздер ме?»: «қажет» – 58,4%, «қажет емес» - 13,7%, «әр мектеп өзі шешеді» - 27,9%.

- «Зерттеу топтары қанша уақыт бір құрамда (өзгермей) жұмыс жасайды?»: «1-2 ай бойы» - 16,8%, «1 тоқсан» - 28,3%, «1 жыл» - 51,3%, «2 жыл» – 3,7%.

Көріп отырғанымыздай, ел педагогтері сабақты зерттеуде біртіндеп өз тәжірибесіне британдық үлгімен қатар жапондық үлгінің идеяларын қолданып, бұл тәсілдемеге өз ұстанымдары мен түсініктерінен де енгізіп жатыр. Бұл бағытты тиімді әрі өнімді деп есептеп, «Сабақты зерттеу» (Lesson Study) атты тәсілдеме (әдіс) жақын арада өзінің шетелдік қасиеттерінен айрылып, өзіміздің төл туындыға айналатындығына сенім мол.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Барбер М., Муршед М. Как добиться стабильного высокого качества обучения в школах. Уроки анализа лучших систем школьного образования мира (пер. с англ.) //Вопросы образования, 2008, №3, С.7-60.

2. Джон Хэтти. Видимое обучение. Синтез результатов более 50 000 исследований с охватом более 80 миллионов школьников. - М.: Национальное образование, 2017. – 496 с.

3. Чичибу Т., Ду Тоит Л., Тулепбаева А. Lesson Study бойынша мұғалімдерге арналған нұсқаулық. - Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, 2013. – 70 б.

4. Stigler, J. W., & Hiebert, J. The teaching gap: Best ideas from the world's teachers for improving in the classroom. New York: The Free Press, 1999, p.210.

5. Rock, Tracy C., Wilson, Cathy. Improving Teaching through Lesson Study. Teacher Education Quarterly, v32 n1 p.77-92. Win 2005// <https://eric.ed.gov/?id=EJ795305>, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ795305.pdf>.

6. Масааки Имаи. Гемба кайдзен: Путь к снижению затрат и повышению качества. Пер. с англ. – 11-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2023. – 413 с.

7. Марғұлан Сейсембай. Бизнес пен өмір туралы. – Алматы: AmalBooks баспасы, 2023. – 304 б.

8. Сейсембай Марғұлан. Миссия выполняема. Технология счастливой жизни. – М.: Альпина ПРО, 2023. – 376 с.

9. Дадли, Пит. Lesson Study: теориясы мен қолдану тәсілдері. - Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ-ның Педагогикалық шеберлік орталығы, 2013. – 70 б.

10. Catherine Lewis. Lesson study: The core of Japanese professional development. //https://www.researchgate.net/publication/228588884_Lesson_study_The_core_of_Japanese_professional_development

11. Lewis, C., Tsuchida, I. A lesson is like a swiftly flowing river: Research lessons and the improvement of Japanese education. American Educator, 1998. 14-17 & 50-52.

12. Кабдыкаримова Ж.Ж. Қазақстандағы Сабақты зерттеу немесе парадокстан жеке ұстанымға дейінгі траектория. – «Педагогикалық диалог» ақпараттық-әдістемелік журналы, 2024, 56-63 б.

Дулат Мейрамбекұлы Сұлтанбек¹

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 1 курс докторанты¹

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІДЕ ЗЕРТТЕЛУ БАРЫСЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада оқу сауаттылығының теориялық негіздері мен оны функционалды грамматика тұрғысынан зерттеу мәселелері қарастырылады. Оқу сауаттылығы оқушылардың мәтінді түсіну, талдау және қолдану қабілеттерін дамытуға бағытталған маңызды құзыреттіліктердің бірі болып табылады. Функционалды грамматика тілдік бірліктердің мәтін ішіндегі қызметін талдай отырып, оқушылардың мәтінді мағыналық тұрғыда игеруіне ықпал етеді. Сонымен қатар, зерттеуде PISA халықаралық тестілеуі аясында оқу сауаттылығын бағалау ерекшеліктері мен оның функционалды грамматикамен байланысы қарастырылды. Осы бағытта жүргізілген талдау нәтижелері оқу процесіне функционалды грамматика элементтерін енгізудің тиімділігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: Оқу сауаттылығы, функционалды грамматика, мәтінді түсіну, PISA, тілдік бірліктер.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде оқушылардың оқу сауаттылығын дамыту басты басымдықтардың бірі ретінде қарастырылуда. Оқу сауаттылығы – жеке тұлғаның мәтінді түсіну, оны талдау, мағыналық құрылымын ажырату және алынған ақпаратты өмірлік жағдайларда қолдану қабілеті. Бұл дағды 21 ғасырда қажетті құзыреттіліктердің бірі саналады және білім алушының ойлау қабілетін дамытып, түрлі мәтіндермен жұмыс істеу шеберлігін қалыптастырады.

Халықаралық деңгейде оқу сауаттылығының маңыздылығы PISA (Programme for International Student Assessment) сияқты зерттеулер арқылы анықталады. Бұл тестілеу оқушылардың алған білімін күнделікті өмірде қолдану дағдысын бағалауға бағытталған. Қазақстандағы білім беру реформалары да осы бағытта оқу сауаттылығын дамытуды көздейді, себебі функционалдық оқу дағдылары төмен оқушылардың академиялық жетістігі де төмен болатыны дәлелденген.

Оқу сауаттылығын дамытуда функционалдық грамматика ерекше рөл атқарады. Функционалдық грамматика тілдік бірліктердің тек құрылымдық емес, сонымен қатар мағыналық және коммуникативтік қызметтерін зерттейді. Бұл бағыт мәтінді терең түсінуге, оның логикалық құрылымын анықтауға, грамматикалық құрылымдардың мәтін мағынасын қалай өзгертуі мүмкін екенін ұғынуға көмектеседі. Осыған байланысты, функционалдық грамматикалық әдістерді оқу сауаттылығын арттыру мақсатында қолдану – тиімді тәсілдердің бірі болып табылады. [1]

Зерттеулер көрсеткендей, функционалдық грамматика арқылы оқушылардың оқу сауаттылығы мен мәтінді түсіну деңгейін жақсартуға болады. Бұл әдіс оқушыларға мәтіннің мағыналық-құрылымдық ерекшеліктерін тереңірек меңгеруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, грамматикалық талдау мәтінмен жұмыс жасаудағы маңызды құрал ретінде қарастырылады. Осыған байланысты, оқу сауаттылығының теориялық негіздерін функционалдық грамматикалық аспектіде қарастыру – қазіргі білім беру ғылымы үшін маңызды зерттеу нысаны саналады. [2]

Оқу сауаттылығы – жеке тұлғаның мәтінді түсіну, талдау, интерпретациялау және алған ақпаратты әртүрлі жағдайларда тиімді пайдалану қабілеті. Бұл ұғым дәстүрлі «оқи білу» түсінігінен әлдеқайда кең, себебі оқу сауаттылығы тек әріп танып, сөздерді танумен шектелмейді, ол мағынаны түсіну, ақпаратты сараптау және оны қолдану дағдысын қамтиды.

Қазіргі зерттеулерде оқу сауаттылығының бірнеше негізгі компоненттері ажыратылады:

1. Түсіну (декодтау) – мәтіндегі сөздер мен сөйлемдердің мағынасын ашу, негізгі ойды ұғыну.

2. Интерпретациялау (талдау және байланыстыру) – мәтіннің мазмұнын басқа ақпараттармен салыстыру, логикалық байланыстарды орнату.

3. Бағалау және қолдану – мәтіндегі ақпараттың сенімділігін бағалау, алынған білімді нақты жағдайларда пайдалану. [3.17]

Оқу сауаттылығының даму эволюциясы XX ғасырдың екінші жартысында басталды. Бұрын оқу қабілеті тек мәтінді дауыстап оқу немесе жазбаша мазмұндаумен бағаланса, қазіргі таңда оның функционалдық және когнитивтік аспектілері маңызды рөл атқарады. Әлемдік тәжірибеде функционалдық оқу сауаттылығын бағалаудың негізгі құралдарының бірі – PISA (Programme for International Student Assessment) халықаралық зерттеуі. Бұл тестілеу оқушылардың оқыған мәтінін қаншалықты терең түсінетінін, оны күнделікті өмірде қалай қолданатынын бағалайды. [4]

PISA нәтижелері көрсеткендей, жоғары оқу сауаттылығы бар оқушылар ақпаратты тиімді өңдей алады, әртүрлі мәтіндер арасындағы байланыстарды анықтап, оларды логикалық тұрғыда қолдануға қабілетті. Бұл ретте, оқу сауаттылығы тек гуманитарлық бағытта ғана емес, жаратылыстану ғылымдары мен математикалық сауаттылыққа да әсер етеді. [9]

Оқу сауаттылығының маңыздылығын білім беру жүйесі де ерекше атап өтеді. Қазақстанда бұл ұғым білім беру бағдарламаларында, әсіресе жаңартылған мазмұндағы оқыту стандарттарында кеңінен қолданылады. Мектеп бағдарламаларында оқушылардың мәтінмен жұмыс жасау дағдыларын дамыту, ақпаратты саралау, функционалдық мағынасын түсіну қабілеттерін жетілдіру негізгі мақсаттардың бірі ретінде қарастырылады.

Қазіргі заманғы әдіскерлер мен зерттеушілер оқу сауаттылығын дамытудың тиімді жолдарының бірі ретінде функционалдық грамматиканы қарастырады. Грамматикалық құрылымдардың мәтіннің мағынасын қалай өзгертуі мүмкін екенін зерттеу арқылы оқушылардың мәтінді терең түсіну қабілеті артады. Бұл тәсіл оқу сауаттылығын дамытудағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Осылайша, оқу сауаттылығы – білім берудегі басты құндылықтардың бірі және оны дамыту қазіргі заманғы білім беру жүйесінің маңызды міндеті болып отыр.

Функционалды грамматика тілдік бірліктерді тек құрылымдық сипатта ғана емес, олардың мәтін ішіндегі мағыналық және коммуникативтік қызметін ескере отырып қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, оқу сауаттылығының деңгейін арттыруда функционалды грамматиканың рөлі ерекше, себебі мәтінді толық түсіну үшін оның грамматикалық, мағыналық және контекстуалдық ерекшеліктерін талдау қажет.

Функционалды грамматиканың негізгі зерттеу нысандарының бірі – мәтін құрылымының байланыстылығы мен тұтастығы. Мәтіннің мағыналық тұтастығы оның лексикалық құралдары, грамматикалық байланыстары және логикалық құрылымы арқылы қамтамасыз етіледі. Бұл тұрғыда байланыстылық (cohesion) және тұтастық (coherence) категориялары маңызды орын алады. Байланыстылық – мәтіндегі сөздер мен сөйлемдердің грамматикалық және лексикалық құралдар арқылы өзара байланысуы, ал тұтастық – мәтіннің логикалық және мағыналық тұрғыда бірізділігі. Функционалды грамматика осы екі көрсеткіштің негізінде мәтінді талдау әдістерін ұсынады. [5]

Оқу сауаттылығын дамытуда синтаксистік құрылымдардың ерекшеліктері маңызды рөл атқарады. Мәтіндегі сөйлемдердің құрылымы мен олардың күрделілік деңгейі ақпаратты қабылдауға тікелей әсер етеді. Мысалы, бағыныңқылы құрмалас сөйлемдер мен салалас құрмалас сөйлемдер оқырманға әртүрлі дәрежеде түсінікті болуы мүмкін. Сондай-ақ, есімдіктердің референциясы, модальділік, шақ категориясы мен грамматикалық тұлғалар мәтіндегі мағыналық байланыстарды нақтылай түседі.

Функционалды грамматика оқу сауаттылығын бағалау тестілерінде, әсіресе PISA халықаралық зерттеуінде, маңызды әдістемелік құрал ретінде қарастырылады. PISA тапсырмалары көбінесе оқушылардың мәтінді түсіну және интерпретациялау қабілетін

бағалауға бағытталған. Бұл тапсырмаларда оқушылардан мәтіннің құрылымдық ерекшеліктерін талдау, оның семантикалық байланыстарын анықтау және грамматикалық құралдардың мәтін мазмұнына әсерін түсіну талап етіледі. Осыған байланысты, оқу сауаттылығын дамытуда себеп-салдарлық құрылымдар, шартты құрылымдар, хронологиялық тізбектер және автор көзқарасын білдіретін грамматикалық құралдар ерекше маңызға ие.

Функционалды грамматиканың оқу сауаттылығына тигізетін әсерін айқындау үшін мәтінмен жұмыс істеудің түрлі әдістері қолданылады. Олардың ішінде мәтінді құрылымдық-семантикалық талдау, сөйлемдердің синтаксистік құрылымын өзгерту арқылы мағыналық реңкін анықтау, мәтіндегі логикалық байланыстарды табу сияқты тәсілдер бар. Бұл әдістер оқушыларға мәтінді жай ғана түсіндіріп қоймай, оның ішкі құрылымын талдауға мүмкіндік береді. [6.14]

Қазіргі әдістемелік зерттеулер функционалды грамматиканы оқыту барысында оқу сауаттылығын арттыруға көмектесетінін дәлелдейді. Грамматикалық құрылымдарды тереңірек түсінген оқушылар мәтіннің логикалық байланыстарын тез анықтай алады, автордың негізгі ойын дұрыс қабылдайды және мәтіндегі астарлы мағыналарды түсінуге бейім болады. Сонымен қатар, функционалды грамматика оқушылардың жазба тілін дамытуда да маңызды рөл атқарады, өйткені олар грамматикалық құрылымдардың мәтіннің ақпараттық мазмұнына қалай әсер ететінін түсіне отырып, өз ойларын нақты әрі жүйелі түрде жеткізуге үйренеді. Осылайша, оқу сауаттылығы мен функционалды грамматиканың өзара байланысы қазіргі заманғы білім беру жүйесіндегі маңызды зерттеу бағыттарының бірі болып табылады. Функционалды грамматикалық тәсілдерді оқу үдерісіне енгізу оқушылардың мәтінді түсіну, талдау және тиімді пайдалану қабілеттерін арттырып қана қоймай, олардың сыни ойлау дағдыларын да дамытады.

Оқу сауаттылығы – заманауи білім беру жүйесіндегі негізгі құндылықтардың бірі. Ол оқушылардың мәтінді түсіну, ақпаратты талдау және алған білімдерін күнделікті өмірде қолдану қабілеттерін дамытуға бағытталған. Бұл тұрғыда функционалды грамматика оқу сауаттылығын жетілдірудің тиімді құралдарының бірі ретінде қарастырылады. Функционалды грамматика тілдік бірліктерді олардың мәтін ішіндегі қызметімен байланыстыра отырып зерттейтіндіктен, оқушылардың мәтіннің құрылымын тереңірек түсінуіне, грамматикалық байланыстарды сараптай білуіне және ақпаратты логикалық тұрғыда өңдеуіне көмектеседі. [7.36]

Зерттеу нәтижелері оқу сауаттылығын арттыруда синтаксистік құрылымдардың, грамматикалық категориялардың және мәтіннің байланыстылығын қамтамасыз ететін құралдардың маңызды рөл атқаратынын көрсетті. [8.11] Сондай-ақ, PISA секілді халықаралық бағалау жүйелерінде мәтінді түсіну мен интерпретациялауға бағытталған тапсырмалар оқушылардың функционалды грамматиканы меңгеру деңгейімен тығыз байланысты екенін дәлелдейді. [9] Осыған байланысты, оқу бағдарламасына функционалды грамматика элементтерін енгізу оқушылардың мәтінмен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіруде маңызды қадам болып табылады.

Қорыта айтқанда, оқу сауаттылығы мен функционалды грамматиканы бірлесе дамыту – білім берудің өзекті мәселелерінің бірі. Функционалды грамматикалық тәсілдерді оқу үдерісіне енгізу оқушылардың мәтінді түсіну қабілетін жақсартып қана қоймай, олардың сыни ойлауын дамытып, тілдік құзыреттілігін нығайтады. Осыған орай, оқу сауаттылығын функционалды грамматика негізінде қалыптастыру – болашақ ұрпақтың сапалы білім алуына және ақпараттық қоғамда өз орнын табуына ықпал ететін маңызды факторлардың бірі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әміров Р. Қазіргі қазақ тілі: Синтаксис. – Алматы: Мектеп, 1983.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.

3. Оразбаева Ф. Тілдік коммуникация және оқыту мәселелері. – Алматы: Санат, 2000.
4. Сағындықова Н. PISA зерттеулері аясында оқу сауаттылығын дамыту әдістері // Педагогика және оқыту әдістемесі, 2022, №2, 78–85.
5. Тұрсынбекова А. Функционалды грамматика және мәтін құрылымы // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2021, №3, 45–52.
6. Төлеубаев Ә. Функционалды грамматика негіздері. – Астана: Ұлттық академиялық кітапхана, 2012.
7. Хасанұлы Б. Қазақ тіліндегі синтаксистік байланыстар. – Алматы: Рауан, 1996.
8. Шәкенова А. Қазіргі қазақ тіліндегі функционалды-грамматикалық құрылымдар. – Нұр-Сұлтан: Ұлттық ғылыми-техникалық орталық, 2018.
9. OECD. PISA 2018 Results: What Students Know and Can Do. – Paris: OECD Publishing, 2019.

Адина Тимурова¹, Орынай Жұбай²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Филология факультетінің магистранты,

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ф.ғ.д., профессоры

Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КӨМЕКШІ ЕСІМДЕР МӘСЕЛЕСІ

Андатпа: Мақалада қазіргі таңдағы көмекші сөздердің ішінде қарастырылып жүрген көмекші есімдер тобының қызметі мен мағынасы талданады, соған сай мәселесі көтеріледі. Бүгінде «көмекші есімдер – толық лексикалық мағынасы жоқ, негізгі есім сөздерге тіркесіп, көмекшілік қызметте қолданылатын сөздер» деп беріледі де, оларға «алды, арты, үсті, шеті, маңы, жаны, іші, беті, тұсы» сияқты сөздерді жатқызады. Мақалада қазақ тіліндегі көмекші есімдердің басқа тілдердегі қолданысымен салыстырмалы, салғастырмалы зерттеулерін көрсете отырып, бұл сөздер тобының қазақ тіліндегі мағынасы, қолданылуы, басқа тілдерден ерекшелігін саралайды. Осы тақырып аясында зерттеген зерттеуші-ғалымдардың еңбектеріндегі кей ұстанымдарға талдау жасалады.

Кілт сөздер: көмекші сөздер, көмекші есімдер, демеуліктер, предлог, preposition, атауыш сөз, көмекші қызмет, зат есім, құрылымдық грамматика, қолданбалы тіл білімі.

Аннотация. В статье анализируются значение и функции группы вспомогательных имён, являющейся частью вспомогательных слов в современном казахском языке. Рассматриваются соответствующие лингвистические проблемы. Сегодня вспомогательные имена определяются как слова, не обладающие полной лексической семантикой, употребляющиеся в сочетании с основными именами существительными и выполняющие вспомогательную функцию. К таким словам относятся: *алды, арты, үсті, шеті, маңы, жаны, іші, беті, тұсы*. В статье проводится сопоставительный анализ употребления вспомогательных имён в казахском языке и в других языках, выявляются особенности их значений и функционирования в казахском языке, а также их отличия от аналогичных единиц в других языках. Также рассматриваются и анализируются некоторые позиции, представленные в трудах исследователей и учёных, занимавшихся данной темой.

Ключевые слова: вспомогательные слова, вспомогательные имена, частицы, предлог, preposition, знаменательное слово, вспомогательная функция, существительное, структурная грамматика, прикладное языкознание.

Abstract. The article analyzes the meaning and function of a group of *auxiliary nouns*, which are part of auxiliary words in the modern Kazakh language. It addresses relevant linguistic issues. Today, auxiliary nouns are defined as words lacking full lexical meaning, which are used in combination with core nouns and serve an auxiliary function. Words such as *алды, арты, үсті,*

шеті, маңы, жаны, іші, беті, тұсы fall into this category. The article provides a comparative analysis of how auxiliary nouns are used in Kazakh and other languages, highlighting their meanings, functions, and distinctive features in Kazakh. It also examines and evaluates various viewpoints presented in the works of researchers and scholars who have studied this topic.

Keywords: auxiliary words, auxiliary nouns, particles, preposition, *nominative words*, auxiliary function, noun, structural grammar, applied linguistics

Көмекші деген сөздің өзі – жәрдемші, қолғабыс етуші дегенді білдіреді. Біз дйттеген мақсатымызға жете алмай жатсақ, басқалардан көмек сұраймыз, басқа адамдардың не заттардың көмегіне жүгінеміз. Сол секілді, сөздер де кейде өз мәнін толық беру үшін, өз мағынасын толыққанды жеткізу үшін көмекші сөздермен тіркесе келіп, мәнін нықтайды, мағынасын толық ашады. Бірақ басымдылық бәрібір негізгі орындаушыда қалады. Сонымен, көмекші сөздер дегеніміз – өзіндік лексикалық мағынасы жоқ, басқа сөз таптарымен байланыста тұрып грамматикалық мағынаға ие болатын, көмекшілік, жәрдемші қызмет атқаратын сөздер.

Қазақ тіл білімінде көмекші сөздер туралы зерттеулер сонау Ақымет Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады. Толық көмекші сөздер деген сөз табы қарастырылмаса да, негізгі тірек болатын алғышарттар көрініс табады. А. Байтұрсынұлының «Тіл құрал» еңбегінде «Демеу» және «Жалғаулық» атты сөздер тобы туралы айтылады. Бұл қазір демеулік және жалғаулық есебінде шылау сөздердің қатарына қарастырылып жүр. Бұл уақытта шылау атауы қалыптаспаған кез еді. Бүгінгідей толық жүйеленбесе де, алғашқы қазақ тіл білімінің қалыптасуына үлкен үлес қосқан еңбек болды. А.Байтұрсынұлы өз еңбегінде бүгінгі таңдағы көмекші есім деп қарастырылып жүрген «жаны, қасы, маңы, басы, бойы» сөздерін септіктер жалғауымен жазып (бойы, бойын, басына, орнына, қасына, жанына, маңайына, қасында), яғни түбір тұлғасында алмай, оларды «Жалғаулықтар» қатарында қарастырған. «Жалғаулық дегеніміз – жалғау орнына жүріп, жалғау сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайтын сөздер» -дейді Ақымет Байтұрсынұлы [1, 149].

Көмекші сөздердің ішіндегі көмекші есімдерге тоқталсақ. Көмекші есімдер дегеніміз – толық лексикалық мағынасы жоқ, негізгі есім сөздерге тіркесіп, көмекшілік қызметте қолданылатын сөздер. Оларға: *алды, арты, үсті, шеті, маңы, жаны, іші, беті, тұсы* сияқты сөздер жатады. М.Оразов «Көмекші сөздер» атты еңбегінде көмекші есімдердің екі жақты қасиеті бар екендігін айтады. Көмекші есімдер кейде атауыш сөз секілді келеді дейді де, мынадай мысалдарды береді: бас, іш, бет, аяқ, табан. Бұл сөздер адамның дене мүшелері. Заман өте бұл сөздер ассоциативті мағынасынан танылып, белгілі ұқсастығына байланысты табиғатпен, түрлі құбылыстармен салыстырыла теңесті. Мысалы, таудың іші, ағаштың басы, көлдің беті. Зерттеулер бойынша бұл жерде оның көмекшілік мәні көрініс табады. Ғалымдардың пікірінше, бұл жұмсалымдарда оның көмекшілік мәні болу себебі, бас, бет, іш сөздерінің негізгі мәні алдыңғы сөзге тіреледі екен. Таудың басы, сабақтың басы, шөптің басы, қурайдың басы дегендегі бас сөзінің негізгі мәнінің дербестігі тау, сабақ, шөп, қурай сөздерінен қарағанда солғындау, яғни алдыңғы сөздің жетегінде барып мәні көрініс береді. Қазіргі таңда бұл сөздерді көп мағыналы сөздердің қатарында қарастырады. Кей ғалымдар атауыш мағыналы сөзде кездесетін «бас» пен көмекшілік мағынада жұмсалатын «басты» омоним деп береді. Бірақ М. Оразов өз еңбегінде бұл сөздердің арасында мағына сабақтастығы әлі үзілмегендігін айта келіп, оларды көп мағыналы сөзге жатқызуды қолдайды [2, 9]. Алайда көп мағыналы сөздер мен омоним сөздердің арасындағы ең бірінші айырмашылық – көп мағыналы сөздерде мағына ажырамаған, бір-бірімен сабақтастығы болса, омонимдерде мағыналық байланыс, тіпті, үзілген не мүлде болмауында. Екінші айырмашылық – көп мағыналы сөздер бір сөз табынан жасалса, омоним сөздер әртүрлі сөз табынан болады. Енді осы тұста М.Оразовтың пікірінше, атауыш мәндегі сөздер мен көмекші мәндегі сөздер көп мағыналы сөздер құрамына енсе, қалай оларды әртүрлі сөз табына жатқыза аламыз?! Қазақ тіліндегі көмекші сөздерді зерттеу, оның ішіндегі көмекші

есімдерді зерттеу – орыс тіл білімінен келгендігі анық. Себебі, орыс тілінің академиялық грамматикасында көмекші сөз таптарына предлогтар мен демеуліктерді (частицы), жалғаулықтарды (союзы) жатқызады. Осы жердегі предлогтарды, әсіресе көлемдік мағынаны білдіретін предлогтарды аударуда қазақ тіліндегі балама болатын сөздердің бәрі дерлік көмекші сөздер тобына еніп кеткен. Мысалы, *над – үсті, под – асты, рядом – жаны, возле – маңы, внутри – іші, снаружи – сырты, между – арасы, за – арты, перед – алды, вдоль – бойы*. Орыс тіл білімі өз грамматикасын жасарда шетел тіл біліміне сүйенгені анық. Бірақ бұл тілдердің шығу тегі, жалпы құрылымы ұқсас. Қазақ тілі жалғамалы тілдер тобына жатады, құрылымы да басқа, шығу тегі де басқа. Ағылшын тілінде предлогтарды «Preposition» деп атап, жеке сөз табы ретінде қарастырады да, олардың өзін ішінара уақытқа байланысты, орынға байланысты, бағыттық қозғалысқа байланысты деп бөледі. Бұл сөздер де көмекші сөздер тобына жатқызылады, себебі жеке қолданыс таппайды.

Енді қазақ тілімен туыстас түрік тілінде *ön, arka, yan, alt, üst* сөздері зат есімдер тобына жатады. **Ön** – «алд», **arka** – «арт», **yan** – «жан», **alt** – «аст», **üst** – «үст». Олар да тәуелдік жалғауларын қабылдап, басқа сөздермен байланысады, мысалы, **evin önü** – «үйдің алды», **masanın üstü** – «үстелдің үсті». Сондай-ақ, бұл сөздер септеліп, сөйлемдегі мекен мағынасын нақтылайды, мысалы, **arabanın arkası** – «көліктің арты», **evin yanı** – «үйдің жаны». Дәл осы сөздерді енді кейбір ғалымдар үстеулерге де жатқызады. Оның басты белгісі – мекен мәнді білдіруі. А. Ысқақовтың еңбегінде «алға, артта» сөздері мекен үстеуінің ішіне кіріктірілген, түбірі – алд, арт екені белгілі [3, 341]. Жоғарыда келтірілген мысалдарда бүгінде көмекші есімдер қатарынан танылып жүрген «бет, аяқ, бас, табан, іш» сөздер тағы да келіп, зат есім табына жатады. Осы жерде «белгілі бір септік жалғауы жалғануына байланысты сөздердің таптарын ауыстыра аламыз ба?!» - деген сұрақ туындайды. Себебі, бір сөз теңдей екі сөз табының категориясында қарастырылмайды деген түсінік бар.

Белгілі ғалым Исаев С. «Қазіргі қазақ тілі. Морфология» атты еңбегінде көмекші есімдерді зат есімнің аясында қаралатын сөздер тобы деп көрсетеді. Былай анықтама береді: *«Қазақ тілінде лексикалық мағынасынан толық, я жартылай айырылып қалған сөздер бар. Бірақ, олар, біріншіден, заттық мәнде қолданылады, екіншіден, зат есімдермен матаса я жартылай матаса (негізгі ілік септікте я оның жасырын түрінде, бұл сөз тәуелдік жалғау тұлғасында) байланысып, зат есімдерше түрленіп жұмсалады. Олар «көмекші есім» деп аталады да, осы себептен зат есімнің аясында қаралады: ауылдың маңы, стол үсті, үйдің жаны, т.б. Сөйтіп, көмекші есімдер әдетте тәуелдік жалғауында жұмсалып, септік жалғау тұлғасында да қолданыла береді. Мысалы, Ауылдың жаны терең сай (Абай)»* [4, 160].

Ы.Маманов «Қазақ тілі» атты орыс аудиториясына арналған еңбегінде Көмекші есімдерді (служебные имена) бөлек қарастырып, орыс тіліндегі предлогтармен мағына жағынан сәйкеседі дейді де, оларға «үсті – над, верх, асты – под, низ, алды – перед, передняя, арты – за, задняя часть, жаны, қасы – возле, около, іші – в, внутри, арасы – между, промежутки, сырты – за, наружная часть, шеті – край, ортасы – центр» жатқызады [5, 355]. Дәл осы еңбегінде «Үстеулер» бөлімінде мекен үстеулер (наречия места) қатарына «алда – впереди, артта – позади, астында – внизу, үстінде – наверху» сөздерін жатқызған [5, 452]. Мағынасы жағынан орыс сөздеріне байланысты сөз таптарына бөле салған секілді. Бір сөзді септелгеніне қарай әр сөз табына жатқыза алмайтынымыз белгілі.

Т.Б. Ли атты корейлік зерттеушінің «Спорные вопросы определения термина «служебные имена существительные» в корейском языке» атты мақаласы жарық көріпті. Мақалада корей тіліндегі көмекші сөздері, оның ішінде көмекші есімдері кеңес заманының ықпалымен орыс тіл білімінің ықпалымен жасалып, оқытылып жүргендігі туралы айтылады. Және қазақ тіл білімінің де бүгінде өзекті болып тұрған көмекші есімдер мәселесімен салыстырып көрсетеді. Т.Б. Ли өз мақаласында: «Термин «служебные имена» тоже может ввести в заблуждение многих, не раскрывая достоверно особенностей рассматриваемого нами класса слов. В грамматике большинства тюркских языков

присутствует класс «служебных имен», которого нет в русском или других европейских языках. Например, в казахском языке есть и служебные имена (көмекші есімдер), которые описывают расположение предмета в пространстве и часто соответствуют предлогам русского языка, и послелогии (септеулік шылаулар). Служебные имена образуются из основ, зачастую существительных в притяжательной форме третьего лица, к которым затем присоединяются окончания пространственных падежей, чаще местного падежа (окончания -нда/-нде): алды (сущ.) – перед, передняя часть, алдында (служ.имя) – перед (чем-то/кем-то). Служебные имена в казахском языке всегда употребляются после существительных в родительном падеже: Бала ағаштың алдында отыр. – Мальчик сидит перед деревом» - деп пікірін білдіреді. Және корей тілі мен жапон тілін жалғамалы тілдер тобына жатқызу туралы ғалымдар пікірін қостай келіп, қазақ тілімен, түркі тілдерімен өзара ұқсастықтарын талдайды. Қорытындысында корей тіліндегі көмекші есімдерді зат есімдер тобына жатқызады [6].

Қорытындылай келе, қазіргі қазақ тіл білімі жеткілікті даму деңгейінде екені сөзсіз. Қазіргі таңда заман талабына сай қазақ тілінің құрылымдық грамматикасынан шығып, оның функционалдылығына, қолданбалы аспектілеріне назар аударылуда. Алайда, тілдің жұмсалым қызметінің, қолданбалы қызметінің негізі – оның қаңқасы, құрылымдық грамматикасы. Сондықтан, бұл мәселені тереңдеп зерттеу – қазақ тілінің жүйелі болуы мен қолданысын нығайтуға ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы. 2013. – 637 б.
2. Оразов Мейірбек. Көмекші сөздер. – Ташкент. 1997. 2-кітап. – 175 б.
3. Ысқақов, Ахмеди. Қазіргі қазақ тілі: морфология – Алматы. 1991. – 381 б.
4. Исаев, Сейілбек Мұхамеджарұлы. Қазіргі қазақ тілі: морфология – Алматы. 2007. – 333 б.
5. Маманов, Ыбырайым. Қазақ тіл білімінің мәселелері: монография – Алматы. 2014. – 638 б.
6. Т.Б. Ли. Спорные вопросы определения термина «служебные имена существительные // Вестник КазНУ. Серия востоковедения. No2(68). 2014. – 124-131 с.

Алтай Белтайұлы Түлемісов¹ Айжан Саханқызы Шыныбекова²

¹І. Жансүгіров атындағы жетісу университеті, магистрант, Жетісу облысы,

²Ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент), Жетісу облысы, Қазақстан

ТҮЛҒАҒА БАҒЫТТАЛҒАН ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа: Бүгінгі білім беру үдерісінде дәстүрлі сабақ түрлерімен қатар, дәстүрлі емес жаңа үлгідегі сабақ формалары да енгізілуде. Мұндай өзгерістер, ең алдымен, қоғамның жаңғыруы мен білім беру сапасын жетілдіруге бағытталған реформалармен тығыз байланысты жүзеге асуда. Бұл мақалада оқытудың түрлі формалары, сондай-ақ олардың педагогикалық және дидактикалық негіздері сөз болады. Оқу үдерісін ұйымдастырудың дәстүрлі емес түрлері көбіне оқыту әдістерінің жаңашылдығына сүйене отырып құрылады. Мұндай сабақтардағы басты мақсат – оқу-тәрбие процесінің әлеуетін толық пайдалана отырып, оны жаңа сапалық деңгейге көтеру, яғни тұлғаға бағытталған білім беруді іске асыру. Сабақ құрылымы бірқатар негізгі құрамдас бөліктерден тұрады: жаңа білімді меңгерту, білімді бекіту, қайталау, білім, білік және дағдыны тексеру. Бұл бөлімдердің әрқайсысы мұғалім мен оқушының нақты әрекетімен, өзіне тән сипатты қызметімен ерекшеленеді. Аталған құрамдас бөліктер түрлі байланыс түрлеріне түсе отырып, сабақ құрылымы мен оның кезеңдерінің сандық және сапалық әртүрлілігін айқындайды.

Кілт сөздер: тұлғаға бағытталған оқыту, педагогикалық негіздер, дидактикалық негіздер, дәстүрлі сабақ, дәстүрлі емес сабақ, оқыту формалары, білім сапасы, оқу-тәрбие үдерісі, сабақ құрылымы, жаңашыл әдістер.

Аннотация. В настоящее время в школьной практике появляются и другие, нетрадиционные, традиционные виды занятий. Она, безусловно, реализуется в тесной связи с реформированием качества образования в условиях модернизации, совершенствования общества. В данной статье будут рассмотрены виды и педагогические и дидактические основы обучения. Мрачные нетрадиционные формы организации учебной работы часто строятся на основе ее индивидуальных методов. Цель состоит в том, чтобы поднять каждый урок на качественно новую ступень, показывая, что у него много учебно-воспитательных возможностей, т. е. организовать личностно-ориентированное обучение. Каждый урок состоит из основных единиц. Это-объяснение нового материала, закрепление, повторение, проверка знаний, ловкости, умений. Каждый из них сопряжен с деятельностью учителя и ученика, которая имеет свой характер. Данные единицы связаны между собой числом и дают представление о структуре урока, его периодах в большом количестве и качестве.

Ключевые слова: личностно-ориентированное обучение, педагогические основы, дидактические основы, традиционный урок, нетрадиционный урок, формы обучения, качество образования, учебно-воспитательный процесс, структура урока, инновационные методы.

Annotation. Currently, other, non-traditional, traditional types of activities are appearing in school practice. It is certainly being implemented in close connection with the reform of the quality of education in the context of modernization and improvement of society. This article will consider the types and pedagogical and didactic foundations of teaching. Gloomy non-traditional forms of educational work organization are often based on its individual methods. The goal is to raise each lesson to a qualitatively new level, showing that it has many educational opportunities, i.e. to organize personality-oriented training. Each lesson consists of basic units. This is an explanation of new material, consolidation, repetition, testing of knowledge, dexterity, and skills. Each of them is associated with the activity of the teacher and the student, which has its own character. These units are related by number and give an idea of the structure of the lesson, its periods in large quantity and quality.

Key words: learner-centered teaching, pedagogical foundations, didactic foundations, traditional lesson, non-traditional lesson, teaching forms, quality of education, educational process, lesson structure, innovative methods.

Сабақ құрылымы мен дидактикалық принциптерді жетілдіру – қазіргі білім берудің өзекті мәселесі. Қазіргі білім беру жүйесінде сабақтың құрылымы мен түрлерін жетілдіру – оқу-тәрбие үдерісін тиімді ұйымдастырудың маңызды аспектісі болып табылады. Мектеп тәжірибесінде бір үлгідегі сабақтар болмайтыны белгілі. Сол себепті оқу процесін жүйелі де нәтижелі жүргізу үшін сабақтарды ғылыми негізде жіктеп, түрлерін айқындаудың мәні зор. Осы тұрғыдан әрбір мұғалімнің сабақ классификациясын жете меңгеруі – кәсіби құзыреттіліктің бір шарты.

Сабақ классификациясы – оның құрылымдық белгілеріне қарай түрге бөлінуі. Дидактикада сабақтың ғылыми негізде жіктелуі оқытудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл мәселеге байланысты педагогикалық әдебиеттерде бірізді көзқарас әлі де толық қалыптаса қойған жоқ. Дегенмен, қоғам дамуына сай білім беру мазмұны мен оқыту әдіс-тәсілдерінің өзгеріске ұшырауы – табиғи заңдылық.

Дидактикалық принциптер және олардың мәні

Оқытудың дәстүрлі теориясында кеңінен қолданылып жүрген негізгі дидактикалық принциптер мыналар: саналылық пен белсенділік, көрнекілік, жүйелілік пен бірізділік, білімнің беріктігі, түсініктілік, ғылымилық, теория мен практиканың байланысы, оқушының психологиялық ерекшелігін ескеру.

1. Саналылық және белсенділік принципі

Бұл принцип оқушылардың білімді саналы түрде, өз ойлау белсенділігі арқылы меңгеруін көздейді. Яғни, оқушы ақпаратты жай ғана жаттап алмай, оны терең түсінуі қажет. Бұл үдеріс келесі факторларға тәуелді: оқу мотивтері, танымдық қызығушылық, мұғалімнің басқару әдістері, қолданылған құралдар мен әдістемелік амалдар.

Принципті жүзеге асыру үшін сақталуы тиіс маңызды ережелер:

- оқу мақсаты мен міндетін оқушыға анық түсіндіру;
- неліктен және қалай оқу керектігін ұғындыру;
- таным әрекетінің барлық формаларын пайдалану (талдау, салыстыру, жалпылау, индукция-дедукция әдістері);
- ұғым, сөз, сөйлемдердің мағынасын ашу, бейнелі салыстыруларды қолдану;
- оқушылардың бірін-бірі оқытуына жағдай жасау;
- жаңа ақпаратты бұрынғы біліммен байланыстыру;
- басты және екінші дәрежелі ақпаратты ажыратуға үйрету;
- оқушыны өзекті мәселені ұғынуға бейімдеу;
- оқушы тұлғасына бағытталған білім беру арқылы пәнге қосымша элемент емес, білімді бірге игеретін субъект ретінде қарастыру.

2. Көрнекілік принципі

Оқытуда көрнекілікті тиімді қолдану оқушының есте сақтау қабілетін, түсінуін, логикалық ойлауын дамытуға әсер етеді. Бұл принцип мынадай ғылыми заңдылықтарға негізделеді: адам миына ақпарат ең алдымен сезім мүшелері арқылы жетеді; көру арқылы қабылданған ақпарат жадыда берік сақталады.

Негізгі ережелер:

- нақты заттар мен құбылыстарды мүмкіндігінше табиғи күйінде көрсету;
- оқушының ойлау әрекетін нақты бейнелер арқылы дамыту;
- әртүрлі сезім мүшелерін (көру, есту, т.б.) қатыстыру;
- көрнекілікті тек сурет ретінде емес, дербес білім көзі ретінде қолдану;
- көрнекілік арқылы ұғымдарды нақтылау, дерексіз білімді бейнелі түрде беру;
- бақылау нәтижелерін жүйелеп, себеп-салдар байланыстарын орнатуға үйрету;
- көрнекі құралдардың санын шектен асырмай, баланың зейінін шашыратпау;
- көрнекі материалмен жұмыс істеуде бейнені тұтастай қабылдап, кейін басты және екінші деңгейлі белгілерін айырып, тұтас мағыналық жүйеге біріктіру.

Қорытындылай келе, сабақ құрылымы мен түрлерін ғылыми тұрғыда ұйымдастыру, дидактикалық принциптерді жүйелі қолдану – оқу үдерісінің сапасын арттырудың басты шарты. Мұғалім әр сабағында оқушылардың жеке ерекшеліктерін, танымдық белсенділігін, оқу мотивтерін ескере отырып, тұлғаға бағытталған тиімді әдіс-тәсілдерді таңдауы қажет. Осылайша сабақ білім көзі ғана емес, оқушының жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін негізгі ортаға айналады.

Жүйелілік және бірізділік ұстанымдары мынадай ғылыми тұжырымдарды негізге алады: қоршаған орта болмысының айқын бедерлері мида нақты бейнеленсе ғана, оқушы шынайы білім топтай алады; ғылыми білімдер жүйесін қалыптастырудың басты тәсілі- белгілі жолмен ұйымдастырылған оқу; ғылыми білімдер жүйесінің бірізділігі оқу материалының ішкі логикасымен және оқушылардың танымдық мүмкіндіктерімен байланысты; жеке элементтерден тұратын оқу процесінің тиімді әрі жоғары нәтижеге жетуі ол процесте орынсыз үзілістердің, ескерілмей қалған қажетті сәттердің болмауына және бірізділіктің қандай да себептермен бұзлмауына тәуелді. «Егер дағдылар тиісті жаттығулармен жүйелі бекімесе, олар көп ұзамай жойылады; егер оқушылар логикалық ойлауға үйретілмесе, олар өздерінің ойлау іс-әрекеттерінде үлкен қиыншылықтарға кезігеді; егер оқу ісінде бәсеңдейді»[5,56].

Мұғалім тәжірибесінде жүйелілік пен бірізділік көптеген ережелерді орындаумен іске асып барады, олардың арасында аса маңыздылары келесідей:

-оқушылардың білімдер жүйесін қалыпта игеруін қамтамасыз ету үшін схемаларды,

жоспарды орынды пайдалану. Оқу материалын логикалық бітімге келген бөліктерге ажырату, оларды бірізді іске асырып бару, балаларды бірізді оқу әрекеттерін жасауға үйрету;

-егер жауабы табылмайтынына не шешімі алынбайтынына көзі жетсе, ондай сұрақтарды немесе мәселелерді сабаққа қоймау;

-материалдың мазмұндық жүйесін, сондай-ақ оқу тәсілдерінің жүйесін бұзуға жол қоймау, ал егер жүйе себепсіз өзгеріске қалса, үлгермеушіліктің алдын алу үшін олқылықтарды түзету;

-әрдайым пән аралық байланыстарды пайдалану. Мазмұндық тұрғыдан, сондай-ақ оқу әдістемелерінде барша сыныптар арасындағы сабақтастықты қамтамасыз ету;

- сезімдік тәжірибе мен тірек білімдерді орынсыз әрі жиі жаңғыртуға әуесқой болмау, жаңа білімдерді игеруге ғана қажеттерін еске түсіріп, әркімге белгілі әшейін біліктерді хабарлау үшін өзі де тығыз сабақ уақытын алмау. [6,41]

Көптеген қазақ мектептерінде мұғалімдердің жиі қолданатын сабағы - бұл аралас сабақ. Оның құрылымы бес элементтен тұрады:

1. Ұйымдастыру кезеңі.
2. Өткен оқу материалын қайталау.
3. Жаңа сабақ материалын түсіндіру.
4. Жаңа материалды алғашқы бекіту.
5. Үйге тапсырма беру.

Оқытудың басқа түрлерін сирек қолданып сабақты күнде-күнде осындай сораппен өткізу оқушыларды жалықтырады, сабақ үстінде еш нәрсені ойламай селқос жұмыссыз отырады. Мұны қалай дәлелдеуге болады? Сабақ құрылымының бірінші кезеңінде оқушылар мұғалімді тыңдайды, екінші элементінде олар бір баланың сұраққа берген жауабын тыңдайды, үшінші элементінде, мұғалімнің түсінігін тыңдайды, төртінші элементінде, оқушылар жаңа тақырып материалын бекітуге байланысты мұғалімнің сұрағына бір оқушының берген жауабын тыңдайды, ал соңғы элемент бойынша, оқушылар үйге берілетін тапсырманы тыңдайды. Демек, оқушылар бүкіл сабақ бойында тек қана тыңдаушылар ретінде отырады, өз беттерінше ешқандай оқу жұмысын орындамайды. Олай болса мұндай сабақты «тыңдаушылар» сабағы десек артық болмайды[7,27].

Осы сияқты іш пысарлық, зеріктіретін сабақты өткізудің орнына оқушылардың таза ауаға шығарып, олармен бір сағаттан түрлі қимылды ойындарды ұйымдастырған өте пайдалы болар еді. Өйткені таза ауаны пайдаланып, көңіл-күйін көтерген балалардың келесі сабақта белсенділігі артады, ойлау операциясы арқылы білімді игеруге тырысады.

Міне, осындай фактылардың бәрі оқыту процесін жетілдіруге сабақтың жаңа түрлерін іздестіріп, оларды шығармашылықпен қолдана білуге мұғалімдерді ойландырады.

Ал, енді сөз болып отырған «Сабақ-индекс» оқу бағдарламасының үлкен тараулары аяқталғаннан кейін, қайталау-қортындылау сабақ түрінде немесе бір-біріне тікелей пәншілік байланысты тақырыптарды оқып бітіргеннен кейін, пікірталас сабағы түрінде өткізілсе өте нәтижелі болады[8,25]. Сабақ-оқу процесін ұйымдастырудың ең тиімді формасы. Бұл оқу барысында педагог дәл белгіленген уақыт аралығында оқушылардың тұрақты тобымен (сыныбымен) шәкірттерге игерілуі тиіс пән негіздерін қабылдауына тиімді жағдайлар жасап, қажетті жұмыс түрлерін, құрал-жабдықтары мен әдістерін қолданып, танымдық және басқа да іс-әрекеттерді ұйымдастырады, онымен бірге оқушыларды тәрбиелеп, олардың шығармашыл қабілеттері мен рухани күштерінің көзін ашып, жетілдіріп, дамыта түседі. Әр сабақ негізгі бірліктерден құралады. Олар-жаңа материалды түсіндіру, бекіту, қайталау, білім, ептілік, дағдыларды тексеру. Бұлардың әрбірі мұғалім мен оқушының қандай да өзіндік сипатына ие іс-әрекетімен ұштасады. Аталған бірліктер сан қилы байланысқа түсіп, сабақ құрылымының, оның кезеңдері арасындағы көптеген сан және сападағы көрініс береді.

Сабақ құрылымындағы жүйелілік және оқытудың тиімді формалары.

Мұғалім тәжірибесінде жүйелілік пен бірізділікті қамтамасыз ету – оқыту үдерісінің

нәтижелілігін арттырудың маңызды алғышарты. Бұл қағидалар келесі ережелерді сақтаумен жүзеге асады:

- Оқушылардың білім жүйесін бірізді меңгеруі үшін оқу материалын логикалық тұрғыда бөлшектеп, жоспар мен сызбаларды орынды қолдану; балаларды бірізді ойлау және әрекет етуге үйрету;
- Жауабы анықталмайтын немесе шешімі нақты емес мәселелерді сабаққа негізсіз енгізбеу;
- Оқу мазмұнының құрылымын және оқу әрекеттерінің реттілігін бұзуға жол бермеу, қажет болған жағдайда жіберілген кемшіліктерді дер кезінде түзету;
- Пәнішілік және пәнаралық сабақтастықты үнемі сақтау;
- Тірек білім мен сезімдік тәжірибені негізсіз қайталай бермей, тек жаңа білімді игеруге қажеттісін ғана тиімді еске түсіру.

Қазақ мектептерінің тәжірибесінде жиі қолданылатын сабақ түрі – **аралас сабақ**. Оның құрылымы мынадай негізгі кезеңдерден тұрады:

1. Ұйымдастыру сәті,
2. Өткен материалды қайталау,
3. Жаңа білімді түсіндіру,
4. Бекіту,
5. Үй тапсырмасын беру.

Алайда оқытуда осы құрылымды үздіксіз қайталау оқушыларды жалықтырып, сабаққа енжар қатысуына әкеледі. Сабақтың барлық кезеңінде оқушы тек тыңдаушы рөлінде қалып, өзіндік әрекет жасамайды. Бұл жағдайды талдай келе, мұндай сабақтарды «тыңдаушылар сабағы» деп атауға болады. Себебі оқушылар тек мұғалімнің не басқа оқушының жауабын тыңдаумен шектеледі, ал өздігінен білім алу белсенділігі әлсірейді.

Осындай енжарлық тудыратын сабақтардың орнына белсенді, сергітетін әрекеттер ұйымдастыру әлдеқайда тиімді. Мысалы, ашық ауада қимылды ойындар ойнату – оқушылардың эмоциялық жай-күйін жақсартып, келесі сабақтағы зейінін, ойлау қабілетін арттырады.

Оқыту үдерісінің тиімділігін арттыру үшін мұғалімдер сабақтың жаңа формаларын іздестіріп, оларды шығармашылықпен қолдануы қажет. Мәселен, «Сабақ-индекс» секілді қорытынды сабақтарды бағдарлама бөлімдері аяқталған соң қайталау не пікірталас формасында өткізу – оқушылардың танымдық белсенділігін оятып, пәнге деген қызығушылығын арттыра түседі.

Жалпы, сабақ – оқу процесін ұйымдастырудың негізгі формасы. Мұғалім нақты уақыт аралығында тұрақты сынып ұжымымен жұмыс жасай отырып, оқу мазмұнын меңгертуге қолайлы орта құрады. Ол үшін түрлі әдіс-тәсілдерді, құрал-жабдықтарды қолдана отырып, оқушылардың танымдық әрекетімен қатар, шығармашылық қабілеттерін дамытуды да басты назарда ұстауы тиіс.

Әрбір сабақ – құрылымдық тұрғыдан бірнеше бірліктен тұрады: жаңа білімді игерту, қайталау, бекіту, білім мен дағдыны тексеру. Бұл компоненттер мұғалім мен оқушының өзара әрекеттестігіне негізделі отырып, сабақтың ішкі логикасын, құрылымдық тұтастығын және тиімділігін анықтайды.

Қорыта келгенде, қазіргі заманда еліміз мектептері тәжірибесінде оқушыларға келесі тәлім-тәрбие берудің бірден-бір формасы да, құралы да сабақ өз маңызын жойған емес. Сабақтың осы сияқты жана түрлерінің бірте-бірте пайда болуы мұғалімнің оқыту процесін ғылыми-әдістемелік негізде басқаруға жаңашыл-экспериментшіл мұғалімдердің іс-тәжірибесін зерттей үйренуге, белгілі ғалым-педагогтардың, психологтардың, еңбектерін терен оқып өз ісінде қолдана білуіне мүмкіндік туғызады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ә.Дайырова Орта мектепте Ілияс Жансүгіровтің творчествосын оқыту. Алматы, 1969 ж

2. Т.Ақшопықов Шығарманың көркемдік айшықтарын таныту. Алматы., 1994
3. Қ.Бітібаева Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. Алматы., 1990 ж
4. Қоянбаев Ж.Б. «Семья және балалармен жеткіншектер тәрбиесі». Алматы 1990 жыл.
5. Қоянбаев Ж.Б. «Педагогика» Алматы 1992 жыл.
6. «Педагогикалық ізденіс» Алматы 1990 жыл.
7. Аймауытұлы «Тәрбиеге жетекші». Оренбург, 1924 ж.
8. Бабаев С.Б. Оңалбек Ж.К. «Жалпы педагогика» Алматы, 2005ж.
9. Әбенбаев С. Мектептегі тәрбие жұмысының әдістемесі. -А., 1999.
10. Сманов І., Оңғарбаев Ә. «Педагогика», Шымкент, 2005 ж.

Аружан Ыдырыс^{1*}, Гулжайна Нурманова²

^{1,2}SDU University, Қаскелең, Қазақстан

*e-mail: ydrysaruzhan27@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЫНЫС БЕЛГІ ЕРЕЖЕЛЕРІН ВИЗУАЛДАУ МЕН ОҚЫТУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ тіліндегі тыныс белгі ережелерін оқытуда визуалды және цифрлық әдістерді қолданудың маңыздылығы қарастырылады. Тыныс белгілері сөйлем мағынасын дұрыс түсінуге, ойды нақты жеткізуге және жазба тілдегі сауаттылықты арттыруға көмектеседі. Алайда оқушылар тыныс белгілерін қолдануда бірқатар қиындықтарға тап болады. Зерттеу барысында сауалнама жүргізіліп, оқушылардың пунктуациялық білім деңгейі мен негізгі мәселелері анықталды. Тыныс белгілерін оқытуды жетілдіру үшін инфографика, интерактивті тапсырмалар, ойын элементтері және цифрлық платформаларды пайдалану ұсынылды. LearningApps, Educaplay, Lumio секілді платформалар арқылы визуалды және интерактивті әдістерді енгізу оқушылардың қызығушылығын арттырып, материалды меңгеруді жеңілдетеді. Бұл тәсілдер теория мен практиканы ұштастыра отырып, қазақ тілін меңгерудің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: тыныс белгілері, визуалды оқыту, цифрлық әдістер, интерактивті тапсырмалар, пунктуациялық сауаттылық

Аннотация: В данной статье рассматривается важность использования визуальных и цифровых методов в обучении правилам пунктуации в казахском языке. Знаки препинания помогают правильно понимать смысл предложений, четко выражать мысль и повышать грамотность письменной речи. Однако учащиеся сталкиваются с рядом трудностей при их применении. В ходе исследования был проведен опрос, который выявил уровень знаний учащихся о пунктуации и основные проблемы, с которыми они сталкиваются.

Автор предлагает совершенствовать обучение пунктуации с помощью инфографики, интерактивных заданий, игровых элементов и цифровых платформ. Внедрение визуальных и интерактивных методов через платформы, такие как LearningApps, Educaplay, Lumio, способствует повышению интереса учащихся и облегчает усвоение материала. Эти подходы помогают сочетать теорию и практику, повышая эффективность изучения казахского языка.

Ключевые слова: знаки препинания, визуальное обучение, цифровые методы, интерактивные задания, пунктуационная грамотность

Annotation: This article explores the importance of using visual and digital methods in teaching punctuation rules in the Kazakh language. Punctuation marks help in correctly understanding sentence meaning, clearly expressing thoughts, and improving written literacy. However, students face several challenges in their application. A survey was conducted as part of the study, identifying students' punctuation knowledge levels and key difficulties.

The author suggests improving punctuation teaching through infographics, interactive tasks, gamification, and digital platforms. Integrating visual and interactive methods via platforms such as LearningApps, Educaplay, and Lumio enhances student engagement and simplifies material comprehension. These approaches bridge theory and practice, increasing the effectiveness of learning the Kazakh language.

Key words: punctuation marks, visual learning, digital methods, interactive tasks, punctuation literacy

Пунктуация – жазба тілдегі тыныс белгілерінің қойылу жүйесі және оларды қолдану ережелерінің жиынтығы. Тыныс белгілері, пунктуациялар – айтайын деген ойды нақтылы, дәл, түсінікті етіп жеткізу үшін, баяндалмақшы пікірді айқын білдіру үшін қойылатын жазуға тән шартты белгі [1, 412]. Пунктуация термині латынның «punctum» – нүкте деген сөзінен алынған. Тыныс белгілер сөйлемнің мағынасын дұрыс түсінуге, ойды нақты жеткізуге және оқуды жеңілдетуге көмектеседі. Пунктуациялық сауаттылық оқушының жазу сауаттылығын арттырып қана қоймай, мәтіннің мазмұнын дұрыс қабылдауға ықпал етеді. Дұрыс қойылмаған тыныс белгілері сөйлем мағынасын өзгертіп, түсініспеушілікке алып келуі мүмкін. Сондықтан пунктуацияны дұрыс меңгеру жазбаша және ауызша қарым-қатынастың маңызды шарты болып табылады.

Оқушылардың пунктуациялық сауаттылығын арттыру, жазуда тыныс белгілерін дұрыс қою дағдысын қалыптастыру және пунктуациялық ережелерді толық меңгерту – қазіргі білім беру жүйесіндегі өзекті мәселелердің бірі. Бұл зерттеу жұмысы тыныс белгілерін қолдануда кездесетін негізгі қиындықтарды анықтап, олардың себептері мен шешу жолдарын қарастыруды мақсат етеді. Практикалық бөлімде оқушыларға тыныс белгілерін визуалды әдістер арқылы түсіндіруді және оларды цифрлық платформалар арқылы тиімді меңгертуді көздейтін интерактивті тапсырмалар жүйесі ұсынылады. Бұл тәсіл оқушылардың тыныс белгілерін дұрыс пайдалану қабілетін дамытып, олардың жазу дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді.

Тыныс белгілері мәселесі қазақ тіл білімінде бірқатар ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Атап айтқанда, бұл бағытта А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Ш. Әуелбаев, Ф. Мұсабекова, Р. Сыздық, Қ. Неталиева, Н. Уәлиев сынды ғалымдардың зерттеулері ерекше орын алады. Ал тыныс белгілерін оқыту әдістемесіне қатысты мәселелер С. Жиенбаев, Х. Басымов, М. Балақаев, Ш. Сарыбаев, Ә. Хасенов, А. Жапбаров еңбектерінде кеңінен сөз болған. Жалпы, қазақ пунктуациясы туралы алғашқы негізгі ережелерді қалыптастыруда А.Байтұрсынұлының еңбегі айрықша маңызды екенін атап өткен жөн. Оның 1925 жылы жарық көрген «Тіл құралы» еңбегінде тыныс белгілері жөнінде арнайы бөлім бар. Мұнда ғалым бұрынғы атауларды жаңаша баламалармен ұсынған және олардың тілде орнығуына ерекше мән берген.

Профессор А.Жапбаров: «Пунктуациялық жинақталған білім беру 9-сыныпта қарастырылған, бірақ тыныс белгілер туралы білім мен дағды бастауыш мектептен-ақ берілу талап етілгенімен мектеп бітірушілердің жұмысында тыныс белгілері бойынша кемшіліктер кездеседі. Себебі: біріншіден, жазу мен тыныс белгілерімен емлесін оқытуға байланысты арнайы зерттеу жұмыстары және әдістемелік құралдар жоқ. Екіншіден, оқулықта берілген ережелер мәселенің табиғатын толық аша бермейді. Мысалы, «біріккен сөздер бірігіп жазылады, үтір сөйлем арасына қойылады» деген ереже оқушы үшін ешқандай жаңалық емес. Үшіншіден, тыныс белгілер мен емлеге байланысты оқулықта жаттығу өте аз беріледі және оның өзі оқушының сауаттылығын қалыптастыратындай мазмұнда емес. Төртіншіден, мектеп мұғалімдері оқулықпен шектеліп, емле тыныс белгі туралы ғылыми ізденістерге, оқытудың тиімді жолдарына, белсенді әдістеріне көп мән бере бермейді. Сондықтан тыныс белгінің қойылуы бойынша әлі де шешімін таппаған мәселелер аз емес», – деп, мектеп оқушыларының тыныс белгілерін меңгеруде кездесетін өзекті мәселелерді көтерген болатын [3, 7].

Зерттеу жұмысы аясында тыныс белгілерін қолдануда кездесетін негізгі қиындықтарды анықтау үшін 9-10 сынып оқушылары арасында сауалнама жүргізілді. Барлығы 115 оқушының жауаптары негізінде қазақ тілінің тыныс белгілеріне қатысты білім деңгейі мен оны меңгерудегі мәселелер анықталды.

1-сурет.

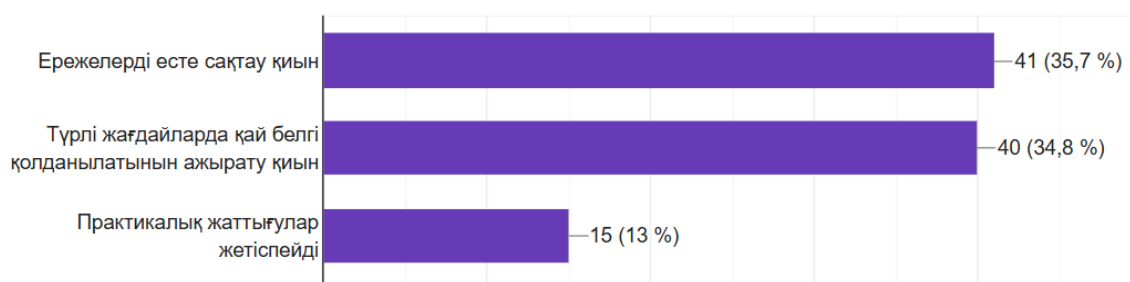
Тыныс белгілерінің ережелерін қалай үйренесіз? (1-сурет негізінде талдау)

Бұл көрсеткіштерден оқушылардың басым бөлігі дәстүрлі оқыту әдістеріне (мұғалімнің түсіндіруі) тәуелді екенін байқауға болады. Цифрлық ресурстарды қолдану деңгейі төмен, бұл өз кезегінде заманауи оқыту құралдарының жеткіліксіз қолданылатынын айғақтайды.

5. Қазақ тіліндегі тыныс белгілеріне байланысты қандай қиындықтар кездестіресіз?

[Копировать диаграмму](#)

115 ответов

2-сурет.

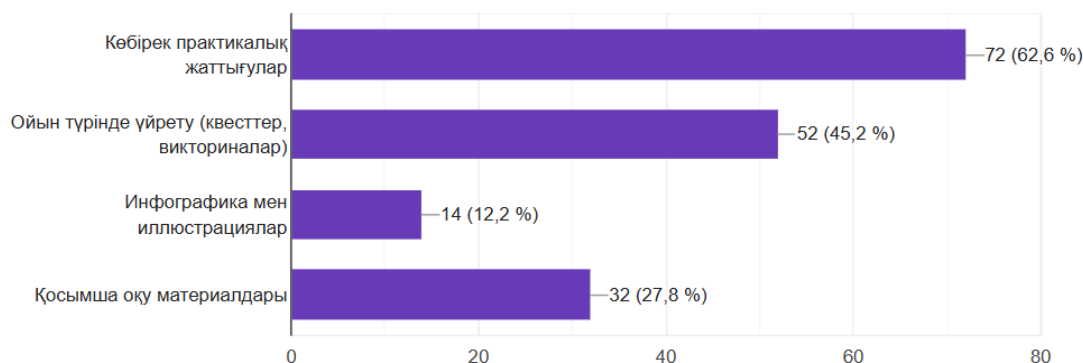
Қиындықтар қандай? (2-сурет негізінде талдау)

Оқушылар тыныс белгілеріне қатысты негізгі үш мәселені бөліп көрсетті: 35,7%-ы ережелерді есте сақтау қиын екенін атап өтті. 34,8%-ы тыныс белгілерін нақты жағдайларда дұрыс қолдануды ажырату қиын дейді. 13%-ы практикалық жаттығулардың жеткіліксіздігін алға тартты. Бұл қиындықтар оқушылардың теориялық білімді практикада тиімді қолдана алмауынан туындайды. Ережелерді есте сақтаудың қиын болуы және практикалық тапсырмалардың аздығы оқыту үдерісін жандандыру қажеттілігін көрсетеді.

6. Тыныс белгілерін жақсы меңгеруге не көмектесер еді?

[Копировать диаграмму](#)

115 ответов

3-сурет.

Тыныс белгілерін меңгеруді не жеңілдетеді? Бұл нәтижелер оқушылардың қызығушылығын арттыратын визуалды және интерактивті әдістердің маңыздылығын көрсетеді. Классикалық тәсілдерден гөрі мультимедиялық, ойын форматындағы тапсырмалар сұранысқа ие екені анықталды. Осылайша, мәселенің басты үш себебін анықтадық.

1. Оқушыларда визуалды материалдардың жетіспеушілігі. Ақпараттың тек мәтіндік түрде берілуі зейіннің шоғырлануына кедергі жасайды.

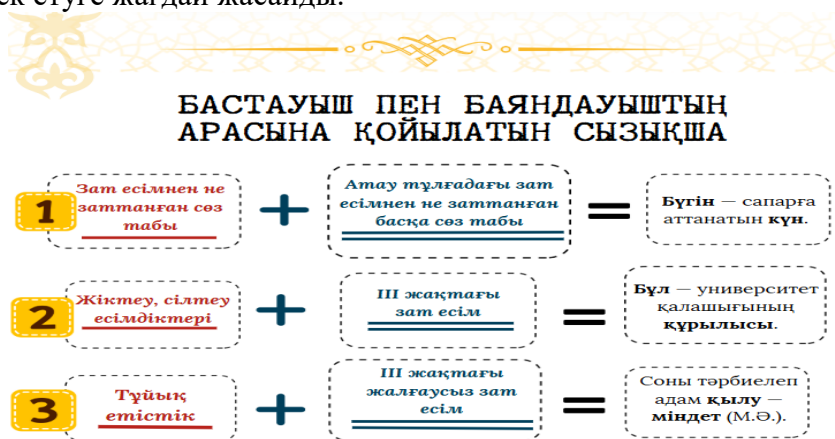
2. Практикалық дағдылардың жетіспеуі. Ережелерді жаттап алғанымен, оны түрлі мәтіндерде, сөйлемдерде қолдану дағдылары дамымаған.

3. Цифрлық құралдарды оқытуда аз қолдану. Мультимедиялық ресурстарды пайдалану деңгейі төмен, оқушылардың заманауи оқыту платформаларына қызығушылығы артпай отыр.

Жүргізілген сауалнама оқушылардың тыныс белгілерін меңгеруде қиындықтары бар екенін және бұл мәселені шешу үшін заманауи оқыту технологияларын қолдану қажеттігін көрсетті.

Тыныс белгілерін визуалды және цифрлық форматта ұсыну, интерактивті тапсырмалар арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру мен білім сапасын көтеруге мүмкіндік береді.

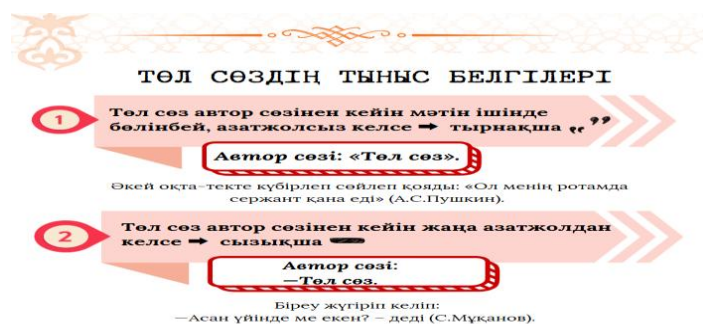
Осы тәсілдер оқушылардың теориялық білімін практикамен ұштастырып, тыныс белгілерін дұрыс қолдану дағдысын қалыптастырады. Бұл мәселенің алғашқы шешімі ретінде визуалды құралдарды пайдалануды ұсынамыз. Визуалды оқыту әдістері ақпаратты жылдам қабылдауға және есте сақтауға көмектеседі. Зерттеулер нәтижесі кітап, кесте, графиктер тәрізді визуалды құралдардың тыңдаушыға әсері мол екенін көрсетіп отыр. Мұнымен қатар, адам ақпараттың 82%-ын көз арқылы, 11%-ын – құлақ және 7%-ын өзге сезім мүшелері арқылы қабылдайтындығы анықталды. АҚШ-та жүргізілген зерттеу нәтижесі бойынша, сөзбен айтылған ақпараттың 10%-ы, ал визуалды құралдардың көмегімен ұсынылған ақпараттың 51%-ы есте сақталатындығы анықталған. Осыған орай, инфографикалар, диаграммалар мен көрнекі материалдар арқылы тыныс белгілерінің қолданысын нақты көрсету оқушыларға материалды оңай әрі қызықты меңгеруге мүмкіндік беретініне көз жеткізсек болады. Бұл тәсіл дәстүрлі оқыту әдістерін жаңғыртып, білім беру үдерісін тиімдірек етуге жағдай жасайды.

4-сурет.

Осы тұста бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын сызықшаға байланысты ережелерді графикалық сызба, яғни формула түрінде ұсынамыз (4-сурет). Ереже теория жүзінде күрделі болып көрінгенімен, оны кесте, сызба және мысалдар арқылы беру түсінікті әрі тез есте сақталатын болады. Мысалы, бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын сызықша ережесі суретте визуалды түрде ұсынылған: әрбір ереже жеке нөмірленіп, бастауыш пен баяндауыштың қандай сөз таптарынан құралатыны көрсетілген.

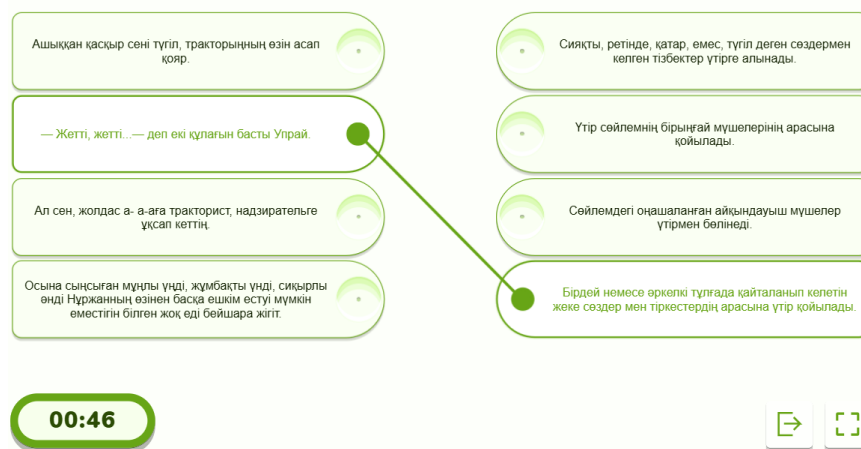
Сонымен қатар, әр ереженің жанында мысал сөйлемдер келтірілген. Бұл ақпараттың құрылымын айқындайды және оқушының назарын негізгі ерекшеліктерге шоғырландырады.

5-сурет.

Оқушылардың төл сөзге қатысты тыныс белгілерін меңгеруінде ақпаратты визуалды түрде ұсынудың маңызы ерекше. Мысалы, төл сөздің тыныс белгілерін тек теориялық түрде түсіндіру кейбір оқушыларға күрделі болып көрінуі мүмкін. Ал ережені сызбалар, белгішелер және нақты мысалдар арқылы ұсыну – білімді меңгерудің тиімді жолы (5-сурет). Визуалды түрде берілген ақпарат оқушының назарын негізгі элементтерге аудартады. Тырнақша, сызықша сияқты тыныс белгілерінің қолданылуын түрлі-түсті бояулармен ерекшелеу ережені айқындай түседі. Бұған қоса, әрбір ереже астына мысалдар беру оқушылардың теорияны тәжірибе арқылы бекітуіне мүмкіндік жасайды. Ақпаратты визуалды түрде ұсынудың тағы бір артықшылығы – оның құрылымдалған түрде берілуі. Яғни, оқушылар алдымен ережені көреді, одан кейін мысалды оқиды және оны басқа мысалдармен салыстыра алады. Бұл тәсіл оқушылардың зейінін шоғырландырып, ақпаратты жүйелі түрде қабылдауына септігін тигізеді.

Сонымен қатар, тыныс белгілерін оқыту барысында Educaplay, Lumio, LearningApps сияқты платформалар интерактивті тапсырмалар мен ойын элементтерін қолдануға мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырып, материалды практикалық түрде бекітуге көмектеседі. Қазақ тіліндегі тыныс белгілері, соның ішінде үтірдің қойылу ережелері күрделі әрі оқушылардың жиі қателесетін тақырыптарының бірі болып табылады. Әсіресе, теориялық ережелерді жаттап алу оқушылар үшін қызықсыз әрі ұзақ уақыт есте сақтау қиынға соғуы мүмкін. Мұндай жағдайда ойын түріндегі тапсырмалар оқыту процесін жандандырып, оқушылардың белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

6-сурет.

«Educaplay» платформасында жасалған тапсырмада пунктуацияға қатысты ережелер мен мысалдар сәйкестендіру әдісі арқылы берілген (6-сурет). Оқушылар ережені түсініп қана қоймай, оны нақты мысалдармен байланыстырып, тәжірибе жүзінде қолдануды

үйренеді. Мұнда әрбір мысал сөйлем тиісті ережемен байланыстырылып, оқушылар логикалық ойлау мен ережені практикада қолдану дағдысын дамытады.

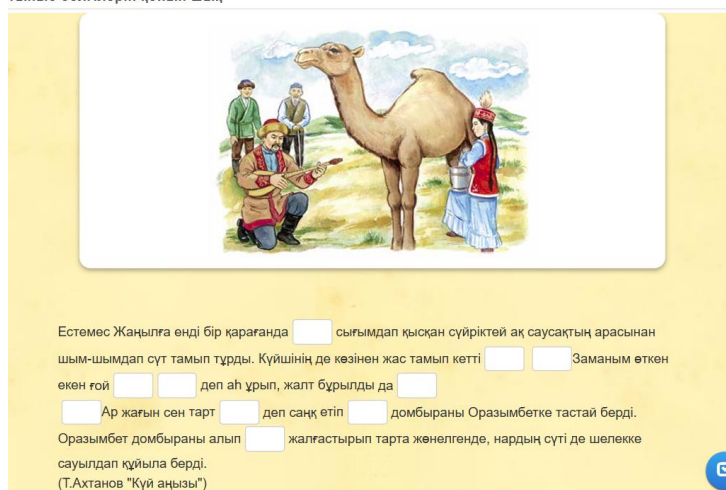

7-сурет.

Қазақ тіліндегі тыныс белгілерін, соның ішінде сызықша мен дефисті ажыратуда оқушылардың қателіктерге жиі ұшырайтыны сауалнама нәтижелерінен белгілі болды. Әсіресе, сауалнамаға қатысқан 34,8% оқушы «түрлі жағдайларда қай белгі қолданылатынын ажырату қиын» деп көрсеткен болатын. Осы мәселені шешу үшін оқыту процесіне визуалды және ойын түріндегі интерактивті тапсырмаларды енгізу қажеттілігі туындайды.

Соның бір айғағы ретінде «Lumio» платформасы арқылы әзірленген «Сызықша мен дефисті ажырату» атты ойын тапсырмасын ұсынуға болады. Оқушы берілген ережелерді саралай отырып, оларды дұрыс орнымен орналастыруы тиіс, яғни «сызықша» немесе «дефис» деп жазылған ұяшыққа апарып қоюы қажет. Тапсырма ойын элементтері арқылы құрастырылған: аралар, ұяшықтар, омарта, табиғи көрініс сияқты иллюстрациялар қолданылған, бұл оқушының зейінін аударып, қызығушылығын арттырады.

Тыныс белгілерін қойып шық

8-сурет.

«LearningApps» платформасы арқылы жасалған бұл жаттығуды орындау барысында оқушы мәтінді мұқият оқып, бос орындарға тыныс белгілерін дұрыс енгізуі керек. Жаттығу барысында оқушы тыныс белгілерінің қызметін, орнын және олардың мағынасын түсіне отырып, дұрыс таңдау жасайды. Мұндай тапсырмалар оқушының логикалық ойлау қабілетін дамытады, сондай-ақ көркем әдебиет мәтінімен жұмыс істеуге баулиды.

Қорытындылай келсек, тыныс белгі ережелерін визуалдау мен оқытудың цифрлық трансформациясы қазақ тілін оқытудың тиімділігін арттырады. Визуалды және цифрлық

әдістерді біріктіру арқылы оқушылардың ережелерді тез меңгеруі мен дұрыс қолдануы қамтамасыз етіледі. Бұл зерттеу тыныс белгілерін оқытуда жаңа әдістерді енгізуге мүмкіндік береді және болашақта білім беру саласында кеңінен қолдануға негіз болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Арғынов Х. Қазақ тілінің методикасы. – Алматы: 1974. – 412 б.
2. Жапбаров А. Оқушылардың тыныс белгілерді дұрыс қою икемділігі мен дағдыларын қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Шымкент: ИП Валиев, 2011. – 175 б.

Ағиша Мухтарова¹, Нургуль Аманова²

^{1,2}Ақтөбе жоғарғы гуманитарлық колледжі, Ақтөбе, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҚТАРЫНДА XXI ҒАСЫР ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жаңа білім беру басымдықтары мұғалімдерді сабақта қазіргі заманғы оқыту технологияларын енгізуге ынталандырып отыр.

Сингапур білім беру жүйесі ең жақсы елдердің бірі ретінде әлемге танымал. Сондықтан болар, әлемнің біраз елдері Сингапурлық білім жүйесіне қызығушылық танытып отыр. Ресей мемлекетінде алғаш Татарстан Республикасы сингапурлық оқыту технологияларын қолдана бастаған. Мектеп мұғалімдерін оқыту жүйесі әзірленген. 20 мыңға жуық педагог осы әдістеме бойынша білім алып, өз тәжірибелеріне енгізген[1].

Соңғы жылдары қазақстандық педагогтар да сингапурлық оқыту технологияларына қызығушылық таныта бастады. Біздің Ақтөбе жоғарғы гуманитарлық колледжісінен 12 оқытушы "MentorEd International Pte Ltd" (Сингапур) орталығының директоры татарстандық Лилия Мухамбетшина өткізген "Апгрейд 45 минут или как развивать в учениках навыки и компетенции XXI века на каждом уроке" атты оқу семинарына қатыстық.

Сиингапурлық білім жүйесі білім беру мекемелерінің түлектерінің өлшеуіші ретіндегі 4К моделін құрайтын дағдыларды қалыптастыруда тиімді деп санаймыз және өз тәжірибемізде қолданып жатырмыз.

Біздің елімізде білім беру саласының мамандары Давосстың алғашқы ондығын төрт негізгі дағды жүйесіне қысқартты, сосын оған «4К жүйесі» деген атау берді. Олар: креативтілік(creativity), сыни ойлау (critical thinking), коммуникация (communication) және ынтымақтастық (coordinating with others)[2].

Сингапурлық оқыту технологиясының 250 жуық құрылым бар. Әрбір құрылымның қатаң реті және ағылшынша атауы бар. Олардың негізгілеріне тоқталамыз.

Сингапурлік оқыту әдістерін қолданатын заманауи сабақ топтық жұмыс түрлері арқылы жүзеге асырылады.

«Мэнэдж мэт»/»Manage mat» қазақша «Топты басқару». Топ немесе группа (мектепте сынып) 4 білім алушыдан тұратын командаға бөлінеді. Әр топ оқуға қажетті құралдармен жабдықталады. Бұл құрылымды жүзеге асыру үшін студенттер үстелдері реттілінеді. Екі үстел бір-біріне итеріліп, студенттер бір-біріне қарама-қарсы отырады. Олар жұппен жұмыс жасау үшін иықтас, қара-қарсы көршілерін анықтайды.

Сабақ үстінде ақыл-ой тәртібін дамытудың алғашқы қадамы - мұғалімнің **назар аудару сигналдарын** сауатты қолдануы және оқушылардың дер кезіндегі саналы толық реакциясы болуы.

90 минут/40 минут сабақта топтағы студенттердің, әсіресе, мектепте сыныптағы оқушылардың зейінін басқармай тиімді оқу кеңістігін құру мүмкін емес. Орта есеппен мұғалім бір оқу жылындағы 180 күннің 30-20 оқу күнін (мереке, каникул, демалыс күндерін

және т.б. басқа санамағанда) тек маңызды ақпарат немесе тапсырмалар алдында барлық білім алушылардың назарын аудару; топтатағы/сыныпты тоқтатып, сұрақты немесе берілген тапсырманы қайталау үшін жұмсайды, себебі сыныптың жартысы дұрыс тыңдамағандықтан, тапсырманы дұрыс орындамайды.

Шешімі ретінде «**Wi-Fi**» / «Вай-фай» «Class-Yes, Guys- yes» / «Топ-иә»/ «Сынып-иә» әдістерін атауға болады.

«Wi-Fi» (вай-фай) әдісі:

1. Мұғалім «*Wi-Fi*» (*вай-фай*) тіркесін айтады және саусақтарын жайып, қолын көтереді.
2. Оқушылар қол көтереді, бірақ "wi-fi" деген сөзді айтпайды.
3. Олар мұғалімнің көзіне қарайды, сөйлеуді доғарады немесе алдыңғы берілген тапсырманы орындауды тоқтады.

«Топ-иә/ Сынып-иә» (Class- Yes (Guys- yes) әдісі:

1. Мұғалім «*топ/сынып*» сөзін белгілі бір мәнермен айтады (ызылдап/тез/баяу/қатты/жай) және т.б.
2. Оқушылар мұғалімнің интонациясын қайталай отырып, «*иә*» сөзін айтады.
3. Олар мұғалімге қарайды (сөйлеуді және/немесе алдыңғы тапсырманы орындауды тоқтатады).

Сабақтағы келесі маңызды жұмыстардың бірі - **тиімді командалық жұмыс**.

Сабақта топпен жұмыс өте жиі қолданылады: 4-6 оқушы бір үстелге отырады және берілген тапсырманы бірге орындайды. Жұмыстың шуы бар, балалардың барлығы бірдей тапсырманы орындап отырған сияқты. Алайда бұл шындыққа жанаспайды. Егер мұқият қарасақ:

- оқушылардың бірі үнемі жұмыс істейді (көбінесе бұл оқу озаты);
- біреу жай ғана қарап, шынын айтқанда іші пысып отырады;
- біреудің телефонын шұқып немесе үй тапсырмасын аяқтауға тамаша мүмкіндігі бар және т.б.

Мұғалім оларды бақыламаса да, барлық оқушылар бірдей қатысатын, оқитын және бір-бірінің жауаптарын белсенді түрде командалық жұмысты қалай жасауға үйрететін әдістің бірі – «**Таймд Раунд Робин**» / «Timed Round Robin» / «Уақыт бойынша айналым». Бұл әдісте:

1. Мұғалім сұрақ қояды, ой елегінен өткізуге уақыт береді, әрбір оқушының жауап беруі үшін белгіленген уақытты (мысалы, 30 секунд) анықтайды және жауапты кім бірінші бөлісетінін анықтайды.
2. Оқушылар бір-бірін белсенді тыңдай отырып, берілген уақыт ішінде шеңбер бойымен кезекпен жауап береді.
3. Мұғалім қатарлар бойымен жүріп, оқушылардың жауаптарын мұқият тыңдап, оқушылардың қателері туралы ойлауын/білімін көрсетеді.

Студент /оқушы сізді мұқият тыңдаса, сабақ тақырыбы бойынша ақпараттың 5 %-ын және осы тақырыпты біреуге айтып / түсіндірсе /үйретсе 90%-ын есте сақтайды. Сонымен қатар, оқушылар көбінесе бір партада отыратын көршісімен сабақтың тақырыбын талқылайды немесе тапсырманы орындайды.Тіпті оның жолы болып, үздік оқушымен отырса, жұппен жұмыс тәп-тәуір жұмыс істейді,(бұл сіз түсінгендей, әрқашан бола бермейді); бәрібір оның жұптық жұмыс нәтижесіне негізделген тақырыпты білуі мен терең түсінуі көршісінің мүмкіндігімен шектеледі.

Мұғалімнің күш-жігерінсіз және сөзбе-сөз 2-3 секундта қалыптасатын әртүрлі жұптарда оқушылар мезгіл-мезгіл жұмыс істейтін жағдайды жасасайтын тиімді әдіс - "**Клок Баддис**" /"**Clok Buddies** " /"**Сағат - Дос**".

1. АЛДЫН АЛА: Сағат макетіндегі циферблатқа кездесетін уақытты жазады. Сағат бетінің дұрыс толтырылғанын тексеру маңызды;

2.САБАҚ БАРЫСЫНДА: Мұғалім сабақтың тақырыбы бойынша сұрақ қояды, дайындалуға уақыт береді, кіммен жұптасуы керектігін анықтайды(мысалы, сағ 6-да кездесетін досымен);

3. Оқушылар мейлінше тез жұптасып, бір-бірімен жауап алмасады;

4. Мұғалім аралап жүріп, оқушылардың жауаптарын тыңдайды. Соңында фронтальды шолу жүргізеді және мүмкін болатын қателер түзетіледі.

Сабақтағы маңызды жұмыстардың келесі бірі - сыныптағы барлық оқушылардың академиялық білімін **бір уақытта жылдам тексеру**.

Әдетте, білім фронтальды (жаппай) түрде тексеріледі, мұғалім сұрақ қояды, 1-4 оқушы мұғалімнің сұрағына жауап береді, қалғандары пассивті тыңдайды (біз оның белсенді екеніне сенгіміз келеді, бірақ мидың жұмысы туралы білім керісінше болжайды). Сонымен, мұғалім бір уақытта шартты түрде 30 оқушының әрқайсысының назары сабақта және қымбат уақытты жоғалтпай қалай білімді алуда екендігін анықтай алады.

Барлық оқушылардың өткен тақырыпты/идеяны/тапсырманы түсінгеніне көз жеткізбей, сабақты жалғастыра алмаймыз, сондықтан барлық оқушылардың ойлауын қалай тексеруге болады? Шешімі – «**Ұшу-қону**» / «**Take Off- Touch Down**» әдісі.

1. Студенттер мезгіл-мезгіл тұруға (ұшуға) және отыруға (қонуға) ыңғайлы болу үшін парталарынан шығып тұрады.

2. Мұғалім тақырып бойынша мәлімдемені айтады (шынайы және жалған). Мысалы, «Көшпенділер» романы төрт кітаптан тұрады» немесе «Күн» сөзінде 5 әріп бар» т.б.

3. Үш секунд бойы барлық оқушылар тұжырыммен келіссе орындарынан тұрады, ал егер бұл мәлімдеме жалған деп есептесе, орнында қалады.

4. Мұғалім сенімді тұрып және өз орнында қалғандарды анықтай отырып, сыныпты «сканерлейді»; «өте жақсы» оқитын болғандықтан ғана тұрды; орнынан тұрып, бірден отырды, өйткені сыныптың көпшілігі тұрмады, т.б.

5. Мұғалім сыныпқа дұрыс жауапты анықтауға көмектесу үшін 2 оқушыдан «неге тұрдың/тұрмадың» деп сұрайды. Оқушылар жұпта «Бұрын солай ойлайтынмын..., қазір солай ойлаймын...» форматында рефлексия жасайды.

6. Дәл осылай мұғалім 3-10 тұжырым ұсынады.

Сабақтағы маңызды жұмыстардың келесі бірі - жаңа тақырыпты барынша нәтижелі зерттеу. Сіз сабақтың тақырыбын өте қолжетімді етіп түсіндіресіз, барлық студенттердің оны түсінетініне көзіңіз жетеді, өйткені барлық сұрақтарға жауап бердіңіз. Алайда, бір айдан кейін немесе каникулдан кейін студенттердің есінде ештеңе жоқ болып шығады (жалпы, «біз бұл туралы өткен жоқпыз» дейді). Ақпаратты есте сақтау және оны ұзақ уақыт жадыға сақтату үшін оны жай айтып қоймай, миды қозғау қажет.

Жаңа тақырыпты барынша нәтижелі зерттеуге «Бұрын және кейін»/ «ARGuide» әдісін қолдануға болады:

1. Берілген мәлімдемелерді оқып шығады және жауабын бағанға (+/-) тек алдында жазады.

2. Бұл мәлімдемелер біз зерттейтін материалға назар аударуға көмектесу үшін берілген.

3. Мәлімдемені қарап шығыңыз және жауабыңызды бағанға жазыңыз.

4. Жауаптарды тексеру. Рефлексия: «Бұрын...» деп ойлайтынмын, қазір ойлаймын/білемін....

Бұрын	Мәлімдемелер	Кейін
	Қазақ тілінде 11 дауысты дыбыс бар.	
	У - дауыссыз дыбыс.	
	Қазақ тілінде дауысты дыбыстар саны жетеу. (А.Байтұрсынов)	
	Қазақ тіліндегі төл дауысты дыбыстар саны- 9.	

Сабақта шығармашылық ойлауды дамыту өте маңызды. Өйткені, оқушылардың сыни ойлауы дамиды.

Көпшілік шығармашылық адамға беріледі немесе берілмейді деп санайды. 25-30 бала оқитын сыныпта әрқайсысында шығармашылықты дамыту мүмкін емес. Сонымен қатар,

стандартты емес ойлауды дамыту әдістері сабақта алтын уақытты алады деп ойлайды. Бұдан кейін бұл шығармашылықты қалай дамытуға болады?

Шығармашылықты әр оқушыда, сонымен қатар әр сабақта тақырыптан алшақтамай немесе уақытты босқа өткізбей дамытуға болады. Мұндай әдістер өте көп, төменде біз әр сабақта қолдануға кеңес беретін ең тиімді әдістердің бірі - «Бірдей, бірақ басқаша»/ " Same But Different» **әдісі**.

Берілген суретті сипаттайтын 3 түрлі сөз/сөз тіркесін жазыңыз. Мына сөздердің қолданбаңыз: <i>шыны, мөлдір, пластик, көзілдірік.</i>		1. 2. 3.

1.Берілген суретті бір сөзбен сипаттайтын 3 түрлі анықтаманы жазыңыз.

Сөздерді қолданбаңыз: шыны, мөлдір, пластик, көзілдірік.

2. Мұғалім оқушыларға сұрақ қояды немесе тапсырма береді. Оқушыларпайдаланбауы үшін барлығы білетін / жауыр болған/ белгілі/ стандартты/ жауаптарды дереу тақтада ауызша жояды. Сурет мүлдем қажет емес.

3.Оқушылар ойлау көкжиектерін кеңейту арқылы стандартты емес/ креативті жауаптар жасайды. Мұғалім жауаптардың дұрыстығын тексереді.

Қарапайым тілмен айтқанда, сыни тұрғыдан ойлау дегеніміз-ойлаудың әр түрлі түрлерінің жиынтығын қолдана білу (мысалы, әртүрлі көзқарастарды қабылдау, ақпаратты алу/ талдау/ синтездеу және т. б., гипотеза жасау, қорытынды жасау, рефлексия және т. б. ойлаудың осы түрлерінің тізімі өте көп және олардың әрқайсысы біздің оқушыларымызға қажет. Адам өз бойында ойлаудың неғұрлым көп түрін дамытса, соғұрлым ол сыни ойлауға жақындай түседі.

Үй тапсырмасын орындамас бұрын, эссе жазу немесе маңызды мәселені шешпес бұрын идеяларға тиімді ми шабуылын жасай білу өте маңызды. Оқушыларға ойға келген бірінші нәрсені емес, көптеген жасалған нұсқалардың ішінен ең жақсы нұсқаны таңдауға үйрету керек. Мұндай әдістердің бірі - «**Үстелдегі үстіндегі ойлар**»/ «**Jot Thoughts**» әдісі. "**Үстелдегі жазба**" деп атаған әріптестеріміз де бар. Команданың әр мүшесі 4 кішкене қағаз алады.

1.Мұғалім идеяны қалыптастыру үшін сұрақ немесе тақырып қояды.

2.Әр оқушы жауап нұсқасын ойлап табады (тақырыпқа байланысты сөз, мысалы, «Қазақстан» тақырыбы бойынша оқушылар: «Отан»,»пайдалы қазбаларға бай» және т. б.)

3. Әрі қарай, студент топ мүшелері бұл идеяны пайдаланбауы үшін өз жауабын дауыстап айтады.

4. Содан кейін ол өзінің жауабын 4 бөліктің біріне жазады және оны үстелдің ортасына бетіне қалған команда мүшелерінің жауаптарын жаппай жоғары қаратып қояды.

5.Жұмыс шеңберде орындалмайды.Әр оқушы өзінің 4 парағын мүмкіндігінше тез толтыруы керек [3].

Жоғарыда қарастырған әдістер ХХІ ғасыр дағдылары марицасында:

Әдістер	карым-катынас	ынтымақ тастық	сыни ойлау	креативті ойлау
Таймд Раунд Робин	✓	✓	✓	
Сағат-дос	✓	✓		
Үстел үстіндегі ойлар	✓	✓	✓	✓
Бірдей, бірақ басқаша			✓	✓
Бұрын/ кейін			✓	

Қорыта айтқанда, жоғарыда аталған сингапурлік оқыту технологиясы сабақта жаңа білім беру басымдықтарын жүзеге асыратын заманауи оқыту әдістеріне бай.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. <http://mkobr.ru/pedagogika-nauka-i-praktika/singapurskaja-metodika-obuchenija-za-i-protiv.html>
2. <http://edunews.kz/1527-4k-model-syni-oylaudy-shyarmashylyty-arym-atynasty-zhneyntymatastyty-lsheu-raly-retnde.html>
3. Мухаметшина Л. «Апгрейд 45» или как развивать вучениках навыки и компетенции XXI века на каждом уроке

Л.Т.Балгазиева¹, А.Т.Калиева²

^{1,2}Ақтөбе гуманитарлық колледжі, Ақтөбе, Қазақстан

ЖАЛПЫ ОРТА БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ А.БАЙТҰРСЫНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

Ұстаз алдындағы басты мақсат – сапалы білім мен саналы тәрбие беру, шәкіртердің талабы мен ағымына сай қалыптасуына ықпал ету. Баланы жан-жақты жетілдіруде үлкен танымдық баспалдақтарына жетелер дағды – машықтарды қалыптастыруға жол ашатын оқыту мен тәрбие технологиясын жете білу, оны меңгеру, өз біліктілігін арттыру. Қазақ әдебиеті сабағы әрі тартымды, әрі қызықты, әрі сапалы болуы әр ұстаздың өзіне, білім деңгейіне, кәсіби шеберлігіне байланысты. Біз, ұстаздар қауымы, қандай да болмасын жаңалыққа құлақ түре жүретініміз анық. Жаңа технологияларды сабақта қолданудың тиімділігін білеміз және қашан да қолдануға тырысамыз. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында жаңа технологияларды қолдану арқылы оқушылардың таным белсенділігін арттыру, қазіргі қоғам талабына сай ой-өрісін кеңейту, шығармашылығын дамыту, терең білімді, бәсекеге қабілетті, заман сұранысына сай ізденімпаз тұлғаны қалыптастыру болып отыр.

Мектептерде қазақ әдебиетінен сабақ беруде оқушының ойлауы мен тілін дамытуда, дүниетанымын қалыптастыруда алдымызда үлкен міндеттердің тұрғанын мәлім. Олар сабақ барысында әдіс-тәсілдерді түрлендіре пайдалана отырып, оқушылардың сөздік қорын молайту, сөйлеу тілін, соның ішінде диалогтік сөйлеу дағдысын қалыптастыру, түсінгенін айта білу, сауатты жазуға төселдіру, дүниетанымын, ой - өрісін кеңейту, өмірге деген көзқарасын қалыптастыру, шығармашылық қабілетіне жол ашу.

Осы мақсатқа жету үшін ұсынылып отырылған мақалада көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, «Алаш» қозғаласы жетекшілерінің бірі, белгілі түріктанушы ғалым А.Байтұрсынұлының жалпы білім беретін орта мектептерде А.Байтұрсынов шығармаларын оқыту барысында тиімді әдіс- тәсілдерді пайдалану жолдары туралы сөз қозғалмақ.

Алдымен жалпы білім беретін орта мектептерде А.Байтұрсыновтың төмендегідей шығармалары ғана оқытылатындығына тоқталғмыз келеді:

Әдебиеттік оқу 2 сынып	Әдебиеттік оқу 3 сынып	Қазақ әдебиеті 5 сынып
«Мен қалай оқуға бардым»	«Оқуға шақыру»	«Адамдық диқаншы», «Егіннің бастары»

Берілген тақырыптардың ішінен 3- сыныпта оқытылаты А.Байтұрсыновтың «Оқуға шақыру» өлеңін талдай отырып, сабақ барысында төмендегі әдіс- тәсілдерді қолдануды ұсынамыз:

Сабақта қол жеткізетін оқу мақсаттары: 3.2.2.1 Шығарма мазмұны бойынша сұрақтар қою және жауап беру.

Қызығушылықты ояту- оқушылар үшін сабаққа қатысудағы алғашқы қадам. Бұрынғы білімдері мен сезімдеріне немесе әсерлеріне еніп, жаңа білімге мазмұн қалайды.

Ой қозғау айдарында: «Зымыран сұрақтар» әдісі

- Тұңғыш әліппені жазған кім??

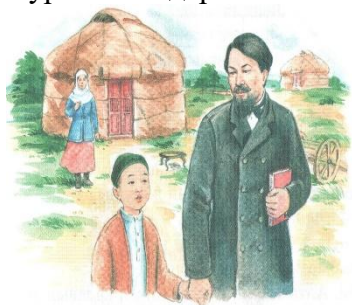
- А.Байтұрсыновтың қандай шығармаларын білесіз?

Мағынаны тану фазасы – оқушыларға жаңа мәлімет, идея немесе жаңа мазмұн кездескенде іске асады. Оқушылар жаңа білімді бұрынғымен біріктіре отырып, жаңа идеяны қабылдайды, ескі мен жаңаны ұштастырады, ойлау қабілетін кеңейтеді, не түсінгенін анықтайды.

Мағынаны тану кезеңінде А.Байтұрсыновтың «Оқуға шақыру» өлеңін жоғарыда көрсетілген оқу мақсаттарына сәйкес топтық, жұптық, жеке жұмыстар жүргізіледі.

Оқылым алды тапсырмасы:

Суретте кімдер бейнеленген?

Республикалық конкурстың суреті

Оқылым

- А. Байтұрсынұлы. «Оқуға шақыру» өлеңін шумақтарға бөліп оқиды?

- Тірек сөздердің көмегімен әр шумаққа тақырып қойыңыз?

Оқылымнан кейін

Оқу бізге не үшін керек?

Оқуға байланысты мақаладар айтыңыз?

Жеке жұмыс:

Берілген өлеңге сатылай кешенді талдау жасаңыз

Автор:

Тақырыбы:

Идеясы:

Құрылысы

Ұйқас:

Топтық жұмыс: Деңгейлік тапсырмалар.

I деңгей.

Өлеңге талдау жасау

II деңгей.

Абай және Ахмет. Венн диаграммасы

III деңгей.

«Оқу» сөзіне 5 жол өлең құрастыру

Ой толғаныс – үйрену процесінің соңғы фазасы. Бұл кезде оқушылар алған білімдерін сыртқа шығарып, түсінгендерін өз сөздерімен жеткізіп бере бастайды. Оқушылар өздерінің ойын нақтылайды, сыныптастарымен, мұғаліммен кері байланыса отырып, мәліметтер мен құрылым мағынасын сынақтан өткізеді.

«Оқушы – толтыратын құмыра емес, тұтататын алау» деп Д.Ховард айтқандай, сабақта қолданылатын заманауи әдістер арқылы шығарманы талдау барысында төмендегідей нәтижеге қол жетеді:

-Сабаққа қызығушылығын жандандырады, бәсекелесе отырып, оқу ілгері жылжытылады;

-Аудиториядағы психологиялық ахуал жақсарады, жауапкершілік сезімі арта түседі;

-Әр жұмыс, әр пікір сараланады.

Сөзімізді қорытындылай келе, аталған әдіс-тәсілдерді қолданылып жүргізілген жұмыстар нәтижесінде өтілген А.Байтұрсыновтың «Оқуға шақыру» өлеңі тақырыбының мағынасы жан – жақты ашылып, оқушылар көптеген мәліметтер жинақтайды және ізденіс жұмыстарын жасайды деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1.А.С. Ақтанова, А.Қ. Жундибаева Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. Алматы «Атамұра» баспасы, 2020

2.А.Байтұрсынов Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер Алматы «Жалын», 1991 жыл

3.А.Байтұрсынов Зерттеулер мен өлеңдер. Алматы «Атамұра», 2003 жыл

4.Тарихи тұлғалар. Танымдық - көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. «Алматы кітап» баспасы, 2009

Ерсин Сериковна Коныршина^{1*}

Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының

«Арқалық қаласы білім бөлімінің

№7 жалпы білім беретін мектебі» КММ

қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

педагог-шебер

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АДЪЕКТИВТЕНДІРУ ҚҰБЫЛЫСЫ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ тіл білімінде толыққанды зерттелмеген адъективтену (басқа сөз таптарының сын есімге ауысу процесі) құбылысы қарастырылады. Авторлар адъективацияның маңызы мен оның сын есімнің қалыптасуындағы рөлін атап өтіп, Ғ.Мұсабаев, Ж.Шәкенов, Ә.Төлеуов, А.Ысқақов, М.Томанов сынды ғалымдардың еңбектеріне шолу жасайды. Адъективтену процесінің нәтижесінде қазақ тіліндегі көптеген сын есімдер қалыптасқанын нақты тілдік деректермен дәлелдейді. Сонымен қатар, адъективтенудің түрлері, оның сөзжасам жүйесіне әсері және грамматикалық қатынастарды анықтаудағы орны талданады. Мақала қазақ тіліндегі адъективацияны терең зерттеудің өзектілігін айқындайды.

Кілт сөздер: адъективтену, адъективация, сын есім, сөз таптары, лексика-грамматикалық категория, конверсия процесі, субстантивтену, қазақ тілі, морфология, сөзжасам, етістік, зат есім, лексикалық омоним, тарихи даму, семантикалық қатынас, грамматикалық байланыс.

Аннотация: В данной статье рассматривается явление адъективации – процесса перехода слов других частей речи в прилагательные, которое недостаточно изучено в казахском языкознании. Авторы подчеркивают значимость адъективации и ее роль в формировании прилагательных, а также делают обзор трудов таких ученых, как Г.Мусабаев, Ж. Шакенов, Ә. Төлеуов, А. Ысқақов, М. Томанов. Доказывается, что в результате адъективации в казахском языке сформировалось множество прилагательных, приводятся конкретные языковые данные. Кроме того, анализируются виды адъективации, ее влияние на словообразовательную систему и грамматические отношения. В статье подчеркивается актуальность глубокого изучения адъективации в казахском языке.

Ключевые слова: адъективация, переход в прилагательные, прилагательное, части речи, лексико-грамматическая категория, процесс конверсии, субстантивация, казахский язык, морфология, словообразование, глагол, существительное, лексическая омонимия, историческое развитие, семантическое отношение, грамматическая связь.

Annotation: This article examines the phenomenon of adjectivization, the process of words from other parts of speech transitioning into adjectives, which remains insufficiently studied in Kazakh linguistics. The authors highlight the importance of adjectivization and its role in the formation of adjectives, while reviewing the works of scholars such as G. Musabaev, Zh. Shakenov, Ä. Toleuov, A. Yskakov, and M. Tomanov. It is demonstrated that many adjectives in the Kazakh language have emerged as a result of this process, supported by concrete linguistic evidence. Additionally, the article analyzes the types of adjectivization, its impact on the word-formation system, and its role in grammatical relationships. The study underscores the necessity of a deeper investigation into adjectivization in the Kazakh language.

Keywords: adjectivization, transition into adjectives, adjective, parts of speech, lexico-grammatical category, conversion process, substantivization, Kazakh language, morphology, word formation, verb, noun, lexical homonymy, historical development, semantic relation, grammatical connection.

Қазақ тіл білімі ғылымында «бір қайнауы ішінде жатқан» бірнеше мәселелер бар. Соны бірі әрі өзектісі басқа сөз таптарының адъективациялануы. Нақтылап айтар болсақ, лексика-грамматикалық категорияларға жататын басқа сөздердің сын есімдер тобына ауысу процесі. Бұл мәселе қазақ тіл білімінде бұрын-соңды арнайы зерттеу объектісі ретінде қарастырылмаған. Ғалымдар еңбегінде кездескенімен тың және зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі.

Қазақ тіл білімінде сын есім және оның лексика-грамматикалық ерекшеліктері туралы және сын есімнің өзіне ғана тән шырайлар туралы бірқатар еңбектер бар. Соның бірі, сын есімнің ең басты белгісі саналатын шырай категориясы туралы жан-жақты талдау жасаған Ғ.Мұсабаевтың 1951 жылы шыққан «Қазақ тіліндегі сын есімнің шырайлары» деген кітабы. Сонымен қатар, 1961 жылы шыққан доцент Ж.Шакеновтің «Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім категориясы» деген монографиясы да бар. Бұл еңбекте сын есім проблемасы лексика-грамматикалық, синтаксистік, сөзжасамдық тұрғыдан ғана сөз болады. Ал Ә.Төлеуовтің 1975 жылы шыққан «Қазақ тіліндегі сын есім мен сан есім категориясы» деген еңбегінен сын есім және оның грамматикалық ерекшеліктері турасында көп мәлімет алуға болады. Алайда басқа сөз таптарының адъективтеніп, сын есім ауысуы туралы сөз болмайды. Аталған еңбекте сын есімнің сөйлем құрамында субстантивтенуі, зат есімнің мәні мен қызметін атқаратындығы туралы ғылыми тұжырымдар бар. Бірақ та адъективтену процесінсінсін сын есім мәселесінің толық шешімін таба алмаймыз. Себебі, адъективтену сын есімнің сөз табы болып қалыптасу процесінде аса зор роль атқарады. Біз бұл пікірімізбен қазақ тіл білімінің ғалымдары адъективтену процесі туралы бейхабар деп айта алмаймыз. Мысалы, профессор Ахмеди Ысқақовтың адъективация процесі туралы пікірі бар. Ғалым 1964 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілі» (морфология) атты жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулығында өзге зат есімнің сын есімге айналу процесі туралы мынандай пікір білдірген: «Сын есімнің белгілі жағдайда субстантивтенуі табиғи құбылыс сияктанып көрінсе, керісінше, зат есімнің: тіпті, ерекше бір жағдайда болмаса, арнаулы жұрнақ жалғанбайынша, адъективтенуі заңға сыймайтындай, табиғи құбылыс емес сияқты көрінеді. Екінші сөзбен айтқанда, сын есім субстантивтенуге қанша бейім тұрса, зат есім адъективтену процесіне, тек бірен-сарандаған сөздердің аясында ғана болмаса, кең шалқып өріс аларлықтай құбылыс болуға лайықты да, мүмкіншілігі де аз болған» [1, 264].

Қазақ тіл білімінде ғана емес жалпы түркологиядағы сын есімдердің жеке сөз болып қалыптасу барысында адъективацияның маңызды рөл атқарып, басты фактор екендігі туралы алғаш пікір білдірген ғалым – профессор Мархабат Томанов. Ғалым тарихи морфологияға байланысты жарияланған еңбектерінде адъективация процесі және оның

табиғаты мен сыр-сипаты туралы көптеген қызықты әрі құнды ойлар жазып қалдырған. Ғалымның пікірінше, сын есімдердің сөз табы болып қалыптасу процесінде тілдік факторлармен бірге адъективация процесі де маңызды роль атқарады. Қазіргі қазақ тіліндегі "негізгі сын есімдер" санатындағы көп сөздердің адъективация процесінің нәтижесінде қалыптасқандығын, олардың о баста өзге сөз таптарынан ауысып келгендігін мол тілдік деректердің негізінде байыпты ойлар айта отырып, сенімді дәлелдейді [2, 80]. Мысалы қазіргі таңда тілдік қорымызда бар «байырғы» деп қарастырып жүрген қызыл, сары, жасыл, ұзын, ұзақ, қыңыр сияқты сын есім сөздер басында етістік сөздер екендігін, олар түбір мен қосымшадан құралғандығын, кейін тілдің тарихи дамуы барысында түбірдің не қосымшаның, кейде екеуінің де көнеленіп, қолданыстың барысында адъективацияға ұшырағандығын, сөйтіп сын есімге айналғандығын айтады. Бұл арнайы қарастыруды қажет ететін қызық деректердің бірі.

Басқа сөз таптарының сын есімге ауысуын білдіретін конверсиялық процесті адъективтену амалы деп атаймыз. Адъективтену процесінің арқасында сын есімдер қазақ тілінде өз алдына жеке грамматикалық топ болып қалыптасады. Сол себепті адъективтену құбылысының мәні мағынасы, атқарар рөлі де зор болып келеді. Мысалы, қазақ тілінде кездесетін сын есімдер тобындағы ауру, жүдеу, жамау, ұшқалақ және осы сипаттағы өзге де сөздер есім мен етістіктен ауысып, адъективтену арқылы сын есімге айналып отыр. Сондай-ақ, ақ, қара, көк, жарық, бай, тең секілді қазіргі таңда қазақ тілінде қолданылып жүрген сын есімдер осы синтаксистік қолданыс арқылы жасалған.

Сын есімдер мағынасына және грамматикалық ерекшелігіне сай түпкілікті және уақытша адъективтенген болып екі түрге бөлінеді. Ал олар құрамына қарай жалаң және күрделі болып келеді. Жалаң әдеттегідей бір сөзден тұратын лексемалар болса, күрделі – екі немесе оданда көп сыңардан тұратын сын есімдер. Жалаң: ақсақ, сүзеген, қызу және т.б. Күрделі: ұр да жық, жатыпшыр және тағы да сол секілді сын есімдер.

Адъективтену процесіне зат есімдер мен етістіктер сөз таптарының ішінде ерекше бейімді болып келеді. Етістік тұлғаларының адъективтенуіне келер болсақ, түбірден қарағанда оның тұлғалары адъективтену процесіне жеңіл әрі жиі ұшырап тұрады. Мысалы: ұшқыр, тапқыр, білгір деген сөздер адъективтенген қимыл есімдеріне жатады. Ал есім формаларының адъективтену процесіне жаңғалақ, сасқақалақ, ұшқалақ сөздерін жатқызсақ болады. Осы тұста айта кетер бір жәйт, сын есімдер семантикалық жағынан бірте-бірте дамиды да, біржолда адъективтеніп кетеді.

Қорыта айтар болсақ, адъективация процесі барысында:

- Сын есімнің сөзжасам жүйесі өз шеңберінде кеңейеді;
- Бір мағынасында сын есім, басқа бір мағынасында өзге сөз табы мәнінде көрінетін лексика-грамматикалық омонимдерді сөз таптарына дұрыс топтастыруға мүмкіндік береді;
- Сын есім мен басқа сөз таптарының арасындағы сан алуан грамматикалық қатынастарды, әр түрлі семантикалық байланыстарды танып білуге көмектеседі;
- Сын есім туралы теорияның мазмұнын арттырады;
- Сын есімдер құрамында «морфологиялық дериват» деп танылып келген кейбір қосымшалардың табиғатын қайта танып, қайта саралауға септігін тигізеді;

Қазақ тіліндегі адъективтену процесі туралы айтылған ой-пікірлердің жалпы мазмұны осындай болып келеді. Адъективация процесін зерттеу, оның өзіне тән болмысы мен бітімін анықтау күрделі де, іргелі зерттеу жұмысы болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. А. Ысқақов. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1964 ж.
2. М.Томанов. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, 1988 ж.

З.Қ. Қашқынбаева ^{1*}

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан
п.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент)
e-mail: zagira_k@mail.ru

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ДАМУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Андатпа: Сөйлеу мәдениетінің талаптары мен ережелерін білу, оларды сақтау, үнемі жетілдіру – қазіргі педагогтардың табысты жұмысының кепілі. Сөйлеу мәдениетін игермей педагогикалық мамандықты сәтті игеру бос сөз. Сөйлеу мәдениеті - жеке тұлғаның дамуына әсер ету өлшемін анықтайды. Өйткені сөйлеу мәдениеті – кез-келген маманның табысты кәсіби қызметінің шарты. Демек, сөйлеу мәдениеті педагогтың жалпы кәсіби-педагогикалық мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мұғалім логикалық екпін, интонациямен сөйлеп, маңызды жеке сөздерді бөліп, дауысына мән беріп, студенттерге эмоционалдық әсер етіп, шабыттандырып, қызықтырып, баурап алуы тиіс. Сөйлеу арқылы мұғалім оқушыларға белгілі бір ақпаратты жеткізеді, оқушылардың интеллектісін дамытады, алған білімдеріне негізделген іс-әрекетке шақырады, олардың идеялары мен түсініктерінің әлемін қалыптастырады.

Түйін сөздер: сөйлеу мәдениеті, кәсіби-педагогикалық мәдениет, сөйлеудің мазмұны, сөйлеудің логикалық құрылымы, сөйлеу техникасы.

Аннотация: Знание требований и правил речевой культуры, их соблюдение и постоянное совершенствование являются залогом успешной работы современного педагога. Без овладения речевой культурой невозможно успешно освоить педагогическую профессию. Речевая культура определяет меру воздействия на развитие личности, так как она является необходимым условием профессиональной деятельности любого специалиста. Следовательно, речевая культура — неотъемлемая часть общей профессионально-педагогической культуры педагога. Учитель должен говорить с логическим ударением и интонацией, выделять важные слова, обращать внимание на тембр голоса, эмоционально воздействовать на студентов, вдохновлять, увлекать и захватывать их внимание. Через речь учитель передает учащимся определённую информацию, развивает их интеллект, побуждает к действиям, основанным на полученных знаниях, формирует мир их идей и представлений.

Ключевые слова: речевая культура, профессионально-педагогическая культура, содержание речи, логическая структура речи, техника речи.

Abstract: Knowing the requirements and rules of speech culture, adhering to them, and continuously improving one's speech skills are key to the successful work of a modern educator. Without mastering speech culture, it is impossible to successfully pursue a teaching profession. Speech culture determines the extent of influence on personal development, as it is a prerequisite for the professional activity of any specialist. Therefore, speech culture is an integral part of a teacher's overall professional and pedagogical culture. A teacher must speak with logical emphasis and intonation, highlight key words, pay attention to voice tone, emotionally influence students, inspire them, spark their interest, and capture their attention. Through speech, the teacher conveys specific information to students, develops their intellect, encourages actions based on acquired knowledge, and shapes their world of ideas and understanding.

Keywords: speech culture, professional-pedagogical culture, speech content, logical structure of speech, speech technique.

Педагогикалық білім беруде сөйлеу мәдениеті мәселелері өзекті, әрқашан көп көңіл бөлінуі тиіс жағдай. Адамның эрудициясы, ақылдылығы, этикасы, тәрбиесін біріктіретін сөйлеу мәдениетін меңгеру – жетістікке жетудің, беделге ие болудың бірден бір жолы.

Әдебиеттерді талдау барысында бұл мәселенің теориялық-әдістемелік қырын, алғышарттарын педагог-лингвистер кәсіби-педагогикалық мәдениет ретінде А.В.Барабанщиков, В.Л.Бенин, Е.В.Бондаревская, В.А.Сластенин және оның әдіснамалық аспектілерін И.П.Клемантович, В.В.Краевский, А.В.Мудрик, т.б. зерттеген.

Мұғалімнің сөйлеу мәдениетінің оқу процесіндегі рөліне туралы Т.С. Бочкарева, И.А.Лисецка, И.А.Мазаева, В.П.Сморчкова қарастырса, лингвистикалық аспектілерін Р.А.Арчакова, А.О.Багатеевой, Е.М.Верещагина, С.Г.Воркачева, т.б. зерттеген. Сонымен қатар, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру мәселелері Л.А.Аухадеева, З.Ш.Ашинова, Л.А.Введенская, Е.А.Головко, С.В.Знаменская, И.А.Зимная, А.Н.Ксенофонтова өз еңбектерінде жан-жақты ашқан.

Сөйлеу мәдениетін игермей педагогикалық мамандықты сәтті игеру бос сөз. Сөйлеу мәдениеті - жеке тұлғаның дамуына әсер ету өлшемін анықтайды. Өйткені сөйлеу мәдениеті – кез-келген маманның табысты кәсіби қызметінің шарты. Демек, сөйлеу мәдениеті педагогтың жалпы кәсіби-педагогикалық мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Сөйлеу арқылы мұғалім оқушыларға белгілі бір ақпаратты жеткізеді, оқушылардың интеллектісін дамытады, алған білімдеріне негізделген іс-әрекетке шақырады, олардың идеялары мен түсініктерінің әлемін қалыптастырады. Сонымен қатар, оқытылатын пәнге деген көзқарасын, сөйлеу арқылы өз ойлары мен сезімдерін білдіреді.

Сондықтан болашақ педагогтардың сөйлеуіне жоғары талаптар қойылады, атап айтқанда:

- сөйлеудің мазмұнды болуы (мұғалімнің сөзі ақпараттық, оқушылардың жеке тәжірибесін байытатын өмірмен байланысты нақты ғылыми материалмен қаныққан болуы керек);
- сөйлеу сауатты және лексикалық байланысты;
- сөйлеудің логикалық құрылымы дұрыс болуы (мұғалім сөздерінің дәлдігі мен қарапайымдылығы оқушылардың жасына және жеке ерекшеліктеріне бейімдеу мүмкіндігін білдіреді);
- сөйлеу техникасы нақты (тыныс пен дауыс, айқын дикция, сөйлеудің оңтайлы қарқыны мен ырғағы болуы қажет);
- интонациялық экспрессивтілік, эмоционалдылық және бейнелеу (көрнекі бейнелерді тудыратын сөздер мен өрнектер болуы);
- сөйлеудің орындылығы (сөйлеу мазмұнын, тілдік құралдарды, белгілі бір коммуникативті әрекеттерді таңдау);
- сөйлеу этикетін сақтау (паразиттер мен вульгаризмдерді алып тастау).
- вербалды емес қарым-қатынас құралдарын (жест-ишара, мимика, пантомимикалық қозғалыстар) шебер қолдану маңызды.

Сондай-ақ, мұғалімнің сөйлеу мәдениетінің ережелері бар екенін атап өткен жөн. Мұғалім сабырлы, студенттер ести алатындай анық, минутына шамамен 120 сөз сөйлеуі керек. Дыбыстың мәнерлілігіне қол жеткізу үшін логикалық және психологиялық үзілістерді қолдану маңызды. Мұғалім логикалық екпін, интонациямен сөйлеп, маңызды жеке сөздерді бөліп, дауысына мән беріп, студенттерге эмоционалдық әсер етіп, шабыттандырып, қызықтырып, баурап алуы тиіс.

Сөйлеу мәдениетінің жоғарыда аталған талаптары мен ережелерін білу, оларды сақтау, үнемі жетілдіру – қазіргі мұғалімнің табысты жұмысының кепілі. Сөйлеу мәдениеті – кәсібиліктің негізгі компоненттерінің бірі. Өйткені педагогикалық қызметті жүзеге асыру оның білімін, дағдыларын қалыптастырудың жоғары дәрежесін талап етеді.

Сөйлеу мәдениетін қалыптастыру - бұл болашақ педагогтардың мәдени білімдерін, қабілеттері мен құндылықтарын, тұлғаның рухани, мінез-құлық және этикалық қасиеттерін жетілдіру. Сөйлеу мәдениеті кез-келген болашақ маманның кәсіби құзыреттілігінің ажырамас көрсеткіші бола тұра жоғары кәсіптік білім беру практикасында оның тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін жағдайлардың бірі.

Сөйлеу мәдениетін дамытудың педагогикалық шарттарын талқылауға көшсек, біз осы процестің кейбір міндетті компоненттерін анықтаймыз. Адамның сөйлеу мәдениетінің дамуына әр түрлі факторлар әсер етеді: субъективті (отбасындағы тәрбие, қоршаған орта, адамның интеллектуалдық қабілеттері, олар өз ойларын сауатты жеткізе білуді, сөйлеудегі түйсігі, сонымен қатар сөйлеу арқылы, оның ішінде дәрежі сөйлеу арқылы өзін-өзі растауға деген ұмтылыс) және объективті (жаһандану, қоғам мен білім беруді толық ақпараттандыру, білім беруді ізгілендіру, білім беру қызметтерінің сапасы, білім беру мекемесінің мәдениеті және таңдалған кәсіптің ерекшелігі).

Студенттердің сөйлеу мәдениеті деңгейінің төмендеу себептерінің бірі: ауызша емтихандардың азайып, тестке көшу. Осыған байланысты студенттер өз ойларын айтуға, ауызша сауатты ойлауға үйрену қажеттілігі жойылды.

Педагогикалық зерттеулерде сөйлеу мәдениеті – адамның физикалық, моральдық, психикалық дамуына, оның мінез-құлқына, тәрбиесі мен оқуына, тұлғаның қалыптасуына әсер ететін табиғи, әлеуметтік, сыртқы және ішкі факторлардың жиынтығы ретінде ұсынылады.

Педагогикалық әдебиеттерді талдау зерттеушілердің педагогикалық жағдайлардың әртүрлі топтары мен түрлерін ажырататынын анықтауға мүмкіндік берді. Атап айтқанда, педагогикалық зерттеулерді талдау негізінде әсер ету саласы бойынша (сыртқы және ішкі); әсер ету сипаты бойынша (объективті және субъективті); әсер ету объектісінің ерекшелігі бойынша (жалпы және ерекше) педагогикалық жағдайлар топтары бөлінеді.

Сөйлеу мәдениеті субъективті өзара әрекеттесу барысында тиімді педагогикалық қарым-қатынасты қамтамасыз етуге және білім беру процесінің барлық қатысушыларының тиісті тұлғаға бағытталған қарым-қатынастарын дамытуға қабілетті. Бүгінгі таңда біздің қоғамның мәдениетін сақтау ғана емес, арттыру міндеті бұрынғыдан да өзекті болып отыр. Бұл процесте жетекші рөл білімге тиесілі екені сөзсіз, өйткені қазіргі білім беру парадигмасының негізгі сипаттамалары мәдени-центризм болып табылады, оның аясында педагогика мәдениеттің құндылық және жеке категорияларын қоғамға біріктіруге мүмкіндік беретін негізгі коммуникативті технология қызметін атқарады.

Бұл процестің үйлестірушісі – адамзаттың мыңжылдық тарихында жинақталған білімді таратып қана қоймай, сонымен қатар студенттердің кең мәдени контекстке енуіне жағдай жасайтын мұғалім. Сондықтан мәдениет мұғалімнің кәсіби қызметінің кез-келген әрекетінің ішкі, делдалдық нысаны ретінде болуы керек. Мұғалімнің кәсіби қызметінің саласын сөйлеу жауапкершілігін арттыру саласы ретінде тану қазіргі кезде даусыз. Қазіргі мұғалімге оқытылатын пән, Педагогика және психология саласындағы білімнің кең ауқымы ғана емес, сонымен қатар сауатты экспрессивті сөйлеу және оқушылардың үлгілі сөйлеу мінез-құлқын қалыптастыру қабілеті қажет.

Мұғалім үшін тіл, сөйлеу-ең алдымен жұмыс құралы, оқу ақпаратын аудиторияға жеткізу құралы, бірақ бұл эмоционалды әсер ету құралы, білім беру құралы, оның ішінде оқушылардың тілдік және сөйлеу мәдениетін қалыптастыру құралы. Алайда, біз сөйлеу мәдениетінің деңгейі баланың ақыл-ойы мен сезіміне әсер етудің негізгі шарттарының бірі ретінде бастауыш сынып мұғалімі үшін ерекше маңызға ие деп санаймыз.

Оқушы үшін ересек ата-аналардың, мұғалімдердің беделі өте жоғары екендігіне байланысты, мектеп оқушылары мұғалімнің мінез-құлқы мен сөйлеуін сөзбе-сөз «сіңіреді» және көшіреді, сондықтан үлгілі сөйлеуді меңгеруге ұмтылатын мұғалім болуы керек.

Сөйлеу мәдениеті – бұл жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің нәтижесі мен көрінісі және педагогикалық қызмет саласындағы жалпы мәдениетті нақты жобалау функциясын орындайды. Бұл қазіргі заманға байланысты мұғалімге қойылатын талаптар, ол коммуникативті көшбасшы, шығармашылықпен ойлайтын, аудиториямен тиімді қарым-қатынас жасай алатын адам болуы керек. Оның кәсібилігінің ажырамас бөлігі-сөйлеу-адамның жалпы мәдениетінің интегративті көрсеткіші.

Сөйлеу мәдениеті – бұл тиімді педагогикалық іс-әрекеттің шарты мен алғышарты, педагогикалық шеберліктің өзіндік көрсеткіші. Бұл ұстанымның негіздемесі мұғалім

қоғамның білімі мен мәдениетінің тасымалдаушысы болып табылады, сондықтан сөйлеу құралдарын меңгеру мұғалімге қажет ең маңызды кәсіби сапа болып табылады. Оқушылардың сөйлеу және жалпы мәдениетін қалыптастыру құралы ретінде әрекет етеді; кәсіби сөйлеу мәдениеті – бұл құрылымдық және функционалды компоненттерді қамтитын, өзіндік ұйымы бар және жеке бөліктердің қасиеттеріне дейін азайтылмайтын тұтастықтың интегративті қасиетіне ие жүйелік білім.

Кәсіби және сөйлеу мәдениетін талдаудың бастапқы тұжырымдамасы – табиғатта шығармашылық сөйлеу әрекеті. Кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастыру және жүзеге асыру ерекшеліктері жеке шығармашылық, психофизикалық сипаттамалармен, мұғалімнің педагогикалық тәжірибесімен, жұмыс істейтін сөйлеу ортасымен анықталады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Кожуховская Л.С. Педагогические игротехники: копилка методов и упражнений. – Минск: Издат. центр БГУ, 2010. – 233 с.
2. Карнеги Д. Как научиться владеть собой и влиять на людей, выступая публично. – Москва: Мартин, 2005. – 399 с.
3. Крылова М.Н. Педагогическая риторика: практикум. – Зерноград: Азово-Черноморский инженерный институт ФГБОУ ВО Донской ГАУ, 2019. – 69 с.
4. Фалей М. В. Педагогическое общение: учебное пособие / М.В. Фалей. – Южно-Сахалинск: изд-во СахГУ. 2014. – 116 с.
5. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности / И.А. Зимняя. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2001. – 432 с.

А.Ғ. Қыдырбай

SDU University, Қаскелең, Алматы, Қазақстан

*e-mail: gydyrbaiaiyana@gmail.com

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМ ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа: Мақалада академиялық жазылымның теориялық негіздері мен құрылымдық ерекшеліктері жүйелі түрде қарастырылады. Автор академиялық жазылымды білім алушының ғылыми дүниетанымын қалыптастырушы, зерттеушілік қабілетін дамытуға бағытталған және ғылыми қауымдастықпен кәсіби байланыс орнатуға мүмкіндік беретін маңызды коммуникативтік құрал ретінде сипаттайды. Жұмыста сипаттама, сараптама, нандыратын және сыни мәтіндер секілді академиялық жазылым түрлері сараланып, олардың мазмұндық құрылымы мен қолдану ерекшеліктері мысалдар арқылы талданады. Сонымен қатар, академиялық мәтіндер мен публицистикалық, көркем мәтіндердің стилдік айырмашылықтары ашылып көрсетіледі. Автор орта білім беру мазмұнына академиялық жазылым дағдыларын енгізу қажеттілігін нақты ғылыми тұжырымдармен дәлелдейді. Мақалада ұсынылған тұжырымдар мен әдістемелік ұсыныстар жоғары сынып оқушылары мен студенттер үшін академиялық мәтін жазу дағдыларын дамытуда тиімді ресурс бола алады. Зерттеу нәтижелері білім беру процесінде академиялық сауаттылықты жетілдіруге қосатын үлесін нақтылайды.

Кілт сөздер: академиялық жазылым, ғылыми стиль, мәтін құрылымы, академиялық мәтін түрлері, зерттеу дағдылары, ғылыми коммуникация, жазылым стратегиясы, сыни ойлау.

Аннотация: В статье системно рассматриваются теоретические основы и структурные особенности академического письма. Академическое письмо определяется как важный коммуникативный инструмент, способствующий формированию научного мировоззрения обучающегося, развитию исследовательских навыков и установлению

профессионального взаимодействия с научным сообществом. В работе подробно анализируются основные виды академических текстов — описательный, аналитический, аргументативный и критический, а также раскрываются особенности их содержания и сферы применения. Кроме того, проводится различие между академическими, публицистическими и художественными текстами с точки зрения стиля. Обоснована необходимость внедрения навыков академического письма в содержание среднего образования. Представленные выводы и методические рекомендации могут быть полезны учащимся старших классов и студентам при овладении навыками написания академических текстов. Результаты исследования подчеркивают значимость академического письма в процессе формирования научной грамотности.

Ключевые слова: академическое письмо, научный стиль, структура текста, виды академических текстов, исследовательские навыки, научная коммуникация, стратегии письма, критическое мышление.

Abstract: This article provides a systematic examination of the theoretical foundations and structural characteristics of academic writing. Academic writing is presented as a key communicative tool that contributes to the development of students' scientific worldview, enhances research skills, and facilitates professional engagement with the academic community. The study analyzes the main types of academic texts—descriptive, analytical, persuasive, and critical—highlighting their structural features and areas of application. Additionally, the article draws distinctions between academic, journalistic, and literary styles. The necessity of integrating academic writing skills into secondary education curricula is substantiated. The proposed conclusions and methodological recommendations offer practical value for high school students and university learners seeking to improve their academic writing proficiency. The findings emphasize the essential role of academic writing in fostering scientific literacy within the educational process.

Keywords: academic writing, scientific style, text structure, types of academic texts, research skills, academic communication, writing strategies, critical thinking.

Қазіргі заманғы білім беру кеңістігінде академиялық жазылым дағдылары білім алушылардың ғылыми әлеуетін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Бұл жазылым түрі тек ақпаратты жеткізудің құралы ғана емес, сонымен қатар сыни ойлаудың, логикалық тұжырымдаудың және ғылыми дәлелдердің негізі ретінде қарастырылады. Академиялық жазылым — белгілі бір тақырыпты түсіндіруде қолданылатын күрделі құрылымда жазылатын тілдік құзыреттілік. [1] Зерттеушілер академиялық жазылым ұғымына әртүрлі көзқараспен қарайды. Мәселен, Е. Оспанов академиялық жазылымды студенттің ғылыми танымын қалыптастыратын, логикалық жүйелі ойды жазбаша түрде дәлелдей алуға үйрететін құрал ретінде сипаттайды. Ал, Б.Б. Динаева мен С.М. Сапина бұл ұғымды жоғары оқу орнындағы білім алушылар үшін арнайы құрылымға бағынатын, дәлелдер мен дәйексөздерге негізделетін ресми жазу түрі деп таниды. Өз кезегінде И.Б. Короткина академиялық жазылымды ғылыми қауымдастықпен кәсіби коммуникация орнатудың тәсілі ретінде сипаттап, оның басты ерекшелігі ретінде дәлдік, дәйектілік және құрылымдылықты атайды. Бұл анықтамалардың барлығы академиялық жазылымның тек жазу техникасы емес, сонымен қатар танымдық және коммуникациялық функцияны атқаратынын айғақтайды. Академиялық жазылым — ғылыми ақпаратты құрылымды әрі дәлелді түрде баяндаудың негізгі формасы ретінде жоғары білім беру жүйесінде маңызды орын алады. Күтілетін зерттеу нәтижелерін, теориялық тұжырымдарды және аналитикалық ойларды жүйелі жеткізе отырып, зерттеушінің бойында ғылыми ойлау мен жазу мәдениетін қалыптастыруды көздейді. Осы орайда академиялық жазылымның дағдыларын игерген зерттеушіде аналитикалық қабілет дамып, ғылыми қауымдастықпен кәсіби деңгейде байланыс орнатуға мүмкіндік беретін маңызды құрал екенін ескерген жөн. Сол себепті де академиялық жазылымның құрылымы мен атқаратын қызметтерін жоғары білім беру ұйымының студентіне ғана емес, орта білім беру жүйесіндегі 10-11 сынып оқушыларының

бойына сіңіруге де атсалыуымыз керек. Қазақстандағы орта білім беру жүйесінде, әсіресе 10-11- сынып оқушылары үшін академиялық жазылым дағдыларын меңгерудің маңызы артып келеді. Бұл, біріншіден, эссе жазу, ғылыми жоба қорғау, пәндік олимпиадаларға қатысу барысында оқушының ойын дәл, құрылымды және дәйекті түрде жеткізе алуына мүмкіндік береді. Екіншіден, жоғары оқу орындарына түсу кезеңінде академиялық жазу талаптары күшейіп отыр: эссе, мотивациялық хат, портфолио сияқты құжаттарда академиялық стильді қолдана білу артықшылық болып саналады. Үшіншіден, академиялық жазылым оқушылардың сыни ойлау, ақпаратты талдау және дереккөздермен жұмыс істеу қабілетін дамытып, болашақта сапалы білім алудың іргетасын қалайды. [2]

Ғылыми мәлімет беруге бағытталған, нақты деректерге сүйенген, тұжырымы дәйектелген академиялық жазылым негізінде жазылған кез келген мәтін, эссе, ғылыми мақала, зерттеу жұмысының мазмұнын оқыған адамға түсінікті болуымен қатар, жаңа ой туғыза алуы керек. Сондықтан академиялық жазылым бойынша жазылған жұмыстарда И.Б. Короткина көрсеткендей, ой жүйелілігі, ойдың нақтылығы, объективтілігі, дәлдігі, құрылымы сақталуы керек. Айтылған талаптар бойынша академиялық жазылымның түрлерін меңгеру үшін нақты ережелері мен ерекшеліктерді ажырата алуымыз маңызды. [3]

Академиялық жазылымның түрлерін білу білім алушының ғылыми ортада сауатты әрі тиімді коммуникация орнатуына мүмкіндік береді. Әр жазылым түрінің эссе, мақала, реферат, баяндама өзіне тән құрылымы, мазмұндық ерекшелігі мен мақсаттық бағыттылығы бар. Осы айырмашылықтарды түсіну арқылы студент белгілі бір тапсырмаға ең қолайлы жазу форматын таңдай алады, сол арқылы ойын дәйекті, ғылыми талаптарға сай жеткізе білу дағдысын дамытады. Сонымен қатар бұл машық болашақ кәсіби қызметінде - есеп жазу, жобалық ұсыныстар дайындау немесе ғылыми зерттеу нәтижелерін баяндау кезінде де қажет болатындығын ескере отырып, ғылыми дағдыларды қалыптастыруына көмегін тигізеді.

Академиялық жазылым бойынша академиялық мәтінге сай сипаттары бар екендігін білеміз. Біріншіден, академиялық мәтіннің мақсатының болуы және соған сәйкес өз аудиториясының болуы. Яғни, академиялық жазылым сипаттары бойынша жазылған мәтіннің мақсаты – академиялық ортаға ғылыми жаңалық енгізу. Екіншіден, академиялық мәтінде ой тереңдігінің болуы, өйткені зерттеу жазылған тақырыптың өзектілігіне үңілу керек. Жинақталған мәлімет бойынша зерттеліп отырған тақырыпта күрделі сұрақтар қойылып, шешімі ұсынылуы қажет. Үшіншіден, академиялық мәтін құрылымының айқын болуы. Кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлімінің жүйелі жазылуы шарт әрі мәтін стилистикасының, мәтін тілінің, мәтін грамматикасының дұрыс жазылуы да академиялық жазылымның белгілерін айқындай түседі. Төртіншіден, академиялық мәтін сенімді дереккөздерге сүйенуі қажет. Алынған ақпаратқа халықаралық стандарттарға сәйкес арнайы тәсілдермен сілтеме берілуі тиіс. Бесіншіден, академиялық мәтіндер көлемді болады.

Ғылыми мақаланың шарттары бойынша 3000 сөзден кем болмауы ескертіледі, академиялық бағытта жазылатын сипатына қарай сөз саны да, көлемі де артып отырады. Мәселен, академиялық эссенің көлемі 1500-5000 сөз аралығында жазылса, әдебиетке шолу көлемі 3000-5000 сөз аралығында, ғылыми жұмыс немесе диссертация көлемі жасалатын жұмыстың күрделілігіне қарай 10000-100000 сөз аралығында болуы керектігін айтады. Академиялық бағытта жазылған кез келген мәтін публицистикалық стильде жазылатын мәтіннен айырмашылығы болатынын ұмытпаған жөн. Академиялық мәтін деп тану үшін соңғы сипаттың бірі - мәтіннің арнайы стандарттарға сәйкес өңделуі. Академиялық ортада жарияланатын үлгісіне сай жазылу форматына өзгерістер енгізу мәтіннің таза ғылыми стильде жазылғандығын айғақтайтын болады. “Академиялық мәтін жазу шеберханасы” атты кітапта академиялық мәтіннің түрлеріне тоқталып, ерекшеліктері мен жазылу стиліне тоқталып өткен. Атап айтсақ, сипаттама, сараптама, нандыратын, сыни мәтін түрлері берілген. [2]

Кесте 1.

Академиялық мәтін түрі	Жазылу ерекшелігі	Өзге мәтіндерден айырмашылығы	Қолданылатын сөздер
Сипаттама мәтін	Фактілерді немесе ақпаратты оқырманға жеткізу		Анықтаңыз, ақпар беріңіз, жазба дайындаңыз, қорытындылаңыз
Сараптама мәтін	Сипаттама мәтінін қамтып, сипатталатын фактілер мен ақпарат санаттарға, бөліктерге, түрлерге жіктеліп, сарапталады. Тақырып аясында қозғалатын мәселе бойынша артық-кемін салыстыру	Сарапталатын мәтін мәліметтерін диаграмма, кестелер, өрнектер қолданылады.	Талдаңыз, салыстырыңыз, салғастырыңыз, байланыстырыңыз, тексеріңіз
Нандыратын мәтін	Сараптама мәтіннің жетілген түрі. Талқылау және нандыратын элементтер болуы керек.	Автор өз көзқарасын білдіруі тиіс. Нақты фактілер келтіріледі, өзгелердің жұмысына баға береді. Сәйкесінше, өз ұстанымын, пікірін білдіріп қоймай, дәлелдер келтіруі керек.	Қарсы пікір білдіріңіз, бағалаңыз, талқылаңыз, ұстанымыңызды анықтаңыз
Сыни мәтін	Сыни мәтін ғылыми зерттеулерде жазылады.	Екі не одан көп көзқарасты, оның ішінде өз көзқарасын жүйелі түрде түсіндіріп, талдап, қорытындылау керек. Белгілі бір ғылыми жүйе, теория тұрғысынан сыни пікір білдіре алуы тиіс	Сын пікір білдіріңіз, пікір таластырыңыз, келіспейтін тұстарын көрсетіңіз, бағалаңыз

Академиялық мәтін жазу барысында мәтін стилі жоғарыда айтқанымыздай, ғылыми стильде жазылуы қажет. Мәтін жазу барысында қолданысқа ие публицистикалық, көркем әдебиет, ғылыми стильдер қолданылады. Ал, академиялық мәтін жазу барысында бұлардың айырмашылығын білуіміз маңызды. Мәселен, академиялық жазылымға сай жазылған мәтін түрлері, эсселер арасында айырмашылықтар бар. Академиялық мәтінде қолдануға болмайтын сөздер мен тәсілдер:

- сөздерді тура мағынасынан бөлек, ауыспалы мағынасында қолдану;
- мақал-мәтелдерді қолдану;
- эмоционалды-экспрессивті мағына үстейтін сөздерді пайдалану;
- қолдану аясы тар яғни диалект, сленг, табу сөздер, дисфемизм сөздерді араластыра жазу;

- кез келген ойды оқырманға қарата айту, сұрақ қойып, оған жауап беру;

Көрсетілген сипаттар академиялық мәтін жазуда қолданылмағанымен публицистикалық мәтін жазуда қолданылатынын білеміз. Атап көрсететін болсақ, академиялық мәтін уақыт, кеңістік, іс-әрекетке тәуелді. Олай дейтініміз, “әлдебір жерде”,

“қайбір кезде”, “біреу”, “белгісіз” сөздерін қолдануға болмайды. Қоса кететін жайт, “Эссе - тұрақталған, қалыптасқан тұжырымдарға жаңа қырынан қарап, өзінше толғап, әрі дағдыдан, әдеттен, көне соқпақтардан бөлек, тың болжамдар мен түйіндеулерге құрылатын философияның, эстетиканың, әдеби сынның, публицистиканың, көркем әдебиеттің жанры” деген анықтамаға тоқталсақ, эссенің тек публицистикалық немесе көркем әдебиет жанрында жазылатынынан бөлек, академиялық эссе арасындағы айырмашылықтарды білуіміз керектігін ұғынамыз. [4] Барлығымыз білетін эссе – еркін тақырып аясында жазылған, қиялдан туған қысқа көлемді шығарманың түрі. Мақсаты – берілген тақырыпты ашу үшін дәлелдемелер келтіріп, тақырыпты ашу. Ал, академиялық бағыттағы эссе – белгілі бір ғылым саласы бойынша автордың көзқарасын ашу, дәлелдеу, таныту. Қолдануына қарай бірі - әдеби жанрда, бірі - академиялық бағытта пікірін білу үшін, ғылыми жаңалықтар ашу мақсатында жазылады. [5] Әсіресе, шетелге оқуға түсу кезінде жиі қолданылады. Сондықтан екі түрлі мақсатта жазылатын мәтіндерді ажыратып, үйретуді мектеп жасынан бастау керек. Білім беру бағдарламасына сәйкес, 10-11 сынып оқушыларына “Қазақ тілі” сабағында толықтай грамматикалық тақырыптар аяқталғанын ескеретін болсақ, мәтін жазудағы стильдермен қатар, академиялық мәтін жазу түрлерін, олардың бір-бірінен айырмашылығын, ерекшелігін үйретуге тиіспіз. Оқушылардың бойында белгілі бір тақырып аясында тілдік көркемдік құралдарды дұрыс пайдаланып, дәлелдеу, айшықтау, көркемдеуді, жанрлық ерекшеліктеріне сәйкес стиль түрлерін пайдалана алатын болады. 10-11 сыныптарға арналған Қазақ тілі оқу пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасында стиль түрлері, оларды қолдану аясы, ерекшеліктері берілген. Берілген білімді практикалық мақсатта игеру үшін аннотация, ғылыми жобалар, ғылыми жұмыстар, тезис, аргумент жазу, интервью жазуға сай тапсырмалар жүйесінің болуын жетілдіре түссек, оқушы бойында оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым дағдылары беки түседі.

Академиялық жазылым – ғылыми білімді құрылымды, дәйекті және дәлелді түрде баяндауға бағытталған тілдік және танымдық әрекет. Ол білім алушылардың тек мәтін құрастыру дағдыларын қалыптастырып қана қоймай, ғылыми қауымдастықпен кәсіби коммуникация жүргізу мәдениетін де жетілдіреді. Зерттеу нәтижесінде академиялық жазылымның мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктері, ғылыми стильдің белгілері, сондай-ақ әртүрлі мәтін түрлерінің функционалдық бағыттары жан-жақты қарастырылды. Жазылымның бұл түрін меңгеру – білім алушылардың аналитикалық ойлау, дәлелдеу, дереккөздермен жұмыс жасау қабілеттерін дамытып, олардың зерттеушілік әлеуетін арттырады. Сонымен қатар академиялық жазылымның талаптарын орта білім беру жүйесіне кезең-кезеңімен енгізу оқушылардың жоғары білім беру сатысына бейімделуін жеңілдетеді. Демек, академиялық жазылым – білім беру кеңістігінің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде ғылыми ойлауды қалыптастыратын әдісі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Оспанов Е.Т. Академиялық жазылым негіздері. Оқу құралы. Алматы: «Білім» баспасы, 2020. -340 б.
2. Академиялық мәтін жазу шеберханасы.- Астана:Қазақстандық қоғамдық даму институты, 2024. -200 бет
3. Короткина И.Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика: учебное пособие для вузов. Москва: Издательство Юрайт, 2020.- 295 с.
4. <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=59>
5. Динаева Б.Б., Сапина С.М. Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері. Оқу құралы. Толықтырылған 2-басылым. -Астана, 2020

ФУНКЦИОНАЛДЫ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ СӨЗ МАҒЫНАЛАРЫН МЫСАЛДАР КЕЛТІРУ АРҚЫЛЫ ТАЛДАУ

Аннотация: Бұл мақалада көркем мәтіннің прагматикалық қызметі мен тілдік құралдарына жан-жақты талдау жасалған. Көркем әдебиет – ұлттық рухани мұра, тіл байлығының сақтаушысы және жоғары коммуникативтік бірлік ретінде қарастырылады. Авторлар көркем мәтіндегі прагматикалық аспектілердің қызметін автор – мәтін – оқырман арасындағы өзара байланыс тұрғысынан зерттейді. Д.Исабеков пен Г.Мүсіреповтің әңгімелерінен алынған мысалдар негізінде тілдік бірліктердің эстетикалық, эмоционалдық және семантикалық әсері, сонымен қатар сөздердің тарихи-мәдени жүктемесі көрсетілген. Әсіресе мақал-мәтелдер, теңеулер мен фразеологизмдердің мәтіннің көркемдік қуатын арттырудағы орны айқындалады. Мәтіндегі прагматикалық функциялардың оқырманға әсер ету, танымын кеңейту, эстетикалық әсер ету сияқты мақсаттары сараланып, функционалды прагматиканың теориялық негіздері талданған. Зерттеу нәтижесінде көркем мәтіннің тілдік табиғаты мен прагматикалық әлеуеті оның мазмұнына ғана емес, құрылымына, стилистикалық құрылымына және коммуникативтік әсеріне де тікелей ықпал ететіні анықталған.

Кілтті сөздер: көркем мәтін, прагматикалық функция, тілдік құралдар, мақал-мәтел, фразеологизм, теңеу, сөз қуаты, эстетикалық әсер, әдеби тіл, функционалды прагматика, автор мен оқырман, тілдік бірлік, әдебиет, сөз өнері, коммуникативтік бірлік.

Аннотация: В данной статье проведён всесторонний анализ прагматической функции и языковых средств художественного текста. Художественная литература рассматривается как национальное духовное наследие, хранитель языкового богатства и высшая коммуникативная единица. Авторы исследуют прагматические аспекты художественного текста через призму взаимосвязи «автор – текст – читатель». На основе примеров из рассказов Д. Исабекова и Г. Мусрепова показано эстетическое, эмоциональное и семантическое влияние языковых единиц, а также их историко-культурная нагрузка. Особое внимание уделено роли пословиц, метафор и фразеологизмов в усилении художественной выразительности текста. Проанализированы цели прагматических функций текста: воздействие на читателя, расширение его познаний, эстетическое восприятие. Теоретические основы функциональной прагматики раскрыты в контексте анализа художественной речи. Результаты исследования показывают, что прагматический потенциал художественного текста оказывает прямое влияние не только на его содержание, но и на структуру, стилистическое оформление и коммуникативный эффект.

Ключевые слова: художественный текст, прагматическая функция, языковые средства, пословица, фразеологизм, метафора, сила слова, эстетическое воздействие, литературный язык, функциональная прагматика, автор и читатель, языковая единица, литература, словесное искусство, коммуникативная единица.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the pragmatic functions and linguistic devices within literary texts. Literature is viewed as a national spiritual heritage, a preserver of linguistic richness, and the highest communicative unit. The authors examine the role of pragmatic aspects in literary texts through the dynamic relationship between author, text, and reader. Drawing on examples from the works of D. Isabekov and G. Musrepov, the article highlights the aesthetic, emotional, and semantic impact of linguistic units, as well as their historical and cultural significance. Special emphasis is placed on the role of proverbs, similes, and phraseological expressions in enhancing the artistic quality of the text. The analysis outlines how pragmatic functions aim to influence the reader, broaden their perception, and evoke aesthetic appreciation. Theoretical foundations of functional pragmatics are explored through the lens of

literary discourse analysis. The findings indicate that the pragmatic potential of a literary text directly influences not only its content but also its structure, stylistic composition, and communicative impact.

Keywords: literary text, pragmatic function, linguistic devices, proverb, phraseologism, simile, power of language, aesthetic impact, literary language, functional pragmatics, author and reader, linguistic unit, literature, verbal art, communicative unit.

Әр ұлттың көп жылғы, ұрпақтан ұрпаққа берілетін мұрасы, әдеби тілдік қорын сақтайтын жәдігер – көркем әдебиет. Көркем әдебиет – өзіндік жанрға бағынған, толық ой мен оқиғаны, көркемдік құбылыс пен айшықты қамтыған құбылыс, ең жоғары коммуникативтік бірлік. Мәтін типологиясын ғалымдар көлемі, стилі, тасымалдау тәсілі мен берілу және сөйлеу тәсіліне қарай зерттеп жіктеген. И. Р. Гальперин, О. И. Москальская, Н. И. Шендельс, Г. В. Колшанский және басқа ғалымдардың пікірінше, мәтін - тілдің модельдендірілген бірлігі, қарымқатынаста коммуникативтік аяқталған ойға ие негізгі тілдік бірлік ретінде қоғамда қызмет ететін микрожүйе. Сөз – адам баласының өзге тіршілік иелерінен ерекшеленген құдіреті. Сөзде қуат бар, мән бар. Сөзге жан бітіруші -сөз өнері, яғни әдебиет және сол сөзді жан-жақты зерделеп беретін тіл салалары. Күнделікті өмірді немесе бастан кешкен оқиғаны сан түрлі көркемдеуіш тәсілмен әсерлеп, кейіпкерлер әлемін көркем тілмен сипаттай отырып жазушының оқырманға жеткізетін нысаны – көркем мәтін. Қазақ тіл білімінде көркем мәтіннің прагматикасы туралы ойлар мен тұжырымдар кеш қалыптасқанымен, мәтін табиғаты, сөз қасиеті мен құдіреті туралы құнды еңбектер ерте кезеңдерден өз ғылыми мәнін жоғалтқан емес.

Көркем мәтін белгілі бір жиегі жоқ сөздің жоғары эстетикалық категориясы болғандықтан, әр зерттеуші сан түрлі көзқараспен талдап шығуы заңды. Көркем мәтінді жазушылар да дәл солай. Автор оқырманына ақпарды жеткізу барысында тіліміздің әдеби қорынан өзіне қажеттілерін ойша сұрыптап алады. Көркем мәтіннің қарапайым мәтіндерден ерекшелігі семантикалық жағы ғана емес, эстетикалық мәні жоғары, көркем ақпараттарды сыйдыра білуінде болып отыр. Сөйлем – коммуникативтік дағдының орындалуына тікелей себепкер болатын ең қажетті бірлік. Сөйлем баяншының айтайын, жеткізейін деген ойын, хабарын қабылдаушыға түсінікті етіп қана қоймай, сонымен бірге оның (қабылдаушының) жауап беруінің негізі, яғни көрсеткіші болып табылады.

Тілдік тұлға ретінде сөйлем тиянақты ойды білдірсе, қатысымдық тұлға ретінде ойды білдірумен қатар адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асырушы тілдесім жолы, сөйлесу құралы болып та табылады.Талдау барысында Д.Исабековтың «Талахан-186», «Социализм зәулімі», Ғ.Мүсіреповтың «Ашынған ана» әңгімелерінен мысалдар алынды.Көркем ақпараттарды тасымалдаушы немесе жеткізуші құралдар көркем мәтіннің кез-келген тұсынан аңғарылып тұрады. Қазақ тілінің лексикалық құрамында орыс сөздерінің актив қолданыста болғаны белгілі. Әкімшілік, сот, заң, сауда-саттық, күнделікті өмір тіршілігіне, яғни тұрмыстық лексикаға да өз әсерін тигізеді. Халықтың ауызекі сөйлеу тіліндегі осындай өзгерістерді Д.Исабеков шынайы көрсеткен. Д.Исабековтің «Талахан-186» әңгімесінде:

– Сортын білсек, өнімін де білер едік. – Ол назарын Викторға аударды. – Сен мынаның сортын білмейсің бе, ей? – деді оны мұқатудың сәтін қалт жібермей. – Ит біліп пе? – деді әлі ашуы басылмаған Виктор дауысын сілкіп. – Неге ит біледі, сен білуің керек. – Көрінген қоқыр-соқырды сақтай беретін менің басым чердақ емес. – Шіркін-ай, сол сөзіңе қарай басыңды ашып көрер ме еді, – деді Пікән. – Иә, не табар ең? – Мидан басқаның бәрі табылар еді-ау. Айталық списат етілген шаңғы, кәнки, матрас, әлімпике...

Бұл жерде:

- ✓ чердақ-шатыр, шатырдың асты;
- ✓ списат (списать)-жаңарту, көшіру;
- ✓ кәнки (коньки) – спорттық сырғанау құралы;
- ✓ матрас-төсеніш;

- ✓ әлімпике (Олимпиака) – спорттық киімнің ауызекі қолданыстағы нұсқасы.
- Д.Исабековтің «Социализм зәулімі» әңгімесінде:
- *Управляиш қайда?* – деді *«шүршіт»* Темірбек амандық-саулықты аттап өтіп.
 - *Е-е... ол әлгінде... Ойбай-ау, сен Темірбекпісің, өңің жылан қуғандай түтігіп кетіпті зой, амансыңдар ма?*
- Бұл жерде:
- Управляиш (Управляющий) -басшы деген мағынада қолданылып тұр.
- Ғ.Мүсіреповтің «Ашынған ана» әңгімесінде:
- Босағалы бүгін он күн. Қыстыгүні патша түсіпті. Одан соң бір патша болыпты. Қазір бәлшебек деген жұрт билеп тұр қаланы деп, түрмеден шыққан соң естідім: өздерін тани алмадым, бізді босатқан солар екен.*
- *Енді түрмеге бұрынғы түрмешілердің өздері жататын болады!* - дейді екен олар.
- Бұл жерде:
- ✓ бәлшебек-большевик, Владимир Лениннің, кейіннен оның ізбасарларымен басқарылған, марксистік ілімді тоталитарлық идеология мен тәжірибеге бұрмалаған ресейлік социал-демократиядағы ультрасолшыл ағым.
 - ✓ түрмешілер (тюремщик)- жеке бас бостандығынан айрылып, істі болғандығы үшін сотталып жазаланған қамаудағы адамдар.
- Көркем шығармаларда әр автор жеке сөздік қорында бар мақал-мәтелдердің формасын өзгерткенмен мағынасын бұзбауға тырысып бағады. Осыдан көркем мәтін тілін байытып, күрделендіруде, автордың сөзжасамдық қабілетін ұштап, адресаттың аялық білімін еселеп, танымын кеңейтуде мақал-мәтелдің, теңеулердің прагматикалық қызметі, қуаты ерекше. Ұсынудың негізгі типтерінің бірі конвергенция. Конвергенция дегеніміз көркем мәтіннің бір тұсында бірнеше стильдік тәсілдердің тоғысып бірдей стильдік қызмет атқаруы. Мысалы, Ғ.Мүсіреповтің «Ашынған ана» әңгімесінде: *Жиырма бірге келген баласы болыс еді. Оңбаған неменің көзі құтырған иттің көзіндей екі түрлі болып, бірі тарғылданып, бірі қанталап тұрған, шашы үрпиген бір пәле еді өзі шақылдаған. Байдың баласы бөрінің бөлтірігіндей келетін әдеті зой.*
- *Сүйтіп отырғанымызда, солдат алатыны шықпас па... Аттының қамшысы, жаяудың таяғы қашан да бізге тиеді зой.*
- *Қатия қатынның баласы да ілігіпті, - деп дүңк ете түсті.*
- *Қой, менің балам жас емес пе?* - дейім. *Жаманат өтірік бола ма, балам ілекті де кетті... Жұртпен көрген ұлы той, әуелі отыра бердім. Баламның жастығына ішім ауырса да, жұрттың барлық бозбаласы барады дегенсін, жалғыз елде қалып, үйірге салушы ма ем, барсын дедім.*
- *Бала ананың бауыр еті зой, отқа да, суға да сүйреп салады екен. Өзегіңнен үзіліп түскен балаң үшін қалай отқа түспессің? Былтыр әлі солдат алатында жалғыз ұлым он бесте еді. Алтыбас деген байдың сиырын бағуға жарағалы екі-ақ жыл болған.*
- Күн өтті, ай өтті. Бір уақытта елдің іші ала тайдай бөлініп адам басы дал болды да қалды. Жылағанда басы қазандай болған қатындардың біразы үн-түн жоқ, басыла қалды. Бірге жыласып, патшаны бірге сілесетін қатындарым қоя қойыпты.*
- *Ел бассыз, қатын байсыз қалмас, барсын. Балаңның жасын қате жаздырған байыңнан көр!* - деді де, поштабайына «мына қатынды шығар» дегендей ым қақты.
- Жиырма бірге келген баласы болыс еді. Оңбаған неменің көзі құтырған иттің көзіндей екі түрлі болып, бірі тарғылданып, бірі қанталап тұрған, шашы үрпиген бір пәле еді өзі шақылдаған. Байдың баласы бөрінің бөлтірігіндей келетін әдеті зой.*
- Бұл жерде:
- ✓ Жұртпен көрген ұлы той- (Көппен көрген ұлы той), мақал, не болса да елмен бірге көрейік;
 - ✓ Бала-ананың бауыр еті –мақал, әр ана үшін өз баласы маңызды деген мағынада қолданылып тұр.
 - ✓ Ала тайдай бөліну – теңеу, өзгелерден ерекше көріну деген мағынада;

- ✓ Басы қазандай – теңеу, ауру, сырқат, мәселесі көп деген мағынада;
- ✓ Ел бассыз, қатын байсыз қалмас- мақал, ешкім жалғыз қалмас деген мағынада;
- ✓ Көзі құтырған иттің көзіндей- теңеу, адамның ашу-ызаға байланысты эмоционалдық жай-күйін білдіріп тұр қолданылып тұр.
- ✓ Бөрінің бөлтірігіндей- теңеу, озбырлау, қаймықпайтын деген мағынада қолданылып тұр.

Көркем әдебиет тіліндегі әсірелеу, көркемдеу тәсілінің ішінде прагматикалық функциялардың алатын орны ерекше. Бұл айтайын деген ойға айрықша әр, мәнерлілік береді. Фразеологизмдердің көркем шығармада қолданылуы тіркесіп тұрған сөздерді одан әрі ажарландыра түседі. Ғ.Мүсіреповтің «Ашынған ана» әңгімесінде:

Енді, міне, "жүрегім алып ұшып келеді!" дегенде көзінің қарашығында ойнаған от сәулесі ортада маздап тұрған оттың өзінен де артық жарқырап кетті. Іргеде бұққан балалар қозғала-қозғала әйелдің қасына келіп, тізесіне де асылып, аузына да қарап қалыпты. Манадан бері "балам" деген сөзді әйел осы балалар жайында айтып отырғандай.

Әйел түн бойы өмірінің қараңғы түкпірлерін қазып, көп әңгіме айтты. Өмір өзін сондай сіліккен. Қазір бұл сондай орасан күшті. Енді өмірді өзі сілкуге жарап қалған ана еді...

Жүрегім алып ұшып келеді (жүрегі алып ұшу)- тұрақты тіркес, қатты толқыды деген мағынада қолданылып тұрса *«Өмірінің қараңғы түкпірлерін қазып»-* тұрақты тіркесі, ешкімге айтпаған құпия сырын айту мағынасын беріп тұр.

Көркем шығармадан мысал ретінде алынған үзінділерден әрбір автордың қаламгерлік даралығы, танымдық қабілеті, қоршаған ортасы, өмір сүріп отырған заманы тәрізді факторлар прагматикалық функциялар арқылы ерекше әсермен суреттелген. Шығармадағы көркем мәтінді зерделеуде автордың шеберлігі мен оқырманның қабылдауы арасындағы байланыс жөнінде көптеген зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Көркем шығарма авторы өз туындысын оқырманға бағыттап жазады. Автордың ойы, мақсат-тілегі жүйеленіп оқырманға жеткенше бірнеше сатыдан өтеді.

Мәтіндегі тілдің функционалды прагматикалық аспектілерін талдау барысында төмендегідей тұжырымдар мен қорытынды пікірлер қалыптасты. Функционалды прагматика теориялары герман тіл білімі тәжірибесі негізінде қарастырылып, бізге беймәлім әдістері мен категориялары анықталды. Прагматикалық аспектілердің қызметі көркем мәтін тілін автор-мәтін-оқырман байланысы негізінде қарастырылып, көптеген прагматикалық теориялардың басын ашты. Көркем шығарма мәтініндегі прагматика теориялары мен тілдегі функция терминінің әлеуеті айқындалып, тілдің прагматикалық қызметі тіл теориясының барлық өлшемдерін қамтитын диалектикалық талдауларды қажет ететін сала ретінде айқындалды.

Көркем шығармалардан зерттеу жүргізу үшін мәтіндердің прагматикалық қызметін айқындайтын және прагматикалық әлеуетін күшейтетін әр түрлі тілдік бірліктер мен құралдар пайдаланылатын жиырмаға жуық мәтін үзінділері тандалып, талданды. Автор прагматикасының сезімдік қуаты көркем шығарма мәтініндегі кейіпкерлердің сөзі мен ішкі ойы арқылы және автордың тілдік көркемдеу амалдары мен эмотив сөздері арқылы анықталады. Прагматикалық функциялардың тиімділігі адресаттың сана-сезіміне мақсатты түрде ықпал ету болып табылатындықтан көркем шығарма мәтінінің маңызы артады. Шығарма мәтінінің прагматикалық қызметіне сай келетін өзгерістері көп екендігі байқалады, бұл жердегі басты мақсат – оқырмандарға әсер ету.

Әдебиет – сөз өнері. Мектепте де әдебиет пәні арқылы жас ұрпақтың рухани дүниесі байиды, туған тілін сүюден елін, адамзатты құрметтеуге дейінгі сезімдері тәрбиеленеді. Әдебиет арқылы оқушылар алдында еліміздің тарихы, оның ғасырлар қойнауында қалған сөз сандығы ашылады, солар арқылы халық арманы, қиялы, болашақтан күтер үміті, ақ сенімі көрінеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ж.Балтабаева, «Тіл дамыту: теориясы мен әдістемесі», Алматы-2018жыл.
2. Д. Әлкебаева Қазақ тілінің прагматилистикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008 жыл.
3. Л.Ж.Заурбекова, «Көркем мәтіндегі тілдің функционалды прагматикалық аспектілері», филос. ғыл.доктр. ...дис. (PhD) (филология). Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Алматы, 2022ж.
4. Фразеологиялық сөздік, Алматы, Арыс-2007жыл.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Алматы, Арыс-2007жыл.
6. Қазақша-орысша сөздік, Алматы, «Дайк-пресс», 2008 жыл.
7. З. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. -Москва, 1981.-с356.

Пайдаланған көркем әдебиеттер:

1. Д.Исабеков, «Гауһартас» әңгімелер жинағы, Алматы, Мазмұндама баспасы-2024жыл.
2. Ғ.Мүсірепов, Таңдамалы әңгімелер жинағы, Алматы, 1986 жыл.

Ерсайын Молдасанов ¹, Ағипа Мұхтарова²

ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ¹, педагог-зерттеуші
Ақтөбе жоғары гуманитарлық колледжі²

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ

Аңдатпа: Мақалада М.Жұмабаев тілдік тұлғасының ұлттық мәдени бірліктерінде қазақ қоғамы мен тұрмыс-тіршілігіне қатысты сөздердің мол қоры талданады. М.Жұмабаевтың ақындық мақсаты оның рухани насихатшы позициясынан қазақ қоғамына әсер етуге, қозғау салуға ұмтылысы қарастырылады. Ақын шығармаларындағы ұлттық сипатты «өмір» мен «өлім» ұғымын танытатын жеке авторлық метафоралар мен теңеулер тілдік тұлғаны толықтай тануға мүмкіндік беретін когнитивтік және прагматикалық философиялық, теологиялық біліммен қаруланған ақын, суреткер, көркемсөз шеберінің сөздері сараланады.

Кілт сөздер: ана тілі, ұлт, мен, тұлға, өмір, өлім, жан, ажал инверсия

Аннотация: В статье анализируется богатый лексический запас слов, связанных с казахским обществом и образом жизни, в языковой личности М. Жумабаева. Поэтическая цель М. Жумабаева рассматривается с точки зрения его стремления повлиять на общество, выступая в роли духовного наставника. Национальные особенности, отраженные в авторских метафорах и сравнениях, раскрывающих понятия «жизнь» и «смерть», позволяют глубже понять языковую личность поэта. В произведениях поэта прослеживаются когнитивные и прагматические элементы, основанные на философском и теологическом знании, что подчеркивает его мастерство в художественном слове.

Ключевые слова: родной язык, нация, я, личность, жизнь, смерть, душа, смерть, инверсия

Abstract: The article analyzes the rich vocabulary related to Kazakh society and way of life in the linguistic personality of M. Zhumabayev. His poetic aim is explored through his role as a spiritual advocate striving to influence and awaken society. The poet's individual metaphors and similes expressing the concepts of "life" and "death" reveal the national character embedded in his works. These linguistic elements provide insight into the poet's identity, supported by cognitive and pragmatic aspects grounded in philosophical and theological knowledge, showcasing his mastery of artistic language.

Keywords: mother tongue, nation, self, personality, life, death, soul, fate, inversion

Зерттеушілер тілдік тұлғаның қалыптасуы үш негізгі экстралингвистикалық фактордың – әлеуметтік, ұлттық-мәдени және психологиялық әсерлердің ықпалымен жүзеге асатынын атап көрсетеді. Бұл тұрғыда этнолингвистика ғылымының басты зерттеу нысаны – этностың болмысын жан-жақты бейнелейтін «тіл әлемі» болып табылады.

Аталған қағиданың құрамындағы элементтердің өзара байланысы мен үйлесімін анықтауға бағытталған зерттеулерде «этнолингвистика» ұғымы кейде жеке-жеке бағыттарға бөлініп қарастырылып жатады. Алайда бұл тәсіл этностың тілдік бейнесін толық әрі тұтас күйінде ашып көрсете алмайды. Сондықтан да Б.Уорф бұл ғылым саласын «этнолингвистика мен социологияның түйіскен тұсынан туындаған пән» деп сипаттаса, Ф.де Соссюр «халықтың тілінде оның салт-дәстүрі мен өмір салты көрініс табады» деген тұжырым айтады.

Этностың тіл арқылы әлемді тануы – оның салт-дәстүрі, этнографиясы, мифологиясы сияқты мәдени-рухани құндылықтарымен тығыз байланысты. Осы бағытта жинақталған тілдік деректер негізінде этнос болмысының күрделі құрылымын зерделеуге мүмкіндік туады.

Академик Ә.Қайдар осы негізде этнолингвистикамен сабақтас этнос болмысын екі негізгі бағытқа бөліп қарастырады. Бұл жіктеу этнос дүниетанымын тануда тілдің тек қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар рухани-мәдени символдық жүйе ретінде де қызмет атқаратынын дәлелдейді. Мысалы ғалым мынадай тұжырым береді:

1. Этнос тіліне жалпы қатысы бар /мәселен, мәдениеттану, этнография, этнология, өлкетану, фольклористика, мифология, астрономия, педагогика, дидактика т.б.) ғылымдар.

2. Этнос тілінің тілдік табиғатын айқындауға тікелей қатысты ғылымдар /мәселен, этимология, паремиология, терминология, лексикология, социоллингвистика, этнолингвистика, психоллингвистика т.б. [1,12].

Жеке адам өмір сүретін кез келген жағдай алдымен қоғам реттеп отыратын нормалар мен заңдылықтарға бағынатын әлеуметтік жағдай болып табылады. Бір жағынан тілдік тұлға сол жағдайларға мойынсуға міндетті. Екінші жағынан алғанда өзі сол қоғамның мүшесі болып табылатындықтан, болып жатқан оқиғаларға деген жеке көзқарасын, тұлғалық ұстанымын білдіру үшін саналы түрде жалпы нормаларды бұзуға қабілетті.

М. Жұмабаев әлеуметтік үдерістерді қазақ халқының қоғамдық әрі рухани тәжірибесімен сабақтастыра отырып, өзіндік таным тұрғысынан бағалайды. Оның тілдік тұлғасының қалыптасуында ана тілінің алатын орны ерекше. Ана тілі арқылы адам қарапайым құбылыстардан бастап, ғаламдық заңдылықтарға дейінгі қоршаған ортаны таниды, мәдени ортаға араласып, тілдің әлеуметтік қызметіне қатысу арқылы тұлғалық дамуға бет бұрады.

Ақынның «алтын күннен бағасыз белгі баба тілі» деп ұлт тіліне берген бағасы – оның ұлттық болмыстың өзегін тілмен байланыстыра қарастыратынын дәлелдейді. Ол «Педагогика» атты еңбегінде: *Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт, дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес... Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр*» – деп, тіл мен ұлт арасындағы ажырамас байланысты негіздейді [2,18].

Осыдан туындайтын қорытынды: тіл – ұлттық-мәдени тәжірибені бекітетін, оны қоғамдық және жеке санада сақтайтын негізгі құрал. Бұл тәжірибе адамның тілдік әрекеті арқылы сыртқа шығып, оның танымдық деңгейіне де әсер етеді.

Тілдік тұлғаны анықтауда жекелік фактордың маңызы зор. Жекелік ерекшелік – адамның өзін-өзі тануынан, қоғамдық жүйеде өз орнын айқындауынан бастау алады. Тұлғаның тілді меңгеруі белгілі бір мақсатпен, оның «мен» тұжырымымен және

элеуметтік топпен сәйкестенуімен тығыз байланысты. Бұл тұжырымды М.Жұмабаевтың:

«Не көрсем де Алаш үшін көргенім, Маған атақ – ұлтым үшін өлгенім!» [3,288] – деген жолдарынан анық көруге болады. Ақын жеке тағдырын ұлт мұратымен ұштастыра отырып, ұлттық идеяны биік деңгейде паш етеді. Сондықтан оның шығармашылық тұлғасы – ұлт рухын бойына сіңірген тілдік тұлғаның жарқын үлгісі.

«Тілдік тұлға» ұғымын интеллектуалдық қызметпен байланыстыра зерттеу – оның психологиялық, танымдық және мәдени негіздерін ашуға мүмкіндік береді. Тұлғаның көркем мәтіндегі тілдік әрекеті – оның лексикалық таңдауынан, сөздік қорын ұйымдастырудағы ассоциативтік байланыстардан және дүниетанымымен сабақтас контекстерден байқалады. Адамның өзін және өзгені түсіну қабілеті – оның мәдени-ғаламдық бейнесінің маңызды бір бөлшегі.

Тілдік тұлғаның құрылымын талдау – адамның тілі арқылы көрінетін болмысын, дүниетанымын терең түсінуге жол ашады. Нақтырақ айтқанда, бұл – көркем мәтіндегі сөз таңдау жүйесін, мәтін астарына жасырылған мағыналық қабаттарды ашу арқылы автордың психологиялық және интеллектуалдық келбетін тану жолы.

М. Жұмабаев – тілді жүйелі құрал ретінде қолдана отырып, өзінің дүниетанымын, мақсат-мұратын, рухани бағдарын айқындай алған бірегей тілдік тұлға. Оның шығармашылығын ұлттық идея, тарихи сабақтастық пен құндылықтар жүйесі тұрғысынан қарастыру – тілдік тұлғаның мәнін ашуға негіз бола алады.

Тілімізден танылатын ұлттық бейне халықтың ойлау, таным қызметінде, оның физикалық және вербалдық мінез-құлқында көрініс табатын танымдық-психологиялық шындық. Адам өз ділі арқылы шындық болмысты пайымдап, бағалап қана қоймай, соның негізінде өзін қоршаған дүниенің бейнесін жасақтайды. Бұл үдеріс тек жеке тұлғалық таным шеңберінде ғана емес, белгілі бір қауымға тән тарихи сана, мәдени дәстүр мен ұрпақ сабақтастығының ықпалымен жүзеге асады. Ұлттық діл, тарихи жады және дәстүр жалғастығы арқылы қалыптасқан ғалам бейнесі адам санасында орнығып, тілдік таңбалар жүйесі арқылы көрініс табады. Осыған орай, «Сана – бүкіл этнос пен қоғамның ғасырлар бойы жинақтаған ой еңбегінің жемісі» [1, 19] деген тұжырым негізді.

Демек, санада бекітілген ғалам бейнесі белгілі бір кодталған жүйелер – ұлттық тіл мен көркем сөз өрнегі арқылы заттанып, өміршең сипат алады. Сондықтан тіл арқылы көрініс тапқан ұлттық ділдің қызметін бейнелейтін көркем шығармаларды зерделеу сол ұлттың дүниетанымын, мінез-құлқын, салт-сана мен болмысын терең түсінуге мүмкіндік береді. Ғалам бейнесі – тек әдеби мәтіндерде ғана емес, халықтың өмірге көзқарасын білдіретін мақал-мәтелдерден, қанатты сөздерден, стереотиптік ұғымдардан да айқын аңғарылады.

Осы сипаттар толық көрініс тапқан көркем тіл иесі – М.Жұмабаев. Оның тілдік тұлғасында ұлттық ерекшеліктер айқын аңғарылады. Ақынның сөз қолдану ерекшелігі, теңеулері мен метафоралары арқылы сомдалған тілдік бейнесі арқылы оның ұлттық болмысын тануға болады. Мысалы, «ұршыққа оралған жіптей бас-аяғы жоқ қыстың ұзын кеші еді» [3,293] деген сөйлемде «ұршық» лексемасы тұрмыстық ұғымнан шығып, ұлттық сананың контексіне түскенде жаңа мағына береді. Бұл жерде «ұршық» тек жіп иіретін құрал ретінде емес, уақыттың ұзақтығын білдіретін көркем бейне ретінде қолданылады. Мұндай ұлттық мәдени мазмұнға ие лексемалар арқылы ақын өз ғалам бейнесін жасақтайды.

Тіл – көпдеңгейлі күрделі жүйе. Ол өзінің құрылымдық бірліктері арқылы белгілі бір халықтың дүниетанымын бейнелейді. Осы жүйеде лексика саласы – дүниені танудағы ең бай әрі белсенді қабат. Лексикалық құрамдағы креативті бірліктерді талдау арқылы сол тіл иесінің немесе бүкіл ұлттың ғалам бейнесін пайымдауға болады. Бұл ретте метафора маңызды танымдық құрал ретінде қызмет етеді. Метафора – сөз

мағынасының кеңеюі мен жаңа ұғымдық мазмұнның пайда болуына жол ашатын семантикалық тетік.

Авторлық метафоралар – тілдік тұлғаның интеллектуалдық әрі поэтикалық ерекшелігін көрсететін маңызды көрсеткіш. М.Жұмабаевтың поэтикалық дискурсында қолданылатын авторлық метафоралар ақынның философиялық ойлау жүйесін танытады. Мысалы: «Өмір – бір құрулы машина», «Өмір тоқтау білмейтін, шаршау білмейтін жансыз машина» секілді метафоралар ақынның өмірді механикалық әрі жүйесіз қозғалыс ретінде қабылдайтынын байқатады. Тағы бір мысал: «*Өмір деген – шірік шөп*» – бұл жерде өмірдің құнсыз, мәнсіз өтіп жатқанын көрсету арқылы адамзаттың тәубесіздігін, құндылықтардан алыстауын бейнелейді. Ақынның пайымынша, мұндай адам баласының өмірі – шірік, яғни өзегінен ажыраған, мәнінен айырылған тіршілік. Бұл тұжырым М.Жұмабаевтың рухани құндылықтарды жоғары бағалағанын және ұлттық дүниетанымға терең бойлағанын көрсетеді.

Осылайша, тілдік бейне – адамның болмысты тануы мен қабылдауын бейнелейтін құрал ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана мен дәстүрдің көрінісі. Ғаламның тілдік бейнесі – шынайы болмыс пен адам танымының арасындағы дәнекер. Тілдің семантикалық қабаттары арқылы бұл бейне жүйеленіп, көркем шығармаларда немесе ауызекі тіл үлгілерінде заттанады. Әр халықтың тілдік бейнесіндегі айырмашылық – болмысты қабылдау ерекшелігінде жатыр. Бұл – ұлттық діл, салт-дәстүр, ассоциациялар мен ұқсатулардың алуан түрлілігінің көрінісі.

Сондықтан М.Жұмабаев сынды тұлғалардың тілдік әлемін зерттеу арқылы біз тек бір ақынның поэтикалық болмысын ғана емес, бүкіл бір ұлттың мәдени-рухани кеңістігін де терең түсіне аламыз.

Ғаламның ұлттық бейнесі туралы айтылған зерттеушілердің ой-пікірлері мынадай тұжырым жасауға негіз болады: ғаламның ұлттық бейнесі – халықтың ойлау, таным жүйесінде, оның физикалық және вербалды мінез-құлқында көрініс табатын танымдық әрі психологиялық шындық. Белгілі бір этностың мүшелері өз ділі арқылы шындық болмысты қабылдап, бағалап, сол арқылы өздерінің ғалам туралы түсініктерін қалыптастырады. Бұл ғалам бейнесі ұлттық діл, тарихи жад, дәстүр мен ұрпақ сабақтастығы арқылы ұрпақ санасында жалғасып, өмір сүреді. Өйткені «сана – бүкіл этнос пен қоғамның ғасырлар бойы жинаған ой еңбегінің жемісі» [1, 19]. Осылайша санада орныққан ғалам бейнесі тіл мен көркем шығармашылық сияқты таңбалар жүйесі арқылы материалданады. Сондықтан ұлттық ділдің қызметі нәтижесінде дүниеге келетін көркем шығармаларды зерттеу сол халықтың дүниетанымын терең ұғынуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ұлттық мінез, өмір сүру тәсілі туралы біркелкі түсініктер мен стереотиптер, мақал-мәтелдер, қанатты сөздер де осы ғалам бейнесінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Мағжан Жұмабаев шығармашылығында көркемдік жүйенің негізгі тұғырларының бірі – «жан» концептісі. Бұл концепт оның тілдік санасындағы семантикалық, психологиялық, эмоционалдық және эстетикалық өлшемдермен тығыз байланысты. Мағжан тілінде «жан» – бір жағынан көзге көрінбейтін, белгілі пішінге келмеген рухани мән, екінші жағынан «адам» мағынасында қолданылады. Бірінші мағынасы – жанның тіршілік иесі ретінде өзіндік физиологиялық ерекшеліктері бар тірі мәнге балануы. М.Жұмабаев дүниетанымында жан – қанатты, шексіз, сұңқарға тең рух. Бұл түсінік «Жанның қанатын қырқатын, жүректің отын сөндіретін – кәрілік» секілді тіркестер арқылы көрініс табады. Жан адамның өзіндей әрекет ететін тіршілік иесі ретінде суреттеледі, яғни антропоморфты сипатқа ие болады: «Жаным өлік еді, жанға жан кірді...». Сонымен қатар жан адамның ішкі рухани күйін бейнелеуде де маңызды қызмет атқарады: «Көрсек көр, ақын жаны күңіренбей ме?!».

Мағжан поэзиясында жан – сезімді ғана білдіретін емес, сол сезімді бастан кешіретін, жанды субъект роліндегі тірі мән. Махаббат, қайғы, үміт, күйзеліс секілді эмоциялық күйлер жан арқылы бейнеленеді: «Бүгін жаным тым аңсады от құшақ...».

Жан кейде ішкі ағза, кейде рухани қозғаушы күш ретінде сипатталады: «Жан жыласа, жыламай қала ма көз?!». Ақын тілінде жанның сапалық ерекшеліктері де көрсетіледі: «Көркің хор, періште еді-ау сенің жаның...». Жанның зат секілді бейнеленуі, оның ұрлануы немесе жоғалуы секілді көріністер де бар: «Жанды жуып, жүрегімді жаңалап...».

Діни-философиялық мәтіндерде жан – Құдай берген мәңгілік рух. М.Жұмабаев шығармашылығында жанның мәңгілікке бет бұруы «Келші өлім тезірек, жан ұшудан тоқтады» тәрізді жолдармен сипатталады. Жан мекені – кеуде, жүрек, халқының тағдыры. Жүрек бейнесі ақын үшін жанның символы, тіршілік көзі ретінде жырланады. Жүрек – махаббатқа апарар жол, жүрек өлсе – жан да өледі.

Мағжан шығармашылығында жүрек – жанның оты мен жалын көзі. Ақын «Жүрегімді, жанымды... жалынменен жуғанмын» деп, отты жан тазарту құралы ретінде суреттейді. Жан мен тән қатынасы да терең пайымдалады: жан мен дене – біртұтас жүйе, бірақ болмыс пен мәнге қатысты қарама-қарсы ұғымдар. Ақын: «Адамға адам деген атты жан береді» – деп, тәрбие де жанмен байланысты деп біледі.

Жан лексемасы «адам» ұғымын да алмастырады: «Білген жан – көсем!», «Батыр, хандар – асқан жандар...». Бұл окказионалдық тіркестер жан арқылы адамның болмысын ашуға бағытталады. Сонымен қатар ақын тіліне тән ерекшелік – жанның поэтикалық түсіндірмесі: «Жан – жұмбақ», «Жан – өлең», «Жан – теңізден терең».

Мағжан поэзиясында жан – сезінетін, толғанатын, танитын субстанция. Автордың ішкі әлемі, танымдық жүйесі осы «жан» концептісі арқылы көркем бейнеге айналады.

Өлім концептісі ақын танымында кең мағынада көрініс табады. Оның өзегін өлімнің дәстүрлі мағынасы – тіршіліктің тоқтауы құрайды. Биологиялық модельде өлімнің табиғи және мезгілсіз түрлері бейнеленеді. Мысалы, қан ағып кету, тәннің шіруі, тозуы – өлімнің көріністері: «Қайырымсыз қара салқын жерді құшып...», «Құртқа жем, шіріп, сасық болмақ үшін».

Өлім – ақын поэтикасында философиялық ұғым. Ол: «Мен өлмеймін, менікі де өлмейді» – деп, рухани мұраның мәңгілігін алға тартады. «Өлім – өмірдің соңғы сатысы ғана емес, мәңгілік мекенге көшу» деген ұғым қалыптастырылады. Мысалы, «Келші өлім тезірек...» жолдарында өлім – тыныштықтың бейнесі ретінде беріледі.

Ақын өлімді әртүрлі бейнеде береді: ажал кейде әйел бейнесінде, кейде мейірімді ана, кейде қорқынышты құбыжық ретінде сипатталады. Эпитеттер арқылы: «комағай қорқау ажал», «өлімнің жансыз көзі» секілді көріністермен ерекшеленеді. Өлім концептісі метафоралық тұрғыда да беріледі: «Жер – көр», «өлім – қойын», «үнсіз өлік – шөл».

Өлімнің бағалау аймағы да сан түрлі: қорқынышты, тыныштық, азап, шындық, әділет, сұлулық секілді ұғымдармен байланысты. Өлім мен өмір – ақын поэтикасында өзара тығыз байланысты қарама-қарсылық. «Өмірдің өлшемі – өлім» деген когнитивтік модель Мағжан танымының басты өзегі болып табылады.

Қорыта келгенде, М.Жұмабаевтың тілдік тұлғасын анықтау – оның тек поэзиясын емес, ғылыми еңбектерін, публицистикасын да қамтитын кешенді тілдік әлеуетін саралауды қажет етеді. Ақын тілінің терең философиялық, психологиялық, мәдени астарларын когнитивтік және прагматикалық деңгейде зерттеу арқылы біз оның ұлттық, рухани, мәдени тілдік тұлғасын толық тануға мүмкіндік аламыз. Ол – ақын, педагог, ғалым, журналист ретінде біртұтас ұлттық тілдік тұлға.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә. Ғылымдағы ғұмыр III том Алматы «Сардар» баспа үйі 2014 жыл -508
2. Жұмабаев М Педагогика Нұр-Сұлтан « Сенімен болашақ» РҚБ 2022 -160
3. Жұмабаев М. Шығармалары. А., Жазушы 1989. -440.

Айгүл Сатбекова ¹

**педагогика ғылымдарының докторы,*

профессор, ҚазҰҚПУ, Алматые-mail: satbekova@mail.ru

С.С. Жанибекова ²*педагогика ғылымдарының кандидаты,*
«Болашақ» университетінің профессоры, Қызылорда қ.

Г.Е. Кулманова ³

Алматы облысы, Қарасай ауданы

«Береке орта мектебі» КММ «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнінің мұғалімі

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЖОБАЛАЙ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ САПАЛЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ

Аңдатпа: Жоғары мектептің қазақстандық білім беру жүйесіндегі қазіргі рөліне сай өзінің кәсіби қызметінде оқытушылық-профессорлық құрамның барлығы да ЖОО дидактикасы туралы, ЖОО психологиялық-педагогикалық заңдылықтары мен оларды оқу үрдісінде қалай қолдану туралы белгілі бір білім жиынтығына ие болуы тиіс екені белгілі.

Қазақ тілін жобалау технологиясы арқылы оқытудың дидактикалық негіздерін қарастырғанда негізгі ұстанатын бағыт – аталған мәселені тиімділікпен шешудің дидактикалық заңдылықтарын, дидактикалық категорияларын, жағдайы мен даму тенденцияларын анықтау. Сондықтан жобалай оқыту технологиясы жоғары мектепте қазақ тілін оқыту үдерісіне кең енгізіліп, мемлекеттік тілдің қанат жая дамуына өзіндік үлесін қосуы оның дидактикалық негіздерінің терең және нық болуына көптен-көп байланысты.

Түйін сөздер: қазақ тілі, жобалай оқыту технологиясы, жоғары мектеп, тұлға, таным, дидактикалық ұстанымдар

Аннотация: В соответствии с современной ролью высшей школы в казахстанской системе образования, каждый преподавательский состав вуза должен обладать определённым объёмом знаний о дидактике высшей школы, психолого-педагогических закономерностях и их применении в учебном процессе. При рассмотрении дидактических основ преподавания казахского языка с использованием проектной технологии основное направление заключается в выявлении дидактических закономерностей, категорий, условий и тенденций развития, способствующих эффективному решению данной проблемы. Поэтому внедрение технологии проектного обучения в процесс преподавания казахского языка в высшей школе и её вклад в развитие государственного языка во многом зависит от прочных и глубоко проработанных дидактических основ.

Ключевые слова: казахский язык, технология проектного обучения, высшая школа, личность, познание, дидактические принципы

Abstract: In line with the current role of higher education within Kazakhstan's educational system, all university teaching staff must possess a certain level of knowledge about higher education didactics, psychological and pedagogical principles, and their application in the teaching process. When exploring the didactic foundations of teaching the Kazakh language through project-based technology, the primary focus is on identifying the didactic principles, categories, conditions, and developmental trends necessary for effectively addressing this issue. Therefore, the integration of project-based learning into the higher education process of teaching Kazakh plays a crucial role in promoting the development of the state language, which largely depends on the strength and depth of its didactic foundations.

Keywords: Kazakh language, project-based learning technology, higher education, personality, cognition, didactic principles

Қазақ тілін оқыту әдістемесінің дидактикалық негіздерінің бастау көзі Ы.Алтынсарин [1], А.Байтұрсынұлы [2] еңбектерінен басталады. А.Байтұрсынұлының: «Іске жаттығу,

төселу үшін сол істің қайта-қайта істелуі ғана шарт. Жазу да, оқу да бір істеліп қана қойылатын іс емес, мектепте күнде керек болып, күнде істеліп отыратын іс... Енді үйрету табиғи жөнімен жүріп, үйрену әдісінің жолымен жүріп отыруы керек... Үйрету жолы - әлгі айтылған үйренушіге сүйеніш арба, сүйеніш шана беріп үйрету жолы» [2], - деген пікірінде дидактикалық үдерісте оқытушы мен оқушының арасындағы байланыстың табиғаты сөз етіледі, яғни тілді үйрету үйренушінің мүмкіндігі мен қабілетіне қарай бейімделе жүргізілуі керектігі ғылыми негізделеді. Сол себепті соңғы жылдары мемлекеттік тілді меңгерту дәстүрлі жүйедегідей жаппай жүргізілмей, білім алушылардың тілді білуіне қарай, деңгейлік оқытуға қарай бұрылуы – соның айғағы. Деңгейлік оқу – білімді студенттің қорында бар білімі мен біліктерін ескере отырып, оны ары қарай дамытудың жолдарын саралау. Міне, қазақ тілін өзгетілді дәрісханаларда оқытудың дидактикалық мәселелері де осы жерден бастау алады.

Ян Амос Коменскийдің «Ұлы дидактикасынан» [3] бастап арнайы теориялық сала болып қалыптаса бастаған педагогиканың, оның ішінде дидактиканың уақыт озған сайын тереңдеп, иірімделе түсуі, танылуы тиіс проблемалардың пайда болып, бұрыннан танылды деп саналатын дәстүрлі мәселелерге жаңа көзқарас тұрғысынан қарау барысында жаңа тұжырымдар жасау сияқты міндеттер күннен-күнге айқындалып келеді. Ғалымның дидактикалық негіздемесінің үзілмей, әр сатыға басшылық ете алу себебі оның жалпыға білім беру идеясында жатыр. Оның кластық-сабақ жүйені енгізуі дидактиканың дамуында үлкен серпін болғаны анық. Сонымен қатар, Я.А.Коменский дидактиканың қазіргі күнге дейін маңызды болып табылатын ұстанымдарын анықтап, оларды жүйелеген. Олар қазір классикалық ұстанымдар жүйесі ретінде танылып, бүкіл білім беру үдерісінің іргетасы болып саналады. Олардың құрамында:

- Білім алудағы саналылық ұстанымы
- Білім берудің көрнекілік ұстанымы
- Біртіндеп білім көлемін ұлғайту ұстанымы
- Білім беруде бірізділік тәртіпті сақтау ұстанымы
- Білім берудегі нақтылық ұстанымы
- Білім беруде білім алушының даму (жас және психологиялық, физиологиялық)

мүмкіншіліктерін ескеру ұстанымы.

Ян Амос Коменскийден соңғы ізденістердің кең қанат жая дамуының арқасында дидактика қазіргі күнде іштей дифференциацияланып, зерттеу нысандарының аясы да тереңдей түскені белгілі.

Ғалым Қ.Қ.Жұбанұлы қазақ тілін оқыту үдерісін дұрыс жолға қою үшін қажетті мәселелерді дидактикалық тұрғыдан былай шешуді ұсынады: «Оқыту мәселелері еш уақытта кесек күйінше ірілеп алмай, әр бөлімнің жеке сабақтарының бір-бір бөлігі алынады. Сабақтың сол бөлігінің мазмұны, желісі анықталып, программа мен оқу құралынан және басқа оқу кітаптарын қалай пайдаланатыны, көрнекті аспаптардан қай қайсыларын көрсетіп оқылатыны шешіледі. Онан соң балаларға жаттығу мысалдарының түрі, жүйесі, балалардың өз беттерімен жұмыс істеуі қалай қойылатыны шешіледі», - дейді [4]. Бұл пікір пәнді оқытудың әрбір қырының маңызды әрі көкейкесті екенін осылай түйіндеп тұр. Сондықтан кез келген тақырыпты меңгерту әрі қарапайым, әрі мәнді сипатқа ие болуы керектігі түйінделген. Олай болса, жобалай оқыту технологиясының қазақ тілін үйретудегі маңызы оның қандай ұстанымдарды басшылыққа алатынын пайымдаудан бастау алуы заңды. Сондықтан, алдымен, қазақ тілін жобалау технологиясы арқылы оқыту жүйесінің дидактикалық ұстанымдары туралы арнайы тоқталу қажет. Қазақ тілін сапалы оқып-меңгеруі үдерісін жобалай оқыту технологиясы арқылы ұйымдастырудың дінгегін құрайтын заңдылықтар – дидактикалық қағидалар.

Дидактикалық заңдылықтардың өзі жүйелілікпен танылып, ұйымдастырылып, іс жүзінде асыруда да *жүйелілік ұстанымы* басшылыққа алынса ғана оқу-тыңдау, сөйлеу, жазу дағдыларының қажетті талаптарға сай қалыптастырылуы мүмкін болады.

Тіл үйренушінің қазақ тілін оқып меңгеруіндегі дәстүрлі педагогикада оқытушының белсенді іс-әрекеті алға қойылатын болса, жобалай оқыту технологиясы арқылы оқытуда тіл үйренушінің қазақ тілін оқып-білу іс-әрекетіне өте көп көңіл бөлінеді.

Тіл үйренушінің тек репродуктивтік әдістерді үйреніп, сол арқылы оқытушы іс-әрекетінің «көшірмесі» болудан аса алмауының себебі сабақта студенттердің ойлау, сөйлеу, сезім, саналылықпен қабылдау, өзіндік тұжырымға келу секілді білік-дағдыларының жүйесіз қалыптастырылу салдарынан екені даусыз. Теория мен практиканың орынсыз қарама-қайшылығы, яғни грамматикалық білім мазмұнының оның практикада қандай қажеттіліктерін қамтамасыз етуіне сәйкестенбей берілетіні де осы жүйелілік ұстанымының ескерілмейтінін көрсетеді.

Қазақ тілін сапалы оқып-меңгеруі үдерісін жобалай оқыту технологиясы арқылы ұйымдастыру үшін осы мақсатқа лайықталған *әдістеме жүйесінің* кешенділігі ұстанымы маңызды орын алады. Тіл үйренушінің қазақ тілінің теориясынан білім минимумын меңгеруі, практикада, әсіресе, өз бетімен ғылыми ізденістер жүргізуде орындайтын жұмыстары кешенділікпен бір жүйеге орталықтандырылса ғана студенттің жеке тұлға дәрежесіне көтерілу мүмкіндігі артады, осы жүйе арқылы оның болашақ маман ретіндегі іс-әрекеттерінің қалай, қандай жолмен қалыптаса бастағанын айқындауға болады. Ал жобалай оқыту технологиясы осы кешенді жұмысты ұйымдастырудың ең тиімді жолы болып саналады. Өйткені бұл технология білімді өздігінен игеру жолының нақты кезеңдерге бөліне жүргізілетін жүйесін құрайды. Ондағы тақырыпты анықтаудан соңғы тұсаукесерге дейінгі аралықтағы әр кезең өздік жұмыстарға қойылатын талаптарға орай апта сайын талданып, бекітіліп, жүйеленіп отырады.

Қазақ тілін сапалы оқып-меңгеруі үдерісін жобалай оқыту технологиясы арқылы ұйымдастыратын әдістемелік жүйеде қазақ тілінен сапалы білім берудің түпкі мәні студентке қазақ тілі бірліктерімен (дыбыс, буын, сөз, сөз тіркесі, сөйлем, мәтін) тікелей жұмыс жасаумен шектелуге немесе студенттің өз бетімен білім алу мәселелерін өз бетімен ғана шешуі сияқты біржақтылыққа орын берілмейді. Бұл жерде *саналылық ұстанымы* берік орын алады, яғни студент пен оқытушының біріккен оқу-танымдық іс-әрекетінің үйлесімділігі қажет болады. Жоба дайындаудың басты мәні, түпкі мақсаты – студенттің саналы білім алуы. Өйткені студент оған енетін әрекеттің барлығын оймен бағамдап, жоспарлап, саналы түрде жүзеге асырады.

Тіл үйренушінің қазақ тілін сапалы оқып-меңгеруі үдерісін жобалай оқыту технологиясы арқылы ұйымдастыруда студенттерге ұсынылатын білім мазмұны маңызды орын алатыны белгілі. Білім мазмұнын анықтауда оқу курстарын ұйымдастыруға тірек етіп алынатын оқу жоспарлары, оқу бағдарламаларының мәні зор. Сондықтан білім беру басталғаннан бергі педагогика тарихында пайда болған білім мазмұны туралы пікірлер қазіргі кездегі ерекшеліктердің аясына тоғыса келе, *білімнің жан-жақтылығы мен толықтығы ұстанымына жүгінуді қажет* деп санайды. Жан-жақтылық бір мәселені әр қырынан тану, білу, орындау арқылы жүргізілсе, онда бұл жерде де жобалай оқыту технологиясының өзіндік артықшылықтары бар. Жобалай оқыту студенттің интеллектуалдық жағынан да, психологиялық жағынан да, әлеуметтік-мәдени дағдыларын дамыту жағынан да саналы әрекет етуге мүдделі етеді. Жоба – студенттің проблеманы өздігінен жол тауып шешуін талап етеді, яғни ол бар ақыл-ойын соны шешуге жұмсайды. Ақылмен өлшеп білген мәселесін көпшіліктің алдында өз деңгейінде қорғау үшін ол іштей психологиялық дайындықтар жасайды. Өзгелердің жағымды қатынасын тудыруға қажетті түрлі амал-тәсілдерді ойластырады. Соңында ол дұрыс жоба жасау үшін сөйлесім әрекетінің компоненттерін толық қамти отырып дайындаған тұсаукесерін шеберлікпен жеткізуге ұмтылады. Міне, мұның бәрі студенттің білімінің жан-жақтылығын қажет етеді.

Жобалай оқыту технологиясы арқылы мемлекеттік тілді меңгерудің арнайы ұстанымдары ретінде:

- проблеманы қою және уәждеме тудыру (іздену белсенділігі) ұстанымы;

- грамматиканы танымдық тұрғыда (алгоритмдер, кестелер, диаграммалар арқылы) меңгерту ұстанымы;
- қайталау (түрлі жаттығу – тапсырмалар арқылы қайталау) ұстанымы;
- субъектінің өз әрекетін жоспарлау (ойын түрлерінде тапсырманы орындау) ұстанымы;
- интеграциялау (басқа пәндер бойынша алған білімін пайдаланып, өз бетінше жаңа білім жинақтау) ұстанымы белгіленді.

Осы айтылғандарға сабақтастыра отырып, зерттеу нысанына алынған өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілін меңгерту үдерісінде Қ.Қадашева айқындаған *когнитивті, аффективті және лингвистикалық ұстанымдар жүйесі* де басшылыққа алынды. Осыған орай мынадай қағидалар айқындалады:

- когнитивтік ұстаным
- контекске үйрету
- қошеметтеу
- стратегиялық қуаттылық
- ішкі сезімдерге байланысты ұстаным
- тілдік «мен» ұстанымы
- өзіне-өзі сенімділік ұстанымы
- мәдениет пен тілді байланыстырып оқыту ұстанымы
- тіл аралығы ұстанымы
- коммуникативтік құзырет.

Қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы арқылы сапалы оқыту жүйесінің дидактикалық ұстанымдарын жүйелей келе, мынадай түрде модельдеп, әрбір танылған ұстанымның осы технологияны қолдана оқыту үдерісінде қандай мақсат көзделуі тиістілігі анықталды (1-кесте).

1-кесте – Қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы арқылы меңгертудің дидактикалық ұстанымдары

Қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы арқылы сапалы меңгертудің дидактикалық ұстанымдары	Дидактикалық ұстанымдардың жобалай оқыту технологиясы арқылы тілді меңгерту үдерісіндегі маңызы
1	2
Ғылымилық ұстаным	Қазақ тілінен берілетін оқу материалына сай жоба тақырыптарының қазіргі заманғы ғылым дамуының деңгейіне сәйкес іріктелінуі; ғылыми таным заңдылықтарын тіл үйренушінің өз бетімен ізденуі нәтижесінде толыққанды игеруі.
Лингвистикалық ұстаным	Тіл үйренушінің тілдік «менінің» қалыптасуы, мәдениет пен тілді тығыз байланыста танып-білуі, қазақ және орыс тілдеріндегі тіл аралық байланыстарды танып-білуі, тұсаукесер дайындау нәтижесінде студенттің коммуникативтік құзыреті қалыптасуы
Жүйелілік ұстаным	Қазақ тілінің жүйелілік құрылымын танып-білуі, тілдің ішкі құраушы бірліктерінің өзара функционалдық қатынаста болатынын дәлелдеуі, тіл жүйесі арқылы дүниедегі басқа жүйелерді тану әдістерін игеруі, оқу материалдарының сабақтастықпен меңгерілуі, соңында әрекеттер жүйесінің жоба дайындауға бағындырылуы

1	2
Білім көлемін біртіндеп ұлғайту ұстанымы	Қазақ тілінің фонетикалық, лексика-грамматикалық заңдылықтарын минимум түрінде меңгере отырып, өз бетімен іздену арқылы тіл теориясының нақты практикадағы қолданысын анық тани білуі, нақты деректерді іздестіруден басталған студент әрекетінің түпкі нәтижеде біртұтас жобаға ұласуы
Пәнаралық байланысты тұрақты сақтау ұстанымы	Жоба әзірлеуде жақын пәндердің (тіл, философия, логика, әдебиет, тарих, мәдениеттану, психология т.б.) теориялары мен заңдарын, ұғымдарын келісімділікпен, жүйелі, сабақтастыра танып-білуі
Бірізділік тәртіпті сақтау ұстанымы	Қазақ тілі бойынша студенттің ізденуге берілген тақырыптарды, тақырыптық топтамалардың мазмұндық-логикалық байланыстарын өз бетімен тани білуі, соның негізінде таным процесінде біртұтастық көзқарастарға келе алуы, нәтижесінде репродуктивтік білімнен шығармашылыққа дейінгі аралықтағы жұмыстардың бір мақсатқа жұмылдырылуы
Нақтылық ұстанымы	Тіл үйренушіге зерттеу-ізденім тақырыптарын ұсынуда тақырыптың көлемі мен қиындығы және өмірдегі орнын оқытушының алдын ала біліп, дидактикалық талаптардан ауытқымауы, жоба дайындау үдерісіндегі әр кезеңнің өз талабына лайық нақты қадамдар жасап отыруы
Саналылық ұстанымы	СӨЖ/СОӨЖ тапсырмаларын, жоба жұмыстарын орындау үшін тіл үйренушінің өз бетімен зерттеу-ізденім жұмыстарын жүргізуі мен белгілі бір теориялық және практикалық нәтижелерге қол жеткізуде ішкі оң мотивациясының болуы және тақырыптың өмірде маңыздылығына әрдайым ден қойып отыруы
Көрнекілік ұстанымы	Тіл үйренуші жобалай оқыту технологиясын қолдана отырып, ізденім тақырыбындағы мәселелердің шешімдерін модельдеу түрінде, идеализациялау арқылы, ойтолғаулар түрінде көрнекілей білуі
Теория мен практиканың өмірмен тығыз байланысы ұстанымы	Тіл үйренушінің жоба жұмысын орындауда жеке басы қабілеті, қызығушылығы, игеріп жатқан кәсібіне деген ықылас ерекшеліктерін ескеру
Аффективтік ұстаным	Тіл үйренушінің жобалау жұмысын жүргізудегі стратегиялық қуаттылығы мен ішкі сезімдері байлығы мен басқара алуы; зерттеу жұмысын жүргізуі мен нәтижелерін тұжырымдау барысындағы студенттің өзіне өзі сенімділік танытуы
Когнитивтік ұстаным	Жоба жұмысын жүргізу барысын тіл үйренушінің танымдық (когнитивтік) үдерістегі қабылдау, ойлау, сөйлеу, есінде сақтау ерекшеліктерін дамытуға бағдарлау; тіл үйренушінің қазақша мәнді де мәнерлі сөйлеуі оның өз бетінше ізденім жұмыстарын жүргізу барысындағы ойлау үдерісінің нәтижесі екендігін назарда әрдайым тұту, тіл үйренушіні ізденім барысындағы, шығармашылық жеңіске жету жолындағы өз бетімен зерттеу әдістерін, сенімін, адалдығы мен оқытушыға, жолдастарына деген ілтипатын, ізденім барысында кездесетін басқа адамдармен қарым-қатынастарын қошеметтеу

1	2
Студенттің болмысы туралы білімдердің жан-жақтылығы мен толыққандылығы ұстанымы	Тіл үйренушінің қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы арқылы меңгеруі барысында танылатын өзінің болашақ мамандығына, жеке басына деген көзқарасының өзгеретініне, өз бетімен білім іздеу әдісінің өмірлік әдіс екеніне көзін жеткізу
Білім беруде студенттің даму (жас және психологиялық, физиологиялық) мүмкіншіліктерін ескеру ұстанымы	Студенттің әрбір жобалау жұмысын орындауының нәтижесінде жас жағынан да, психологиялық жағынан да дамуына назар салу, физиологиялық жетілуі ерекшеліктерінің ізденім жұмысын орындауға тигізетін әсерін ескеру
Әдістеме жүйесінің кешенділігі ұстанымы	Тіл үйренушінің қазақ тілінің теориясынан бастап білім минимумын меңгеруі, практикада, әсіресе, өз бетімен ғылыми ізденістер жүргізуде орындайтын жоба жұмыстарын кешенділікпен бір жүйеге орталықтандыру

Бұл мәселелердің жаңа заман тұрғысынан сарапталуы дидактикалық мәселелердің уақытпен бірге үнемі жетіліп, дамып отыратынын танытады.

Дидактиканың басты мәселесі – Тіл үйренушіні нендей нәрселерге үйрету керек? Нені білгізу керек? деген мәселелерге жауап іздеуі. Яғни жоғарыда аталған ұстанымдарды оқу үдерісінде орайлы іске асыруға мүмкіндік беретін оқу құралдарының, материалдарының мазмұнын анықтау болып табылады.

Қазақ тілінен тіл үйренушіге берілетін білім мазмұны дегеніміз – студенттің қазақ тілін жетік меңгерген, сөйлеу және жазу сауаттылығы грамматикалық норма негізінде қалыптасқан, лексикалық қоры жиі кездесетін тұрмыстық және кәсіби қалыпты сөйлеу жағдаяттарына сәйкес дамытылған дара тұлға дәрежесіне жетуге тірек болатын ғылыми негіз. Ол арнайы нормативтік құжаттарда белгіленеді.

Дидактикада «әдіс» және «амал», «тәсіл» деген ұғымдар белгілі. Ғалымдар Ф.Оразбаева мен Қ.Қадашева осы ұғымдарды айырып танып қана қоймайды, жаттығулар мен тапсырмалар жүйесінде студенттердің орындайтын амал-тәсіл жолдарын да айқын береді. Ф.Оразбаева осы ұғымдардың аражігін айқындап, әрқайсысының орны мен рөлін ғылыми негіздеп берсе [5], Қ.Қадашева ғылыми монографиясында 22 амал-тәсілдің түрін көрсетіп, студенттің қазақ тілін сапалы меңгеруіне қажетті әдістерді былайша топтастырады:

- үйретудегі мотивацияны тудыру әдістері;
- кешенді түрде оқу-танымдық әрекетін ұйымдастыру әдісі;
- үйретудің тиімділігін арттыратын бақылау әдісі [6].

Негізінде, әдістердің қолданылуы жаңа әдістердің жасалуын емес, олардың өзара түрлі позицияларда орын ауыстыра келуімен байланысты түрлі нәтижеге жетуге болатынын Н.Құрманова да атап көрсетеді. Әдістердің комбинаторлық қолданысы деп атай отырып, Н.Құрманова «олардың барлығы, жинақтала келе, теориялық таным әдістері деп аталады», - дейді. Оның қатарына:

- анализ;
- синтез;
- индукция;
- дедукция;
- эксперимент;
- модельдеу;
- бақылау;
- салыстыру;
- жіктеу;

- практикалық;
- сауалнама жүргізу;
- тестілеу әдістерін жатқызады [7].

Зерттеу барысында осылардың қатарына мынадай әдістерді іріктеп қосып, соның негізінде қазақ тілін сапалы оқып-меңгеруі үдерісін жобалау технологиясы арқылы ұйымдастыруға оң ықпал еткен әдістер жүйесін саралауға ұмтылыс жасадық. Атап айтқанда:

- қазақ тілін сапалы меңгеру ұстанымы негізіндегі әдістер;
- жазба сауаттылықты қалыптастыру әдістері;
- студенттердің ғылыми ізденістерін ұйымдастырудағы тарихи проблемалық әдіс;
- әдістерді кешенді қолдану ұстанымы негізіндегі әдістер комбинациясы;
- компьютерді ішінара қолдану әдісі;
- жеңіске жету жағдаятын қолдану әдісі;
- эвристикалық әдіс [8].

Жобалай оқыту технологиясын қолдана отырып қазақ тілін сапалы меңгерту жолының арнаулы әдістері бойынша ұйымдастырылған жұмыс кезеңдері деп мыналарды атап көрсетуге болады:

- студенттің алға қойылған зерттеу жұмысынан туындайтын проблеманы дұрыс айқындауы;
- проблеманы шешуде аса маңызды болатын болжам қоюы;
- зерттеу әдістерін талқылауы;
- зерттеу жүргізу логикасын тануы;
- нәтижелерді көрнекілеуі;
- алынған мәліметтерді талдауы;
- қорытынды жасауы;
- түзетулер жасауы;
- тұжырымдар жасауы;
- «ойға шабуыл», «дөңгелек үстел» өткізуі;
- нәтижелер бойынша статистикалық есептер жасауы;
- түпкі нәтижені толығымен тексеріп, ортаға салуы.

Бір жағынан қарағанда, осы көрсетілген алгоритмдер іс-әрекет жүйесіне сай келеді де, осы жүйемен жүрудің өзі студенттердің осы әдістерді меңгеру нәтижесін танытады.

Дидактиканың ендігі бір басты мәселесі – қалай оқытамыз? деген сауалдың жауабын іздестіру. Бұл орайда айтып кететін бір мәселе - жобалай оқыту технологиясының табиғаты жаңа бола тұра дәстүрлі әдістер жүйесіндегі барлық әдістердің үйлесімді әрекет етуін мүмкін етеді және соларды негізге алады.

Енді зерттеу тақырыбына орай басшылыққа алынған әдістердің құрамына талдау жасалық. Жобалай оқыту технологиясы арқылы тілді меңгертуде:

- түсіндірмелі-иллюстрациялық әдістер;
- программаланған жүйеде қолданылатын әдістер;
- эвристикалық әдістер;
- проблемалық әдістер;
- модельдеу әдістері басымдылыққа ие болды.

Жобалай оқыту технологиясы тілді оқыту үдерісінде тіл үйренуші мен оқытушының өзара бірлесе атқаратын жұмыстарының нәтижесінде белгілі бір межеге мақсатты түрде жетеді. Осы үдерісте оның тірек ететін нәрсесі қазақ тілінен жинақталған қор болады. Сол қорды пайдалана алу мүмкіндіктері студенттің соңғы нәтижеге жету деңгейін өлшеуге тірек етіп алынады. Осы жердегі «субъект-субъектілік» қатынас білім сапасын арттырудың жолы болып танылады. Ынтымақтастық педагогикасының қағидалары басшылыққа алынып, екі жақтың да көздеген межеге жетуіне кепіл болады.

Қазақ тілін гуманитарлық бөлімде оқытудың тиімді нәтижеге жетуі негізінен оқытушы мен студенттің өзара қарым-қатынасымен тығыз байланысты. Оның үстіне қазақ тілін оқытудың басты әдісі ретінде жобалай оқыту технологиясы қолданылатын болса, онда бұл жерде оқытушы мен студенттің қарым-қатынасындағы түрлі байланыстар, қатынастар мен эмоционалдық сезімдері айқын байқалып, оның жағымды қырдан танылуына екі жақтан да ықылас болуы және бақыланып отырылуы аса маңызды шарт болмақ.

Дәстүрлі оқыту жүйесінде оқытушы мен студенттің қарым-қатынасы «оқытушы – әрдайым талап етуші», ал «студент – әрдайым бағынышты, талапты орындаушы» моделінде келетін болса, жобалай оқыту технологиясы жүйесінде оқытушы мен студент көбінесе серіктестік қатынаста бірігетіндей болып ұйымдастырылады.

Әрине, мұндай жағдайда оқытушы мен студенттің арасындағы педагогикалық қарым-қатынас та дәстүрдегіден өзгеше болады. Сондықтан жаңа оқыту жүйесін қолданудың оқытушы мен студентке тигізетін педагогикалық қана емес, психологиялық мәселелері бар екені анықталды.

Жобалай оқыту технологиясы тұрақты түрде студенттің өз бетімен жұмыс жасау дағдыларын нық қалыптастыруға бағытталады. Оның өз бетімен жұмыс жасау барысы индивидуалды түрде де, жұптық немесе топтық жұмыс түрінде де орындалады.

Белгілі бір мерзім шегін алдын ала белгілеп алған соң, сол уақыт ішінде бір тақырып бойынша орындалатын студенттің ізденімдік жұмысы белгілі бір ғылыми мәселенің шешілу логикасын анықтауымен, сол жолды студенттің өзі дәлелдеуімен аяқталады.

Жобалай оқыту технологиясы бойынша орындалатын студенттің ізденімдік жұмысы - ізденушіге тек қазақ тілінен ғана емес, сол тақырыпты ашуға қатысатын түрлі ғылым, шығармашылық, техника салаларынан хабардар болуына, соның негізінде ғылыми білімін интеграциялай алуына негіз қалайтын сенімді жол болып табылады.

Студент орындаған жұмыстың нәтижесі нақты әрі көрнекі болуы міндетті. Егер студент белгілі бір теориялық мәселені зерттейтін болса, сол мәселені шешудің өзіндік ғылыми ұсыныстары түрінде көрнекіленеді де, ал егер студенттің зерттеу тақырыбы практикалық мәселе болса, сол мәселенің өмірде қолдануға болатын нәтижесі көрсетілуі қажет.

Жобалай оқыту технологиясын студент жете меңгеруі үшін, сол әдісті қолдануға үйрететін оқытушыға үлкен талаптар қойылады. Өйткені жобалай оқыту технологиясын қолдану үшін оқытушының үлкен біліктілік, жоғары оқу орындарында оқытушылық практикасындағы шеберлік, жаңа технологияларды игеруге деген прогрессивтік көзқарасы болуы керек.

Студенттердің танымдық қызығушылығының тұрақты түрде болуы мен оның үзілмей дамытылып отыруы арқылы заман талаптарына студенттің тез және қиналмай бейімделе алу қабілеті ұшталады.

Жобалай оқыту технологиясын қолдану әрдайым біркелкі бола бермейді, түрлі жағдайда оны шешу жолдары түрліше көріністе келеді.

Жобалай оқыту технологиясын қолдану жүйесінде ғылыми білім және оның сапалылығы басты орында қарастырылады. Өйткені білім мазмұнының сапалылығы дегеннің өзі ғылыми білім мазмұнының терең әрі нақты және қазіргі заманның келбетімен ғана емес, заман дамуының бағдарына қарай арнасын бұру дегенді білдіреді.

Сонымен, қазақ тілін оқыту әдістемесінің маңызды мәселелерін зерттеуге арналған еңбектерді талдай келе, жоғары мектепте қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздерінің әлі де зерттеле түсуі, заңдылықтарының айқындала түсуі керектігі пайымдалды. Оның басты себебі қазақстандық жоғары мектеп дидактикасының зерттелу деңгейінің әлі де заман талаптарына толық сәйкестендіріле алмай отырғандығында болса керек.

Жоғары мектепте білім алушы адам – белгілі бір мамандыққа ие болатын болашақ маман. Ал көп жағдайда ЖОО-дағы қазақ тілін оқыту әдістемесінің дидактикалық негіздері орта білім беретін мектеп дидактикасын қайталаудан аса алмай келеді.

Білім – адам өмірінің барлық сатысында меңгеретін құндылықтар жүйесі. Бірақ білім алу үдерісінде білім алушы субъектінің жас, физиологиялық, психологиялық, дүниетанымдық ерекшеліктеріне баса назар аударылып отырылуы – педагогиканың бұлжымас қағидасы екендігі қазақ тілін оқыту әдістемесін зерттеген кейбір еңбектерде көп ескерілмегенін анық байқауға болады.

Қазақ тілін балабақшада, өзгетілді мектептерде, дәрісханаларда меңгеру барысын білім алушы жеке тұлғаның өмірінің барлық кезеңіндегі даму үдерісімен тығыз байланыста қарастыру қазіргі кезең дидактикасының басты міндеті болып отыр. Тіл үйренушінің даму кезеңдеріндегі жеке тұлға ретінде ерекшеліктері тіл үйрету үдерісінің дидактикалық негіздерінің соған сәйкес келуін талап етеді. Жоғары оқу орындарының гуманитарлық бөлімдерінде оқып жатқан студенттерге болашақ маман ретінде қарау ғылыми білім, оның мазмұны мен сапасы, оны студенттерге меңгерту әдістерін жаңаша қырдан анықтауды қажет ететіні белгілі. Сондықтан осы салада мемлекеттік тіл ретінде меңгертілетін қазақ тілінің білім сапасын арттыру мен сол білімнің құзыреттілік дәрежесінде қалыптасуында жоғарыда аталған әдістердің заман ағымына сай қолданылуы жоғары мектеп алдында тұрған бірқатар маңызды міндеттерді жүзеге асыруға жол ашар еді. Ол үшін жаңа заман дидактикасында антропологиялық ұстанымды орталық негіз етіп алуға, студенттердің ізденісі мен шығармашылығын соның негізінде дамытуға мүмкіндік беретін жобалай оқыту технологиясын саналы қолдануға басымдылық берілуі керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1994. – 415 б.
2. Байтұрсынұлы. А. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Алаш, 2006. – 320б.
3. Коменский Я.А. Великая дидактика // Избранные педагогические сочинения. – М., 1981. – 472 с.
4. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2013. – 640 б.
5. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас.Т.2: Ғылыми монография. – Алматы, 2019. – 584 б.
6. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: «Мұрагер» баспа үйі, 2005. – 176 б.
7. Құрманова Н.Ж. Логиканы қазақ тілін оқытуда қолдану әдістемесі. – Ақтөбе, 2004. – 60 б.
8. Сатбекова А.А. Рухани жаңғыру: қазақ тілін өзгетілді дәрісханада жобалай оқыту технологиясы (гуманитарлық бөлім). Монография. Алматы, ТОО «ЛантарТрейд», 2019. - 220 бет.

Едил Вакилович Аныкбаев

Шоқан Уәлиханов атындағы жекеменшік
мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
Алматы қаласы

БАТЫРЛАР ЖЫРЫНЫҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ («ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Андатпа: Мақалада қазақ эпостық мұрасының бірегей туындысы – «Қобыланды батыр» жыры арқылы жас ұрпаққа ұлттық құндылықтарды, отансүйгіштік пен ерлік қасиеттерді дарыту жолдары қарастырылады. Жырдың мазмұнына талдау жасалып, ондағы тәрбиелік мәні бар идеялар мен құндылықтар жүйесі сараланады. Бұл мақалада қазақ халқының эпикалық мұрасының көрнекті үлгісі – «Қобыланды батыр» жыры арқылы оқушыларға ұлттық құндылықтарды, соның ішінде отансүйгіштік, ерлік, адамгершілік және жауапкершілік сияқты қасиеттерді сіңіру мәселесі қарастырылады. Жыр мәтіні көркем-поэтикалық тұрғыдан талдай отырып, ондағы тәрбиелік мазмұнды идеялардың

мәнін ашып көрсетеді. «Қобыланды батыр» жырының жас ұрпаққа рухани-адамгершілік тәрбие берудегі әлеуеті, оның тәрбиелік мазмұны мен құндылықтар жүйесі нақты мысалдар арқылы сипатталады. Мақалада ұлттық дүниетанымды қалыптастыруда эпикалық мұраларды пайдалану – жас ұрпақтың рухани дамуына ықпал ететін маңызды педагогикалық құрал ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: жыр, тирада, көркем-поэтика, эпикалық шығарма.

Қазақ халқының рухани мәдениетінде батырлар жырының алатын орны ерекше. Бұл мұралар – ұлттың өткен тарихының көркем шежіресі, елдік пен ерліктің символы, ұрпақ тәрбиесінің қайнар көзі. Батырлар жыры арқылы ата-бабаларымыз өз заманының идеалдарын – әділдік, намыс, ерлік, отансүйгіштік, адамгершілік сияқты қасиеттерді ұрпағына аманат етіп қалдырған. Осындай мол мазмұнды, терең тәрбиелік мәні бар шығармалардың бірі – «Қобыланды батыр» жыры.

«Қобыланды батыр» жыры – қазақ эпосының классикалық үлгілерінің бірі ретінде ұлттық дүниетаным мен өмірлік бағдарларды бойына сіңірген туынды. Жырдың мазмұнында ел қорғаны болған батыр бейнесі ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы адамгершілік қатынастар, отбасы мен халық алдындағы жауапкершілік, ананың батасы мен әкенің үміті секілді тәрбиелік ұғымдар көркем тілмен суреттеледі. Батырдың ерлік жолы – жай ғана жаугершілік сипат емес, ел мен жердің тағдыры үшін жанын пида еткен нағыз отаншыл тұлғаның өмірлік философиясы.

Қазіргі таңда ұлттық тәрбие мәселесі өзекті бола түскен уақытта, осындай эпостық мұраларды білім беру жүйесінде тиімді пайдалану – жас ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарды сіңірудің пәрменді құралы болып табылады. «Қобыланды батыр» жыры арқылы оқушыларға ерлік, батырлық, адалдық секілді құндылықтарды дарыту – тек әдеби білім берумен шектелмей, тұлғаның рухани кемелденуіне әсер ететін маңызды үрдіс. Мақалада біз «Қобыланды батыр» жырының мазмұны мен құрылымына талдау жасап, оның тәрбиелік маңызын анықтауды және осы жыр арқылы жас ұрпаққа ұлттық рух пен тәрбие беру жолдарын қарастыруды мақсат етеміз.

Қазақ әдебиетінің інжу-маржандарының бірі – батырлар жыры. Бұл жырлар халқымыздың сан ғасырлық тарихынан сыр шертіп, ұрпақ санасына ұлттық рух пен өмірлік қағидаларды сіңіруге қызмет етеді. Солардың ішінде «Қобыланды батыр» жыры – қазақ халқының ерлік рухын, ел мен жерге деген шексіз сүйіспеншілігін, ата-дәстүрге деген беріктігін жарқырата көрсететін көрнекті туынды.

«Қобыланды батыр» жырына үңілсек, ең алдымен, батырдың туған жеріне деген махаббаты, жауға қарсы тұрарда тайсалмауы, ер жүректілігі көзге түседі. Бұл – жас ұрпақ үшін нақты үлгі. Батырдың бойындағы отансүйгіштік, ата-анасына деген құрмет, сертке беріктік, досқа адалдық – бүгінгі таңда да аса маңызды моральдық-адамгершілік құндылықтар. Мысалы, Қобыландының еліне қауіп төнген сәттегі шешімі, қиындықтардан қаймықпауы – нағыз ер жігіттің бейнесін сомдайды. Мұндай көріністер баланың мінез-құлқын қалыптастыруға, қиындыққа қарсы тұруға үйретеді.

Жырда тек ерлік қана емес, батырдың ішкі толғанысы, адами сезімдері, махаббаты мен ар-намысы да көрініс табады. Бұл арқылы оқушы кейіпкерді тек батыр ретінде емес, толыққанды адам ретінде қабылдайды. Осы тұста тәрбиенің терең қабаттары ашылады – адамды түсіну, оның іс-әрекетіне баға беру, бойға сіңіру.

Сонымен қатар, батырлар жыры – қазақы дүниетанымның, салт-дәстүр мен наным-сенімдердің энциклопедиясы іспетті. Онда халқымыздың қандай құндылықтарды жоғары бағалағаны, не нәрсеге құрметпен қарағаны айқын көрінеді. Бұл – жас ұрпаққа ұлттық болмысты тануға, тілін, ділін, дінін бағалауға, тамырымен байланыста болуға мүмкіндік береді.

Осылайша, «Қобыланды батыр» жыры – көркем шығарма ғана емес, өмірлік тәрбие мектебі. Ол арқылы бала тек оқып қоймайды, ойлайды, салыстырады, бой түзейді. Бұл – тәрбиелік үдерістің ең маңызды нәтижесі.

1. «Қобыланды батыр» жырының мазмұндық сипаты:

Жырда елін, жерін жаудан қорғаған Қобыландының бейнесі арқылы батырлық, әділдік, намыс, ерлік сынды ұлттық құндылықтар айқын суреттеледі. Батырдың іс-әрекеті арқылы жас ұрпаққа патриотизм мен жауапкершілік үлгісі ұсынылады.

Жырдың басты кейіпкері – Қобыланды батыр. Ол жас күнінен бастап батырлық өнерге бейім, елі мен жерін жаудан қорғауды мақсат еткен ер тұлғасы ретінде сипатталады. Жырда оның Алшағыр ханмен соғысы, сыртқы жаулармен шайқастары арқылы батырдың қайсарлығы, ержүректігі бейнеленеді. Қобыланды батыр – өз елінің нағыз қорғаушысы. Оның барлық ерлігі туған жерін қорғауға арналған. Жырда ел мен жерді сақтау – басты моральдық құндылық ретінде көрінеді. Қобыландының жары Құртқа бейнесі ерекше орын алады. Құртқа – ақылды, батырға сенімді серік болған адал жар. Бұл арқылы жырда махаббат пен әйелге деген құрмет те көрініс табады. Батырдың дүниеге келуі, тәрбиеленуі, ата-анасына деген құрметі көрініс табады. Бұл – қазақ халқының бала тәрбиесіне, отбасылық құндылықтарға ерекше мән бергенінің айғағы.

2. Тәрбиелік құндылықтар жүйесі:

«Қобыланды батыр» жыры – қазақ халқының рухани байлығын, ұлттық болмысын, тәрбиелік идеалын бойына сіңірген құнды туынды. Бұл жырды оқи отырып, мен нағыз батырлық пен елге деген адалдықтың қандай болатынын терең ұғына алдым. Қобыландының бейнесі – тек жауға қарсы шапқан батыр ғана емес, ол – намысы мен абыройы үшін күрескен, халқының амандығын бәрінен жоғары қойған азамат. Оның бойындағы қайсарлық, отансүйгіштік, әділеттілік – қазіргі жастарға үлгі боларлық қасиеттер деп ойлаймын.

Жырда маған ерекше әсер еткен тұсы – Қобыланды мен Құртқаның арасындағы қарым-қатынас. Құртқаның ақылдылығы мен сабырлылығы, Қобыландыға деген сенімі – шынайы махаббат пен сенімділіктің жарқын көрінісі. Бұл арқылы отбасыдағы сыйластықтың, жарына деген құрметтің маңызын түсінесің. Сонымен қатар, жырда ата-ананы қадірлеу, үлкенді сыйлау, достыққа адал болу секілді адами құндылықтар анық байқалады. Мұның бәрі – бүгінгі қоғам үшін де өзектілігін жоғалтпаған тәрбие негіздері. Жырды оқи отырып, өз еліңді сүюдің, туған жеріңе қорған бола алатындай қайсарлық танытудың қандай маңызды екенін сезіндім. Бұл шығарма тек бір батырдың ерлігі ғана емес, бүтін бір халықтың ерлік рухы мен болмысын көрсететін туынды. «Қобыланды батыр» жыры маған рух беріп, ұлттық сана мен тәрбие жайлы терең ой салды.

3. Оқыту процесінде қолдану жолдары:

Мектеп бағдарламасында «Қобыланды батыр» жырын оқыту барысында әдеби талдаудан бөлек, тұлғалық бағыттағы құндылықтар тәрбиесін де енгізу маңызды. Оқушылармен пікірталас, жағдаяттық сұрақтар арқылы ерлік пен адамгершілік ұғымдарын өмірмен байланыстыру әдістері ұсынылады.

Сонымен, «Қобыланды батыр» жыры – ұлттың жүрегінен туған, ұрпақ тәрбиесінің темірқазығына айналған асыл мұра. Бұл жырды оқи отырып, батырлықтың тек найза ұстап, жауға шапқанмен өлшенбейтінін, нағыз ерлік – елге адал болу, сөзінде тұру, жақынына қамқор болу екенін терең түсінесің. Қобыландының ел үшін еңіреп, жауға шапқан сәттерінде оның жүрегіндегі елге деген сүйіспеншілік айқын сезіледі:

«Қараспан тауын жайлаған,

Қазақтың елін қайраған,

Қайратын елдің байлаған,

Қобыландыдай ер қайда?!» – деген жолдардан батырдың халық үшін туып, халқы үшін жанын пидә еткен ер тұлғасын көреміз.

Бұл жыр маған батырлықтың бейнесін ғана емес, ұлттық рухты, отансүйгіштікті, ар-намысты қастерлеуді үйретті. Әрбір жасқа осындай мұралармен сусындау қажет деп санаймын, себебі дәл осындай шығармалар ғана болашақтың тізгінін ұстар нағыз азаматтарды тәрбиелейді.

Қазақ халқының рухани мұрасы – батырлар жыры, соның ішінде «Қобыланды батыр» эпосы – ұлт болмысының, елдік пен ерліктің, намыс пен адалдықтың айнасы. Бұл жырда

тек батырлық пен шайқас көріністері ғана емес, ұрпаққа үлгі болатын өмірлік ұстанымдар, адамгершілік қасиеттер, елге, жерге деген сүйіспеншілік, ата-анаға құрмет, досқа адалдық сынды мәңгілік құндылықтар көркем тілмен өріледі.

Бүгінгі жаһандану заманында ұлттық тәрбие мен құндылықтар бұрынғыдан да өзекті. Осы тұрғыдан алғанда, «Қобыланды батыр» жырын жас ұрпаққа таныту – тек әдеби мұрамен таныстыру емес, олардың бойына елдік сана, ұлттық рух пен адамгершілік қасиеттерді сіңірудің тиімді жолы. Бұл жыр арқылы баланың танымы кеңейіп, рухани дүниесі байып, тарихи жадында қазақ деген халықтың кім екенін, қандай құндылықтарды қастер тұтқанын терең түсінеді.

«Қобыланды батыр» жыры – ұлттық мәдениетіміздің қайнар көзі ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік құндылықтарды сіңірудің күшті құралы болып табылады. Жырда көрініс тапқан батырлық, адалдық, отансүйгіштік және адамгершілік сияқты идеялар жас ұрпаққа елдің рухани мұрасын, адамзаттық идеалдарды ұғынуға және өмірде жетекшілік қасиеттерді дамытуға ықпал етеді.

Құндылық тұрғысынан қарағанда, бұл жырдың тәрбиелік әлеуеті келесі аспектілерде көрініс табады:

-Батырлық пен ерліктің үлгісі: Қобыланды батырдың іс-әрекеті арқылы оқушылар өздерінің қиындықтарға төтеп беріп, әділдік жолында қалай күресу керектігін үйренеді.

-Отансүйгіштік пен жауапкершілік: Жырдағы кейіпкердің туған жері мен халқы үшін жанын пиде етуі – жастарға ұлтқа деген сүйіспеншілік пен жауапкершіліктің маңыздылығын түсіндіреді.

- Адалдық пен адамгершілік: Әрбір әрекетте адалдық пен намысқа талпыну қажеттігі, тұлғалық дамудың басты өлімі ретінде ұсынылады.

-Рухани-мәдени құндылықтар: Жырдың мәтіні ұлттық тарих пен мәдениеттің терең мағынасына жол сілтейді, оны оқыту арқылы жастар өз болмысын сезініп, ұлттық идеалдарды игеруге мүмкіндік алады.

Осылайша, «Қобыланды батыр» жыры ұлттық құндылықтарды жетілдіру, тәрбиелеу және ұрпаққа жеткізу бойынша өзекті және тарихи маңызы зор шығарма болып қала береді. Ғылыми көзқарас тұрғысынан жырды оқыту – тек әдеби шығарманы талдау ғана емес, сонымен қатар ұлттық сананың қалыптасуына, адамгершілік және патриоттық мінез-құлықтың дамуына ықпал ететін кешенді педагогикалық әдіс болып табылады.

Қорытындылай келе, батырлар жырын оқу мен насихаттау – ұлттық тәрбиенің қуатты құралы. «Қобыланды батыр» жыры арқылы біз жас ұрпақты елін сүйуге, ерлікке ұмтылуға, әділ болуға, өз болмысын қадірлеуге баули аламыз. Бұл – біздің өткенмен байланысымызды нығайтып, болашаққа сеніммен қадам басуымыздың кепілі. Қазақтың батырлық эпосы – тек тарихи шығарма ғана емес, ұлттық тәрбиенің қайнар көзі. «Қобыланды батыр» жырын жүйелі оқыту арқылы жас ұрпақ бойына рухани-адамгершілік құндылықтарды сіңіру мүмкіндігі зор. Бұл бағыттағы жұмыс білім беру жүйесінде ұлттық болмысты қалыптастырудың бір тетігі ретінде қарастырылуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиеті тарихы. 2-том. – Алматы: Ғылым, 1998.
2. Қобыланды батыр. Эпос. – Алматы: Жазушы, 1985.
3. Сейдуалиева Г. Эпостық жырлардың тәрбиелік мәні. – ҚР БҒМ басылымдары.
4. Хасенов Ә. Ұлттық тәрбие негіздері. – Алматы, 2012.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚИТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ Қ. ЖҰБАНОВ ІЛІМІМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа: Қ.Жұбанов -қазақ тілін оқыту әдістемесіне үлкен үлес қосқан ғалым, тіл білімінің негізін салушы. Ол қазақ тілінің құрылымын терең зерттеп, оны оқытуда жаңа бағыттар мен тәсілдер ұсынған. Қ.Жұбановтың қазақ тілін оқытудағы көзқарастары бүгінгі күні де өзекті болып табылады. Бұл жұмыста Қ.Жұбановтың ілімі қазіргі оқыту жүйесімен, оның ішінде қазақ тілін оқыту әдістемесінде қолданылуы бойынша салыстыра талдау жасалды. Қ.Жұбанов қазақ тілінің дамуына және оны оқытудағы қиындықтарға ерекше көңіл бөлгенін білеміз. Қазақ тілін оқытудағы қиындықтарды анықтап, оларды шешу жолдарын іздестіре отырып біршама еңбектер жазды. Ғалымның тілді оқыту жүйесі бойынша әдістемелік ұсыныстары қазіргі қазақ тілін оқытуда да қолданыс тауып, жаңа технологиялармен, әдістермен үндестік табуда.

Түйін сөздер: Құдайберген Жұбанов, қазақ тілін оқыту әдістемесі, әдіскер-ғалым, ұлағатты ұстаз, педагог-ағартушы, ғылыми еңбектер, тілші-ғалым, грамматика, оқыту жүйесі, талдау-жинақтау әдісі.

Профессор Қ.Жұбанов – еліміздің тұңғыш білім ордасы Қазақтың педагогикалық институтының қазақ тілі кафедрасының тұңғыш меңгерушісі бола отырып, қазақ тілінің жеке-дара ілім болып алғаш оқытылып, зерттеліп, танылып, қалыптасуына да өз үлесін қосқан ірі тұлға, көрнекті тілші-ғалым, ұлағатты ұстаз, тәжірибелі әдіскер. Әдіскер-ғалым қазақ тілін жеке ғылым саласы ретінде оқу жүйесіне ұсына келіп, оны дамытудың, жетілдірудің жолдары мен бағыттарын белгіледі. Қ.Жұбановтың ғылымдағы зерттеулері, ғылыми еңбектерінің бастау көзі 1929-1930 жылдардан, яғни ҚазПИ-дің шаңырағына ғылыми қызметкер болудан басталып, осы қабырғада ұстаздық, ғылыми, қайраткерлік, ағартушылық, педагогтық, қоғамдық қызметтерді қатар алып жүруімен ұласады. Қ.Жұбанов 1932-1937 жылдар аралығында Қазақ КСР Халық ағарту комиссариатының Ғылым және оқу-методика кеңесінің председателі, оқу программасы және методика бөлімінің меңгерушісі бола жүріп, оқу бағдарламаларын жетілдіру, оқулықтардың сапасын арттыру барысында да көп іс тындырды.

Профессор Қ.Жұбанов оқулық-бағдарламаларды өзі ғана жазып қоймай, басқаларға жаздыруды ұйымдастырып, оларға ақыл-кеңес беріп, мұғалімдердің білімін жетілдіру курстарына, семинарларына сабақ беріп, көп еңбек еткен. Бұл жөнінде республикамыздың оқу-ағарту майданында қыруар еңбек сіңірген педагог-ғалым Әміржан Сыдықов былай деп жазады: «Партияның мектеп туралы, оқу программалары мен оқулықтар туралы сол бірінші бесжылдықтарда қабылданған шешімдері мектептерде қазақ пен орыс тілін оқытудың социалистік тәрбиелік және білімдік маңызын бұрынғыдан да арттыра түсті. Осылармен қатар ғылым негіздерінің барлығынан тұңғыш рет аударма оқулықтарын бастырып шығару қажет болды. Оқу халық комиссариатына тапсырылған бұл сияқты кезек күттірмейтін толып жатқан шараларды жүзеге асыруда Қ.Жұбанов аса зор роль атқарды». (128). Құдайберген Жұбанов әдістеме саласындағы «Қазақ тілінің програмы» еңбегі 1936 жылы жеке кітапша болып басылды. Жоба ретіндегі ұсынылған бұл бағдарламалар V, VI, VII сыныптарға арналып жасалған. V сыныпқа арналған бағдарлама грамматика, емле, тыныс белгілерін, түбірлердің тарихын және есімдерді оқытуға бағытталған.

Оқылатын тақырыптардың ауқымдылығына қарап, қанша сағатта өтілетіндігі көрсетілген. VI сыныпта игеруге етістік, есімдік, шылаулар, одағайлар ұсынылған. VII сыныптың бағдарламасы «Синтаксисті» қамтыған. Аталмыш бағдарламалар кейінгі оқулықтарға жол сілтегендігімен құнды. Бағдарламаларды жасау кезінде де Қ.Жұбанов

халық ағарту ісіне толайым берілген педагог ретінде де көрінеді. Өйткені ғалым мұғалімдермен байланысын үзбейтін, олармен хат-хабар алысып, жолығыса қалса, тереңінен пікірлесіп отырған. Профессор Қ.Жұбановтың ағартушылық қызметіндегі бір қасиеті – ол тек оқыту ісімен ғана болып қоймай, сол оқытуды жетілдіру, жақсарту, нұсқау жағына да баса көңіл аударады.

Мол білімі бар дарынды филологтың қазақ тіліне арналған зерттеулерінің ана тілін оқыту әдістемесін жасауда да орны ерекше болды. Жиырманшы ғасырдың 30-жылдарында тілді ғылым тұрғысынан зерттеу ісі оны оқытудың практикалық мәселелерімен ұштастыра жүргізу талабын да қойды. Сол кездегі алдыңғы қатарлы орыс және шетел ғалымдарының педагогика, педология, психология жайындағы еңбектерімен жақсы таныс, физиология мен рефлексологиядан хабары мол, өзі мектептің ең төменгі басқышынан бастап педтехникумға дейін сабақ беріп ысылған жоғары мектепте лекция оқыған ғалым замана талабын абыроймен орындап шығады. Қ.Жұбанов өзінің филологиялық зерттеулерінде ғылыми тұжырымдаманың мектеп мұғалімдері үшін де түсінікті болуын және мектепті оқыту ісіне ғылым тұрғысынан жедел көмек көрсету жағын ескеріп отырған. Мәселен ол тілдің фонетикалық заңдарын “кұр ғылым үшін” таза лингвистикалық тұрғыдан сөз етіп қоймай, қазақ тілінің фонологиялық табиғатынан туындайтын негізгі орфографиялық принциптердің де басын ашады.

Ғалым өзінің 5-6 класқа арнап жазған “Қазақ тілі грамматикасын” 1936 жылы бастырып шығады. Оның осы кітапты қалай шығарып, оны баспаға бергені де мәлім. Бірақ 1937 жылы ғалым репрессияға ұшырағанда аталған әдістемелік құрал жарыққа шығып үлгермей тәркіленген. Бұл секілді еңбектің жойылуы қазақ тілін оқыту әдістемесін жасау тарихындағы орны толмас өкініш еді.

Қ.Жұбанов өзінің грамматикасында тұңғыш рет оқытылатын материалдар ғылыми, жүйелі, бірізді, белгіден – белгісізге, жеңілден ауырға қарай жетелейтін түсінікті, саналы, берік игерілетін болсын деген оқыту принциптерін жүзеге асырмақ болған, индукция-дедукция әдістерін шебер пайдаланған.

Ал ғалымның өзіне ғана тән ізденгіштік қасиет жаңа білімді өткен білімнің үстіне жымдастыра қондыру, бүтіннен бастап бөлшекке қарай тереңдету, ұжымды салыстыру, көрнекті баяндау әдістерін дүниеге келтіреді. Грамматика жүйесі арқылы да ол берілетін білімнің жаттанды болмай саналы, берік болуын, тіл табиғатымен ұштаса отыруын қарастырады.

Профессор Қ. Жұбанов өзінің “Буын жігін қалай табуға болады?” деген еңбегін әдістемелік талдау қатарына қосқан. Алайда, бұл еңбек те таза әдістемелік аяда қалып қоймай, қазақ тілінің буын құрылысын түбегейлі танып барып жазылған ғылыми теориялық зерттеу болып шыққан.

Қ.Жұбанов өзінің 5-6-сыныптарға арнап жазған «Қазақ тілі грамматикасын» 1936 жылы бастырып шығарады. Оның осы кітапты қалай пайдалану керектігі жайында арнайы әдістемелік нұсқау жазып, оны баспаға бергені де мәлім. Бірақ 1937 жылы ғалым репрессияға ұшырағанда аталған әдістемелік құрал жарыққа шығып үлгірмей, тәркіленген.

Әдіскер-ғалым Қ.Жұбанов еңбектеріндегі тұжырымдарға зер салсақ, ол ұсынған тиімді әдістердің қатарында түйінді мәселеге көңіл аудару, сөзбен суреттеу, көрнекілік, өмірге үңілдіру, еңбек процесімен байланыс, жүйелі ойға төселдіру, оқушының алдына проблема қоя оқыту, бір пәнді игерту үшін оған екінші пәнді құрал ету – бүгінгі күннің өзекті мәселелерімен ұштасып қана қоймай, қазіргі кезде басымдылық беріліп отырған іздендіре, дамыта оқытудың ғылыми-теориялық, ғылыми-әдістемелік негізін қалаған ой-пікірлер болғанын аңғару қиын емес. Мәселен, қазіргі оқыту мәселелеріне байланысты қарастырылып жүрген таным процесі – өмірге үңілдіру; проблеманы оқыту – оқушы алдында проблема қоя оқыту; пәнаралық байланыс – бір пәнді игерту үшін оған екінші пәнді құрал ету; дамыта оқыту – жүйелі ойға төселдіру; тіл дамыту – сөзбен суреттеп көрсетудің т.б. негізгі бағыт-бағдарымен сәйкес келеді. Осының өзі де тілші-ғалымның әдістемелік

көзқарасы мен жасаған түйіндерінің өміршендігін дәлелдейді. Ғалым сөз еткен әдістерді былай сипаттап жазсам:

Сатылы принцип және талдау-жинақтау әдісі

«Жаңа грамматиканың жаңалығы» деген мақаласында профессор Қ. Жұбанов бұл грамматиканы сатылы принципке сай жазғанын айтады. Дидактикада бұл принцип жаңалық емес, бұрыннан белгілі. Дегенмен, автор бұл принциптерді қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес өзінше қолданады. Сондықтан тілдің заңдылықтарын сатылап береді. Нәтижесінде бір тақырыптың өзінде бірінен-бірі өрбитін бірнеше саты байқалады.

Қ.Жұбанов кезінде өзі пайдаланған әдістер, қазіргі таңда қалай қолданылып келеді. Салыстырып қарасақ:

1-кесте

Қ.Жұбанов сипаттаған талдау-жинақтау әдісі	Қазіргі әдістемеде қолданылуы
Автор талдау мен жинақтау әдісін пайдаланған. Қ.Жұбанов талдау мен сатылы құрылысты негізге алып, тақырыпты біртіндеп түсіндіреді. Сөзіміз жалаң болмау үшін оқулыққа жүгінейік. «Сөз бөлшектері» деген тақырыпты түсіндіргенде ол: «Сөз ауызекі де сөйленеді, қағазға да жазылады. Жазылған сөз түгел бір кітап болуы да, шағын бір хат болуы да, тек бір кісінің аты болуы ба, немесе бір-ақ ауыз сөз болып, тіпті бір ғана әріп болуы да мүмкін. Осы сияқты. ауызекі сөйленген сөз де ұзақ әңгіме, тұтас бір баяндама болуы да, немесе бір-ақ ауыз сөз болып, не бір нәрсенің ғана аты, тіпті бір ғана дыбыс болуы да мүмкін. Осылардың бәрі де сөз бөлшектері болады», - дейді.	<i>Талдау әдісі</i> Сөйлеу, сөйлеуден сөйлем, сөйлемнен сөз, сөзден буын, буыннан әріп Оқушы кітап оқыды Кітап Кі-тап К <i>Жинақтау әдісі</i> Әріп, әріптен буын, буыннан сөз, сөзден сөйлем, сөйлемнен сөйлеу К Кі-тап Кітап Оқушы кітап оқыды

Сөйтіп, оқулыққа «сөз бөлшектері» деген жаңа термин енгізеді. Термин жаңарту мақсатымен емес, грамматиканы сатылап білдіру үшін, талдау әдісі үшін қажет болғандықтан ғана. Бұл терминді бермей «бүтін мен бөлшек» деген ұғымды түсіндіре алмайды. Ал, бұл ұғым грамматикада кейін біртіндеп берілетін “сөйлеу, сөйлем, сөз, дыбыс” деген ұғымдардың немесе “түбір, қосымша, шылау, жалғау” деген ұғымдардың, тағы басқа терминдердің бірінші сатысы. Осы сатыны басып барып, оқушы кейінгі сатыларға оңай көтеріледі. Сатылы принцип оқушыларды бірден ауыр материалға салмай, жеңілден бастауға, қиын деген түсінікті бөліп, біртіндеп түсіндіруге мүмкіндік беріп отыр.

“Дамыта оқыту принципі” және оны халықтық психологияға сай қолдану

Оқыту – екі жақты процесс. Бұл процеске оқытушының еңбегіне қоса оқушының да еңбегі қосылады. Бұл принцип бойынша, оқыту процесінде оқушыға білім- тәрбие берудің басты шарты- ой адамын тәрбиелеу, білім беру ісін ақыл- ойды дамытуға негіздеу қажет болды. Біздің бұл мәселеге толығырақ тоқталу себебіміз- 1936 жылы жарық көрген грамматика осы талаптар тұрғысынан жазылған. Басқаша айтқанда, Қ. Жұбанов өз заманынан 30-40 жылдай озып, алға болашаққа қараған. Оның себебі де түсінікті: ойшыл ғалым- білімге шөліккеп келген қазақ еліне жаңа заманда ойланып оқитын, ізденіп оқитын, ой еңбегінің сұңғыла оқушысын тәрбиелейтін жаңа үлгідегі оқулық қажет деп есептеген. Оның грамматикасының басқа оқулықтардан өзге болу себебі де осында. Ал тіл

материалдарын сатылап білдіру – жүйелі ойлау машығына төселдіреді. Салыстыру, көрнекілік әдістері өмірдегі құбылыстарға үңілдіреді, болмыс сырына қызықтырады, шәкірттердің білімге деген құштарлықтарын арттырады. Ойланып, ізденіп оқуға жетелейді. Бала өздігінен ізденіп, құмартып оқу үшін пәнге қызығу қажет. Демек, оқушыларды білімге құмарландыратын да ұстаздың сабағы.

Құдайберген Жұбанов мектеп мұғалімдеріне көмек көрсетуді екі түрлі жолмен жүзеге асыру қажет деген, бірі – тікелей мектепке келіп көмектесу, екіншісі – хат-хабар арқылы көмектесу немесе аулақтан оқыту. Аулақтан оқыту немесе дистанциялық оқыту әдісі – қазіргі заман талабы.

2-кесте

Қ.Жұбанов көрсеткен қашықтан оқыту әдісі	Қазіргі білім саласындағы қашықтан оқыту технологиясы
Дистанциялық оқытудың мынадай мүмкіндіктері бар: 1. Педагогикалық кадрлардың білім дәрежесін көтеру және сырттай оқыту жүйесін ұйымдастыру; 2. Өртүрлі мектептердегі, аймақтардағы әр алуан елдердегі ғылыми және оқу орталықтарының оқушыларын, мұғалімдерін, студенттерін жан-жақты біріккен зерттеу жұмыстарына ұйымдастыру; 3. Білімді өз бетінше меңгеруге көмектеседі.	«Қашықтықтан білім алу» әр адамның өзіндік зеке қажеттілігін ұғынуға өзіне қажетті білімді іздене отырып үйренуге мүмкіндік береді. Қашықтықтан оқыту технологиясы – оқу үрдісі кезінде оқып үйренушілер мен оқытушылар арасында интерактивті өзара іс-әрекетте оқытылып материалдың негізгі көлемін оқып үйренушілерге жеткізуді қамтамасыз ететін, оқылған материалдарды меңгеру бойынша, сонымен бірге оқу үрдісі барысындағы оқып үйренушілердің өз бетімен жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін ақпараттық технология.

Әдіскер өз заманындағы педагогикалық ой-пікірден біраз алға кетіп, мұғалімнің оқушыға білім беріп қана қоймай, оны тұлғалық жағынан қалыптастырушы екендігін де атап көрсетті. Ал оқушыны тұлғалық жағынан қалыптастыру мен дамыту қазіргі оқыту технологияларының басты мақсаты екені белгілі. Қазіргі педагогика теориясы жаңашылдыққа бет бұрып, білім беру мазмұны жаңарып, білім беру құрылымында жаңа технологиялар өмірге келді, дамыта оқыту жүйесі енгізілді. Оның негізгі шарты – оқушының ақыл ойын тәрбиелеу, баланы өмірге үңілдіру, оны өз бетімен білімін толықтыра алатын дәрежеге жеткізу.

Әдіскер-ғалым Қ.Жұбановтың «Қазақ тілінің грамматикасы» оқулығынан қазіргі әдіскерлеріміз кең қолданып жүрген деңгейлік тапсырмалар арқылы дамыта оқыту әдісінің элементтерін байқауға болады. Оқулық құрылымы әр оқушының белгілі бір тақырып бойынша жүйелі білім алуы үшін белгілі бір деңгейдегі тапсырмаларды орындау қажеттілігіне негізделеді. Егер оқушы аз уақыттың ішінде көп тапсырма орындап үлгерсе, ол оқушының қабілетін, белсенділігін, іскерлігін, ал ұстаздың шеберлігін көрсетеді. Мұндай жұмысты жүзеге асыру үшін мұғалім оқулыққа сүйене отырып, өз сабағын ғылыми түрде ұйымдастыруы керек. Оқытуды ғылыми ұйымдастыра алмаған мұғалім деңгейлік тапсырмаларды да орындата алмайды. Оқытушы педагогикалық заңдылықтарды неғұрлым жақсы білсе, оқу технологиясының талаптарын да неғұрлым жақсы орындатады.

3-кесте

Қ.Жұбанов ұсынған деңгейлік тапсырма	Қазіргі педагогикада қолданылатын деңгейлік тапсырма
Деңгейлік тапсырмаларды орындау барысында жақсы оқитын бала зерікпейді, орташа оқушы бос отырмайды, ал нашар оқитын оқушы бос көшіре бермейді.	А деңгей- төменгі В деңгей- орташа С деңгей жоғары

Бұл әдіс қазақ тілі сабақтарында өз дәрежесінде жүргізілсе, жақсы нәтиже беретінін кезінде профессор Қ.Жұбанов атап көрсеткен.

Педагогика ғылымдарының кандидаты Р.С.Рахметова «Құдайберген Жұбанов зерттеулеріндегі жаңа технологияның нышандары» атты мақаласында жаңашыл педагог ғалым Ш.А.Аманашивили мен қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі, түркітанушы, педагог, мемлекет және қоғам қайраткері Құдайберген Жұбановтың еңбектерін салыстыра келіп, екі әдіскердің пікірінде де ұқсас тәсілдердің бар екенін айтады. Оқушыға түсіндірілетін материалды оның қабылдауына бейімдеп, сатылы даму принципімен, жеңілден күрделіге қарай өтумен ұсынылғаны тиімді екені айтылады (137).

Сонымен, саналылық, жүйелілік, білімді бекіту ұстанымдарына сүйенген сабақ жүйесі:

- тақырып пен тақырыпшалардың орналасуы;
- өткен сабақ пен жаңа сабақты ұштастырудағы мұғалімнің қолданған әдіс-тәсілдері, терминдерді, ережелерді түсіндіруі;
- тақырып пен әдістеменің біріне-бірі сәйкес, үндесіп келуі арқылы орындалады.

Педагог-әдіскер Қ.Жұбановтың «Жаңа грамматика» оқулығында әдістің мынадай түрлері көрсетілген:

1. Баяндау әдісі.
2. Түйінді мәселеге көңіл аудара түсіндіру әдісі.
3. Салыстыру әдісі.
4. Сөзбен суреттеп көрсету.
5. Көрнекілік әдісі.
6. Оқуды еңбек процесімен байланыстыру.
7. Пәнаралық байланыс.
8. Проблема қоя оқыту.
9. Жүйелі ойға төселдіру.
10. Өмірмен байланыстыру әдісі.

Ғалым-ұстаз ұсынған амал-тәсілдер мен әдістемелік ұғымдар қазіргі оқыту үрдісінде орын алған ұғымдармен үндес келеді. Мәселен, - қазіргі таным үдерісі– тілші айтқан өмірге үңілдіру; - проблемалы оқыту – оқушы алдында проблема қоя оқыту; - пәнаралық байланыс – бір пәнді игерту үшін оған екінші пәнді құрал ету; - дамыта оқыту – жүйелі ойға төселдіру; - тіл дамыту – сөзбен суреттеп көрсетудің т.б. негізгі бағыт-бағдарымен сәйкес келеді. Қ.Жұбановтың бұл әдістемелік көзқарастарында қазіргі таңда қолданылып жүрген танымдық та, коммуникативтік те, ақпараттық та құзыреттіліктерді қалыптастырудың бастамасы жатқанын аңғару қиын емес. Олай болса, соңғы кездері айтылып, жиі қолданылып жүрген әдістемелік әдіс-тәсілдердің тамыры тереңде екенін профессор Қ.Жұбановтың ғылыми әдістемелік мұралары дәлелдеп отыр. Оқытудың алдыңғы қатарлы әдістерін пайдалану қай кезде де оқу үдерісін ізгілендіру талаптарын жүзеге асыруға, оқушыларды оқу әрекетін өз бетімен жоспарлауға, өзін-өзі бақылауға және толықтыруға үйретеді.

«Сүйер ұлың болса, сен сүй, сүйінерге жарар ол», – деп Абай айтқандай, даналығымен даралығын танытқан, тереңдігімен тұшымды тұжырым жасаған, ұлтының болашағын тәрбиелеуге қатысты қарымды да құнды ой қалдырған Құдайберген Жұбановтың педагогикалық еңбектерін зерделеу нәтижесінде ұлттық педагогика ғылымының қазынасы одан сайын толығы берері даусыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қ.Жұбанов “Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер”. Алматы - 2010
2. М. О. Мирон “Құдайберген Жұбанов публицистикасы (көсемсөзі): оқыту аспектілері”. Алматы – 2002
3. «Ұлы дала тұлғалары» ғылыми-танымдық еңбек. Алматы, 2013

Жансая Маратқызы Ахтай¹

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс магистранты
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Бақытгүл Райханқызы Құлжанова²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

**ӘДЕБИ НОРМАНЫ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ
САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ**

Аңдатпа: Қазіргі білім беру жүйесіндегі негізгі міндеттердің бірі – оқушылардың тілдік құзыреттіліктеріне ерекше мән беру. Ол үшін грамматиканы оқыту, мәтінмен жұмыс жасау сияқты құбылыстарға баса назар аудару маңызды саналады. Бұл мақалада БАҚ құралдарындағы әдеби нормалардың мектеп оқушыларының грамматикалық сауаттылығын арттырудағы рөлі қарастырылады. Қазіргі медиакөңістікте тілдік нормалардың сақталуы мен олардың білім беру үдерісіне әсері маңызды болып отыр. Зерттеуде газет-журналдар, телерадио хабарлары мен интернет басылымдарында кездесетін тілдік қолданыстарға талдау жасалып, оларды оқыту процесіне енгізу жолдары ұсынылады. БАҚ арқылы әдеби тіл нормаларын меңгерту – оқушылардың тілдік мәдениетін, жазу және сөйлеу сауаттылығын қалыптастырудың тиімді әдісі ретінде қарастырылады. Бұл – тілдік құзыретті дамытудың заманауи жолы.

Кілт сөздер: грамматикалық сауаттылық, мәтінмен жұмыс, медиакөңістік.

Қазіргі заманда қоғамдағы ақпарат ағынының артуы, цифрландыру үдерісінің кең қанат жаюы тілдік қатынасқа деген сұранысты арттырып отыр. Бұл, әсіресе, білім беру жүйесінде өзекті мәселелердің біріне айналған – оқушылардың тілдік сауаттылығын қалыптастыру мен дамыту мәселесін күн тәртібіне шығарады. Грамматикалық сауаттылық – оқушының тілдік құзыреттілігінің басты көрсеткіші, ал оны қалыптастыруда тек дәстүрлі оқулықтармен ғана шектеліп қалу жеткіліксіз. Осы орайда бұқаралық ақпарат құралдарындағы (БАҚ) тілдік нормалар мен олардың оқушыларға әсерін зерделеу маңызды.

БАҚ – қоғамдық сананы қалыптастырушы басты құралдардың бірі. Ол тілдік мәдениеттің көрініс табатын алаңы ғана емес, сонымен қатар оқушыға үлгі болатын тілдік мінез-құлықтың да қалыптасуына ықпал етеді. Газет-журналдар, телехабарлар мен интернет ресурстар – бәрі де оқушының тілдік ортасының бір бөлшегіне айналған. Мұндай ресурстарда әдеби тілдің нормалары мен стильдік ерекшеліктері, грамматикалық құрылымдар көрініс табады. Бұл тілдік материалдарды дұрыс іріктеп, оқу үдерісіне енгізу – оқушының сауатты сөйлеу, сауатты жазу, дұрыс ойлау дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Алайда соңғы жылдары тіл мамандары, әдебиетшілер мен әдіскерлер БАҚ тіліндегі көркемдік сапаның, әдеби норманың, грамматикалық дәлдіктің әлсіреуіне алаңдаушылық білдіруде. Тіл мәдениетін қалыптастыруда үлгі болатын медиатекстерде жиі кездесетін грамматикалық қателер, орфографиялық және стилистикалық нормадан ауытқулар – жасөспірім санасына да өз ықпалын тигізбей қоймайды. Бұл құбылыстың теріс әсерін болдырмау үшін мектеп бағдарламасында БАҚ мәтіндерін талдау, ондағы тілдік нормаларды меңгерту – маңызды дидактикалық әдіске айналуы тиіс.

Оқушының тілдік тұлға ретінде қалыптасуында БАҚ материалдары екі жақты қызмет атқарады: бір жағынан, олар – қолжетімді әрі өмірмен тығыз байланысты аутентті материалдар болса, екінші жағынан – әдеби тіл нормаларын меңгертудің құралы.

Сондықтан БАҚ мәтіндерін саралай отырып оқыту, олардың тілдік құрылымдарын талдау арқылы оқушылардың грамматикалық сауаттылығын арттыру – қазіргі тілдік білім берудегі өзекті бағыттардың бірі.

Зерттеудің өзектілігі – қазіргі қазақ тіліндегі БАҚ тілінің мазмұнын, құрылымын оқу-тәрбие үдерісінде тиімді қолдану арқылы оқушылардың грамматикалық білімін тереңдету қажеттілігімен түсіндіріледі. Мектеп оқушылары күнделікті өмірде жиі қолданатын ақпарат көздері арқылы тіл нормасын, сөйлем құрылымын, орфография мен пунктуацияны меңгеруге бейімделе бастайды. Бұл – теория мен практиканың, академиялық білім мен өмірлік дағдының түйіскен тұсы.

Зерттеудің мақсаты – БАҚ құралдарындағы әдеби тіл нормаларын оқу үдерісінде тиімді пайдалану арқылы оқушылардың грамматикалық сауаттылығын арттыру жолдарын ұсыну. Осы мақсатқа жету үшін бірнеше міндеттер қойылады:

- БАҚ мәтіндеріндегі әдеби нормалардың сипатын анықтау;
- Мектеп бағдарламасына бейімделетін тілдік материалдарды іріктеу;
- Грамматикалық нормаларды оқыту әдістеріне БАҚ тілін енгізу жолдарын ұсыну;
- БАҚ мәтіндері арқылы оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамыту мүмкіндіктерін саралау.

Зерттеу пәні – қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарындағы БАҚ мәтіндерін қолдану тәжірибесі. Зерттеу нысаны – оқушылардың грамматикалық сауаттылығы. Зерттеу әдістері ретінде мәтінге лингвистикалық талдау, салыстырмалы әдіс, бақылау, тәжірибе жүргізу әдістері қолданылды.

БАҚ арқылы оқушыларға әдеби тіл нормаларын меңгертудің бірнеше артықшылығы бар. Біріншіден, бұл – оқушылардың қызығушылығын арттыратын, күнделікті өмірмен байланысты, шынайы мәтіндер. Екіншіден, қазіргі оқушының медиамәдениеті дамыған, олар ақпаратты экран арқылы қабылдауға бейім. Үшіншіден, БАҚ тілінде грамматикалық құрылымдар нақты әрі функционалды түрде қолданылады, бұл оқушыға жүйелі білім береді. Дегенмен, бұл тәсілдің тиімділігі оның жүйелі ұйымдастырылуына, мәтіндердің дұрыс таңдалуына және мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты болатыны сөзсіз.

Сонымен қатар, оқушылар тек тілдік ережелерді жаттап қана қоймай, БАҚ мәтіндерін талдау арқылы тілдік бірліктердің қалай және не үшін қолданылатынын түсінеді. Бұл – грамматикалық білімді функционалдық тұрғыда меңгертудің тиімді жолы. Мұндай әдістеме оқушыны тек ереже білуге емес, сол білімді тәжірибеде қолдана білуге үйретеді. Яғни, оқушы жазу мен сөйлеу барысында грамматикалық ережелерді орынды қолданып, тілдік сауаттылығын көрсете алады.

Жалпы, қазіргі білім беру парадигмасы оқушыны дайын біліммен қамтамасыз етуді емес, оны білім алуға бағыттауды, өзіндік ізденіске жетелеуді мақсат етеді. Осы тұрғыдан алғанда, БАҚ мәтіндерін тілдік талдау нысанына айналдыру – оқушыны ойлауға, салыстыруға, тұжырым жасауға жетелейтін тиімді әдіс. Сонымен қатар бұл әдіс оқушылардың медиасауаттылығын да арттырады, яғни олар ақпаратты сын тұрғысынан бағалауға, тілдік мазмұнға мән беруге дағдыланады.

Осы аталғандардың барлығы «БАҚ құралдарындағы әдеби норманы оқыту арқылы оқушылардың грамматикалық сауаттылығын арттыру» тақырыбының өзектілігін айқындай түседі. Бұл бағытта жүргізілген зерттеу жұмысы мектептегі тілдік білім беруді жаңғыртуға, оны өмірмен байланыстыруға, оқушыны қазіргі медиамәдениет пен әдеби норма тоғысындағы белсенді тілдік тұлға ретінде қалыптастыруға септігін тигізеді.

Бұқаралық ақпарат құралдары – тіл мен стильдің түрлі үлгілері қатар қолданылатын, қоғамдық пікір қалыптастырушы күшке ие коммуникациялық алаң. БАҚ тілінің басты ерекшелігі – оның көпшілікке түсінікті, жеңіл әрі ықшам болуында. Бұл тілдік құралдың мақсатты аудиториямен тиімді байланыс орнату үшін бейімделген үлгісі. Алайда тілдің қарапайымдылығы мен қолжетімділігі әдеби нормадан ауытқуға әкелмеуі керек. БАҚ – көпшілікке үлгі болатын тілдік орта болғандықтан, ондағы әрбір грамматикалық құрылым,

орфографиялық норма, пунктуациялық жүйе – оқушының дағдылы сөйлеу мәдениетіне әсер ететін фактор.

Әдеби тіл нормасы – тілдік құралдарды қолданудың қоғамдық тұрғыдан бекітілген, тілдік мәдениет пен эстетикалық талаптарға сай келетін үлгісі [1, 94]. Ол сөйлеу мен жазу барысында орфоэпиялық, орфографиялық, грамматикалық, лексикалық және стилистикалық нормалардың дұрыс сақталуын қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда, әдеби тіл нормасын БАҚ құралдары арқылы оқыту – оқушыларды тек тілдік ережелермен таныстырып қана қоймай, сол ережелерді өмірлік контексте қолдануға да үйретеді.

Соңғы жылдары тіл мамандары БАҚ тілінің грамматикалық және стилистикалық жағынан әлсірей бастағанын жиі айтып жүр. Газет-журнал беттерінде, телерадио хабарларда және әлеуметтік желідегі ақпараттық контенттерде әдеби тіл нормасынан ауытқу, әсіресе, төмендегідей бағыттарда байқалады:

- 1) *Орфографиялық қателер* – сөздердің дұрыс жазылмауы, морфологиялық заңдылықтардың бұзылуы.
- 2) *Пунктуациялық қателер* – сөйлем ішіндегі тыныс белгілерінің орынды қолданылмауы.
- 3) *Сөз қолданыстағы орынсыздықтар* – кәсіби терминдердің, диалектизмдердің, варваризмдердің бей-берекет пайдаланылуы.
- 4) *Грамматикалық бұзылыстар* – сөйлем құрылымының қате құрастырылуы, есімше, көсемше, шылау мен жалғаулардың дұрыс қолданылмауы.

Мысалы, телебағдарламаларда жиі кездесетін «бұл туралы айтатын боламыз» сияқты тіркестер қазақ тілінің табиғатына жат. Немесе «шешім қабылданды» орнына «шешім шығарылды» деу – орыс тілінің ықпалы. Бұл қателердің жиі кездесуі оқушы санасында сол құрылымдардың дұрыс екен деген жаңсақ пікір қалыптастырады. Сондықтан БАҚ тіліндегі мұндай ауытқуларды саралап, оқыту барысында мысал ретінде қолдану – грамматикалық сауаттылықты арттырудың тиімді жолы.

Грамматикалық сауаттылық – оқушының сөзді дұрыс құрап, сөйлем ішінде орынды қолдана білу дағдысы. Бұл – фонетикадан бастап, морфология, синтаксис пен стилистикаға дейінгі білімдерді меңгеріп, оны тәжірибеде дұрыс қолдана алу қабілеті. Оқушының тілдік тұлға ретінде қалыптасуында грамматикалық сауаттылық шешуші рөл атқарады. Себебі сауатты сөйлеу мен жазу – тұлғаның интеллектуалдық, мәдени деңгейінің айғағы ғана емес, оның коммуникациялық құзыреттілігін де анықтайды.

БАҚ мәтіндері – оқушының осы дағдыларын дамытуға арналған нақты материал. Әсіресе, жаңалықтар мәтіндерінде сөйлем құрылымы ықшам әрі нақты, грамматикалық заңдылықтарға сай. Мұндай мәтіндерді оқу мен талдау арқылы оқушылар сөйлемнің түрлерін, сөз тіркесінің байланысын, тыныс белгілерінің қолданылуын, сөздердің морфологиялық тұлғаларын дұрыс түсінуге бейімделеді.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында БАҚ материалдарын тиімді қолдану – грамматикалық білімді тереңдетудің тиімді жолдарының бірі. Алайда бұл жұмыстың белгілі бір әдістемелік негізі болуы шарт. Мәселен, тек мәтінді оқытып қою жеткіліксіз. Оқушы сол мәтіннің құрылымына, грамматикалық бірліктердің қызметіне назар аударып, оны тілдік талдау объектісі ретінде қарастыруы қажет.

Мына әдістер тиімді деп саналады:

• *Салыстырмалы талдау әдісі:* БАҚ мәтініндегі сөйлем құрылымдарын оқулықтағы әдеби мәтіндермен салыстыру арқылы грамматикалық нормаларды талдау.

• *Мәтіндік талдау:* Мәтіннің морфологиялық, синтаксистік құрылымына талдау жасау арқылы грамматикалық заңдылықтарды бекіту.

• *Қайта жазу әдісі:* БАҚ мәтінін грамматикалық тұрғыдан дұрыстап қайта жазу. Бұл оқушының грамматикалық сезімін дамытады.

• *Грамматикалық редакциялау:* Қате жіберілген БАҚ мәтінін редакциялау, әдеби нормаға келтіру тапсырмаларын беру.

• *Жазбаша пікірталас*: БАҚ мәтініне байланысты өз ойын жазбаша жеткізу. Мұнда сөйлем құрылысының дұрыстығы мен логикалық байланыс тексеріледі.

Осы әдістерді жүйелі түрде қолдану арқылы оқушылардың грамматикалық сауаттылығы артып қана қоймай, олардың сын тұрғысынан ойлау қабілеті, тілдік талдау машығы қалыптасады. Бұл – функционалдық сауаттылықтың да маңызды компоненті.

БАҚ материалдарын сабақта қолданғанда олардың түрлік ерекшелігін де ескеру маңызды. Мысалы:

• *Ақпараттық жаңалықтар* – оқушыны нақты сөйлем құруға, сөйлем ішінде сөздердің реттілігін сақтауға үйретеді.

• *Публицистикалық мақалалар* – стилистикалық талдауға қолайлы, себебі мұнда эмоциялық бояуы бар сөздер жиі кездеседі.

• *Сұхбаттар мен репортаждар* – диалог құру дағдысын, сөйлеу тілі мен жазба тіл арасындағы айырмашылықты көрсетуге мүмкіндік береді.

• *Жарнамалық мәтіндер* – қысқа, нұсқа, мақсатты аудиторияға бағытталған тіл үлгісін меңгеруге септігін тигізеді.

Әр мәтін түрі грамматикалық тұрғыдан әрқилы. Мұны ескере отырып, мұғалім сабақ барысында әр мәтіннен нақты мақсатқа сай үзінді алып, оны грамматикалық талдау үшін пайдалануы қажет. Мысалы, сөйлем мүшелерін анықтау, сөз тіркесін талдау, есімдіктің түрлерін ажырату секілді тапсырмалар БАҚ мәтіндері арқылы орындалса, оқушы үшін қызықты әрі өмірмен байланысты болары сөзсіз.

Білім берудегі басты міндеттердің бірі – оқушының тілдік құзыретін дамыту, яғни тіл нормаларын меңгеру, сауатты сөйлеу мен жазуға баулу. Бұл тұрғыда бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) арқылы оқыту – тілді шынайы өмірлік контексте қабылдауға мүмкіндік беретін тиімді әдіс. БАҚ тілін мектеп бағдарламасына енгізу – қазіргі білім беру кеңістігіндегі өзекті мәселенің бірі болып отыр. Себебі, қазіргі оқушы интернет, әлеуметтік желі, жаңалық сайттары арқылы ақпаратты мол тұтынады. Сондықтан тілді сол шынайы ортада танып-білу – оқушының тілді функционалды түрде меңгеруіне жол ашады. Әдеби тіл нормасын оқытудың дәстүрлі әдістеріне қосымша ретінде БАҚ материалдарын енгізу – грамматикалық білімді практикалық дағдымен ұштастыруға негіз болады. БАҚ мәтіндері қазіргі тілдік өзгерістерді қамтитын болғандықтан, оларды орфографиялық, пунктуациялық, морфологиялық, синтаксистік тұрғыдан талдау – оқушыларға әдеби тіл мен ауытқуларды ажыратуға көмектеседі.

Грамматикалық сауаттылықты қалыптастыру үшін оқыту мазмұнын әртараптандыру маңызды. БАҚ мәтіндерін пайдалану оқушыны тек тілді дұрыс қолдануға ғана емес, оны саналы түрде талдауға, тілдік нормаларды түсініп, өзіндік шешім қабылдауға үйретеді. Мысалы, тілдік қатесі бар сөйлемдермен жұмыс істеу – оқушының грамматикалық интуициясын дамытуға жол ашады. Мұғалім газеттен немесе сайттан алынған мәтінді ұсыныс ретінде беріп, оқушыларға ондағы әдеби нормаға сай емес құрылымдарды анықтату арқылы түзету жұмыстарын ұйымдастырады. Бұл өз кезегінде орфографиялық сауаттылықты арттырып қана қоймай, морфологиялық және синтаксистік білімді нақты мәтін негізінде қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мәтіндік трансформация тапсырмалары да оқушының грамматикалық икемділігін арттыруда тиімді. Оқушы берілген сөйлемді басқа шаққа, райға, болымды не болымсыз формаға өзгертіп көреді, бұл олардың сөз мағынасы мен грамматикалық қызметін терең түсінуіне жол ашады. Сөз тіркесі мен сөйлем құрылымын өзгерте отырып, оқушы сөйлеу мәдениетіне сай мәтін құруға дағдыланады.

Оқу барысында «тілдік редакциялау» әдісі де жоғары нәтиже береді. Мұнда оқушы редакцияланбаған, сөйлем құрылымы жағынан бұзылған мәтінмен жұмыс істеп, оны әдеби нормаға сай келтіріп қайта жазады. Бұл әрекет оқушының грамматикалық білімін тексеріп, практикалық тұрғыдан жетілдіреді. Сонымен бірге, салыстырмалы талдау арқылы оқушылар бір ақпараттың екі стильдегі берілуін – көркем мәтін мен БАҚ стилін салыстырып, олардың грамматикалық ерекшеліктерін айқындай алады. Мұндай жұмыс

оқушылардың тілдік талғамын дамытып, стильдік норма мен грамматикалық талаптарды ұғынуға көмектеседі. Мысалы, көркем әдебиетте күрделі сөз тіркестері мен метафоралар басым болса, БАҚ тілінде нақтылық пен ықшамдылық алдыңғы орынға шығады. Осы айырмашылықтарды талдай отырып, оқушы сөйлеу мен жазу мәдениетінің түрлерін түсіне бастайды.

Сондай-ақ, оқушылардың өзіндік жазу дағдысын жетілдіру үшін БАҚ мәтіндері негізінде шағын мақала, ақпараттық хабарлама, шолу жаздыру – тиімді әдістемелік тәсілдің бірі. Мұнда оқушылар дайын үлгіге қарап, өз мәтінін құрастырады, сол арқылы сөз тіркесін дұрыс құру, сөйлемнің құрылымын сақтап жазу, логикалық бірізділік пен байланысқа назар аудару, тілдік нормаға сай болу талаптарын үйренеді. Бұл тек грамматикалық сауаттылықты арттырмай, функционалдық жазылым дағдысын да қалыптастырады. Мысалы, «Kazinform», «Egemen Qazaqstan», «Massaget» секілді сайттардан алынған мәтіндерден оқушылар тақырып, кіріспе, негізгі бөлім, қорытындыны ажыратып, содан үлгі алып, өз мақаласын жаза алады. Бұл олардың мазмұнды тұжырымдап, пікірін нақты жеткізу қабілетін дамытады.

Сабақ барысында мұғалімдердің заманауи технологияларды тиімді пайдалануы да грамматикалық дағдыны қалыптастыруға септігін тигізеді. Мысалы, жаңалықтардан алынған бейнематериалдар, подкасттар, аудиожазбалар оқушының тыңдау, түсіну қабілетін арттырып, ондағы сөйлем құрылымын синтаксистік талдау дағдыларын дамытуға көмектеседі. Сонымен қатар, Google Docs, Padlet, Jamboard сияқты интерактивті платформаларда оқушылар топпен жұмыс істеп, бір мәтінді бірге түзетіп, грамматикалық қатесін анықтап, бір-біріне кері байланыс береді. Бұл – оқушыны пассив қабылдаушыдан белсенді редакторға айналдыратын тәсіл. Сонымен қатар, оқушылар тілдік нормаларды түсіну арқылы әлеуметтік желілерде де дұрыс сөйлеу, жазуға дағдыланады. Яғни, бұл тәсіл тек академиялық емес, өмірлік тілдік мәдениетті қалыптастырады.

Грамматикалық сауаттылықты қалыптастыруға бағытталған бұл жұмыс түрлері жүйелі түрде ұйымдастырылған жағдайда, оқушылар әдеби норма мен бейәдеби қолданысты ажырата алатын деңгейге жетеді. Олар сөйлемді дұрыс құрау, сөзді мағынасына сай таңдау, сөйлеу стильін нақтылау, тілдік қателерді болдырмау дағдысын меңгереді. Бұл дағдылар олардың ауызша сөйлеу және жазбаша тілдік іс-әрекетінің сапасын арттырып, жалпы коммуникативтік құзыреттілігін дамытады. БАҚ материалдарымен жұмыс – тек грамматикалық білім беру ғана емес, сонымен бірге медиасауаттылықты қалыптастыратын, шынайы өмірге бейімдейтін кешенді тәсіл. Осы тұрғыдан алғанда, әдеби нормаға сай грамматикалық құрылымды меңгерту мен оны практикалық түрде бекіту мақсатында БАҚ материалдарын кең көлемде пайдалану – бүгінгі білім беру жүйесінің маңызды талабы.

Жоғарыдағы теориялық мәліметтерді ескере отырып, мынандай практикалық материалдарды ұсынамыз:

1. «Қате ізде» тапсырмасы

Мақсаты: Оқушыларға грамматикалық және орфографиялық қателерді тауып, оларды түзету арқылы әдеби тіл нормасын меңгертеді.

Материал: Мысалы, жаңалық порталынан (мысалы, *Inform.kz*) алынған мына сөйлем:

«Бүгінгі күнде мемлекет тарапынан атқарылып жатқан жобалар жастарға көп мүмкіндіктер беріп жатыр.»

Тапсырма: Сөйлемдегі грамматикалық және орфографиялық қателерді табыңыз.

Сөйлемді әдеби тіл нормасына сай етіп қайта жазыңыз.

Дұрыс нұсқасы: *Бүгінде мемлекет тарапынан атқарылып жатқан жобалар жастарға мол мүмкіндік беруде.*

2. «Жаңалықты өзгерту» тапсырмасы

Мақсаты: Оқушының грамматикалық икемділігін, синтаксистік түрлендіру қабілетін дамыту.

Тапсырма: Қысқа ақпараттық хабарламаны беріп, оқушыдан оны басқа шақта немесе басқа райда айтып көруді сұраңыз.

Мәтін: *Мемлекет басшысы ауыл мектептерінің жағдайын жақсарту жөнінде тапсырма берді.*

Мүмкін нұсқалар:

Болымсыз түрі: *Мемлекет басшысы ауыл мектептерінің жағдайын жақсарту жөнінде тапсырма берген жоқ.*

Сабақтас құрмалас сөйлемге айналдыру: *Мемлекет басшысы ауыл мектептерінің жағдайы жақсару үшін тапсырма берді.*

Болашақ шаққа айналдыру: *Мемлекет басшысы ауыл мектептерінің жағдайын жақсарту жөнінде тапсырма беретін болады.*

3. «БАҚ пен көркем тіл» салыстыру

Мақсаты: Стильдік, грамматикалық ерекшеліктерді талдай білу, тілдік норманы ажырату.

Мәтіндер:

БАҚ стиліндегі сөйлем:

2025 жылы Қазақстанда 30-ға жуық жаңа мектеп салынады.

Көркем тілдегі нұсқасы:

Келер жыл Қазақстан балалары үшін жаңа білім ордаларының есігін айқара ашатын, үміт пен жаңарудың кезеңі болмақ.

Тапсырма:

Осы екі сөйлемнің құрылымын салыстырыңыз.

Қай сөйлемде әдеби тіл нормасы қалай көрініс тапқан?

Қайсысы ресми-іскери, қайсысы көркем стильде жазылғанын дәлелдеңіз.

4. «Редактор бол» тапсырмасы

Мақсаты: Тілдік нормаға сай емес сөйлемдермен жұмыс істету арқылы түзету дағдысын қалыптастыру.

Мәтін:

Президент кеше Алматы қаласында орын алған қиын жағдайға байланысты шұғыл түрде жиын өткізді.

Тапсырма:

Мәтінді стилистикалық және грамматикалық тұрғыдан редакциялаңыз.

Артық немесе түсініксіз тіркестерді анықтаңыз.

Мүмкін болатын дұрыс нұсқасы:

Президент кеше Алматыда орын алған жағдайға байланысты шұғыл жиын өткізді.

5. «Жаңалық жаз» жобалық тапсырма

Мақсаты: Өз бетімен әдеби тіл нормасына сай ақпараттық мәтін құру қабілетін дамыту.

Нұсқаулық:

Оқушылар жергілікті жаңалыққа байланысты (мектеп өмірі, аудан жаңалықтары, мәдени шаралар) шағын 5–7 сөйлемнен тұратын жаңалық жазады.

БАҚ стиліне сай болуы, фактіге негізделуі, тілдік қателер болмауы тиіс.

Бағалау критерийлері:

- Грамматикалық құрылымның дұрыстығы.
- Сөйлемдердің байланысы мен логикасы.
- Сөз таңдауы мен стильге сәйкестік.

Осы практикалық тапсырмаларды жұптық, топтық, жеке жұмыс форматында, деңгейлік әдіспен өткізу тиімді. Сонымен қатар, онлайн ақпарат көздерімен жұмыс істеу арқылы оқушының медиасауаттылығы, критикалық ойлауы мен қате анықтау дағдылары дамиды. Қазіргі таңда тілдік құзыреттілікті дамыту — білім беру жүйесінің негізгі басымдықтарының бірі. Әсіресе, оқушылардың грамматикалық сауаттылығы — олардың ойды дұрыс жеткізу, жазбаша және ауызша сөйлеу мәдениетін меңгеру деңгейінің айнасы. Осы орайда, бұқаралық ақпарат құралдарының тілін сабақ үдерісінде тиімді қолдану арқылы оқушыларға әдеби тіл нормаларын меңгертудің маңызы ерекше. БАҚ — тек ақпарат таратушы ғана емес, сонымен қатар тілдің тірі, қолданыстағы үлгісін көрсететін

негізгі арна. Сондықтан да бұл зерттеуде БАҚ материалдарын қазақ тілі сабағында оқу құралдары ретінде пайдалану жолдары қарастырылып, нақты әдістемелік бағыттар ұсынылды.

Жоғары сынып оқушылары үшін БАҚ мәтіндерінің тілі мен стилін талдау — олардың грамматикалық дағдыларын дамытуға үлкен ықпал етеді. БАҚ-та кездесетін орфографиялық, пунктуациялық және стилистикалық қателерді анықтау, оларды түзету, сондай-ақ дұрыс қолданылған тілдік нормаларды модельдеу арқылы оқушылар өздерінің тілдік ойлау қабілетін жетілдіреді. Бұл үдеріс оқушыны жай ғана тыңдаушы немесе жаттаушы емес, өз бетінше ой қорытып, тілдік талдау жасай алатын тұлға ретінде қалыптастырады.

Зерттеу барысында жүргізілген практикалық тапсырмалар мен жаттығулар — оқушылардың тілдік нормаға деген сезімталдығын арттырып, грамматикалық құрылымдарды дұрыс қолдануға баулиды. Мәселен, "редактор бол" тапсырмасы арқылы оқушылар мәтіндегі қателіктерді түзетіп, грамматикалық және стилистикалық тұрғыдан дұрыс мәтін құрастыруға машықтанады. Ал "мәтін салыстыру", "ақпаратты қайта өңдеу", "тақырыпқа сай жазу" секілді тапсырмалар олардың тілдік еркіндігін дамытып, коммуникативтік құзыреттілікті жетілдіреді. Бұл тәсілдер оқушыларды жай тіл үйренуші ғана емес, ақпаратты сын тұрғысынан қабылдай алатын және оны әдеби тіл талаптарына сай жеткізе алатын тұлға ретінде тәрбиелейді.

Сонымен қатар, БАҚ материалдарын пайдалану оқушылардың тек грамматикалық сауаттылығын ғана емес, жалпы функционалдық сауаттылығын, медиа мәдениетін, ақпаратты іріктеп оқу және оны сараптап түсіну қабілеттерін де дамытады. Бұл қазіргі заман жастары үшін аса қажетті дағдылар болып табылады. Жас ұрпақтың тілдік сауаттылығын арттыруда мектеп пен мұғалімдердің рөлі аса маңызды. Сабақ барысында оқушыларды БАҚ тілінің құрылымымен, мазмұнымен, көркемдік және публицистикалық стильмен таныстыру — олардың тілдік көкжиегін кеңейтіп, тілге деген қызығушылығын арттырады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, бұл ғылыми зерттеуде БАҚ құралдарының тілін оқу процесінде қолдану арқылы оқушылардың грамматикалық сауаттылығын арттыру жолдары жан-жақты қарастырылды. Теориялық және практикалық материалдар арқылы дәлелденген бұл әдістер заманауи білім беру талаптарына толық сай келеді. Әдеби нормаға құрылған дұрыс тілдік үлгілерді оқушы санасына қалыптастыру — болашақта ұлттық тіл мәдениетін сақтап, дамытуға негіз болады. Демек, БАҚ тілін орынды пайдалана отырып, мектептегі тіл үйрету сапасын арттыру — білім берудің стратегиялық мақсатына айналуы тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қордабаев Т. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Мектеп, 2006. – 216 б.
2. Сүлейменова Э.Д. Қазіргі қазақ тілі: лексикология, грамматика, стиль. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 312 б.
3. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 284 б.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Алматы: Арыс, 2003. – 368 б.
5. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 320 б.
6. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Санат, 1993. – 440 б.
7. Мырзабекова Ж. Қазақ тілінің практикалық фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 208 б.
8. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы: Мектеп, 2005. – 296 б.
9. Әбілқаев А. БАҚ тілінің ерекшеліктері және әдеби тіл нормалары. // "Қазақ тілі мен әдебиеті" журналы. – 2020. – №3. – Б. 22–27.
10. Айтбаев Ө.А. Тіл мәдениеті және баспасөз. – Алматы: Ғылым, 1986. – 168 б.
11. Тілешова Г. Медиа тілінің дамуы мен ерекшеліктері. // "Тілтаным" журналы. – 2021. – №4. – Б. 15–20.

12. ҚР Білім және ғылым министрлігі. Жалпы білім беретін мектептің қазақ тілі пәні бойынша оқу бағдарламасы (5–11 сыныптар). – Астана, 2022.
13. Қазақ тілі энциклопедиясы. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 720 б.
14. Crystal, D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 272 p.
15. Fairclough, N. Media Discourse. – London: Edward Arnold, 1995. – 214 p.

Әнел Ерболатқызы¹

Ғылыми жетекшісі: Білім беру саласының үздігі

Л.А. Аманкулова²

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

Алматы қ.

ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘДЕНИ ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа: Қоғамдық сана — бұл әлеуметтік топтардың, ұлттардың және бүкіл қоғамның санасында қалыптасатын идеялар, көзқарастар, құндылықтар мен ұғымдар жиынтығы. Ол қоғамның мәдени, әлеуметтік және экономикалық дамуына тікелей әсер етеді. Қоғамдық сананы қалыптастырудың бір маңызды құралы — мәдени тынығу жұмысы. Бұл мақалада мәдени тынығу жұмысының қоғамдық сананы қалыптастырудағы маңызы мен рөлі талданады.

Кілт сөздер: Қоғамдық сана, мәдени тынығу жұмысы, мәдениет, әлеуметтік келісім, тәрбиелік жұмыстар, ұлттық құндылықтар, ақпараттық технологиялар

Аннотация: Общественное сознание — это совокупность идей, взглядов, ценностей и понятий, формирующихся в сознании социальных групп, наций и всего общества. Оно оказывает прямое влияние на культурное, социальное и экономическое развитие общества. Одним из важных инструментов формирования общественного сознания является культурно-досуговая деятельность. В данной статье рассматриваются значение и роль культурно-досуговой деятельности в формировании общественного сознания.

Ключевые слова: Общественное сознание, культурно-досуговая работа, культура, социальное согласие, воспитательная работа, национальные ценности, информационные технологии.

Қоғамдық сана — бұл адамдардың дүниетанымы, ой-пікірлері, моральдық қағидалары, эстетикалық көзқарастары мен рухани құндылықтары қалыптасатын әлеуметтік құбылыс. Ол қоғамның мәдени, саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуының нәтижесінде пайда болады және дамиды. Қоғамдық сана жеке тұлғалардың санасынан жоғары тұрып, қоғамның ортақ идеялар мен ұстанымдарын білдіреді.

Қоғамдық сананың қалыптасу үдерісі бірнеше маңызды факторларға байланысты:

1. Тарихи тәжірибе: Қоғамның өткен тарихы, дәстүрлері мен мәдениеті қоғамдық сананың негізгі қайнар көздерінің бірі болып табылады.

2. Білім беру: Білім беру жүйесі арқылы жаңа ұрпақтарға әлеуметтік тәжірибе, моральдық құндылықтар және мәдениет жеткізіледі.

3. Мәдени тынығу жұмыстары: Концерттер, көрмелер, театр қойылымдары, әдеби кештер мен фестивальдар сияқты шаралар қоғамдық сананың қалыптасуына ықпал етеді.

4. Ақпараттық құралдар: Бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілер қоғамдық пікір мен көзқарастарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

5. Заңдар мен әлеуметтік нормалар: Қоғамда қабылданған ережелер мен қағидалар адамдардың мінез-құлқын реттеп, олардың санасына әсер етеді.

Қоғамдық сана екі деңгейде қалыптасады:

- Жалпы қоғамдық сана: Бұл барлық қоғам мүшелеріне тән ортақ идеялар мен құндылықтар жиынтығы.
- Топтық сана: Белгілі бір әлеуметтік топтарға, ұлттарға немесе қауымдастықтарға тән сана түрі.

Мәдени тынығу жұмыстары осы екі деңгейде де қоғамдық сананы қалыптастыруға ықпал етіп, әлеуметтік келісім мен мәдени мұраларды сақтауға көмектеседі.

Мәдени тынығу жұмысы қоғамдық сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, өйткені ол мәдени құндылықтарды, дәстүрлер мен мінез-құлық нормаларын насихаттауға ықпал етеді. Концерттер, көрмелер, фестивальдар, театр қойылымдары және білім беру бағдарламалары сияқты әртүрлі іс-шаралар арқылы адамгершілік, азаматтық және патриоттық тәрбие беріледі.

Мәдени тынығу жұмысы адамдардың рухани дамуына, жаңа білім мен дағдылар алуына, сондай-ақ ортақ мүдделер мен құндылықтар негізінде бірігуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мәдени тынығу шаралары әлеуметтік келісімді нығайтуға, мәдени әралуандықты құрметтеуге және төзімділікті қалыптастыруға ықпал етеді. Мәдени іс-шаралар арқылы ұлттық мәдени мұраларды сақтау және насихаттау жүзеге асырылады.

Мәдени тынығу жұмысының қоғамдық санаға әсері

Қазіргі заманда мәдени тынығу жұмыстары ақпараттық технологияларды белсенді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Виртуалды көрмелер, онлайн концерттер, білім беру платформалары және әлеуметтік желілер мәдени құндылықтар мен идеяларды таратуда маңызды құралдарға айналды.

Сонымен қатар, мәдени тынығу жұмыстары жастар тәрбиесіне ерекше мән береді, себебі олардың көзқарастары мен құндылықтары болашақта қоғамның дамуына тікелей әсер етеді. Жастарға арналған мәдени жобалар мен іс-шаралар патриотизмді, адамгершілікті, ұлттық мәдениетке деген сүйіспеншілікті қалыптастыруға бағытталған.

Мәдени тынығу жұмысының мәні мен міндеттері

Мәдени тынығу жұмысы — бұл халықтың рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған шаралар жиынтығы. Оның негізгі міндеттері мыналардан тұрады:

- қоғам мүшелерінің эстетикалық тәрбиесін қалыптастыру;
- ұлттық мәдени мұраларды насихаттау және сақтау;
- жастардың шығармашылық әлеуетін дамыту;
- қоғамдық санаға оң әсер ету арқылы әлеуметтік келісімді нығайту.

Мәдени тынығу жұмысы білім беру мекемелерінде, мәдениет үйлерінде, кітапханаларда және бұқаралық іс-шараларда жүзеге асырылады. Оның тиімділігі ұйымдастыру тәсілдеріне, қолданылатын әдістерге және қамтылатын аудиторияның ерекшеліктеріне байланысты.

Қоғамдық сананы қалыптастырудағы мәдени тынығу жұмысының рөлі

Мәдени тынығу жұмысы қоғамдық санаға екі негізгі бағытта әсер етеді: танымдық және тәрбиелік.

1. Танымдық бағыт:

Мәдени тынығу шаралары арқылы халықтың тарихи санасы, мәдени мұраларға деген құрметі қалыптасады. Әртүрлі концерттер, көрмелер, лекциялар мен мәдени фестивальдар адам санасына әсер етіп, оның көзқарасын кеңейтеді.

2. Тәрбиелік бағыт:

Мәдени тынығу жұмысы арқылы патриотизм, толеранттылық, адамгершілік және этикалық құндылықтар қалыптасады. Мәдени іс-шаралар арқылы ұлттың рухани бірлігі нығайып, қоғам мүшелерінің адамгершілік қасиеттері жетіледі.

Қазіргі мәдени тынығу жұмыстарының ерекшеліктері

Бүгінгі таңда мәдени тынығу жұмыстары жаңа форматтар мен технологияларды қолдану арқылы дамып келеді. Оның ішінде:

- сандық платформалар арқылы онлайн іс-шаралар ұйымдастыру;
- әлеуметтік желілер арқылы мәдени контентті насихаттау;

- жастарға бағытталған заманауи мәдени жобаларды іске асыру.

Мәдени тынығу жұмыстарының заманауи әдістері қоғамдық сананың дамуына ықпал етуде маңызды рөл атқарады. Әсіресе, жастардың белсенді қатысуын қамтамасыз ету арқылы қоғамның мәдени деңгейін көтеруге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, мәдени тынығу жұмыстары қоғамдық сананы қалыптастыруда маңызды құрал болып табылады. Ол қоғамның рухани дамуына ықпал етіп қана қоймай, адамдардың мәдени құндылықтарға деген көзқарасын, мінез-құлқын және дүниетанымын қалыптастырады. Мәдени тынығу іс-шаралары халықтың эстетикалық талғамын дамытып, олардың тарихи мұралар мен ұлттық дәстүрлерге деген құрметін арттырады.

Сонымен қатар, мәдени тынығу жұмыстары әлеуметтік топтар мен ұлттар арасындағы өзара түсіністікті нығайтуға көмектеседі. Әртүрлі мәдени жобалар арқылы ортақ құндылықтарды насихаттау адамдарды біріктіріп, қоғамның тұрақтылығына ықпал етеді. Мәдени іс-шаралар тек көңіл көтеру ғана емес, сонымен қатар ағартушылық және тәрбиелік қызмет атқарады.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар мәдени тынығу жұмыстарын ұйымдастырудың жаңа мүмкіндіктерін ашты. Онлайн форматтағы мәдени бағдарламалар кең аудиторияға қолжетімділік беріп, қоғамдық сананы қалыптастыру үдерісін тиімді етті. Әлеуметтік желілер арқылы мәдени құндылықтарды тарату және насихаттау халықтың мәдени білімін арттыруға айтарлықтай ықпал етті.

Жалпы алғанда, мәдени тынығу жұмыстары қоғамдық сананы жетілдірудің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл салаға ерекше көңіл бөлу және оны заман талабына сай дамыту қоғамның мәдени дамуына оң ықпал етеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әуезов М. О. «Әдебиет және өнер». – Алматы: Ғылым, 2001.
2. Қасымжанов А. Х. «Мәдениеттану негіздері». – Алматы: Санат, 2004.
3. Нұрғалиев Р. «Қоғам және мәдениет». – Алматы: Рауан, 2007.
4. Сейітов Ж. «Мәдени тынығу жұмыстарының теориясы мен практикасы». – Астана: Фолиант, 2010.
5. Хасанов А. «Қоғамдық сана және мәдениет». – Алматы: Білім, 2015.
6. Байғабылов А. «Қазіргі заманғы мәдени тынығу жұмыстары». – Алматы: ҚазҰУ, 2018.
7. Мұқаметжанова Г. «Жастар және мәдени тәрбие». – Нұр-Сұлтан: Елорда, 2020.

Мерей Өскенқызы Аман

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс магистранты
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫН ОҚЫТУ: ТЕХНОЛОГИЯ, ӘДІС-ТӘСІЛ

Андатпа: Қазіргі таңда қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің алдына қойылған негізгі міндеттердің бірі – оқушылардың коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру. Мақалада орта мектептің қазақ тілі пәнінде оқушыларды қазақ тіліндегі шақ категориясын оқытудың әдістемелік ерекшеліктері, соның ішінде, қазақ тіліндегі шақ категориясын оқыту арқылы оқушылардың коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі талданады. Қазақ тілін оқыту әдістемесінде осы уақытқа дейін шақ категориясын оқыту жайлы зерттеулер болғанымен, оның оқушылардың коммуникативті құзыреттіліктерін қалыптастыруға тигізетін ықпалы, пайдасы жайлы зерттеулер жоқтың қасы десек болады. Осы зерттеудің теориялық бөлімінде қазақ тіліндегі шақ категориясын оқытудың ғылыми

негіздері, ерекшеліктері туралы айтылса, практикалық бөлімде оны оқыту технологиялары мен әдіс-тәсілдер жайлы сөз болады.

Кілт сөздер: шақ категориясы, коммуникативті құзіреттілік, әдістелелік жүйе.

Кіріспе

Қазақ тілінің грамматикалық құрылымын терең меңгеру – тіл үйренушілердің коммуникативтік құзыреттілігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Сол грамматикалық құрылымдардың ішінде етістіктің шақ категориясы – әрекеттің немесе қимылдың уақытпен байланысын білдіретін, күрделі де маңызды категориялардың бірі. Шақ категориясын дұрыс меңгеру тек грамматикалық сауаттылықты ғана емес, сонымен қатар сөйлеу мәдениетін, ойды нақты және дәл жеткізу дағдысын қалыптастырады. Сондықтан бұл категорияны оқытуда әдістемелік тұрғыдан тиімді тәсілдерді қолдану – тіл үйретудің сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Қазақ тіл білімінде шақ категориясы жайлы ғылыми еңбектер аз емес. Бұл салада қазақтың І. Кеңесбаев, Қ. Жұбанов, А. Ысқақов, Р. Әмір, Ә. Болғанбаев сынды ғалымдарының еңбектерін ерекше атап өтуге болады [1, 14]. Алайда мектеп немесе жоғары оқу орындарындағы тілді үйрету үдерісінде шақ категориясын оқытудың әдістемелік қырлары әлі де толық жүйеленіп, нақты үлгілермен қамтамасыз етілген деуге келмейді. Бұл өз кезегінде білім алушылардың шақ формаларын дұрыс қолданбауына, сөйлеу барысында қателіктер жіберуіне әкеліп соғады.

Осы мақалада шақ категориясының теориялық негіздеріне шолу жасалып, оны оқытудағы тиімді әдіс-тәсілдер, инновациялық технологиялар мен жаттығу түрлері қарастырылады. Сонымен қатар, шақ категориясының функционалдық мәні мен сөйлеу әрекетіндегі рөліне де назар аударылады. Зерттеу барысында тілді екінші тіл ретінде үйренушілерге шақ формаларын меңгертудің ерекшеліктері мен қиындықтары да қамтылады. Мақсат – қазақ тіліндегі шақ категориясын оқытуда қолданылатын әдістемелік амалдарды талдап, нақты ұсыныстар ұсыну.

Қазақ тілінің грамматикалық құрылымында етістік ерекше орын алады, ал етістік құрамындағы шақ категориясы – тілдік уақытты білдірудің негізгі құралы. Шақ – іс-әрекеттің, қимылдың орындалу мерзімін, сөйлеу сәтіне қатыстылығын көрсететін грамматикалық категория болады [2, 36]. Бұл категория оқыту үдерісінде күрделі әрі маңызды компонент болып табылады, себебі ол арқылы оқушылар сөйлеу барысында уақытты нақтылай алады, ойын дәл жеткізеді және тілдік жүйенің ішкі логикасын меңгереді. Осы тұрғыдан алғанда, шақ категориясын жүйелі, ғылыми негізделген және әдістемелік тұрғыдан дұрыс оқыту – тіл үйрету үдерісінің сапасын арттыратын негізгі факторлардың бірі.

Шақ категориясы тілдік қатынаста маңызды қызмет атқарады. Ол арқылы сөйлеуші өткен, қазіргі және келешек уақытта орын алған немесе алдағы уақытта орын алатын іс-әрекеттерді нақтылайды. Сөйлеу барысында уақыттық дәлдікке жету тілдік қатынастың маңыздылығын арттырады. Қазақ тілінде шақтың үш негізгі түрі бар: өткен шақ, осы шақ, келер шақ. Әр шақтың өзіндік грамматикалық ерекшеліктері, қолдану ережелері және семантикалық реңктері бар болады [3, 82]. Оларды бірізділікпен меңгерту – оқушының грамматикалық сауаттылығын арттыруда маңызды.

Шақ формаларын оқыту барысында тілдік бірліктерді тек жаттап алу емес, оларды сөйлеу әрекетінде дұрыс қолдануға дағдыландыру көзделуі керек. Яғни оқыту барысында механикалық жаттығулардан гөрі, коммуникативтік тапсырмаларға, контекстке негізделген жаттығуларға, ситуациялық сөйлесімдерге мән берген жөн.

Шақ формаларын оқытуда бірқатар қиындықтар кездеседі. Әсіресе тілді екінші немесе шет тілі ретінде үйренушілер үшін шақ формаларының семантикалық ерекшеліктерін ажырату қиынға соғады. Мысалы, қазақ тіліндегі өткен шақ бірнеше формада көрінеді: нақты өткен шақ (бардым, келдім), бейнақтылы өткен шақ (барыппын, келіпті) және болымсыз өткен шақ (бармадым, келмеппін). Осы шақтардың реңктерін бір-бірінен

ажырату үшін оқушылар тілдік интуицияға ғана емес, нақты контекстке, сөйлеу жағдаятына сүйенуі қажет.

Тағы бір қиындық – морфологиялық ұқсастықтар. Көптеген шақ формалары бір-біріне сырттай ұқсас болғанымен, мағынасы жағынан ерекшеленеді. Мысалы, «жазып едім» мен «жазыппын» формаларының сөйлеу жағдаятындағы мағынасы әртүрлі болады [4, 48]. Мұндай формаларды оқушылар жиі шатастырып, сөйлемде орынсыз қолдануы мүмкін. Бұл тілдің табиғи заңдылықтарын түсіну қажеттілігін көрсетеді.

Шақ формаларын меңгертуде интерактивті әдістер мен жағдаяттық оқыту технологияларын пайдалану тиімді нәтижелер береді. Мысалы, рөлдік ойындар, пікірталастар, әңгіме құрастыру, өткен-келер шақтағы оқиғаларды салыстыру сияқты тапсырмалар оқушыны грамматикалық формаларды нақты сөйлеу барысында қолдануға жетелейді.

Сонымен қатар, көрнекілік пен визуалды құралдарды пайдалану да шақ формаларын меңгертуде үлкен рөл атқарады. Уақыт сызығы (таймлайн), оқиғалардың реті бойынша кестелер, бейнематериалдар арқылы уақыттық қатынасты түсіндіру оқушының есте сақтау қабілетін, ойлауын және сөйлеу дағдыларын дамытады.

Индуктивті әдіс – яғни мысалдар арқылы ереже шығару – тілді саналы түрде меңгертудің тиімді жолдарының бірі. Бұл әдіс оқушының тілдік құрылымдарды түсінуге деген қызығушылығын арттырады әрі білімнің ұзақ уақыт есте сақталуын қамтамасыз етеді.

Ал дедуктивті әдіс – дайын ережені беріп, оны жаттығулар арқылы бекіту – белгілі бір деңгейден кейін өнімді нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осы екі әдісті кезектестіре қолдану – грамматикалық категорияларды меңгертудің тиімді жолы.

Шақ формаларын бекіту үшін тапсырмаларды көп сатылы және шығармашылық бағытта құрастыру қажет. Мысалы:

-Сөйлем құрастыр: Берілген етістіктерді үш шақта қолданып сөйлем құрастыр.

-Тыңдау және түсіну: Аудиомәтіннен өткен шақ формаларын тауып, олардың қолданылу мағынасын түсіндір.

-Контекстке сай қолдану: Әртүрлі жағдаяттар беріледі, сол жағдаятқа сай етістік шақтарын дұрыс қолдана отырып, диалог құрастыр.

-Шығармашылық тапсырма: «Менің болашақтағы жоспарым», «Кеше не істедім?» деген тақырыпта қысқаша эссе жазу.

Бұл тапсырмалар тек грамматикалық дағдыны ғана емес, сөйлеу, тыңдау, жазу, ойлау қабілеттерін де қатар дамытады.

Қазақ тілін шет тілі немесе екінші тіл ретінде меңгеріп жүрген оқушылар үшін шақ категориясын оқыту барысында мәдениетаралық ерекшеліктерді де ескерген жөн. Себебі әр тілде уақытты түсіну мен бейнелеу тәсілдері мәдениетке тікелей байланысты болады. Мысалы, кейбір халықтарда болашақ туралы сөйлеу нақты жоспарға негізделеді, ал қазақ тілінде болашақ шақ кейде болжам, ниет, тілек арқылы берілуі мүмкін: «Ертең келетін шығар», «Бармақ ойым бар», «Келсем бе деймін». Мұндай сөйлемдерді оқушылар грамматикалық жағынан дұрыс түсінуі мүмкін, бірақ мәдени-танымдық астарын ұғыну арқылы оларды орынды қолдануға үйренеді.

Осы тұрғыдан алғанда, шақ категориясын оқытуда ұлттық дүниетанымды, дәстүрлі сөйлеу үлгілерін, фразеологиялық тіркестерді де қамтып оқыту маңызды. Мысалы, «Өткен іске өкінбе», «Ертеңгі күннің өз жайы бар» сияқты мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер арқылы шақ категориясы жайлы түсінікті кеңейтіп, әрі мәдени таныммен ұштастыруға болады. Бұл тәсіл оқушының қазақ тілінде тек грамматикалық сауатты ғана емес, мәдени тұрғыдан да бейімделген түрде сөйлеуіне мүмкіндік береді.

Соңғы жылдары білім беру үдерісі кең көлемде цифрландырылып, қашықтан оқыту форматына бейімделіп келеді. Бұл өзгеріс қазақ тілін оқытуда да өз әсерін тигізді. Шақ категориясын меңгерту үшін түрлі онлайн платформалар мен цифрлық құралдарды тиімді пайдалану – заман талабы.

Мысалы, Kahoot, Quizlet, LearningApps, Wordwall сияқты интерактивті ресурстар арқылы шақ формаларына қатысты жаттығулар мен тестілер әзірлеуге болады. Бұл платформалар оқушылардың қызығушылығын оятып, грамматикалық білімді ойын түрінде меңгертуге ықпал етеді.

Сондай-ақ, бейне сабақтар, анимациялық слайдтар, интерактивті тапсырмалар – сабақ барысында теорияны түсіндіріп қана қоймай, оның қолданылу аясын кеңейтеді. Мұғалімдер ZOOM, Google Meet платформалары арқылы тапсырмаларды топтық форматта орындап, өткен, осы, келер шақ формаларын сөйлеу барысында тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Осылайша, уақыт пен кеңістіктен тәуелсіз тіл үйретудің жаңа жолдары ашылады.

Қандай әдіс немесе технология қолданылса да, басты тұлға – мұғалім. Оның әдістемелік білімі, тілдік дайындығы, шығармашылық икемі – оқушының білім сапасына тікелей әсер етеді. Шақ категориясын оқытуда мұғалім:

- грамматикалық құрылымдарды түсінікті әрі жүйелі түрде ұсынуы керек;
- жаттығуларды оқушы деңгейіне сай түрлендіруі қажет;
- оқушылардың қателерін түзетіп, дұрыс бағытта жетелеуі тиіс;
- оқушыларды еркін сөйлеуге, ойын жеткізе білуге ынталандыруы маңызды.

Осы мақсатта мұғалімдерге рефлексиялық тәсілді қолдану ұсынылады. Әр сабақтан кейін оқушылардан "Қай шақ формасы қиын болды?", "Қандай тапсырма ұнады?", "Келесі сабақта не білгілерің келеді?" деген сұрақтар арқылы кері байланыс жинап отыру – оқытуды оқушы қажеттілігіне бейімдеуге мүмкіндік береді.

Шақ формаларын үйретуде тілдік модельдерді (қалыптарды) қолдану – тиімді әдістемелік тәсілдердің бірі. Яғни әр шақтың негізгі формасын белгілі бір сөйлем құрылымы арқылы бекітіп отыру қажет. Мысалы:

- Өткен шақ: «Мен кеше кітап оқыдым».
- Осы шақ: «Мен қазір кітап оқып отырмын».
- Келер шақ: «Мен ертең кітап оқимын».

Бұл модельдер арқылы оқушы сөйлем құруға машықтанады және белгілі бір грамматикалық құрылымды нақты есте сақтай алады. Тілдік модельдерді кеңейтудің тағы бір жолы – вариативтілікпен жұмыс жасау: бір құрылымды бірнеше субъектімен (ол, біз, сендер) немесе әртүрлі етістікпен алмастырып сөйлемдер құрату.

Қазақ тіліндегі шақ категориясын оқыту – күрделі, бірақ жүйелі түрде жүргізілген жағдайда нәтижелі болатын үдеріс. Оқушының жас ерекшелігіне, тілді меңгеру деңгейіне қарай әдістемелік тәсілдер икемделіп отыруы қажет. Сонымен қатар, тілдік материалдардың өмірмен байланысы, коммуникативтік сипатта берілуі – білім алушының белсенділігін арттырып, грамматикалық формаларды саналы түрде меңгеруге ықпал етеді.

Шақ категориясын оқытудағы басты мақсат – оқушыны грамматикалық ережелерді жаттауға емес, сол ережелерді қатысымдық жағдаятта еркін қолдануға үйрету. Бұл мақсатқа жету үшін заманауи әдістер мен технологияларды, интерактивті жаттығулар мен оқу материалдарын тиімді пайдалану қажет. Сонда ғана оқыту үдерісі нәтижелі болып, тіл үйренуші қазақ тілінде уақытты нақты, дұрыс, еркін жеткізе алатын деңгейге жетеді.

Қазіргі білім беру парадигмасында тілді үйретудің басты мақсаты – оқушының коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру. Бұл құзыреттілік дегеніміз — адамның тіл арқылы түрлі өмірлік жағдаяттарда өз ойын түсінікті, сауатты, мәдениетті жеткізе алу қабілеті. Коммуникативтік құзыреттілікке тек сөздік қоры мен грамматикалық білім ғана емес, оларды өзара байланыстыра отырып дұрыс қолдана білу, сөйлеу этикасын сақтау, тыңдай және түсіне алу дағдылары да кіреді.

Қазақ тілін үйрету барысында етістік шақ формалары осы құзыреттілікті қалыптастыруда негізгі рөл атқарады. Себебі адам ойының көп бөлігі уақытқа қатысты болады: біз өткен істі баяндаймыз, қазіргі сәтті сипаттаймыз, келешекке жоспар құрамыз. Осы әрекеттердің барлығында шақ категориясы негізгі грамматикалық құрал ретінде қызмет етеді. Сол себепті, шақ формаларын меңгеру – тілдік қатынаста уақыт пен логикалық байланысты дұрыс құрудың кепілі.

Коммуникативті құзыреттілік біртұтас ұғым болғанымен, ол бірнеше маңызды компоненттерден тұрады:

1) Лингвистикалық құзыреттілік – тілдің грамматикалық құрылымдарын меңгеру (шақ формалары осы салаға кіреді).

2) Дискурсивтік құзыреттілік – тілдік бірліктерді біртұтас мәтін құра алатындай етіп қолдану.

3) Социолингвистикалық құзыреттілік – сөйлеу жағдайына сай тілдік формаларды таңдауға бейімділік.

4) Стратегиялық құзыреттілік – түсінбеу, тоқтап қалу сияқты жағдаяттарда балама амалдар таба білу болады [10, 74].

Шақ формалары бұл құрылымдардың барлығында дерлік қолданылады. Мәселен, сөйлеу жағдаяты өткен оқиғаны баян етуді талап еткен жағдайда оқушының «Мен кеше кітап оқыдым» деп айтуы оның лингвистикалық және социолингвистикалық құзыреттілігінің көрінісі болады. Ал «Ол оқыды, сосын үй тапсырмасын орындады» деп сөйлемдерді байланыстыра алуы дискурсивтік қабілетін білдіреді.

Шақ формаларын механикалық түрде жаттап үйрену оқушының сөйлеу әрекетінде оны орынды қолдануға жеткізе бермейді. Сондықтан шақты функционалды тұрғыдан оқыту – оқушыны шынайы өмірге бейімдеу жолы. Әр шақ формасының сөйлеу жағдайындағы қызметін түсіндіру арқылы оқушылар өз ойын нақты, түсінікті, уақытымен байланыстыра отырып жеткізуді үйренеді.

Мысалы, «Бүгін ауа райы жылы» деген сөйлем мен «Бүгін ауа райы жылы болды» сөйлемінің мағынасы айтарлықтай өзгеше. Біріншісі — осы шақта беріліп тұрған нақты факт, ал екіншісі — бір оқиғаның қорытындысы. Оқушылар осындай мағыналық реңктерді түсініп, өз сөзінде дәл және орынды қолдана білсе, бұл олардың сөйлеу мәдениетін арттырады.

Шақ формалары төрт негізгі тілді меңгеру әрекетімен тікелей байланысты:

- Тыңдау: оқушы тыңдаған мәтіннен шақ формаларын ажырата отырып, оқиға уақыты мен желісін түсінеді.

- Сөйлеу: дұрыс шақ формасын қолдану сөйлеудің қисындылығы мен логикалық реттілігін қамтамасыз етеді.

- Оқу: көркем немесе ақпараттық мәтіндерде қолданылған шақ формалары арқылы оқушы мәтіннің мазмұнын, құрылымын және автордың көзқарасын терең түсінеді.

- Жазу: уақытпен байланысты ойды жазбаша жеткізу үшін шақ формаларын орынды қолдану – жазу сауаттылығының көрсеткіші.

Мысалы, эссе немесе күнделік жазу тапсырмаларында оқушы "Бүгін мен мектепке бардым, сабақтар қызықты өтті" деп өткен шақты дұрыс қолдана алуы – оның грамматикалық сауаттылығымен қатар, оқиғаларды ретімен баяндау дағдысының қалыптасқанын көрсетеді.

Шақ формаларын оқытуда оқушыны белсенді қатыстыру маңызды. Мұғалімнің басты мақсаты – оқушыны сөйлету, оны тілдік жағдаятта өздігінен әрекет етуге итермелеу. Бұл үшін төмендегідей тапсырма түрлері тиімді:

1) Ситуациялық диалогтар құру: мысалы, «Кеше болған оқиға», «Келер аптадағы жоспар», «Бүгінгі күн тәртібі» тақырыптарында.

2) Рөлдік ойындар: «Журналист пен куәгер», «Уақыт саяхатшысы», «Күнделік жазушы».

3) Жоба жұмысы: «Менің өмірбаяным», «Болашақтағы арманым», «Қазақ халқының тарихындағы маңызды күн» сияқты тақырыптарды шақ формалары арқылы сипаттау.

4) Кестемен жұмыс: «Не істеді?», «Не істеп жатыр?», «Не істейді?» деген сұрақтарға жауап беріп, сөйлемдер құрау.

Осындай тапсырмалар тек грамматикалық материалды меңгеруге ғана емес, оқушының шығармашылық ойлауын, психологиялық еркіндігін, өзін-өзі еркін білдіру қабілетін арттырады.

Заманауи білім беру үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар белсенді қолданылады. Шақ формаларын меңгертуде бейнемәтіндер, анимациялар, аудиомәтіндер мен онлайн платформадағы жаттығулар оқушылардың қызығушылығын оята отырып, білімді тез әрі оңай меңгеруге жағдай жасайды. Мысалы:

- Kahoot, Quizizz, Wordwall арқылы дайын шақ формаларына қатысты интерактивті викториналар ұйымдастыру;
- YouTube бейнесабақтарынан шақ қолданылған сөйлемдерді анықтау;
- Padlet немесе Google Jamboard арқылы шақ формаларында сөйлемдер жазып, сыныппен бөлісу.

Осындай интерактивті әдістер коммуникативтік құзыреттілікпен бірге сандық сауаттылықты да дамытуға ықпал етеді.

Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда мәтінмен жұмыс – аса маңызды әдістемелік бағыт. Шақ категориясын меңгертуде мәтіндер арқылы жұмыс істеу оқушыларды тілдік формаларды контекст ішінде тануға, түсінуге және орынды қолдануға дағдыландырады. Бұл тәсіл грамматикалық формалардың нақты сөйлеу жағдаяттарында қолданылу ерекшелігін ашып көрсетеді. Мысалы, шағын әңгіме немесе күнделік мәтіні беріліп, оқушыдан келесі тапсырмалар сұралады:

- мәтінде қолданылған шақ формаларын табу және оларды жіктеу;
- қай уақытта қандай шақ қолданылғанын түсіндіру;
- мәтінге ұқсас мазмұнда өз оқиғасын жазу;
- мәтіндегі оқиға желісін өзгертіп, келер шақта қайта баяндау.

Осындай тапсырмалар арқылы оқушының мәтін құрау дағдысы, грамматикалық құрылымдарды функционалды түрде қолдануы және сөйлеу мәдениеті қалыптасады. Сонымен қатар, мәтінмен жұмыс жасау оқушыны тілдік стильдермен таныстырып, түрлі дискурстық жанрларды ажырата білуге көмектеседі. Бұл – коммуникативті құзыреттіліктің дамуы үшін маңызды.

Функционалдық сауаттылық – білім алушының өмірлік жағдаяттарда алған білімін қолдана білу қабілеті. Бұл ұғым қазіргі заманғы білім беру саласында маңызды орынға ие. Шақ категориясын меңгерту барысында оқушыларға өмірмен байланысы бар, күнделікті коммуникациялық жағдайларға құрылған тапсырмалар беру олардың тілдік дағдысын өмірлік мәселелерді шешу құралына айналдырады.

Мысалы:

- Ауа райы болжамы туралы мәтін жазу (келер шақ);
- Күнделікті кесте құру (осы шақ, келер шақ);
- Өткен демалысты сипаттау (өткен шақ);
- Алдағы мақсаттарын айту (келер шақ + модальды етістіктер).

Осындай тапсырмалар оқушылардың нақты өмірмен байланысты тәжірибе арқылы білімін қолдануына жол ашады. Демек, шақ формаларын оқыту — тек грамматикалық білім берумен шектелмей, оқушыны функционалдық тұрғыдан сауатты болуға жетелейді.

Оқушылардың коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыруда шақ категориясын оқыту – грамматиканы тек ереже ретінде емес, сөйлесу құралы ретінде танытудың тиімді жолы. Шақ формаларын сөйлеу жағдайларында қолдану оқушының тілдік сенімділігін арттырып, оны өз ойын еркін, нақты, орынды жеткізе алатын тұлға ретінде қалыптастырады.

Сондықтан бұл тақырыпты оқытқанда дәстүрлі әдістерді коммуникативтік, интерактивті, технологиялық тәсілдермен ұштастыру – заман талабына сай білім берудің кепілі. Мұғалімнің шығармашылығы мен кәсіби икемі бұл үдерісте шешуші рөл атқарады. Шақ категориясын тиімді оқыту – коммуникативті тұлға тәрбиелеудің берік іргетасы.

Практикалық бөлімде қазақ тіліндегі шақ категориясын меңгертуде қолданылған әдіс-тәсілдердің тиімділігіне нақты оқу үдерісінде жүргізілген байқау-сабақтар мен тәжірибелік тапсырмалар негізінде талдау жасалды. Бұл зерттеу 5–7-сынып аралығындағы

оқушылармен жүргізіліп, олардың грамматикалық білімді қаншалықты меңгеріп, оны қатысымдық тұрғыдан қолдана алатынын анықтауға бағытталды.

Жұмыс барысында коммуникативтік, интерактивтік, мәтінге негізделген, рольдік, сондай-ақ ақпараттық технологияларды қамтитын бірқатар әдістер пайдаланылды. Атап айтқанда:

- «Кеше, бүгін, ертең» атты кестемен жұмыс;
- рөлдік ойындар («уақыт саяхатшысы», «журналист пен куәгер»);
- шақ формаларында диалог құрастыру;
- оқиғаларды үш шақта баяндап жазу (эссе, күнделік, әңгімелеу);
- бейнемәтінге негізделген талдау тапсырмалары;
- интерактивті платформалар (Kahoot, Wordwall) арқылы викториналық тесттер.

Оқушыларға арналған тапсырмалар мазмұны мен құрылымы жағынан олардың жас ерекшелігі мен тілдік деңгейіне бейімделіп берілді. Әр тапсырмада нақты коммуникативтік мақсат қойылды – яғни оқушы сөйлем құрағанда белгілі бір жағдаятқа сәйкес шақ формасын қолдануы қажет болды. Бұл тәсілдің тиімділігі келесі нәтижелерден анық көрінді:

Грамматикалық білімнің қолданысқа енуі. Сабақтар соңындағы қорытынды тесттер мен ауызша бақылау жұмыстары оқушылардың шақ формаларын сөйлеуде еркін қолдана бастағанын көрсетті. Бұрын тек жаттанды сөйлемдермен шектелетін оқушылар енді өз ойларын уақытпен байланыстырып еркін жеткізе алды.

Сөйлеу белсенділігі артты. Ойын элементтері мен рөлдік жағдаяттар оқушылардың қызығушылығын арттырып, тілдік қатысымға еркін араласуына жағдай жасады. Сабақ барысында көп үндемейтін оқушылар да өз пікірін айтып, әңгімеге араласып отырды.

Қате жіберу деңгейі төмендеді. Сабақ соңындағы жазбаша жұмыстарда шақ формасын таңдаудағы қателер саны азайған. Бұл оқушылардың тілдік материалды мағыналық деңгейде меңгергенін көрсетті.

Функционалдық сауаттылық дамыды. Тапсырмалар өмірмен байланысты болғандықтан (мысалы, болашақ жоспар жазу, өткен демалысты сипаттау), оқушылар грамматикалық білімді шынайы өмірлік жағдаяттарда қолдана алды. Бұл олардың функционалдық құзыреттілігінің артуына себеп болды.

Қызығушылық пен мотивация жоғарылады. Интерактивті технологиялар мен топтық жұмыс формалары сабақтағы динамиканы күшейтіп, оқушылардың сабаққа қатысу белсенділігін арттырды. Сауалнама нәтижесі бойынша, 80%-дан астам оқушы шақ формаларын осындай әдістермен үйрену қызықты әрі жеңіл болғанын көрсетті.

Жалпы, тәжірибе барысында қолданылған әдістердің тиімділігі оқушылардың тілдік қатысымға белсенді араласуынан, дұрыс сөйлеу және жазу дағдыларының қалыптасуынан, сондай-ақ уақыттық категорияларды нақты ажырата алудан көрінді. Бұл шақ категориясын оқытуда тек теориялық емес, практикалық-қатысымдық бағыттың басым болуы қажеттігін дәлелдейді.

Қазақ тілін оқытуда грамматикалық категориялар ішінде шақ категориясының маңызы ерекше. Себебі шақ формалары тілдік қатынаста уақыттық ара-қатынасты білдіретін негізгі грамматикалық құрал ретінде қызмет етеді. Шақ арқылы сөйлеуші ойды нақтылайды, хабардың орындалу мезгілін білдіреді және тыңдаушыны ақпаратпен дұрыс бағыттай алады. Сондықтан бұл категорияны меңгеру – оқушының тілдік сауаттылығын арттырумен қатар, коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың маңызды шарты болып саналады.

Мақала барысында шақ категориясының әдістемелік негіздері, оқытуда қолданылатын тиімді тәсілдері, оқушының тілді функционалды меңгеруіне әсері, сондай-ақ коммуникативті құзыреттілікті қалыптастырудағы орны кеңінен талданды. Зерттеу нәтижесінде, шақ формаларын оқыту тек теориялық-грамматикалық деңгейде шектелмеуі тиіс екені анықталды. Шақ формалары оқушылардың сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу дағдыларын дамытуға бағытталған коммуникативтік тапсырмалармен ұштасуы қажет. Бұл

тәсіл оқушылардың тілдік материалды шынайы қарым-қатынас барысында қолдануына мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда білім беру үдерісі жаңа форматта жүріп жатқанын ескерсек, шақ категориясын оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, интерактивті әдістерді, сандық білім беру ресурстарын пайдалану – заман талабына сай қажеттілік. Мысалы, бейнесабақтар, онлайн тесттер, цифрлық ойындар арқылы шақ формаларын меңгерту оқушының қызығушылығын арттырып, білімді есте сақтауын жеңілдетеді.

Сонымен қатар, шақ категориясын оқытудың мәдениетаралық және мәнмәтіндік ерекшеліктерін де ескеру қажет. Себебі әрбір тілдің уақытқа көзқарасы мен оны жеткізу жолдары сол халықтың дүниетанымымен тығыз байланысты. Қазақ тілінде өткен шақтың түрлену формалары (нақты, жедел, болжалды) адамның әрекетке деген бағасын, қатынасын білдіруі мүмкін. Оны оқушы тек грамматикалық ереже ретінде емес, ұлттық болмыс көрінісі ретінде де түсінуі қажет. Бұл тіл үйренушінің мәдени құзыреттілігін дамытып, тілге деген қызығушылығын оятады.

Шақ формаларын меңгертуде оқушының жас ерекшелігі, тілдік деңгейі, жеке оқу стилі де маңызды фактор болып табылады. Бастауыш сыныпта ойын, көрнекілік арқылы үйрету нәтижелі болса, жоғары сыныптарда мәтінмен жұмыс, рөлдік ойындар, пікірталас, эссе жазу секілді әдістер тиімді болады. Осылайша, грамматикалық білім оқушы санасында оқшау қалып қоймай, қолданыс аясына еніп, өмірлік маңызы бар дағдыға айналады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, шақ категориясын оқытуда оқушының тек грамматикаға қатысты білімін ғана емес, сөйлеу икемі мен ойлау қабілетін, мәдени танымын, функционалдық сауаттылығын дамыту көзделуі тиіс. Бұл бағытта интерактивті әдістерді, мағыналы тапсырмаларды, коммуникативтік жағдаяттарға негізделген жаттығуларды жүйелі қолдану – тіл үйретудің тиімді жолы. Шақ категориясын оқыту – жай грамматиканы үйрету ғана емес, оқушыны тілдік тұлға ретінде қалыптастырудың маңызды сатысы.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әміров Р. Сөйлемнің грамматикалық құрылысы. – Алматы: Мектеп, 1983.
2. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
3. Нұрмағамбетова А. Қазақ тілінің грамматикасын оқытудың негіздері. – Алматы: Рауан, 2001.
4. Исаев С. Қазақ тіліндегі грамматикалық категориялар. – Алматы: Санат, 1998.
5. Жаманбаева Ж. Қазақ тілінің прагматистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.
6. Сарыбаев Ш. Қазақ тілі синтаксисін оқыту мәселелері. – Алматы: Мектеп, 1972.
7. Жұбанова З. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2006.
8. Хайруллаева Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі етістік шақ категориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
9. Тілдік құзыреттілік және қазақ тілі. // «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, №4, 2019.
10. Байымбетова К., Өмірәлиева С. Қазақ тілін оқытудың инновациялық технологиялары. – Астана: Фолиант, 2018.
11. Көпжасарова Ұ. Қазақ тілі грамматикасын меңгертуде оқытудың жаңа әдіс-тәсілдері. // «Ұлт тағылымы», №2, 2020.
12. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR). – Council of Europe, 2001.
13. Cummins J. Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire. – Clevedon: Multilingual Matters, 2000.

Дильфуза Есемуратова¹
Ғылыми жетекшісі: Білім беру саласының үздігі
Л.А Аманкулова²
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.
Алматы қ.

ДЕМАЛЫС ПЕН МӘДЕНИЕТ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ МӘДЕНИ-ТЫНЫҒУ ЖҰМЫСЫНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазіргі заманғы мәдени-тынығу жұмысының рөлі, оның қоғамға тигізетін әсері және негізгі бағыттары қарастырылады. Мәдени-тынығу жұмысы адамның рухани, интеллектуалды және әлеуметтік дамуына ықпал етіп, оның өмір сүру сапасын жақсартады. Заманауи технологиялар мен жаңа демалыс формалары мәдениеттің дамуына жаңа мүмкіндіктер ашуда. Сонымен қатар, мақалада Қазақстандағы мәдени-тынығу жұмысының қазіргі жағдайы мен даму тенденциялары талданады. Мемлекеттік бағдарламалар мен жеке бастамалардың қолдауымен бұл сала қарқынды дамып, халықтың мәдени өміріне оң ықпал етуде.

Кілт сөздер: демалыс, мәдениет, бос уақыт, шығармашылық, әлеуметтік даму, ұлттық мәдениет, мәдени іс-шаралар, театр, туризм

Аннотация: В данной статье рассматривается роль современной культурно-досуговой деятельности, ее влияние на общество и основные направления развития. Культурно-досуговая деятельность способствует духовному, интеллектуальному и социальному развитию личности, улучшая качество жизни. Современные технологии и новые формы досуга открывают новые возможности для развития культуры. Также в статье анализируется текущее состояние и тенденции развития культурно-досуговой деятельности в Казахстане. Благодаря поддержке государственных программ и частных инициатив эта сфера динамично развивается, оказывая положительное влияние на культурную жизнь общества.

Ключевые слова: отдых, культура, досуг, творчество, социальное развитие, национальная культура, культурные мероприятия, театр, туризм

Қазіргі қоғамда уақыттың тапшылығы мен қарбалас өмір сүру стилі адамдардың психологиялық және физикалық денсаулығына ауыр әсерін тигізуде. Осы жағдайдың ішінде мәдени-тынығу жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы күн санап артып келеді. Демалыс тек физикалық қалпымызды қалпына келтіріп қана қоймай, сондай-ақ шығармашылық, рухани және мәдени дамуға да үлкен әсер етеді. Қоғамдық өмірдің түрлі салаларында мәдениеттің рөлі айтарлықтай зор екенін ескере отырып, демалыс пен мәдениеттің үйлесімі адам баласының психологиялық жай-күйі мен әлеуметтік қарым-қатынастарына оң әсерін тигізеді.

Мәдени-тынығу жұмысын ұйымдастырудың қажеттілігі:
Адамзат үшін ең маңызды қажеттіліктердің бірі – демалу. Демалыс адамның тек физикалық шаршауын жоюға ғана емес, сонымен бірге рухани тынығуына да ықпал етеді. Қазіргі ақпараттық қоғамда, әсіресе технологияның жылдам дамуы мен әлеуметтік желілердің кең таралуы кезінде адамның энергиясы мен уақытын тиімді пайдалану өте маңызды. Осы тұста мәдени-тынығу жұмыстарының рөлі артады. Мәдени-тынығу дегеніміз — адамның шығармашылық қабілеттерін, мәдениетке деген қызығушылығын дамытатын, өзін-өзі танып білуге мүмкіндік беретін іс-шаралар. Мәдениетке деген қажеттілік адамның табиғи психологиялық қажеттілігі болып табылады.

Қазіргі кезде көптеген адамдар көбінесе жұмыс пен күнделікті тіршіліктің ауыртпалығымен байланысты мәселелермен айналысады. Бұл жұмыс немесе әлеуметтік өмірдегі қысым, стресстің өсуіне, эмоционалды таусылуына әкеліп соғуы мүмкін. Мәдени-

тынығу жұмыстары адамдардың осы жағдайынан шығуына, шығармашылық белсенділігін арттыруға және рухани жаңғыруына мүмкіндік береді. Демалыс уақытында өткізілетін мәдени шаралар, әдетте, адамдарға тек көңіл көтеруге емес, сол арқылы психологиялық тепе-теңдікті қалпына келтіруге де ықпал етеді.

Мәдени-тынығу жұмысының түрлері мен әдістері:

Мәдени-тынығу жұмысының түрлері мен әдістері өте көп, олар адамның қызығушылығына, көңіл-күйіне және денсаулық жағдайына байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Мәдени-тынығу жұмыстарын тиімді ұйымдастыру үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдер қолданылады. Олардың ішінде театрға бару, концерттерге қатысу, көрмелер мен өнер туындыларына шолу жасау, музыкалық, би өнерлері мен әдебиет шығармаларын оқу сияқты көптеген мәдени шаралар бар.

Өнер шараларына қатысу: Театр қойылымдары, концерттер, кинофильмдер көріп, адамның рухани дамуына ықпал етеді. Олар адамның эмоциялық жағдайына әсер етеді, оның дүниетанымын кеңейтеді, мәдениеттің сан алуан түрлерімен таныстыруға мүмкіндік береді. Осы шаралар арқылы адам шығармашылық тұрғыда дамып, өз-өзіне деген сенімділігін арттырады.

Көрмелер мен галереяларға бару: Көркем өнердің туындылары, тарихи ескерткіштер мен археологиялық қазбалар, жаңа технологиялар мен инновациялар туралы ақпарат беру арқылы мәдени-тынығу жұмысын жақсартуға болады. Мұндай шаралар адамды эстетикалық тұрғыда тәрбиелейді, әлемге деген көзқарасын өзгертеді.

Музыкалық және би өнері: Музыка мен би адамдардың психологиялық ахуалын жақсартады, стрессті жояды және адамның денсаулығын нығайтады. Мысалы, йога мен би сабақтары адамның эмоциялық күйін реттеуге, рухани тынығуға көмектеседі.

Әдеби шығармалармен танысу: Әдебиет адамға жаңа ойлар мен ұғымдарды ұсынады, сонымен қатар әлемді тереңірек түсінуге көмектеседі. Кітап оқу арқылы адам рухани байып, ішкі тыныштығын табады.

Мәдени-тынығу жұмыстарының адамға психологиялық әсері зор. Стресс деңгейінің жоғары болуынан туындайтын күйзеліс пен шаршаудың алдын алу үшін мәдени шаралар адамның психологиялық жағдайын жақсартуға көмектеседі. Әлеуметтік тұрғыда, мәдени іс-шаралар адамдарды біріктіруге, қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мәдени-тынығу жұмыстары қоғамның мәдениетіне, оның құндылықтарына деген құрметті нығайтады. Адамдар мәдени шаралар арқылы басқа адамдармен өзара байланыс орнатып, қоғамда әртүрлі топтар арасындағы қарым-қатынасты күшейтеді.

Мәдени-тынығу жұмыстары адамдарға өздерін түсініп, өзін-өзі тануға ықпал етеді. Шығармашылықпен айналысу немесе өнермен танысу адамның ішкі дүниесін ашады, эмоциялық босануға мүмкіндік береді. Бұл адамның жалпы психологиялық жағдайын жақсартады, рухани тынығуға көмектеседі.

Қазіргі заманда мәдени-тынығу жұмыстарын дамыту үшін бірқатар шараларды жүзеге асыру қажет. Біріншіден, мәдени бағдарламалар мен іс-шараларды ұйымдастыруда заманауи технологияларды пайдалану маңызды. Мысалы, онлайн концерттер мен виртуалды көрмелерді өткізу, әлеуметтік желілер арқылы мәдени шараларды насихаттау арқылы мәдениетке деген қызығушылықты арттыруға болады.

Екіншіден, әртүрлі әлеуметтік топтардың қажеттіліктерін ескеріп, мәдени шараларды қолжетімді ету маңызды. Мысалы, жастар, зейнеткерлер, адамдардың түрлі әлеуметтік жағдайларына байланысты мәдени-тынығу іс-шараларын әртүрлі форматта ұйымдастыру қажет.

Үшіншіден, мәдени-тынығу жұмыстарын мектептерде, университеттерде және басқа да оқу орындарында жүйелі түрде ұйымдастыру арқылы жастар арасында мәдениетке деген қызығушылықты арттыру қажет. Оқу орындарында мәдени іс-шаралар өткізу арқылы оқушылар мен студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытуға болады.

Мәдени-тынығу жұмыстарын ұйымдастыруда жаңа әдістер мен инновациялар:

Қазіргі кезде мәдени-тынығу шараларын ұйымдастыруда жаңа технологиялар мен әдістердің ықпалы айтарлықтай. Мұнда виртуалды және онлайн форматтағы іс-шаралар ерекше орын алуда. Мысалы, пандемия кезеңінде онлайн-концерттер, виртуалды көрмелер мен театралды қойылымдар өте танымал болды. Осы сияқты инновациялар дәстүрлі мәдениет пен тынығуды жаңа деңгейге көтеріп, адамдарға өз үйінде отырып-ақ мәдени шараларға қатысуға мүмкіндік береді. Бұл тәсілдер мәдениетке қолжетімділікті арттыруға және әртүрлі географиялық және әлеуметтік топтар арасында мәдени байланысты нығайтуға мүмкіндік береді.

Мәдени-тынығу жұмыстарын ұйымдастыруда мәдени қызметкерлер мен әлеуметтік ұйымдардың рөлі өте зор. Олар әртүрлі топтардың қажеттіліктерін ескере отырып, шараларды ұйымдастырып, қоғамды мәдени іс-шараларға тартуға бағытталған жұмыс жүргізеді. Сонымен қатар, мәдени қызметкерлердің кәсіби біліктілігін арттыру, оларды жаңа әдістермен таныстыру арқылы мәдени-тынығу шараларының сапасын жақсартуға болады. Осы ұйымдар мен мамандар қоғамда мәдениеттің маңыздылығын түсіндіріп, адамдарды шығармашылық тұрғыда дамуға ынталандырады.

Мәдени-тынығу жұмыстарының физикалық және психологиялық денсаулыққа әсері ерекше. Бұл жайлы көптеген ғылыми зерттеулер бар, олар мәдени шараларға қатысу адамның стрессті азайтып, жалпы денсаулықты нығайтуға көмектесетінін көрсетеді. Мысалы, музыка тыңдау немесе театрға бару адамның қан қысымын төмендетіп, мидың белсенділігін арттырады. Сонымен қатар, мәдени шараларға қатысу адамдардың позитивті ойлау қабілеттерін дамытып, депрессия мен күйзелісті жеңуге көмектеседі. Бұл аспекті мақаланың денсаулыққа тигізер әсері туралы бөлімге қосуға болады.

Қазақстанның көпұлтты және мәдени әртүрлілікке толы қоғамында мәдени-тынығу жұмыстарының рөлі ерекше. Ұлттық мәдениетіміздің ерекшеліктерін сақтап қалу және оны болашақ ұрпаққа жеткізу үшін мәдени іс-шараларды жүйелі түрде ұйымдастыру маңызды. Мысалы, ұлттық өнердің, музыка мен би түрлерінің дамуы және оны насихаттау арқылы адамдарды ұлттық мәдениетке жақындату қажет. Бұл жастар арасында патриотизмді қалыптастырып, ұлттың мәдени мұрасын сақтау үшін маңызды қадам болып табылады.

Қорыта келгенде, мәдени-тынығу жұмыстары қазіргі қоғамның дамуы үшін маңызды орын алады. Адамдардың рухани, психологиялық және физикалық жағдайына оң әсерін тигізіп, олардың шығармашылық қабілеттерін ашуға көмектеседі. Қоғамдық өмірдің барлық салаларында мәдениеттің рөлі артып келеді, бұл оның әрбір адамға әсерін тигізетін маңызды фактор екенін көрсетеді. Демалыс уақытын тиімді өткізу, мәдени шараларға қатысу адамның жалпы өмір сапасын арттырады, әлеуметтік байланыстарды нығайтады, жеке тұлға ретінде даму мен өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қазіргі заманда демалыс пен мәдениеттің өзара байланысы адам өмірінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мәдени-тынығу жұмыстары адамды рухани түрде байытады, оның эмоционалды жағдайын жақсартады және денсаулығына пайдалы әсер етеді. Олардың қоғамдағы рөлі күн сайын артып келе жатқанын ескере отырып, мәдени шаралардың тиімді ұйымдастырылуы мен қолжетімділігі қоғам үшін үлкен маңызға ие. Осыған байланысты мәдени-тынығу жұмыстарын жүйелі түрде дамыту, адамдарға мәдени құндылықтарды насихаттау және шығармашылыққа деген қызығушылықты ояту аса маңызды.

Мәдени-тынығу жұмыстарын ұйымдастырудың тиімділігін арттыру үшін инновациялық тәсілдер мен жаңа технологияларды енгізу, инклюзивті шаралар ұйымдастыру және әртүрлі әлеуметтік топтарға мәдени шаралар ұсынып, кең қолжетімділік қамтамасыз ету керек. Сонымен қатар, ұлттық мәдениетті сақтау және оны әлемдік деңгейде таныту да маңызды міндет болып табылады. Мәдениет қоғамның дамуына ықпал етіп, адамдарды біріктіретін, тәрбиелейтін күшке айналады.

Раушан Сағатқызы Жуkenова
Ұлытау облысы, Жаңаарқа ауданы,
«Манадыр негізгі орта мектебі»
қазақ тілі мен әдебиет
пәнінің мұғалімі

ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІН ОҚЫТУҒА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Андатпа: Бұл мақалада қазақ тілін оқыту технологиясының қазіргі жағдайы мен болашағы қарастырылады. Қазақ тілін үйретуде заманауи технологияларды қолданудың маңызы, интерактивті әдістердің тиімділігі, сонымен қатар, цифрлық ресурстар мен мультимедиялық құралдардың оқыту процесіндегі орны көрсетіледі. Автор тіл үйрету үрдісін жетілдіру үшін жаңа педагогикалық тәсілдерді енгізу қажеттілігін атап өтеді. Мақалада нақты мысалдар мен тәжірибелер негізінде ұсыныстар беріледі. Бұл зерттеу қазақ тілін үйренушілер үшін білім сапасын арттыруға бағытталған. Жаңа технологиялар оқушылардың қызығушылығын арттырып, білім сапасын көтеруге, шығармашылық қабілетін арттыруға ықпал етеді. Мұғалім – оқушыға бағыт беруші тұлға ретінде жаңа әдіс – тәсілдерді шебер қолданып, қазақ тілін оқытудың мазмұнын жаңғырта алады. Қорыта айтқанда, заман талабына сай технологияларды тиімді пайдалану – білім берудің сапасын арттырудың маңызды құралы.

Кілт сөздер: оқыту технологиясы, цифрлық ресурстар, оқу үдерісі.

Мектепте білімге алушылардың жаңа технологиялармен оқу барысында сабаққа деген қызығушылығын арттыру мақсатында, сабақ барысына қарай түрлендіріп қолданамыз. Білім беру жүйесінің алдына қойылған негізгі міндеттерінің бірі оқу - тәрбие процесінде инновациялық технологияларды қолдану және енгізу болып табылады.

Қазіргі күн сайын емес, сағат сайын өзгеріп жатқан қоғамда білім кеңістігіндегі халықаралық стандарт талаптарына сай оқыту үдерісінің орталық тұлғасы білім алушы субъект, ал ол субъектінің алған білімінің түпкі нәтижесі құзыреттіліктер болып белгіленуі білім беру жүйесінде «функционалдық сауаттылықты» қалыптастыру мәселесін негізге алудың өзектілігі артып отыр. Цифрлық технологияның көмегімен мұғалімдер оқушылардың жұмысын тезірек тексеріп, баға қоя алады. Бұл білім алушыларға оқудың басқа аспектілеріне назар аударуға мүмкіндік береді. Оқыту платформаларында жауаптарды автоматты түрде тексеретін тесттер бар, бұл білім алушыларға өз қатесімен жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Қазіргі қоғам дамуының басты бағыттарының бірі оқытуды ақпараттандыру болып табылады. Ақпараттық - коммуникативтік технологиялар біздің өмірімізде адам қызметінің тиімділігін арттыруға, сондай - ақ осы қызметті әртараптандыруға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда біз білім алушыларымыздың не күтетіні, неге қабілетті немесе қажеттілік қайдан туындап отыр, - деген мәселеге назар аударуымыз керек. Білім алушыларды кәсіпке баули отырып, заманауи технологиялар саласында да үлкен білім қорын қажет ететіні белгілі. Бүгінгі таңда ұсыныстардың көпшілігі минималды компьютерлік білімді қажет етеді. Сондықтан мектеп кезінен бастап болашақ мамандарды даярлау кезінде заманауи - ақпараттық технологиялар саласында да үлкен білім қорын талап ететіні белгілі. Қазақ тілі объективті түрде мектепте күрделі пәндердің бірі болып табылады. Көптеген оқушыларға өзіндік қиындық туғызатыны жасырын емес. Мен ойын технологиясын ұғымдарды игеруде, тақырыптарды зерттеуде, жаңа материалдарды меңгеруде және оны бекітуде қолданамын. Ойын технологиясының міндеттері оқушылардың коммуникативті белсенділігін арттыру, балалар арасында рөлдерді дұрыс бөлу, белсенді ауызша сөйлеу қарым - қатынасын, оқушылардың эмоционалды жағдайын құру. Компьютер оқу процесінде маңызды және жаңа құралдардың бірі болып табылады. Оны пайдалану ақпараттық технологиялардың пайда болуына ықпал етті. Компьютерлік

технологиялар қазақ тілін оқытудың негізгі әдістерін іске асыруға мүмкіндік береді. Көрсету, түсіндіру, түзету, білімді бағалау – компьютермен оңай іске асады. Динамикалық схемалар, жаңа материалды түсіндіруді айтарлықтай оңай жүзеге асырады. Кестелер зерттелген нәрсені бекітуге көмектеседі, ал тестілік бағдарламалар оқушылардың білімін объективті бағалауға мүмкіндік береді. Презентацияда диаграммалар, кестелер құру, уақытты үнемдеуге материалды эстетикалық тұрғыдан безендіруге мүмкіндік береді. Тапсырмалар кейіннен тексеріле отырып, оқушылардың назарын белсендіреді, орфографиялық байқампаздықты қалыптастырады. Кроссвордтарды, иллюстрацияларды, сызбаларды, әр түрлі тапсырмаларды, тесттерді пайдалану сабаққа деген қызығушылықты арттырады, сабақты жандандырады.

Қазақ тілін цифрлық ортаға енгізу - бүгінгі күннің басты мәселелерінің бірі. Қазақ тіліне негізделген нейрожүйелер, автоматты аударма, мәтінтану, сөйлемді синтездеу технологияларын дамыту қажет. Қазақ тіл білімінде дәстүрлі әдістермен қатар, корпус лингвистикасы, когнитивті лингвистика, прагматика сияқты заманауи бағыттар енуде. Алайда бұл бағыттарды жүйелі енгізу, кадр дайындау, әдіснамалық құралдарды жетілдіруді іске асыру - заман талабы.

Қазақ тіл білімінің дамуы - ұлттың дамуының басты кепілі. Тілді сақтау тек ұстаздардың ғана емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті болу керек. Сондықтан мектептегі жағдайы сын көтермейтін оқулықтардан бастап, өзгеріс енгізсек, білім алушыларды қазақ тілімен сусындауға мол мүмкіндік жасар едік. Қазақ тілін мектеп қабырғасында тиімді оқыту оқушылардың мектеп қабырғасында мемлекеттік тілді терең меңгеріп шығуына мол мүмкіндік туғызады. Сондықтан, мұғалімдердің заманауи әдіс - тәсілдерді қолдануы - оқыту сапасын арттырады. Қазіргі таңда қазақ тілін оқыту мәселесі мемлекеттік маңызға ие болып отыр. Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді меңгеру, оны қоғамның барлық саласында еркін қолдану - стратегиялық мақсаттардың бірі.

Оқыту технологиясы бұл оқытушы мен оқушы арасындағы өзара байланысты, сабақтың құрылымын, әдіс - тәсілдерін, құралдарын қамтитын жүйе. Дәстүрлі оқыту әдістері қазіргі заман талаптарына жауап бере бермейді. Сондықтан жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану, оқыту сапасын арттырып қана қоймай, оқушының тілге деген құрметін арттырады.

Қазақ тілін оқытуда интерактивті әдістердің маңызы зор. Мұндай әдістерге рөлдік ойындар, пікірталастар, жобалық жұмыс және жұптық - ұжымдық жұмыстар жатады. Сонымен қатар электрондық оқулықтар, онлайн платформалар, тілдік қосымшалар оқытуды жандандырады. Пандемия кезінде жер - жерде қашықтықтан оқыту форматы кеңінен таралды. Бұл үрдіс қазақ тілін оқытуда да жаңа мүмкіндіктер ашты. Zoom, Google, Meet, Teams секілді платформалар арқылы жүргізілген сабақтарда бейне, аудио, анимациялық материалдарды пайдалану оқушылардың тілді естіп, көріп, сезіну қабілетін арттырады. Бұл әдіс тілдік дағдыларды дамытуда өте тиімді.

Қазақ тілін оқытуда жаңа технологияларды қолдану - заман талабы. Мұғалімдердің кәсіби шеберлігі, технологияларды тиімді пайдалана білуі оқыту процесінің нәтижелі болуына ықпал етеді. Тіл үйретудің инновациялық тәсілдері, білім алушының белсенділігін арттырып, тілді тез әрі сапалы қолдана білуге жетелейді. Қазақ тіліндегі сөйлеу мәдениетінің төмендеуі, жазу сауаттылығының әлсіреуі, әсіресе жастар арасында тіл нормаларының сақталмауы - тіл мәдениетіне төнген қатер. Әлеуметтік желілер мен бұқараттық ақпарат құралдарында тіл қателері жиі кездесіп, олар қоғамда орнығып барады. Ғылыми - техникалық прогресс заманында жаңа ұғымдар мен терминдердің қазақ тілінде дұрыс әрі уақытылы баламасын табу - күрделі мәселе. Кейбір терминдер сәтсіз болып білім алушылардың түсінуіне қиындық тудырып жатады. Мектеп ұстаздарына артылар жүк те оңай емес, қиыннан қиыстырып жол таба білу, оқулықта берілген сөлекет тапсырмалардың орнына өзі тапсырма әзірлеу, оқулықта кеткен олқылықтар үшін оқушы алдында ақталу - осының барлығы әр мұғалімнің басынан өткізіліп жүрген жағдай.

Қазақ тілі сабағында күрделі мақсатты қызықты өткізудің әдіс-тәсілдері

Қазақ тілі сабағында оқушылардың қызығушылығын арттырып, белсенділігін ояту - мұғалімнің басты міндеттерінің бірі. Әсіресе, күрделі мақсаттар - грамматикалық құрылымдарды меңгеру, мәтін құрылымын талдау, синтаксистік немесе стилистикалық нормаларды қолдану сияқты тапсырмалар оңай меңгерілмейді. Мұндай тақырыптарды меңгертуде шығармашылық әдістер мен оқушыны орталыққа қоятын интерактивті тәсілдер тиімді.

1. Ойын арқылы оқыту әдістері:

Мақсаты: Күрделі тілдік нормаларды меңгеруді жеңілдету, оқушының есте сақтау қабілетін арттыру.

- «Сөз ойыны»: Мұғалім бір сөз береді, оқушылар сол сөзден бірнеше сөз жасап, сқйлем құрауы керек. Мысалы, «Тілтабан» - тіл, табан, табанжар, тілші
- «Жасырын сұрақ»: Қорапқа немесе конвертке күрделі грамматикалық тақырыптар бойынша сұрақтар салынады. Әр оқушы біреуін тандап, жауап береді
- «Дұрыс па, бұрыс па?» ойыны: Берілген сөйлемдердің грамматикалық немесе стилистикалық дұрыс-бұрыстығын анықтайды. Мысалы: «Мен кітапты оқыды.» - бұрыс, «Біз бүгін киноға барамыз.» - дұрыс

1. Дебат пен рөлдік ойындар

Мақсаты: Тілдік стиль, сөйлеу мәдениеті, дәлелді пікір айту дағдыларын дамыту.

- Рөлдік ойын: Тақырып: «Сен – тіл маманысың, мен – журналистпін». Журналист маманға тіл мәдениеті жайлы сұрақтар қояды. Маман тілдік нормалар туралы түсіндіреді
- Пікірталас (дебат): Тақырып: «Қазақ тілі мен ағылшын тілі – қайсы маңыздырақ?» Оқушылар екі топқа бөлініп, өз ұстанымдарын дәлелдейді. Бұл әдіс – синтаксистік құрылымдарды дұрыс құрап сөйлеуге мүмкіндік береді

2. Интерактивті технологияларды пайдалану

Мақсаты: Сабаққа қызығушылықты арттыру, күрделі тақырыпты ойын түрінде меңгеру. Қолдануға болатын платформалар:

• Kahoot / Quizizz / Wordwall – грамматикалық ережелер мен сөздік қорды бекітуге арналған интерактивті викториналар;

• Padlet – оқушылар өз ойларын тақтаға жазып, пікір алмасады. Мысалы: «Тіл тазалығы туралы не ойлайсың?» деген тақырыпта;

• Mentimeter - нақты уақытта сауалнама жасап, жауаптарды диаграмма түрінде көрсетуге мүмкіндік береді.

Қазақ тілі сабағында күрделі мақсаттарды меңгерту үшін оқушының жас ерекшелігі мен қызығушылығына сай келетін, заманауи әдістерді қолдану өте маңызды. Ойын, пікірталас, платформа және тағы басқа әдістер оқушылардың белсенділігін арттырып қана қоймай, қазақ тілінің байлығы мен көркемдігін тереңірек ұсынуға көмектеседі. Мұғалім әр сабақты өмірмен байланыстыра отырып, білім берудің тиімді жолын таба алуы керек.

Қазақ тілін мектепте оқыту – тек тілдік білім беру емес, ұлттық болмысты, мәдениетті сіңірудің де жолы. Сондықтан қазіргі заман мұғалімі оқыту технологияларын жетік меңгеріп, оларды тиімді пайдалануы тиіс. Тек сонда ғана қазақ тіліне деген құрмет пен қызығушылық артады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әбдіғалиева Қ. «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» - Алматы: Раритет, 2019ж.
2. Ахметова Ж. «Қазіргі заманғы оқыту технологиялары» - Астана: Фолиант, 2021ж.
3. Қазақстан Республикасының «Тіл туралы» Заңы.
4. Қазақ тілін оқытуда АКТ қолдану. // «Бәләм-Инновация» журналы, №4, 2023ж.
5. Мұхамеджанова Л. «Интерактивті оқыту әдістері» - Шымкент: Айқап, 2022ж.

Ф.Б.Жарылқасын

Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық
Қатынастар және Әлем Тілдері университетінің 1 курс магистранты,
e-mail: fariza.11@list.ru
Ғылыми жетекші: Салжанова Л.Е., ф.ғ.к., профессор
Алматы, Қазақстан,

«ӨМІР» ЖӘНЕ «ТҰЛҒА» КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ТОҒЫСЫ

(Х. Янагихараның «A Little Life» романы негізінде)

Аңдатпа: Мақалада «Өмір» және «Тұлға» концептілері Х.Янагихараның «A Little Life» шығармасы негізінде қарастырылады. Берілген концептілер адамзаттың философиялық, психологиялық және әлеуметтік зерттеулерінде маңызды рөл атқаратындықтан, олардың өзара байланысы мен арасалмағы мақала шеңберінде талқыланады. «A Little Life» романындағы екі ұғымды ғылыми зерттеу адам болмысын, оның ішкі қыр-сырын, сондай-ақ әлеуметтік мәніндегі өзіндік орнының маңыздылығын филологиялық тұрғыдан түсінуге жол ашады. Адамзаттың тұрмыс-тіршілігі мен өмір сүру жолындағы заңдылықтары уақыт талабына сай өзгеріп тұрады. Сондықтан екі ұғымның семантикалық мазмұны да түрленеді және өзекті болып келеді. Роман кейіпкерлері қазіргі заманның жас өкілдері болғандықтан, концептілердің бірін-бірімен тоғысуы да қызықты нәтижелер береді.

Кілт сөздер: әлемнің тілдік бейнесі, концепт, өмір, тұлға.

Заманауи технологияның ұшқырлығы негізінде жылдам өзгеріп тұратын қоғам ғылымға да көптеген өзгерістер мен жаңалықтар алып келеді. Кейбір жағдайларда көптен таныс классикалық аспектілер мен бағыттар, ондағы негізгі категориялар мен ұғымдар жаңартылған принциптер мен амал-тәсілдерге ие болады. Ал филологиялық және лингвистикалық ғылымда тіл мен сол жүйедегі бірліктер кешені когнитивтік-концептуалдық саланың бірден-бір қарқынды зерттелетін бөлігі болғандықтан, тасада қала алмайды. Себебі, адам өмір бойы әлемді тану барысында үздіксіз білім алады, әр түрлі хабарламаларды қабылдайды, ақпараттарды өңдейді, айырмашылықтарын түсінуге тырысады, оларды мейлінше жинақтайды және салыстырады, қажет жағдайда есте сақтап, өз қорына айналдырады. Ал бұл «қор/қорлар» тек тілдік бірліктермен көмкерілгенде ғана өміршең және ұлттық құнын жоғалтпайды. Өйткені, мәліметтер мен ақпараттар әлемдегі деректерге сәйкестене өңделеді. Ең қарапайым деректің өзі әр заттың сипатымен, турасын айтқанда, қасиетімен байланысты. Тілдік формада ұсынылатын осы қорлардың жиынтығы әлемнің тілдегі бейнесін береді.

Әлемнің тілдік бейнесінің әр ұлтқа сай ерекшеліктері мен оның табиғаты тіл білімінде әр түрлі көзқарас тұрғысынан талқылану арқылы шынайы ғылыми мазмұнға - объективті талдауға сәйкес қалыптасады. Қазіргі заманғы ғылым мен технологияның дамуымен бірге тіл біліміндегі өзгерістер мен жаңалықтар жаңа мүмкіндіктер мен тәсілдерді ұсынады. Тілдің когнитивтік аспектілері мен концептуалдық құрылымдары адамның әлемді тануында маңызды рөл атқарады, ал тілдік бірліктердің жинақталуы ұлттық ерекшелікті сақтауда шешуші фактор болып табылады. Осылайша, заманауи тіл біліміндегі зерттеулер адамзаттың ақпаратты қабылдау, өңдеу және сақтау механизмдерін терең түсінуге бағытталған.

Әлемнің тілдік бейнесінің алуан түрлілігі, бір-біріне ұқсас немесе кейде ұқсамайтын концептілерде көрініс табатыны жайлы ғалымдар жазған: Л.Виттгенштейн, Л.Вейсгербер, М.Хайдеггер, А.Бабушкин, Е.Кубрякова, В.Карасик, А.Ислам, Э.Сулейменова және тағы басқалар. Сонымен қатар осы мәселелер жайлы да біршама әлемге танымал ғылыми жинақтар мен еңбектер жарық көрген, мысалы: *Wie Sprache die Welt erfindet* [1]; *Welt und Sprache* [2]; *Language Picture of the World and Associative Lexicography* [3]; *Sprache und*

geistige Gestaltung der Welt [4]; Cognitive Linguistics [5] және тағы басқалар. Сондықтан әлемді тілдік тұрғыдан тереңірек түсінуге немесе кеңейтуге әкелетін білім және түптеп келгенде біздің тек өз қара басымыздағы тәжірибемізді ғана алатын болсақ та, танымдық сипаттағы құбылыстарға әр түрлі қорытынды жасай аламыз. Концепт- ақыл-ой, таным мен жеке тәжірибе негізінде қалыптасқан барынша бірегей реттелген белгілердің құрылымдары арқылы ұсынылатын ұтымды ұғым. Концепт белгілі бір объектілер, құбылыстар, идеялар немесе сезімдер туралы білім мен тәжірибені жинақтайды. Олар адамның әлемді қалай қабылдайтынын және қаншалықты түсінетінін сипаттайды. Сонымен қатар ол лингвистикалық бірлік, сөздің лексикалық мағынасына қарағанда әлдеқайда кең және тереңірек, санаға қатысты семантикалық компоненттерді және адамның жалпы ақпаратты меңгерудегі мүмкіншілігі мен құбылыстар туралы энциклопедиялық білімін көрсететін деректерді қамтитын ұғым. Әлемдік лингвистикада, яғни шетел ғалымдары мен орыс тілді ғалымдардың зерттеулерінде когнитивтік талдаудың негізгі әдіс-тәсілдері, қазіргі бағыттары, жалпы алғанда, концепт дегеніміз не, оны қалай танып білуге болады сипаттағы жалпы бағыттар мен көзқарастар Н.Хомский, А.Вежбицкая, Н.Артюнова, ДЖ.Лакофф, Г.Филлмор, Ю.Апресян, В.Маслова, Ю.Караулов және т.б ғалымдардың еңбектерінде аталған. Дж. Лакофф өзінің зерттеулерінде концепті менталдық құрылым, білімді ұсыну құрылымы, ұжымдық сананың мазмұндық бірлігі ретінде қарастырады. Концепт мәселесі орыс тіл білімінде XX ғасырдың басынан бастап зерттеле бастады. Орыс тіл білімінде 1928 жылы концепт жөнінде ғылыми тұжырым айтқан С.А.Аскольдовтың көзқарасына көптеген зерттеушілер арқа тұтады. Ғалым концептіні ойлау үрдістерінде сансыз зат, қимыл, біртектес ойлау қызметін алмастыратын ойлау құрылымы ретінде анықтаған [6, 279 б.]. В.И.Карасиктің ғылыми еңбегінде концептіні адамның жадында сақталған өмір тәжірибесі туралы ментальді білімі деп көрсетеді [7, 41 б.].

Б. Тілеубердиев концепт сөздерді, олардың мәні мен мағынасын түсіну жеке адамнан бастау алып, қоғамдық таптар мен тұтас бір ұлттың ой-өрісі, дүниетанымы жайында ақпарат беретіндігін баса айтады [8, 88 б.]. Концептуалдық зерттеулерге елімізден шыққан ғалымдар да өз үлестерін қосты. Мысалы, Э.Д. Сүлейменова: «Тілдің танымдық толығы белсенді таным мен болмысты меңгерудің нәтижесінде жүзеге асады, сондықтан тілді дүниені меңгеру құралдарының бірі деп санауға болады» деп жазады [9, 127 б.].

«Өмір» концептісі әрбір тілдің концептуалды сферасының орталық элементтерінің бірі бола алады. Ол өмірдің әртүрлі аспектілерінің байлығын көрсетеді және берілген шығармада америка мен ағылшын мәдениетінің қайталанбас ерекшелігін сипаттайды. «Өмір» ұғымының негізгі белгілерін анықтай отырып, оның ішкі формасының бастапқы мағыналары мен бейнелері және қазіргі сипатын байқаймыз. Ernest Weekly журналының «Заманауи ағылшын тілінің этимологиялық сөздігіне» сәйкес, «өмір» сөзі англосаксондық «lif» «өмір» дегенді білдіреді. Голландиялық «lijf» «дене» дегенді білдірсе; неміс тіліндегі «leib» болса, «дене» (ежелгі жоғары неміс «lib», «өмір») мағынасын берген. Ежелгі скандинавиялық «лиф» сөзі «өмір, дене» дегенді білдіру арқылы «жалғастыру» деген мағынаны «кету» мағынасымен байланыстырған. Сонымен қатар өмір мен тәннің тығыз байланысын «өмір мен жанды бірге ұстау» тіркесінен көруге болады [10, б.422]. «Өмір» ұғымының концептуалдық сипатын анықтау үшін «өмір» лексемасының анықтамаларын талдау қажет. Cambridge және Oxford сөздіктерінде келесі анықтамалар ұсынылады:

1 The period between birth and death, or the experience or state of life (Туған күннен бастап өлімге дейінгі кезең немесе өмірлік тәжірибе мен өмір сүру қалпы) [11];

2 A particular type or part of someone's experience (Біреудің тәжірибесінің белгілі бір түрі немесе бөлігі) [11];

3 The quality that distinguishes people, animals, and plants from objects, substances, and things that are dead (Адамдарды, жануарларды және өсімдіктерді заттардан, материалдардан және өлі нәрселерден ажырататын қасиет) [11];

4 The state, quality, or fact of being a living person or animal; human or animal existence (Тірі адам немесе жануар болу күйі, қасиеті немесе фактісі; адам немесе жануардың өмір сүруі)[12].

Жалпы «өмір» лексемасы организмдерді бейорганикалық және өлі заттардан ажырататын шартты білдіреді. Сонымен бірге «өмірдің» мәні биологиялық мәнмәтіннен басталып, субъективтік тәжірибе мен болмыстың мәнін қамтиды. Осы анықтамалар «Өмір» концептісінің ауқымдылығының кең екенін және мағынасының тереңдігін көрсетеді. Бұл концепт адамзаттың философиялық, мәдени және әлеуметтік өміріндегі маңызды рөлін айқындайды, ал оның зерттелуі адам болмысының мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Тұлға (personality) термині «адам болу сапасы немесе фактісі» деген мазмұнды білдіретіні белгілі. Бұл сөз ескі француз тілі *personalité* және орта ғасырлардағы латын тілінің *personalitatem* сөздерінен шыққан, ал олардың түбірі *personalis* (жеке) деген мағынада жатыр. «Тұлға» сөзі «өзін-өзі санайтын болмыстың өзіндік тән ерекшелігі» деген мағынада 1795 жылдан бері белгілі [11]. Тұлға – адамның қайталанбас болмысын қалыптастыратын белгілердің немесе қасиеттердің жиынтығы.

«Тұлға» ұғымының концептуалды сипатына Cambridge және Oxford сөздіктері төмендегідей анықтамалар берген:

1 It is the way in which a person expresses himself or herself and interacts with the world around him or her (Адамның өзін-өзі танытуы және айналасындағы әлеммен әрекеттесу тәсілі) [11];

2 It is the set of characteristics and qualities that make up a person's identity, including his or her thoughts, feelings, and behavior (Адамның жеке басын құрайтын белгілер мен қасиеттердің жиынтығы, оның ішінде оның ойлары, сезімдері, мінез-құлқы) [11];

3 A person's unique set of characteristics, traits, and behavior (бөнің өзіне ғана тән мінез-құлық, мінез-құлық жиынтығы) [12].

Сөздікке сәйкес «Тұлға» – адамның жеке басын құрайтын сипаттар мен қасиеттердің жиынтығы, оның ішінде оның ойлары, сезімдері мен мінез-құлқы, адамның өзіне ғана тән ерекшеліктерінің, қасиеттерінің және мінез-құлқының жиынтығы. «Тұлға» концептісі адамның әлеуметтік қатынастардағы рөлін, өзін-өзі қабылдауын және қоршаған ортамен қарым-қатынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Әрбір тұлға жеке дара, сондықтан оның қасиеттері мен сипаттарын зерттеу көркем әдебиетте орын алатын маңызы орасан зор тақырып.

Қазіргі тіл білімінің бағыттарында – когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика ғылымдарында «Өмір» және «Тұлға» концептілері күрделі категория ретінде зерттелген. Концепт сөздің мағынасын тереңдете алады өйткені, аталмыш бірлікте санада көрінетін белгілі бір құбылыстың танымдық белгілері болады. «Өмір» және «Тұлға» концептілері адамзаттың философиялық, әлеуметтік және мәдени өмірінде маңызды рөл атқарады. Себебі олар адамның болмысын, оның ішкі әлемін және әлеуметтік қатынастарын терең түсінуге мүмкіндік береді. Когнитивтік лингвистикада «Өмір» концептісі адамның өмірлік тәжірибесін, ал «Тұлға» концептісі оның тұлғалық ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі. Олар адамның танымдық процестерін және оның дүниені қабылдауын тереңдетеді. Сонымен қатар, бұл концептілер мәдениеттің мәнін және оның қоғамдағы рөлін түсінуде маңызды. «Өмір» концептісі мәдени құндылықтарды, дәстүрлерді және әлеуметтік нормаларды көрсетеді. Ал «Тұлға» концептісі мәдениетаралық қарым-қатынасты зерттеуге мүмкіндік береді, өйткені әрбір мәдениетті тұлғаның қалыптасуы мен дамуында өзіндік ерекшеліктері болады. «Өмір» концептісі жеке тұлғаның әлеуметтік жағдайын, ал «Тұлға» ұғымы оның әлеуметтік динамикадағы маңызын зерттеуге мүмкіндік беріп, адамдардың әлеуметтік қатынастарын, олардың өзара әрекеттесуін және қоғамдағы жеке тұлғалардың рөлін анықтауды мақсат етеді. Х. Янагихараның «A Little Life» романындағы екі концепті ұғыну барысында, олар тек бір-бірімен байланыста ғана емес, сонымен қатар арақатынасы да күрделі екенін байқадық. Олар адам өмірінің шынайы мәніне терең үңілуге көмектеседі және жас кейіпкерлердің

тұлғалық бейнелерін ашады. Кейіпкерлердің өмір сүру жолындағы қайшылықтары мен заңдылықтарын әр түрлі мәнмәтіндерде қарастыру арқылы, жас адамның адам болып қалыптасуы мен өмірінің нәзік тұстары «Тұлға» концептісінің мазмұнын берсе, ондағы күрделі жағдаяттар мен шынайы өмірдің бейнелері «Өмір» концептісін қалыптастырады екен. Сондықтан адамдардың өз ортасында-қоғамында қарым-қатынас жасауы және олардың әлеуметтік және психологиялық көріністері когнитивтік-концептуалдық тұрғыда зерттеудің негізін құрайды екен.

Сонымен қатар «A Little Life» романында ғылыми құндылығы бар басқа да бірін-бірі толықтыратын өміршең бірнеше концептілер көрініс тапқан. Олар кейіпкерлер өмірінің тіптен бірден көзге ілінбейтін тұстарын ерекшелеуге көмектеседі. Ал «Өмір» және «Тұлға» концептісінің мәні американдық когнициядағы осы ұғымның мағынасы мен оны қабылдау ерекшеліктерін көрсете алады:

Life is a quest for meaning, often obscured by the fog of suffering; Jude's life as a journey was marked by a longing for purpose amid the chaos. - Өмір көп жағдайда қайғы-қасірет тұманымен жабылған мағынаға ұмтылу екен; Жуденің өмірі саяхат іспетес хаос кезіңіндегі мақсатты аңсаумен (бірдеңеге құштарлық) ерекшеленеді. (аударма автордың құзырында)

Америка мәдениетінде өмірді жағымды және жағымсыз оқиғалардың тізбегі ретінде қабылдайды. Мұнда адам оқиғаларды толық өзі басқаруға қабілетсіз. Жуденің өмірі хаос арасында мақсат іздеген саяхат, бұл оның тұлға ретінде дамуына ықпал етеді:

Life like a tapestry woven with threads of connection, yet for Jude, it often felt like a frayed fabric, with too many loose ends that left him isolated. - Өмір байланысқан жіптермен тоқылған гобелен сияқты, бірақ Жуде үшін ол тозған мата сияқты, тым көп босаңсыған жіптер оны жалғыз сезіндіретін.

Бұл сөйлемде өмірді «тоқыма» ретінде сипаттайды онда «байланысқан жіптер» адамдар арасындағы қарым-қатынастар мен шиеленістерді білдіреді. Тоқылған өмірдің әрбір жібі - бұл адами қарым-қатынастар, тәжірибелер мен эмоциялар. Алайда басты кейіпкер Жуде үшін бұл «тоқыма» өте «тозған» немесе «жыртылған» боп көрінеді, оның өмірінде көптеген «бос тұстар» бар. Ол «босаңсыған жіптер» аяқталмаған немесе шешілмеген мәселелер.

Life as a paradox, a constant dance between hope and despair; Jude often felt caught in a storm where light seems distant. - Өмір парадокс секілді, үміт пен үмітсіздік арасындағы тұрақты би; Жуде сәуле алыстан көрінетін дауылға тап болғандай сезінетін.

Бұл салыстыру өмірді «парадокс» ретінде көрсетеді, мұнда тұрақты «би» арқылы суреттелетін «үміт» пен «қайғы» жиі қайталанады. Яғни, өмірдің екі қарама-қайшы аспектілерінің (үміт пен қайғы) бір уақытта болуы. Адамның өмірі әрдайым оң нәтижелер мен теріс сәттер арасында теңгерім табуға тырысады. Бұл мәтін кейіпкердің өміріндегі күрделі эмоционалдық жағдайды көрсетеді: үміт пен қайғының арасындағы күресті, сондай-ақ, оның қиындықтарының көбеюі мен жарықтың (яғни, үміттің) алыстап кеткенін байқатады. Мұнда, тұлға ретінде, Жуде үнемі оң нәтижелер мен теріс сәттер арасында теңгерім табуға тырысады. Дегенмен қиындықтардың көбеюі мен жарықтың алыстап кетуі оның ішкі әлемін одан сайын қиындатады.

Life like a relentless teacher, imparting lessons through suffering; Jude's journey exemplified how pain can carve pathways to understanding. - Өмір - үнемі сабақ беретін ұстаз, азаптау арқылы тәлім береді; Жуденің өмір сапары - ол ауырсыну, түсінікке жетелейтін жолды қалай қалыптастырудың дәлелі.

Берілген мәтінде өмірді «қатал ұстаз», ол өз сабағын ауыртпалықтар мен қиындықтар арқылы бере алатынын көреміз. Өмірдің әрбір сынағы мен ауыртпалығы адамның білімін, түсінігін және тәжірибесін қалыптастыратын түсіне аламыз. Жуденің өмірдегі «қатал ұстазы» оның тұлға ретінде дамуына әсер ететін сынақтар мен ауыртпалықтарынан тұрады. Жуденің өмірлік саяхаты, қиын болса да, оның білімі мен түсінігіне апаратынын дәлелдейді. Тұлға ретінде, Жуденің өмірі оның ішкі күрестерін, тәжірибелерін және адамгершілік деңгейінің тереңдігін бейнелейді.

Anyway, changing his personality seemed basically out of the question-wasn't it too late?
- Қалай болғанда да, оның жеке басын (тұлғасын) өзгерту туралы мәселе жоқ сияқты көрінді
- әлі кеш емес пе? - Бұл сөйлем адамның тұлғалық өзгерістеріне қатысты терең ойды білдіреді. Ол адамның жеке басының ерекшеліктерін, мінез-құлқын және өмір сүру стилін өзгерту мүмкіндігіне күмәнмен қарайды. Сөйлемде «*changing his personality seemed basically out of the question*» (оның жеке басын (тұлғасын) өзгерту туралы мәселе жоқ сияқты) деген тіркес аталмыш тұлғаның тұрақтылығын көрсетеді. Адамдар өздерінің мінез-құлқын, ойларын және сезімдерін өзгерту үшін күрделі процесс қажет екенін түсінеді. Сөйлемде тұлғаның өзінің жеке басын қабылдауы және жаңа өзгерістерге деген ішкі қарсыласуы сезіледі. Тұлғаның өзгеруі күрделі, әрі кейде мүмкін емес болып көрінуі мүмкін, ал уақыттың тығыздығы бұл өзгеру процесін одан әрі қиындататынын көрсетеді.

His personality was like a mosaic of fractured identities, each piece representing a different facet of his complex self, shaped by both love and pain. - Оның тұлғасы сынған мозайка сияқты болды, әрбір бөлігі махаббат пен ауырсынудан құралуы оның күрделі болмысының әртүрлі қырын бейнелейді. Махаббат, қуаныш және қиыншылықтар - адамның ішкі әлемінің ажырамас бөліктері ретінде, тұлғаның ерекшеліктерін қалыптастырады. Мозаикадағы әрбір сынған бөлшек адамның өміріндегі бір оқиға, бір жағдаят, бір эмоция. Бұл бөлшектердің барлығы жинақталып, тұлғаның өмірлік концептісін қалыптастырады. Тұлғаның өміріндегі түрлі тәжірибелердің жиынтығы, өмірді одан әрі терең түсінуге, кемелденуге және өзін тануға алып келеді. Ал келесі мәтін «Өмір» мен «Тұлға» концептілерінің бір-бірімен жіпсіз байланысын береді:

Jude's personality, like a fragile glass sculpture, reflected the beauty and pain of his existence, easily shattered by the weight of his past. - Жуденің тұлғасы шыныдан жасалған нәзік мүсін сияқты, өткен өмірінің ауыртпалығы нәтижесінде оңай бұзылатын өмірінің сұлулығы мен ауыртпалығын көрсетеді.

Жуде өзінің өмірлік тәжірибелерін, әсіресе ауыртпалықтарын, тұлғасының негізі ретінде қабылдайды. Нәзік шыны мүсін, бір жағынан, сұлулықты білдірсе, екінші жағынан, оның осалдығын да көрсетеді. Адамның тұлғасы оның өткенін, қуанышын және қайғысын жинақтайтын құрылым. Жуденің тұлғасы, өз өмірінің сұлулығы мен ауырсынуынан тұратын, өткен өмірінің салмағы негізінде оңай бұзылатын күрделі жолды өткеретінін нұсқайды. Тұлға мен өмір арасындағы осындай байланыс, адамның өзін-өзі тануына және жаңа саты мен дәрежеге көтерілуіне мүмкіндік береді. Осылайша, өмір мен тұлға концептілерінің тоғысы Жуденің өміріндегі күрделі динамиканы көрсетеді әрбір сынақ, әрбір байланыс және әрбір парадокс оның дамуындағы маңызды элементтер болып саналады.

«Өмір» және «Тұлға» концептілері Янагихара Ханияның «A Little Life» шығармасы негізінде айқын көрінгенін байқаймыз. Өмір бұл мағына іздеу жолы, көбінесе қиындықтардың тұманымен тұмшаланып, жеке тұлғаның мақсатқа деген ұмтылысын білдіреді. Адам өмірі жағымды және жағымсыз оқиғалардың тізбегінен тұрады ал, бұл оқиғаларды басқару мүмкіндігі шектеулі. Жағымсыз тәжірибелер мен қиындықтар кейде адамның тұлға ретінде қалыптасуына теріс әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар өсудің, дамудың және өзін-өзі танудың қажетті құрамдас бөлігі болады. Тұлға ретінде, әр адамның өмір жолы өзін-өзі тану мен ішкі күрестерді жеңу жолындағы саяхат. Мұнда қиындықтар мен жетістіктер бір-бірімен тығыз байланыста. Жуде секілді кейіпкерлердің өмірі, олардың күрестері мен жеңістері, адамның ішкі әлемінің тереңдігін ашады. Бұл екі ұғым адам өмірінің, нақты айтқанда басқы кейіпкер Жуденің тұлға ретіндегі өмірлік философиясын, психологиясын және әлеуметтік маңызын көрсетеді. Адам болмысының ішкі дүниесі сол ортадағы әлеммен бір дегенде етене араласып кете алмайтын, ол үшін біршама «тер төгуі» қажет болатыны анық. Х.Янагихара өз романы арқылы осы екі ұғымды жете зерттеуге мүмкіншілік береді. Мақаладағы екі концептінің мән-мазмұны, сонымен қатар олардың бір-бірімен тоғысуы мен көркемдік құндылығын талдау нәтижесінде адам болмысының өмір сүру күрделілігі мен тұлға болып қалыптасу жолындағы қиындықтарын анықтауға болады.

Сондықтан, «Өмір» және «Тұлға» концептілері Х.Янагихараның «A Little Life» романында терең әрі мәнді түрде көрінеді. Аталмыш концептілер тек әдебиет саласында ғана емес, сонымен қатар философиялық және психологиялық деңгейде де маңызды. Бұл концептілер адам болмысының көпқырлы табиғатын, жеке тұлғаның әлеуметтік және ішкі күресін, сондай-ақ өмірдің мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Damian Jurt / Bündner Kunstmuseum Chur. Wie Sprache die Welt erfindet. GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden 288 Seiten, ISBN 978-3-95476-631-4
2. J Behnke (2006). Welt und Sprache. In: Grundlagen der statistischen Datenanalyse. VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-90003-2_
3. Language Picture of the World and Associative Lexicography. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta Serija 2 Jazykoznanije 18(1): April 2019.
4. Weisgerber, Leo: Sprache und geistige Gestaltung der Welt - In: Präsidium des Pädagogischen Hochschultages [Hrsg.]; Geschäftsstelle des Arbeitskreises Pädagogischer Hochschulen [Hrsg.]: Didaktik in der Lehrerbildung. Bericht über den vierten Deutschen Hochschultag vom 7. bis 10. Oktober 1959 in Tübingen. Weinheim: Beltz 1964, S. 5-16. - (Zeitschrift für Pädagogik, Beiheft; 2) - URN: urn: nbn:de:0111-pedocs-235248 - DOI: 10.25656/01:23524
5. Evans, V., & Green, M. C. (2006). Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press. London Journal of Humanities and Social Science. Volume 22. Issue 19. Online ISSN 2515-5792
6. Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология / под ред. В.П. Нерознака. –М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 1997. – С. 41- 42.
8. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: Арыс, 2007. – 280 б.
9. Сулейменова Э. Д. Понятие смысла в современной лингвистике / Э. Д. Сулейменова. –Алма-Ата : Мектеп, 1989. -160 с.
10. Weekly E. An etymological dictionary of modern English. – London, 1921. – 1660p.
11. Cambridge Dictionary | English Dictionary, Translations & Thesaurus URL: <https://dictionary.cambridge.org/>
12. Oxford English Dictionary URL: <https://www.oed.com/>
13. H.Yanagihara. A Little Life. – New York: Doubleday 2015. – 688p.

Сымбат Кәкің¹

¹«SDU University», Қаскелең, Қазақстан

*e-mail: 241301002@sdu.edu.kz

ЖОО ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЛИНГВОАКСИОЛОГЕМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ тіліндегі лингвоаксиологемалар ұғымы мен оларды оқытудағы дәстүрлі әдістердің шектеулілігі талқыланып, заманауи инновациялық технологиялар мен әдістемелер ұсынылады. Мақсат – ЖОО контекстінде студенттердің тілдік эстетикасы мен құндылықтарға деген көзқарасын қалыптастыру, ғылыми ойлау қабілетін арттыру және коммуникативті дағдыларын дамыту. Зерттеу барысында инновацияларды енгізудің практикалық үлгілері, эксперименттік сабақтар нәтижелері, сондай-ақ мұғалімдер мен студенттердің пікірлері сарапталған.

Кілт сөздер: лингвоаксиология, инновациялық әдістер, жоғары оқу орны (ЖОО), интерактивті оқыту, мультимедиялық технологиялар, коммуникативті әдістеме, концептуализация.

Қазіргі білім беру жүйесінде тіл және мәдениет білімін тереңдетудің маңызы ерекше. Лингвоаксиология – тілдің эстетикалық құндылықтары мен мәдени ерекшеліктерін зерттейтін сала ретінде, қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда маңыздылыққа ие [1,15]. Дәстүрлі оқыту әдістері көбінесе теорияға негізделсе, инновациялық әдістер студенттердің шығармашылық ойлауын, өзара әрекеттесуін және сыни талдау қабілетін дамыта алады. Сондықтан ЖОО деңгейінде осы пәннің мазмұнын байыту мен оқыту тиімділігін арттыру мақсатында инновациялық педагогикалық технологияларды енгізу өзекті болып отыр. Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық білім беру жүйесінде қазақ тілінің және әдебиетінің рухани құндылықтарын сақтау мен дамытудың маңызы арта түсуде. Лингвоаксиологемалар – халықтың дүниетанымының, мәдениеті мен рухани құндылықтарының тіл арқылы көрініс табатын бірегей феномендері болып табылады. Сонымен қатар, когнитология және когнитивтік концепт теориялары тілдің құрылымы мен мағыналық жүйесін зерттеуде жаңа зерттеу әдістерін ұсынады.[2,45]. Осы орайда, ЖОО деңгейіндегі қазақ тіліндегі лингвоаксиологемаларды оқытудың инновациялық әдістерін құру ұлттық білім беру процесінде жаңа сапа деңгейіне қол жеткізуге септігін тигізеді.

Құндылықтарды зерттейтін сала аксиология деп аталады. Аксиология – (axia – құндылық және logos – және сөз). Аксиология – құндылықтардың табиғаты, олардың әлеуметтік шындықта алатын орны және құндылықтар әлемінің құрылымы туралы философиялық ілім.[3,14]. Құндылық ұғымымен байланысты аксиологиялық талдауларға негізінен философтар мен әлеуметтанушылар зерттеу нысаны ретінде айтарлықтай көңіл бөлген. Аксиология терминін ғылымға ең алғаш рет 1902 жылы француз философы П. Лапи енгізді. 1904 жылы неміс философы Э.фон Гартман аксиологияны философиялық ұғымдар жүйесін құрайтын негізгі ғылым ретінде ұсынды. Қазіргі уақытта бұл термин тек философия мен әлеуметтануда ғана емес, сондай-ақ мәдениеттану және тіл білімі ғылымдарында да кеңінен қолданысқа ие болды. Зерттеу парадигмасына қарай аксиологиялық талдаудың басты ұғымдарына: бағалау, баға, құндылық, құндылықты мағына, құндылықты бағдарлау жатады. Терминдердің жан-жақты жұмсалуды мен жасалу барысында мағыналылығы жағынан алғашқы орынға «құндылық» ұғымының басым болуы аңғарылады. «Жалпы адамзаттық» құндылықтар мәдениеттің дамуын және тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар ұлттық (ұлттық аксиосфера), саяси-әлеуметтік, индивидуалды жеке құндылықтар (жеке аксиосфера) бар. Антропология мен психологияда құндылықтар діни және эмоциялық факторларға байланысты позитивті, негативті, абсолютті деп бөлінеді. Құндылықтар әлемін адамдардың моральдық әлемі деуге болады. Демек құндылықтар – адамдардың рухани байлығының өлшемі[4,41].

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері:

Мақсаты — Мақсат – ЖОО контекстінде қазақ тіліндегі лингвоаксиологемаларды оқытудың дәстүрлі әдістерін талдау негізінде инновациялық, интерактивті және мультимедиялық әдістемелерді енгізу арқылы студенттердің тілдік мәдениетін және коммуникациялық дағдыларын дамыту.

Міндеттері:

-*Лингвоаксиологияның теориялық негіздерін зерттеу;*

Қазақ тіліндегі лингвоаксиология ұғымын, оның құрамдас бөліктерін және әдеби-көркем ерекшеліктерін түсіндіріп, дәстүрлі әдістердің артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау.

-*Дәстүрлі оқыту әдістері мен олардың шектеулерін талдау;*

Қазіргі таңда қолданылып жүрген оқыту әдістерін бағалап, оларды инновациялық әдістермен салыстыру арқылы жетілдіру нүктелерін айқындау.

- *Инновациялық әдістерді анықтау және енгізу;*

Құндылықтық-коммуникативті, проблемалық-іздену, интерактивті сабақ үлгілері мен мультимедиялық технологияларды қолданудың тиімділігін эксперименттік зерттеу арқылы дәлелдеу.

- *Практикалық эксперимент жүргізу;*

Эксперименттік топ құру арқылы жаңа әдістердің тиімділігін бағалап, студенттердің білім деңгейі мен шығармашылық қабілеттерін арттыруға бағытталған сабақ үлгілерін енгізу.

- *Нәтижелерді талдау және педагогикалық ұсыныстар қалыптастыру;*

Эксперимент нәтижелерін талдай отырып, оқу процесін жетілдірудің нақты жолдарын ұсыну және болашақта әдістемені кеңінен қолдану үшін практикалық ұсыныстар әзірлеу.

Дәстүрлі әдістердің мәселелері

- *Теориялық-оқулық бағыт:* Оқушылар тек қатаң теория мен әдеби мәтіндерге негізделген оқу үрдісіне тартылып, тәжірибелік дағдылар жетілдірілмейді.

- *Интерактивтіліктің жоқтығы:* Сабақ барысында диалог пен топтық талқылаудың жеткіліксіздігі студенттердің сыни және шығармашылық қабілеттерінің дамуына кедергі келтіреді.

- *Мультимедиялық құралдардың пайдаланылмауы:* Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың шектеулі қолданылуы студенттердің оқуға деген ынтасын төмендетеді.

Мультимедиялық және интерактивті платформалар: Цифрлық құралдар арқылы сабақ материалдарын визуалдау, онлайн талқылаулар, виртуалды симуляциялар мен интерактивті ойындар оқушылардың когнитивтік процесстерін ынталандырып, материалды меңгеруді жеңілдетеді.

Когнитивтік карталар мен концептуализация: Когнитивтік карта – адамның әлемді қабылдау, оны түсіну және ұйымдастыру процесінде қалыптасатын ішкі бейнелеу немесе менталдық модель. Бұл бейнелеу кеңістіктегі орындар мен объектілердің өзара қатынастарын, сондай-ақ абстрактілі ұғымдар мен идеяларды визуалды түрде немесе менталдық түрде көрсетуге бағытталған. Ол адамға өз қоршаған ортасын ұйымдасқан түрде есте сақтауға, ақпаратты жүйелеп өңдеуге және шешім қабылдауға көмектеседі. Когнитивтік карталар адамның күрделі мәселелерді шешу процесінде логикалық байланыстарды көруіне және альтернативті шешімдерді салыстыруға көмектеседі.

Концептуализация – адамның алған тәжірибесін, ақпаратты, сезімдерді және идеяларды жалпы ұғымдарға, категорияларға немесе концепцияларға айналдыру процесі. Бұл процесс арқылы біз әлемді жүйелеп, түсінікті етіп құрылымдаймыз.[6,45]. Концептуализация тек қана логикалық немесе аналитикалық қадам емес, сонымен бірге интуитивті, эмоциялық және мәдени факторларды ескере отырып жүзеге асады. Тілдің қалай құрылатынын, сөздердің мағыналарының қалай қалыптасатынын және олардың мәдени контекстпен байланысын зерттейді. Мысалы, қазақ әдебиетіндегі «ерлік», «абырой», «бостандық» сияқты ұғымдар тек сөздік сипатта емес, сонымен бірге ұлттың мәдени-рухани құндылықтарының концептуалды бейнесі ретінде қарастырылады. Концептуализация оқушыларға жаңа ақпаратты жүйелеп, оның арасындағы байланысты анық түсінуге көмектеседі. Пәндік материалдарды концептуализациялау арқылы студенттер күрделі идеяларды жеңіл әрі түсінікті түрде меңгереді. Адамның танымдық процесстерін, ойлау қабілетін және шешім қабылдау механизмдерін зерттеуде концептуализацияның рөлі ерекше орын алады. Студенттер өздерінің зерттеу жұмыстары барысында, ақпаратты жинау және талдау процесінде, алдымен концептуализация арқылы негізгі ұғымдарды анықтап, содан кейін оларды когнитивтік картаға енгізе алады.

Когнитивтік карталар мен концептуализация – адамның әлемді қабылдау мен өңдеуіндегі маңызды когнитивтік құралдар. Олар ақпаратты жүйелеу, құрылымдау және визуалдау процесінде тиімді құрал ретінде қызмет етеді. Білім беру саласында бұл әдістер студенттердің материалды терең түсінуіне, логикалық ойлау қабілетін дамытуына және шығармашылық әлеуетін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, когнитивтік карталар мен концептуализация әдістері зерттеу жұмыстары мен аналитикалық талдауларда

қолданылып, күрделі идеяларды жүйелі түрде ұғынуға мүмкіндік береді. Осы ұғымдарды терең түсіну және олардың практикалық қолдануын кеңейту болашақтағы инновациялық оқыту әдістерін жетілдірудің маңызды қадамдарының бірі болып табылады.

Студенттерге лингвоаксиологемалардың мағыналық құрылымын түсіндіру үшін когнитивтік карталар, ментал модельдер және визуализация әдістері ұсынылады. Бұл тәсіл арқылы ұғымдардың өзара байланысы, метафоралар мен бейнелердің құрылымы айқындалады. Студенттерге күрделі тақырыптарды жүйелі түрде меңгерту мақсатында когнитивтік карталар қолданылып, концепциялар арасындағы байланыстарды визуалды түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың материалды есте сақтауын жеңілдетеді және аналитикалық ойлауды дамытады.

Интердисциплинарлық интеграция: Интердисциплинарлық интеграция – білім беру, ғылыми-зерттеу және практикалық қызмет салаларында әртүрлі пәндік бағыттар мен салалар арасындағы байланыстарды орнатып, оларды біртұтас жүйеге біріктіру процесі болып табылады. Бұл тәсіл күрделі мәселелерді жан-жақты қарастыруға, жаңа идеялар мен инновацияларды дамытуға мүмкіндік береді. Интердисциплинарлық интеграция – екі немесе бірнеше пәннің теориялық және практикалық мазмұнын біріктіріп, өзара толықтыру арқылы жаңа, кешенді білім алуға негізделген оқу және зерттеу әдісі. Бұл әдіс әртүрлі салалардағы білімнің синтезіне, ұғымдардың өзара байланысын ашуға және жаңа шешімдер табуға бағытталған. Әртүрлі пәндер арасындағы байланыстарды зерттеу арқылы алынған білім бір-бірін толықтырып, жаңа тұжырымдар мен теориялық модельдерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, лингвоаксиология мен когнитивтік зерттеулерді әдебиеттану, психология және мәдениеттану салаларымен байланыстыру ұлттық мәдени мұраның, рухани құндылықтардың және тілдік бейнелердің терең мағынасына қол жеткізеді. Қазіргі уақытта көптеген мәселелер бір пән аясында шектелмей, әртүрлі ғылымдардың өзара байланысын талап етеді. Интердисциплинарлық интеграция арқылы зерттеушілер мен оқытушылар мәселелерді кешенді түрде қарастырып, жан-жақты шешімдер ұсына алады. Әртүрлі пәндік бағыттар арасындағы байланыстарды зерттеу студенттер мен мамандардың кең ауқымды білімге ие болуына, сол арқылы әртүрлі көзқарастар мен әдістемелерді игеруге ықпал етеді. Күрделі құбылыстар мен мәселелерді тек бір ғылым саласы тұрғысынан қарастырмай, бірнеше пәннің білімін пайдалану арқылы терең және жан-жақты талдау жүргізуге болады. Әртүрлі салалардан алынған білім мен тәжірибенің синтезі жаңа идеялар мен инновациялық шешімдер табуға ықпал етеді, бұл өз кезегінде шығармашылық ойлауды дамытады.

Интердисциплинарлық тәсіл нақты өмірдегі мәселелерді шешуге тиімді, себебі ол бірнеше саланың тәжірибесін біріктіріп, кешенді шешімдерді қалыптастырады. Мысалы, ақпараттық технологиялар мен гуманитарлық ғылымдардың интеграциясы заманауи білім беру жүйелерінде, медицинада және әлеуметтік ғылымдарда кеңінен қолданылады. Әртүрлі пәндер арасындағы өзара әрекеттестік жаңа әдістер мен технологияларды дамытуды ынталандырады, бұл ғылыми-зерттеу жұмыстарын және оқу процесін жаңғыртуға мүмкіндік береді. ЖОО деңгейінде оқу бағдарламаларын әзірлеу кезінде әртүрлі пәндер арасындағы байланыстарды ескеру студенттерге кешенді және практикалық білім алуға мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ тіліндегі лингвоаксиологемаларды оқытуда лингвоаксиология, когнитивтік теориялар, мәдениеттану және әдебиеттану біртұтас жүйеге біріктірілуі мүмкін.

Зерттеу жобаларында әртүрлі ғылыми бағыттардың әдістерін қолдану арқылы жаңа ғылыми тұжырымдар мен инновациялық шешімдер қалыптастырылады. Бұл әдіс түрлі ғылыми конференцияларда, семинарларда және ғылыми журналдарда жарияланып, ғылыми қоғамдастықта өз орны бар. Қалалық жоспарлау, экология, әлеуметтік ғылымдар, медицина және технология салаларында проблемаларды шешу кезінде интердисциплинарлық интеграция тиімді шешімдерді ұсынуға мүмкіндік береді. Интердисциплинарлық интеграция – қазіргі заманғы білім беру мен ғылыми-зерттеу процесінде маңызды әдістемелік құрал. Ол әртүрлі ғылым салаларындағы білімді біріктіріп,

күрделі мәселелерді жан-жақты талдауға және шешімдер табуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл шығармашылықты дамытып, инновациялық идеялардың қалыптасуына ықпал етеді, сондай-ақ, практикалық проблемаларды кешенді түрде шешуге жағдай жасайды. ЖОО деңгейіндегі оқу процесіне интердисциплинарлық интеграцияны енгізу ұлттық білім беру жүйесін жаңғырту мен заманауи талаптарға сәйкестендіруде маңызды қадам болып табылады. Қазақ әдебиетінің лингвоаксиологемаларын оқыту барысында философия, психология және мәдениеттану саласындағы когнитивтік зерттеулердің нәтижелері пайдаланылады. Бұл тәсіл пәннің теориялық негізін нығайтып, оқу процесін жан-жақты етеді.

Виртуалды симуляциялар: Студенттерге интерактивті платформалар арқылы қазақ әдебиетіндегі негізгі лингвоаксиологемаларды (мысалы, ерлік, абырой, даналық) визуалды бейнелер мен аудиоматериалдар арқылы талдау тапсырмалары беріледі. Бұл оқыту процесінде олардың когнитивтік қабылдауын және ұғымдарды өз бетінше реконструкциялау қабілетін арттырады. **Когнитивтік карталар:** Сабақ барысында студенттер өздерінің когнитивтік карталарын құрастырып, әрбір ұғымның мағынасы мен мәдени контекстін бейнелейтін схемалар жасайды. Бұл әдіс ұғымдардың арасындағы байланыстарды анық түсінуге көмектеседі.

Топтық жобалар:

Студенттер топтар құрып, қазақ әдебиетіндегі лингвоаксиологемалардың когнитивтік аспектілерін зерттейтін жобалар дайындайды. Әр топ өз зерттеу нәтижелерін презентация жасап, пікірталастарға қатысады, бұл өз кезегінде аналитикалық және сыни ойлау қабілеттерін дамытады.

Инновациялық оқыту әдістерінің теориялық негіздері:

1. Құндылықтық-коммуникативті әдістеме

Бұл әдіс студенттердің жеке және ұлттық құндылықтарын, мәдени дәстүрлерін ескере отырып, тілдік материалдарды талдау мен интерпретациялауға бағытталады. Олар коммуникация процесінде өз ойын еркін жеткізіп, тәжірибелік жағдайда тілдік кодтарды қолданып, білімдерін бекітеді.

2. Проблемалық-іздену әдісі

Оқушыларға нақты лингвоаксиологиялық проблемаларды шешу тапсырмалары беріледі. Бұл тәсіл аналитикалық ойлау, шығармашылық ізденіс және топтық жұмыстар арқылы тәжірибелік білім беруге негізделген.

Қазіргі лингвоаксиология тіл, сөйлеу, мәтін аясындағы бағалауды да, құндылықтарды да қамтиды. Бағалау ұғымы халықтың тарихи қалыптасқан нормалары мен әдет-ғұрыптарына негізделген белгілі бір құбылыстардың тұлғалық мәні ретінде неғұрлым күрделі құндылық ұғымына айналады.

Зерттеушілердің пайымдауынша, мәтінді түсініп, тану үшін жан-жақты талдап, өте көп еңбек ету қажет. Көп жағдайда шығарманың сыртқы мазмұнымен, қалыбымен ғана танысып, ішкі мағынасын, мазмұнын танымай, түсінбей жатамыз. Қазіргі жас оқырман шығармаға терең үңіліп, түсініп оқуға дағдыланбаған. Инновациялық технологиялардың әсерінен жаңа ақпаратты мультимедиялық ортада ғана қабылдауға бейімделіп, оқу дағдысын жоғалтып бара жатқан бүгінгі заман ұрпағы үшін мәтіннің құндылық мәнін түсінуді қойып, оның қарапайым мағыналық мазмұнының өзін түсініп оқу қиындық тудырады. Осындай ең қарапайым түсініп оқудың өзі болмаған жерде соңғы жылдарда көп айтылып жүрген оқылым мәтінінің мәнін түсініп, оны өз өмірін жақсарту мақсатында қолдану ұғымын беретін функционалдық сауаттылық туралы мәселені көтерудің өзі орынсыз болады. Функционалдық сауаттылық – қандай да бір күрделі оқу мәтіндерін пайдаланып, олардың көмегімен күнделікті жағдайларда бағдар алуға әзір болу дегенді білдіреді [7,117]. Яғни, мәтін – оқушының құндылық бағдарын қалыптастыруға көмектесетін бірден-бір оқу материалы. Мәтінде баяндалған, сипатталған, талданған әрекет, оқиға құбылыс, жағдайлар туралы ақпаратты сараптап, оқушы өз түйсігінде оларға баға беріп, болашақ өмірінде қолдану, қолданбау туралы шешім қабылдайды, түрлі өмірлік

жағдаяттарда интуитивті түрде сол әрекеттерді қайталайды. Міне, осыдан келіп мәтіннің құндылық бағдар берушілік мәні ашылады. Демек, өмір бойында меңгерген мәтіндері - оқушының тілдік тұлғасын қалыптастырады. «Жеткіншектер өздері тіпті кездеспеген жағдайлар үшін де ережелерді қалыптастыруға қызығушылық танытады. Бұл саты үшін моральды ойлау тән болады, сол ойлау тек жеке өзінің және тұлғааралық жағдайларды ғана емес әрі әлеуметтік, этностық сұрақтарды да қамтиды» [8,35].

Олай болса, ең бастапқы қадам – оқушы мәтін мазмұнын дұрыс түсінуі үшін не істеу керек, оқулық авторлары мен мұғалімдерге қандай талаптар қойылуы қажет? Бұл тұста келесі пікірге қосылуға болады: «Мектеп жасындағы балалар мектеп оқулығындағы мәтін мазмұнына бойламай жатады. Оған себеп, заман ағымына сай заттық әлем өзгерген сайын балалардың ұғымдық әлемі де өзгеріп отыр. Ал оқулыққа таңдалған мәтіндер сол үдеден, талаптан шыға алмай қалып жатады. Жоғары сынып оқушылары мен жоғары оқу орны студенттері ұлттық құндылықтарды, халықтың тұрмыстық өмірін, концептілік әлемді танымай жатады. Сондықтан, көркем шығарманы оқытуда оған түсініктеме (коментарий) беріп отыру аса қажет. Әлемдік туындылар болсын, ұлттық әдебиет болсын бүгінгі күннің оқырманы үшін түсініктеме беруі керек» [9,52].

Интерактивті құралдар мен когнитивтік карталар қолдану студенттердің материалды қабылдауында айқын өзгерістер әкелді. Студенттер ұғымдардың терең мағынасын, мәдени контекстін және символикалық бейнелерін өз бетімен реконструкциялау арқылы, тек ақпаратты есте сақтау емес, оны сын тұрғысынан талдау дағдыларын да жетілдірді. Сонымен қатар, интердисциплинарлық интеграцияның ықпалы да аз емес. Бұл тәсіл, әсіресе, ұлттық құндылықтарды, рухани дәстүрлерді және әдеби образдарды түсінудегі қиындықтарды жеңілдет. Практикалық-зерттеу әдістері арқылы топтық жобалар мен кейс-талдаулар арқылы студенттер өзара пікір алмасып, практикалық зерттеу жүргізу дағдыларын дамыту мүмкіндігіне ие болды. Бұл әдіс оқушылардың шығармашылық әлеуетін арттырып, пән материалын өмірмен байланыстырылған түрде меңгеруге жағдай жасады. Аталған технологиялардың шектеулері виртуалды симуляциялар мен интерактивті платформаларды қолдану оқу процесін жаңғыртуда тиімді құрал болып табылса да, олардың техникалық мүмкіндіктері мен инфрақұрылымдық талаптары кей жағдайларда оқыту сапасына әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты, болашақ зерттеулерде цифрлық технологияларды интеграциялаудың әдістемелік аспектілерін тереңірек қарастыру қажет.

Қорытындылай келе, ЖОО қазақ тіліндегі лингвоаксиологемаларды оқытудың инновациялық әдістерін енгізу оқушылардың тілдік эстетикасы мен ұлттық құндылықтарға деген көзқарасын қалыптастыруда тиімді құрал болып табылады. Әдістемелік новациялар – интеграцияланған, интерактивті және мультимедиялық технологиялар арқылы жүзеге асырылса, білім беру процесі барынша жан-жақты әрі заманауи болуы мүмкін. Болашақта мұндай әдістерді жүйелі түрде қолдану және педагогтердің кәсіби дамуына инвестиция жасау маңызды болады.

Зерттеу нәтижелері бойынша, қазақ тіліндегі лингвоаксиологемаларды оқытудың инновациялық әдістері оқу процесінің тиімділігін арттыруға айтарлықтай ықпал ететіні анықталды. Интерактивті құралдар мен заманауи технологияларды қолдану оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, пәнге деген қызығушылықты арттырады. Практикалық-зерттеу жұмыстарының интеграциясы студенттердің сыни ойлау дағдыларын жетілдіріп, оларды ғылыми қызметке дайындайды. Сонымен қатар, интердисциплинарлық байланыстарды нығайту арқылы қазақ тілі мен әдебиетінің мәдени және рухани құндылықтарын тереңірек түсінуге мүмкіндік туындайды.

Осы ұсыныстар мен әдістерді жүзеге асыру ұлттық білім беру жүйесінде инновацияны енгізу мен білім сапасын арттыруға бағытталған кешенді шаралардың бір бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс. Болашақта осы саладағы зерттеулерді жалғастыра отырып, әдістемелік базаны жетілдіру және оқу процесін жан-жақты жаңғырту мүмкіндіктері кеңейеді деп сенім арттамыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Lakoff, G. және Johnson, M. (1980). Chicago: University of Chicago Press.
2. Fillmore, C. J. (1982) In Linguistics and Philosophy, 5(1), 61–81.
3. Сатпаев, Ж. (2008) Алматы: «Арыстан» баспасы.
4. Нұрғазы, Ә. (2015) Астана: «Қазақ Университеті» баспасы.
5. Мұхамед, С. (2012) Алматы: «Алатау» баспасы.
6. Әуезов, М. (1965) Алматы: «Қазақ әдебиеті» баспасы.
7. Абай Құнанбаев. (1985), (Редакцияланған нұсқа). Алматы: «Жазушы» баспасы.
8. Brown, P. және Yule, G. (1983). Cambridge: Cambridge University Press.
9. Vygotsky, L. (1978). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Айнұр Тұрарқызы Кембаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Ш. МҰРТАЗА ДИСКУРСЫНДАҒЫ «ТӘРБИЕ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК СИПАТЫ

Аңдатпа: Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурсында ұлттық мәдениет пен рухани танымның, мінез-құлықтың айшықты көріністерімен қатар тілдік бірліктер негізінде «тәрбие» концептісінің белсенді бейнеленуін байқаймыз. Мақалада қаламгер дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты анықталып, талданады. Нақты мәтіндер мысалында аталған концепттің тілдік көрінісінің, лингвокогнитивтік табиғатының интерпретациялануы, оның ассоциативтік, бейнелік сипаттары лингвистикалық аспектіде қарастырылады. Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік мән-мағынасының берілуіндегі тілдік ерекшеліктер мен ұлттық дүниетаным, этникалық сана ұғымдарымен байланысы назарға алынды. Қазақ танымындағы тәрбиенің түсіндірілуіндегі тіл мен сана арасындағы байланыс қазақ ұлтының ділі мен ұстанымдарына, адамзаттық тәжірибесіне сай тұжырымдалды. Ұлттық сана мен таным аясындағы «тәрбие» концептісінің мән-мағынасы талданды.

Түйін сөздер: «тәрбие» концепті, көркем дискурс, публицистикалық дискурс, лингвокогнитивтік сипат, қаламгер.

Кез келген концепттің лингвокогнитивтік сипатын анықтау үшін, біріншіден, концепт ұғымының мағынасын тіл білімі ғана емес, әдебиет пен тарих, философия мен мәдениеттану секілді т.б. ірі ғылым салалары бағдарында кеңінен қарастырған жөн. Сондай-ақ белгілі бір концепттің лингвокогнитивтік сипатын тану – сол концепт қалыптасқан ұлттың мінез-құлқы мен психологиясын, таным тарихы мен рухани дүниетанымын, тілдік санасы мен таным санасындағы ұлттық ерекшеліктерін, яғни лингвомәдениеттанымдық көрінісін тануға мүмкіндік аламыз. Термин ретіндегі қолданысын философиялық ғылымда XX ғасырдың 70-80 жылдарында Р. Павиленскийдің бастауынан алған «концепт» ұғымының алғашқы анықтамасы – затты немесе құбылысты объективтендірудің белгілі бір мазмұны яки тәсілі. Зерттеушінің тұжырымына сай мағынаны түсіну – бұрыннан бар тұжырымды әлем туралы білімі мен тәжірибесі тұрғысынан баяндаушы түсіндіретін үдеріс [1, 42]. Дегенмен зерттеу жұмысымызда қарастырылатын «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын түсіндіруде зерттеуші ғалымдар З.Д. Попова мен И.А. Стерниннің концептке берген анықтамасына басымдық береміз. Себебі концептті адамның ойлау кодының бірлігі деп танып, дискретті психикалық білім негізінде қарастыру мол нәтиже бермек [2, 24]. Адам өзін ұлт пен қоғамдық сананың қатынасында сол ұлттың ішкі тілдік және мәдени танымын байқатады. Яғни концептті есте

сақтау бірлігі ретінде емес, ойлау бірлігі ретінде тану оң. Концептті талдауда тілдік бірліктермен қатар ұлтқа тән ым-ишара, графикалық және музыкалық құралдар, әлем туралы түсінік пен қоршаған орта жөніндегі шындық ақпаратты берудің вербалды емес тәсілдері де алға шығатынын түсінеміз.

Аталған тұжырымдарға сай когнитивтік лингвистика ғылымы тұрғысынан концептті күрделі әрі көп өлшемді ойлау бірлігі деп түсініп, соның негізінде қазақ ұлтына тән «тәрбие» концептісін ұлттың рухы мен мәдениетін, мінезін, жалпы этникалық элементтерінің барлығын бойына жиған, қазақ тілі мен қазақы ой-таным аясында өмір сүрген тұлға дискурсы негізінде анықтап, талдаймыз.

Қаламгер Шерхан Мұртазаның көркем дискурсы мен публицистикалық дискурсында қазақ халқының ұлттық рухани құндылықтары мен таным-түсінігі, әлемдік санасы мен тілдік сана жігі, мінез-құлық пен психология, ұлттық табиғат, дүние туралы көзқарастар мен қағидалар, өмір сүру заңдылықтары мен ұстанымдары жиі сипатталып, тілдік бірліктермен шебер өрнектеледі. Сондықтан «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын анықтауда қаламгер дискурстары мазмұнды мәтіндік мысал болмақ. Сондықтан зерттеу жұмысының материалы жазушы шығармаларының мәтіндері мен ондағы лексикалық бірліктерінен құралды. Шерхан Мұртаза дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын зерттеуде жазушы қаламына тән шығармалардың мәтіндік мысалдарына жүгіндік.

Қазақ ұлтының мәдениеті мен тілдік санасына, әлемді тану тәжірибесіне сай алуан концептілердің, көбінесе ұлттық концептілердің лингвокогнитивтік сипатын зерттеуде отандық зерттеуші-ғалымдардың еңбектері мен тұжырымдары бүгінгі таңға дейінгі ізденістердің нәтижесі мен аталмыш мәселедегі негізгі бағдарды анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы «әйел» [3], «жол» [4], «мінәжат» [5], «табиғат» [6], «отбасы» [7] секілді т.б. көптеген қазақы ұлттық танымдағы концептілердің белсенді зерттелуі аталмыш тақырыптың теориялық және практикалық маңыздылығын арттырады.

Зерттеу жұмысында Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын анықтау мақсатында нақты шығарма мәтіндерін жинақтау, іріктеу, тілдік бірліктерді лексикалық талдау, семантикалық талдау және түсіндіру әдістері қолданылды. Көркем және публицистикалық мәтіндер негізінде нақты мысалдар назарға алынып, қазақ ұлтының тілдік және ұлттық сана арасындағы байланысы анықталды. «Тәрбие» концептісінің ұлтқа тән лингвокогнитивтік сипаты нақты мәтіндер негізінде сараланып, интерпретацияланды. Нақты атаулар мен лексикалық бірліктердің қолданылуы мен тілдік және когнитивтік мақсаттары айқындалды. Қазақ ұлтының түп мәдениеті мен дәстүрін, рухани құндылықтары мен таным-түсінігін өз шығармаларының мазмұнына тілдік шеберлікпен сыйдырған қаламгер дискурстары негізінде ұлттық сана тереңіне бойладық.

Шерхан Мұртаза дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын талдауда жазушының тілдік қолданыс ерекшелігі мен түрлі стильге тән бейнелеу элементтерін айқындау мақсатында көркем және публицистикалық дискурстарына жүгінеміз. Жалпы қазақ танымында «тәрбие» ұғымы ұлттық діл көрінісінде алғы шепте көрініс табады. Қазақ ұлтының дүниетанымында, қазақ отбасында тәрбие үлкенге құрмет көрсету, жақсы істер атқару мен жақсылық ойлау, кішіге қамқорлық көрсету, сонымен қатар ұлттық дәстүр мен құндылықтарға, қасиетті саналған материалдық және рухани дүниелерді қадірлеу, ұлттық діл мен дінді қадірлеу, соған сай қағидалар мен ережелерді берік ұстану секілді әртүрлі аспектілерде танылады. Қазақ топырағында өскен, ұлттық тіл мен діл айшықтарын бойына жиған, ұлттың негізгі тұғырындағы басты этномәдени және лингвомәдени ерекшеліктерді жан-жақты танып, өз шығармаларында нақты сипаттаулармен, кейіпкерлер арасындағы диалогтармен, монологтар, лексикалық бірліктермен, авторлық пайымдаулармен, мақал-мәтелдер немесе фразеологизмдер арқылы суреттеген «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты аталған ұлттық тәрбие аспектілерінің әрекеттегі көрінісін бере алған. Яғни ұлттың өзі «тәрбие» ұғымын қалай

танитынын және оны күнделікті өмір сүру ортасында қандай формада жүзеге асыратынын Шерхан Мұртаза дискурстарынан нақты көре аламыз.

Қаламгер өзінің *«Ай мен Айша»* шығармасында: *«Сірә, төрт-бес жастағы балалар бірін-бірі тілсіз-ақ түсінетін ерекше бір қасиет бар болса керек. Өсе келе үлкендер сол қасиеттен айырылып қалып, «Менің тілім, сенің тілің» деп, дауласкер дертке ұшырайды екен ғой», [8, 6]* – дейді. Мұнда автор атап отырған ерекше қасиеттің астарында татулық пен достық, кеңдік пен түсінушілік секілді қазақ ұлтының табиғатына тән кеңпейілді мінез сипаты байқалады. Қаламгер «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын қарапайым лексикалық бірліктер арқылы ұлттың дүниетанымындағы білім мен ой өзегін суреттеп отыр. Қандай да әрекетті кейіпкерлер диалогынсыз-ақ, авторлық ой тұжырымы арқылы «тәрбие» концептісінің негізінде, қазақ танымына тән көріністе ұсынады.

Осы туындысында жазушы: *«Қарны тоқ, қайғысы жоқ, киімі бүтін бес жасар ойын баласына қыстың кешкі аязы қызық та болуы мүмкін. Бес жасар баланың миы әлі нүкте түспеген аппақ қағаздай. Әсерлі оқиға, сұлу сурет сол аппақ қағазға өшпестей жазылып қалар», [8, 11]* – деп тұжырымдайды. Қазақтың танымындағы «тәрбие» ұғымының асыл бастауы бала жастан дұрыс үлгі беру, өнеге көрсету болса, автор *«ақ қағаздай»* деп сипаттаған бала санасына жақсылықты та, жамандықты да дарыту ата мен анаға, үлкендердің еншісіне тән жауапкершілігі мол құбылыс саналады. Себебі, *«әсерлі оқиға, сұлу сурет сол аппақ қағазға өшпестей жазылып қалар»* деген автор ойы ұлттың ментальді мінезінде әуелден-ақ қалыптасқан қағида іспетті. Автор қарапайым суреттеу, еркін ой-тұжырым жасау арқылы күллі бір ұлттың түсінігіндегі тәрбие бастауының көзін түсіндіріп отыр.

Қазақ санасындағы тәрбиенің тағы бір көрінісі қарапайымдылық пен әділеттілікті құрайды. Оны жазушы мына мәтінде айқын байқатады: *«Дүние о басында түп-түзу, дұрыс жаратылса керек. Бірақ кейін-кейін күштілер шыққан, әлсіздер шыққан. Әділетсіздік содан туған. Шын әділет – тепе-теңдік. Адамдардың бәрі тең болуы керек» [8, 46]*. Берілген мысалдағы ой жеке баяндаушыға тән көрінгенімен, ұлт тарихы мен мәдениетіндегі сан ғасырлық әлеуметтік және қоғамдық мәселелер аясында халықта қалыптасқан ортақ түсінік екенін аңғарғанымыз жөн. Себебі қаламгер осы ұлтқа тән және ұлт ділінде тәрбиеленді. Демек «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатында елең еткен тағы бір астарлы мән-мазмұн – ұлт санасындағы әділет пен теңдік туралы дүниетанымы. Автор тарапынан суреттеу әрі интерпретациялау мазмұнында анықталған бұл белгі қазақ халқының тарихында орын алған түрлі әлеуметтік-саяси жағдаяттар мен теңдік-теңсіздік мәселелері, сондай-ақ тап жіктелісінде қалыптасқан әділетсіздіктер тамырында ұлт санасына сіңген қағида. «Тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатының ішкі мазмұны аталмыш мәселелерді қамтып, ұлттық психология мен мәдениетке сай тереңдей түседі.

«Тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын анықтауда Шерхан Мұртазаның ұлттық мінез-құлық пен адами құндылық-қағидаларын бейнелеуіне және ұлттық тәрбиенің, жалпы адами тәрбиенің қандай мәселелер негізінде жетілуі керек екенін қазақтың мінез-құлқы мен дүниеге көзқарастарына сай сипаттауына назар аударған жөн. Мұндай тілдік бейнелеудегі ұлттық таным сипатын қаламгердің *«Бір кем дүниесінен»* молынан кездестіреміз. Мысалы мына мәтіндерде жазушы ұлттық тәрбиенің бағытының қандай мақсатта болуы керек екенін және жаман қасиеттер мен адами құндылықтардың өзгеріп, кем тарта бастағанына назар аударады. Қазақ санасындағы «тәрбие» функциясының мазмұнын ұлтқа тән жақсы және теріс қасиеттерді көрсету арқылы айшықтайды. *«Кедей – бай, бай Құдай болсам дейді. Нысапсыздық жаман. Бір кем дүние», «Толдым деген төгіледі, жеттім деген жығылады. Бір кем дүние» [9, 7], «Адамға бала жастан ең керегі – Ұят деген қасиет. Ол туа бітеді. Бірақ кейбіреуі өсе келе, үлкейе келе ұяттан жүрдай болады» немесе «Біреуге Құдай бәрін береді. Байлық та бар, алтын, гауһар, інжу-маржан бәрі бар. Төрт құбыласы сай. Бірақ Иман жоқ. Ең сорлы адам сол» [9, 11]*. Берілген мәтін

мысалында Шерхан Мұртаза ұлтқа тән «тәрбие» сипатына қажет негізгі қасиеттерді алға тарта отырып, адам бойындағы кейбір теріс қасиеттерді де ескеріп өтеді.

Ұлт мәдениеті мен менталитетінде «нысансыздық», «ұят», «иман» секілді қасиеттердің жинақталуы және оның жаманы мен жақсысын іріктеп жою немесе дамытуда тәрбиенің рөлі зор екенін байқатады. «Тәрбие» концептісінің ұлттық санадағы бейнесі халықтың туа біткен әдеттері мен дәстүрі, әлем туралы танымы мен ұлттық ұстанымдары арқылы қаламгер дискурстарының ішінде айқын көрініс табады. Қаламгердің тілдік бірліктерді пайдаланудағы, ұлт мінезі мен ондағы «тәрбие» ұғымын таныту әрі түсіндірудегі ерекшелігі қалыпты баяндау үлгісінде емес, ұлт тамырына сіңген асыл тәрбие құралдарының, құндылықтарының, қасиеттерінің ғасырлар бойы сақталып келуін, бүгінгі таңда түрлі қоғамдық, әлеуметтік, әлемдік даму үдерісінде кемшін тартып, өзгеріске ұшырауын белсенді әрі ашық көрсетуге тырысады. Қазақы тәрбиенің түпкі мән-мазмұнының этникалық сипаттан ажырамауы керектігін ескертіп, күнделікті өмірдегі жеке тұлғалар мен тұтас халықтың ішкі рухани танымындағы дәстүрлі ой-таным көрінісінің сақталуы қажет екенін айтады. Мұның барлығы тіл арқылы көрініс тапқан ұлттық мәдениет пен дүниетанымның, ұлттық сананың сипаты саналады.

Шерхан Мұртаза аталған «Бір кем дүние» туындысында: *«Кейде адамдар жасампаз бола тұра, өркениеттене келе өз құйрығын өз жалмайтын айдаһар сияқтанады-ау деймін. Құмырсқа екеш құмырсқа да өз илеуін қорғайды. Ал адамдар өз үйін (табиғатты) қорлайды», [9, 33]* – дейді. Қазақ қашан да кең даласымен, асқар шыңды тауларымен, көк аспанымен, шексіз дарияларымен, бұйрат құмдарымен, шалғынды жайлауымен, тегіскей қырларымен етене байланыста болып, тіршілігінің мәнін сонымен жалғағанын да білеміз. Демек автор айтып отырған табиғатты қорғау да «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын танынып тұрған ұлттық мінез пен психология ерекшелігі деп есептейміз. Қазақ ертеден-ақ бала дүниеге келгеннен бастап оның санасына табиғат пен қоршаған ортаға деген қамқорлық пен махаббатты, жан-жануарлар мен аңдарды, құстарды да қадірлей білу керектігін үйретеді. Бұлақтың көзін ашуды, суға түкірмеуді, гүл, шөп, жапырақ атаулыны жөнсіз жұлмауды, орманды өртемеуді, жас шыбықты аялап, суарып өсіруді үйретеді. Тіпті ертеректе түркі халықтарына тән наным-сенімдер ішінде Күнге, Айға табыну, табиғат құбылыстарына табыну, олардың өз иесі мен қасиеті бар деп сену, оларға арнап құрбандық шалу секілді әдет-ғұрыптары болған. Жер-ана деп қашаннан Жерді киелі мекен тұтқан. Сондықтан Шерхан Мұртаза атап отырған «табиғат» ұғымы «тәрбие» концептісімен етене байланысты әрі ұлттық дүниетанымымызбен мінезімізде, әлем туралы сана-түсінігімізде қоршаған орта мен адам арасындағы үндестік пен үйлесім ерекше қастерленген.

Ұлттық мінез-құлқымыздағы кейбір кемшіліктеріміз бен қасиеттерімізді автор салыстырмалы сипатта береді: *«Ұйықтап жатқан құмырсқаны көрмедім. Бәрі қыбырлап-жыбырлап жем тасып бара жатады. Біз ғой түске дейін ұйықтаймыз. Түстен кейін қыдырамыз. Бай баласы байға ұқсайды, Байланбаған тайға ұқсайды, – деген осы. Жалқаумыз» [9, 41],* – деп тұжырымдайды. Асықпайтын бейжайлық пен жалқаулық қасиеттері ұлттық мінез-құлықта бар құбылыс болғандықтан қанша ғасырлар тарихында да, бүгінгі таңда да аталмыш қасиеттердің тамырының кесілмеуі қаламгерді бейжай қалдырмады. «Тәрбие» концептісінің когнитивтік мәнінде халық бойына сіңген осындай мінез-құлықтардан арылып, тәрбиелену аспектілері ескеріледі. Шерхан Мұртзаның көркем дискурстарынан автор тұжырымдары негізінде берілген лингвокогнитивтік сипатпен қатар кейіпкерлер мінезіндегі, сөйлеуіндегі, ойындағы, диалогындағы лексикалық бірліктер де қазақ тілі мен қазақтың ұлттық санасы арасындағы жіпсіз жалғаулы байланысты байқатады.

Қазақ дүниетанымында тәрбие сипаты адамның парасаттылығымен, ақылдылығымен, сабырлылығымен ерекшеленеді. Қазақтан шыққан неше алуан би-шешендер, ақылмандар, батырлар мен хандар – барлығы өзінің аталмыш қасиеттерімен биік тұрған. Автор дискурсындағы: *«Адамдардың көбі ашушаң. Ақыл қайдан болсын», [9, 49]* – деген тұжырымында аталмыш қасиеттердің жойылып бара жатқанын айтады.

«Адамды аздыратын жаман қылықтар да адамның өзінен шығады. ...Адам жанын тат басса, оны тек кітап кетіре алады. Әрине, асыл кітап, адал кітап. ...Кітапты сүймеген Құдайды да сүймейді», [9, 70-71] –дейді қаламгер. Қазақ халқының санасында білім туралы қалыптасқан түсініктің мәнін айқындайды. Бұл жеке субъектілік пікір емес, автордың өзі тән ұлттың тамырында қалыптасқан білім түсінігі деп қабылдау дұрыс.

Автордың көркем дискурсынан «тәрбие» концептісінің баяндаушы тарапынан интерпретациялануымен қатар, мәтін мазмұнында қолданылған тілдік бірліктердің өзінен де анықталады. Себебі автор қолданған лексикалық бірліктер дара тұрып-ақ қазақ ұлтының таным сипатын суреттейді. Мысалы автордың көркем дискурстарының ішіндегі «Соғыстың соңғы жетімі» әңгімесінен мынадай тармақтарын назарға аламыз: *«Жанындағы орыс кемпір қорылдап ұйықтап қалды. Байғұс, жақсы адам. Ақкөңіл», «Ақшай да кесірлі еді-ау, марқұм», «Қартайған ғаріптерге, қарт жетімдерге жетімхана тауып берген», «Көп жаса, қызым, бақытты бол, – деді Хадиша», «Сөйтші, қарағым, әйтпесе, соқыр көз не шікәрам, жұлып алып тастағым келеді», «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Аспандағы мың-миллион әруақтардың қосылып айтқан хорындай, әрі таңғажайып, әрі қорқынышты», «Қараң қалғыр, қу кәрілік-ай» [10].* Қаламгер дискурсындағы «тәрбие» концептісінің когнитивтік сипатын берілген тармақтардағы лексикалық бірліктерден және оны автордың нақты белгілі бір құбылысқа қатысты қолдануы айқындайды. Біз мысалға алған аталған тармақтардағы *«байғұс», «жақсы адам», «кесірлі», «марқұм», «ғаріп», «қарт», «көп жаса», «қарағым», «жақсы сөз – жарым ырыс», «қараң қалғыр»* деген тілдік бірліктерге назар аударғанымыз жөн. Себебі Шерхан Мұртаза көркем дискурсында осындай ұлттық таным мен мәдениетті, мінездік ерекшеліктер мен санасында, психологиясында қалыптасқан нақты атауларды қолдану арқылы қазақ халқының тілдік байлығының ерекшелігін көрсетіп қана қоймай, тіл мен сана арасындағы байланысты ұтымды жеткізеді. Тілдік бірліктерді шебер қолдану арқылы ұлттық дүниетаным мәнін айқындайды және оны оқырманға жеткізуге тырысады. Мұндағы басты ерекшелік – автор дискурсындағы мұндай тілдік бірліктерді кез келген түбі қазақ тұлға бар ұлттық сипатымен түсінуге қабілетті. Себебі сөздің когнитивтік сипаты сол ұлтқа ортақ және әр жеке адамға да түсініктілігімен анықталады. Тіл мен ұлттық сананың терең байланысын осыдан түсіне аламыз.

«Тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты қаламгердің көркем дискурсында қолданылған лексикалық бірліктермен де айқындалатынын атап өттік. *«Байғұс»* деп қазақ дүниетанымында белгілі бір адамның күйіне, қандай да бір жанашырлық жағдайға байланысты, келесі бір адам тарапынан аяушылық пен есіркеу мәнінде айтылады. *«Жақсы адам»* ұғымы бірде адамның қасиеттеріне сай айтылса, екінші мәнінде дүниеден қайтқан адамның артынан айтылатын жалғыз жақсы тілекті білдіреді. *«Кесірлі»* немесе *«кесір»* атауы бойына теріс қасиеттерді жинақтаған, еш нәрсенің қадірін білмейтін, адами құндылықтарының дені жойылған адамға тән қолданылады. Қаламгер дискурстарында қазақтың танымына тән тәрбие сипаттарын тілдік бірліктерге теліп, ерекше мағына үстейді. *«Марқұм»* атауы дүниеден озған адамға қатысты аталып, оған құрмет көрсету, еске алу мақсатында қолданылады. Осы тізімдегі *«ғаріп»* сөзінің қолданысы да «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын аша түседі. Себебі ұлт менталитетінде «соқыр» немесе өзге де тікелей атауларды айтпаймысалға алынған мағыналы әрі өзге адам тарапына сыйластықты сездіретін ұғымдарды қолдану кеңінен орын алған. Бұл да қазақ мінезі мен мәдениетінің бір ерекшелігі. Осы секілді автордың *«қарт»* лексикалық бірлігін қолдануы да ұлттық тәрбие мен қазақы сананың түкпірінде қалыптасып, мәдениетімізге сіңген сипат. Мұндай лексикалық бірліктер «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын анықтауға көмек болуымен қатар, бүгінгі ұлттық тіліміздегі сөздерді мақсатына сай қолдануға және сөздігіміздегі қазыналы қорды сақтауға зор үлес қосады. Қазақ дәстүрінде үлкен қариялардың жастарға беретін батасының мәні мен тәлім-тәрбиесі маңызды. *«Көп жаса»* деп бата беру өмірдің мәні мен тіршіліктің жақсылықтарын өткеріп, кейінгі ұрпаққа түзу жол көрсету, жақсылыққа бастау

мақсатында ұзақ жасаған қарттардың өнегесі. Аталмыш тілекке қарама-қарсы, яғни теріс жағдайда айтылатын «қараң қалғыр» секілді тілек те қазақ дүниетанымында алуан тәжірибе негізінде пайда болып, адамның мінезі мен тәрбиелік сипатының ерекшеліктеріне сай өз қолданысын тапқан. Сондай-ақ ұлттық санада қалыптасқан, ерекше мейірім мен ықыласты, құрметті білдіретін, ерте кезден бүгінге дейін қазақ дәстүрінде ең жақын адамға, жасы кіші адамға, бала мен немереге бағытталып айтылатын ерекше атау – *қарағым*. Автор шығармасында осы бір ғана лексикалық бірлікті қолдану арқылы күллі қазақ дүниетанымындағы әдет пен сан ғасырлық тәжірибеде жинақталған тәрбие қағидасын көрсетеді. Сондай-ақ «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты қаламгердің қазақ халқына тән мақал-мәтелдер мен тұжырымдарды ұтымды қолдануы негізінде де байқалады. «Жақсы сөз – жарым ырыс» деп тұжырымдау ұлттық санада бекіген сенім мен жақсылыққа ұмтылу сипатын білдіреді. Осы арқылы автордың және автор тән ұлттың дүние туралы түсінігін, тәжірибесі мен әдет-ғұрпының детальдарын байқай аламыз. Қазақ үлкенді де кішіні де бұ дүние мен о дүниеге аса қадірмен қарап, құрметтеуді, өзінің дініне тән сенімді, қағидаларды берік ұстанған.

«Тәрбие» концептісінің сипатын нақты тілге және ұлтқа тән, сол ұлт өкілінің дискурсында тану сана мен тіл арасындағы байланыстарды анықтап, халық танымында абстракциялы құрылымда кездесетін тұрақты сана көріністерін зерттеуге мүмкіндік береді. Автордың тілдік суреттеуі негізінде берілген «тәрбие» концептісінің сипаттары тіл мен сол тілдегі әлем туралы түсініктің қалыптасуы, оның белгілі бір ұлтқа тән болуымен параллель қарастырылады.

Шерхан Мұртазаның көркем дискурсымен қатар публицистикалық дискурсында да «тәрбие» концептісінің сипаты түрлі лингвокогнитивтік аспектіде сипатталады. Қаламгердің «Ақындар мен әкімдер» атты публицистикалық толғамдар жинағынан да «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипатын танытатын лексикалық бірліктер мен ұлттық сана ерекшеліктерін байқаймыз. «*Уақыт – ірі көзді елек тәрізді деседі. Оның елегінде ересендер ғана қалады*», «*Адамның қандай соқпаққа түсеріне өскен орта мен уақыттың әсері зор*» [11, 70], - деген автор ойынан қазаққа тән уақыт туралы таным-түсінік пен әлем және өмір жөніндегі білім сипаты көрініс береді. Екінші мысалында автордың публицистикалық дискурсы сан ғасыр жасап келе жатқан қазақ ұлтының бүгіні мен кешегі күніндегі ұстанымдары мен құндылықтарының өзгеру және даму заңдылықтарына байланысты айтылғаны анық. Жазушы адамның қандай соқпаққа түсері орта мен уақыттың еншісінде дей отырып, қазақы санада қалыптасқан жақсы қасиеттердің жойылып кетпеуіне, қазіргі күнгі кей кемшіліктерге мән береді.

«*Бәукеңе жағымпаздар, екіжүзділер, мақтанишақтар ұнай бермейді*», «*Шынында да аты қиын бабамыздың батырлығы, адалдығы, аңғалдығы, турашылдығы, Тахаңның тұла бойында тұнып тұрғандай еді*», [11, 116] – дейді қаламгер. Бірінші мәтінде қазақ дүниетанымына жат, десе де адамның бойында кездесетін жаман қасиеттерден ұлт ұлылары алшақ болғанын сипаттайды. Ұлтымыз бала тәрбиесінде де, өмір сүру жолында да, тіршілігінің соңына дейін де жаман қасиеттермен күресуді, ұлт танымынан алшақтатуды бағдар тұтқан. Ал екінші мысалға назар аударсақ, ата-бабамыздан сақталып келе жатқан батырлық пен адалдық, қарапайымдылық пен аңғалдық, тік мінезді турашылдық секілді тұнған жақсы қасиеттерді тізіп өтеді. Демек Шерхан Мұртаза дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты ұлтқа тән, ұлтпен бірге пайда болған сана мен психология, мінез бен дүниетаным негізінде танылады. Мәтін мысалдарына назар аударсақ, жазушы ұлттық тілде жазған әр шығармасында айтарлықтай қиын лингвистикалық яки когнитивтік форманы қолданбай-ақ ұлтымызға тән тіл мен сана арасындағы сымсыз байланысты анықтап берді. Оған әсер еткен, әрине, қаламгердің қазаққа тән мәдениетті туа біткен мінезімен, дүниеге көзқарасымен, сана толғаныстарымен әрі астарлай, әрі нақты жеткізе білу шеберлігі деп танимыз.

Шерхан Мұртаза дискурстарындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты оның көркем және публицистикалық туындыларындағы тілдік бірліктер мен мән-мағына

мазмұнында анықталды. Автор өзінің тұжырымдарында, белгілі бір құбылысқа немесе кейіпкерге суреттеме беруде ұлт тарихы мен мәдениетінің аясында қалыптасқан мінез-құлық ерекшеліктерін, дүниетанымын, этникалық психологиясын біртұтас қамтып, қазақ танымындағы «тәрбие» ұғымының мәнін түрлі аспектілерде қарастырады. Қазақтың тәрбие туралы түсінігі мен саналы әрі бейсаналы сипатта ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан әдетті дәстүрі, ұлттық тәжірибесі, адамға тән жақсы-жаман қасиеттердің барлығы қаламгердің тілі және санасындағы ұлттық менталитеті негізінде мәтін мазмұнына айналған. Қорытынды келе, ұлттық концептілердің лингвокогнитивтік сипатын анықтауда ұлттық мінез бен рухани құндылықтарды терең танып, бойына сіңірген қаламгер – Шерхан Мұртазаның дискурстары құнды материал болып, өнімді нәтиже берді деп тұжырымдаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Павиленис Р.И. Проблема смысла: Современ. логико-филос. анализ яз. / М.: Мысль, 1983. – 286 с.
2. Попова З.Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.
3. Елубай А.М., Сәрсекеев Г.Ө. Қазақ және түрік мақал-мәтелдеріндегі «әйел» концептісін лингвомәдени зерттеу аспектілері // Ш. Уәлиханов атындағы ҚУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 4. – Б. 5-17. DOI: 10.59102/kufil/2023/iss4pp5-17
4. Жумагулова В.И., Оналбаева А.Т., Кажигалиева Г.А., Задаева А.А. Лингвокогнитивные характеристики концепта «путь» // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – 2018. – № 3(75). С. 126-132.
5. Жиренов С.А., Кенжебаева У.Е. Тілдік қолданыстағы «мінәжат» концептісінің рухани аксиологиялық бейнесі // Абылай хан ат. ҚазХҚЖӘТУ ХАБАРШЫСЫ. «ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» сериясы. – 2025. – №1(76). – Б. 146-163. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.010>
6. Джумабекова А.А., Мажитова Б.К., Ербулатова И.К. Тайыр Жароков өлеңдеріндегі «табиғат» концептісі // Абылай хан ат. ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2023. – Т. 68. – №1. – Б. 1-11. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.13.81.023>
7. Байзакова В.Е., Дүйсекова К.К. Тілдік санадағы «отбасы/family» концептісі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №1(189). – Б. 13-20. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph2>
8. Мұртаза Ш. Ай мен Айша. – Алматы: Дария, 2021. – 354 б.
9. Мұртаза Ш. Бір кем дүние: Ойтолғау. – Алматы: Жазушы, 2008. – 176 б.
10. Мұртаза Ш. Соғыстың соңғы жесірі. [Электронды ресурс]. – <https://www.zharar.com/index.php?do=shorttexts&action=item&id=17880> (қаралған күні: 10.04.2025).
11. Мұртаза Ш. Ақындар мен әкімдер. Мақалалар, эсселер, публицистикалық толғамдар. – Астана: Елорда, 2002. – 808 б.

Жандос Бәдешов
SDU университеті
Қаскелең, Қазақстан

МӘТІН МАЗМҰНЫН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ВИЗУАЛДАУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа: Қазіргі білім беру саласында жасанды интеллект (ЖИ) құралдарының қолданысы қарқынды дамып келеді, бұл оқыту үдерісін жаңа деңгейге көтеріп отыр. Мақалада ЖИ технологияларының мәтін мазмұнын визуалдау мен оқытуда қолданылуы қарастырылған. Мәтінді оқыту мен түрлендіру оқушылардың ақпаратты қалай

қабылдайтынын, оны өңдеу және түсіну дағдыларын дамытады. Мақалада түрлі ЖИ құралдарын қолдану әдістері – фотосуреттер, бейнемазмұндар, менталды карталар және презентациялар арқылы мәтіндердің терең мағынасын түсіндірудің тиімділігі көрсетілген. Бұл тәсілдер оқушылардың оқу үдерісін қызықты әрі тиімді ете отырып, олардың шығармашылық және танымдық қабілеттерін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, мәтінді түрлендірудің маңызы, оның мәтіннің түсінікті әрі қызықты болуы үшін қолданылатын әдіс-тәсілдер арқылы көрсетілген. ЖИ құралдары оқу процесін оқушының қабылдау ерекшеліктеріне сай жеке даралауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде білім алу сапасын жақсартуға әсер етеді.

Тірек сөздер: мәтін, мәтін мазмұны, жасанды интеллект, визуалдау, фотосурет, видеожазба, вебсайт, презентация, менталды карта.

Аннотация: В современном образовании использование технологий искусственного интеллекта (ИИ) активно развивается, открывая новые возможности для повышения качества обучения. В статье рассматривается применение технологий ИИ для визуализации и преподавания содержания текстов. Преобразование и интерпретация текста играют важную роль в процессе его восприятия, а использование ИИ-инструментов, таких как фотографии, видеоматериалы, ментальные карты и презентации, позволяет более глубоко и наглядно передать смысл текстов. Эти методы делают процесс обучения более увлекательным и эффективным, способствуя развитию творческих и познавательных способностей учащихся. Статья подчеркивает важность преобразования текста и использования ИИ для персонализации учебного процесса, что повышает качество восприятия и усвоения информации.

Ключевые слова: текст, содержание текста, искусственный интеллект, визуализация, фотография, видеоконтент, вебсайт, презентация, ментальная карта.

Abstract: In contemporary education, the use of artificial intelligence (AI) technologies is rapidly developing, opening new opportunities for improving the quality of learning. This article discusses the application of AI technologies for visualizing and teaching the content of texts. The transformation and interpretation of texts play a crucial role in their perception, and the use of AI tools such as photographs, video materials, mind maps, and presentations allows for a deeper and more visual understanding of the meaning of texts. These methods make the learning process more engaging and effective, contributing to the development of students' creative and cognitive abilities. The article emphasizes the importance of text transformation and the use of AI for personalizing the learning process, which enhances the quality of perception and information retention.

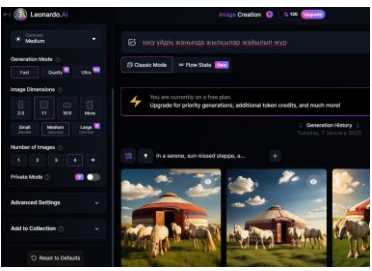
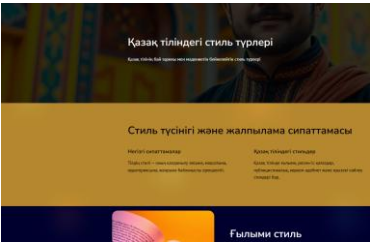
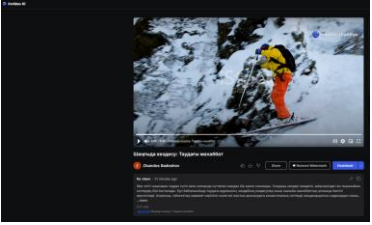
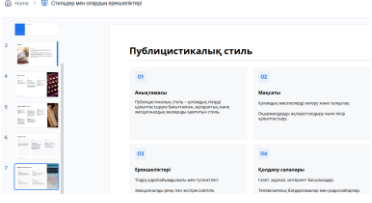
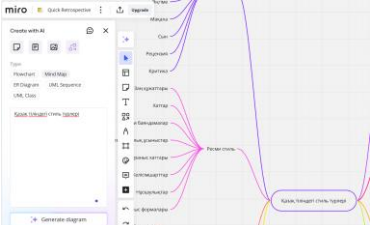
Keywords: text, text content, artificial intelligence, visualization, photograph, videocontent, website, presentation, mind map.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың дамуы білім алушылардың оқу үдерісін жеңілдетуге, тиімділігін арттыруға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған. Осы орайда, жасанды интеллект (ЖИ) құралдарының мәтін оқыту мен мазмұнын визуалдау процесінде қолданылуы үлкен маңызға ие. Мәтіннің мазмұнын тереңірек түсіну және оны көрнекі түрде ұсыну оқу процесін жаңаша деңгейге көтереді. Бұл мақалада ЖИ құралдарын мәтін мазмұнын визуалдау үшін қолданудың жолдары қарастырылады [1, 15 б.].

Мәтін оқу мен талдау – тіл үйренушілер үшін маңызды дағды. Мәтіндер оқу барысында оқушылардың ойлау қабілеттері дамып, жаңа ақпаратты қабылдау және оны өңдеу дағдылары қалыптасады. Мәтін оқыту тек тіл үйретумен шектелмей, сонымен қатар оқушының ақпаратты қалай қабылдайтынын, қалай жүйелейтінін және қаншалықты терең түсінетінін айқындайды. Сондықтан мәтінді оқытудың маңызы зор. Осы үдерісте ЖИ құралдарын қолдану мәтінді оқытуды едәуір жеңілдетеді, әрі қызықты етеді [2, 45 б.].

Мәтінді оқытуда жасанды интеллект құралдарын қолданудың әдіс тәсілдері. Жасанды интеллект құралдары мәтіннің мазмұнын түсінуге және оны көрнекі түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта ЖИ технологиялары әртүрлі салада қолданылып келеді, оның ішінде білім беру саласында да кеңінен қолданылуда. ЖИ көмегімен оқушылар тек мәтінді оқып қана қоймай, сонымен қатар мәтіннің мағынасын тереңірек түсініп, оны визуалды түрде көру мүмкіндігіне ие болады. ЖИ құралдарын қолданудың бірнеше тәсілдері бар [3, 121 б.].

Кесте-1. Визуалдау бойынша жасанды интеллект мүмкіндіктері

№	Атауы	Логотип	Визуалдар
1.	Leonardo AI	 Leonardo.AI	
2.	Gamma	 Gamma AI	
3.	Invideo AI	 invideo AI	
4.	SlideSpeak	 AI Presentation Generator SlideSpeak	
5.	Miro	 miro	

Фотосуреттер арқылы визуалдау. Мәтіннің абстрактілі немесе күрделі тұстарын түсіндіру үшін фотосуреттер маңызды рөл атқарады. Leonardo.AI сияқты жасанды интеллект платформалары мәтін мазмұнынан суреттер жасап, оқушыларға көрнекі түрде түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, табиғат туралы мәтіндерді оқыған кезде оқушылар

жасанды интеллект арқылы жасалған суреттерді көріп, мәтіннің нақты мағынасын ұғынуы жеңілдейді [4, 502 б.].

Вебсайттар арқылы ақпаратты ұсыну. Gamma сияқты платформалар мәтіндерді құрылымдап, оларды әртүрлі бейнемазмұн арқылы ұсына алады. Вебсайттар оқу материалын әр түрлі форматтарда жеткізуге мүмкіндік береді, бұл оқушының ақпаратты қабылдауын жеңілдетеді. Вебсайттардағы бейнемазмұн мәтіннің мағынасын тереңдетіп, ақпаратты нақты әрі түсінікті түрде ұсынуға көмектеседі [5, 85 б.].

Видеожазбалар жасау. Invideo.AI арқылы мәтіндер негізінде бейнемазмұндар жасау оқу үдерісін жеңілдетеді. Мәтіндерді көрнекі бейнемазмұн түрінде ұсыну оқушыларға ақпаратты жақсырақ игеруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқушылардың қызығушылығын арттырып, мәтіннің мағынасын тереңірек түсінуге жағдай жасайды. Видеожазбалар арқылы мәтінді баяндай отырып, визуалды және аудиалды элементтерді қосу оқу процесін қызықты әрі пайдалы етеді [3, 122 б.].

Менталды карталар. Miro платформасы менталды карталарды жасау үшін қолданылады. Мәтіннің негізгі тұжырымдарын, ойлар мен идеяларын жүйелеп көрсету үшін менталды карталар тиімді тәсіл болып табылады. Бұл әдіс әсіресе күрделі тақырыптар бойынша түсінік беру үшін пайдалы. Мәтіннің барлық маңызды бөліктерін бір сызба арқылы көрсету арқылы оқушылар ақпаратты оңай есте сақтап, жүйелей алады [2, 46 б.].

Презентациялар арқылы ақпаратты ұсыну. Жасанды интеллект көмегімен презентациялар жасау да тиімді әдіс болып табылады. SlideSpeak платформасы арқылы мәтіндерді презентация түрінде ұсыну, оның негізгі бөлімдерін бөліп көрсету арқылы ақпаратты нақты әрі көрнекі түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Оқушылар үшін бұл әдіс тек мәтінді оқып қана қоймай, сондай-ақ өз білімдерін қорғау үшін презентация жасауға мүмкіндік береді [4, 503 б.].

Қорытынды. Жасанды интеллект құралдары білім алушылардың мәтіндерді оқу және түсіну үдерісін айтарлықтай жеңілдетеді. Бұл құралдар оқушыларға мәтін мазмұнын терең түсінуге, оны визуалдауға және тиімді түрде ұсынуға мүмкіндік береді. Мәтіндерді визуалдау үшін қолданылатын әртүрлі құралдар – фотосуреттер, бейнемазмұндар, менталды карталар және презентациялар – оқу процесін жаңаша бағытқа алып келеді. Оқушылардың ақпаратты қалай қабылдайтыны мен өңдейтінін ескере отырып, ЖИ құралдарын қолдану олардың шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытады. Жасанды интеллекттің білім беру саласындағы ықпалының артуы, оның оқыту процесін тиімді және қызықты ете түсуіне ықпал етеді [5, 86 б.].

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Тлепова Г.М., Жубаева Ж.О. ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ - әдістемелік құрал // Ақтөбе: «Өрлеу» БАҰО» АҚ филиалының баспа бөлімі, 2024;

2. Пикова К.А. Искусственный интеллект. Иллюстрированная история. От автоматов до нейросетей. – 2021;

3. Жапбаров А. Оқушылардың жазбаша тілін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы, – 2007;

4. Баймухамедов М., Молдамурат К. Искусственный интеллект: современная теория и практика // Материалы международной научно-практической конференции «Байтурсиновские чтения – 2019», Костанай, 2019;

5. Борисова Е.В. Современный тренд образовательной среды - искусственный интеллект и цифровая педагогика // Науч. трудов Всероссийской научно-практической конференции. – Тверь, 2018.

Сілтемелер:

1. <https://ustazvko.orleu-edu.kz/?p=491&lang=ru>

2. <https://massaget.kz/tehnno/jasandyi-intellekt-kazak-tl-matn-tanu-men-Egov-kazak-67886/>

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

1	Ісмақова А.С. Қазіргі білім беру жүйесінде әдебиетті оқытудың заманауи дискурсы	3-6
2	Орда Г. Береке Жұмақаяваның «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: теория, тәжірибе, инновация» кітабының ғылыми-әдістемелік мәні.....	6-10
3	Тымбол А.О. Ғалым Б.Жұмақаяваның еңбектеріндегі драмалық шығармаларды оқыту әдістемесі.....	10-16
4	Қабатай Б.Т. Арқаның желі ашқан жан сарайын (Әдіскер-ғалым Береке Жұмақаява туралы ой-толғам).....	16-18
5	Дәуітұлы Т. Арқаның ару, ақын, қайраткер, ғалым қызы.....	18-22
6	Юсуф П.Қ. Замандас келбеті: ғалым. ұстаз. Әдіскер.....	22-26
7	Оңғарова Ә. Жақсы ұстаз халыққа ортақ	26-29
8	Отарбаева Ғ. Өмірі өнермен өрілген.....	29-32

1-секция

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ

9	Курманғалиева Г. Т. Абайтану пәнін оқытудың психологиялық ерекшеліктері.....	33-42
10	Қамбарова Ғ., Жұмақаява Б.Д. Көркем шығармадағы автор танымы аясында мәтінді түсініп оқу мәселесі.....	43-46
11	Исабекова Ж.А., Сейсенбиева Э.С. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі нарратологияны талдау және оқыту әдістері (Р.Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне», «Сарқаншық» әңгімелері негізінде).....	46-52
12	Айдарбекова А.А. Ойын поэтикасы және көркем мәтіндегі авторлық таным.....	52-55
13	Юсуп А.Н. Серік Сағынтайдың «Қарға» әңгімесінің темантикасы мен проблематикасы.....	55-58
14	Байбатшаева Ж.А., Жанұзақова Қ.Т. Қазіргі білім беру технологиялары арқылы Оразбек Сәрсенбаев прозасын жоо жүйесінде оқыту.....	58-65
15	Абиыр Д. Көркем шығармаларды талдау әдістері.....	65-72
16	Керімбекова Б.Д. Базарбек А.Ж. Балалар әдебиетіндегі юмор феномені: Марат Қабанбай шығармалары негізінде.....	72-77
17	Ақматов Қ.Қ. Қырғыз бен қазақтың тұңғыш ағартушылары Қасым Тыныстанов және Мағжан Жұмабаевтың байланысы.....	78-82
18	Оспан Д.Б. Абай шығармаларын түсініп, пайымдап оқытуда оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру.....	83-86
19	Тайгарина Г.К. Қазақ әдебиетіндегі комикс жанры: тарихи таным мен мәдени көріністер.....	86-88
20	Қалқабай И. Қ. Оқушылардың зияткерлік әлеуетін дамытудағы прозалық шығармаларды оқытудың маңызы.....	89-92
21	Кембаева А.Т. Ш. Мұртаза дискурсындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты.....	93-99
22	Ахылбек Б.Б. Көркем шығарманы талдау аспектілері.....	99-111
23	Нуржигитова А.К. Қазақ әдебиетін оқытудың мәселелері және оны шешу жолдары	111-120
24	Дөненқожаева М.Ө., Ажибаева Ж. С., Қуанышева Н.Б. Көркем шығарманы талдаудың әдістемелік негіздер.....	120-131
25	Досбол А. Әдебиет сабақтарында дидактикалық тапсырмалар арқылы оқушылардың креативті ойлауын дамыту	131-139
26	Аманкулова Л.А. Заманауи қазақ лирикасының даму бағыттары және жаңашылдықтың көрінісі	138-143
27	Тамабаева Қ.Ө. Шерхантанудың жаңаша арналары: Ш.Мұртазаның тарихи тұғыры	144-146
28	Каипбаева С.Ш. Қазіргі қазақ прозасындағы урбанизация және жаңа заман кейіпкерлері	147-152

29	Сарбасов Б.С. Ежелгі мұралардағы тотемдерді зерттеудің фольклорлық әдістері.....	152-160
30	Нұрқабылова Н. Жұмақасова Б.Д. Қазақ прозасындағы әдеби мотив теориясы және «Аңыздың ақыры» романына мотивтік тұрғыда талдау.....	160-166
31	Молдасанов Е.М., Абувалитов Н.Б. Драмалық туындыларды оқытудың тиімді жолдары.....	166-169
32	Мұратбаева Н.Ж. Әдеби эссе және әдеби сыни шолу жазуды үйретудің тиімді жолдары.....	169-179
33	Ахылбек Б.Б. Көркем шығарманы талдау арқылы оқушының таным деңгейін дамыту.....	179-183
34	Саржигитов Е.Т. Жыраулар поэзиясын оқытуда жасанды интеллектіні қолдану.....	183-187
35	Шағатаева Б. Қазақ әдебиеті сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолданудың тиімділігі.....	187-191
36	Сұлтанова Б. М., Мусаева У. Эсседегі әдеби портреттер.....	191-195
37	Аралтай М.А. Фэнтэзи жанрын мектепте оқыту: әдеби-көркем талдау әдістері және тәрбиелік маңызы.....	195-202
38	Жарқынбек Б.Н. Көркем шығармадағы кейіпкердің ішкі әлемін портрет пен пейзаж арқылы оқыту.....	202-207
2-секция		
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ		
39	Әлімов А. «Сабақты зерттеу» (Lesson Study) - педагогтердің кәсіби біліктілігін арттырудың тиімді құралы.....	208-214
40	Сұлтанбек Д.М. Оқу сауаттылығының теориялық негізі және оның функционалды грамматикалық аспектіде зерттелу барысы.....	215-217
41	Тимурова А., Жұбай О. Қазақ тіліндегі көмекші есімдер мәселесі.....	217-221
42	Түлемісов А.Б., Шыныбекова А.С. Тұлғаға бағытталған оқытудың педагогикалық-дидактикалық негіздері.....	221-226
43	Ыдырыс А., Нурманова Г. Қазақ тіліндегі тыныс белгі ережелерін визуалдау мен оқытудың цифрлық трансформациясы.....	226-232
44	Мухтарова А., Аманова Н. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында ХХІ ғасыр күзіндеттіліктерін қалыптастыру.....	232-236
45	Балгазиева Л.Т., Калиева А.Т. Жалпы орта білім беретін мектептерде А.Байтұрсынов шығармаларын оқыту жолдары.....	236-238
46	Коныршина Е.С. Қазақ тіліндегі адъективтендіру құбылысы.....	238-240
47	Қашқынбаева З.Қ. Болашақ педагогикалық сөйлеу мәдениетін дамытудың маңызы.....	241-244
48	Қыдырбай А.Ғ. Академиялық жазылым түрлері.....	244-248
49	Қылышбекова Н. Функционалды прагматикалық және көркем мәтіндегі сөз мағыналарын мысалдар келтіру арқылы талдау	249-252
50	Молдасанов Е, Мұхтарова А. Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы.....	253-257
51	Сатбекова А.А., Жанибекова С.С., Кулманова Г.Е. Қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы арқылы сапалы оқыту жүйесінің дидактикалық ұстанымдары.....	258-266
52	Анықбаев Е.В. Батырлар жырының аксиологиялық аспектісі («Қобыланды батыр» жыры негізінде).....	266-269
53	Балгазиева Л., Калива А. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің Қ. Жұбанов ілімімен сабақтастығы.....	270-275
54	Ахтай Ж.М., Құлжанова Б.Р. Әдеби норманы оқыту арқылы оқушылардың грамматикалық сауаттылығын арттыру.....	275-282
55	Ерболатқызы Әнел, Аманкулова Л.А. Қоғамдық сананы қалыптастырудағы мәдени тынығу жұмысының маңызы.....	282-284
56	Аман М.Ө. Қазақ тіліндегі шақ категориясын оқыту: технология, әдіс-тәсіл.....	284-291

57	Есемуратова Д., Аманкулова Л.А. Демалыс пен мәдениет: қазіргі замандағы мәдени-тынығу жұмысының рөлі.....	292-294
58	Жукенова Р.С. Қазақ тілі пәнін оқытуға жаңа технологияларды пайдалану.....	295-297
59	Жарылқасын Ф.Б. «Өмір» және «Тұлға» концептілерінің тоғысы(Х. Янагихараның «A Little Life» романы негізінде).....	298-303
60	Кәкің С. ЖОО Қазақ тіліндегі лингвоаксикологемаларды оқытудың инновациялық әдістері.....	303-309
61	Кембаева А.Т. Ш. Мұртаза дискурсындағы «тәрбие» концептісінің лингвокогнитивтік сипаты.....	309-315
62	Бәдешов Ж. Мәтін мазмұнын жасанды интеллект арқылы визуалдау жолдары.....	315-318